307.224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

VIII. KÖTET 1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1961

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
GAÁL LÁSZLÓ, HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST, PESTI BARNABÁS UTCA 1., III. EM. 24—25.
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként négy — összevont számozású — füzetben jelenik meg. A négy füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ritoók Zsigmond: A homéridák 1
Wessetzky Vilmos: Peteese démótikus beadványa és családtörténete mint történeti forrás 21
Borzsák István: *Descende caelo* 42

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szádeczky-Kardoss Samu: A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében 55
Falus Róbert: Epicharmos 1. és 2. töredékének elemzése 65
Varga Edit: A hypokefal-monográfia előmunkálatai 71
Havas László: Atticus pályakezdése 79
Horváth István Károly: Catullus és Horatius 86
Fitz Jenő: L. Alfenus Avitianus 91
Sz. Czeglédy Ilona: *Coniux* és *uxor* 96
Diósdi György: A jogtanítás nyomai Pannoniában 99
Trencsényi-Waldapfel Imre: Az apokrif Tamás-evangélium görög elemei 104
Kurcz Ágnes: Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben 106
Füves Ödön: Fejezetek a szentendrei görögök életéből 114
Sasvári László: Mikor telepedtek le a görögök Tokajban? 128
Nádor György: Hérakleitosi gondolkodásforma Descartes művében 129

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Borzsák István : Descende caelo 42
Borzsák István : A Corvin-könyvtár Tacitusai 183
Hahn István : Iosephus és a Bellum Iudaicum eschatológiai háttere..... 199
Kereszténvi József : Olimpiai játékok Daphnéban 221
Maróti Egon : De suppliciis. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez 161
Ritoók Zsigmond : A homériadák 1
Váczy Péter : Eugippiana. A *Vita Sancti Severini* beosztása és forrásai 243
Wessetzky Vilmos : Peteese démótikus beadványa és családtörténete mint történeti forrás 21

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Sz. Czeglédy Ilona : Coniux és *uxor* 96
Diósdi György : A jogtanítás nyomai Pannoniában 99
Falus Róbert : Epicharmos 1. és 2. töredékének elemzése 65
Fitz Jenő : L. Alfenus Avitianus 91
Füves Ödön : Fejezetek a szentendrei görögök életéből 114
Füves Ödön : Neumás énekeskönyvek és Zavirász György munkáinak kéziratai Szentendrén 293
Havas László : Atticus pályakezdése 79
Horváth István Károly : Catullus és Horatius 86
Kákosy László : Az egyiptomi történetszemlélet hatása az aranykormítoszokra.... 260
Kurcz Ágnes : Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben ... 106
Ladányi Péter : Következtetés jelekből 268
Moravcsik Gyula : «Kutya a jászolban»..... 271
Nádor György : Hérakleitosi gondolkodásforma Descartes művében 129
B. Révész Mária : Hozzászólás a magyarországi Ovidius-legendához 287
Sasvári László : Mikor telepedtek le a görögök Tokajban? 128
Szádeczky-Kardoss Samu : A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében 55
Szádeczky-Kardoss Samu : Kisázsia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák ... 260
Szilágyi János György : Etruszk leletek Magyarországon? 277
Trencsényi-Waldapfel Imre : Az apokrif Tamás-evangélium görög elemei 104
Trencsényi-Waldapfel Imre : ΚΥΩΝ ΕΝ ΦΑΤΝΗ..... 274
Varga Edit : A hypokefal-monográfia előmunkálatai 71

MŰFORDÍTÁSOK

Orphikus Aphrodité-himnusz, Theodóridas (AP VII, 479), Philippos (AP VII, 385), Tiberianus (PLM III, 263). (Ford. *Marticskó József)* 132

SZEMÉLYI HÍREK

Oroszlán Zoltán hetven éves *(Szilágyi János György)* 134
Gaál László hetven éves *(Harmatta János)* 135

VITA

A késő antik művészet stíluskorszakainak kérdéséhez
A. Rumpf: Stilphasen der spätantiken Kunst. (Ism. *Erdélyi Gizella)* 136
A Jupiter Dolichenus-kultusz kérdéséhez
P. Merlat: Jupiter Dolichenus. (Ism. *Alföldy Géza)* 300

KÖNYVSZEMLE

Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica I—II. (Ism. *Czeglédy Károly)* 143
Gilgames. Ékírásos akkád eposzok. Ford. Rákos Sándor (Ism. *Kákosy László)* .. 147
P. Terenti Afri: Phormio. Ford. Maróti Egon. (Ism. *Szilágyi János György)* 303
Phaedrus: Mesék. Ford. Terényi István. (Ism. *Szilágyi János György)* 309
W. Baumgartner: Zum Alten Testament und seiner Umwelt. (Ism. *Scheiber Sándor)* 149
G. Thomson: The Greek Language. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 310
J. D. Romilly: Histoire et raison chez Thucydide. (Ism. *Szepessy Tibor)*..... 312
G. M. A. Richter: A Handbook of Greek Art. (Ism. *Szilágyi János György)*..... 313
M. E. Сергеенко: Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. (Ism. *Angyal Katalin)* 314
B. Kanael: Die Kunst der antiken Synagoge (Ism. *Scheiber Sándor)* 315
Epitymbion Roman Haken. (Ism. *Szilágyi János György)* 316

HIREK

Mády Zoltán : A kelta filológia dublini iskolájának tevékenységéről 318

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Vergilius-életrajzok. Bev. és ford. *Ritoók Zsigmond* irányításával a *Martos Flóra Leánygimnázium Latin Szakköre*..... 150

RITOÓK ZSIGMOND

A HOMÉRIDÁK

A Homéridákra vonatkozólag a legkorábbi források két, nagyjából kortárs szerző szavai, Pindarosé és Akusilaosé. Pindaros szövege így szól: *Ὅθεν περ καὶ Ὁμηρίδαι ῥαπτῶν ἐπέων τὰ πόλλ' ἀοιδοὶ ἄρχονται Διὸς ἐκ προοιμίου, καὶ ὅδ' ἀνήρ κτέ.*[1] Itt annyit tudunk meg, hogy a Homéridák aoidosok, de nem minden aoidos Homérida, csak a *ῥαπτῶν ἐπέων ἀοιδοί*, ez tehát mintegy különös ismertető jelük.[2] A *ῥαπτὰ ἔπεα*-n aligha lehet mást érteni, mint epikus énekeket, s hogy a kifejezés „összevarrt verseket" jelent, bajosan vitatható.[3]

Pindarosnak kb. kortársa volt Akusilaos, aki szintén említette a Homéridákat, majd még szintén az ötödik század folyamán Hellanikosról tudjuk, hogy említést tett róluk. E két utóbbi szerző szavai sajnos nem maradtak fenn, csak a Harpokratión Lexikonból tudunk a dologról. A szöveg itt így szól: *Ὁμηρίδαι γένος ἐν Χίῳ, ὅπερ Ἀκουσίλαος ἐν γ̄, Ἑλλάνικος ἐν τῇ Ἀτλαντιάδι ἀπὸ τοῦ ποιητοῦ φησὶν ὠνομάσθαι.*[4] A szöveggel kapcsolatosan annyit kell megjegyeznünk, hogy Jacoby kétesnek tartja a hely értelmét, és arra gondol, hogy talán két vélemény van szembeállítva, úgy, ahogy Kordt érti: Secundum Hellanicum Homeridae *nomen* ab Homero acceperant, Acusilaus vero de genere h. e. de progenie poetae cogitaverat.[5] Ilyen különbséget próbált tenni Nitzsch is, de ezt már Welcker elutasította.[6] Ez az értelmezés valóban erőltetett. Ehhez a *ὅπερ*-t határozónak kellene értenünk, holott határozói értelemben csak *ἅπερ* áll, és mindenképpen betoldandó volna a *Ἑλλάνικος* után egy *δέ*, holott a szöveg így is világos és egyértelmű: A Homéridák chiosi nemzetség, amiről Akusilaos a harmadik könyvében, Hellanikos az Atlantisban azt mondja, hogy a költőről van elnevezve. Ezek szerint az ötödik századból adataink vannak arra, hogy a Homéridák nemzetsége Chiosban élt, és nevét Homérosra vitte vissza, ami természetesen csak úgy történhetett, hogy a nemzetség magát valamilyen formában tőle származtatta.[7]

[1] Pind. N. 2, 1—3., valószínűleg 485-ből.

[2] *Ed. Meyer :* Die Rhapsoden und die homerischen Epen. Hermes 53 (1918) 331.

[3] *Marót K. :* A görög irodalom kezdetei. Budapest 1956. 197—8. megkérdőjelezi a *ῥάπτω*-tól való származtatást, de a *ῥαπτός* szót, kivált a korai nyelvhasználat más értelemben soha nem használja.

[4] Harp. s. v. *Ὁμηρίδαι*; F Gr Hist 2 F 2.; 4 F 20.

[5] F. Jacoby F Gr Hist I, p. 438. Comm. ad 4 F 20. *Kordt* dolgozatát — De Acusilao. Diss. Basel 1903. — nem láttam.

[6] *G. W. Nitzsch :* De historia Homeri I. Hannover 1830. 130. De Historia Homeri II. 30. (ez utóbbit nem láttam); *F. G. Welcker :* Der epische Cyclus oder die homerischen Dichter. Bonn 1835. 161. 217. j. Utóbb *Nitzsch* is visszavonta: *R. Volkmann :* Geschichte und Kritik der Wolfschen Prolegomena zu Homer. Leipzig 1874. 261.

[7] Vö. *Welcker :* i. m. 160—1.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A negyedik században Platón említi többször a Homéridákat, Isokratés egyszer. Platón egyik fiatalkori, talán legelső[8] dialógusában, az Iónban, beszéli el, hogy miután a hencegő rhapsódos, Ión, eldicsekedett vele, hogy minden ember közül a legszebben beszél Homérosról, Sókratés megjegyzi, hogy bizonyára nem fogja átallani képességeit neki is bemutatni. Ión így válaszol: *Καὶ μὴν ἄξιον ἀκοῦσαι, ὦ Σώκρατες, ὡς εὖ κεκόσμηκα τὸν Ὅμηρον ὥστε οἶμαι καὶ ὑπὸ τῶν Ὁμηρίδων στεφανωθῆναι.*[9] A Homéridák másik említése az Államban található. Sókratés itt felveti a kérdést, hogy vajon állítja-e valamelyik város, hogy Homéros volt jó törvényhozója, mire *οὐκ οἶμαι, ἔφη ὁ Γλαύκων· οὔκουν λέγεταί γε οὐδ' ὑπ' αὐτῶν Ὁμηρίδων.*[10] Végül még egyszer olvasunk róluk Platónnál, a Phaidrosban. *Λέγουσι δέ, οἶμαί, τινες Ὁμηριδῶν ἐκ τῶν ἀποθέτων ἐπῶν δύο ἔπη εἰς τὸν Ἔρωτα, ὧν τὸ ἕτερον ὑβριστικὸν πάνυ καὶ οὐ σφόδρα τι ἔμμετρον· ὑμνοῦσι δὲ ὧδε* s itt Platón idéz két hexametert, majd még hozzáteszi: *τούτοις δὴ ἔξεστι μὲν πείθεσθαι, ἔξεστι δὲ μή.*[11]

Ezekkel a helyekkel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy kiket értsünk az itt említett Homéridákon, azonosíthatók-e ezek a chiosi Homéridákkal, vagy csak Homéros csodálóira vagy magyarázóira kell gondolnunk? A nézetek nagyon eltérőek. Volkmann teljes határozottsággal, mintha ehhez szó sem férhetne, Homéros tisztelőit érti a szón, és azonosítja őket a Kratylosban említett *περὶ Ὁμήρου δεινοί*-jal.[12] Rzach a Phaidros-hely esetében magyarázókra, az Ión esetében tisztelőkre gondol.[13] Schadewaldt az Iónban feltétlenül a chiosi Homéridákra magyarázza a szót, a másik két helyet pedig arra hozza fel példának, hogy a Homéridák a költemények előadásán kívül egy fajta Homéros-filológiával is foglalkoztak.[14] Nutzhorn óvatosan mindkét lehetőséget — chiosiak, vagy magyarázók — nyitva hagyja.[15]

A szövegek önmagukban kétségkívül nem döntik el biztosan a kérdést. Vannak azonban olyan körülmények, amelyek alapján mégis valószínű választ adhatunk. Először is nem mellékes körülmény, hogy a Homérida megjelölés *csak* «Homéros-ismerő» vagy «magyarázó» jelentésben biztosan csak nagyon későn fordul elő (l. lejjebb)[16] és, mint látni fogjuk, Homéridákon még Platón után is a chiosi rhapsódos-nemzetséget értik. Homéros-előadókat ért a szón a Timaios-féle Platón-Lexikon is.[17] De adódnak magukból a szövegekből is bizonyos támpontok. Ión arról beszél, hogy a Homéridák őt aranykoszorúval tüntethetnék ki. Ilyen kitüntetést magánszemélyek nem adhattak, csak valamilyen szervezet.[18] Ez vagy valamilyen nemzetség lehetett, vagy egy *ὀργε-*

[8] *U. v. Wilamowitz-Moellendorff :* Platon. I. Berlin 1918. 36 s kk. — *H. Flashar :* Der Dialog Ion als Zeugnis platonischer Philosophie. Berlin 1958. 96—105. 394 utánra teszi a keletkezését, de ő is a legkorábbiak közül valónak tartja.

[9] Io 530 d.

[10] Rp. 599 e.

[11] Phaedr. 252 b. *ἐπῶν* om. Robin.

[12] *Volkmann :* i. m. 259. Crat. 407 a.

[13] *A. Rzach :* RE VIII, 2147—8. s. v. Homeridai.

[14] *W. Schadewaldt :* Legende von Homer dem fahrenden Sänger. Leipzig 1942. 101. 72. j.; Die Gestalt des homerischen Sängers. Von Homers Werk und Welt. Stuttgart 1951.[2] 55. és 397. l. j.

[15] *F. Nutzhorn :* Die Entstehungsweise der homerischen Gedichte. Leipzig 1874. 66—7.

[16] Korábban a Homéros-magyarázókat *Ὁμηρικοί*-nak nevezték: Arist. Met. 1093 a 26.

[17] Tim. Lex. Plat. s. v. *Ὁμηρίδαι· οἱ τὰ Ὁμήρου ὑποκρινόμενοι.*

[18] *T. W. Allen :* Homer. The Origins and The Transmissions. Oxford 1924. 44.

ὦνες kollégium. Mindkét csoportból vannak példáink aranykoszorú adományozására.[19] Az ὀργεῶνες azonban, mint ismeretes, nem vitték fel származásukat egy közös ősre, csak valamely isteni lény, hérós közös kultusza kapcsolta őket össze.[20] A Homéridákról pedig éppen ötödik századi adat alapján tudjuk, hogy származásukat Homérosra vitték vissza, mint közös ősre. A Homéridákon tehát csak nemzetség-formájú szervezetet érthetünk, nem tisztelők határozatlan, önálló magánemberekből összetevődő körét. Továbbá: Az Ión, mint említettük, Platón első művei közül való, ha nem éppen a legelső, vagyis nem sok választja el az ötödik századtól. Ötödik századi adataink a Homéridákat csak mint chiosi nemzetséget és rhapsódosokat említik. Aligha valószínű, hogy Platón itt más értelemben használná a szót, mint az az ötödik században használatos volt.

Hasonló irányba mutat a Phaidros helye is. Platón csak abban az esetben beszélhetett ἀπόθετα ἔπη-ről, ha nem valamilyen bizonytalan tisztelői körre gondolt, hanem nagyon is határozott szervezeti formával bíró társaságra.[21] Mert Platón vagy komolyan értette, amit mond, amint azt pl. Allen vagy Thomson gondolja,[22] s akkor a maga adatszerűségében kell elfogadni az ἀπόθετα ἔπη-t, amit viszont csak egy zárt társaság volt képes ἀποτιθέναι, vagy — helyesebben — irónikusan, mint Wilamowitz és előtte már Welcker látta,[23] s akkor az iróniának csak akkor van igazán értelme, ha az egy zárt kör ellen irányul. Ha pedig Platón a Homéridákat zárt társaságnak, sőt nemzetségnek tartja, úgy, tekintve hogy a Homéros-magyarázókról nem tudjuk, hogy nemzetségbe tömörültek volna, másra, mint a chiosi Homéridákra nem gondolhatott; hogy az Iónban erről van szó, maga Wilamowitz is elismeri. Ha viszont a három előfordulási hely közül kettőben ezt valószínűsítettük, úgy nincs okunk azt gondolni, hogy a harmadik helyen Platón más értelemben használja a szót, noha a szöveg itt valóban minden további nélkül megengedi a «Homéros tisztelői» értelmezést is.

Ennek az volna ellene vethető, hogy Platón talán olyan irónikus értelemben beszél a Homéros-tisztelők vagy magyarázók nemzetségéről, mint pl. a ῥητόρων καὶ σοφιστῶν γένος-ról.[24] Ez megállhatná a helyét talán az Államban és a Phaidrosban, de semmiképp az Iónban. Itt nem Sókratés használja a szót, hanem Ión, aki halálosan komolyan veszi, amit mond, és eszébe sem juthat azokon gúnyolódni, akiktől kitüntetést vár. Legalább ezen az egy helyen tehát nincs okunk kételkedni a szó értelmében. Az természetesen, hogy a Homéridák chiosi rhapsódos nemzetség voltak, nem zárja ki azt, hogy magyarázták Homérost, mint Ión, aki szintén rhapsódos, de arra is büszke, hogy a legszebben tud Homérosról beszélni.

A negyedik században még egy helyen történik említés a Homéridákról, Isokratésnél. Miután a Stésichoros megvakulásáról, majd szemevilágának

[19] *U. v. Wilamowitz-Moellendorff :* Die Ilias und Homer. Berlin 1920.[2] 366. 3. j. A Krokónidák ajándékáról CIA II 596, Nagy Sándor korából (vö. *J. Toepffer :* Attische Genealogie. Berlin 1889. 107.); Eumolpidák mirtusz-koszorú adománya: SIG 1050.; ὀργεῶνες adományok: SIG 1095, 1096. stb.

[20] *E. Ziebarth :* RE XVIII, 1024—5. s. v.

[21] *H. T. Wade-Gery :* The Poet of the Iliad. Cambridge 1952. 71. 50. j.

[22] *Allen :* i. m. 44.; *G. Thomson :* Studies in Ancient Greek Society. The Prehistoric Aegean. London 1949. 550.

[23] *Wilamowitz :* IuH 366. 4. j.; *Welcker:* i. m. 174.

[24] Crat. 398 e.

visszanyeréséről szóló történetet elmondta, így folytatja: *Λέγουσι δέ τινες καὶ τῶν Ὁμηριδῶν, ὡς ἐπιστᾶσα* (sc. Helené) *τῆς νυκτὸς Ὁμήρῳ προσέταξε ποιεῖν περὶ τῶν στρατευσαμένων ἐπὶ Τροίαν, βουλομένη τὸν ἐκείνων θάνατον ζηλωτότερον ἢ τὸν βίον τὸν τῶν ἄλλων καταστῆσαι· καὶ μέρος μέν τι καὶ διὰ τὴν Ὁμήρου τέχνην, μάλιστα δὲ διὰ ταύτην οὕτως ἐπαφρόδιτον καὶ παρὰ πᾶσιν ὀνομαστὴν αὐτοῦ γενέσθαι τὴν ποιήσιν.*[25]

Ezzel a hellyel kapcsolatban megint felvetődik a kérdés, hogy kik értendők a Homéridákon. Rzach itt is Homéros-magyarázókra gondol,[26] pedig túl azon, amint fentebb a szóhasználatról Platónnal kapcsolatban elmondtunk, itt egy másik körülménnyel is valószínűsíthető, hogy nem magyarázókról van szó. Harpokration ti. éppen ehhez a helyhez fűzi magyarázatul a fentebb idézett Akusilaos és Hellanikos-féle megállapítást, meg Seleukos és Kratés vitáját, amit mindjárt idézünk. Mindezek a magyarázatok pedig abban megegyeznek, hogy a Homéridák chiosi nemzetség, Seleukos csak azt vitatta, hogy nem a költőtől származnak. Igaz, hogy nem példa nélkül való, hogy egy magyarázó tévesen magyaráz egy helyet, de ha Harpokration előtt így értette volna valaki, vagy ő maga erre, mint lehetőségre gondolt volna, nyilvánvalóan, mint scholionokban sokszor olvassuk, vagylagosan említést tett volna róla. Annál is inkább, mert ebben a korban a Homérida szó már alkalmasint jelent Homéros-ismerőt vagy tisztelőt.[27] Harpokration azonban ezt az értelmet maga is újabb keletűnek tartotta, s ezért nem is említette. Sengebusch feltevése, aki szintén Homéros-magyarázókra gondol, hogy Harpokration is így értette a helyet, és kitért a tőle idézett négy szerző és Isokratés közti különbségre, teljesen bizonyíthatatlan.[28]

A következő, aki a Homéridákat említi, Kratés, akivel azután Seleukos vitatkozik, mint azt éppen Harpokrationból tudjuk.[29] Harpokration először Akusilaost és Hellanikost idézi, majd így folytatja: *Σέλευκος ἐν β Περὶ βίων ἁμαρτάνειν φησὶ Κράτητα νομίζοντα ἐν ταῖς Ἱεροποιΐαις Ὁμηρίδας ἀπογόνους εἶναι τοῦ ποιητοῦ· ὠνομάσθησαν γὰρ ἀπὸ τῶν ὁμήρων, ἐπεὶ αἱ γυναῖκές ποτε τῶν Χίων ἐν Διονυσίοις παραφρονήσασαι εἰς μάχην ἦλθον τοῖς ἀνδράσι, καὶ δόντες ἀλλήλοις ὅμηρα νυμφίους καὶ νύμφας ἐπαύσαντο· ὧν τοὺς ἀπογόνους Ὁμηρίδας λέγουσιν.* Ezt kivonatolta a nevek elhagyásával a Photios Lexikon, külön címszóban felvéve a Timaios-féle Platón Lexikon magyarázatát. A Suda azután a kettőt egybefoglalta.[30]

Ezzel a szöveggel kapcsolatban több probléma adódik: Kicsoda az itt említett Kratés, kicsoda Seleukos és hogyan kell értenünk az *ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις* szavakat.

Seleukoson általában a *Ὁμηρικός* melléknévvel kitüntetett alexandriai tudóst szokás érteni, aki később Rómában élt, s akit itt Tiberius császár végeztetett ki.[31] Ez ellen csak egy ellenvetést hoztak fel, hogy ti. *Περὶ βίων* c. művét máshonnan nem ismerjük.[32] Ez azonban nem komoly kifogás, hiszen

[25] Is. Hel. 65.

[26] RE VIII, 2147. s. v. Homeridai.

[27] Harpokration kora vitatott, többnyire a II. századba datálják: *Christ—Schmid—Stählin :* GGL II, 2, 876.; mások Tiberius korára: *H. Schultz :* RE 7, 2414. s. v. Harpokration.

[28] *M. Sengebusch :* Dissertatio Homerica II. Lipsiae 1862. 47.

[29] S. v. *Ὁμηρίδαι*; Kratés fr. 83 Mette; Seleukos fr. 76 M. Müller.

[30] Phot. s. v. *Ὁμηρίδαι*; Tim. Lex. Plat. s. v. *Ὁμηρίδαι*; Suda s. v. *Ὁμηρίδαι*.

[31] Az adatokat l. *B. A. Müller :* RE 2 A II, 1251—6. s. v. Seleukos 44.

[32] *Volkmann :* i. m. 263—4.

ilyen alapon az ókorra vonatkozó ismereteink közül nem egyet kellene megkérdőjeleznünk. Amellett, hogy az alexandriai Seleukosra gondoljunk, szól nemcsak az, hogy hasonnevű tudóstársai közül ő a legnevezetesebb, akinek esetében a szótáríró természetesnek találhatta, hogy jelző nélkül is mindenki rágondol, hanem a megjegyzés természete is. Tudjuk, hogy Seleukos sokat foglalkozott etimológiával és az etimológiának a nyelvi atticizmusban döntő szerepet tulajdonított. Ha ti. egy szó úgy volt elemeire bontható, hogy az elemek költőkből és prózaírókból igazolható attikai szavak voltak, úgy a szó maga is elfogadható volt az atticista nyelv számára.[33] Ebben az esetben is talán erről van szó. A Homéros névnek ebben a korban ismert volt egy jelentése: a kyméiek és az iónok a vakokat nevezték *ὅμηρος*-nak.[34] Ha Seleukos a Homérida név etimológiájában a Homérostól való származtatást fogadja el, úgy Homéros vakságának a köztudatban élő képzete miatt egy kifejezetten nem-attikai szót vagy jelentést kellett volna alapelemnek tekinteni, ami az egész szónak az irodalomból való kiiktatását eredményezte volna. Ezt megint azért lett volna nehéz megtenni, mert hiszen a szó Platónnál és Isokratésnél előfordul. Így olyan szót kellett keresnie, mely az attikai nyelvből igazolható, s ez volt a «kezes» jelentésű *ὅμηρος* szó. [35]

Nehezebb kérdés, hogy kicsoda az a Kratés, akit itt a szöveg említ, és hogyan kell értenünk az *ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις* szavakat. A kutatás két lehetőséggel számolt: az egyik az athéni Kratés, a másik a mallosi Kratés, a pergamoni iskola feje. Az *ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις* értelmezésében is két lehetőség van: vagy Kratés munkájának címéül tekintjük, vagy a mondat szerves alkotórészét látjuk benne.

Induljunk ki e kérdések megoldásánál először abból, hogy a szóban forgó görög szavak Kratés munkájának a címe. Emellett szól már az is, hogy a másik három szerzőnél pontos helymegjelölés van adva, és feltűnő lenne, ha az csak itt volna mellőzve.[36] Nyelvileg ez ellen nem szól semmi súlyos érv; Volkmannnak azt az ellenvetését, hogy a névelő némileg zavaró, a Düntzertől hozott példák teljesen megcáfolják,[37] s az, hogy a szöveg simább lenne, ha a *νομίζοντα* a cím után állna, önmagában még nem elég cáfolatul.[38] Ilyen című munkáról azonban sem az athéni, sem a mallosi Kratés esetében nem tudunk. Az athéni Kratésnek viszont ismerjük egy művét, melynek *Περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν* volt a címe.[39] Akik az athéni Kratés művének tartották a *Ἱεροποιΐαι*-t, azok vagy azonosították a kettőt,[40] vagy feltételezték, hogy Kratés az athéni áldozatokról szóló munkája mellett írt egy másikat is, melyben általában az áldozati eljárásokat tárgyalta.[41]

[33] *R. Reitzenstein :* Geschichte der griechischen Etymologika. Leipzig 1897. 157—73, 374, 381.

[34] Ephoros F Gr Hist 70 F 1.; Ps.-Hdt. Vita Hom. p. 8_{25-6}. Wil. Vita Rom. p. 31_{23-5}. Wil. Vö. Lycophr. 422 és schol.

[35] Pl. Arist. Ach. 308.; Lysistr. 244.; Thuc. 7, 83.; Xen. Cyr. 4, 2, 7.; Plat. Theaet. 202 e stb.

[36] *H. Düntzer :* Die homerische Fragen. Leipzig 1874. 44.

[37] *G. Bernhardy :* Grundriss der griechischen Litteratur. Halle 1876.[4] 1. 352. ezt mint valószínűséget veti fel, s maga is címre gondol. *E. Hoffmann :* Homeros und die Homeriden-Sage von Chios. Wien 1856. 65. ezzel a valószínűséggel cáfolja már a címelgondolást.

[38] *Volkmann :* i. m. 264.; *Düntzer :* i. m. 44—5.

[39] Suda s. v. *εἰρεσιώνη*; Phot. s. v. *κύννειος*.

[40] Pl. *G. Bernhardy :* i. m. 325.

[41] Pl. *Düntzer :* i. m. 45.

A két cím azonosításának koránt sincsenek olyan nagy akadályai, mint első tekintetre látszik. Az ókori címidézések sokszor pontatlanok. Düntzer több példát sorol fel arra, hogy a címeket felváltva idézik nominativusban és *περί* + genitivusban. A *Ἱεροποιΐαι* cím tehát *Περὶ ἱεροποιῶν* is lehetne. Továbbá: Athénaios több ízben idézi Kratésnek (majd mindjárt látni fogjuk melyiknek) *Ἀττικὴ διάλεκτος* című munkáját, de nem mindig ezen a címen, hanem egyszer *Περὶ τῆς Ἀττικῆς λέξεως* cím alatt.[42] Ez arra mutat, hogy nem elképzelhetetlen, hogy Harpokration *θυσίαι* helyett *ἱεροποιΐαι*-t mond, annál is inkább, mert ugyanő pl. Iuba művészettörténeti munkáját egyszer *Περὶ γραφικῆς*, egyszer *Περὶ ζωγράφων* címen idézi, Istros Atthisát pedig szinte ahányszor, annyiféleképpen.[43] Az sem példa nélkül való, amit Volkmann kifogásol, hogy az Athénre való utalás kimarad.[44] Héliodoros művét Harpokration egyszer *Περὶ τῆς Ἀθήνησι ἀκροπόλεως* címen idézi, kétszer *Περὶ ἀκροπόλεως* címen.[45] Melanthios művét Athénaios *Περὶ τῶν ἐν Ἐλευσῖνι μυστηρίων* címen idézi, két Aristophanés-scholion *Περὶ μυστηρίων* címen.[46] Gorgón munkáját Athénaios *Περὶ τῶν ἐν Ῥόδῳ θυσιῶν*-nak címzi, Hésychios *Περὶ θυσιῶν*-nak.[47]

Mindezek azonban nem perdöntő bizonyítékok, és nehézségek maradnak. Kérdéses mindjárt az, hogy hogyan magyarázható a Homéridák említése egy munkában, mely az athéni áldozatokról szól. Bernhardy a rhapsódosok ünnepi előadásaira gondol,[48] s ez alighanem helyes, de minthogy az összefüggést nem ismerjük, ez sem több mint feltevés. És még ha igaz is, kérdés marad, miért vitatkozik Seleukos egy szürke régiségtani íróval, mikor azt, amit Kratés állított, előtte már Akusilaos és Hellanikos is állította.[49]

Ezt a kérdést Wade-Gery úgy oldja meg, hogy a pergamoni iskola fejét érti a Harpokration említette Kratésen.[50] Így érthetővé válik, hogy Seleukos, aki kritikával ugyan, de mégis Aristarchos követője volt, ővele polemizál, aki talán szövegkritikájában hivatkozott a Homéridákra, mint tekintélyekre. Wade-Gery ezzel annyiban vitte előre a kérdést, hogy bizonyítani próbálta azt, amit azok, akik eddig a mallosi Kratésre gondoltak, csak állítottak.[51]

Itt azonban egy további kérdés adódik. A mallosi Kratés munkásságának egész jellegével nehezen egyeztethető össze egy ilyen önálló, kifejezetten régiségtani jellegű munka. Ezt a nehézséget azzal próbálták elhárítani, hogy az *ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις* szavakat nem címnek vették, hanem a mondat alkotórészének. Ezt először Boekch tette meg.[52] Egyelőre ne foglalkozzunk

[42] Ath. 3, 114 a; 6, 235 b; 11, 495 a; 11, 497 e; 14, 653 b; ill. 9, 366 d (= fr. 65—9. ill. 70 Mette). A *Περὶ τῆς Ἀττικῆς λέξεως*-t *Jacoby* legutóbb (F Gr Hist 362 F 5) külön munkának veszi, régebben a kettőt egynek tartotta: RE 11, 1633. s. v. Kratés. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez utóbbi esetben Athénaios talán nem is címet akart idézni, hanem csak tárgyat, a szöveg ui. így szól: . . .*ἐν τοῖς Περὶ τῆς Ἀ. λέξ.*, ami lehet az „attikai nyelvről szóló munkájában" jelentésű.

[43] Iuba s. v. *Πολύγνωτος*, ill. s. v. *Παρράσιος*; vö. *F. Jacoby :* RE 9, 2395. s. v. Juba Istrost 1. a Dindorf-kiadás Index Scriptorum-ában.

[44] *Volkmann :* i. m. 264.

[45] S. v. *Προπύλαια ταῦτα*, ill. s. vv. *Θετταλός* és *Νίκη Ἀθηνᾶ*. Így Ath. 6, 239e is.

[46] Ath. 7, 325c; Schol. ad Arist. Plut. 846.; Av. 1073.

[47] Ath. 15, 696 f; Hsch. s. v. . *καταραπτίτης*.

[48] *Bernhardy :* i. m. 325.

[49] *Hoffmann :* i. m. 66.; *Volkmann :* i. m. 264; *Wade-Gery :* i. m. 72. 51. j.

[50] *Wade-Gery :* i. m. 72—3. 51. j.

[51] Pl. *C. Wachsmuth :* De Cratete Mallota. Leipzig 1860. 31., 40.; *Allen :* i. m. 42

[52] *A. Boekch :* De *ὑποβολῇ* Homerica. Index lectionum aestivarium 1834. Berolini. 11. (= Kleine Schriften IV. Leipzig 1874. 395.).

azzal a kérdéssel, hogy Boeckhnek mi volt az elképzelése a Homéridákról most csak annyit jegyezzünk meg, hogy ő ezekben a szavakban «utcunque explicandis» a Homérida nemzetség sacra gentiliciait vélte felfedezni. Csakhogy a kérdés éppen az, hogy miképpen kell ezeket a szavakat magyarázni, illetőleg először nyelvileg megérteni, lefordítani. Erről Boeckh nem szólt. Welcker azonban már a rákövetkező évben megjelent nagy munkájában elfogadva Boeckh elgondolását, úgy adja vissza Harpokratión szavait, hogy Kratés szerint «die Homeriden in den Opfern, der Genossenschaft nämlich, Abkömmlinge Homers seien».[53] Welcker ezt a továbbiakban úgy magyarázza, hogy a nemzetséghez tartozók Homérosnak mint ősüknek áldoztak, és ennek köszönhették fennmaradásukat egy olyan korban, melyben már régen meg kellett volna szűnniök. Welcker itt egy olyan gondolatot vet fel kissé határozatlan formában, amivel majd később találkozunk, de ez a magyarázat nyelvileg éppen nem következik abból a fordításból, amit adott. Ennek a szövegnek a konzekvenciáit Lauer vonta le a végsőkig. Szerinte a szöveg — az áldozatokban a Homéridák utódai — azt jelenti, hogy a Homéridák csak Homérosnak közösen bemutatott áldozatok bemutatásában tekintendők Homéros utódainak, egyébként nem, vagyis annyiban utódai Homérosnak, amennyiben neki, mint közös ősüknek áldozatot mutatnak be.[54]

Ezt a felettébb zavaros eredményt, mely éppen zavarosságával már önmagát cáfolja, már Sengebusch elutasította.[55] Így viszont két lehetőség maradt: vagy nem változtatni a szövegen, s akkor mégis cím a vitatott kifejezés, vagy be kell toldani elé a *τούς* szót, és így *⟨τοὺς⟩ ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις Ὁμηρίδας*-t olvasni.[56] Ezt azután Hoffmann úgy magyarázza, hogy itt arról van szó: Akusilaos és Hellanikos minden chiosi Homéridát a költő utódjának tartott, míg Kratés csak az áldozatokban szereplő Homéridákat tartja annak; Seleukos pedig azért vitatkozik vele, mert éppen ezeket az áldozatokban szereplő Homéridákat tartja kezesek utódainak.[57] Már Volkmann joggal tartotta valószínűtlennek ezt az elképzelést, mely szerint az ókorban egyidejűleg kétféle Homéridák is lettek volna.[58]

Wade-Gery szintén elfogadta ezt a szövegváltoztatást, és ő is kétféle Homéridákról beszél, de a kétféleséget a fejlődés egymásutánjában képzeli el: Előbb a Homéridák rhapsódosok voltak, utóbb már csak a Homéros-kultusz őrei; Seleukos pedig éppen ezekről a hellénisztikus Homéridákról beszél.[59] Az elképzelés első tekintetre logikus, de két ellenvetés tehető. Először is: Mik voltak ezek a Homéridák a hellénisztikus korig? Wade-Gery elképzelésének értelmében Seleukosnak erre csak egy felelete lehetett: rhapsódosok. Akkor viszont ezeket a rhapsódosokat is, tehát az összes Homéridákat (és nemcsak *τοὺς ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις*) a kezesektől származtatta. Ha nem voltak rhapsódosok, akkor a kultuszban (a Homéros-kultuszban, vagy a Dionysos-kultuszban?) tevékenykedtek, de akkor egyidejűleg kétféle Homéridák voltak, amit

[53] *Welcker :* i. m. 161.

[54] *J. F. Lauer :* Geschichte der homerischen Poesie. Leipzig 1851. 105.

[55] *M. Sengebusch :* Kritische Beurteilung von Lauer Geschichte der homerischen Poesie. Jahns Jahrb. f. Philol. 67 (1853) 268. Vö. *Hoffmann :* i. m. 66—7. is.

[56] *Wachsmuth :* i. m. 40. kivált *⟨τοὺς⟩ ἐν ταῖς ⟨Χίαις⟩ ἱεροποιΐαις Ὁμηρίδας*, amit érthetetlen módon még *Mette* is a szövegbe vesz, ha csak kérdőjelesen is. — *Sengebusch* fejtegetéseinek kritikáját l. *Volkmann :* i. m. 270—1.

[57] *Hoffmann :* i. m. 67. A Homéridák eredetéről: 68—94., kül. 68.

[58] *Volkmann :* i. m. 272.

[59] *Wade-Gery :* i. m. 20—1., 72—3.

Wade-Gery is elutasít. Másodszor: Kérdés, hogy helyes eljárás-e egy nyelvileg világosan érthető szöveget átalakítani egy eleve feltett interpretáció kedvéért?

Ha azonban így a *τούς* betoldását elvetjük, akkor mégis címnek kell tartanunk az *ἐν ταῖς ἱεροποιΐαις*-t, s akkor megint felmerül a kérdés, hogyan egyeztethető ez össze a pergamoni Kratés munkásságának jellegével? Nem kell-e mégis az athéni Kratésre gondolnunk, akinek hasonló munkájáról tudunk?

A szerzőség kérdésénél igen súlyos érv, hogy az a Kratés, aki az *Ἀττικὴ διάλεκτος* című művet írta, melyik Kratés; ennek szerzőjével ti. Seleukos *Περὶ Ἑλληνισμοῦ* című művében vitatkozik.[60] A vélemények megoszlottak. Jacoby azzal kívánta az athéni Kratés szerzőségét bizonyítani hogy Athénaios azon az egy helyen, ahol kétségkívül a mallosi Kratésról beszél, kiteszi a *κριτικός* jelzőt.[61] Latte minden bizonyítás nélkül «legalábbis épp oly jogosultnak» tartja azt a feltevést, hogy az athéni Kratésről van szó, noha maga is elismeri, hogy a szigorú atticizmus bírálata nagyon is érthető volna egy ázsiai szerzőnél.[62] Wachsmuth kronológiai okokkal próbálja a pergamoni Kratés szerzőségét bizonyítani, de Latte már rámutatott a kiindulás téves voltára.[63] A legutóbbi időkig tehát innen sem lehetett kiindulni.

Wade-Gery könyvével egy évben jelent meg azután H. J. Mette könyve, mely minden kétséget kizáróan eldöntötte az *Ἀττικὴ διάλεκτος* szerzőségét, és teljes mértékben igazolta Wade-Gerynek azt a nézetét, hogy a Harpokratión szövegben a pergamoni Kratésről van szó.[64] Mette kimutatta, hogy az *Ἀττικὴ διάλεκτος* szerzője ugyanúgy a *συνήθεια* megfigyelése *(παρατήρησις)* alapján vizsgálja az atticizmus kérdését, mint Kratés, és ezen az alapon veti is el a túlzó atticisták egységesítő törekvéseit. Ennek a műnek a második könyve, mint az eddig is ismeretes volt, a szakrális szókinccsel foglalkozott, s Mette úgy véli, hogy itt eshetett szó a Homéridákról is. Véleménye szerint a *Περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν* talán éppen ennek a műnek a második könyvét jelöli, s az «athéni» Kratést, akiről egyébként semmit sem tudunk, s akiről, Diogenés Laertios is hallgat,[65] csak a címből vagy a tartalomból következtették ki. A *Περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν*-t mint az athéni Kratés művét, csak a Suda említi, forrása csak Kratésről beszél, jelző és mű nélkül, a címet Phótios is említi mint Kratés művét jelző nélkül, egy Sophoklés scholion pedig az athéni Kratésről beszél, de címet nem említ.[66]

Ezzel egy csapásra megoldódnak szinte az összes felvetett problémák. A pergamoni Kratés az attikai nyelvről szóló munkájában nem régiségtani szempontú, hanem nyelvi szempontú vizsgálatok anyagául gyűjtötte össze az athéni áldozatokra és ünnepekre vonatkozó anyagot. Művének ezt a részét a régiségtani irodalom nyilván sokat idézte, akár alcíme, akár tárgya szerint, mint *Περὶ τῶν Ἀθήνησι θυσιῶν*-t, vagy rövidebben mint *Ἱεροποιΐαι*-t. Fentebb láttuk, hogy még ha címről vagy alcímről van is szó, a két változat bizvást azonosítható, ha pedig csak tárgymegjelölés a kettő, éppen nincs akadálya az

[60] Ath. 9, 366 d = fr. 70 Mette.
[61] *Jacoby :* RE 11, 1633. s. v. Kratés; Ath. 11, 490 e.
[62] *K. Latte :* Zur Zeitbestimmung des Antiatticista. Hermes 50 (1915) 387—8.
[63] *Wachsmuth :* i. m. 33.
[64] *H. J. Mette :* Parateresis. Untersuchungen zur Sprachtheorie des Krates von Pergamon. Halle 1952. kül. 48—55.
[65] D. L. 4, 4, 23.
[66] Fr. 72a, 71, 73 Mette.

azonosításnak. A munka során Kratés attikai írók gyakorlatának megfigyelése alapján tesz megállapításokat az attikai nyelvet illetően. Nyilvánvalóan a nyelvhasználatra támaszkodva állapítja meg a Homérida név etimológiáját, s Harpokratión, aki talán maga is, de forrása (Didymos?) mindenesetre olvasta Kratés munkáját, éppen azért idézi a két régi író mellett őt, mert attikai szónokok magyarázatához természetesnek találta, hogy egy közönséges attikai nyelvhasználatot szem előtt tartó írót idézzen. (Eredetileg talán nemcsak Seleukos cáfolata miatt volt Kratés idézve.) Seleukos ellenvetését az teszi lehetővé, mint arra Wade-Gery rámutatott, hogy a Homéridáknak ekkor már jelentős vagy éppen kizárólagos szerepük Homérosszal kapcsolatban nem volt.[67] Az indítékot pedig az ellenvetés megtételére Seleukos atticista álláspontja adhatta meg, mely más esetben is vitára késztette Kratésszal, hogy ti. a Homérida nevet attikai szóból, illetőleg jelentésből vezesse le. Ezért vitázott éppen Kratésszal, aki nemcsak általában, genealógiai szempontból tette megállapítását, mint Akusilaos és Hellanikos, hanem az attikai nyelvi anyag alapján. Ehhez járult azután talán még az is, hogy amire Wade-Gery gondolt, hogy Kratés a szövegkritikában a Homéridákat mint tekintélyeket használta fel.

Kratés szerint tehát a nyelvi tudat számára a Homéridák Homéros utódait jelentették. Ez azt jelenti, hogy az i. e. II. században a köztudatban a chiosi Homéridák Homéros utódaiként éltek, és Kratés az attikai nyelvhasználatban ezt a jelentést ismerte. Ez megint megerősíti azt, hogy Platón és Isokratés Homéridái a chiosi Homéros-utódok.

Ez a közfelfogás később is változatlan maradt, és még Seleukos korában is a Kratés-féle álláspont volt az általános. Erre mutat Strabónnak az a helye, ahol a Homéridákat említi: *Ἀμφισβητοῦσι δὲ καὶ περὶ Ὁμήρου Χῖοι, μαρτύριον μέγα τοὺς Ὁμηρίδας καλουμένους ἀπό τοῦ ἐκείνου γένους προχειριζόμενοι, ὧν καὶ Πίνδαρος μέμνηται· ὅθεν περ καὶ Ὁμηρίδαι ῥαπτῶν ἐπέων τὰ πολλ' ἀοιδοί.*[68] Ez a hely azt bizonyítja, hogy a chiosiak a Homéridákat mint Homéros utódait és rhapsódosokat tartották nyilván. Erre mutat Pindaros idézete, mert ha a chiosi Homéridákról csak mint áldozati személyekről tudtak volna, Strabón nem idézhette volna velük kapcsolatban a világosan rhapsódos Homéridákról beszélő Pindarost.[69] Ez természetesen még nem jelenti azt, hogy ebben a korban is mint rhapsódosok működtek, de mindenesetre azt, hogy — talán egykori — ilyen természetű működésükről tudtak.

A chiosiak a Homéridákat még később is mint Homéros utódait ismerték, és Homéros születési helyére vonatkozó igényüket, épp úgy, mint Strabón korában, velük igazolták. A Homéros és Hésiodos versenyéről szóló kis munka bevezetőjében olvassuk a következőket: *Χῖοι δὲ πάλιν τεκμήρια φέρουσιν ἴδιον εἶναι πολίτην* (sc. *Ὅμηρον*) *λέγοντες καὶ περισώζεσθαί τινας ἐκ τοῦ γένους αὐτοῦ παρ' αὐτοῖς Ὁμηρίδας καλουμένους.*[70] A munka magja, a verseny, mint ismeretes, az V. századig nyomozható, s valószínűleg legkésőbb a VI. században keletkezett, de jelenlegi formája, kivált a bevezetés Hadrianus

[67] *Wade-Gery :* i. m. 31. Ezt már *Nutzhorn* is látta, csak ott tévedett, hogy ebből visszamenőleg is vont le következtetéseket: i. m. 69.; *Volkmann:* i. m. 262., 272—3.

[68] Str. 14, 645, 35, *μέγα* Meineke, *μέν, μετά* codd.

[69] *Volkmann :* i. m. 260. teljesen alaptalanul, csak mert rendszerét zavarja, nyilvánítja tévedésnek és akarja mint interpolációt törölni az idézetet.

[70] Cert. 2, p. 35_{6-8}, Wil. = 13—6 Rz.

utáni időkből, de még 300 előttről való.[71] Ekkor, tehát a II. században, a chiosi Homéridák Homérostól való származásának tudata még élt. Így érthető, hogy — mint fentebb említettük — Harpokratión is ilyen értelemben magyarázza az Isokratés helyet.

Az időrendben következő említése a Homéridáknak a Lukianos művei között fennmaradt «Démosthenés dicsérete» című műben található. Thersagoras azt fejtegeti a szerzőnek, hogy természetes, hogy nem képes egyszerre Démosthenés dicsőségét szemlélni, mert ahhoz lassan kell hozzászokni. *Καὶ γὰρ αὐτός τι τοιοῦτον ἐφ' Ὁμήρῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς πέπονθα. κατέβαλον γοῦν σμικροῦ δεῖν, ὡς οὐκ ἀντιβλεπτέον ὂν μοι ὑπόθεσιν. εἶτ' ἐγὼ μέν, οὐκ οἶδ' ὅπως ἀνήνεγκα, ⟨καὶ⟩ δοκῶ μοι κατὰ σμικρὸν προσεθιζόμενος ἀντίον ὁρᾶν μηδ' ἀποτρέπων ὥσπερ ἡλίου τὰς ὄψεις νόθος τοῦ τῶν Ὁμηριδῶν γένους ἐλέγχεσθαι.*[72] A mű lukianosi eredete vitatott,[73] mindenesetre 272 előtt íródott, talán 162 után.[74] Kézenfekvőnek látszik a Homéridákon Homéros-olvasókat vagy tisztelőket értenünk, és ez mint lehetőség fennáll. Ugyanakkor nem szabad egy másik lehetőséget sem feltétlenül elutasítanunk. Thersagoras maga is költő, aki Homéros *γενέθλια*-ján, emlékünnepén,[75] költői magasztalást kíván tartani. Így arra is lehetne gondolnunk, hogy a Homéridák még itt sem jelentenek valami általános tisztelői kört, hanem valamiféle határozottabb körvonalakkal bíró költői társaságot, melynek tevékenysége a homérosi költemények ápolásában, utánzásában és Homéros tiszteletében merült ki. Az mindenesetre világos, hogy itt már nem rhapsódosokról van szó, akár csak olyanokról is, mint a IV. századiak, de gondolhatunk egy olyan társaságra, amilyen a hellénisztikus és római korban nem volt ritka, melynek természetesen a költemények fenntartásában vagy előadásában ekkor már semmi különösebb szerepe nem volt. Amennyiben ez a feltevésünk igaz, úgy itt is kissé közelebbről láthatjuk, hogy a rhapsódika jelentőségének eltűnése után mivé alakult át a rhapsódos Homéridák köre, és könnyen megértjük, hogy egy ilyen, valójában funkció nélküli társaság előbb-utóbb könnyen szertefoszlott.

Nagyjából egykorú ezzel az említéssel az a két említése a Homéridáknak, amely Athénaiosnál található. Az első könyvben egy, a homérosi Apollón-himnuszból való idézetet így vezet be a szerző: *Ὅμηρος δέ ἤ τῶν Ὁμηριδῶν τις ἐν τοῖς εἰς Ἀπόλλωνα ὕμνοις φησὶν κτέ.*[76] Itt világosan a Homéros nevén fennmaradt, de már az ókorban is tőle elvitatott művek szerzőit nevezi Homéridáknak, tehát mindenesetre rhapsódosokat; és hogy itt a chiosi Homéridákra gondol és nemcsak epikus költőkre általában, amellett szól az, hogy éppen az Apollón himnusszal kapcsolatban, éppen a chiosi rhapsódos Kynaithosnak tulajdonított a hagyomány fontos szerepet. (Más kérdés, hogy ez a hagyomány helyes-e.) Ebben a korban (193 után) tehát tudtak arról, hogy Chiosban éltek — legalábbis egykor — rhapsódosok, akiket Homéridáknak neveztek.

[71] *Wilamowitz:* IuH 396., 400—1.; legutóbb összefoglalólag *G. S. Kirk :* The Michigan Alcidamas-Papyrus etc. CQ 44 (1950) 149—167.; nálunk *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Hésiodos: Munkák és napok. Budapest 1955. 103—4.

[72] Enc. Dem. 17.

[73] *Christ—Schmid—Stählin :* GGL[6] II, 2. 719. 5. j. *R. Helm :* RE 13, 1735—6. s. v. Lukianos.

[74] *F. Albers :* Luciani quae fertur Demosthenis Laudatio. Leipzig 1910. 39—40.

[75] A szó jelentéséről *Albers:* i. m. 25—6.; *Th. Bergk:* Lucians *Ἐγκώμιον Δημοσθένους* und der Gedenktag Homers. Hermes 18 (1883) 510.

[76] Ath. 1, 22b

A másik említés a 15. könyvben, a kottabos-játékról szóló részben található. Ulpianos Dionysios Chalkus elégiáiból, majd az ifjabb Kratinosból idéz, mire Kynulkos egyebek között ezt mondja: *καὶ αὐτὸς δὲ τούτων τῶν ἐπῶν μεμνημένος τινῶν ἐρῶ, ἵναμὴ ὁ Οὐλπιανὸς βρενθύηται ὡς ἐκ τῶν ἀποθέτων τοῖς Ὁμηρίδαις μόνος ἀνασπάσας ⟨λήψεται⟩ τὰ κοτταβία*, és maga is idéz Dionysios elégiáiból három sort.[77] A beszélő itt nyilván a Phaidros helyre utal, sok tanulsággal tehát a Homéridákra vonatkozóan nem szolgál. Egy apróságot mégis megjegyezhetünk. Dionysios Chalkus elégiái ekkor már nem nagyon lehettek ismerősek. Erre következtethetünk abból, hogy Athénaios szükségesnek tartja megmagyarázni, hogy mit jelent a *Χαλκοῦς* név; Plutarchos pedig, mikor mellékesen megemlíti, külön elmondja, hogy kicsoda, és megjegyzi, hogy elégiái még megvannak, ami közismert költőnél bizonyára felesleges lett volna.[78] Ha tehát Athénaios Dionysios költeményeit a Homéridák apothetonjainak nevezi, úgy ebből arra következtethetünk, hogy ez, mint fogalom, mindenféle obskurus irodalmi alkotást jelölt. Természetesen azt, hogy ez a fogalom szélesebb körben is általános volt-e vagy csak a lakomázó szofisták között, nem tudjuk eldönteni.

A következő író, akinél a Homérida név előfordul, Ailianos (170—235). Miután részletesen leírja a pontosi mysek halászási módját, hogy ti. hogyan húzatják marhákkal vagy lovakkal a halat, ezt fűzi még a leírás végére: *εἴποι ἂν Ὁμηρίδης δρυῶν στελέχη ἕλκειν ἡμιόνους τινάς, ὡς ἐπὶ τῇ Πατρόκλου ταφῇ Ὁμήρου ᾄδει ταῦτα δήπου τὰ ὑμνούμενα.*[79]. — Itt nyilván valamiféle Homéros-utánzóról van szó, aki a legpóriasabb foglalkozás láttán is homérosi módra fejezné ki magát. Nincs tehát kizárva, hogy Ailianos itt a Thersagoras-szerű költőkre gondol. Mégis valószínűbb, hogy csak a Homéros tisztelők Homéros nyelvét utánzó modoroskodásán gúnyolódik a szerző. Erre mutat az egyes számú *Ὁμηρίδης* alak, a másik esetben ti. valószínűbb, hogy *Ὁμηριδῶν τις*-t írt volna. Ezek szerint a Homérida szó itt már valóban csak Homéros-tisztelőt jelentene.

Nyilvánvaló a szó értelme Philostratosnál, aki Skopelianosról, az I. század végén élt Nikétés tanítványáról azt írja, hogy költői működést is folytatott, mesterének nagyhangúságával versenyezve, de *οὕτω τι μεγαλοφωνίας ἐπὶ μεῖζον ἤλασεν ὡς καὶ Γιγαντίαν ξυνθεῖναι παραδοῦναί τε Ὁμηρίδαις ἀφορμὰς ἐς τὸν λόγον.*[80]. Itt tehát a Homéridák vitathatatlanul nem is csak Homéros, hanem általában az epikus költészet értői és magyarázói, akik számára egy új epikus alkotás beszédtémát jelent.

A 4. században Himerios két helyen említi a Homéridákat. Basileios magasztalásában többek között ezeket mondja: *Διὶ μὲν οἶμαι τάχα μὲν καὶ αὐτῷ τῷ προσώπῳ καθ' Ὅμηρον (ὄμματα γὰρ ἴκελος Διὶ τερπικεραύνῳ κατὰ μᾶλλον ἂν Ὁμηρίδης φθέγξαιτο) πολλῷ δὲ πλέον οἶμαι καὶ ὅτι τῆς ψυχῆς κάλλεσι Διί σε πρέπον εἰκάζεσθαι.*[81] A másik helyen kétségbe vonja annak igazságát, amit Homéros mond Apollónról, és vele szemben Aisóposnak ad igazat. *Ταῦτα μὲν οὖν παραιτησώμεθα Ὁμηρίδαις καὶ εἴ τις ἄλλος ποιητὴς τοιοῦτος*

[77] Ath. 15, 669b. A szöveghez csak annyit, hogy a *λήψεται* szót *Wilamowitz* toldotta be, *Kaibel* pedig a *Ὁμηρίδαις* után a *ὁμοίως* betoldását is javasolta.

[78] Ath. 669d; Plut. Nic. 5.

[79] Ael. De nat. an. 14, 25.

[80] Philostr. Vit. Soph. 1, 21, 5. A mű 229 és 238 között íródhatott: *Christ—Schmid—Stählin* : GGL[6] II, 2. 779.

[81] Him. Or. 3, 8.

ἦν κατὰ θεῶν εὐχερῶς ἐθέλων ψεύδεσθαι, Αἰσώπῳ δὲ μᾶλλον πιστεύσωμεν.[82] Az első esetben megint valószínű, hogy a Homéros tisztelők homérosias nyelvére gondol, mint Ailianos (megint egyes szám!), de a második esetben kétségtelen, hogy költőkről van szó, talán amolyan Thersagoras-féle Homéridákról; de az sincs kizárva, hogy a beszélő a régi Homéridákra és más hasonló epikus költőkre gondol. Ezt erősíti a múlt idejű *ἦν*.

A bizánci adatokból érdemes még megemlíteni a következőket, melyek ugyan már 6. század végiek, illetve 7. század elejiek, de alkalmasint régebbi forrásokat írtak ki. A Dionysios Thrax munkájához írott scholionokban olvassuk a következőket a rhapsódos etimológiájáról: *Ὠνόμασται δὲ ἀπὸ τοῦ ῥάψω μέλλοντος καὶ τοῦ ᾠδή· συνέῤῥαπτον γὰρ τοὺς κατάλληλον διάνοιαν ἀπαρτίζοντας στίχους Ὁμηρικούς, καὶ ἔψαλλον τὸ ἐφαρμόζον μέλος πρὸς τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἑορτήν· κατεῖχον δὲ καὶ κλάδους δαφνῶν οἱ Ὁμηρίδαι ἐν ταῖς χερσίν, ὅτε τοὺς Ὁμηρικοὺς στίχους ἐν τῇ τοῦ Ἀπολλωνος ἑορτῇ ἔψαλλον.*[83] Egy másik scholion: *Πᾶσα γενικὴ εἰς ος ἢ εἰς ους εἰς ιδης ποιεῖ τὸ πατρωνυμικόν... καὶ τὰ εἰς ος ⟨εἰς ου κλινόμενα⟩ μὴ καθαρὰ ⟨διὰ τοῦ ιδης ποιεῖ τὸ πατρωνυμικόν⟩, Ὁμηρος Ὁμηρίδης, Πριαμίδης, Ταντα λίδης.*[84] Ismét egy másik: *Ἐπιστητέον δὲ ὅτι εἰ μὲν ἀπὸ τῆς Ἰλιάδος ᾔδον οἱ Ὁμηρίδαι, φοινικοῦν ἐφοροῦν στέφανον διὰ τὸ περὶ ἐκχύσεως αἱμάτων λέγειν αὐτοὺς τὴν ὑπόθεσιν, εἰ δὲ ἀπὸ τῆς Ὀδυσσείας, κυάνεον, διὰ τὸ τοιοῦτον εἶναι τὸ θαλλάττης χρῶμα περὶ ἣν ἐγένετο τοῦ Ὀδυσσέως ἡ πλάνη.*[85] Végül az utolsó: *Περὶ δὲ τῆς παραγωγῆς ἔστιν εἰπεῖν, ὅτι τὰ ποιοῦντα πατρωνυμικὰ ⟨μόνον κύριά εἰσι· τὰ χὰρ πατρωνυμικὰ⟩ ἀπὸ τῶν κυρίων παράγονται, τὸ γὰρ Ὁμηρίδης υἱὸν Ὁμήρου σημαίνει.*[86]

Mindezeken a helyeken nyilvánvalóan az epikus költeményeket előadó Homéridákról van szó, akik Homéros leszármazottainak tekintendők.

Tovább nem érdemes követni a Homéridák említéseit, hiszen kétségtelen, hogy a bizánci korban nem léteztek, s ha említik őket, semmiképp sem a chiosi rhapsódosokra gondolnak, akik magukat Homérostól származtatták;[87] bár a Homéros-hagyomány a közép- és újkorban is tovább élt Chiosban, mutogatták «iskolájának» helyét is.[88] Ez arra mutat, hogy az «iskolaalapító», «tanító» Homéros képzete nagyon szívósan élt, még ha tudjuk is, hogy a Daskalopetrához fűződő hagyomány legfeljebb koraközépkori eredetű, mert amit Homéros tanítóhelyének mondtak, egy Kybelé templom volt.[89]

A végére hagytunk két pontosan nem datálható adatot, két scholiont, melyek közül az egyiknek különös jelentősége van, a másik nem mond semmit. Ezt vesszük előre. Platón Theaitétosának egy helyéhez, ahol a *περὶ Ὁμηρείων καὶ Ἡρακλειτείων* való vitáról van szó, ezt a megjegyzést fűzi a

[82] Him. Or. 20, 3.
[83] Schol. Dion. Thrac. § 5, p. 180_{12-7} Hilg. (Porph.)
[84] Schol. Dion. Thrac. § 12, p. $221_{24'\ 30-2}$ Hilg. (Stephan.)
[85] Schol. Dion. Thrac. § 5, p. 316_{15-9} Hilg. (Heliod.)
[86] Schol. Dion. Thrac. § 11, p. 518_{11-4} Hilg. (Anon.)
[87] Pl. Synes. Epist. 4, 163a, p. 642_{17-8} Hercher; Theodor. Hyrtac. Epist. 35_5, Not. et Extr. 6, p. 5.; Nic. Greg. 8, 8.; 13, 8.
[88] *N, Γ. Πολίτης: Μελέται περὶ βιοῦ καὶ γλώσσης τοῦ Ἑλληνικου λαοῦ.* Athén. 1904. I. 3., II. 635—7. *Γ. Ι. Ζολώτας: Ἱστορία τῆς Χίου.* Athén 1924. 33.; III, l. uo. 1926. 122—3. *Hoffmann :* i. m. 94—5. Homéros sírját is mutogatták, amelyet talán a középkorban már érdektelen és nem ismert Oinopión sírjával kevertek össze: *Ζολώτας :* i. m. II. 30—2, III. 1. 119. — Általában a közép- és újkori Homéros hagyományról Chiosban: II. 27—35.
[89] *J. Boardman :* Chian and Early Ionian Architecture. AntJ. 39 (1959) 195—6.

scholion: *Ὁμηρίδας φησὶ τοὺς Ἡρακλειτείους διὰ τὸ τῆς ἀεικινησίας δόγμα, ἐπεὶ καὶ Ὅμηρος Ὠκεανὸν ἀπεφήνατο θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν.*[90] A scholiasta itt félreérti a Platón-helyet, mert a semleges többes genitivust hímneműnek veszi. A dolog csak annyiban érdekes, hogy a scholiasta nyelvi tudata számára a *Ὁμηρίδαι* annyi, mint *Ὁμήρειοι*, vagyis nem Homéros-leszármazók, hanem Homérosszal foglalkozók, Homéros-magyarázók. Ennek a megállapításnak azonban csak akkor volna becse, ha tudnók, hogy mely korra megy vissza a scholion forrása, amit viszont nem tudunk.

A Homéridákra vonatkozó legfontosabb helyként egy Pindaros-scholiont szoktak idézni. Ennek szövege a következő: *Ὁμηρίδας ἔλεγον τὸ μὲν ἀρχαῖον τοὺς ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου γένους, οἳ καὶ τὴν ποίησιν αὐτοῦ ἐκ διαδοχῆς ᾖδον· μετὰ δὲ ταῦτα καὶ οἱ ῥαψῳδοὶ οὐκέτι τὸ γένος εἰς Ὅμηρον ἀνάγοντες, ἐπιφανεῖς δὲ ἐγένοντο οἱ περὶ Κύναιθον, οὓς φασι πολλὰ τῶν ἐπῶν ποιήσαντας ἐμβαλεῖν εἰς τὴν Ὁμήρου ποίησιν. ἦν δὲ Κύναιθος τὸ γένος Χῖος, ὃς καὶ τῶν ἐπιγραφομένων Ὁμήρου ποιημάτων τὸν εἰς Ἀπόλλωνα γεγραφὼς ὕμνον ἀνεθέθεικεν αὐτῷ. οὗτος οὖν ὁ Κύναιθος πρῶτος ἐν Συρακούσαις ἐρραψῴδησε τὰ Ὁμήρου ἔπη κατὰ τὴν ξθ' Ὀγυμπιάδα, ὡς Ἱππόστρατός φησιν.* Ugyanennek egy rövidített változata így hangzik: *Ὁμηρίδαι πρότερον μὲν οἱ Ὁμήρου παῖδες, ὕστερον δὲ οἱ περὶ Κύναιθον ῥαβδῳδοί· οὗτοι γὰρ τὴν ποίησιν σκεδασθεῖσαν ἐμνημόνευον καὶ ἀπήγγελον· ἐλυμήναντο δὲ αὐτῇ πάνυ.*[91]

Mindenekelőtt a szöveggel kapcsolatosan kell egy kérdést tisztáznunk. Az első mondatban a *μετὰ δὲ ταῦτα*-val kezdődő mellékmondat anakoluthiás. A közönséges értelmezés szerint *τοὺς ῥαψῳδούς* és *ἀνάγοντας* értendő, Volkmann ki is akarta ilyen értelemben javítani a szöveget.[92] Újabban Wade-Gery más értelmezéssel állott elő.[93] Elutasítja a hagyományos értelmezést, s a mellékmondatot nem a *τὸ μὲν ἀρχαῖον* folytatásának tekinti, hanem a vonatkozó mellékmondaténak és az *ᾖδον*-t a *ῥαψῳδοί*-hoz is vonja. Ez a hagyományozott szöveg megtartása esetén lehetetlenség, mert a *τὸ μὲν ἀρχαῖον*-nak nyilvánvaló megfelelője a *μετὰ δὲ ταῦτα*. Wade-Gery csak annyit ismer el, hogy «bizonyos, hogy a szöveg pongyolán hangzik és valami valószínűleg kiesett», de Volkmann javaslatánál még mindig valószínűbbnek tartja azt, ha a *τὸ μὲν ἀρχαῖον*-t a *οἳ* után tesszük: *οἳ τὸ μὲν ἀρχαῖον καὶ τὴν ποίησιν αὐτοῦ ἐκ διαδοχῆς ᾖδον*, a *μετὰ δὲ ταῦτα*-val kezdődő mondatrész csak közbevetés, és a mondat az *ἐπιφανεῖς δέ*-vel folytatódik.

Ezt valószínűtlennek tartjuk a következő okokból. A *τὸ μὲν ἀρχαῖον*-nak annyira látható megfelelője a *μετὰ δὲ ταῦτα*, hogy ezt mint közbevetést tőle elszakítani nem lehet, az vele egy egészet alkot. Ha az író a rhapsódosokra vonatkozó részt valóban csak közbevetésnek szánta volna, akkor csak *τὸ ἀρχαῖον*-t írt volna, mert a *μέν*-nek az *ἐπιφανεῖς* után álló, egészen más értelmű *δέ* nem lehet megfelelője. Így viszont a mondat valóban nagyon pongyola, egyenesen érthetetlen. A főmondatnak alárendelt vonatkozói mellékmondat mellé van rendelve egy mellékmondat, s ennek sem nyelvtanilag, sem értelmileg semmi köze a főmondathoz, alanya más, mint azé a mellékmondaté, melynek mellé van rendelve, de állítmánya mégis azonos, anélkül, hogy csak egyetlen szó is volna benne, mely a másik mellékmondat állítmá-

[90] Schol. O Plat. Theaet. 179e.

[91] Schol. ad Pind. N. 2, 1. — *Ἀπολλ. γεγραμμένον ὕμνον λέγεται πεποιηκέναι. οὗτος κτέ.* BD, edd. vetust., ut nos UV, Abel, Drachmann.

[92] *Volkmann :* i. m. 260.

[93] *Wade-Gery :* i. m. 73. 53. j.

nyára, tárgyára vagy határozójára utalna. Ahhoz, hogy a transpositio után a kívánt értelem kijöjjön, legalább is *μετὰ δὲ ταὐτά*-t kellene olvasni, de Wade-Gery erről nem tesz említést.

Vagyis: a hagyományozott szöveg pongyola, de érthető. A transpositio a hagyományozott szövegből nem értelmesebb, hanem homályosabb szöveget csinál, melynek amellett nincs is meg a kívánt értelme, mert további változtatásra (a *μὲν* athetálására vagy legalább a *μετὰ δὲ ταῦτα* más hangsúlyozására) van szükség. Wade-Gery javaslata tehát nyelvi okokból valószínűtlen. A hagyományos értelmezés mellett szól az is, amire már Volkmann utalt, hogy a scholion rövidebb változata is így érti, végül az, hogy míg a Wade-Gerytől feltételezett romlást, a *τὸ μὲν ἀρχαῖον*-nak rossz helyre keveredését semmivel sem lehet magyarázni, a *μετὰ δὲ ταῦτα*-val kezdődő mondat accusativusainak nominativusra válását az előtte álló vonatkozó melékmondatban levő nominativus *(οἵ)* másolás-lélektanilag indokolja. (Bár ugyanezen az alapon azt is feltételezhetjük, hogy a mondat eredetileg is anakoluthiás volt.)

A szöveggel kapcsolatosan még egy probléma van. A hagyományozott szöveg szerint Kynaithos a 69. olympias idején (504/1) elsőként adta elő Homéros költeményeit Syrakusaiban. Ez a késői dátum már régóta megütközést keltett. Egész sor tényre hívták fel a figyelmet, melyek mind arra mutatnak, hogy a nyugati görögségben már korábban is ismerni kellett Homérost, s ezekhez a tényekhez most még hozzátehetjük azt a VIII. század utolsó negyedéből való, Ischiában előkerült vázafeliratot, mely talán szintén az Ilias ismeretéről tanúskodik, ha maga nem is homérosi stílusú.[94] Ezek alapján már Welcker, aki az említett tényeket először foglalta össze, megváltoztatta az évszámot, s utána mások is más évszámot ajánlottak.[95] Ez többféle okból problematikus. Syrakusai alapítása és az adott évszám között két évszázad telt el, s ezen belül egy másik évszám megállapítása meglehetősen önkényes eljárás. Welcker évszáma nem tartható, mint azt régen észrevették, mert előbb van, mint Syrakusai alapítása; Dornseiff évszáma talán viszont kissé kései, hiszen Stésichoros előtt működött Szicíliában Xanthos, aki szintén írt már egy Oresteiát, s ez megint feltételezi Homéros ismeretét. Komplikálja a kérdést az Apollón-himnusz, melyet egyesek szerint *(λέγεται)* Kynaithos írt, de Homérosnak tulajdonított. Ezzel megint felvetődik a himnusz egységének hevesen vitatott kérdése: Vajon az Apollón-himnuszra kell-e gondolnunk, úgy, amint azt ma olvassuk, vagy esetleg csak az ún. délosi himnuszra? Vagy Kynaithost csak egy grammatikus tette meg a névtelen — és korábbi — himnusz szerzőjének?[96] És ha Kynaithos az Apollón-himnuszt írta, ma olvasható formájában, úgy ez mikorra datálható[97]?

[94] *G. Buchner—C. F. Russo :* La coppa di Nestore e un' inscrizzione metrica da Pitecusa dell' VIII Secolo av. Cr. Rendic. dell' Accad. Naz. dei Lincei 10 (1955) 215—34., a szöveg 222.

[95] *Welcker :* i. m. 239—41.: *κατὰ τὴν ἕκτην ἢ τὴν ἐννάτην (ξ' ἢ θ'); Düntzer :* i. m. 175.; *κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἐννάτην (κθ'); F. Dornseiff :* Archaische Mythenerzählung Leipzig Berlin 1938. 38.: *κατὰ τὴν τετταρακοστὴν ἐννάτην (μθ'); Allen :* i. m. 66.: 700 előtt.

[96] *Wilamowitz :* IuH 440.

[97] Az Apollón-himnuszra vonatkozó újabb irodalmat — mellőzve a helyenként nagyon is szenvedélyes vitairatokat — adja *M. P. Nilsson :* GGR I². (1954) 553. 4. j. Ehhez még említendő: *H. T. Wade-Gery :* Kynaithos. Greek Poetry and Life. Essays Presented to G. Murray. Oxford 1936. 56—78.; *Л. М. Глускина :* Политические тенденции Гомеровского гимна к Аполлону Пифийскому. ВДИ 1956. No. 4. 13—24., aki szerint a pythói himnusz külön költeményként a VII. sz. végén keletkezett, s a Szent

Ezzel az irányzattal szemben, mely a történeti kritika oldaláról kiindulva próbálta a szöveget a saját felfogásához igazítani és mely a πρῶτος-t tekintette egyértelműnek és fixnek, egy másik irány a szöveget próbálta értelmezni, s az évszámot változtatás nélkül hagyva a πρῶτος-nak olyan értelmet adni, hogy a szöveg a feltételezett történeti valósággal ne kerüljön ellentétbe. Először Nitzsch és azóta többen úgy magyarázták a szöveget, hogy az azt jelenti: «illo tempore Syracusis rhapsodiae certamen esse institutum, in quo Cynaethus aut vicit primus aut inter primos certaverit.»[98] Drerup ezt mereven elutasítja, mint ami «a levegőben lóg».[99] Ez annyiban igaz, hogy a szövegből ez nem olvasható ki. Az is igaz, hogy ennek az álláspontnak a képviselői semmivel sem igyekeztek véleményüket bizonyítani. Nitzsch azzal bizonyít, ami maga is bizonyításra szorul, hogy ilyen pontos dátum csak egy emlék révén maradhatott fenn,[100] s ha így van is, kérdés, a kéziratos hagyomány nem romlott-e. Thomson egy ügyes siklással annak bizonyítására tér át, hogy Homérost ismerték már előbb is (ki kételkedett ebben?), s hogy Hippostratos nem azt akarja mondani, hogy Kynaithos előtt Homéros ismeretlen volt (éppen ezt kellene bizonyítani).[101] Vannak azonban olyan tények, melyek a hagyományozott szöveg megtartása mellett szólnak. Syrakusaiban a VI. század közepén erős pangás, sőt visszaesés volt. 530 körül indul meg azután a pénzverés, s ezzel a VI. század közepének pangása után új virágkor kezdődik.[102] Ebben a korban különben is erős keleti görög hatás érezhető, sokan jönnek a perzsák elől nyugatra.[103] Nem lehetetlen, hogy mindez a homérosi költemények előadásában is valami változást, esetleg új formát hozott (talán fényesebb külsőségek, egy chiosi Homérida meghívása, míg addig csak más rhapsódosok adták elő az eposzt, vagy valami más, előadásbeli változás), s Hippostratos dátumának ez az alapja.

Ehhez érdekes párhuzamot kínál a Platón művei között fennmaradt Hipparchos című dialógus egy helye, melyben az író azt állítja, hogy Hipparchos *τὰ Ὁμήρου ἔπη πρῶτος ἐκόμισεν εἰς τήν γῆν ταυτηνὶ καὶ ἠνάγκασε τοὺς ῥαψῳδοὺς Παναθηναίοις ἐξ ὑπολήψεως ἐφεξῆς αὐτὰ διέναι.*[104] Senki sem állítaná ennek alapján, hogy a VI. század vége előtt Homéros ismeretlen volt Attikában, s a szerző is aligha gondolt erre. Mindössze arról van szó, hogy egy újszerű előadási mód, melynek bevezetését az író Hipparchosnak tulajdonította, elég volt arra, hogy azt mondja: *πρῶτος ἐκόμισεν εἰς τὴν γῆν ταυτηνί.*

Nitzschnek azt a nézetét, hogy Kynaithos kiemelkedően szerepelt talán győzött, egy másik adattal is lehetne mint analógiával alátámasztani, ha a hagyományozott szöveg nem romlott. Egy Aristophanés-scholion szerint

Háború ideológiai előkészítésébe tartozott bele; *O. Regenbogen :* Gedanken zum homerischen Apollon-Hymnus. Eranos 54 (1956) 49—56. *B. A. van Groningen :* La composition littéraire archaïque grecque. Verhandelingen der Kon. Nederl. Akad. 65. 2. Amsterdam 1958. 304—23. (lényegében *Jacoby* álláspontján áll.)

[98] *G. W. Nitzsch :* De Historia Homeri I. Hannover 1830. 130. (és későbbi műveiben is); *Bernhardy :* i. m. 335.; *Rzach :* i. h. 2149.; *Schmid—Stählin :* GGL I. 158.; legújabban *J. F. Dunbabin :* The Western Greeks, Oxford 1948. 63.; *Thomson:* SAGS 567—8., 570—1.

[99] *E. Drerup :* Der homerische Apollonhymnos. Mnemosyne Ser. III. 5 (1937) 105.

[100] *G. W. Nitzsch :* Die Sagenpoesie der Griechen. Braunschweig. 1852. 317.

[101] *Thomson :* SAGS 567—8.

[102] *Dunbabin :* i. m. 60—62.

[103] *Dunbabin :* i. m. 62.; *Wade-Gery :* Kynaithos, i. h. 73—4.

[104] Hipparch. 228b.

a mytilénei Phrynis *δοκεῖ πρῶτος κιθαρίσαι παρ' Ἀθηναίοις καὶ νικῆσαι Παναθηναίοις ἐπὶ Καλλιμάχου ἄρχοντος*. (446/5).[105] Minthogy itt adatok vannak arra, hogy kitharódosok korábban is ismeretesek voltak Athénben,[106] itt bizonyosra állíthatjuk, hogy Phrynis előtt is ismerték már az athéniek a kitharódiát, — amit különben adatok nélkül is feltételeznénk. Ez esetben tehát Phrynis kiemelkedő szereplése lehetett a *πρῶτος* alapja.[107] Természetesen, ha Rutherfordnak adunk igazat, aki a *πρῶτος* helyett *πρῶτον*-t ír, ami épp az említett körülmények miatt plauzibilis javítás, a szöveg teljesen más lesz, s mint párhuzam nem jön számításba.

Ilyen alapokon írhatta tehát Hippostratos is, hogy Kynaithos volt az első, aki Homérost előadta Syrakusaiban, s ez még nem zárja ki azt, hogy Homérost a syrakusai-i első virágkor idején, a VI. század első felében is ismerték. Így azután az sem lehetetlen, hogy Hippostratos valóban valamiféle győztes-listából merítette adatát, ahogyan azt, mint láttuk, Nitzsch és később Kirchhoff is gondolta.[108]

Ami tehát a szöveget illeti, nincs feltétlenül kényszerítő okunk megváltoztatására, de távolabbi következtetések alapjául csak nagy óvatossággal használható fel.[109] Ha a dátum valóban helyes, túl azon, hogy Hippostratos így írta, úgy ez menthetetlenül maga után vonja vagy az Apollón-himnusz kettévágását, illetőleg Wade-Gerynek Jacobyra támaszkodó álláspontját, vagy a Kynaithos szerzőségének tagadását, amit a szöveg is kissé bizonytalanul állít.

A szöveg megállapítása után áttérhetünk az értelmezési problémákra. Ezek a következők: az *ἐκ διαδοχῆς* értelme; az a kérdés, hogy az *ἐπιφανεῖς δὲ ἐγένοντο* a szó eredeti értelmében vett Homéridákra vonatkozik-e vagy a rhapsódosokra általában; végül hogyan kell értenünk a *οἱ περὶ Κύναιθον* kifejezést.

Az elsővel röviden végezhetünk. Az *ἐκ διαδοχῆς* nyelvileg kétféle értelmezést enged meg: 'felváltva' és 'örökségképpen átvéve'. Az előbbi értelemben magyarázta a helyet Heyne, Thiersch, az utóbbi értelemben Dresig óta majdnem mindenki.[110] Az előbbi értelmezés azért valószínűtlen, mert a szöveg itt az énekmondóknak Homéroshoz való különféle viszonyát tárgyalja, nem sok keresnivalója volna tehát egy megjegyzésnek, mely ettől teljesen függetlenül, az előadástechnikára vonatkoznék. (Kizárva eleve mindamellett nincsen.)

[105] Schol. ad Ar. Nub. 458. A szöveg *Καλλίου*-t ad (456/5), de ez nem lévén Panathénaia év, el kell fogadni *Meier* javítását. *E. Reisch* (De musicis Graecorum certaminibus. Diss. Wien 1885. 18.) és *Schmid* (GGL 4, 491.) ragaszkodik a hagyományozott szöveghez.

[106] IG I² 545.; Plut. Them. 5., nem beszélve a kultuszban szereplő kitharódosokról, az Euneidákról, Harp. s. v. *Εὐνεῖδαι* stb.

[107] *L. Ziehen* ezt az adatot Plut. Per. 13, 5-tel akarja összekapcsolni (RE 18, 481—2. s. v. Panathenaia), ami kronológiai okokból kérdéses, bár a párhuzam így még erősebb lenne. *J. A. Davison* — Notes on the Panathenaea. JHS 78 (1958) 41. — arra gondol, hogy a Panathénaián egy ideig szüneteltek a zenei versenyek, Periklés indította meg ezeket újra (ő is 446-ra teszi az Ódeion felavatását), ezeken az újra megindított versenyeken Phrynis szerepelt először, s innen a félreértés. Ez szellemes, de erősen kérdéses magyarázat.

[108] *A. Kirchhoff* : Beiträge zur Geschichte der griechischen Rhapsodik. Sber. Berlin 1893. 904. Így *Schmid—Stählin* : GGL. I. 154.

[109] Vö. *Drerup* : i. h. 104—5.

[110] *S. F. Dresig* : Commentatio critica de rhapsodis quorum vera origo antiquitas ac ratio ex auctoribus et scholiastis Graecis traditur. Lipsiae 1734. 35—6.; *Volkmann* : i. m. 274—5.

A másik kérdés vitatottabb. Welcker Kynaithost is a Homéridák első csoportjába sorolja, Nitzsch ezt határozottan elutasítja.[111] Nem szükséges a neveket mindkét félen felsorolni. Véleményünk szerint a scholiasta szövege nem dönti el a kérdést. Az első mondatban a főmondat *Ὁμηρίδας ἔλεγον*. Ezt folytatja két párhuzamos tag: *τὸ μὲν ἀρχαῖον . . . μετὰ δὲ ταῦτα*. Ez a Homéridák fogalmának meghatározását adja. Az, ami ezután következik, nem tartozik bele a definícióba, tehát nyilván új mondat kezdődik. Az új mondatot egy *δέ* kapcsolja az előzőkhöz. A *δέ* még copulatív szerepében is őriz valamit ellentétes jelentéséből, valami a korábban mondottakat továbbvivőt, kibővítőt, kiegészítőt fejez ki.[112] Ha ez a továbbvivés új mondatban történik, úgy nyilván nem az előző mondat egy tagját viszi tovább, hanem az egészet. A scholionból nyelvi alapon tehát csak annyi derül ki, hogy Kynaithos Homérida volt, hogy származás szerint vagy csak mint rhapsódos, innen eldönteni nem lehet.

A tárgyi meggondolások azonban inkább Welckernek adnak igazat. Kynaithos chiosi rhapsódos volt. Nem valószínű, hogy Chiosban a Homéridákon kívül más rhapsódosok is lettek volna, akik Homéros költeményeit adták elő. Ezek szerint Kynaithos is közéjük tartozott. A chiosi Homéridák viszont a költőtől származtatták magukat. Az e korban élő Akusilaos is a Homéridákat mint nemzetséget ismeri, és nem mint rhapsódosokat általában. Kétségkívül igaz ugyan az, hogy a scholion rövidebb változata úgy érti, hogy Kynaithos és társai nem származtatták magukat Homérostól. A rövidebb scholionnak ez a része azonban nagyon is sok mindent kever össze (a *ῥαβδῳδοί* nyilván a negyedik scholionnak a beolvasztása, az *ἀεὶ οὖν ἀρχὴν κτἑ.* a másodiké, amellett Kynaithost a homérosi költemények első terjesztőjének mondja), s így nem egészen megbízható.

A *οἱ περὶ Κύναιθον* kifejezést eddig általában úgy értették, hogy az annyi, mint Kynaithos. Legújabban Suys-Reitsma elvetette ezt az értelmezést. Szerinte itt nem a kései nyelvhasználatban közönséges körülírásról van szó, hanem Kynaithosról és rhapsódos-társairól. Elfogadja, hogy a harmadik scholionban nem lehet kifogásolni a hagyományos értelmezést, de a negyedik scholionban helyesebbnek látja a tőle javasolt értelmezést.[113] Ez az elgondolás — véleményünk szerint — nagyon valószínű. Igaz, hogy a kései nyelvhasználatban, különösen a grammatikusoknál, a *οἱ περί τινα* kifejezés *egy* személyt jelöl, s éppen a Pindaros-scholionokban is máshol ilyen értelemben találjuk.[114] A nyelvhasználat azonban korántsem egységes, és vannak példák a másik értelemben való használatra is.[115] Amellett a Pindaros-scholionban a vonatkozó névmás többes számban van (*οὕς*), míg Plutarchos hasonló eset-

[111] *Welcker :* i. m. 240.; *Nitzsch :* Sagenpoesie 316. Korábban tartózkodóbb: Hist. Hom. I. 130.

[112] *R. Kühner—B. Gerth :* Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Hannover—Leipzig 1904. II. 274.

[113] *S. J. Suys-Reitsma :* Het Homerisch epos als orale schepping van een dichterhetairie. Amsterdam 1955. 45—6.

[114] *K. Lehrs :* Quaestiones epicae. Königsberg 28—31. jegyzet, de a példák még szaporíthatók Diodórosból, Plutarchosból.—Schol. ad Pind.Isthm. 2. prooem.: *Δεινομένης νεώτατος ἀδελφὸς τῶν περὶ Ἱέρωνα καὶ Γέλωνα.*

[115] *F. Preisigke :* Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden. 288. s. v. *περί*; *W. Bauer:* Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments etc. 857. s. v. *περί*.

ben egyes számot használ.[116] Így Suys-Reitsma értelmezése a hosszabb scholionra is állna, ami azért fontos, mert a rövidebbnek önálló forrásértéke nincs. E nyelvi meggondoláshoz járul még egy tárgyi is, az ti., amit a VI. századi rhapsódos-előadásokról tudunk, ahol több rhapsódosnak kellett szerepelnie. Mindezek alapján elfogadhatónak kell tartanunk Suys-Reitsma értelmezését.

A scholionból tehát a következő tanulságok adódnak: A Homéridák nevét kezdetben csak Homéros utódai viselték. Később ezt az elnevezést fokozatosan kiterjesztették a többi rhapsódosra is. Ez nem jelenti azt, hogy minden rhapsódos a Homéridák körébe lépett, csak azt, hogy a Homérida név lassan szinte közszóvá vált. Ezt a folyamatot elősegítette a Homéros-utód Homéridáknak — mint Kynaithos lehetett — a görögség egész területén való szereplése. Minthogy ugyanakkor nyilván más rhapsódosok is szerepeltek, és ők is adtak elő homérosi költeményeket, a jelentés elmosódásának lehetősége adva volt. Mégis, míg a rhapsódikának megvolt a jelentősége, a Homéridáknak különleges rangjuk lehetett, s a különbséget tudták, ha a használat már nem is volt egészen szigorú. A jelentés elmosódása a rhapsódika jelentőségének csökkenésével együtt haladt. A végleges elmosódás csak aránylag későn lehetett általánossá, erre mutatnak azok az adatok, melyeket fentebb elemeztünk, s ahol azt láttuk, hogy csak az időszámítás-forduló után vannak olyan előfordulási helyek, ahol nem a chiosi, tehát Homéros-utód Homéridákról van szó. Ha ezt a határt az adatok fogyatékossága miatt akár néhány évszázaddal el is toljuk visszafelé, a hellénisztikus koron nem nagyon jutunk túl. Erre az időre a Homéros-rhapsódosok kora már nagyon is lealkonyult, s az alexandriai Homéros-filológia megadta nekik a kegyelemdöfést.[117] Itt tehát már a rhapsódikának jelentősége nem lévén, a Homéridák jelentősége is elveszett; maguk éltek mint chiosi nemzetség, nevük teljesen közszóvá vált, s ami nyilvános Homéros-előadás volt, azt a Homéristák végezték, akiket először Démétrios Phaléreus léptetett fel a színházban, akik azonban inkább a színészekkel, sőt komédiásokkal voltak rokonságban, mint a régi rhapsódosokkal.[118] Ilyen körülmények között válik csak lehetővé, mint arra Wade-Gery helyesen rámutatott, Seleukos etimológiája, mely a Homéridák nevét Homérosétól elszakítja.[119] Nem úgy tehát, ahogy Nutzhorn gondolta, hogy a Homéridáknak soha sem volt jelentős szerepük Homérosszal kapcsolatban, hanem úgy, hogy erre a korra már jelentőségüket elvesztették, s inkább csak Homéros emlékét ápolták, amint arra Welcker is gondolt, talán már csak a kultusszal.[120]

Eredetükre vonatkozólag a scholion alapján csak annyit mondhatunk, hogy a VI. században már megvoltak, ha a VI. század vége felé Kynaithos közéjük tartozott. Ha Kynaithos dátumát korábbra kellene tennünk, úgy ezzel természetesen a Homéridák is korábbra volnának datálhatók. Így a scholion tanulságainak összefoglalásával szinte már a Homéridák történetét is felvázoltuk.

Egy kérdést kell még röviden érintenünk, azt a nézetet, mely lényegében a Sengebusch—Hoffmann-féle elmélet feleleventése. Ezek szerint Pindaros számára a *Ὁμηρίδαι* szó csak olyasfajta jelentéssel bírt, mint pl. az *εὐπατρί-*

[116] Plut. Pyrrh. 20.
[117] *Wade-Gery :* i. m. 20.
[118] Az adatokat és irodalmat l. *H. Blümner :* Fahrendes Volk im Altertum. Sber. München Phil.-hist. Kl. 1918. 6. Abh. 5., 31.
[119] *Wade-Gery :* i. m. 20.
[120] *Welcker :* i. m. 161.

δαι, χρεωκοπίδαι, σπουδαρχίδαι stb., vagyis amit később az olyan megjelölés jelentett, mint a *Πυθαγόρειοι*. A chiosi Homéridák nem voltak rhapsódosok, hanem *ἀκόλουθοι*, vagyis áldozati személyzet, s csak a chiosi Homéros-hagyomány hatására származtatta nevüket valaki a költőtől.[121] Wade-Gery helyesen mutat rá ennek a különös elméletnek a gyengéjére, mely szerint az V. század elején kétféle Homéridák voltak, a chiosiak, akik nem voltak kapcsolatban a költővel, s a Homéros-rhapsódosok, akiknek nem volt semmi közük a chiosiakhoz, s ezek szerint Akusilaos és Pindaros, két kortárs, más értelemben használták ugyanazt a szót.[122]

Mindehhez még néhány apróságot. Nehezen védhető Wilamowitz álláspontja abban a tekintetben is, hogy Pindaros a *Ὁμηρίδαι*-t *Ὁμήρειοι* értelemben használta volna. Az *-ίδης* végződés világos patrónymikon;[123] az *εὐπατρίδαι* előkelő atyák fiait jelenti, a *χρεωκοπίδαι* nyilván a Solón ellenes arisztokrácia körében keletkezett, gúnyosan arisztokratizáló megjelölése az «újgazdag» demokratáknak, akik körül egyébként is rosszindulatú pletykálkodás folyt;[124] a *σπουδαρχίδαι* és ehhez hasonlók meg Aristophanés csinálmányai, szintén gúnyos, részben talán arisztokrata ellenes célzattal. Pindaros viszont aligha gúnyolódott a Homéros-rhapsódosokon és kivált nem egy, az arisztokrácia körében használatos képzővel.

Problematikus a *ὅμηρος* szó jelentésére való építés is. A *ὅμηρος* szóban valóban érezték a *ὁμηρέω* igét, de e kettő összefüggését különféleképpen magyarázták. Hésychiosból éppen csak az összefüggés ténye derül ki: *ὁμηρεῖ· ἀκολουθεῖ* és: *ὁμηρητῆρες· ἀκόλουθοι, συνήγοροι*. A *ὅμηρος* szót nem említi és az említett szavak egyike sem kizárólag kultikus jellegű. Theopomposról, (akit Wilamowitz nem említ), azt tudjuk, hogy *ὁμηρεῖν φησὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λέγεσθαι τὸ ἀκολουθεῖν· τοὺς οὖν ἐπ' ἀκολουθίᾳ τῶν ὁμολογουμένων διδομένους ἐντεῦθεν ὁμήρους φησὶ λέγεσθαι.*[125] Theopompos tehát kifejezetten a 'kezes' jelentésű *ὅμηρος* szót ismeri és akarja levezetni a *ὁμηρέω* igéből. Végül Aristotelést a pseudo-plutarchosi Homéros-életrajz idézi. A gyermek Homéros Smyrna vezetőinek kérdésére, hogy ki akar csatlakozni *(ἀκολουθεῖν)* a városból kivonulókhoz, *ἔφη καὶ αὐτὸς βούλεσθαι ὁμηρεῖν*. Innen kapta a Homéros nevet.[126] Ez azonban nem több, mint valamilyen szó keresése a névben, vagy méginkább a *ὅμηρος* és a *ὁμηρέω* közti összefüggéshez egy történet kerekítése, tehát olyan népetimológia, amire ebben az esetben nem lehet építeni, és mindenesetre nem a kultusz felé mutat. De még ha a *ὅμηρος* szónak valóban volna is 'Opferdiener' jelentése, Wilamowitz elmélete akkor is tarthatatlan, mert az egész ókor egybehangzó tanúsága áll vele szemben. Ha Homéridákról volt szó, ezeken másokat, mint az epikus költészet fenntartóit senki nem értette, ez még a más etimológiát kereső Seleukosról sem okvetlen feltételezendő. Wilamowitz felfogásának egyetlen támogatója a Seleukos szövegnek Sengebuschtól módosított alakja és annak

[121] *Wilamowitz :* IuH 365—6. Hasonlóan *G. Finsler :* Homer. Leipzig 1914.[2] I. 62., de ő elismeri, hogy a Pindaros-hely is Homéros utódait jelenti. Vö. még *Drerup :* Homerische Poetik. I. Das Homerproblem in der Gegenwart, Würzburg 1921. 388.

[122] *Wade-Gery :* i. m. 19. Elveti *Schadewaldt* is: Legende 101. 72. j.

[123] Et. Gud. p. 348_{35-8} s. v. *Κρονίδης*, vö. 248_{49-52} s. v. *Κρονίων*,

[124] Arist. Rp. Ath. 6, 2.

[125] F Gr Hist 115 F 300 = Harp. s. v. *ὁμηρεύοντας*.

[126] Vita Ps.-Plut. p. 22_{32}—23_{3} Wil.

Sengebusch—Hoffmann-féle értelmezése, mely lényegében megegyezik Wilamowitz elképzelésével. Hogy ez milyen ingatag támaszték, azt fentebb láttuk. Az adatok tehát egybehangzólag a Homéridák énekmondó nemzetségének feltételezése mellett szólnak.

Ez az elgondolás csak egy ponton támadható. A pseudo-hérodotosi Homéros-életrajz szerint Homérosnak csak két lánya volt, akik közül az egyik nem ment férjhez, a másik egy chiosi emberhez ment hozzá.[127] Kérdés, hogy így, leányágon származó utódok teljes joggal nevezhették-e magukat Homéridáknak, Homéros utódainak. Az általános szokás szerint aligha,[128] hacsak a különleges esetre való tekintettel nem tételezünk fel eltérést a gyakorlattól. Ez annál feltűnőbb, mert a pseudo-hérodotosi életrajz általános felfogás szerint éppen a Homérida-hagyományon alapszik.[129] Felmerül mint lehetőség, hogy az életrajznak ezt az adatát ne a régi Homérida-anyagból valónak, hanem később, az életrajz megfogalmazásának idejéből valónak tartsuk. Csakhogy láttuk, hogy éppen a későbbi korokban nagyon határozott az a nézet, hogy a Homéridák Homéros utódai, s így, hacsak azt nem akarjuk feltenni, hogy az életrajzot Seleukos írta, el kell ejtenünk ezt a lehetőséget. Úgy látszik tehát, hogy a régi hagyományban Homérosnak nem volt fiú-utódja, az erre vonatkozó adatok tehát kései eredetűek,[130] a Homéridák nem test szerinti utódai voltak, hanem utódai a mesterségben, akik azonban nem a maguk nemzetségi hovatartozásának tudatát tartották fontosnak fenntartani, hanem a mesterükkel való kapcsolatot akarták hangsúlyozni. Ez azután nem zárja ki a leányági kapcsolatot sem. Másfelé is ismeretes, hogy az énekmondók nyilvántartják mesterük nevét,[131] az Odysseia-scholionok pedig őriznek Démétrios Phaléreustól egy különös jegyzéket, mely genealógiaszerűen felsorolja, hogy a mitikus dalnokok esetében milyen sorrendben követték egymást mesterek és tanítványok, ki kinek volt a tanítója, ill. hogy az egyik mesternek ki mindenki volt tanítványa.[132] Ez a jegyzék alkalmasint régebbi hagyományra megy vissza, s így tarthatták nyilván talán még korábbi, szigorúbban nemzetségi formájú énekmondó szervezetek analógiájára, a maguk tanítványi leszármazását a Homéridák is. Kapcsolataikat vérségi kapcsolatok erősíthették, de mesterségük volt az, ami egységbe forrasztotta őket. Ha viszont ezt az egységet nemzetségnek nevezték, úgy ez aligha alakulhatott ki a VI. században, amikor Ióniában a nemzetség már nem volt fontos társadalmi egység, hanem korábban kellett létrejönnie, legalább a VII. században, de inkább a VIII. század vége felé.

Vagyis: a Homéridákat az adatok túlnyomó többségének tanúsága szerint nemzetségnek kell tartanunk, de ha a Homéros-életrajz adatát is figyelembe akarjuk venni, a kapcsolatok nem voltak feltétlenül vérségiek. A Homéros életrajz természetesen kései lejegyzésű, és adatai így nem feltétlenül megbízhatóak, de mindenesetre óvatosnak kell lennünk a Homéridák vér szerint Homérostól való származtatásában.

[127] Ps.-Hdt. Vit. Hom. 25, p. 14_{16-9} Wil.
[128] *Wilamowitz :* IuH 428.
[129] *Wilamowitz :* IuH 436.; *Allen :* i. m. 38—41.; *Schadewaldt :* Legende, kül. 54—7.
[130] Vita Hsch. (Suda) p. 33_{31-3}. Wil.
[131] *Drerup :* i. m. 48.
[132] Schol. ad Od. 3, 267. EHMQR.

WESSETZKY VILMOS

PETEESE DÉMÓTIKUS BEADVÁNYA ÉS CSALÁDTÖRTÉNETE MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

I. PETEESE TÁRSADALOMRAJZÁNAK ÉS A TÁRSADALMI HARCOKNAK TÖRTÉNETI HÁTTERE

A démótikus Peteese-beadványban megörökített családtörténetnek éppen tárgyilagossága miatt szinte ijesztő hátteréül szolgál a közállapotoknak rajza. A hivatalért, illetve jövedelemért folytatott harcban a fondorlatoknak, megvesztegetéseknek, erőszaknak, sőt gyilkosságoknak a ténye megdöbbentően tárja fel a vázolt kor súlyos problémáit, hibáit. Ilyen eszközök alkalmazása a virágzó, nagyhatalmi Egyiptomban is — mint mindenütt máshol is — elvétve előfordult. Azonban a dolgozó alacsonyabb néprétegek kizsákmányoltságának és a szegényebb ember minden jogorvoslat nélküli elnyomásának, a földek erőszakos birtokbavételének ilyen sok kirívó példája, a tisztviselőknek egyéni érdekek szerinti fondorlatos ügyintézése, a gazdasági helyzet állandóan fokozódó romlása, amely nemegyszer még a kiváltságos templomokat is eléri, a most már szabályszerűen öröklődő tisztségekért és különösen a papi jövedelmekért folyó harc erkölcstelen módja olyan megszakítatlan folyamatot alkot, amely jellemzője, de szerves része is a kor társadalmi helyzetének, és előidézője az egyre sűrűbben jelentkező forradalmi megmozdulásoknak.

A hanyatló Egyiptom társadalmában is fel-feltűnik a fehér holló, a megvesztegethetetlen, igazságos, az erőszakot kerülő, jóságos tisztviselő alakja. (Legjellemzőbb példája Dedḥonsu-iufanḫ *(Dd-Ḥnsw jwf-ʿnḫ)* életrajzában.).[1] Az önzetlen és feddhetetlen jellem kiemelése azonban még élesebben világítja meg az ellentétet a többivel szemben, hiszen a kiválóságnak rendkívüli voltát a kortársak is megcsodálják. (Dedḥonsu-iufanḫ életrajzában: «istennek szülte őt anyja»).

A saisi restauráció bel- és külpolitikai reformjai sem tudják megállítani Egyiptomot a hanyatlás útján; ideig-óráig és gyöngén csillan fel csak Egyiptomnak inkább csak mesterkélten utánzott régi fénye.

Peteese már a perzsa uralom alatt írta művét; családja történetét I. Psammetik uralkodásától kezdve vázolja. A családtörténet eseményei a maguk köznapi mivoltukban is azért hatnak megrendítően, mert az egyén és a család élete is már ennek a belső ellentmondásokkal terhelt, állandó gondokkal küszködő államnak és társadalomnak keretében folyik. A gondok, a súlyos helyzet csak újabb összeütközésekre vezetnek az államnak és az egyénnek életében is, úgy hogy a «rend» helyreállításában az ígérgetések helyett egyre inkább a fegyveres erő igénybevételét alkalmazza az uralkodó osztály, illetőleg az annak érdekeit képviselő állami hatalom.

[1] *J. Janssen*: Der Hocker des Djedchonsu-iwefanch. Studi Rosellini. Vol. II. 1955. 119—129.

Gyakran kérdezett, minden szempontból nagy jelentőségű kérdés, hogy mikor és hogyan kezdődött ez a hanyatlás?

A Peteese-történetben megrajzolt korképet is csak azok az előzmények magyarázhatják, amelyek következményeiként jelentkeznek a beadvány írója által élethűen vázolt események. Éppen abban van ennek az iratnak nagy jelentősége, hogy a több körülményből feltételezett, a hivatalos feliratokban vagy az önéletrajzokban általában igen szűkszavúan vagy éppen ferdítve elmondott okokat a leglényegesebb szempontból: egy város, egy család belső, mindennapi életének szemszögéből látja és írja le élményszerűen.

Az országnak ellentmondásokkal teli belső helyzete egyszerre nyilvánvaló lett már akkor, amikor II., illetve III. Ramses uralkodása után a lázas építkezések zaját szinte egycsapásra halálos csend váltotta fel. Ez az egy jelenség, amelyhez azonban sok más is csatlakozott az utolsó Ramsesek uralkodása alatt, egymagában elég világosan mutatta a bekövetkezett súlyos válságot. A válság maga azonban még régebbi okokra megy vissza. Ezek bővebb fejtegetésére most nem térhetünk ki, azonban legalább nagy vonásokban vázolnunk kell azokat a legfontosabb okokat, amelyeket az irodalomban eddig nem egységes szemszögből vizsgáltak.[2]

Az eddigi irodalomban már tárgyalt okozatok közt szerepel elsősorban a sok háború, amely a birodalmat gyengítette és terhelte, II. és III. Ramsesnek pazarlása az ország erőforrásainak felhasználásában — legfeltűnőbben az építkezésekben —, továbbá a kétségtelen rablógazdálkodás, amely a gazdasági élet majdnem minden vonatkozásában megállapítható. A közigazgatásban megmutatkozó nagymérvű korrupció még jobban növeli a hiányt, a szegénységet. Feltétlenül figyelembe veendő az egymással szorosan összefüggő okok közt a Ramessidák alatt bekövetkező nagymérvű árdrágulás[3] is.

Mindezek a jelenségek kétségtelenül megállapíthatók. A kérdést azonban úgy kell feltennünk, hogy az állam életében megmutatkozó súlyos hibák hogyan jelentkeztek társadalmi szempontból, milyen következményekkel jártak a lakosság egyes rétegeire. Avgyijev a következő okozati összefüggéseket állapítja meg:[4] A nagy háborúk következtében Egyiptomban kétségtelenül kincsek is halmozódtak fel, ezek azonban az uralkodó osztály kezében összpontosultak. Ezzel szemben a hosszú háborúk terhe (katonáskodás, a földek kellő művelésének hiánya, a hadsereg élelmezése, drágaság stb.) a dolgozó széles rétegek vállát terhelte. Ezzel párhuzamosan fokozódik a nomosok közigazgatását is végző, hasznot és kitüntetést váró királyi tisztviselők önkényeskedése, a nagy adományozásokkal is megerősödött templomi birtokok gazdasági jelentőségének növekedésével pedig a szinte zárt testületet alkotó papi tisztségek öröklődése szinte szabályszerűvé vált. Ezek az okok élezik az ellentmondásokkal teli gazdasági és szociális helyzetet. Hiába árad Egyiptomba a rablóháborúkban szerzett sok kincs, az csak az egyre erősebb papi és katonai

[2] A kornak legutolsó, részletes összefoglalását *J. Beckerath* műve adja: Tanis und Theben. Ägyptologische Forschungen 16, 1951.

[3] A hanyatlás okainak szociális vonatkozásait *E. Otto* is felveti összefoglaló munkájában: Ägypten. Stuttgart 1955, 190—191. A nagymérvű árdrágulás kimutatása *J. Černý* kutatásainak eredménye: Archiv Orientální 6 (1933) 177 sk. Az általános gazdasági helyzet megváltozásának figyelemre méltó indokolását adja *J. Janssen* is: Ramses III. Leiden 1948. Janssen Egyiptom gazdasági helyzetének romlásával kapcsolatban rámutat az Elő-Ázsiában bekövetkezett változásokra és a kereskedelmi kapcsolatok lazulására.

[4] *V. I. Avgyijev*: Az ókori Kelet története. 1951. 145—147, 261—263.

MAGYAR

vezetők hatalmát erősíti, míg az erőszakos behajtásoktól sújtott dolgozó nép egyre nehezebb helyzetbe kerül. Ennek megváltoztatására kínálkoznék a törvényes út, amely azonban ekkor már járhatatlan: teljességgel reménytelen annak a helyzete, aki mint szegény ember áll a bíróság előtt, ellenfele pedig gazdag.[5] A földek kényszereladása egyre fokozódik,[6] és a helyzet néha oly kétségbeejtő, hogy a zaklatások elkerülésére nemegyszer inkább lakóhelyeiket hagyják el az emberek.

Ideig-óráig való segítséget jelentett, amikor egyes uralkodók enyhíteni akartak a kiélesedett osztályellentéteken,[7] de éppen azért volt sikertelen minden kísérlet a krízis megállítására, mert a hanyatlás gyökerei oly mélyre nyúltak, hogy az állam és társadalmi rend megváltoztatása nélkül eredményes az nem is lehetett. A legutóbbi irodalomban az erre vonatkozó okok és okozatok alapvető összefoglaló kritikáját Dobrovits Aladár tanulmánya[8] adja: Az Amarna után uralomra került Ḥoremḥeb a papi és katonai reakció diadalát jelenti, és ez az időpont jelöli Egyiptom hanyatlásának kezdetét. Ḥoremḥeb maga is orvoslást ígér, de a közbiztonság helyreállítására, egyes erőszakos tisztviselők megfékezésére irányuló intézkedései a társadalom beteges állapotának csak tüneti kezelését jelentették. II. Ramses látja a szociális helyzetből fakadó veszélyt és foglalkoztatással akar azon segíteni, de ismét csak a papság ereje növekszik, és az erőn felüli építkezésekkel, továbbá a gazdasági erőket elszívó zsoldos rendszerrel az ország végleg kimerül; a munkás már bérét sem kapja meg. «Egyiptom megért az újabb forradalomra», és ezek a társadalmi harcok be is következtek, de nem olyan formában, amely sikerre vezethetett volna. Dobrovits leszögezi, hogy 1. sem olyan osztály nem volt, amely a harcot vezethette volna, 2. sem a termelési viszonyok nem engedték meg, hogy e keleti típusú rabszolgatartó társadalmi rendszer, amely elérte legmagasabb fokát, a klasszikus rabszolgatartó rendszerbe menjen át.

Maga Amarna is egy ilyen küzdelem kifejezője, és a folyamat megnyilvánulásaihoz tartoznak elsősorban a Thébában jelentkező munkásmozgalmak. Valóságos forradalmak zajlanak le Egyiptomban, — rövid idő alatt több, mint a birodalom hosszú fennállása alatt volt. Ezeket a legtöbb esetben még nem kellőképpen vizsgált — sajnos rendszerint csak szórványos anyagból ismert — megmozdulásokat legalább nagy vonásokban ismertetnünk kell, mert a Peteese által vázolt események hátterét a legélesebben világítják meg.

Már III. Ramses uralkodása alatt indult meg az a híres thébai munkásmozgalom, amely mint a világtörténelem első írásban megörökített sztrájkja ismeretes.[9] Az egyiptomi munkások, iparosok e legalább ideiglenes sikerrel járt összefogásának legutolsó feldolgozója, Lurje[10] méltán emeli ki, hogy e sztrájk nemcsak az egyiptomi társadalom szabad rétegeiben meglevő ellentmondásokra szolgáltat jó példát, de rávilágít arra a gazdasági zűrzavarra is, amely az egyiptomi társadalmat e korban emésztette.

[5] Uo. 148.

[6] Az erőszakos földvásárlásokra a legjellemzőbb okmány III. Osorkon idejéből maradt ránk. Vö. ZÄS 35 (1897) 12 sk.

[7] *Avgyijev*: i. m. 263.

[8] Ant. Tan. 1 (1954) 244—247. Az egyiptomi forradalmi mozgalmak történeti értékelésére alapvető *Dobrovits Aladár*nak a Régészeti Társulatban 1949. VI. 23-án «Egyiptom három forradalma» c. tartott előadása.

[9] Vö. *W. Spiegelberg*: Arbeiter und Arbeiterbewegung im Pharaonenreich unter den Ramessiden. Strassburg, 1895.

[10] VDI 35 (1951) 221 sk.

III. Ramses maga is egy széleskörű összeesküvés áldozatául esik,[11] ami ugyancsak intő jel az átalakult viszonyok között.

A rákövetkező fáraók, akik mind a Ramses nevet viselik, szinte elvesznek az idők forgatagában. Ami uralkodásukról az írott emlékanyagban fennmaradt, az is nagyobbrészt csak negatívum országos értelemben. Ilyen elsősorban a IX. Ramses uralkodása (i. e. 1137—1118) legvégén kezdődő és XI. Ramses uralkodása (i. e. 1115—1085) elejére eső sírrabló per, amely valóságos országos botránnyá fajult.[12] A vizsgálat során kiderült, hogy nemcsak a nyomorgó rabszolgák, munkások, kézművesek, halászok stb. részesek ebben, hanem az írnokok ugyanúgy, mint a tehetősebb polgárok, kereskedők is, és az ügy kiteregetésével egyre magasabb állásúak kerültek gyanúba, hogy végül a thébai városrészek kormányzói is belekeveredjenek a vesztegetések, orgazdaság, haszonhúzás immár áttekinthetetlen hínárjába. Az odarendelt vezír és Amon főpapja, — tehát az állam legelső méltóságai is — tehetetlenek ezzel szemben. Az ítéletek azt bizonyítják, hogy néhány kisember büntetésével igyekeztek az egész ügyet a feledés homályába meríteni.

E viszonylag elég jól ismert per vallomásaiból azonban félelmetes erejű és elég hosszú ideig — több mint fél évig — tartó felkelésre utaló adatok bontakoztak ki, amelyek minden hiányosságuk ellenére egy általános szociális megmozdulásra vallanak. Az egészen töredékes és elsősorban a szóban forgó perben alibi igazolásokra szolgáló vallomások arról számolnak be, hogy fosztogatások, erőszakos elhurcolások történtek, és éhínség uralkodott («a hiénák éve» megnevezés is szerepel), amikor a templomot megostromolták és abba betörtek. (Ennek nyomait a Medinet habui-templom későbbi utólagos javításai nyomán ki is lehetett mutatni.[13]) Idegen zsoldosok is lázongtak és dúltak, és: «zavargások folytak Amenophis főpap ellen».[14] Kees is kifejezi azt a véleményt, hogy az inkább a külföldieket (zsoldosokat) emlegető és a valóságot elkendőzni akaró adatok egy komoly felkelést takarnak.[15] Beckerath joggal feltételezi, hogy az éhező munkások és a felkelő zsoldosok együtt szállták meg a templomot és Théba város egy részét.[16] A sírfeltörések és munkássztrájkok ideje ez, és a vallomásokban szereplő értékek eltulajdonításának vádja ellen a vádlottak közül többen a nyomorúságos állapotok, az éhínség felhozatalával védekeztek.[17] A helyi erők gyöngének bizonyultak a forradalom letörésére. A legütőképesebb fegyveres erőt a núbiai alkirály, illetve annak núbiai segédcsapatai jelentették. Panehesi töltötte be ekkor ezt a tisztséget.[18] Mint a fáraó

[11] A III. Ramses elleni összeesküvést tartalmazó Harris Papyrusra l. *Struve* alapvető értekezését: Aegyptus 7 (1926) 3 sk., *Beckerath* id. műve 418. jegyzetét; az összeesküvésre l. még uo. 85. és *de Buck :* JEA 23 (1937) 152—163.

[12] A több papíruszon fennmaradt periratnak összefoglalását l. *Beckerath*: i. m. 84.

[13] *U . Hölscher :* Medinet Habu. Morgenland 24, 1933, adja a legjobb áttekintést.

[14] *Spiegelberg* feltételezésével szemben: Empörung des Hohenpriesters Amenhotpe unter Ramses IX.: ZÄS 58 (1923) 47, és Rec. de Trav. 19 (1897) 91, elsősorban *H. Kees :* Herihor und die Aufrichtung des thebanischen Gottesstaates. NGGW Phil-Hist. Kl. N. F. II. 1. 1936, 4, majd Beckerath: i. m. 91, kül. 500. jegyz. mutatták ki, hogy ezek az események, a XI. Ramses uralkodása alatti tanúvallomások adatai szerint, már ennek az uralkodónak idejében játszódnak le, továbbá hogy nem Amenophis főpapnak a felkeléséről van szó.

[15] *H. Kees* i. m. 4.

[16] *Beckerath*: i. m. 93.

[17] Az egyik papírusz (Brit. Mus. 10 052.) egy asszony vallomásáról. Vö. *Beckerath :* i. m. 93.

[18] *J. H. Breasted :* Ancient records of Egypt. Chicago 1906—1907. (A továbbiakban rövidítése Breasted: AR) IV. 595 § sk.

híve és teljhatalmú parancsnok kíméletlen erőszakkal járt el. Éppen a fölkelés jellegére és résztvevőire enged következtetni az az adat, amely szerint maga Panehesi öt embert ölt meg a thébai nekropolis munkásai közül, és csupán a sírrablásban gyanúsítottak közül 15 esett el a felkelésben.[19] A mozgalom nemcsak Thébára szorítkozott; valószínű, hogy a Közép-Egyiptomra is kiterjedt forradalom egyik centruma, Kynopolis a lázongó líbiai zsoldosok egyik fő fészke volt, és ez ellen irányult Panehesi további hadművelete, mert a vallomások gyér adatai szerint e várost feldúlta és elpusztította.[20]

Ilyen viszonyok között — azonban talán éppen e felkelés, illetve forradalom leverése miatt — találkozunk az új korszakot jelölni akaró *whm ms·wt*-éra bevezetésével, amely az újkori renaissance kifejezésnek pontosan megfelel, és Egyiptom történelmében harmadízben szerepel. Az egyiptomi középbirodalom egyik alkotója, I. Amenemhat, és a Ramessidák világhatalmának előkészítője, I. Seti után azonban szinte kísértetszerűen jelenik meg a hanyatlás korszakában XI. Ramsesnél is az új kor kezdetét jelentő «újjászületés» programja. Erről azonban közelebbit már nem tudunk. Gyökeresen új irányt jelölő, a közállapotokat is ténylegesen megjavító, az ország egész lakosságát érintő szociális intézkedéseket, amelyek folyományaként a későbbi idők társadalomrajza — így Peteeséé is — egészen másként alakult volna, nem lehetett várni a közeli katasztrófát ilyen formális eszközzel feltartani akaró utolsó Ramessidától. A reakció nyers ereje győzött, de ebben a győzelemben veszett el szükségszerűen maga a fáraó is, és vele együtt tűnt el nyomtalanul a csak néhány évig szereplő «újjászületés» korszaka is (i. e. 1097—1091).

A Ramessidák hatalmát éppen az a reakció söpörte el, amelytől segítséget várt, és amelyhez görcsösen ragaszkodott. Valószínűleg Panehesi utóda volt az a Ḥeriḥor, aki katona létére vette fel a legnagyobb hatalmat jelentő thébai főpapi címet. A két részre szakadt Egyiptomban ketten is uralkodtak: Tanisban egy új dinasztia alakult, a thébai Amon istenállamában pedig a thébai főpap a legfőbb úr. Maga Ḥeriḥor és fia is minden valószínűség szerint csak a főpapi címet viselték és nem valóságos fáraók.[21] Csak Ḥeriḥor unokája, Pinodem veszi fel a fáraói címet, hogy aztán ugyanazokkal a problémákkal kerüljön szembe a fáraói trónon, mint elődei. A forradalmakat, belső megmozdulásokat már nem lehetett megállítani.

Pinodem i. e. 1009-ig tartó uralkodása alatt egy újabb thébai felkelésről tudunk. Nem lehet véletlennek minősíteni azt az eddigi kutatásokban még kellő figyelemmel nem méltatott tényt, hogy a zavargások, forradalmak legnagyobb része Thébából ismeretes. Az «istenállam» theokratikus berendezése, az állami jövedelmek nagy részének a templomok számára való igénybevétele, az istenítéletek általános bevezetése, az egyoldalú állami apparátus keretében egyre jobban romló közállapotok és az érvényesülésnek legfőbb útját jelentő papi állásokért való küzdelem együttesen lehettek okai annak a felkelésnek, amely Pinodem fiának, Mahasartenak, a thébai főpapnak halála után tört ki.[22] E tudatosan homályba borított események kirobbanásának közvetlen okát a főpap halála szolgáltathatta. Hogy Mahasartenak, a rendet erőszakkal helyre-

[19] *H. Kees :* i. m. 8.
[20] Az egyiptomi kifejezésben *ḫ* szerepel.
[21] *Beckerath :* i. m. 98.
[22] *Breasted :* AR IV. 650 § sk. Legutóbbi összefoglalása és irodalma: *E. Drioton—J. Vandier :* L'Égypte. Paris 1952, 515—516, 558.

állító utódát a thébaiak ujjongva fogadták,[23] azt ugyanúgy kétségesnek kell tartanunk, mint a későbbiekben ugyanilyen formában megismétlődő öndicsérő feliratok őszinteségét vagy a Peteese-történetben szereplő papoknak, Peteese ellenfeleinek az őt magasztaló szólamait. Jóformán csak a felkelők büntetéséről tudunk bizonyosat, ami a viszonyok közt magától értetődő formában történt: istenítélet alapján a Khargeh oázisba száműzik az elítélteket. Ha e körülmény amellett is szól, hogy elsősorban politikai jellegű volt e felkelés,[24] a később megismétlődő és párhuzamba hozható események alapján bizonyosra vehetjük, hogy mint minden megmozdulást, ezt is igyekeztek helyzetük megjavítására felhasználni a szélesebb szegény néprétegek is.

Nem változott a belső helyzet, sőt még tovább erősödtek a zavarok, amikor az egyre erősebb katonai és egyházi hatalmat képviselő líbiaiakkal a XXII. dinasztia került uralomra (i. e. 950). Már az erőskezű, a dinasztiát alapító I. Sesonk alatt lázadás tört ki a Dakleh oázisban,[25] amelynek oka ismét nem állapítható meg pontosan. Akár a paraszti földek erőszakos elkobzása,[26] akár az ottani foglyok lázadása[27] adta az indítékot, kétségtelenné vált, hogy az előző korok belpolitikáját követő uralkodók képtelenek voltak a hanyatlást megállítani és az elégedetlenségeket lecsillapítani. Még fokozódnak is a társadalomban felhalmozott ellentétek. A XXIII. dinasztia uralkodása alatti korból ismeretes az az emlékfeliratban megörökített szerződés (vö. e dolgozat 6. jegyzetét), amely nyíltan tárja fel az erőszakos földvásárlásoknak egyik kirívó példáját.

Még a XXII. dinasztia idejében, II. Takelot uralkodása alatt (i. e. 847—823) kezdődnek azok a forradalmi események, amelyekről csupán az Osorkon főpap működéséről beszámoló, erősen egyoldalú beállítottságú karnaki feliratból[28] van tudomásunk, — egy olyan forradalomról, amely a kornak legnagyobb ilyen megmozdulása volt. Annak ellenére, hogy a főpap igen szűkszavúan számol be ezekről az eseményekről, a tényállás nagyjából mégis megállapítható.[29] Az események alakulásában — ugyanúgy, ahogy az utolsó Ramses uralkodása alatt történt — a thébai főpap elleni felkelés és annak menekülésre késztetése a döntő motívum. II. Takelot legidősebb fia, Osorkon, apja 11. uralkodási évében i. e. 836-ban nyerte el a főpapi méltóságot, és öt évtizedes működése végig a forradalmi megmozdulás jegyében zajlott le.[30] Igen jellemző és a Peteese-beadvány legfőbb tárgyát képező teudaji templom kiváltságos helyzetére is rávilágít az a körülmény, hogy a thébai főpap Teudajból, mintegy központból vezeti azokat a tisztogató expedíciókat, büntető jellegű támadásokat, amelyek célja a felirat szerint az volt, hogy «a jogtalanságot elűzze». Igaz, hogy Thébában is voltak ellenségei, mert a főpapi tiszt-

[23] Uo.
[24] Vö. *E. Otto :* Ägypten, 213.
[25] *W. Spiegelberg :* Rec. de Trav. 21 (1899) 12 sk.
[26] *Avgyijev :* i. m. 263.
[27] *Drioton—Vandier :* i. m. 524, 1. jegyz.
[28] *Breasted :* AR IV. 756 § sk.
[29] *Drioton—Vandier :* i. m. 528 sk.
[30] Osorkon főpapságának eseményeire a legújabb összefoglaló értékelés: *H. Kees :* Das Priestertum im ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. Probleme der Ägyptologie I. Leiden—Köln 1953, 188 sk. Vö. *E. Meyer :* Gottesstaat, Militärherrschaft und Ständewesen in Ägypten. Sitzungsber. d. Preuss. Akad. Phil.-Hist. Kl. Berlin 1928, 515 sk.

ségre más is pályázott,[31] de még a leplezett szavak is elárulják, hogy egy általános és komoly szociális megmozdulásról volt szó. Amikor a harcok után a főpapot Thébában ünnepélyesen fogadják, elrendeli, hogy «vezessenek elő mindenkit, aki az ősök törvényeit áthágta». A büntetés pedig példátlanul kegyetlen: tűzre vetik a bűnösnek találtakat, ami egyiptomi felfogás szerint annál borzalmasabb, mert a test teljes elpusztulásával a túlvilágot is elveszti az illető. Osorkon főpap szavai fenyegetnek és intenek: «Óvakodjatok, nehogy hasonló történjék», ... «aki áthágja urának parancsát, az bűnös».[32] Az elrettentésnek szánt büntetések ellenére éppen ezután indult meg még nagyobb erővel a forradalom. A karnaki felirat szerint évek teltek el ellenségeskedésben.[33] A felirat szavai szerint mindenki kirabolta szomszédját,[34] ez a teljes anarchiát mutatja. Osorkon menekülni kényszerül, de felirata arról már nem számol be, hogy csak tíz év múlva térhetett vissza, sőt azután is még egyszer el kellett hagynia Thébát.[35] Osorkon felirata szerint visszatérésekor ujjongva fogadják, és ő amnesztiát hirdet, ami azonban nyilvánvalóan ugyanolyan kényszermegoldás csupán, mint ahogy azt Peteese esetében láttuk Teudajra vonatkozólag.

A belső ellentétektől lekötött és egyre jobban gyengülő Egyiptom idegen uralom alá kerülése is az események természetes következménye. Ennek tekinthető az Etióp dinasztia uralma és még inkább az asszírok bevonulása Egyiptomba, Memphis elfoglalása, Théba feldúlása. Maga az uralkodó osztály sem foglalt el egységes álláspontot az idegenekkel szemben.

Egyiptom még egyszer kikerül a hanyatlás völgyéből. Kétségtelen, egy rendkívül erős egyéniségre, a katonai zsoldosvezérnek politikai ügyességére is szükség volt, hogy Egyiptom visszanyerje önállóságát, amikor az asszírokkal megbékélt Psammetik kerül az állam élére, aki azután az asszírokat Egyiptomból kiűzi.[36] Psammetik (i. e. 663—609) és Amasis (i. e. 568—526) azok a már a görögök szemében is reformátoroknak feltüntetett fáraók, akik megkísérlik a régi, politikai súllyal bíró Egyiptom helyreállítását. Hadvezéri és szervezőképességük, néhány valóban szükségszerű reform, a központi hatalom megerősítése egy időre újra politikai tényezővé tették Egyiptomot, azonban a társadalmi bajok gyökeres orvoslása nélkül — csak a restauráció poli-

[31] *Lepsius :* Denkmäler III. 257*a* táblán közölt szövegben a 3. sorban a jövőidejű értelmezést megengedő *wptjfj* kifejezést találjuk az Osorkonnal szemben a főpapi tisztségre pályázóra vonatkozólag. A WB. I. 298—300. a *wp* szó alapjelentései közt utal az «utat nyitni» és «eldönteni» értelmezésre is.

[32] *Kees :* i. m. 189., 191. mutat rá legvilágosabban az események összefüggéseire. A büntető hadjáratok, a megtorlás és annak indokolása véleményünk szerint azonban nem indokolja *Kees*nek azt a feltételezését, hogy nem egy általános felkelésről, hanem egy ellenpárt tevékenységéről van csak szó; *Kees* is felveti «mehrere getrennte Bewegungen» lehetőségét.

[33] A *ḫsf* szó «elhárítani» alapjelentése mellett igen kifejező a jelen esetben a WB III. 336 által adott: «Böses, Schrecken, Sünde, Unheil abwehren, beseitigen» értelmezése.

[34] *Avgyijev* i. m. 263.: «Mindenki kirabolta szomszédját», a mondat folytatása: «és nem emlékezett...»; a hiányzó szó pótlására *Breasted :* AR IV. 764 §, *Gardiner* indokoltnak látszó kiegészítését veszi fel: («fiára»).

[35] *Drioton—Vandier :* i. m. 528—529.

[36] *Fr. K. Kienitz* műve: Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende. Berlin 1953, 11 sk. a kor kitűnő összefoglalását adja. Ugyancsak alapvető: *H. Zeissl :* Äthiopien und Assyrer in Ägypten. Ägyptologische Forschungen, 14. (2. kiad.) Glückstadt, 1955.

tikájára támaszkodva — e fellendülés tartós nem lehetett.[37] Joggal és igen találóan jegyzi meg Avgyijev,[38] hogy éles hasadás áll be a mesterségesen feltámasztott ősi kultúra és az egyiptomi nép erejéről még mindig tanúskodó, kulturális alkotások közt; elválik egymástól a régi és új művészet, a papság teológiai rendszerei és a vallás népi formái, sőt az írás is, amelyben az új formájú, de egyben archaizáló jellegű démótikus írás is magán viseli az ellentmondások bélyegét.[39]

Kétségtelenül nagy megerősödést jelentett, úgy Egyiptom haderejének, mint kereskedelmi kapcsolatainak szempontjából Psammetiknek a görögségre támaszkodó politikája. Ebben a politikában azonban már kezdettől fogva is, később pedig egyre erősödő mértékben jelentkeztek azok az ellentmondások, amelyek végül Egyiptomot az idegen katonai erők állásfoglalásától tették függővé. Az események mérlegelését megnehezíti az a körülmény, hogy nagyobbrészt csak görög vagy görög érdekeltségű források alapján ismerjük a viszonyokat. Psammetik hatalomra jutásában is kétségtelen része lehetett a görög zsoldosoknak. A Neko fáraó által kiépített, jelentős ütőerőt képviselő haditényező, az erős egyiptomi flotta is görög alkotás valójában. Teljesen a görög zsoldosokra támaszkodik Apries is, azonban ekkor már tetőfokát éri el az ellentét a görögök és az egyiptomi felsőréteg egy része, másrészt a görög és líbiai zsoldos seregek között. A katonai garnizonok valóságos lázadásfészkekké válnak. A líbiai katonai arisztokrácia képviselője tulajdonképpen maga Psammetik is,[40] azonban későbbi uralkodói politikája éppen ezek visszaszorítására irányult. A lassú, de tartós folyamatban egészen egyiptomivá vált líbiai vezető rétegnek még mindig jelentős belső és hadügyi ereje volt. A kétféle politika: a görög vagy líbiai—egyiptomi erőre támaszkodó vezetés közti ellentét végül is a Psammetik-ház trónját is magával rántja. Nem lehet azonban kétséges, hogy az egyiptomi történelemben egyedülálló trónváltozás — amikor is a hatalma tetején álló fáraót, Apriest hadvezére, Amasis űzi el — indítóokai között sokkal nagyobb erők jelentkeztek, mint csupán a görög és egyiptomi zsoldosok vetélkedése. Erre mutatnak minden esetben azok a gyér utalások, amelyek nem görög, hanem egyiptomi forrásból erednek.

Két egyiptomi udvari embernek, két városra vonatkozó életrajzi adatai vetnek némi fényt azokra a nagyon zavaros belső eseményekre, amelyek Amasis uralkodása kezdetén mutatkoznak, és amelyeknek egyenes következményei lehetnek az Amasis által bevezetett adminisztrációs és egyéb reformok. Amasis udvari elöljárója Peftauneit *(Pꜣj-f-tꜣw-Nt)* naophoros szobrának feliratai képezik az egyik nélkülözhetetlen forrást.[41] «Az abydosi ügyek» *(jḫ.t nt ꜣbḏw)* állnak a jelen szemszögből vizsgálandó események központjában. Peftauneit mint királyi megbízott utazik oda, hogy a templomot rendbehozza, és viszonyait rendezze. Az ottani Élet Házát romjaiból építteti újjá, a templom gazdasági helyzetét megalapozza. Rendező munkája azonban sokkal

[37] A legújabb történeti összefoglalások is leszögezik azt a tényt, hogy Psammetik tehetsége és akaraterője sem volt elégséges a problémáknak tartós és sikeres megoldására. V. ö. *E. Ottó:* i. m. 238, és *R. Anthes:* Ägypten. Historia Mundi II. Bern 1953. 215. — Psammetiknek a központi hatalmat megszilárdító intézkedéseiről l. dolgozatunk köv. fejezetét.

[38] *Avgyijev :* i. m. 271.

[39] Részletesebben l. Ant. Tan. 7 (1960) 157, 4. jegyz.

[40] E nézet megalapozását nyujtja *Kienitz* i. m. 36.

[41] A reformra utal Darius dekrétuma is. E kérdések legújabb összefoglalása: *E. Jelinková-Reymond :* Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 54 (1957) 251 sk.

nagyobb hatáskörű. «Elnyomtam a gonoszat (a felkelőket)».[42] A kifejezés egyaránt vonatkozhat zavargásra és oly személyekre, akik a megmozdulás vezetői voltak. Jelinková-Reymond[43] joggal utal az eseményeknek esetleges politikai hátterére. A felirat további szavai azonban valószínűvé teszik azt, hogy ez alkalommal ismét egy szociális megmozdulással állunk szemben: «Helyreállítottam a rendet az abydosi kerületben és védelmet nyújtottam minden lakosnak». A templom pusztult állapota és egy általános gazdasági rendezés szükségessége is arra vall, hogy egy felkelés elnyomására is sor került, amely mindenesetre felhasználhatta az erőszakos trónváltozást is, de valószínű az is, hogy a megmozdulás még Apries uralkodása alatt kezdődött, és az abydosi templomi gazdaság ellen is irányult, ugyanúgy, ahogy a korábbi thébai forradalmi események alatt történt. Jelinková-Reymond[44] párhuzamba állítja ezeket az eseményeket a Peteese-beadvány IX. 16—21-ben elbeszélt vitával is, amely a papság és az adminisztráció képviselője közt folyt a földek birtokjoga felett. Véleményünk szerint elsősorban az erőszakos beavatkozásnak, a föld és gabona lefoglalásának következtében a mindentől megfosztott lakosság elkeseredése lehetett a felkeléseknek leggyakoribb oka. A Peteese által elmondott adminisztrációs rendezés és az ezzel kapcsolatos föld-lefoglalások esetében is, mint máskor is, a vitatkozó felek között a szegényebb népréteg volt az igazi vesztes.

Még egy forradalmi megmozdulásról tudunk Amasis uralkodása alatt, éspedig Saisban, amiről a másik korabeli történeti forrás, Psammetiksaneit *(Psmṯk-sꜣ—Nt)* Amasis alsó-egyiptomi udvari kancellárja nauphor szobrának önéletrajzi felirata tanúskodik.[45] Itt is a város jótevőjének feltüntetett főtisztviselő «rendcsinálásáról» van szó. «Kenyeret adtam az éhezőnek, vizet a szomjazónak» általános frázisai után következő: «helyes útra vezettem az eltévelyedetteket» kitétel bizonyára célzatosságból íródott és nem sémaszerű öndicséret.[46] Psammetiksaneit pontosabban is kifejezi működése lényegét: «Én voltam az, aki a rendetlenséget (felkelést) megszüntettem, aki a tisztátalanokat a városból kiűztem».[47] Jelinková-Reymond[48] joggal utal arra a zavaros helyzetre, ami Apries első veresége után bekövetkezett és arra a lehetőségre, hogy Saisban Apriesnek még több híve húzódhatott meg, akik ellentétbe kerültek az Amasis-párttal. Politikai, hadi vállalkozás jellegére mutat mindenesetre az, hogy feliratában magáról úgy beszél, mint aki a városért harcolt, ami egy hadjárat jellegre mutat. Az életrajzi szövegeknek jelen esetben nem annyira irodalmi kapcsolatára, mint inkább a belső megmozdulásoknak analóg összefüggésére mutat azonban a feliratnak a «tisztátalannak», a «gonosznak» kiűzésére vonatkozó kitétele és az a középbirodalmi királyi intelmekben

[42] A *ḫbs* szó értelmével (WB III. 256: «Übeltäter», «Gewalttätigkeit»), és a *tpj ḫbsw* kifejezéssel részletesen foglalkozik *Jelinková-Reymond :* i. m. 257, 286.

[43] Uo.

[44] *Jelinková-Reymond :* i. m. 259.

[45] Első részletes méltatása: *H. Ranke :* Mitt. d. Deutschen Inst. f. Ägypt. Altertumsk. in Cairo 12 (1943) 107 sk.

[46] A felirat utóbbi mondatát *Ranke* csak irodalmi szempontból ítéli meg. Uo. 122, 33. jegyz.

[47] A felirat 10. sorában előforduló *ḥnn* («rendetlenség», «felkelés») és *ḫww* («tisztátalan») szavak értelmezésében *Ranke* (i. m. 126) és *Jelinková-Reymond* (i. m. 267) azonos eredményre jut.

[48] *Jelinková-Reymond :* i. m. 270.

(Merikarê) is szereplő tanács, amely szerint az, aki a polgárságot lázítja, aki pártot alkot, az ellenség, — azt ki kell űzni.

A Ramesszidák uralma alatt már súlyos szociális problémákkal terhelt egyiptomi társadalom a dinasztia letűnésétől számított fél évezreden keresztül, a fokozatos hanyatlás idején, a legkülönbözőbb okokra visszamenő megmozdulásoknak szinte állandó színterévé válik. Szerepet játszik ebben a thébai istenállam különállása, a zsoldos csapatok önkényeskedése, a nagy állásokért folytatott belső harc, sőt uralkodói trónviszály is, de legfőbb okát minden esetben az egyre súlyosabb viszonyok közt dolgozó nép elégedetlenségében kell keresni. Ez az elégedetlenség és forrongás együtt jelentkezik a háborús nélkülözések nyomorúságával és az uralkodó réteg fokozódó erőszakával. A földek állami vagy magán kisajátítása, nyílt vagy burkolt birtokba vétele, az iparosok bérének visszatartása, a még biztos jövedelmet jelentő állásokért folytatott marakodás, a közbiztonság leromlása, a megvesztegetésben a gazdagot követni nem tudó szegénynek a bíróság előtti elmaraszta lása adják az indítóokot, amely gyakran kapcsolódik politikai eseményekhez. A Ramesszidáktól a perzsa uralomig a viszonylag igen gyér és hiányos történeti emlékanyagon keresztül is szinte egymásba kapcsolódó láncszemként húzódnak a megmozdulások, felkelések. A belső okozatból, a társadalmi helyzet ellentmondásaiból adódó elégedetlenség ezért nem szűnt meg még a viszonylagos virágzást jelentő saisi korban sem.

Ezt a forrongó Egyiptomot, ezt a legtöbbször jogorvoslat nélkül maradó és nemegyszer erőszakosság alkalmazását igénybevevő társadalmat mutatja be Peteese története, amely valóban csak az előbbiekben összefoglalt megmozdulások, forradalmi jelenségek ismeretében válik számunkra érthetővé. A birodalom függetlenségének újra, és rövid megszakítással most már véglegesen véget vető perzsa uralom Egyiptom történelmének új, de utolsó szakaszát jelenti. A Peteese-történet szerzője e kor elején élt, amikor még csak elszigetelten jelentkeztek azok az erők, amelyek ebben az új korszakban a felkeléseknek egyik mozgatóerejét képezték.[49] Kétségtelen ugyanis, hogy nemzeti színezetűek is az uralkodó perzsák elleni harcok, de a politikai vagy vallási jellegűnek látszó küzdelmek sokszor az előző korok felkeléseihez hasonló jelenségeket is mutatnak, amelyek a társadalom súlyos helyzetéből fakadtak.[50]

II. A PETEESE-CSALÁDTÖRTÉNET FORRÁSÉRTÉKE

Az egyiptomi írásos emlékek jellegzetes műfaját képező önéletrajzok[51] minden sajátságuk, a valóságnak csak idealizált mását visszaadó tartalmuk ellenére is az egyiptomi történelemnek jeles forrásanyagául szolgálnak, különö-

[49] Kambysesszel szemben Dareios nemcsak a megértő politika híve, hanem építkezéseivel (Hibis-templom, Nilus-csatorna) a szociális feszültséget is enyhítette.

[50] Az első nagy felkelés kétségtelenül Marathon után következik be, de későbbi gyakori előfordulásában a politikai mellett éppen oly jelentős a szociális indítóerő. Az eddigi egyiptomi forrásanyag elégtelensége miatt nehéz a kérdések tisztázása, de kétségtelen, hogy az egyiptomi, líbiai zsoldosvezéreknek a perzsák elleni küzdelmében az egyiptomiak nemegyszer mindkét fél soraiban harcoltak, továbbá, hogy a 463—462. évi felkelés általános jellege is csak a perzsa adószedők elkergetésében érvényesült az országban. E kérdésre l. *Kienitz :* i. m. 69.

[51] Az egyiptomi önéletrajzok sajátos jellegére vö. *J. Janssen :* De traditioneele egyptische autobiografie. II. Leiden 1946, 1 sk.

sen olyan időszakokra vonatkozólag, amelyekben egyébként alig akad más, jelentősebb, eredeti egyiptomi forrás. Egyiptom késői kori történetében a görög forrásanyag mellett elsősorban ezeknek az emlékfeliratoknak biográfiai adataira támaszkodhatunk, legalábbis akkor, ha az öndicsérő szólamokat valóságos értékükre sikerül leszállítanunk. Egyes adatok által megörökített események tényszerűségében nem kételkedhetünk, inkább néhány, sokszor azonban jelentős körülmény elhallgatása vagy ferde beállítása okoz nehézségeket, amint erre a Peteese-irat történeti előzményeinek vázlatában néhány példával rámutathattunk.

Az önéletrajzi források gazdagnak mondható anyaga a maga összességében azonban mégis teljesen hamis képet festene a korról, és más egyiptomi elbeszélő forrásanyag hiányában ez a veszély valóban fennállna. Az egyiptomi késői kori életrajz-irodalom legutóbbi feldolgozója, E. Otto[52] joggal emeli ki, hogy az ott felsorolt adatok csupán idealizált követelmények; az életrajzok a belviszonyoknak hű visszaadását nem is célozták. E. Otto felhívja a figyelmet ezzel kapcsolatban éppen a Peteese-beadvány nagy jelentőségére: «Gerade aus dieser Zeit haben wir ja in Pap. Ryland IX. die langen Bittschriften des Peteese, die die wirklichen Verhältnisse ganz anders schildern. Unterdrückung des Mannes ohne Beziehungen, Verschleppung der Angelegenheit, Gewalt gegenüber Schwächeren, Vetternwirtschaft.» Valójában az itt felsorolt tünetek határozzák meg a korképet, és jellemzik a közállapotokat. Az összeköttetések nélküli ember elnyomása, az ügyek elodázása, erőszak a gyöngével szemben, sógorság, protekcionizmus — nem magában álló, rendkívüli jelenségek, hanem a történeti előzményekben vázolt gyors hanyatlás előidézői és egyszersmind velejárói.

A Peteese-beadványnak szinte minden szava vádol. Nem csak egy egyénnek sérelméről van szó; jelen esetben a perlekedő felek közti igazságtevés, — amint a későbbiekben ezt még tárgyalni fogjuk — nem is könnyű feladat. Elsősorban az a mód jellemzi legélesebben a viszonyokat, ahogyan az évszázadon keresztül húzódó ügyet intézték. Éppen az a körülmény adja meg a történet forrásértékét, hogy nem egy elszigetelt esetről, hanem egy elég jelentős tisztségért generációkon át vívott vetélkedésről van szó. A külpolitikának ugrásszerűen változó eseményei:[53] az asszír uralom, az újra elnyert önállóság és Egyiptom katonai erejének, elsősorban flottájának növelése, a diplomáciai ügyeskedések sorozata, az ellenségeskedés után szövetség Asszíriával, a görög segítség igénybevétele, új expanzív politika, de még a belpolitikai események is, a részben újra meginduló építkezések, a líbiai elem előnyomulása, majd visszaszorítása, a görög kereskedők fokozatos térfoglalása a gazdasági életben, — mind azt a látszatot keltik, hogy az utolsó Ramesszidáktól kezdve fokozódó hanyatlást egy felfelé ívelő időszak váltotta fel. A hanyatlás belső okainak vizsgálata azonban éppen azért jelentős, mert azok tárják fel a valóságos társadalmi helyzetet. Az így kapott eredmény pedig szöges ellentétben áll a látszólagos fellendülést mutató képpel. A közállapotok rajza ugyanazokat a ferdeségeket, társadalmi igazságtalanságokat és ellentmondásokat tünteti fel a saita dinasztia függetlenséget és viszonylagos felemelkedést hozó korszakában, mint akár az újra idegen uralmat jelentő perzsa megszállás

[52] *E. Otto:* Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit. Probleme der Ägyptologie II. Leiden, 1954.

[53] *Kienitz:* i. m. 11 sk. adja a legjobb összefoglalást.

idején. A köznapi események leírása, egy család történetének országos viszonylatban nem is nagy jelentőségű lapjai fedik fel a közállapotoknak hű vázlatán keresztül a való helyzetet.

Peteese irata nélkül egyetlen elbeszélő, írott emlékből sem rekonstruálhatnánk ennek a magjáig beteg társadalomnak életét. A Peteese által megörökített tények sorozata tanúskodik erről. A hivatalos közegek felszólítására, sőt kényszerítésére számol be Teudaj város pusztulásáról, mégis utoléri őt és családját ellenfeleinek bosszúja. Panaszát elő sem adhatja sokáig, mert egyszerűen nem engedik a hivatalos közeg elé. Amikor végre akad pártfogója, azt ellenfelei megvesztegetik, úgy hogy előadott panasza hatástalan marad. Amikor hazaindul, még házát is felgyújtják, és a befolyásosak javaslatára kénytelen kiegyezni vetélytársaival, a teudaji papokkal, de a végszavakból az is kiderül, hogy a hivatalos ígérgetések ellenére Peteese helyzete továbbra is bizonytalan maradt.

Ezek elbeszélése képezi a történet első részét, amelyben az író saját korának eseményeit örökítette meg, és ez az időszak a perzsa uralom első éveit jelenti. Közelfekvőnek látszanék az a feltevés, hogy az erőszakoskodások sorozata, az igazság keresésének hiábavalósága, a siker egyedüli eszközeként alkalmazható megvesztegetések, még a templomi pénztáraknak is gyakran az utolsó fillérig kifosztott helyzete, «jó»pénznek kölcsönvételre való keresése — mind csak a perzsa uralom következményei. Annál meglepőbb azonban, hogy a családtörténet további lapjain, ahol már nem a korabeli események elbeszélése folyik, hanem a saita dinasztia uralma alatt a szóban forgó tisztség megszerzésének, majd elvesztésének szinte drámai mozzanatai váltakoznak, akkor is ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk. A Peteese-beadvány második részében többször is előfordul a tisztségeknek öröklés vagy akár átírás útján való átruházása, ott szerepel az öreg pap beszámolója a határtalanul kíméletlen adóbehajtás következményeiről, ekkor következik be Peteese unokáinak megölése, fegyveres erő kiszállása és a városka lakosságának elmenekülése, majd ezt követően amnesztiahirdetés a visszatérés érdekében; ebben a második részben mondja el a szerző nagyapjának, a főpapnak állása elvesztését, amikor az hivatalos úton, a fáraó kíséretében külföldön tartózkodott. Az események leírásában következik a megvesztegetésre kevesebb pénzű Peteesenek sikertelen perújítási kísérlete, egy állami tisztviselő erőszakos föld- és gabonafoglalása, a papi állások felkínálása a sorozatos vesztegetésekben, a kérdéses tisztség jogigényéért folytatott harcban az erőszakosságok további alkalmazása; ennek orvoslása mindig csak a protekcionizmus igénybevételével történhetett, mert ez látszott egyedül célravezető eszköznek. Ezek a jellemző és szomorú tünetek nem vetnek kedvező fényt a saita korra, és E. Otto joggal jegyzi meg,[54] hogy, ha sikerültek volna Psammetik reformjai, másként írt volna Hérodotos is az ország szociális helyzetéről.

A viszonyok szükségszerű alakulása hozta magával, hogy a saita dinasztia uralma alatt külpolitikai sikereket is felsorakoztató Egyiptom végső sorsát mégis a társadalmi ellentmondások határozták meg, annak ellenére, hogy az egyik legnehezebb belpolitikai feladatot, a központi hatalom megerősítését, I. Psammetik sikeresen oldotta meg. Egyiptom szinte három hatalmi szférára tagolódott. A delta-vidék teljesen elaprózódott a kisebb fejedelemségek között. I. Psammetik ügyes politikai sakkhúzása volt, hogy először asszír segítséggel

[54] *E. Otto :* i. m. 238.

a többi fejedelem fölé kerekedett, azután az asszírok kiűzése által magasan a többi felett álló tekintélyre és hatalomra tett szert. Ugyanilyen jól sikerült politikai húzás volt Felső-Egyiptom biztosítása, illetve hatalmi köre alá vonása. Théba még mindig az istenállam központja volt, sőt az etióp uralom alatt még jobban megerősödött. Amon főpapja mellett Amon isteni feleségeként[55] egy-egy királyi hercegnő játszott nagy szerepet a hatalom külső birtoklásában, aki férjhez nem mehetett, és adoptio útján adta át mindig méltóságát. Pianki leánya, Šepenupet *(Šp-n-wp.t)* volt abban az időben a nagy jelentőségű teokratikus hatalomnak megszemélyesítője. Már utóda is volt Psammetik uralkodása elején, mert adoptio útján e tisztségre már ki is jelölte Taharka leányát. Gyökeres változást jelent Psammetik uralkodása 9. évében az az ünnepi aktus, amelyben Šepenupet — mintha utódának kijelölése meg sem történt volna — adoptálta Psammetik leányát, Nitokrist.[56] Ez a tény az istenállamnak, azaz a Thébaisnak Psammetik előtti behódolását jelentette. Az ünnepi szertartáson négy hatalmi tényező szerepelt.[57] Az uralkodóházat Nitokris, a királyi hercegnő képviselte, a király személyesen nem jelent meg, és helyettese éppen a Peteese-történetben szereplő Sematauitefnaḫt, a «kikötők elöljárója», a közép-egyiptomi arisztokráciának még mindig igen nagy hatalmú vezére volt; a volt núbiai királyi családot az adoptáló Šepenupet képviselte, helyette pedig Montemḥet, az Amon-papság képviselője jelent meg. Psammetik nagy győzelmet aratott ezzel a megegyezéssel, amit Théba részéről behódolásnak is nevezhetünk. A núbiai királyi háznak az istenállamon keresztül Felső-Egyiptomra gyakorolt hatása minden erejét elvesztette az adoptio idején is már idős Šepenupet halála után. Montemḥet megtartotta «Felső-Egyiptom elöljárója» címet, azonban azt, hogy ez mennyire hatalom nélküli méltóságot jelentett, éppen Peteese elbeszéléséből tudjuk meg,[58] amennyiben Felső-Egyiptom tényleges ellenőrzése tulajdonképpen a «kikötők elöljárója», illetve helyettese feladatává lett, és Montemḥet ezek szerint csak az egyházi funkciók kérdésébe szólhatott bele.[59]

Egyetlen politikai tényező maradt csak meg a fáraói hatalmon kívül: éppen az a közép-egyiptomi, nagy tekintélyű hivatal, amit a «kikötők elöljárója» címnél sokkal jobban kifejez elsősorban az a körülmény, hogy Felső-Egyiptom is ennek ellenőrzése alatt volt, és hogy — mint az adoptio szertartása is megmutatta — ennek képviselője a fáraó helyetteseként is működött. Bizonyosnak látszik, hogy a két hatalmi szféra közt nem merült fel ellentét. Ez csak úgy értelmezhető, hogy a kikötők elöljárója alárendelte magát a fáraó hatalmának. Végleges megoldást e behódolástól természetesen nem lehetett várni, és Psammetik erre nem is számított. A könnyen veszélyessé válható politikai befolyás meggyöngítése a központi hatalom szempontjából elkerülhetetlen volt. Psammetik e nehéz kérdés megoldását is megtalálta; a nagy

[55] A legteljesebb összefoglalás: *Sander-Hansen :* Das Gottesweib des Amun. København 1940. Vö. *H. Zeissl :* Äthiopen und Assyrer in Ägypten. Ägyptologische Forschungen 14. (2. kiad.) Glückstadt, 1955, 63—74.

[56] A legutóbbi irodalomra l. *Kienitz :* i. m. 15, 2. jegyz.

[57] *H. Kees :* Zur Innenpolitik der Saitendynastie. Nachrichten aus der Altertumswissenschaft. Nachrichten von der Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-Hist. Kl. N. F. I. 1936, 96 sk.

[58] *Peteese* elbeszélése (col. VI.) szerint kifejezetten a fáraó rendeli el a «kikötők elöljárójának», illetve helyettesének Felső-Egyiptom ellenőrzését.

[59] *H. Kees :* i. m. 97 szerint is csak az egyházi javak igazgatásának a feladata maradt meg Montemḥetnek.

jelentőségű tisztség birtokosát teljesen a fáraótól függő helyzetbe hozta. Peteese iratának mint történeti forrásnak értékét jelentősen növeli az, hogy — míg a többi forrás hallgat erről — ebben megtaláljuk e fontos belpolitikai esemény leírását. I. Psammetik kettős intézkedést hajtott végre: ő maga nevezte ki a «kikötők elöljáróját»,[60] ezzel egyidőben pedig a tisztséget megosztotta, ami egészen sajátos formában történt. Az elbeszélés szerint[61] a «kikötők elöljárója» halála után a fáraó hivatta Peteeset, és közölte vele, hogy Felső-Egyiptom közigazgatását őrá ruházta. Ennek az igen nagy hatalmat jelentő állásnak az elfogadása kézenfekvőnek látszanék, de ehelyett arról értesülünk, hogy Peteese csak azzal a feltétellel fogadhatja el azt, ha egy magasrangúval azt megoszthatja. Az egyiptomi történelemben ilyen esettel máskor nem találkozunk, és joggal feltételezhető, hogy a saita kor, illetve I. Psammetik rendelkezéseinek egy sajátos esetével állunk szemben.

A probléma vizsgálata a legszorosabban összefügg Peteese adatai hitelességének kérdésével, ez pedig döntő jelentőségű a mű forrásértékére nézve. Éppen a kérdéses hely vethet fel ugyanis bizonyos kétkedést Peteese adatainak pontosságával szemben.[62] A papírusz IX. col. 20. sorának utolsó szavainál kezdődik a szóban forgó esemény leírása, a «kikötők elöljárója» halálának dátumozásával: «Psammetik fáraó 18. évében történt . . .». A kéziratban ugyan csak 8 olvasható 18 helyett, de a rongált papíruszon éppen annyi hely van, ami a tizes szám jelölésének megfelel. Az eredetileg feltételezhetően 18-nak írt évszám mellett szól elsősorban az a körülmény, hogy a szerző által használt dátumozások sorrendjébe pontosan beleillik ez az új szám is, amennyiben az előzőkben (a kézirat V., ill. VIII. col.) Psammetik 4, ill. 15. uralkodási évében már szereplő «kikötők elöljárójának», Peteesenek halála az említett 18. évben következik be, és ezután kerül sor a 19. évben — az elbeszélés szerint éppen a névrokonnak, Peteesének javaslatára — Sematauiefnaḫtnak, az új «kikötők elöljárójának» kijelölésére. Éppen ezekkel az évszám megjelölésekkel áll ellentétben azonban, hogy Nitokris hercegnő már említett adoptiójánál, Psammetik uralkodása 9. évében Sematauitefnaḫt már kétségtelenül «a kikötők elöljárója» címet viselte, sőt, mint e méltóság birtokosa, a fáraót helyettesítette. A Peteese-irat többi évszámának és személyi adatainak helyessége iránt nem merülhet fel kétely; az egész mű szerkezete azt mutatja, hogy hivatalos és családi feljegyzések alapján dolgozott a szerző a beadványon. Itt csak azt a kérdést vethetjük fel, hogy a saját jegyzetei közt esetleg másolatban szereplő, és a család jogigénye szempontjából nagy jelentőségű hivatalátadás időpontját vagy tévesen vette 18-nak (8 helyett), vagy pedig a valósággnak meg nem felelő módon szerepelteti a család ősét, a vita tárgyát képező tisztségeknek megszerzőjét (I.) Peteeset. Az előbbiekben utaltunk arra, hogy legkevésbé valószínű egy harmadik megoldás, amely szerint a kéziratban valóban a 8. és nem a 18. uralkodási év szerepelne; ez esetben különben a többi említett évszámhoz kapcsolt esemény is magyarázat nélkül marad.

A kérdés megoldásában Griffith véleményéhez kell csatlakoznunk,[63] amely szerint a látszólag ellentmondó adatokat egyeztetni lehet, ha feltételezzük,

[60] *Peteese*, col. X.

[61] Uo.

[62] Az évszámra vonatkozólag a legjelentősebb probléma-felvetés: *Griffith :* Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library. III. Manchester 1909, 84, 1. jegyz., továbbá *Kientiz :* i. m. 13, 2. jegyz.

[63] *Griffith :* i. m. 72 sk.

hogy Peteese, az idős «kikötők elöljárója» a tényleges ügyviteltől már Psammetik uralkodásának 9. éve előtt visszavonult, tehát hogy e jelentős tisztségnek, valamint a közép-egyiptomi nagyhatalmú arisztokráciának aktív képviselője már Nitokris adoptiója idején is az idős «kikötők elöljárójának» fia, Sematauitefnaḫt volt. Peteesenek a tisztségváltozásról beszámoló adatai — egy, az alábbiakban kifejtendő korrekcióval — ezáltal jelentőségükben még növekednek is. Peteese irata szerint (V. vol.) I. Psammetik uralkodása 4. évében Anḫšešonk fiának, Peteesenek, a «kikötők elöljárójának» felügyelete alatt volt Felső-Egyiptom. Ez a Peteese (nem tévesztendő össze a beadvány írójának hasonló nevű ősével, aki a «kikötők elöljárójának» unokatestvére volt) H. Keesnek bizonyosan helyes megállapítása szerint[64] nem az etióp thébai, de a líbiai fejedelmek memphisi vagy saisi udvarában nőtt fel,[65] és a líbiai arisztokráciának, Psammetik mellett, kimagasló képviselője volt. Annak ellenére tehát, hogy a többi történeti forrás csak fiának, Sematauitefnaḫtnak a «kikötők elöljárója» tisztségéről tud, joggal feltételezhetjük, hogy Peteese adatának megfelelően Sematauitefnaḫt apja is viselte már e címet, de mindenképpen bizonyosra vehető, hogy a líbiai arisztokrácia hatalmának legfőbb képviselője volt. A keveset mondó cím mögött, mint erre már rámutattunk, igen nagy befolyás és tényleges erő állt. Ezt a jelentős közép-egyiptomi hatalmi tényezőt Psammetik látszólagosan még növelte is azáltal, hogy Felső-Egyiptomot is felügyelete alá rendelte. Ezzel az intézkedéssel a szinte önálló thébai papi állam hatalmát csökkentette, ugyanakkor azonban gondoskodnia kellett arról is, hogy a közép-egyiptomi arisztokrácia hatalmának kiterjedése a fáraóra, illetve a központi hatalomra ne váljék veszélyessé. Erre a rendkívül ügyes belpolitikai sakkhúzásra vet fényt Peteese irata, amely arról számol be, hogy a szóban forgó 4. uralkodási évben a «kikötők elöljárója» azzal fordult a fáraóhoz, hogy öreg korára való tekintettel bocsássa el a szolgálatból, és unokaöccsét — az irat szerzőjének ükapját, I. Peteeset — ajánlja utódául. A fáraó erre mindkettőjüket megbízza az említett országrészek felügyeletével: «Ez az ő fennhatósága is, a tieddel együtt; az ügyeket közöljék veled is.» (VI. col.)

Ez a határozat, amely nem csak a Peteese család története szempontjából, de országos viszonylatban az egész psammetiki politika megítélése tekintetében is igen jelentős, adhatja meg a látszólag bonyolult kérdésnek a megoldását. Psammetik, amikor még növelte is a közép-egyiptomi arisztokrácia hatalmát, egyben gondoskodott arról is, hogy az csak az ő érdekeit szolgálhassa, és egy ellenőrző hivatali közeg melléhelyezésével egyben annak hivatali jogkörét is megosztotta. Ezt a feladatot látta el Peteesenek, «a kikötők elöljárójának» hasonló nevű unokaöccse, a Peteese családnak befolyása révén hivatalokat szerző őse. Egy vonatkozásban szorul tehát csak korrekcióra Peteese irata, éspedig ősének hivatali hatáskörével kapcsolatban, de ezt a javítást is inkább kiegészítésként kell megtennünk. Tényként kell elfogadnunk, hogy a «kikötők elöljárója» Psammetik uralkodása 4. évében felkínálta a lemondását, ez a lemondás azonban, véleményünk szerint, nem önkéntes volt, hanem a fáraó óhajára történt azért, hogy a hatalom megosztása lehetővé váljék. Peteese irata szerint is a «kikötők elöljárója» még 14 évig működött, tehát továbbra is elláthatta hivatalát. Éppen a saita dinasztia szolgáltat példákat arra, hogy királyi parancsra történjenek például nagy adományozá-

[64] *H. Kees :* Das Priestertum i. m. 279.
[65] A Peteese-beadvány szövege szerint: «A fáraó udvartartásába került».

sok egyes templomok részére, aminthogy jelentős papi állások felől is a király döntött.[66] Peteese adataihoz azonban még egy kiegészítést kell fűznünk arra vonatkozólag, hogy már ennél az említett lemondásnál kerülhetett előtérbe Sematauitefnaḫtnak személye, és nemcsak Psammetik uralkodásának 18. évében. A beadvány írója ükapjának szerepét ez esetben, érthető módon, kissé fontosabbnak állította be, mint ahogy a valóságban volt. Elbeszélése szerint a kérdéses 18. évben ugyanis a «kikötők elöljárója» halála után, éppen Peteese javaslatára nevezte ki a fáraó a «kikötők elöljárójának» fiát az apja által viselt tisztségre. A tisztség átadása valóban ilyen módon történhetett, de már évekkel korábban. A döntő momentumot elárulja az a kitétel, amely szerint Sematauitefnaḫt a fáraó udvarában nevelkedett. (X. col.) Ez az adat világítja meg legjobban Psammetik következetes politikáját. A fiatal herceg ezek szerint már Psammetik udvarának tagja volt, és az ő közvetlen környezetéhez tartozott. Rá biztosabban számíthatott tehát a fáraó, mint apjára, a líbiai arisztokrácia vezetőjére. Valószínű, hogy Peteese formális javaslatára is szükség volt. Amikor Psammetik 4. uralkodási évében a «kikötők elöljárója» tisztségéről lemondott, akkor kerülhetett mellé a fia mint kijelölt utóda; Psammetik még ezen felül is megkötötte a «kikötők elöljárója» kezében összpontosuló hatalmat az ellenőrző közeg kinevezésével. Így válik érthetővé, hogy a feliratos történeti források adatainak megfelelően, Psammetik uralkodása 9. évében, mint a «kikötők elöljárója» már Sematauitefnaḫt képviselhette a fáraót; Peteese felügyelő útjai pedig azt bizonyítják, hogy a hercegi család mellett kétségtelenül az ő szerepe is jelentős volt. Peteese elbeszélése rávilágít Psammetik ügyes politikai sakkhúzásaira, és magyarázatot ad a késő-egyiptomi történelemnek arra az eddig alig méltatott jelentős eseményére, hogy az utolsó nagyhatalmú líbiai arisztokrata család képviselője hogyan válik engedelmes tisztviselővé, továbbá, hogy Sematauitefnaḫttal hogyan szűnik meg végleg az a hatalom, amely a fáraónak egyedüli ellenfele lehetett volna.

Amennyiben a saita dinasztia korabeli Egyiptom helyzetének vizsgálatában fontos forrást jelent Peteese műve, felvetődhet még az a kérdés is, hogy az elbeszélésben találkozunk-e külpolitikai vonatkozásban is értékes adatokkal. A mű természete szerint e tekintetben nem sokat várhatunk az írótól, mert annak központi problémáját a vitatott tisztségek birtoklása, illetve családjának sorsa képezte. A Peteese család által birtokolt teudaji papi méltóság elvesztésének leírásával kapcsolatban azonban egy jelentős külpolitikai eseményt is megörökített Peteese irata. A XIV. col.-ban számol be Peteese arról a fondorlatról, amellyel a szerző nagyapját, (II.) Peteeset távollétében megfosztották tisztségétől. Arról a külföldi útról van szó, amelyen Peteese a fáraót, II. Psammetiket szíriai, palesztinai útján elkísérte. Peteese az egyetlen forrás, amely ezt az expedíciót megemlíti, de annak hitelességében nincs jogunk kételkedni. Előadása szerint szolgája és egy pontosan megnevezett, alacsonyabb rangú pap utazott Peteesevel. A családját legközelebbről érintő esemény leírásában azt a részletet találjuk legjellegzetesebbnek, amely arról számol be, hogy a királyi parancs szerint a nagyobb templomok által kiküldött papok az illető isten szimbolikus jelentésű virágcsokrával[67] kötelesek a fáraót útján elkísérni. Ilyen díszes, kétségtelenül demonstratív

[66] Vö. *H. Kees*: Zur Innenpolitik der Saitendynastie i. m. 101.

[67] *ʿnḫ* «virágcsokor» feltétlenül kultikus célzatú; az elhúnytaknak vagy a fáraó által isteneknek szánt csokorról van szó (vö. WB I. 204).

jellegű felvonulás egyedül áll az egyiptomi történelem általunk eddig ismert anyagában, és egymagában már ezért is jelentős. A legújabb kutatások[68] teljes mértékben elfogadják Peteesenek II. Psammetik palesztinai útjáról szóló érdekes tudósítását, mert beleillik abba a politikai irányba, amelyet I. Psammetik alakított ki, és amelyet utódaik is követtek. Ez az egyensúly keresése a nagyhatalmi aspirációk közt, ha lehetséges, elsősorban békés eszközökkel. II. Psammetik núbiai hadjárata is csak preventív jellegű volt a feltörő alsónúbiai hatalom ellen.[69] E politikának megfelelő békés demonstrációt, egyben Egyiptom kulturális és politikai erejének bemutatását is célozta a fáraónak és nagy kíséretének Peteese által megörökített felvonulása.

Az író által átélt, legjelentősebb korabeli esemény azonban kétségtelenül a perzsa hódítás volt. Bizonyára indokolt, mégis feltűnő az a hallgatás, amellyel a szerző mellőzi a saita dinasztia bukását és az idegen uralom kezdetét. E kérdés vizsgálata a legszorosabban összefügg a perzsa hódításnak Egyiptom közvéleményére gyakorolt hatásával. A probléma legvitatottabb részét Kambyses intézkedései képezik. A görög források, elsősorban Hérodotos leírása[70] alapján kialakult és sokáig általánosan elfogadott vélemény volt, hogy Kambyses egyiptomi uralkodását az önkény, hatalmi téboly és erőszakosságok sorozata jellemzi. Ezek között szerepel III. Psammetik meggyilkolása, Amasis holttestének megbecstelenítése, az Apis bika megsebzése, papok lemészárlása és istenképek elégetése is. A történeti értékelésben fordulat következett be Prášek műveinek,[71] majd később egyiptológiai részről, Posenernek a perzsák egyiptomi uralmára vonatkozó munkája megjelenésével.[72] Posener kutatási eredményei valóban meglepőek voltak, és a kérdést eldönteni látszott egy jelentős egyiptomi forrásnak, Udaḥorresnet *(Wḏ3-Ḥr-rs-n.t)* életrajzának új vizsgálata és kritikai értékelése. Az újabb irodalom egy része is magáévá tette a Kambyses uralkodásának sokkal kedvezőbb beállításával vázolt képet.[73] E felfogás szerint Kambyses udvari orvosa, az öndicsérő szólamoktól eltekintve, híven számol be az eseményekről. Ezt többek között Kienitz[74] azzal is igyekszik bizonyítani, hogy Udaḥorresnet szoborfelirata nyilvánosan is olvasható volt, továbbá hogy e befolyásos egyiptomi főembernek fellépése arra mutat, hogy volt bátorsága a megszállás esetleges káros következményei ellen is fellépni, amint pl. a saisi templom esetében Udaḥorresnetnek az azt lakásként birtokba vevő katonanépség elleni sikeres fellépése mutatja. A Kambysesről adott ilyen beállítás értelmében a perzsa uralkodó szabályosan vette fel a fáraói címet, és az előírásoknak, a szokásos szertartásoknak is pontosan megfelelt. Ami az Apis bika leszúrását illeti, a két számításba vehető, Apisra vonatkozó sztéléből azt a következtetést vonták le, hogy az egyik bika Kam-

[68] *G. Sauneron—J. Yoyotte :* Bulletin de l'Inst. Franç. d'Arch. Orient. 50 (1952) 157 sk.

[69] Uo. 192.

[70] Hérodotos III. 14—16, 27—29, 37.

[71] *J. Prášek :* Geschichte der Meder und Perser. Gotha 1906. I. 250 sk., és uő: Kambyses. Der Alte Orient XIV. 2. Leipzig 1913.

[72] *G. Posener :* La première domination perse en Égypte. Bibliothèque d'Études XI. Le Caire 1936.

[73] Legrészletesebben *Kienitz* (i. m. 55—60) foglalkozik a *Posener* által felvetett kérdésekkel; *Posener* eredményeit összefoglalja és kiegészíti. Ugyanez a felfogás érvényesül *S. Nyberg* munkájában is: Das Reich der Achämeniden. Historia Mundi III. Bern 1954. 70 sk.

[74] *Kienitz :* i. m. 56.

byses uralkodási ideje után múlt ki, a másik pedig minden valószínűség szerint 525 május vagy június havában, amikor még a perzsák Memphist ostromolták; e bika ünnepélyes temetése már Kambyses uralkodási idejére esett, éspedig oly módon, hogy annak gránit koporsója éppen Kambyses ajándéka volt. A fentiek alapján a hérodotosi adatok teljesen hamis beállításúnak bizonyultak volna, oly módon, hogy a szájhagyomány útján egyre nagyobb méretűnek tűntek fel azok a jelenségek, amelyek a perzsák elleni gyűlöletnek legfőbb forrásai voltak: a háború, az erőszakos hódítás által okozott szenvedések, a papság részéről pedig különösképpen a templomok jövedelmének megszorítása.

Az eddig teljesen egyoldalú görög forrásokkal megvilágított elképzeléssel szöges ellentétben áll tehát az egyiptomi udvari orvosnak életrajza. Éppen jelentősége miatt a legszigorúbban megvizsgálandó azonban szövege tartalmának beállítottsága, továbbá — mint egy legutóbbi tanulmányában A. Klasens tette[75] — mérlegelni kell azt a bel- és külpolitikai helyzetet is, amelyben az események lejátszódtak. Ezek tekintetbevételével pedig váratlanul olyan eredményt kapunk, amely egyik szélsőséges elképzelésnek sem felel meg, de sokkal közelebb áll ahhoz a képhez, amit a hérodotosi, bizonyos formákban már többször igazolt hagyomány[76] örökített meg. Udaḥorresnet feliratából ugyanis kétségtelenné vált az is, hogy ő a perzsa hódítást megelőzően is már magas tisztségeket viselt, és többek között már Amasis és III. Psammetik alatt az egyiptomi flotta parancsnoka volt. Biztos adatunk e szolgálatára vonatkozólag nincs, de Posener is felvethetőnek tartja azt a problémát, hogy Udaḥorresnet e minőségében a perzsa háború folyamán igen kétséges szerepet játszott.[77] További szerepléséből és Kambysesnek iránta tanúsított magatartásából minden valószínűség szerint feltételezhetjük, hogy Udaḥorresnet azonnal átállt a perzsák oldalára. Egyiptomi szemszögből tekintve magatartását, legfeljebb azokat a körülményeket vizsgálhatjuk, amelyek erre a lépésre bírták. Az általa is hangoztatott, elnyert kedvezményeket nemcsak a maga és családja, de városa és hazája számára is felhasználta; a legjelentősebbek egyike ezek közt a saisi orvosi főiskolának újjáépítése, aminek befejezése ugyan már Dareios uralkodási idejére esik.[78] Udaḥorresnet kétségtelenül nemcsak kiváló tudós, orvos és pap volt, de ügyes politikus is, aki a rendkívüli helyzetben sokat segíthetett hazájának. Forráskritikai szempontból azonban meg kell állapítanunk, hogy életrajzi beszámolójában szükségképpen ez a perzsabarát beállítottság érvényesül, és az adatoknak az ő előadására felépített hitelessége ezen keresztül vizsgálandó. Igaz, hogy Kambyses szabályosan megkoronáztatta magát, de ezt nyilván a perzsa uralom elismerése érdekében tette. Éppen ezért volt szüksége Udaḥorresnetre, aki Neit főpapja volt. Klasens joggal mutat rá[79] arra a tényre, hogy Sais mint székhely, kiváltságos helyzetbe került. Udaḥorresnet avatja be Kambysest a saisi Neit kultuszával kapcsolat-

[75] *A. Klasens :* Cambyses en Egypte. Jaarbericht Ex Oriente Lux 10 (1948—1950) 339 sk.

[76] Hérodotos Egyiptomra vonatkozó forrásértékére nézve jelentős *W. Spiegelberg* munkája: Die Glaubwürdigkeit von Herodots Bericht über Ägypten im Lichte der ägyptischen Denkmäler. Orient und Antike, 3. Heidelberg 1926.

[77] *Posener :* i. m. 9. és *e)* jegyz. *S. Nyberg* (i. m. 71) bizonyosra veszi Udaḥorresnet átállását, amikor flottaadmirális volt.

[78] Vö. *H. Kees :* Ägypten. München 1933, 307.

[79] *Klasens* i. m. 343.

ban az egyiptomi misztériumokba, és teszi lehetővé Kambysesnek fáraóvá való koronázását, amint feliratában ki is emeli, hogy az új fáraó nevét és címét ő állapította meg. Kétségtelen, hogy befolyása révén sokat elért Kambysesnél, de még így is átsiklik olyan események elbeszélésén, amelyek Egyiptomra nézve különösen sérelmesek voltak. Magát a perzsa hódítást éppen csak megemlíti; csak burkoltan szól azokról az eseményekről, amelyek mögött az elégedetlenségnek kitörésére joggal következtethetünk. Udaḥorresnet egy nagy szerencsétlenségről is beszél, minden további részletezés nélkül.[80] Ez pedig vagy az Apis elleni merénylet, vagy még inkább az ennek nyomán, mint közvetlen okozattal összefüggésbe hozható felkelés lehetett, amit Kambyses elnyomott. Klasensnek azt a következtetését is reálisnak vehetjük, hogy ezzel kapcsolatban Kambyses túszokat vitt magával Elamba, és ezek között volt maga Udaḥorresnet is; Udaḥorresnet mindenesetre csak Dareios uralomrajutása után térhetett vissza Egyiptomba. Az Apis-problémával kapcsolatosan Klasens rámutat arra az eddig fel nem vetett lehetőségre, hogy a feliratban megörökített és rituálisan eltemetett két Apis bika léte közé tehető egy harmadik — éppen a Kambyses által megsebesítetté —, amiről a hivatalos feliratok, érthető módon, semmit sem szólnak.[81]

Ami a politikai helyzetet illeti, Klasensnek azt az észrevételét is helytállónak kell minősítenünk, hogy Amasis, aki katonai puccs révén került a trónra, Kambyses szemében csak trónbitorló volt, akivel szemben, mint egy új fáraói dinasztia megalapítója, egyedül ő képviseli a jogrendet, és hogy Amasis fáraói dísszel és jelleggel ellátott múmiáját ilyen alapon sérthette meg Kambyses.[82]

Udaḥorresnet életrajzának kellő mértékre leszállított forrásértéke mellett figyelembe veendő más egyiptomi forrás is, amely pedig teljes mértékben a perzsaellenes hangulatnak a kifejezője. A Démótikus Krónika[83] a legélesebben szólal fel a perzsák ellen: «Tavaink és szigeteink sírással teltek meg. Ez azt jelenti, hogy az egyiptomiak házaiban nem lesznek emberek, hogy abban lakjanak. Ez az az időszak, amiről azt mondják: a médek szerencsétlenséget zúdítanak rájuk, elveszik házaikat, és maguk laknak benne». A perzsa hódítás következményeinek hatásában feltétlenül jelentős intézkedésnek számít a templomok jövedelmeinek megszorítása is. Egyiptomra nézve ez olyan központi kérdést jelentett, amely jelentős következményekkel járt. J. Vogt[84] már régebben rámutatott arra a jelenségre, hogy Dareios kísérletet tett a perzsák egyiptomi uralma érdekében a még mindig jelentős befolyással bíró papság megnyerésére. Mennyiben járt ez sikerrel, azt még a későbbi kutatásoknak kell tisztázniok, éspedig elsősorban a perzsák további uralma idején. Bizonyosra vehető azonban, hogy Kambyses uralkodása alatt az egyiptomi papság nagy része nem állott annak az idegen uralkodónak az oldalán, akinek intézkedései súlyosan érintették az egyházi vagyont. Az utóbbira vonatkozó, egyetlen okmányszerű adat egy démótikus papírusz,[85] amely Kambysesnek egy

[80] Uo. 345.
[81] Uo. 347.
[82] Uo. 341.
[83] *W. Spiegelberg :* Die sogenannte Demotische Chronik. Demotische Studien, 7. Leipzig 1914. A következőkben idézett rész a X. «táblán».
[84] *J. Vogt :* Herodot in Ägypten. Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft, 5. Genethlikon Wilhelm Schmid. Stuttgart 1929, 105.
[85] *Spiegelberg :* Demotische Studien, 7. VI. rész.

rendeletét őrizte meg. Eszerint a templomi jövedelmekből elvonta az építő- és tüzelőfát — az egyiptomi viszonyok között jelentős anyagok ezek —, az állat-beszolgáltatások felét, sőt törölte az ezüst- és gabonajuttatásoknak is valószínűleg nagy részét. Három kivételezett, nagy templomról emlékezik meg csak a dekrétum. Hiába beszél tehát Udaḫorresnet a saisi templomnak őáltala kétségtelenül elért kedvezményeiről, mert az egész országra vonatkozólag a perzsa hódítás és adóztatás mégis csak ellenszenvet válthatott ki. A szegényebb lakosság a háború pusztításait szenvedte el, az eddig uralkodó réteg — csekély kivétellel, amit pl. Udaḫorresnet képvisel — elvesztette befolyását, a papság pedig jövedelmének jelentős hányadát.

Peteese iratának erre vonatkozó részét a fentiekben vázolt helyzet magyarázza. Peteese viszonylag gyér adatai is kiegészítik a forrásokat. Peteesenek a perzsa hódítással kapcsolatban tanúsított magatartását teljes mértékben befolyásolhatta az a tény, hogy a tisztségért régóta folytatott küzdelemben éppen az akkori főhatósághoz, a perzsa vagy a perzsa szolgálatban álló kormányzóhoz kellett fordulnia. Semmiféle olyan körülményt nem említhetett meg, ami felettesei részéről sérelmezhető lett volna. Őt elsősorban hivatala, tisztsége érdekelte, és beadványa megírásának idején, azaz a perzsa hódítás első időszakában, az nem volt az ő birtokában. A templomok helyzete ilyen szemszögből nézve nem elsőrangú szempont volt. Mégis jelentős adalékkal szolgál számunkra Peteese irata. Amikor története legelején azt a helyzetképet vázolja, amely szerint a perzsa szolgálatban álló, hivatalos kiküldött a teudaji templomtól kéri a szokásos jövedelemrészesedést, és a papok az üres templomi kincstárra hivatkoznak, amikor a «jó» pénznek akár kamatra való szerzésének a lehetőségét is tagadják, tulajdonképpen ezzel a Kambyses-féle politika ellen is ítéletet mondanak; ez nem az Udaḫorresnet által megadott kedvező képet, de a többi forrásban található adatokat erősíti meg. Ezt az eddigi irodalomban kellő figyelembe nem vett körülményt pedig teljes értékűnek kell tartanunk, mert ebben a vonatkozásban Peteesenek semmi érdeke sem fűződött ahhoz, hogy ne az igazságot tárja fel. Ő az egyetlen, mondja a szöveg is, aki a való helyzetről, Teudaj városa romlásáról beszámolhat.

Ugyanilyen forrásértékkel bír minden egyéb adata is, amely a történet elején elbeszélt közállapotokról szól. Jellemző erejű pl. a hetekig tartó, hiábavaló ácsorgás ecsetelése a hivatalos közegekhez való bejutásnál, a protekcionizmusnak ijesztő példáival való kiemelésével.

Peteese családtörténete, sajnos, bezárul a sok tekintetben változást hozó Dareios uralkodása idejével. Így is igen nagy értékű ránkmaradt irata. Állíthatjuk, hogy a késői kori Egyiptom társadalomtörténete csak ezen keresztül ítélhető meg. A sok szenvedést és küzdelmet megörökítő beadvány egy család sorsát, de azon keresztül az egész közéletet világítja meg. Legtöbb lapja szomorú napok története. Nem az egyéni tragédia, de a közállapotok rajza adja meg igazi jelentőségét.

Vezető fonalként a Peteese családnak egy állásért folytatott küzdelme húzódik, és ezért utolsó kérdésként még fel kell vetnünk, hogy a sokat vitatott tisztség és jövedelem jogi kérdésének megítélésében kinek adhatunk végül is igazat? Nehéz erre pontos feleletet adnunk. Capart a családtörténetet jegyzetek nélkül közli, de a kiadvány végére egy fejezetet tesz Mon jugement címmel,[86] és ebben Peteese igényére vonatkozólag elítélő véleményt találunk.

[86] *J. Capart :* Un roman vécu il y a vingt-cinq siècles. Bruxelles—Paris 1914, 81 sk.

Véleménye szerint a jövedelem egy része kétségtelenül a koronáé volt, tehát királyi rendelkezés alatt állt. A memphisi bírósági ítélet is ilyen döntést hozott. Ami eldönthetné a tisztségekkel kapcsolatos jövedelmek nagy részének jogos birtoklását, az szinte kifejthetetlenül beleágyazódik a hivatalok öröklődésének e korban már jogszokássá vált viszonyaiba. Alapvető, de teljesen talán el sem dönthető kérdés marad, hogy a «kikötők elöljárója» által birtokolt tisztségeknek átírás útján való átadása Peteese családjában a további öröklés szempontjából jogérvényűnek tekinthető-e. Feltűnő, és az ellenfelek által bizonyára joggal kifogásolt adományozás történt még a papi funkciót nem teljesítő Nitemhet, Peteese leánya részére is. A másik oldalon Peteese ellenfelei is felkínálják a szóban forgó tisztségeket olyanoknak, akiktől támogatást reméltek, miközben maguk a papok is osztozkodnak egyes jövedelmeken.

Ha a maga igazáról nem is tud teljesen meggyőzni minket a jótollú szerző, annál hitelesebben örökítette meg azt a kort, amelynek zaklatott viszonyai késztették őt éppen története megírására.

BORZSÁK ISTVÁN

DESCENDE CAELO...

I

Költemények mondanivalójának súlyát nem a sorok számával mérik. Kiváltképpen áll ez a horatiusi ódákra, melyeknek más nyelven meg sem kísérelhető szómozaikjában — «ahol minden szó mint hang, hely, fogalom jobbra is, balra is, az egészre kiárasztja erejét» — Nietzsche a minimális terjedelmű és számú jelekkel elért *maximális energiát* találta jellemzőnek.[1] Mégis fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy a 80 soros *Descende caelo* Horatius leghosszabb ódája, valóban *longum melos* (2); hosszabb, mint az Európáról szóló (III 27) és az Augustus mostohafiainak dicséretét zengő *Qualem ministrum...* (IV 4), valamint a *Carmen saeculare* (76—76 sor). Tehát már így — külsőleg tekintve — is kétségtelenül Horatius *egyik legnagyobb* költeményével van dolgunk; ami pedig belső értékét illeti, előre igazat adhatunk Altheimnek, hogy Horatius önmagáról és vatesi hivatásáról ebben mondta el a «legmélyebbet és a legvégsőt» (niemand, der sich der Wirkung jenes Gedichtes einmal willig hingegeben hat, wird daran zweifeln können, dass Horaz hier *ein Tiefstes und Letztes über sich und seine Berufung* ausgesprochen hat).[2]

Kevés horatiusi vers kezdődik ilyen ünnepélyesen, a *regina Calliope* megszólításával. Talán csak az I 12. óda kezdetét hasonlíthatjuk vele össze: *Quem virum aut heroa lyra vel acri tibia sumis celebrare, Clio? Quem deum?...* Ünnepélyes az imákban szokásos vagylagosság *(tibia, seu voce..., seu fidibus citharave)* és a megszólítás nyomatékául a végére hagyott Phoebus, mint *Μουσηγέτης*. Jogos az az észrevétel, hogy az égből való leszállásra kért Múzsa az előző óda magasságaiból — *gratum elocuta consiliantibus Iunone divis* (III 3, 17—), *quo, Musa, tendis?* (70) — ereszkedik alá és ragadja a költőt a *θεία μανία* (5—: *amabilis insania)* szárnyain az ihlet régióiba, a múzsai hangok világába. Mindenesetre a *Bacchum in remotis* (II 19) megrendültsége más lelkiállapotot tükröz. Ez nem dionysosi elragadtatás, eksztázis, mint amilyennek átélésétől a II 19. óda költőjének a lelke «megilletődötten reszket, kavarog» (5—: *recenti mens trepidat metu plenoque Bacchi pectore turbidum laetatur),* hanem «szeretetreméltó» állapot, az «istenes ligetekbe» (6—: *pios per lucos)* bejáratosak élménye, amely Horatiust egész pályáján végigkíséri.

Avatatlan olvasó méltán csodálkozhatnék a «sokat ígérő» invokáció (vö. A. P. 136—) és a római ódák szűzeihez és ifjaihoz intézett kérdés (5: *auditis?...)* után következő gyermekkori emlékeken; nem idevaló, nem is hihető dajkamesének érezhetné a legendás életrajzokból jól ismert történetet az erdő mélyén

[1] Ges. Werke, X. 343, idézi *R. Heinze :* Die augusteische Kultur. Leipzig—Berlin 1930, 111.

[2] Röm. Religionsgeschichte, III. Leipzig—Berlin 1933, 98.

galamboktól betakart kisdedről, akinek nem ártottak a kígyók, sem medvék... Pedig mindez nagyon is a helyén van és nagyon is érthető. Akire születésekor rámosolygott a Múzsa (IV 3: *quem tu, Melpomene, semel nascentem placido lumine videris...*), az — ihletett lényének minden megnyilatkozásával együtt — az övé is marad (uo. 24: *quod spiro et placeo, tuum est*), a költészet égi hatalmasságai mellette állnak és oltalmazzák egész életében. Ezt a csodát hirdetheti Horatius az ihlet ünnepi pillanataiban, és a múzsai lét tudata csodává magasztosíthatja még a dajkamesét, falusi gyermekkorának irodalmi reminiszcenciákkal tűzdelt epizódját is, hiszen ez első bizonysága annak az elszakíthatatlan kapcsolatnak, amely a költőt a Múzsák birodalmához fűzi.

De Horatius, aki írásaiban annyiszor emlegeti származásának vélt foltját (pl. Sat. I 6, 46: *quem rodunt omnes libertino patre natum*), nem hivatkozhatik fényes múltra, legendás ősökre. Mint rabszolga-ivadéknak, római felfogás szerint nem volt nemzetsége, senkihez sem tartozott. Pulliának, a mesélő kedvű dajkának az alakja jelenik meg a «csodás» történet élén, majd — hitelesítésül — csupa olyan jelentéktelen apuliai helység neve (Aceruntia, Bantia, Forentum), amely az ókori olvasóknak sem sokkal többet mondott, mint a maiaknak. (Ha a költemény meneténck és a költő életútjának ívelését tekintjük, a Voltur-hegyi «csoda» körülményei jól szemléltethetik az «*ex humili potens*» gondolatot is.) De az egész történetnek nem is a hihetősége fontos, hanem az, hogy a költő szemében a múzsai oltalom első megnyilvánulása: gyermeki kiszolgáltatottságában ugyanúgy védve volt a viperáktól és a medvéktől, mint a Lalage-óda «*integer vitae scelerisque purus*» költője a sabin erdők farkasától. Kutassuk, hogy a gondtalanul kószáló Horatius csakugyan összeakadt-e egy ijesztő farkassal? Talán az assisi *poverello* életének példájából levon valamit, hogy legszívhezszólóbb prédikációinak hatását a természettudomány szempontjából nézve valószínűtlennek kell tartanunk? A bizonyosság tudata a fontos, az, hogy neki, a szó mesterének, mikor még szólni sem tudott, nem kellett félnie, mert az istenek védték (20): *non sine dis animosus infans.*[3]

Pregnáns fogalmazás; Berzsenyi kifejezését használva Horatius egyik leg*energiás*abb sorának is mondhatnók. Mintegy az imént kiemelt bizonyosságot nyomatékosítja a mesék hangulatát idéző gyermekkori «csoda» lezárásául mind a három tagjával: a kettős tagadás folytán annál erősebb állítással (*non sine dis*), az *animosus* gazdag értelmezési lehetőségeivel (eleven, életrevaló; lelkes, bátor, bizakodó, öntudatos; ihletett) és a sorvégi *infans*-szal, amelyet — etimológiai jelentésének megfelelően — «beszélni (még) nem tudó»-nak kell értenünk; egymagában is egy egész mondat: «bár még szólni sem tudtam.» De a Múzsa csodát művelhet: hattyúi hangot adhat még a néma halaknak is, — hogy megint a rokon Melpomene-ódát idézzük. (IV 3, 20—: *o mutis quoque piscibus donatura cycni, si libeat, sonum.*)

De az «energiás» 20. sor nemcsak lezárás, hanem kezdet is: megalapozása a most következő Múzsa-himnusz emphatikus magasságainak (21—): *vester, Camenae, vester in arduos tollor Sabinos...* A gyermekkori csoda előadása alacsony hangon, szerény *me*-vel kezdődött (9); annál szenvedélyesebben hang-

[3] Vö. I 17, 13 sk.: *Di me tuentur, dis pietas mea et Musa cordi est.* A *non sine dis* ellentéte: *iratis dis* (Sat. II 3, 8). Augustusnak a IV 5. óda elején olvasható megszólítása — *divis orte bonis* — olyan rokon vonásokra utal az uralkodó és a *vates* között, mint amilyenekkel interpretációnk további folyamán is találkozni fogunk.

zik az egész életre kiható csoda szerzőinek, az *infans*-t προφήτης-szé, *vates*-szé ihlető és mindvégig oltalmazó Múzsáknak a megszólítása: *vester, Camenae, vester*... A sor elején kétszeresen ismételt *vester* ugyanilyen nyomatékkal és célzattal bukkan fel a következő versszak élén (25: *vestris amicum fontibus et choris)*, majd a 29. sorban (a hagyományos periégésis elején): *utcumque mecum vos eritis*..., de *vos*-szal kezdődik az egész költemény tetőpontját jelző Caesar-strófa (37: *vos Caesarem altum*...) és az előzményeket lezáró, egyben a költemény második felével összekötő 41. sor is: *vos lene consilium et datis et dato gaudetis, almae*. Ennél nyomatékosabban és szembetűnőbben nem is lehetett volna kiemelni a Múzsákhoz való tartozás tudatát és büszke megvallását.

Emphatikus magasságokat említettünk az imént. A Maecenastól kapott sabinumi birtok, az előkelő Praeneste és Tibur, a felkapott Baiae feltétlenül magasságot jelez nemcsak az «alacsony» *(humile)* Forentumhoz, hanem még a «*celsa*»-nak mondott Aceruntiához és a bantiai magaslathoz képest is, nem annyira földrajzilag, mint inkább életstílus és társadalmi jelentőség szempontjából. Mindezeket a világszerte ismert helyeket a Múzsák kegyeltjeként keresheti fel a költő, Róma ünnepi csendben hallgatja szavait. A venusiai jelentéktelenségtől az egész Rómához szóló *vates* megbecsültségéig hosszú és nehéz volt az út, de az egyszer elhivatott költő a legválságosabb helyzetekben sem maradt magára. A Múzsák oltalmazták Philippinél, vagy amikor rá akart zuhanni egy fa, vagy 36-ban, amikor Sextus Pompeius ellen folyt a háború (25—28).[4] Igaz, hogy máskor Mercuriust említette, mint aki kimentette az ellenséges hadsorok közül (II 7, 13—: *sed me per hostis Mercurius celer denso paventem sustulit aere*, — mint Parist Aphrodité: Il. III 380—), és azt az átkozott fát is Faunus — *Mercurialium custos virorum* (II 7, 13—) — hárította el, de a lant isteni feltalálóját és a szavakkal való elbájolás *(θέλγειν)* mesterét (vö. I 10, 1—: *Mercuri, facunde nepos Atlantis, qui feros cultus hominum recentum voce formasti catus*...) ki akarná elszakítani bátyjától, Apollóntól, és a Múzsáktól?[5]

A gyermekkori történet viperáit és medvéit még mesének vehettük, a felnőtt költőre leselkedő veszélyeket már nem. De Horatius bizakodása és Múzsa-hitének bizonyossága akkor is töretlen volt és töretlen marad, bármi vár is rá, — csak a Múzsák védjék. (29: *utcumque mecum vos eritis*...) Nyugodtan elmenne akár a világ végére, félelmetes, vad népek közé, kimozdulna múzsai rejtettségéből, és vállalná a harc kockázatát a római külpolitika akut fájdalmainak színterén, a távoli Britanniában, Hispaniában vagy Keleten, — biztos benne, hogy ott is bántatlan (36: *inviolatus)* maradna.

Egy-egy lezárt, kerek versszak szólt a jelen bizonyosságáról (21—24: *vester, Camenae, vester*...), majd a Múzsák segítségével átvészelt válságokról (25—28: *vestris amicum fontibus et choris*...), de már az elképzelt és nyugodtan vállalt jövőbeli kockázatok ecsetelése nem fér bele egybe: két teljes strófát tölt ki (29—36), közben a *visam* ismétlése (33; 35) csak az emphasist fokozza, míg a veszélyek minden korláton túlcsapó hulláma a vatesi sérthetetlenség szikláján (36: *inviolatus)* meg nem törik.

[4] A 28. sor értelmezésében *E. Wistrand*ot követjük: Horace's ninth epode and its historical background. Göteborg 1958. 16 skk. l.

[5] Vö. *W. F. Otto :* Die Götter Griechenlands.[2] Frankfurt a. M. 1934. 158; a Múzsák, Apollón és Hermés közös kultusza: Paus. IX. 5, 8. Faunusról mint a természet titokzatos hangjainak istenéről, a *vates*-ekkel és a *fatum*-mal való összefüggéséről l. *W. F. Otto :* RE «Faunus» 2058 skk. és *Fr. Altheim :* i. m. 97.

Zárókőnek is mondhatnók a költő múzsai személyével kapcsolatos első versfél végére tett *inviolatus*-t, amely azonban megint alap és kiindulás is. A mind önmagában, mind helyénél fogva oly sokat mondó szó külön kitérést érdemel. A *vis*-szel összefüggő *violare* nem annyira testi sértést, mint sokkal inkább bizonyos kultikus és jogi intézmények, tételek, kötelékek megsértését jelenti. Például Caesar a vendégjog megsértéséről (B. G. VI 23: *hospites violare fas non putant)*, másutt a fegyverszüneti egyezmény bűnös megszegéséről ír (Bell. civ. II 15, 1: *indutiis per scelus violatis)* ; Cicero (De fin. III 9, 32) a szülők megsértését *(parentes violare)* a hazaárulás és a templomrablás bűnével együtt említi (vö. Rab. II 7: *de locis religiosis ac de lucis* ; Ovid., Met. VIII 743; Fasti IV 649); ugyanígy a *violare* ige használatos a jog (Cic., De leg. 9, 22), a vallás (Verr. V: 72, 186), a szerződések (Liv. IV 19, 3; XXVII 44, 7; Tac., Ann. I 58), a *fides* (Vell. Pat. II 1; Iuv. XIII 6), a barátság (Tib. I 9, 2), a templomok (Liv. XXIX 8, 9; Ovid., Ex P. II 2, 27) stb. megsértésének jelölésére. Idézzük még a megszentelt Róma sérthetetlenségének liviusi megfogalmazását (I 21, 2): *ut civitatem totam in cultum versam deorum violare ducerent nefas*, végül egy ovidiusi helyet, ahol a száműzött költő — talán épp Horatiusra célozva — a maga vatesi személyének megsértését panaszolja (Ex P. III 5, 45): *Getico peream violatus ab arcu*. Mindezeknek ismeretében válik világossá a fentebb már idézett horatiusi kijelentés (I 7, 13—): *di me tuentur, dis pietas mea et Musa cordi est :* aki *pius*, mint a Múzsák papja és kegyeltje, nem eshetik *impius* merénylet áldozatául, mert érzületében is, személyében is része, láncszeme az isteni világrendnek, kosmosnak, harmóniának, melynek legfőbb őre Iuppiter — és a Múzsák.[6]

A költemény gondolatmenete itt a «sért(het)etlen» *(inviolatus)* költő személyéről pindarosi sodrással az uralkodóéra tér át. (A személyváltozás ellenére a kapcsolat az előzményekkel külsőleg is megvan: az előző versszakok nyomatékos Múzsa-megszólításait folytató *vos* a 37. és a 41. sorral kezdődő versszakok élén.) *Az uralkodó is a Múzsák oltalmát élvezi*, — ez volna a simán gördülő, de nem valami lendületes átmenet. Ehelyett az egyelőre nem minden további nélkül érthető jelzővel «*altus*»-nak mondott Octavianus Caesarról olvasunk, mint akit *ugyancsak* a Múzsák, «mihelyt katonáskodástól fáradt csapatait otthonhoz juttatta» — szó szerint: «városokba rejtette» — «és végét keresi fáradalmainak, pieriai barlangjukban felüdítenek.» A célzás múzsai berkekben nyilván számontartott gesztusoknak: a vergiliusi Georgica meghallgatásának, Varius kitüntetésének és a palatinusi Apollo-templom építésének szól; egykorú olvasói minden magyarázkodás nélkül megértették.

De a vers nem is tűr megállást: Caesar említésével eljutott a tetőpontra, — ezt érzékelteti a Caesar-versszak (37—40) kiemelkedően központi elhelyezése is,[7] — amely után — ellaposodás nélkül! — most már a kifejlés felé kell sietnie. Az összekötő kapocs az előzményekkel (az egyben tovább vezető *vos*-on kívül) a *militia* (37): az, hogy a Múzsák kedvelte költő nyugodtan válogathat a szebbnél szebb helyek között, de társaságukban biztonságban érezheti magát a tenger hullámain vagy akármily távoli vidékeken is, Caesar hadi sikereinek köszönhető. Így fonódik össze a költő személyére vonatkoztatva a múzsai

[6] Vö. *Marót Károly :* Kik voltak a Múzsák? MTA I. OK 8 (1956) 85 skk. l.

[7] Augustus megnevezése ugyanígy, pontosan a vers derekán történik a rokon Kleopatra-ódában (16 : 32) és az ódák utolsó könyvét berekesztő IV 15-ben (17 : 32); vele kezdődik a IV 5. *(divis orte bonis . . .)* és 14.; nyomatékosan a legvégére van hagyva az I 2.-ben: *te duce, Caesar.*

és caesari *tutela*, amely azonban egyúttal Octavianus személyét is elválaszthatatlannak mutatja a Múzsáktól: az erőhöz ők adják a *consilium*-ot (41), ők a «táplálói» (42: *almae)* a fejedelemnek, az ő segítségükkel emelkedhetett a nagyságnak ilyen magas csúcsaira (37: *Caesar altus).*[7a]

A megpihenés, nyugalom, *lene consilium* és öröm után — látszólag — törés következik. Hogy kerül ide az istentelen titánok merényletének pindarosi zuhataga? (42—64.) Ha a bekeretezést nézzük, a váratlan kitérés máris beleilleszkedik az egészbe, máris nem látszik kitérésnek: megenyhítő, a legnagyobb nehézségeken is úrrá váló *consilium*-mal kezdődött (41) és a *consilium*-hiány vészes következményeinek gnómikus megfogalmazásával zárul, illetőleg folytatódik (65: *vis consili expers mole ruit sua).*

De ez a terjedelmes részlet — az egész költeménynek mintegy ¼-e — még más szempontból is fontos funkciót tölt be. Fentebb már volt szó a *pius — impius* ellentétről és a *pietas*-szal járó biztonság garantálóiról. Ott a költő volt a Múzsák és Iuppiter garantálta világrend boldog élvezője, a kozmikus harmónia részese. Horatius azonban nem szerkesztett hivalkodó párhuzamot a maga és Octavianus múzsai védettsége között. Ugyanígy nem tesz egyenlőségjelet a két viszonyítás (a költő és Iuppiter; az uralkodó és Iuppiter) közé sem, hanem az első versfél «költői» magaslataihoz képest összehasonlíthatatlanul magasabbnak feltüntetett — olymposi — szinten mutatja be a *consilium*-ot legfelső fokon reprezentáló Iuppiter *militia*-ját és győzelmét az *impius* titán-nemzedék fölött. Horatius annyira ura gondolatainak és a formának, hogy az aránypár hiányzó tagját szükségtelen behelyettesítenie: úgyis mindenki csak a győzelmesen hazatérő Octavianusra gondol.

Nem könnyű a költő pindarosi szárnyalásának minden mozzanatát szavakkal érzékeltetni. (Erre mondja Klingner:[8] «Der Gedanke ... nähert sich der pindarischen Weise, an den konkret erfassten Dingen gedankenmächtig neue, unvorhergesehene Sinnbezüge zu erfahren und Verbindungen zu schlagen, die dann das Wort *ohne Rücksicht auf stumpfe Hörer* oft mehr zu raten gibt als nachzeichnet.») A *consilium* kétszeres említése — mintegy két támpillér — között (41—65) a Iuppiter-strófa (45—48: *qui... imperio regit unus aequo)* után két-két versszak mutatja be a küzdő feleket: az esztelenül rohamozó titánokat és a szellem, a békés alkotómunka, erkölcsös élet megtestesítőit, Pallast, Volcanust, Iunót, majd a második versszak legvégén megnevezett Apollót. A gigantomachiát lezáró versszak (65—68) gnómákba tömöríti a küzdelem eredményét és tanulságait:

vis consili expers mole ruit sua;
vim temperatam di quoque provehunt
in maius, idem odere viris
omne nefas animo moventis,

[7a] Horatius védettségének és Augustus uralkodásának múzsai természetéről, valamint Kalliopénak a költőre és az uralkodóra egyaránt áradó kegyéről — éppen a *«Descende caelo...»* jelentőségének vázolása kapcsán — l. *Trencsényi-Waldapfel Imre* fejtegetéseit *Erdődy János* Horatius-fordításaihoz írott bevezetőjében (Bp. 1946, 23. l., a múzsai életformáról és az «Assisibeli szelíd szavának a farkast a természetes vadság börtönéből megváltó» hatásáról: uo. 18. l.), vö. a hésiodosi Theogonia prooimionjáról szóló megállapításaival is: a «Munkák és napok» kiadásának kísérő tanulmányában, Bp. 1955, 171. l.

[8] Horazische Oden: Das Musengedicht. A «Römische Geisteswelt» c. kötetben. 3. kiad. München 1956, 368. (Eredetileg a «Die Antike» 1937. évf.-ában.)

vagyis a *consilium*-nak híjával levő, a szellem ellen támadó hatalmak összeroppanását, a szellemmel párosult erő nagyra hivatottságát és a bűnös erényleteknek az istenek szemében gyűlöletes voltát, — mindezt a *vis* háromszoros kiemelésével.

A költeményt lezáró három versszak (69—80) élén álló *testis*... és *notus*... (69—70) úgy következik a gnómák után, mint az első (múzsai) versfél zárómegjegyzése (41: *vos lene consilium*...) után felbukkanó *scimus* (42). Tanúbizonyság kívánkozik a végére: a szellem és a sötétség, erkölcs és vadság, tiszta élet és tisztátalanság principiumai közül az elsők legyőzhetetlenségének bizonyításául. Nem véletlenül zárul a gigantomachia olymposi résztvevőinek felsorolása a *tiszta* Apollóval (61—: *qui rore puro Castaliae lavit crinis solutos, ... Delius et Patareus Apollo)*; a végső bizonyság negatív szereplői közül Orion mint az *érintetlen* Diana merénylője pusztul *virginea domitus sagitta* (70—); ugyanígy bűnhődnek a «földszülte» gigasok mind: Enceladus, Pallas ellenfele, az Aetna alatt, a Latonára szemet vető (77: *incontinens)* Tityos talán még keservesebben, és Peirithoost, a lapithák királyát is méltó büntetés sújtotta, amiért féktelen vágyában magát az alvilág úrnőjét akarta megkörnyékezni.

II

Látszólag messzire sodródtunk a kezdettől, a tiszta ligetekben álmodozó költő gyermekkori emlékeitől és múzsai elhivatottságától. Újra és újra át kell gondolnunk a költeményt, hogy tisztán lássuk az *egészet*, és megértsük azt a sok utalást, amely végeredményben mind egy célra irányul. Másnak különben nem sokat mondó személyes élményektől a iuppiteri szférában tükröződő világrend magaslataiig emelkedtünk, mégpedig a költő, az uralkodó és az istenek szféráin keresztül. Ennek a folyton emelkedő útnak állomásait, kitérőit, az egyes szakaszok kölcsönös vonatkozásait a végsőkig finomult interpretáló művészet eszközeivel Klingner mutatta meg; fejtegetéseit az is haszonnal tanulmányozhatja, aki módszerével és világnézetével nem mindenben ért egyet.[9] Klingner interpretációjának végső tanulsága az, hogy «Horatius ezt a múzsai és égi rendet nemcsak megnevezte, dicsőítette és akarta, hanem szavával és képeivel (in der Weise seines Sprechens und Bildens) meg is valósította.»[10] Az életnek és műnek ezt a példás kiegyensúlyozottságát fedezte fel az augustusi kor nagyjaiban: Vergiliusban, Horatiusban és magának Augustusnak «apolloni» lényében, szembeállítva az előző korszakkal: Catullus és Lucretius költészetével és Caesarral. Horatius ezt az új, apolloni lényeget választotta az uralkodó győzelmére írott *epinikion* tárgyául.

Mert *epinikion*-ról van szó, még ha nem közvetlenül a 29. augusztusi hármas diadalmenet alkalmából íródott volna is. Az óda keletkezésének az actiumi győzelemmel, a polgárháború befejezésével és a principatus megszületésével sejthető összefüggéseit az eddigi kommentátorok is számon tartották. Kiessling—Heinze[11] «a forradalom és a polgárháború lázadó hatalmainak megfékezésében» látta az óda mitológiai záróképeinek «ki nem mon-

[9] Az előző jegyzetben feltüntetett interpretáció ismerői pontosan le tudják mérni a különbséget a mi kísérletünk és Klingner fejtegetései között.

[10] I. h. 376. l.

[11] A 6. kiadás szerint (Berlin 1917). Vö. *R. Heinze*: Der Zyklus der Römeroden. Neue Jahrb. 5 (1929) 675 skk. (= Vom Geist des Römertums.[2] Leipzig—Berlin 1939· 213 skk.)

dott, de minden korabeli olvasótól érzett hátterét». A költemény sorai mögött rejlő élmények sokaságának (Bildungsdimension) legtudósabb kutatója, W. Theiler[12] is a polgárháborúra vonatkoztatta az olymposiak és a titánok küzdelmét. Az idevágó «magyarázatok» ismerői igazat fognak adni a mindenáron allegorikus értelmezés fonákságaira figyelmeztető C. Kochnak,[13] és a költeményt elsősorban önmagából és közvetlen összefüggéseiből próbálják interpretálni, de azért az Actium körüli évek külső eseményeit sem téveszthetik szem elől. Amennyire bizonyos, hogy az óda második felét alaptalan túlzás kizárólag az ifj. Lepidus összeesküvésére vonatkoztatni,[14] megengedhetetlen az is, hogy a költemény értelmezői néhány olyan általánosággal beérjék, mint amilyenekkel pl. J. Aymard kísérletezett.[15] Igen nehéz volna megmondani, hogy egy horatiusi óda magyarázóinak mi mindenre kell gondolniuk, és mi az, ami már csak zavart kelt, a még világos dolgokat is elhomályosítja.

Itt van például a gigantomachia kérdése. Tagadhatatlanul érdekes Ed. Fraenkelnek az az utalása,[16] hogy Horatiusból esetleg athéni emlékei kívánkozhattak elő az óda második felében, ti. nemegyszer láthatta az akropolisi Pallas Athéné-szobor pajzsának szimbolikus gigantomachiáját vagy a Parthenon keleti metopéit, sőt még az sincs kizárva, hogy Brutus kíséretében a pergamoni Zeus-oltár ábrázolásait is alkalma volt megcsodálni. Ez azonban csak ötlet, amely legfeljebb a gigantomachia-ábrázolások szerepét tudatosíthatja előttünk: mint ahogy I. Attalos (ill. II. Eumenés) az Olympos ellen rohamozó alvilági monstrumok alulmaradásában a maga győzelmét örökíttette meg a Kis-Ázsiát pusztító kelták fölött, a gigantomachia — mint szimbólum — minden időkben a tiszta principium, az igaz ügy győzelmét volt hivatva reprezentálni, szembeállítva a bukásra kárhoztatott alvilági erőkkel.[17]

Nem vitás, hogy Horatius is ilyen célzattal vonultatta fel a földszülte szörnyeket, és hogy a világrend veszélyeztetői Octavianus ellenfeleit szimbolizálják. Az olymposi istenek szerepéről már volt szó; külön említést érdemel azonban ebben az összefüggésben a győztes fél ismertetésére szánt nyolc sorból ötöt lefoglaló és a nyomaték kedvéért csak a legvégén (64) megnevezett Apollo. Gondoljunk csak vissza a több szempontból rokonnak mondható II 19. óda *(Bacchum in remotis carmina rupibus...)* Dionysos-aretalogiájára: a mámor istene ott oroszlánként küzd a Zeusra támadó gigasok *impia cohors*-a ellen (21—28),[18] itt viszont nem szerepel. Nem, mivel Antonius reprezentatív istensége — *ᾧ μάλιστα συνεξομοιῶν καὶ συνοικειῶν ἑαυτὸν διετέλεσεν* (Plut.,

[12] Das Musengedicht des Horaz. Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, XII/4 (1935) 271 skk. L. *Klingner* alapos recenzióját: Gnomon 13 (1937) 36 skk. és *K. Büchner* kiegészítő megjegyzéseit is: Bursians Jahresber. 267 (1939) 139 skk.

[13] Der Zyklus der Römeroden. Neue Jahrb. 4 (1941) 62.

[14] Class. Rev. 5 (1955) 242 skk.; vö. *Wistrand :* i. m. 7 skk.

[15] La politique d'Auguste et l'ode III 4. d'Horace. Latomus 15 (1956) 26 skk.

[16] Horace. Oxford 1957, 282. l. Az ötlet mindenesetre nem új; l. *O. Waser* RE-cikkét (Suppl. III. «Giganten» 757.) és az ott idézett irodalmat.

[17] Vö. *Brelich Angelo* disszertációjának (A triumphator. Pécs 1937) a mitikus harcok «felbonthatatlan és alapvető kettősségéről», a fény és sötétség, a rend és a chaos principiumainak, mint az emberi világ két oldalának megjelenítéséről szóló megjegyzéseivel (26 skk.). Augustus és Antonius konfliktusának persze nem a *háttere* vallásos (28, *Immisch* nyomán, l. a 19. jegyzetet), hanem aktív résztvevői, majd ábrázolói burkolták mitikus-vallásos köntösbe a nagyon is reális tényeket.

[18] Dionysos alakja *(Kiessling—Heinze* megjegyzésétől eltérőleg) igen gyakori a gigantomachia-ábrázolásokon, l. *Waser :* i. h. 687 skk., 696 skk. stb.

Ant. 75)[19] — nem szerepelhetett együtt Délos és Actium istenével, akinek pártfogoltja a palatinusi Apollo-templomot az ősi Iuppiter- és Vesta-kultusz egyenrangú párjává emelte. Érdekes, hogy nem találjuk a győztes istenek sorában Neptunust sem, bár alakja az antik gigantomachiákban mindenütt ott van,[20] — feltehetőleg Sextus Pompeiusra való tekintettel, akit a kilencedik epódos költője nem is oly régen *Neptunius dux*-nak aposztrofált.[21]

Néhány év múlva Vergilius már az érdekelt személyek epikus felsorolásával szerkeszthette meg a homérosi pajzsleírás római párját, illetőleg azon belül a sorsdöntő actiumi ütközet rajzát (Aen. VIII 671—713). Itt az Aeneas pajzsán ábrázolt történeti szereplők galériáját az alvilági bírónak megtett Cato (Caesar ellenfele!) zárja le (670), úgy következik a két küzdőfél leírása:

Hinc *Augustus* agens Italos in proelia *Caesar*, (677)
cum patribus populoque, penatibus et magnis dis, ...
parte alia ventis et *dis Agrippa secundis* (682)
arduus agmen agens...
Hinc *ope barbarica* variisque *Antonius* armis (685)
victor ab Aurorae populis et litore rubro
Aegyptum viresque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, *sequiturque — nefas! — Aegyptia coniunx*...
... arva nova Neptunia caede rubescunt. (695)
Regina in mediis patrio vocat agmina sistro...
omnigenumque deum monstra et latrator Anubis (698)
contra Neptunum et Venerem contraque Minervam
tela tenent, saevit medio in certamine *Mavors*...
Actius haec cernens arcum intendebat *Apollo* (704)
desuper: omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei...
At Caesar triplici invectus Romana triumpho (714)
moenia *dis Italis votum immortale sacrabat*...

Horatius gigantomachiája — rövidsége ellenére — általánosabb vonatkozású: mindazt a «titáni» erőt elmarasztalja, ami csak az augustusi rend kibontakozását akadályozta.[22] De azért Vergilius pajzsleírásának «actiumi» fejezete sem korlátozódik erre az *egy* eseményre, hanem magába tömöríti az új rend létrejöttének minden nehézségét, kockázatát, Antonius és Kleopatra személyében Róma minden ellenségének ádáz fenyegetését, Platónnal szólva: *Τιτανικὴ φύσις*-ét.

[19] Vö. *O. Immisch:* Aus Roms Zeitwende. Leipzig 1931. 21; *Altheim:* i. h. 66.
[20] L. *Waser;* i. h. 687 skk. stb.
[21] L. a kommentárokat a 9. epódos 7. sorához. — Sejtésünk valószínűsítéséül itt csak Suetonius Augustus-életrajzára hivatkozunk (16, 2): «...alii dictum factumque eius criminantur, quasi classibus tempestate perditis exclamaverit *etiam invito Neptuno victoriam se adepturum, ac die circensium proximo sollemni pompae simulacrum dei detraxerit.*»
[22] A titánok szerepének antik felfogására, ill. e felfogás római értelmezésére vonatkozólag idézzük itt Cicero «Törvényeinek» egy helyét (III 2, 5): *Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus.* Cicero megfogalmazása azért tanulságos, mivel az eredetivel (Plat., Nom. III 16 p. 701 C) való összevetés jól megvilágíthatja a római *magistratus* szakrális jellegét, ill. a római közjognak a mitológiában is megfigyelhető tükröződését.

Jegyezzük meg, hogy Horatius időben még közel áll a döntő győzelemhez, és inkább az ellenfél vereségének erkölcsi tanulságait aknázza ki,[23] Vergilius pedig a *triplex triumphus*-t általánosítja az egész világra kiterjedő római uralom szimbólumává, jellemző módon a palatinusi Apollo-templom «hófehér márványküszöbéről» (720) nézve...

III

A Horatius és Vergilius közti egyezések és különbségek megfigyelése még további tanulságokkal is járhat. Azokra a szálakra gondolunk, amelyek a két római költőt Pindaroshoz fűzik. A szárnyaló dirkéi hattyúval való vetélkedés ikarosi veszélyeit — örökké emlékezetes formában — másutt fogalmazta ugyan meg Horatius (IV 2, 1—: *Pindarum quisquis studet aemulari...*), a *Descende caelo*-ban nem szól a nehézségekről, nem hasonlítja magát kicsinyke méhhez, hanem mint az aiol líra római mestere, a magasztos téma bátor és egyéni megszólaltatásában Pindaroshoz is méltónak mutatkozik. Az összecsendüléseket Horatius és az első pythiai óda között a kommentárok eddig is szorgalmasan regisztrálták, de a külsőleges hasonlóságok — részletegyezések — mögött rejlő lényeg vizsgálatáig talán csak Klingner és Fraenkel jutott el.[24] Fraenkel a horatiusi óda interpretálása közben egy hosszabb kitérést szentel a *Χρυσέα φόρμιγξ* — «a világirodalom legmagasztosabb lírai költeménye»[25] — ismertetésének. Fejtegeti, hogy mi összefüggés lehet Augustus béketeremtése és Hierón uralmának *σύμφωνος ἡσυχία*-ja között (70). Pindaros költeményének «lenyűgöző szépségéről és szerves felépítéséről»[26] vagy a zene eszméjéről[27] kifejtett általánosságainál becsesebbek azonban számunkra egyes részletmegfigyelései, például annak hangsúlyozása, hogy milyen szerencsés ötlet volt Horatius részéről a városalapító *(κτίστης)* Hierónnak szentelt pythiai óda «alkalmazása»[28] arra az Octavianusra, aki maga is Róma új megalapítójának (Suet., Aug. 7, 2) tudta magát.

Ezeket a vonatkozásokat kell alaposabban szemügyre vennünk, ha Horatius költői tettét érteni és értékelni akarjuk. A római költő nyilván nem kutatta az első pythiai óda létrejöttének körülményeit, történeti hátterét: Gelón és Hierón rövid életű tyrannisának világtörténelmi jelentőségű katonai és kulturális teljesítményeit, Syrakusai virágkorát.[29] De biztosan nem hagyta érzé-

[23] Jogos *Fraenkel*nek (i. m. 285) az az észrevétele, hogy az óda utolsó három versszaka *diminuendo* zárul. Hozzátehetjük: úgy, mint ahogy a *Nunc est bibendum* örömmámorban úszó költője sem téved szertelenségbe: Antoniusról egy szót sem ejt, és a végén még Kleopatra «nem közönséges» elszántságát is méltányolja.

[24] *Klingner* külön is foglalkozott az I. pythiai ódával: Die Antike 11 (1935) 49. l. (= Röm. Geisteswelt, 663. l.), itt azonban a költemény horatiusi vonatkozásaira nem tért ki. *Fraenkel* nagy Horatius-monográfiájának idevágó részén kívül l. «Horazens Pindargedicht (IV 2)» c. tanulmányát is: SB Heidelberg 1932—33/II.; *W. Theiler:* i. h. 253. («Pindarisch ist die Art, wie das Mythische nicht nur Pomp und Grösse liefert, sondern auch Gedankliches stützt und hält» etc.); *E. Harms:* Horaz in seinen Beziehungen zu Pindar. Diss. Marburg 1936, 12 skk.

[25] I. m. 277.

[26] Uo.

[27] I. m. 283.

[28] I. m. 281.: «to apply to the rule of the princeps some of the fundamental ideas of Pindar's first Pythian ode.»

[29] Vö. *U. v. Wilamowitz-Moellendorff:* Pindar. Berlin 1922. 224 skk.; Aitné alapításáról: *E. Kirsten:* Ein politisches Programm in Pindars 1. Pythischen Gedicht. Rhein. Mus. 90 (1941) 58 skk.

ketlenül a Hierón pythiai győzelmét hirdető — «száz szobornál többet érő» (IV 2, 19) — epinikionnak akárhány, a korabeli Róma problémáival felfedezhető kapcsolata: az «arany lantnak, Apollón és az ibolyafürtű Múzsák közös birtokának» a vad Arés szívét is megenyhítő hangja, amelyet rémülettel hallanak Zeus ellenségei (13: *ὅσσα δὲ μὴ πεφίληκε Ζεύς, ἀτύζονται βοάν Πιερίδων ἀΐοντα)*, a föld mélyébe taszított Typhós, de nem azok, akik «tetszenek Zeusnak» (29). Hierón és fia is az isteneknek köszönhetik «emberi nagyságuk minden eszközét» (41: *ἐκ θεῶν γὰρ μαχαναὶ πᾶσαι βροτείαις ἀρεταῖς)*, Zeus segítségével «irányítják népüket az egyetértő béke felé» (70: *δᾶμον . . . τράποι σύμφωνον ἐς ἡσυχίαν)*. Zeushoz fordul a költő, hogy a karthagói és az etruszk csatakiáltás elnémuljon, «látván hajóinak Kymé előtt nyögésre kényszerített fennhéjázását» (72: *ναυσίστονον ὕβριν ἰδὼν τὰν πρὸ Κύμας)*. Syrakusai ura «a gyors hajókról a tengerbe taszította fiatalságukat, és Hellast megmentette a súlyos szolgaságtól» (75: *Ἑλλάδ' ἐξέλκων βαρείας δουλίας)*. Pindaros Salamishoz és Plataiaihoz hasonlítja a Deinomenidák nagyszerű fegyvertényeit: a himerai (480) és kyméi (474) győzelmet, és ezekre emlékezve segít nekik a «legmagasabb koszorú» (100: *στέφανος ὕψιστος)* elnyerésében.

Pindaros alig követhető, mégis harmonikus gondolatmenetét[30] Horatius nem «applikálta» erőltetetten az Actium utáni Róma *ἡσυχία*-keresésére, költeményéből mégis lehetetlen ki nem éreznünk a pindarosi ihletést. Pindaros látomásában összefonódik a Múzsák ajándéka és Hierón rendje, a «lykiai és Déloson uralkodó, a parnassosi Kastalia-forrást kedvelő Phoibos» isteni közreműködése és a pythiai győztes új alapítású városának *εὐανδρία*-ja, «a jógyümölcsű (szicíliai) föld homlokán» — az égbenyúló tűzhányó csúcsán — lakozó Zeus hatalma és a százfejű Typhós bűnhődése a hegy alatt. Szicíliától egészen Kyméig nyúlik el óriási teste a Tartarosban: mintegy híd a Deinomenidák két nagy győzelmének színhelye — és egyben a csapongó pindarosi gondolatok — között. A költő Kronióntól várja Kymé és Himera eredményeinek állandósulását, a csatazaj elültével az egész Hellast fenyegető szolgaság *(δουλία)* végleges elmúlását.

Szükséges ezek után részleteznünk az alkalmi összecsendüléseken messze túlmutató eszmei rokonságot Pindaros és Horatius epinikionja között? Másolásról szó sincs, csupán arról, hogy mindkét költő világtörténelmi jelentőségű eseményeknek volt tanúja és megéneklője, és Horatius Actium megítélésében azonosította magát az V. századi görögség sorsdöntő mérkőzéseinek pindarosi értékelésével. Pindaros egy pythiai győzelem dicsőítése kapcsán illeszti be gondolatmenetébe az erőszaktól mentes zeusi világrend *(εὐνομία)* és az apollóni *μουσική*[31] felsőbbségét, és a görögség nagy győzelmeiben is az olymposi istenek erejének megnyilvánulását látja, Horatius pedig a maga sorsának alakulásában tükrözteti a titánverő Iuppitertől garantált múzsai lét boldogságát. A gigantomachia kimenetele mindkét költő számára az isteni világrend szilárdságát szimbolizálja.

Összegezve: Horatius a III 4. óda második felében Pindaros első pythiai ódáját követte, de nem szolgai módon, hanem úgy, hogy az epinikion személyi (Hierónhoz és Deinomenéshez kapcsolódó) vonatkozásain felülemelkedve a mitikus képek szimbólumait és erkölcsi tanulságait az Actiumot követő konszolidálódás költői megjelenítésére alkalmazta, és a Múzsa-élmény általánosí-

[30] Vö. *Klingner* Pindaros-interpretációjával, i. h. 673.
[31] Vö. *Klingner :* i. h. 672.

tásával hibátlan egészbe foglalta a gyermekkori emlékekből kiinduló, de az uralkodó múzsai védettségén keresztül a iuppiteri rend győzelméig emelkedő látomást.[32] A Iuppiter ellen támadó földszülte szörnyek a — Pindarostól eltérőleg: megnevezetlen — actiumi ellenfelekre vonatkoznak, de a 25—28. sorok lehetővé teszik a «titáni» ellentábor kibővítését Brutusékkal és Sextus Pompeiusszal is.[33]

A — szerintünk — még 29-ben, az augusztusi *triplex triumphus* alkalmából írott költemény magyarázatát sokban kiegészítheti a kilencedik epódos és a Kleopatra-óda (I 37) bevonása. Például a Pindarostól említett «szolgaság» veszélyét mi sem érzékeltetheti jobban, mint a *fatale monstrum*-ként aposztrofált Kleopatra «esztelen fenyegetőzése (I 37, 6—) vagy a gúnyosan *Neptunius dux*-nak mondott Sextus Pompeius megbélyegzése (Ep. 9, 9—: *minatus urbi vincla, quae detraxerat servis amicus perfidis).*

De hol maradnak Vergilius pindarosi kapcsolatai? Itt csak az Aeneis III. énekének azok a sorai jöhetnek tekintetbe, amelyekkel a költő az Aetna háborgását festi (III 570—577). Híres sorok; Gellius — Favorinusra hivatkozva (N. Att. XVII 10), majd nyomukban Macrobius (Sat. V 17) — szinte egy kis értekezést fűz hozzájuk. Ezzel kapcsolatban olvashatjuk Vergilius munkamódszeréről a medve-hasonlatot (Gell. XVII 10, 2: *dicere eum solitum ferunt, parere se versus more atque ritu ursino).* A közismert hasonlat találó voltának bemutatására Favorinus és Vergilius-tisztelő társai épp a fenti sorokat szemelték ki (8): «*In his autem, quae videntur retractari et corrigi debuisse, is maxime locus est, qui de monte Aetna factus est. Nam cum Pindari, veteris poetae, carmen, quod de natura atque flagrantia montis eius compositum est, aemulari vellet*» — vö. Hor. IV 2: *Pindarum quisquis studet aemulari...* — «*eiusmodi sententias et verba molitus est, ut Pindaro quoque, qui nimis opima pinguique facundia existimatus est, insolentior hoc quidem in loco tumidiorque sit.*» Filológus alapossággal idézi ezután Gellius az illető görög verseket (Pind., Pyth. I 21—26: *τὰς ἐρεύγονται μὲν ἁπλάτου πυρὰς ἀγνόταται ἐκ μυχῶν παγαί. . .),* majd az összehasonlítás kedvéért a vergiliusi sorokat:

Portus ab accessu ventorum immotus et ingens (570)
ipse, sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis
interdumque atram prorumpit ad aethera nubem,
turbine fumantem piceo et candente favilla,
attollitque globos flammarum et sidera lambit;
interdum scopulos avulsaque viscera montis (575)
erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.

«Ezeket inkább csak elkezdte, de be sohasem fejezte» (10: *quos inchoasse eum verius dixerim, quam fecisse),* — ez derül ki egyes kifejezések taglalásából, Pindaros és Vergilius megfelelő részeinek összehasonlításából; végül is az 576—

[32] Az összefüggést a költemény két része közt még *Fraenkel* is elvitatná! (Vö. 274, 4. és 276, 4. j.)

[33] Palinurus és a «*Sicula* (!) *unda*» említése tehát — *Theiler*rel (i. h. 261. l.) ellentétben — igenis magyarázható (vö. *Wistrand* fejtegetéseivel, i. h. 16 skk.), és nyugodtan fölöslegesnek minősíthetjük *F. Jacoby*nak azt a megjegyzését is, amely szerint «a harmadik veszedelemre úgyszólván csak stiláris szempontból volt szükség.» (Gnomon 10 [1934] 484. l.)

577. sorok latinsága és költőisége «hallatlannak és szörnyűségesnek» bélyegeztetik (19).

Ezt a Gellius-passzust Macrobius Saturnaliájában is megtaláljuk, mégpedig tanulságos beágyazásban. Itt (V 17) a IV. ének sikerült Apollónios Rhodios-«utánzásának» elismerése után így vetődik fel a kérdés: «*Videamus, utrum attigerit et Pindarum, quem Flaccus imitationi inaccessum fatetur.*» Nyilvánvaló az utalás a fentebb idézett Horatius-sorra; érdekes csak az, hogy a Vergiliusért rajongó Symmachus-társaság saturnaliai beszélgetéseiben Horatiusnak ez az egyetlen említése! Ezután következik a gelliusi hely, szinte szóról szóra.

Mit szűrhetünk most le tanulság gyanánt? Macrobius utalása («Horatius szerint Pindaros utánozhatatlan»), illetőleg Gellius hivatkozása Horatius IV 2. ódájára *(cum Pindari carmen aemulari vellet)* nyilván mutatja, hogy már a Hadrianus-kori Vergilius-filológia kapcsolatot fedezett fel Horatius és Vergilius Pindaros-«utánzása» között. Nem mondjuk egy szóval sem, hogy Horatius — Vergilius halála után néhány évvel — hivalkodva emlegette volna Pindaros «megközelítése» terén elért sikereit, illetőleg költő-társa kudarcát. Annál sokkal tapintatosabb volt. Viszont kétségtelen, hogy a római Vergilius-kutatás számon tartotta kettejük kísérleteit, és az összehasonlításból ez alkalommal az ünnepelt Vergilius került ki vesztesen. Ezt érzi Horatius is, de nem mondja; mi azonban nagyjából sejtjük, hogy a «megközelíthetetlen» Pindaros megszólaltatása miért sikerült az egyiknek, és miért nem a másiknak. Horatius a pindarosi stílust, egy nagyszabású pindarosi költemény általánosítható gondolatait alkalmazta a rokonnak érzett helyzetben, de egyéniségét meg nem tagadva, az «átvételeket» a maga gondolati összefüggésébe gondosan beledolgozva; Vergilius pedig a római Odysseia egyik epizódját — a Szicíliában lokalizált Skylla és Charybdis veszélyeit — az Aetna pindarosi leírásának merész képeivel akarta élénkíteni, tekintet nélkül a Hierón tiszteletére írt győzelmi óda és az Aeneis kívánalmainak különbözőségére; jobban mondva: a halál megakadályozta abban, hogy anyamedve módjára életképes boccsá nyalogassa ezt a kísérletképpen odavetett pindarosi részletet. Láthattuk, hogy a költői verseny a gigantomachiának Actiumra való alkalmazásában — tehát egy kidolgozott részben — más eredményre vezetett: nem azonos funkcióval, de mindketten sikeresen hasznosították a szintén Pindarosra visszavezethető gondolatot, a gigantomachiának az uralkodóra és ellenfeleire való vonatkoztatását.

IV

De a III 4. óda még egyéb kérdéseket is ad fel a kutatónak. A költemény tetőpontján olvasható «pieriai barlangra» gondolunk, amelyben a Múzsák szívesen adják tanácsukat «neveltjüknek», Caesarnak. Amennyire pindarosi a Múzsák működésének és a iuppiteri *consilium*-nak az összekapcsolása (épp itt, a *longum melos* fordulóján), annyira fölösleges itt is Pindaroshoz folyamodni magyarázatért. Kiessling — Heinze pl. az uralkodó irodalompártoló gesztusaira való hivatkozással találja jogosnak a VI. pythiai óda 48—49. sorainak — *δρέπει σοφίαν ... ἐν μυχοῖσι Πιερίδων* — Augustusra való alkalmazását. Pindarosi lehet a floszkulus, de a tartalom vizsgálata másfelé vezető nyomokat tár fel, és egyben a költemény mélyebb megértésében is segítségünkre lehet.

A 36. sor *inviolatus*-ában tetőződött a költő sérthetetlensége minden ἄμουσος erőszakkal *(vis)* szemben, ami után hatásosan következhetett Octavianus mindenhova elérő katonai erejének — mint a múzsai gondtalanság biztosítékának — említése, majd a «pieriai barlang», amelyben a Múzsák a katonáskodásból megtérő Caesart felüdítik és egyébként is szívesen támogatják tanácsukkal. A principatus kialakulását kísérő ideológiai harcnak egy érdekes mozzanata tárul itt elénk: az egyáltalán nem harcias Octavianusnak a legendás Romulus (a harcias király) és a szent életű Numa Pompilius (a *religiosus* király) személyével való kapcsolatba hozatala. Octavianus «romulusi» allürjeit eddig is számon tartottuk,[34] de a tudatosan formált legenda két ellentétes (és így egymást ideálisan kiegészítő) őskirályának «augustusi» vonatkozásait eddig csak az Aeneis VI. énekének 777—812. sorával tudtuk szemléltetni. Itt, az alvilági seregszemlében, a *Mavortius Romulus* úgy van feltüntetve, mint aki megalapozza Róma világuralmát (781—: *en huius, nate, auspiciis illa incluta Roma imperium terris, animos aequabit Olympo)*,[35] és akinek sarjadékai közül majd *Augustus Caesar, divi genus*, az új aranykort és Róma mindenekre kiterjedő uralmát megvalósítja (791—807). Augustusnak Romulusszal kezdett dicsőítését ezután a fentebb említett konstrukciónak megfelelően, stílusosan keretezi be Numa fennkölt alakja (808—812):

> *Quis procul ille autem ramis insignis olivae,*
> *sacra ferens? Nosco crines incanaque menta*
> *regis Romani, primam qui legibus urbem*
> *fundabit...*[36]

Minden jel szerint nem pindarosi reminiszcenciákat találunk tehát a költemény fordulóján, hanem nagyon is átgondolt római vonatkozásokat: Octavianus hadi erényeinek költői érzékeltetése után Numa múzsai kapcsolatait, amint a Camenák ligetének barlangjában éjszakai tanácskozásokra ül össze Egeria nymphával: *illa Numae coniunx consiliumque fuit.*[37]

[34] Vö. *A. v. Premerstein:* Vom Werden und Wesen des Prinzipats. 484. l. Abh. Bayer. Akad., Phil.-Hist. Kl., N. F. 15 (1937) 10; *E. Kornemann :* Mausoleum und Tatenbericht des Augustus. Leipzig—Berlin 1921. 76, 3. j.; 94; *id. :* Octavians Romulusgrab. Klio 31 (1938) 81 skk.; EPhK 64 (1940) 170 skk.

[35] Mint Iuppiter I. énekbeli ígéretében, 286 skk.:

> *Nascetur pulchra Troianus origine Caesar,*
> *imperium Oceano, famam qui terminet astris...*

[36] Augustusnak ehhez a kettős párhuzamosításához a másik klasszikus hely Livius (I. 21, 6): *Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt* (mint *Augustus!)*; a két első király alakjának Augustushoz való idomítása Liviusnál mindvégig szembetűnő. Az ugyanitt olvasható liviusi megfogalmazás *(cum valida, tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas)* a horatiusi gigantomachiát lezáró gnóma (66: *vim temperatam...)* meglepően pontos mása. — A vergiliusi helyekhez l. *Norden* kommentárját; Egeria alakjának megértéséhez *Fr. Altheim* megfigyeléseit: Griechische Götter im alten Rom. Giessen 1930. (RVV XXII/1.) 127 skk.; Numához *K. Glaser* RE-cikkét, pl. 1250. l.: «Die zwei Seiten des römischen Wesens, Kriegstüchtigkeit und *religio*, sind eben in den zwei disparaten Königen Romulus und Numa verkörpert.»

[37] Ovid., Fasti III 276. A klasszikus helyek: Liv. I 19, 5 és 21, 3; Ovid., Met. XV 482. és Fasti III 273 skk; 305.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

A FIATALSÁG ÉS ÖREGSÉG MIMNERMOS KÖLTÉSZETÉBEN

(A 2, 4, 5 ÉS 6 MIMNERMOS-TÖREDÉKEK KOMMENTÁRJÁBÓL*)

A 2 fragmentum kommentárjából

A fr. 2 a leghosszabb egybefüggő Mimnermos-darabunk. Aligha helyes «töredék» névvel illetni, mert *a tizenhat sor egy önmagában zárt kerek egészet alkot* s így önálló költeménynek tekinthető (olyanszerűnek, mint amilyen kis versekből a Theognis neve alatt ránk maradt elégia-gyűjtemény összetevődik). Az első sorban álló δ' nem bizonyít feltétlenül amellett, hogy a verssornak előzménye lett volna,[1] s így torzót kellene látnunk Stobaios idézetében (vö. pl. Theogn. 699, 799, 817). Inkább olyan *κατὰ λεπτόν* kis verset ismerhetünk fel az írásban, amilyenek Mimnermos költészetének «édességét» adták Kallimachos esztétikai ítélete szerint.[2]

Az írás szerkezete pontosan kiszámított dichotomiát mutat. Az 1—8 sor alapgondolata: rövid az ifjúság; a 9—16 soroké: terhes az öregség. A vers két felének további tagolódása már nem ennyire éles körvonalú. Mint a tavaszonta kizöldelő levelek (1—2), olyan rövid életűek ifjúságunk gyönyörűségei (3—4); ekkor nem tudjuk még, milyen sors vár ránk (4—5), pedig mellettünk áll az öregség és a halál végzete (5—7); bizony gyorsan múló az ifjúság mindenütt a nap alatt (7—8). Mihelyt vége a fiatalságnak, legjobb azon nyomban meghalni (9—10), mert jön a sok baj (11); ilyen pl. a szegénység (11—12), a magára maradottság (13—14), a betegség (15); nincs, akire sok bajt ne zúdítana Zeus (15—16). Mint látjuk, a vers két felének a végére szimmetrikusan azonos funkciójú másfél—másfél sort helyez a költő: nincs kivétel a szabály alól, hogy mindenütt a földön rövid az ifjúság, de nincs kivétel az alól sem, hogy mindenkire bajokat küld az ég ura.[3] A két

* A Mimnermos-monográfiában, amelynek kézirata lezárásához közeledik, a költő valamennyi szó szerinti fragmentumát hozom a következő beosztás szerint: 1. szöveg, 2. kritikai apparátus, 3. a töredékkel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket megbeszélő bevezető kommentár, 4. soronkénti kommentár a töredék egyes részeihez (a párhuzamos helyek részletes összeállításával). A tervek szerint csak idegen nyelven megjelenő monográfiából a 3. alatt említett bevezető kommentárok néhány részletét adja ez a közlemény. — A kommentárokban a fragmentumoknak azt a szövegmegállapítását veszem alapul, amelyet «Testimonia de Mimnermi vita et carminibus collegit disposuit *S. Szádeczky-Kardoss* : Szegedini 1959» tartalmaz.

[1] *W. Schadewaldt* : Lebenszeit und Greisenalter im frühen Griechentum: Die Antike 9 (1933) 295 szerint az előzmény tartalma ez lett volna: «Ewig leben die Götter ohne Alter und ohne Tod.» *Schadewaldt* bizonyára Il. XXI 464 nyomán képzeli így a Mimnermos-sorok értelmét; ám lejjebb kimutatjuk, hogy nem ez a Homeros-részlet, hanem Il. VI 146—148 volt Mimnermos eposzi előképe.

[2] Callim. fr. 1, 11 (Pfeiffer).

[3] Nem helytálló tehát *B. Lavagnini* : Aglaia, Nuova antologia della lirica greca, Torino 1944, 25 okoskodása, aki a nyolcadik sorban a *ὅσον τ' ἐπὶ γῆν κίδναται ἠέλιος* szavakat időhatározó mondatnak fogja fel azzal az indokolással, hogy azok (eposzi analógiák, pl. Il. VII 451 nyomán) helyhatározó mondatként értelmezve feleslegesek lennének a költemény mondanivalója szempontjából. A valóság ezzel szemben az, hogy éppen a kivétel-nélküliség gondolatát kifejező helyhatározói értelem («mindenütt a nap alatt») illik jól a szimmetrikus szerkesztésű költemény első felének a végére; ez felel meg a második versfél végén álló azonos funkciójú mondatnak. Ezt annál fontosabb hangsúlyozni, mert a *Lavagnini*től szerintünk ki nem elégítően indokolt interpretációt vallották az olasz kutató előtt s utána is túlnyomó többségükben azok, akik e Mimnermos-költemény magyarázatával foglalkoztak vagy azt fordították.

félvers végén álló eme megállapítások visszamutatnak a két versfél elején általánosságban kimondott tételre (*3 πήχυιον ἐπὶ χρόνον ~ 7 μίννυθα* ill. *11 πολλὰ κακά ~ 16 κακὰ πολλά*). A két versfél elején és végén álló általánosságban mozgó kijelentések közé a költő a tiszavirágéletű ifjúság és a nyomasztó vénség néhány kiragadott speciális vonását veti oda, hogy a száraz, tételszerű oktatás helyett valóban költői psychagogia hangulatát ébressze az írás.

Homeros hatása Mimnermos verseiben, mint a többi legrégibb elégiaírókéban is (Kallinos, Tyrtaios) rendkívül gyakran érezhető. Szinte minden sorban hemzsegnek a jellegzetesen eposzi szavak, fordulatok. Ám az egyezések (eltekintve Mimnermos elbeszélő tárgyú töredékeitől) az esetek túlnyomó többségében elsősorban nyelvinek tekintendők; a költői alkotás érdemi, tartalmi oldalát, tudatos képalkotó munkáját alig érintik. — Annál nagyobb figyelmet érdemelnek Homeros és Mimnermos egymáshoz való viszonyának megítélése szempontjából a tárgyalás alatt álló költemény első sorai, ahol egy *homerosi hasonlatot látunk viszont Mimnermosnál.*

Homeros eposzaiban két olyan hely van, ahol a költő az emberi élet mulandóságát a falevéléhez hasonlítja. Az egyik az Il. XXI 464; itt Poseidon és Apollon szembekerülnek a csatatéren, de az utóbbi azt mondja, őrültség lenne, ha halhatatlan isten létükre nyomorult halandókért emelnének fegyvert egymásra, akik levelekhez hasonlóan majd virulnak, majd pusztulnak. A másik Homeros-passzus az Il. VI 146—148; Diomedes kerül szembe a csatamezőn Glaukosszal s midőn (nem akarván esetleg egy istennel harcba bocsátkozni) ellenfele származása után érdeklődik, az válaszol: az emberek mint a falevelek, állandóan váltják egymást; az ő nemzetségében Sisyphos, Glaukos, Bellerophontes és Hippolochos után most rajta a sor. Bizonyosra vehető, hogy Mimnermos szeme előtt az utóbbi eposzrészlet lebegett: a *οἷος* névmással bevezetett összehasonlítás, a *φύει* állítmány és az *ἔαρος ὥρη* fordulat, különösen pedig a levélfakasztó tavasz bekapcsolása a költői képbe, mindez csak az Il. VI 146—148-ból kerülhetett Mimnermoshoz, mert az Il. XXI 464 sorban és környezetében hiába keresnők.

Hogy a Homerosszal való egyezés nem terjed ki Mimnermosnál előképének főmondanivalójára, ezt helyesen ismeri fel Massa Positano elégiaírónk néhány más eposzi reminiszcenciáját is megvizsgáló értekezésében.[4] Lavagnini velősen összefoglalja az egyező kép felhasználásában mutatkozó eltérés lényegét:[5] míg Mimnermosnál a gyors elmúlás az egyetlen gondolat, amelyet a falevél-hasonlat megvilágít, addig Homerosnál ez a gondolat csak az egyik, a kevésbé jelentős oldala a hasonlatnak, a másik, hangsúlyozottabb oldala, hogy a nemzetség, akár az évről évre megújuló lombozat állandóan megmarad, ha egyes tagjai gyorsan váltják is egymást. Még mélyebbre hatol a kérdés megvilágításában Trencsényi-Waldapfel Imre, amikor Homerosnál a «törzsi» közösség, Mimnermosnál a «magára maradt egyén» szemléletmódjának költői kifejezését fedezi fel.[6] Egy lépéssel tovább vezet, ha azt a kérdést vetjük fel, minő társadalmi fejlődési szakaszban szólal meg az egyén, az individuum hangja tüntetően szembe szegezve egy korábbi törzsi világával. Azt az eposzok keletkezése idején haladó, előremutató társadalmi rendet, amelynek ideológiáját Homeros költeményei képviselik, sajátos kettősség jellemzi: lényegében előrehaladott az osztálytársadalom kialakulása, mert egy örökletes törzsi arisztokrácia uralma lépett az egykori törzsi egyenlőség helyébe; ennek az éppen kialakult vagy csak kialakulóban levő osztálytársadalomnak az uralkodó osztálya azonban a régi szervezeti és főleg ideológiai formák külső burkát megtartva, azokba új osztálytartalmat csempészve veszi kezébe a hatalmat. A törzsi-nemzetségi leszármazás, az ősök számontartása, amely az ősközösségi rend java korában egyenrangú emberek vérségi összetartozásának, a létfenntartás érdekében kölcsönös és szoros egymásrautaltságának a szimbóluma volt, — ez a születő osztálytársadalom fejlődési szakaszában a származásukat előkelő ősökre, istenekre visszavezető arisztokraták hatalmának oszlopává válik. Homerosnál, ennek a születő osztálytársadalomnak a költőjénél tehát a nemzetség egyéni lét feletti folytonosságának a hangsúlyozása természetes és haladó vonás (legfeljebb a Thersitesek családfájáról nem esik szó). A közvetlenül Homeros utáni költőgenerációra (amelyhez Mimnermos tartozik) vár az a feladat, hogy a bomló ősközösségi rendben hatalomra jutott születési nemesség elleni (s a tyrannosok fellépése nyomán

[4] *L. Massa Positano :* Nugae II. Mimnermo ed Omero: La parola del passato 1 (1946) 361—362.

[5] *B. Lavagnini :* Aglaia, Nuova antologia della lirica greca, Torino 1944, 24.

[6] *Trencsényi-Waldapfel I.*, ld: *Borzsák I.*, *Dobrovits A.* és *Trencsényi-Waldapfel I. :* Az ókor irodalma (A világirodalom története, szerk. *Zolnai B.*, I.), Budapest 1944, 151.

egyre eredményesebb) gazdasági és politikai harccal párhuzamosan a társadalom tudatában is felszámolja a régi törzsi-nemzetségi kötöttségeket, amelyek még mindig gátolják az egyéniség szabad kibontakozását annak a túlhaladott fejlődési szakasznak a szellemét sugározva, amidőn (Marx és Engels szavai szerint)[7] az emberek még túlságosan hasonlítottak egyik a másikra, a kezdetleges ősközösség köldökzsinórjához voltak nőve. «Ennek az ősközösségnek a hatalmát meg kellett törni» s ezt a történelmi feladatot az ideológia, a társadalmi tudat síkján a VII—VI századi görög kulturfejlődés, elsősorban az irodalom végezte el.[8] Aligha véletlen, hogy amidőn az egyéniség felszabadítása vált Hellasban a társadalmi fejlődés egyik főfeladatává, akkor (az eposz utódjaként) éppen az individuum sajátos érzéseinek, gondolatainak legszabadabb érvényesülését biztosító műfaj, a líra lépett a görög irodalmi élet homlokterébe. Mimnermos, a görög líra egyik legkorábbi mestere az egyéniség felszabadításának a feladatából vette ki részét, mikor ugyanazt a költői képet, amely Homerosnál az egyénnek a nemzetséggel szembeni teljes jelentéktelenségét volt hivatva érzékeltetni, a magában álló egyén életsorsának megkapó szimbólumaként használta fel.

A 4 fragmentum kommentárjából

Jellemző *az eposzi és a mimnermosi költészetnek az ifjúság—öregség szemléletében kiütköző különbség*ére (amelyről az 5 töredék kommentárjában szólunk részletesebben), hogy a két homerosi költemény még kizárólag a ragyogó szépségű Tithonost ismeri, akivel Eos istennő osztja meg ágyát.[8a] A megvénülő Tithonos mítosza csak a korai görög lírával körülbelül egyidősnek tekinthető[8b] homerosi Aphrodite-himnuszban jelentkezik. Így felvethető a kérdés, vajon nem a lírának, esetleg éppen Mimnermosnak a késői eposzi költészetre tett hatásával állunk itt szemben. Mert az alapgondolat, hogy az ifjúság nélküli élet merő csapás, jellegzetesen mimnermosi s kifejezésbeli egyezés is akad Hom. hymn. IV (in Ven.) 218—246 sorai és Mimnermos töredékei között.

[7] *F. Engels :* A család, a magántulajdon és az állam eredete *Marx—Engels :* Válogatott művek II., Budapest 1949, 250.

[8] Ennek a nagyszabású tudatátalakulásnak számos aspektusát tárgyalják rendkívül finom érzékkel tapintva ki annak legkülönbözőbb megnyilvánulási formáit olyan írások, mint *H. Fränkel :* Wege und Formen frühgriechischen Denkens, München 1955 (ahol pl. az 1—22 lapokon a «Die Zeitauffassung in der frühgriechischen Literatur» című fejezet mesterien mutatja be, hogy míg az epikus költő elvszerűen csak a múltba néz, addig a görög líra egy új korszak szellemi produktumaként éppen ellenkezőleg szinte kizárólag a jelen felé fordítja tekintetét), *B. Snell :* Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955 (amelynek a 83—117 lapokon olvasható IV. fejezete jellemzően a «Das Erwachen der Persönlichkeit in der frühgriechischen Lyrik» címet viseli), *M. Treu :* Von Homer zur Lyrik, München 1955 (ahol mások mellett Mimnermos is ott szerepel a görögség újfajta látásmódjának a kimunkálói között [279 lap]: «Thematisch weist dieser Dichter . . . so viel Neues und höchst Persönliches auf, dass hierin die Anzeichen eines ganz unepischen Lebensgefühls nicht zu verkennen sind»), *W. Jäger :* Paideia I., Berlin ²1936 (ahol a 180 lapon a nagy szellemi átalakulással kapcsolatosan pl. ez áll: « . . . auf Schritt und Tritt wird man bei Semonides und Mimnermos daran erinnert, dass es die Zeit ist, wo die rationale Betrachtung der Natur ihren Anfang nimmt»); a legélesebb szemű kutatók azt is észreveszik, hogy a gazdasági-társadalmi átalakulással függ össze a szellemi arculat, a tudat átformálódása, így *W. Nestle :* Vom Mythos zum Logos, Stuttgart 1940 (ahol az 54 lapon «Soziale Umschichtung» alcím alatt «Sturz der Adelsherrschaft und die Bildung der Polis . . . zeitweilige Tyrannis . . . Geldwirtschaft . . . Verschuldung, ja Versklavung des Kleinbauertums und damit . . . Erhebung gegen den Grossgrundbesitz . . . Seehandel . . . Bürgertum . . . in der politischen Dichtung . . . das Plebejertum» szerepelnek az egyéniség kibontakozásának és ezzel kapcsolatosan a lírai költészet felvirágzásának alapjaiként).

[8a] Il. XI 1, XX 237; Od. V 1; vö. Hesiod., Theog. 984.

[8b] *H. Fränkel :* Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums, New York 1951, 325 egyet (a delosi Apollon-himnuszt) kivéve a VI. század elejére vagy valamivel ez utánra datálja a homerosi himnuszokat: azokban így számolhatni a korai lirikusok, köztük Mimnermos hatásával.

Az 5 fragmentum kommentárjából

Töredékünk az utolsó azoknak a mimnermosi költeményeknek a sorában, amelyek *a szépséges fiatalság mulandóságát s a szörnyű vénség terhét egymással szembeállítva éneklik* meg. A 6 töredék már csak annyiban tartozik ide, amennyiben még egyszer aláhúzza a fr. 2, 10 és 4, 2 (vö. 1, 2) sorokban megszólaltatott gondolatot, miszerint az öregségnél még a halál is jobb.[9] — Célszerűnek látszik itt egy visszapillantást vetni az ennek a témakörnek a feldolgozásában megmutatkozó költői sajátosságokra annál is inkább, mert a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján ítélve Mimnermos életművében központi helyet foglalt el ez a tárgykör (még ha talán terjedelmben elbeszélő jellegű versei lehettek is túlsúlyban).[10]

Mi adja a fiatalság értékét Mimnermos szerint? Az aranyos Aphrodite (fr. 1, 1), vagyis (miként az első fragmentumot tartalmazó Stobaios-fejezet címe mutatja) *Ἀφροδίτη Πάνδημος* ill. *αἱ κατὰ τὸ σῶμα ἡδόναι.* Milyen költői eszközökkel idézi a költő az ifjúság gyönyörűségeinek a képét olvasói elé? Kedvenc fordulata a növényvilágból vett metafora: az ifjúság «virágai» (fr. 1, 4; 2, 3), «gyümölcse» (fr. 2, 7—8); az ilyen képben ti. ötvöződik a szerelmet fakasztó élő természet szépsége és a gyors enyészet képzete; ugyanebben a gondolatkörben marad a napsugaras, virágos tavasszal kizöldelő levelek (fr. 2, 1—2) hasonlatának az alkalmazásakor is Mimnermos. Egyébként egy-egy röviden felvillantott mozzanat a szerelmes ifjú életéből az, amivel a költő a fiatalság örömteli éveinek a hangulatát felidézi: titkos szeretkezés, hizelgő ajándékok, az ágy (fr. 1, 3), a jövőből mit sem sejtő, csak a jelennek hódoló önfeledtség (2, 4—5), a szépség (3, 1), ezek teszik értékessé (5, 2) és vonzóvá férfi és nő számára (1, 4) az ifjúságot, amely rövid, mint egy álom (5, 1). Alexandros Aitolos (fr. 3 Diehl) és Hermesianax (fr. 2 Diehl) tanúsága alapján fel kell tételeznünk, hogy a szerelem örömeinek a rajzát a boros, zenés mulatozás *(κῶμος)* képe egészítette ki Mimnermos egyes elveszett költeményeiben. (Az a testimonium,[11] amely szerint Mimnermos a szerelemben több rosszat, mint jót látott volna, alighanem félreértésen, konfuzión alapszik.)

Hosszabban időzik Mimnermos a ránk maradt versekben az öregség leírásánál, amelyről legfőbb mondanivalója, mint már feljebb említettük, hogy meghalni jobb semmint megöregedni (fr. 2, 10; 4, 2; 6, 1—2; vö. 1, 1—2). A vénség borzadályos képének a megrajzolásánál nem annyira hasonlat és metafora a fő költői eszköze (miként az ifjúság esetében volt), hanem mindenekelőtt a *γῆρας* sötét, komor jelzők, appositiók tömegével való elhalmozása (fr. 1, 5 *ὀδυνηρόν*; 1, 10 és 2, 6 *ἀργαλέον;* 4, 1 *κακὸν ἄφθιτον;* 6, 2—4 *ἀργαλέον καὶ ἄμορφον . . . ἐχθρὸν ὁμῶς καὶ ἄτιμον*). S ha lehet, az absztrahált *γῆρας* képénél is komorabb magának a megöregedett embernek az alakja, sorsa Mimnermos verseiben. Mindenekelőtt a boldog ifjúság vonásainak az ellentéte ütközik ki rajta; ha az ifjú szépséges, úgy az öreg ember rút (fr. 1, 6, vö. 3, 1—2); ha az ifjú élvezi a szerelem örömeit, az öreg férfiúi erejét veszítve (fr. 5, 4) a fiúszeretőkben (fr. 1, 9; 2, 13 ??) és a nőkben egyaránt vonzalom helyett csak ellenszenvet ébreszt (fr. 1, 9); ha az ifjú ön-

[9] Sophoklesnél (Oed. Col. 1211—1248) ez a mimnermosi gondolat (nem jó túl soká élni, még a megöregedés előtt kívánatos meghalni) egy másik szemléletmóddal keveredik, amely szerint legjobb meg sem születni, s ha már megszületett valaki, a lehető leggyorsabban meghalni (ez a java görög filozófiában, így Aristoteles egyik exoterikus írásában is jelentkező nézet: Plut., Consol. ad Apoll. 27 p. 115 B—E).

[10] Aki egyszer figyelmesen átnézi a költőnkre vonatkozó testimoniumokat, az előtt világossá válik, hogy — a hivatásos régiség- és nyelvkutató grammatikusoktól eltekintve — az antik olvasót elsősorban a lirikus-gnomikus hangú Mimnermos-darabok érdekelték s ezek körén belül is az ifjúság—öregség tematikáját feldolgozók.

[11] Porphyrio in Hor. epist. I 6, 65. Erről a szövegről Mimn. fr 1 kommentárjában szólottunk részletesebben. Rámutattunk, hogy míg a megmagyarázandó Horatius-passzus félreérthetetlenül úgy említi Mimnermost, mint aki a szerelmet az élet legnagyobb javának, értékének tartja, addig ez a scholion minden látható logikai kapcsolat nélkül úgy beszél Mimnermosról, mint aki szerint a szerelemben több a rossz a jónál. A szóban forgó Horatius-helyhez tartozó három antik kommentár (schol. *φ ψ*, Ps.Acro, Porphyrio) ránk maradt szövegének összevetése azt mutatja, hogy a régi, Acro és Porphyrio forrásául is szolgáló Horatius-magyarázók (*W. H. D. Suringar :* Hist. crit. scholiastarum Latinorum III., Lugduni Batavorum 1835, 30—37 szerint elsősorban C. Aemilius, Modestus és Q. Terentius Scaurus) anyagát itt legromlatlanabbul a parisi *φ ψ* Horatius-kéziratok scholionja őrzi; Ps.-Acro romlottabb, Porphyrio kezünkben levő szövege egészen elrontott formában adja a hely magyarázatát.

feledten él a jelennek s eszébe sem jut a jövendő bajokra gondolni, úgy az öreg lelkét örökké gondok kínozzák (fr. 1, 7, vö. 2, 11). Könnyen lehet, hogy azoknak a további vonásoknak egy részénél, amelyeket a ránk maradt töredékekben az öreg ember jellemzőiként látunk, szintén megvolt az ifjúság rajzában adott ellenpólus, csak éppen elvesztek a megfelelő mimnermosi darabok. Ilyen további vonások a szerencsétlen öreg ember portréjához: a ragyogó napfény látásán sem tud örülni (fr. 1, 8), néha anyagi gond, szegénység üldözi (2, 11—12), néha gyermektelenül elhagyottan megy a túlvilág felé (2, 13—14), vagy ha vannak gyermekei, azok sem szeretik elaggott apjukat (3, 1—2), látása gyengül és gondolkodása tompul (5, 5), vagy kínzó betegség gyötri (2, 15).

Ha lírai költő számára mellékes kellékként is, de a mitológiai apparatus sem hiányzik az ifjúság és a vénség jellemzésénél. A homerosi «arany Aphrodite» az,[12] aki nélkül megöregedve nem érdemes már élni (fr. 1, 1). Az istenektől van, hogy az ifjú önfeledten él (2, 4—5). Homerosnál a Kérek a halál szellemei;[13] Mimnermosnál ennek a daimonnak az alakja megduplázódik: az egyik a halált, a másik a mimnermosi felfogás szerint még a halálnál is szörnyűbb öregséget hozza az élet örömeit önfeledten, mi rosszat sem sejtve élvező ifjú felé (2, 5—7). Zeus, a leghatalmasabb isten zúdítja az aggkort (4, 1—2) s vele a temérdek bajt kivétel nélkül mindenkire (2, 16, vö. 1, 10).[14] Mint Tantalos feje felett a szikla, úgy fenyegeti az embert az öregség réme (fr. 5, 3). S Hades birodalma felé tart a gyermektelen magányban emésztődő öreg (fr. 2, 14). Végül ott látjuk a múló fiatalkori szerelmi gyönyörök s aztán az örökkévalóságba nyúló borzasztó vénség iskolapéldáját a görög mitológiából: Tithonost (fr. 4, 1—2), aki egy ragyogó szépségű istennőnek, a rózsás ujjú Hajnalnak a karjaiban fokozottan élvezhette az ifjúi évek örömeit, ugyanakkor azonban az öregség szörnyű végzete is mindenkinél súlyosabban nehezedett reá, hiszen a vénségnél még mindig kívánatosabb halál soha meg nem váltja az örök életet (de nem örök ifjúságot) nyert férfiút.[15] Hogy Mimnermos tényleg feltétlenül hitte volna az általa emlegetett istenek és hősök személyes létezését, ez persze valószínűtlen. A mitológia nála éppen úgy, mint következő századok görög irodalmában élő, a költő érzéseit, gondolatait plasztikus képek, megkapó szimbólumok formájába öltöztetni segítő szellemi örökség, amelyet minden nemzedék és költő saját mondanivalójához alkalmazhat; így jár el Mimnermos midőn az öregség csapását hozó Kér alakját megteremti, egy Kérét, akit nem ismer még Homeros és az eposz, de aki feltehetőleg éppen Mimnermos mítoszfejlesztő lépése nyomán polgárjogot nyer a későbbi elegiakus költészetben.[16] S az sem

[12] Az Istennő nevének átvitt értelemben a szerelem jelölésére szolgáló használata megfigyelhető már Homerosnál (Od. XXII 444). De az «aranyos» melléknév az eposzban még az élő személyként elképzelt Aphrodite jelzője csak (Il. III 64, V 427, IX 389, XIX 282, XXII 470, XXIV 699; Od. IV 14, VIII 337, 342, XVII 37, XIX 54; Hymn. Hom. IV 93) és annak aranyos ékszereire célozhat (*πολύχρυσος* Hymn. Hom. IV 1, 9; *χρυσοστέφανος* Hymn. Hom. VI 1).

[13] A *H. Ebeling*nél (Lexicon Homericum I., Lipsiae 1885, 782—4) regisztrált eposzi helyek tanulsága és *O. Crusius* rendkívül gondos anyaggyűjtése (Keres: *W. H. Roscher :* Ausführliches Lexikon d. gr. u. röm. Mythologie II., Leipzig 1890—1897, 1136—1154) mutatja, hogy a Mimnermos előtti irodalomban kivétel nélkül minden Kér a halállal kapcsolatos démon; a halállal közvetlenül kapcsolatos egy Kér funkciója akkor is, ha szerepe az ember körül nem a halál vagy a haldoklás pillanatában kezdődik, hanem jóval előbb, esetleg éppen a születéskor; ekkor is az a feladata, hogy sorsát irányítva egészen a halálba vagy éppen Hades Honáig kísérje ill. hurcolja a halandót. Ezért, a halállal való kapcsolatuk miatt a leggyűlöletesebbek mindenki szemében a Kérek. Mimnermosnál fordul elő először, hogy két Kér közül csak az egyik a halál démona, a másik ettől a halálszellemtől határozottan elkülönítve szerepel s csak az öregséget hozza. Ez a mítoszvariáns jól megfelel Mimnermos alapbeállítottságának, aki szerint nem a halál a legrosszabb, ennél is súlyosabb csapás a vénség. (Mihelyt egyszer Mimnermosnál a halálon kívül más csapás megjelenítésére is alkalmasnak bizonyult a Kér alakja, a fejlődés tovább haladt ezen az úton: Theogn. 837—8 szerint a gondűző könnyed mámornak és a súlyos iszákosságnak is külön-külön Kérje van.)

[14] A Mimnermos előtti epikus költészet halált hozó Kérjei felett Zeus (és az istenek) rendelkeznek (Il. XVIII 115—118). Így rendelkezik most Mimnermosnál a halálhoz hasonlóan szintén az egyik Kér hatáskörébe utalt megvénülés sorsáról Zeus (vö. még az eposz kerostasia jeleneteit, ahol Zeus teszi mérlegre a harcosok Kérjeit, s amelyik nehezebbnek bizonyul, annak ütött a halál órája).

[15] A homerosi és a mimnermosi Tithonos-elképzelés különbségét feljebb Mimn. fr. 4 kommentárjában beszéltük meg.

[16] Theogn. 767—8. — Lásd még feljebb a 13. jegyzetet.

lehetetlen, hogy az eposz szépséges Tithonosából éppen a mimnermosi mythopoiia eredményeképpen válik örök vénségre kárhoztatott aggastyán.

Különben ezzel a megállapításunkkal, hogy Mimnermos a maga fiatalság—öregség témakörének a kidolgozásakor a homerosi mitológiát is módosította eltérő felfogásának (miszerint a halálnál is rosszabb az öregség) megfelelően, — a költőnk megítélése szempontjából legjelentősebb kérdéshez értünk: honnan fakad és milyen szerepet játszik a mimnermosi szemléletmód annak a kulturális fejlődésnek az útján, amely a homerosi kor félig még a bomló ősközösség talaján termett társadalmi tudatától a kifejlett rabszolgatartó rend polisainak klasszikus görög szellemisége felé vezet? Az öregség értékelése szempontjából számításba jövő homerosi helyek[17] higgadt, megbízható interpretálásával és az ebből adódó tanulságok összegezésével W. Schadewaldt a következő feltétlenül helyesnek látszó megállapításokra jut:[18] az eposz a fiatalság és öregség képét szenvtelenül rajzolja meg, tárgyilagosan regisztrálja egyiknek is, másiknak is az előnyeit és hátrányait (emitt a nagyobb fizikai erőt, lendületet, ugyanakkor azonban a megfontoltság és a biztos ítélőképesség hiányát, amott a bölcs élettapasztalatot, ügyes beszédkészséget, ugyanakkor a testi erő és a gyorsaság megfogyatkozását); a H. Fränkeltől megfigyelt fejletlen homerosi időérzék[19] mutatkozik meg abban, hogy rendesen csak a fiatalság vagy az öregség meglétének a ténye foglalkoztatja a költőt, a két állapotnak törvényszerűen bekövetkező egymást váltása, mint természeti folyamat alig; végül Homeros emberei nem gondolkoznak előre azon, mi lesz, ha egyszer megöregszenek. A mimnermosi kép, mint láttuk, valamennyi felsorolt ponton ellentétes a homerosival. Az ifjúságnak csak előnyeit, az öregségnek csak borzasztó terheit ismeri. Mindig visszatér az elkerülhetetlen, törvényszerű változásra, amelynek során az ifjúság, kérlelhetetlenül az öregségbe csap át (fr. 2, 9 és 3, 1 *παραμείψεται;* 2, 5 *Κῆρες δὲ παρεστήκασι;* 5, 3 *γῆρας ὑπὲρ κεφαλῆς αὐτίχ' ὑπερκρέμαται;* vö. 1, 5). S ellentétben az eposz embereivel, borzadó félelemmel pillant újra és újra az öregséget hozó jövőbe a költő, pedig még szemmelláthatóan (fr. 1, 2) abban a korban van, amely arany Aphrodite örömeit kínálja. — A homerosi felfogással való mimnermosi szembefordulásnak az elemei a korai görög lírában másutt is megtalálhatók,[20] ha olyan központi mondanivalóvá, annyira keserű életérzéssé nem is sűrűsödik náluk a megöregedéstől való irtózás, mint éppen a mi költőnknél.

Ha a társadalmi tudat VII. századi átformálódásának az egészébe akarjuk ágyazni a korai görög líra s ennek e témakörben legreprezentatívabb képviselője, Mimnermos meg az eposz felfogása közötti alapvető különbséget, akkor a következőkből kell kiindulni. Ha Homeros az öreg kornak nemcsak hátrányairól, hanem előnyeiről is tud, ez lényegében abból fakad, hogy az öreg ember a közösség élete szempontjából értékes tulajdonságokkal bír, okosan tud beszélni, tanácsot adni, ügyesen rendezi a hadsorokat stb. Ha ezzel szemben Mimnermos (és kevésbé hangsúlyozott formában sok más korai lirikus) az öreg kornak csak a negatív, a rossz oldalát látja, ez meg abból ered, hogy az ember egyéni élete szempontjából nézve az öregség kétségtelenül a hanyatlást jelenti. Ugyanaz az alapvető szemléletbeli különbség mutatkozik meg itt is, mint a 2 töredék kommentárjában megbeszélt falevél-hasonlat esetében, ahol egyazon költői képpel Homeros a vérrokonságon alapuló (törzsi—nemzetségi) közösség egyéni lét fölötti állandóságát, elpusztíthatatlanságát szimbolizálta elsősorban, míg Mimnermos pusztán az egyéni lét mulandóságát szemléltette. Amint a falevél-hasonlat kapcsán azt állapíthattuk meg, hogy Mimnermos az egyéniség kibontakozását akadályozó törzsi—nemzetségi világ tudatformái ellen küzd, s ezzel az egyéniség felszabadítását szolgálja, ugyanúgy az öregség és fiatalság kérdésének a szemléletében is a megöregedéssel csak veszítő individuum nézőpontját domborítja ki a «véneket» oly nagyra becsülő törzsi—nemzetségi világ életérzésével szembehelyezkedve. Minthogy az ősközösség ideológiáját Mimnermos idejére

[17] Il. I 29, 248 kk., III 106 kk., 150 kk., IV 310 kk., 323, IX 53 kk., 401 kk., XI 636 k., XII 322 kk., XVIII 98 kk., XIX 216 kk., XXIII 590, 790 kk., XXIV 224 kk., 516; Od. II 313 kk., III 125, IV 204, 210 k., 220., 665 kk., VII 120., 292, XI 135 k., 196, XIII 59, XV 357, XIX 360, XXI 132, XXIII 281, 286 k.; vö. Il. XVII 446 k., XXI 464 kk., Od. XVIII 130 kk.

[18] *W. Schadewaldt :* Lebenszeit und Greisenalter im frühen Griechentum: Die Antike 9 (1933) 285—292.

[19] *H. Fränkel :* Wege und Formen frühgriechischen Denkens, München 1955, 1—22 (= Die Zeitauffassung in der frühgriechischen Literatur).

[20] Archiloch. fr. 113, 114, 116; Sappho fr. 65, 100; Alcaeus fr. 80, 117; Solo fr. 14; Semonid. fr. 1, 29; Anacreon fr. 42, 53; Simonid. fr. 57; Theogn. 527—8 et alibi passim; vö. Tyrt. fr. 7, Alcman fr. 94, Alcaeus fr. 73, Solo fr. 12, Anacreon fr. 5, Simonid, fr. 5.

a születési birtokos arisztokrácia régen kisajátította, már csak a maga származásra, előkelő ősökre hivatkozó osztályuralmát szolgálta a törzsi—nemzetségi hagyományok dédelgetésével, konzervatív tovább plántálásával, — Mimnermos (és a korai görög líra) a haladást, a történelemtől immár letűnésre ítélt születési nemesség elleni harcot segítette elő az egyéniség előtérbe állításával. Ha Homerosnál ifjúság és öregség inkább kész állapotként, Mimnermosnál inkább egy törvényszerű természeti folyamat egymást váltó fázisaként jelentkezik, ez megint az eposz és a líra által képviselt különböző társadalmi fejlődési fok sajátos látásmódjából fakadó eltérés. A születési arisztokrácia a mitikus múlt felé fordul, hiszen kiváltságos helyzetének eszmei alapja az előkelő ősöktől való leszármazás; a nemességgel szemben fellépő osztályok, mindenekelőtt a jómódú iparos és kereskedő körök viszont jelenbeli tényleges gazdasági súlyuk alapján indulnak az osztályharcba: előkelő ősök híján keveset jelent számukra a múlt, annál többet a jelen. Ebből fakadó «ma» felé forduló eszmevilágúk velejárója a régi görög líra, az élő jelen költészete; azé a futó jelené, amely a maga minden pillanatban észlelhető múlttá válásával szinte diktálja a törvényszerű állandó változás felismerését. Mimnermos dialektikus, a szükségszerű fejlődést hangsúlyozó ifjúság—öregség szemlélete így épül bele abba az ideológiai áramlatba, amely a születési nemesség elleni gazdasági-társadalmi harcot kíséri és segíti elő. Végül ha a homerosi embert nem foglalkoztatja, mi lesz vele majd egykor, amidőn megöregszik, Mimnermos és a korai görög líra viszont mindig újra visszatér az elkerülhetetlenül bekövetkező megvénülés víziójához, úgy ez megint csak az epikus-mitikus és a szubjektív-autobiografikus látásmód társadalmilag megalapozott ellentétéből fakad. Azok az istenek, akikre a nemesi családfák visszanyúlnak, nem vénülnek, s a heroszok is rendesen egy-egy meghatározott életszakaszukban statikusan megmerevedve válnak a mitológia jellegzetes alakjaivá, vagy éppen születésük pillanatától azok, akik; Herakles már csecsemőként kígyókat pusztít el, Hermes újszülött létére leleményes feltaláló és tolvaj; Aphrodite teljes asszonyi szépségében kel ki a tenger habjaiból és Pallas Athene teljes fegyverzetben Zeus fejéből, Penelopén nem látszik ráncokat hagyni a múló évek sora; s Tithonos is megmarad ragyogó szépségű férfinak a két homerosi eposzban. Ám mihelyt olyan osztály lép a társadalmi haladás élvonalába, amelyik ellentétben a születési nemességgel nem építheti az istenekkel és heroszokkal benépesített múltra igényeit és aspirációit, sőt tüntetően a jelen felé kell fordulnia, ahol változó és bizony öregedő halandók élnek, abban a pillanatban a született új társadalmi rend eszmevilágának költőinél jelentkezhet s mint Mimnermos esete mutatja, jelentkezik is az elkerülhetetlenül közeledő öregség víziója költői témaként.[21]

Ha egyfelől Homeros és az eposz ifjúság—öregség szemlélete egy kezdetlegesebb társadalmi fejlődési fok termékeként volt Mimnermos látásmódjával szembeállítható, akkor másfelől Mimnermos és Solon eltérő felfogásának vizsgálata azt mutatja, hogy itt meg az athéni politikus költő jár egy lépéssel ion poéta kortársa előtt. A három pont közül, amelyben Mimnermosnak az eposztól való eltérését összefoglaltuk, egynek a tekintetében Solon teljesen Mimnermoshoz hasonló nézeten van: az ifjúságot és öregséget nem elszigetelten, hanem mint egy szükségszerű fejlődési folyamat fázisait szemléli (más kérdés, amire a 6 Mimnermos-töredék kommentárjában visszatérünk, hogy míg Mimnermos a változást a herakleitosi dialektika előfutáraként mint két egymásba átcsapó ellentét harcát fogja fel, addig Solon egy laposabb evolucionista szemszögből nézi az emberi élet korszakainak egymásutánját).[22] A Homeros—Mimnermos közötti eltérésnek egy másik pontjában is az elegiakushoz áll közelebb Solon: őt is már fiatalságában foglalkoztatni látszik, mi az, ami az ifjú kor sajátos öröme az életben (fr. 12 Diehl), s ami így az öregségben többé vagy kevésbé hiányozni fog.[23] A Homerost és Mimnermost elválasztó különbségek harmadik pontjában a két előbbi ponttól eltérően Solon határozottan az eposz oldalán áll; az öregség az ő szemében sem merő rossz és csapás, hanem megvan-

[21] Ebben a korban, a VI. század eleje táján jelentkezik még a mitológia területén is az új szemléletmód hatása: a homerosi Aphrodite-himnuszban (talán éppen Mimnermos hatására) feltűnik a szépséges ifjúból lassan tehetetlen összeaszalódott vénséggé változó Tithonos mítosza (mint ezt feljebb Mimn. fr. 4. kommentárjában megbeszéltük).

[22] Solo fr. 19 tíz egymást váltó hét-hét esztendős szakaszt különböztet meg az életben; ennek során lassú fokozatos átmenetekkel alakul az ember a születéstől a halálig. Mimnermos ezzel szemben csak *ἥβη*-ről és *γῆρας*-ról beszél, s az előbbi szerinte hirtelen, átmenet nélkül csap át *(αὐτίκα)* a másikba (Mimn. fr. 2, 9—10; 5, 2—3).

[23] A töredék már önmagában arra vall, hogy ifjúkori szerzemény lehet, s ezt mondja róla Plutarchos is (amat. 5 p. 751 E, vö. B—C). Lásd még Sol. fr. 14, 5—6 és 10 sorokat, amelyek szintén azt mutatják, hogy az eljövendő öregségre gondolás nem idegen Solontól.

nak a maga értékei is.[24] Ezek az értékek Solonnál is, akárcsak Homerosnál, elsősorban nem az egyén, hanem inkább a közösség szempontjából jelentkezhetnek[25]; nem hiába kívánja (éppen Mimnermosszal folytatott költői vitájának tanúsága szerint), hogy midőn késő öregségében meghal, megsirassák azok, akiknek nyolcvan éves koráig javára volt.[26] Persze a visszatérés az öregség értékelésében a pusztán az egyén sorsát szem előtt tartó mimnermosi felfogástól a közösség érdekét is meglátó homerosi szemlélethez nem annyit jelent, hogy a törzsi-nemzetségi világ elavult szempontja kel új életre Athén törvényhozójánál. Nem! A Hegel-féle tagadás tagadásának elve szerint történt Homeros—Mimnermos—Solon egymásutánban a nézetek változása. Miután a korai lirikusok által képviselt szellemi áramlat a maga nem egyszer szélsőséges individualizmusával végre elvágta az «ősközösség köldökzsinórját», amelynek szorításában, az egyéniség nem tudván kibontakozni, még «túlságosan hasonlított egyik ember a másikra»,[27] — most már sor kerülhetett az új, nem az idejét múlt törzsi-nemzetségi, hanem a korszerű, immár az osztálytársadalom talaján álló közösségi tudat formálására, izmosítására. Nem kétséges, hogy Solon, a költő már ennek a friss, a hellén polis társadalmában kiteljesedő és tisztán osztályalapon nyugvó közösségi tudatnak tör utat,[28] mint ahogy Solon, a politikus a régi vérrokonságon és származáson alapuló állami berendezkedés helyébe a vagyon talaján álló timokráciát hozza! Az öregség kérdése körüli Mimnermos—Solon vita értékelésében eddig rendesen elpuhult kisázsiai és erőteljesebb, romlatlanabb anyaországi szellemi alkat ellentétének a feltételezéséből indultak ki.[29] Könnyen meglehet, hogy az orientális despotiák (mindenekelőtt Lydia) közvetlen közelsége következtében eme ősi kultúrterületek

[24] Solo fr. 19, 11—16; 22.

[25] Ahol a magának felesleges gazdagságot összeharácsoló önző emberről szól Solon verse, ott az egyén sorsa szempontjából nézve a kérdést a közeledő öregségre neki sincs másfajta jelzője, mint Mimnermosnak: *κακὸν γῆρας ἐπερχόμενον* (Sol. fr. 14, 10). — Amikor az öregedő ember ékesszólásáról és bölcsességéről beszél (fr. 19, 11—16), az előrehaladott kornak kétségtelenül olyan előnyös tulajdonságait emeli ki, amelyek elsősorban a közösség életében jelentenek értéket.

[26] Solo fr. 22, 5—6.

[27] Az idézőjelben álló kifejezésekkel *Marx K.*, ill. *Engels F.* jellemzik találóan az ősközösségnek az egyéniség kifejlődését gátoló hatását: *Engels F.*: A család, a magántulajdon és az állam eredete: *Marx—Engels*: Válogatott művek II., Budapest 1949, 250.

[28] Solon jól meg tudja különböztetni azt a társadalmi osztályt, amely származása alapján tart igényt kiváltságos helyzetre; mint Theognisnál, nála is (fr. 24, 18) ezt jelöli a politikai-társadalmi értelemben használt *ἀγαθός* terminus; de Theognisszal szöges ellentétben ő (bár a Medontidák királyi családjának a sarja) élesen elhatárolja magát ettől a bomló törzsi-nemzetségi világ idejétmúlt ideológiáját valló osztálytól, sőt az adósrabszolgaság és az adósságok törlése kérdésében a leghatározottabban szembefordul a birtokos születési nemesség érdekeivel (vö. fr. 23, 5—15, etc.). Persze a nemesség áldozataival, a parasztokkal sem azonosítja magát feltétlenül; pl. a föld újrafelosztását nem vállalja (fr. 23, 20—21). Maga is kereskedelemmel foglalkozván a feltörekvő jómódú kereskedő-iparos körök «középutas» politikáját követi (fr. 5; 24, 18—20; 25). Arra a kérdésre azonban, amely számunkra itt a legfontosabb, vajon a Solon képviselte közösségi érzés az ekkorra már elavult törzsi-nemzetségi talajból sarjadt származási összetartozásra épít-e, avagy a kifejlett osztálytársadalom leplezetlenül a vagyoni és gazdasági helyzetet tekintő összetartozására, — erre a kérdésre egyértelmű válasz adható: a kialakult osztálytársadalom szempontjai határozzák meg a soloni közüggyel törődést, közösségért munkálkodást. Az előkelő származás szimpatizáló emlegetése tökéletesen hiányzik Solon verseiből, amitől pedig csak úgy hemzseg Theognisnak, a születési arisztokrácia költő-apologétájának az elégiagyűjteménye (ha Solon családi kapcsolatokról ír [fr. 1, 31—2; 13, 1; 23, 7, vö. 18] ez soha sem történik olyan összefüggésben, amely a régi rokonsági alapon álló közösségi tudat formáira emlékeztetne). Szegények, adósrabszolgaságba adottak, igaztalanul szorongatottak, ill. gazdagok, hatalmasak, kiváltságaikkal visszaélők (fr. 3, 7—10 és 23—25; 5; 24; 25) — ilyen frontvonalakat lát a társadalmi harcban Solon. S ilyen természetű, nem pedig a származásból adódó határok választják el más osztályoktól azokat a kereskedőket-iparosokat is, akikből Solon baráti köre kikerülhetett, s akiknek a javát szolgálva kíván késő öregséget érni úgy, hogy halálát meggyászolják (fr. 22, 5—6).

[29] Vö. pl. *W. Schadewaldt*: Lebenszeit und Greisenalter im Frühen Griechentum. Die Antike 9 (1933) 299.

uralkodó osztályainak a fényűzése hatással volt Ioniára.[30] Ez azonban döntő különbséget a társadalmi fejlődésnek nagyjából azonos útját járó kisázsiai és Balkán-félszigeti polisok között nem eredményezhetett. Különben, hogy Mimnermost minden további nélkül az «elpuhultság» költőjének kiáltsuk ki, ennek közvetlenül is útjában állnak olyan töredékek, mint pl. a 13; itt ti. a kemény harci helytállásnak annyi belső érzéstől fűtött dicséretét olvassuk, hogy az összeegyeztethetetlen egy teljesen elpuhult lelki alkat feltételezésével. Így az öregségtőli borzadályt, amely Mimnermos költeményeiben olyan erővel jelentkezik, a feljebb kifejtett értelmezéssel magyarázhatjuk csak kielégítően. Pusztán az egyén sorsa szempontjából nézve valóban merő hanyatlásnak tűnhet a hatvan éven túli megöregedés.[31] Mimnermos pedig annak a fejlődési szakasznak a jellegzetes írója, amelyben a társadalmi tudat síkján kellett végrehajtani az egyéniség felszabadítását az ősközösség világából visszamaradt lelki kötöttségek béklyójából.[32] Ennek a történelmi feladatnak a sodra tereli Mimnermos költészetét nem egy más korai lirikuséhoz hasonlóan valami szélsőséges individualizmus medrébe. A társadalmi tudat ilyen irányú átformálásával, az ősidőkből öröklődött szellemi kötelékek szenvedélyes széttépésével Mimnermosék történelmi missziót teljesítenek: megtisztítják a terepet egy teljesen új alapokon, a kifejlett osztálytársadalom fundamentumán felépülő friss közösségi tudat kialakulása számára.

A 6 fragmentum kommentárjából

. . . Mimnermos más töredékeiből egyfelől az tetszik ki, hogy az öregségnél még a halál is jobb,[33] másfelől meg az, hogy a fiatalságot *(ἥβη, ὥρη)* közvetlenül *(αὐτίκα)* követi nyomon az öregség *(γῆρας)*.[34] Az emberi életben az egymást váltó fiatalság és öregség harcát fedezi fel tehát költőnk, s így *az ellentétek küzdelméről és egymásba való átcsapásukról* mint világelvről szóló herakleitosi dialektika előfutárának lehet őt tekinteni.[35] Az emberi lét eme sajátos mimnermosi értelmezését, amelynek Herakleitos tanításával való rokonságát Philodemos egy passzusa is mutatni látszik,[36] teszi még határozottabb rajzúvá az itt tárgyalás alatt álló töredék annak a pillanatnak a pontos matematikai ízű megjelölésével, amidőn az egyébként gond és betegség nélkül lepergő életben is a

[30] Ismeretes Xenophanes sokat idézett kijelentése (fr. 3, 1) a kolophoni arisztokratákról, akik a lydektől tanulták el a fényűzést. Persze Xenophanes valószínűleg valamivel Mimnermos utáni állapotokat tarthatott szem előtt, amikorra a barbárokkal szembeni ellenállás végérvényesen ellanyhult Ioniában; ekkorra lehetett jellemző a lyd és ion előkelők barátkozása s a lyd elpuhultság térhódítása a kisázsiai görög városokban. Mimnermos idején még javában állt a harc a lyd hódítók ellenében (az ellentétek kiélezett voltára mutat a Smyrnával való radikális leszámolás, a város elpusztítása 610 körül). Ekkor még aligha kerítette hatalmába az ionokat mindenestül az orientális elpuhultság.

[31] Solon is tudja ezt (fr. 14, 10), bármennyire más is végső soron az öregségről szóló értékelése, mint Mimnermosé. — Érdemes arra is rámutatni, hogy amikor az egyén sorsát elszigetelten nézi Solon, akkor ő is pesszimizmusra hajlik, akár Mimnermos (Sol. fr. 15 ~ Mimn. fr. 2, 15—16, vö. 7—8).

[32] Helyesen látszik a korai görög líra eme funkcióját felismerni *V. Sz. Szergejev*: Az ókori Görögország története, Budapest 1951, 136: «Átmeneti kor volt ez . . . a nemzetségi kötöttségből a személyes szabadságba és önállóságba . . . a lírai költészet . . . a legteljesebben megfelelt az ilyen átmeneti kor emberei pszichológiájának.»

[33] Mimn. fr. 2, 10; 4, 2; 6, 1—2; vö. 1, 1—2.

[34] Mimn. fr. 2, 10; 5, 3.

[35] Herakleitosnál (fr. 88 Diels) is ott szerepel az egymásba átcsapó ellentétpárok között a *νέον καὶ γηραιόν*.

[36] A philodemosi *Περὶ εὐσεβείας* első könyve, úgy látszik, a hagyományos görög istenelképzelések kritikáját tartalmazta. Ennek a kritikának egy része azt mutatja meg, hogyan ruházta fel a költészet és mitológia az istenvilágot az emberi világ minden elképzelhető gonoszságával és bajával. A viszálykodás és a harc az az egyik földi nyomorúság, amelytől a különböző írók és gondolkodók szerint az istenek sem mentesek. Ebben az összefüggésben veszi egy kalap alá a világmindenség alapelvét a harcban felismerő herakleitosi tant a mindenben csupa ellentétet látó mimnermosi felfogással Philodemos, akinek szövegét (vol. Herculan. 433 Π^{a} [57^{a}] = *Th. Gomperz*: Herkulanische Studien II., Philodem Über die Frömmigkeit, Erste Abt.: Der Text, Leipzig 1866, 29) *R. Philippson* egészítette ki és illesztette így a megfelelő helyre a töredékek sorában (Zu Philodems Schrift Über die Frömmigkeit. Hermes 55 [1920] 254, vö. 255 « . . . 433 Π^{a} die Eris als Weltprinzip erscheint . . .»).

fiatalságot a keserves öregség váltja fel: jobb immár meghalni. Ha az öregség értékelésének tartalmi oldalát tekintve Solon az, aki egy fejlettebb — persze történelmileg éppen a Mimnermoséktól végzett tudatátformáló munka előzményére épülő — álláspontot képvisel az idős kor egyoldalúan pesszimista szemléletének az elvetésével, akkor másfelől a kérdés formai oldala szempontjából Mimnermos az, aki az emberi életet két ellentét közötti harc formájában szemlélve mélyebbre lát: Solon 19 töredékének (Diehl) tanúsága szerint[37] csak a felszínen végbemenő folyamatokat képes felismerni s ehhez képest hét éves szakaszokra bontva az életet evolucionista képet rajzol azokról a fokozatos apró változásokról, amelyek során apránként az újszülöttből aggastyán lesz; Mimnermos ezzel szemben kitapintja azt a mélyebben fekvő igazságot is, amelyet később az ephesosi bölcs épít be a maga átfogó filozófiai rendszerébe, hogy végső soron egy adott pillanatban — a tárgyalás alatt álló költemény költői általánosítása szerint egy gondtalan és egészségben lepergő élet hatvanadik esztendejében — fokozatos apró átformálódás helyett minőségi változás köszönt be, az erőtől duzzadó férfi egyszerre azon veheti észre magát, hogy immár öreg ember. — Mellesleg megjegyezve a hatvan éves életkornak, mint az örömtelen vénség küszöbének a felfogása közmondásszerűen közszájon forgó elképzelés lehetett vagy (éppen Mimnermos nyomán?) azzá válhatott, mert Herondasnál is visszatér a mimnermosi gondolat: a hatvanadik évvel a legjobb meghalni, az élet fénye akkor homályosul el.[38] Mint ahogy megfordítva a mimnermosi hatvan évvel szembe szegezett nyolcvan esztendő az igen hosszú élet közmondásos megjelölésévé lett, miként pl. ez Libanios egy helyének a szavaiból kitetszik.[39]

[37] Mint Diog. Laert. I 54 mutatja, ez a hetven évet normális életkorként megadó soloni vers volt az öregség—fiatalság kérdésében Solon tulajdonképpeni véleményének a kifejezője. — Fr. 22-ben csak egy ad hoc alkalomra vonatkozóan beszél nyolcvan éves emberi életkorról: Mimnermosnak, aki hatvanadik esztendeje felé jár, javasolja, hogy ne legyen fukar önmagával szemben, mint fiatalsága idején volt, mikor beérte volna hatvan évvel, legalább még húsz évet szánjon önmagának.

[38] Herondas fr. 10 (Stob. IV 56 p. 1041 Hense). Vö. Anth. Pal. V 12 (13): Philodemos.

[39] Liban., oratio XII 99 ed. *Foerster* vol. II p. 44.

FALUS RÓBERT

EPICHARMOS 1. ÉS 2. TÖREDÉKÉNEK ELEMZÉSE

Reinhardt Parmenidés-könyvének[1] középpontjában az a tétel áll, hogy — szemben a filológiában addig hagyományos kronológiával — Hérakleitost kell Parmenidés ellenfelének tekinteni, nem pedig fordítva. Ez korántsem csak kronológiai probléma. A hérakleitosi dialektika és materializmus vagy pedig a parmenidési metafizika és idealizmus volt-e előbb? — ez a kérdés teszi az azóta is tartó vita lényegét[2], s a válasz keresésében és megfogalmazásában nyilvánvaló szerepe van az egyes kutatók filozófiatörténeti s világnézeti meggyőződésének. Ugyanakkor előfordulhat, hogy egyes pusztán filológiai (vagy csak annak tekintett) problémákat különféle szemléletű s módszerű kutatók is hasonlóképpen válaszolnak meg. Többségük — többek között Hoffmann, Heinimann, Thomson, Zafiropulo, Kirk, v. Fritz — Reinhardttal vitázva, azóta is a hagyományos Xenophanés—Hérakleitos—Parmenidés sorrendet vallja. Mások (pl. Cassirer és H. Fränkel), részint Reinhardt hatására, Parmenidést tekintik a triász második, Hérakleitost a harmadik tagjának, akárcsak W. Jaeger. Ismét mások, Xenophanés-szel kevésbé törődve, ugyanezt a sorrendet tartják helyesnek — vagy függetlenül Reinhardttól (Wilamowitz, Stenzel), vagy az ő tanítványaiként (pl. Riezler és Szabó Árpád).

A szorosan vett téma doxográfiai forrásai rendkívül gyérek. Tudomásunk szerint, az ókori filozófusok közül sem firtatta a prioritás kérdését, sőt a Hérakleitosra és Parmenidésre külön-külön vonatkozó adatokban is sok a homály, félreértés és ellentmondás. A modern kutatóknak tehát nemcsak Hérakleitos és az eleaták pontos interpretálása okoz gondot, hanem a doxográfiai kivonatok vagy célzások kritikai értékelése is. Méltán fogalmazta meg Reinhardt filológiai alapelvül a következőket: „Van egy szabály, amely oly egyszerű, hogy az ember irtózik kimondani, és mégis feledésbe ment — az a szabály, hogy Parmenidést először önmagából, másodszor saját iskolájából kell megmagyaráznunk."[3] Ő maga azonban nem teljes következetességgel valósította meg ezt az elvet. Kritika nélkül fogadja el pl. a pseudo-aristotelési *De Melisso Xenophane Gorgia* című művet, s ennek alapján olyan fejlett dialektikát tulajdonít Xenophanésnak, amely sem a rhapszódosfilozófus eredeti töredékeiből, sem a korábbi és hitelesebb forrásokból nem olvasható ki. Reinhardt úgy vélte, hogy Xenophanés agg korában magáévá tette a parmenidési ontológiát s az „isten" fogalomra ültetvén át annak „dialektikáját", népszerűsítette ifjabb kortársa tanait (103. o., 111 k.). Különös vállalkozás lett volna ez. A parmenidési tanok theológiai formájú „népszerűsítése" talán megkönnyítette volna az *on*-elméletnek és bizonyításának elfogadását? Ellenkezőleg, csak bonyolította volna a dolgot, ha valaki az elvont gondolkodásból fogant «létező» ismérveit, azok indokolását és összefüggéseit egy új isten-képzet igazolására alkalmazza.

Nem rendszerezett logikai érvekkel tagadta a hagyományos mitológiát Xenophanés. Apodiktikus töredékeiből semmi ilyesmire nem lehet következtetni, legalábbis parmenidési gondolatmenetre nem. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy költészetében racionális, a mitológia intuitív tagadásán messze túlmutató elemek s érvek is voltak — mint pl. a

[1] *K. Reinhardt:* Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie Bonn 1916.

[2] Vö. *G. Thomson:* Studies in Ancient Greek Society. London 1954—1955. II. 175 kk., 180 kk.

[3] *Reinhardt:* i. m. 71. o.

megismerés folyamatossága (B 18), a relativizmus materialista jellegű indokolása s ezzel együtt a hagyományos vallás tagadása, az Egy Isten gondolatának más oldalú kiegészítése (B 15; 32; 38). Az a kísérlete, hogy a viszonylagosság felismerése s elutasítása, valamint a tapasztalatok általánosítása révén (B 14; 16) a valóság egy konkrét esetéhez kanyarodjék vissza — valóban szép dialektikus gondolat, de nyoma sincs benne annak a bonyolult bizonyítási módnak, melyet a De MXG szerzője tulajdonított Xenophanésnek. Nem lényegesen kisebbíti érdemeit, de megjegyzendő, hogy a konkrét és viszonylagos egyesek szembeállítása sem tőle származik: feltehetően megvolt már a milétosiaknál is (vö. Arist. Metaph. I. 3.983. b 6 = VS[8] 11 A 12; Theophr. Phys. op. 1. és 2. fr., stb.), akiknek Xenophanés nemcsak ellenfele — az egyelemes kozmogónia elvetésében, — hanem tanítványa és követője is. Az ő kételemes fizikája, amely a görög költészetben legalább Hésiodosig nyúlik vissza, mechanikusabb, kezdetlegesebb, mint az ión természetfilozófusoké; isteneszméjében sincs semmivel több bizonyítási mozzanat, mint az ión fizikában.

Reinhardt — az említett pseudo-aristotelési munkán kívül — az i. e. V. század elején élt szicíliai komédiaköltő, Epicharmos 1. és 2. töredékét tekinti bizonyítéknak a Xenophanés—Parmenidés viszony megállapításához (118 kk.), magát Xenophanést vagy legalábbis egy Xenophanés-típusú bölcselőt pedig e töredékek hősének. Ezt a felfogást osztja s egészíti ki Szabó Árpád is; a 2. töredék matematizáló hőse, véleménye szerint, ismerte az eleaták tanait is, mint ahogy Epicharmost egyáltalán az eleaták gúnyolójának nevezik az antik források.[4] — A szóban forgó töredék általa adott elemzésének egyik részét maradéktalanul elfogadom (ti. azt a következtetést, hogy a kicsúfolk filozófusnak ismernie kellett a parmenidési bizonyításmenettel megalkotott páros-páratlat elméletet). Nem értek viszont egyet sem abban, hogy egy héraklitizáló bölcselőre eleve nem lehet gondolni a komédia-részlet alapján, sem pedig az Epicharmos-források summás értékelésében.[5]

Epicharmos töredékeinek jelentős része Alkimosnak a vitairatában maradtak fenn, melyben Platón egyik tanítványát — egy bizonyos Amyntast — támadta. Az idézeteket megőrző Diogenés Laertios (III. 9 kk.), más adatainkkal egyezőleg, említi, hogy Platón mennyire kedvelte a komédiaköltő műveit. Épp ez a rokonszenv nehezíti meg számunkra az Epicharmos-töredékek történeti értékelését: valószínű ugyanis, hogy legtöbbjük jóval későbbi, platonizáló utánzat, hamisítvány. Ez olykor túlzott óvatosságra is vezethet Epicharmosnak mint forrásnak a felhasználásában; a kiváló Hérakleitos-kutató, Kirk pl. elismeri a 4. fr. eredetiségét, de kronológiai forrásként nem meri felhasználni;[6] Heinimann a töredék eredeti voltát is kétségbe vonja[7] stb. Szerencsére, a filozófiatörténeti szempontból különösen fontos 1. és 2. töredék minden valószínűség szerint Epicharmos műveiből való. — A költő korát sem tudjuk pontosan megállapítani. Aristotelés egyik adata (Poet. 3. 1448 a 31) a VI. végére helyezi vissza, más források későbbi időre teszik életét s munkásságát: egy felirat 472/1-et említ (Marm. Par. ep. 71 = VS 23 A 5), egy névtelen irat szerint pedig (Anon. de. com. II. 4 = VS uo.) 488/5 táján született. Aristotelés egy helyen Xenophanész csúfolójának mondja ugyan (Metaph. *Γ* 5. 1010 a 4 = VS 21 A 15), ez azonban semmiképpen sem zárja ki, hogy Hérakleitosnak ugyancsak kortársa volt, és vele is szellemi kapcsolatban lehetett, amint erre Platón is céloz (Theait. 152 DE). Későantik források a pythagoreusokkal is kapcsolatba hozzák (Diog. VIII. 78 és Iambl. V. P. 226). A sűrűsödő feltevésekből semmi bizonyosat nem hámozhatunk ki, csak az nyilvánvaló, hogy Epicharmosnak és kortársainak viszonyát magának a doxográfiának alapján sem lehet a Xenophanés-csúfolására korlátozni. Forrásértékű 1. és 2. töredéke pedig arról tanúskodik, hogy korántsem csak az eleata filozófusokat választotta komikus hősöktől.

Ezt a két töredéket tekinti bizonyítéknak Reinhardt a maga elméletéhez. — Mindenekelőtt azt vizsgáljuk meg, hogy a két töredék összetartozik-e. Nem kell hozzá sok töprengés, hogy belássuk: helyesen járt el Diels, amikor két részre bontotta a szöveget — nemcsak azért, mert az 1. töredék idézését Diogenés Laertios is egy *καί* szócskával választja külön a 2.-tól, hanem főleg azért, mert elképzelni is alig lehet két ellentétesebb

[4] *Szabó Árpád :* Eleatica (Acta Antiqua III. 1955) 79 kk.

[5] Abban csatlakozom *Reinhardt* és *Szabó Á.* felfogásához, hogy Epicharmost nem lehet Parmenidés elé datálni, mint a VS legújabb kiadásában is található.

[6] *G. S. Kirk :* Heraclitus. The cosmic fragments. Cambridge 1954. 230. o.

[7] *F. Heinimann :* Nomos und Physis. (Schweiz. Beitr. zur Alt. wiss. Heft 1.) Basel 1945. 102 kk.

felfogású hőst a két töredék főszereplőinél. Kezdjük a másodikkal, akinek mulatságos történetét jól lehet rekonstruálni a későbbi antik kommentárok alapján:[8]

⟨αἰ⟩ ποτ' ἀριθμόν τις περισσόν, αἰ δὲ λῇς ποτ ἄρτιον,
ποτθέμειν λῇ ψᾶφον ἢ καὶ τᾶν ὑπαρχουσᾶν λαβεῖν,
ἢ δοκεῖ κά τοί γ' ⟨ἔθ'⟩ ὠὐτὸς εἶμεν ; — οὐκ ἐμίν γά κα.
— οὐδὲ μὰν οὐδ' αἰ ποτὶ μέτρον παχυαῖον ποτθέμειν
λῇ τις ἕτερον μᾶκος ἢ τοῦ πρόσθ' ἐόντος ἀποταμεῖν,
ἔτι χ' ὑπάρχοι κῆνο τὸ μέτρον ; —οὐ γάρ. — ὧδε νῦν ὅρη
καὶ τὸς ἀνθρώπως· ὁ μέν γὰρ αὔξεθ', ὁ δέ γα μὰν φθίνει,
ἐν μεταλλαγᾷ δὲ πάντες ἐντὶ πάντα τὸν χρόνον.
ὁ δὲ μεταλλάσσει κατὰ φύσιν κοὔποκ' ἐν ταὐτῷ μένει,
ἕτερον εἴη καὶ τόδ' ἤδη τοῦ παρεξεστακότος,
καὶ τὸ δὴ κἀγὼ χθὲς ἄλλοι καὶ νὺν ἄλλοι τελέθομες,
καὔθις ἄλλοι κοὔποχ' ὠὐτοὶ καττὸν ⟨αὐτὸν αὖ⟩ λόγον.

Devecseri Gábor fordításában:

— Páratlan számhoz, vagy éppen pároshoz, ha óhajtod,
egy kövecskét hozzátesznek, vagy elvesznek egyet is,
azt hiszed, hogy ugyanaz marad talán? — Dehogy hiszem.
— És ha egy könyöknyi mértékhez talán még egy kicsit
hozzátesznek, vagy ami megvolt, azt lemetszik, megmarad
ugyanaz a mérték? — Semmiképpen. — Kérlek akkor, hogy tekints
éppenígy az emberekre: ez növekszik, az lefogy,
minden ember egyre-másra új s új változásban él.
És mi természettől fogva változik s helyt nem marad,
az már más, mint volt imént a mássá változás előtt;
s így te is más voltál tegnap, mint ma vagy, s én magam is,
s holnap is mások leszünk már ugyane törvény szerint.

A póruljárt filozófus — akit később saját érvei szerint csúfol meg és hagy helyben hitelezője — olyan kifejezéseket használ, amelyekből nyilvánvaló, hogy ismerte a Parmenidés utáni matematika frazeológiáját. De következik-e ebből, hogy ő maga is «az» eleatát — Reinhardt szerint: Xenophanést — testesíti meg? Nem azt kell-e inkább szemügyre vennünk, hogy mit próbál bizonygatni szegény? (Azt ti., hogy senki nem azonos tegnapi önmagával, később tehát senkit nem lehet felelőssé tenni előző ígéretéért vagy bármiféle tettéért.) Ennek az érvelésnek nagyonis *kézzelfogható* cáfolata adta meg a további cselekmény komikumát, a gondolati humort pedig az, hogy saját tézisei is a filozófus ellen fordulnak.

A fennmaradt töredékből is kitűnik, hogy nem éppen jeles bölcselő lehetett a komédia hőse, hiszen—szorultságában—nagyon erőszakolt módon (a számok összeadásából és kivonásából eredő változás analógiájával) «bizonyítja be» az ember valójának szűntelen változását. Pedig a kettőnek semmi köze egymáshoz, a hasonlat bárminek nevezhető inkább, mint bizonyításnak! Érthető természetesen, hogy az adósságba keveredett filozófus mindent összefecseg, hogy valamiféle «szofisztikus» ügyeskedéssel meglágyítsa hitelezőjének szívét. Csak úgy halmozza az „érveket": számok, mennyiségek, *physis*, *logos* . . . „Ami természeténél fogva változik és soha ugyanabban a helyzetben nem marad, az akkor már más volna annál, mint ami megváltozott" — mondja szó szerinti fordításban (9 k.). Itt a legnyilvánvalóbb, hogy mennyire kapkod és saját szavaiba is belegabalyodik. Az ésszerű gondolkodás szerint azt kellene mondania — ha már ezzel érvel —, hogy «ami változik . . . , az már más, mint volt azelőtt». Ő azonban, hogy a változás szüntelenségét megvilágítsa, olyan félmondatba olvasztja ezt be, amely szerint egy dolog soha nem azonos önmagával, s ezt is feltételes formában fogalmazza meg.[9]

Plutarchos a szofisták (pythagoreus eredetű?) *αὐξόμενος λόγος*-ával hozza összefüggésbe az érvelést. A Reinhardt által cáfolt (120. o.) Bernays Hérakleitosra való célzást

[8] L. *Szabó Árpád.* id.h.

[9] *Diels-Kranz*, hogy a szöveget «értelmessé» tegye, a 12. sor fordításába («. . . és ismét mások (vagyunk) és sohasem ugyanazok ugyane törvény szerint») beszúrja a «jövőben» szót. A 11. sor «tegnap — ma» párhuzamának valóban ilyesmi felelne meg, ha a fentebb mondottakat figyelmen kívül hagynánk: értelmet nyerne ugyan a mondat, de a komédia hangulata veszne kárba (és persze a komédia értelme is).

lát benne. Reinhardt óta erősödött az az irányzat, hogy a folyó-elméletet is, az *ekpyrósis*-t is elvitassák Hérakleitosztól,[10] bár ezen az alapon a hérakleitosi dialektika tetemes részét «későbbi betoldásnak» lehetne minősíteni. Igaz, Hérakleitosnál viszonylag kevés helyen találjuk az ellentétek egységének olyan megfogalmazását (B 49 a), ahol a logikai állítmányok nyelvtani állítmányok is egyben — ez azonban aligha lehet döntő érv. Elképzelhetetlen, hogy Epicharmos tudóskodó hőse véletlenül használjon ilyen fejlett dialektikára valló fogást a töredék utolsó soraiban: csak az képes egy elméletet félremagyarázni, aki ismeri is azt.

Ezzel szemben a parmenidési felfogáshoz — amire Reinhardt csupán a 9. sor utolsó szavai alapján következtet — semmi köze sincs a hős szavainak. Reinhardt ezt a nehézséget azzal próbálta áthidalni, hogy e kis monológot a *doxa* párhuzamának tekintette. Ez, véleményem szerint, tarthatatlan feltevés: annyira azért mégsem kusza az epicharmosi hős gondolatvilága, hogy a bizonyítandó *igazságot* a halandók *téveszméivel* igazolja! Sőt: a *physis*-t és a *logos*-t azonos értelemben használja, ami Parmenidésnél soha nem fordul elő, mivel ő az előbbit csak a *doxa*-részben, az utóbbit csak tankölteményének első felében alkalmazta. A *logos* Parmenidésnél semmiféle változásnak nem ismérve vagy mértéke, épp ellenkezőleg: az örök mozdulatlanságot tanítja (s kizárólag «helyes beszéd»-et, «igaz gondolat»-ot jelent) — szemben az epicharmosi töredék utolsó sorával — s a ránkmaradott *doxa*-részben elő sem fordul.

Sokkal egyszerűbben, minden mesterkéltség nélkül lehet — Parmenidés helyett — az egész gondolamenetet s a kiemelt sorok frazeológiáját is Hérakleitos-szal és, az arányfogalom kapcsán, a pythagoreusokkal összefüggésbe hozni. A *logos* főnevet ui. itt csak «arány»-nak vagy «szabály»-nak lehet értelmezni, ami ugyancsak Reinhardt feltevése ellen szól; a töredék utolsó sorában «ugyanazon *logos*»-ról beszél a hős, vagyis hallgatólagosan több *logos* lehetőségét tételezi fel, ami Parmenidésnél képtelenség volna.

A másik töredék (B 1) két szereplője: a bölcselő mester és — valószínűleg — tanítványa. Párbeszédüknek csak egy kis részletét őrizte meg a mindössze 6 soros szöveg, s nyilvánvaló, hogy *nem* az elejét: az első sor már a vita kellős közepébe vezet bennünket.

> — *ἀλλ' ἀεί τοι θεοὶ παρῆσαν χὐπέλιπον οὐ πώποκα,*
> *τάδε δ' ἀεὶ πάρεσθ' ὁμοῖα διά τε τῶν αὐτῶν ἀεί.*
> — *ἀλλὰ λέγεται μὰν Χάος πρᾶτον γενέσθαι τῶν θεῶν.*
> — *πῶς δέ κα; μὴ ἔχον γ' ἀπό τινος μηδ' ἐς ὅ τι πρᾶτον μόλοι.*
> — *οὐκ ἄρ' ἔμολε πρᾶτον οὐθέν; — οὐδὲ μὰ Δία δεύτερον*
> *τῶνδέ γ' ὧν ἁμὲς νῦν ὧδε λέγομες, ἀλλ' ἀεὶ τάδ' ἦς.*

Devecseri Gábor fordításában:

> — Mindig itt volt minden isten, s nem hiányzott, nem soha,
> s minden itt van mindörökkön változatlan általuk.
> — Mégis mondják: istenek közül Khaosz lett legelőbb.
> — Már hogyan? Honnan jöhetne mint első, s hová mehet?
> — Semmi sem jött hát *először*?— *Másodszor* sem, Zeuszra, nem,
> már legalább, amiről ma szólunk, mindaz itt volt mindig is.

Két, merőben ellentétes felfogású ember beszélgetésének vagyunk tanúi. A tanítvány kérdései naiv, a mítoszokban szentül hívő lélekre vallanak, a mester viszont azt bizonygatja, hogy a dolgok örökök és változatlanok, s hogy épp ezért képtelenség minden theogonia. Ellentétben tehát a fentebb elemzett 2. töredék hősével, filozófusunk itt az állandóság tanait hirdeti, legalább részben Parmenidésre emlékeztetve. Ez máris kizárja annak lehetőségét, hogy a két töredéket egy dialógusnak tekintsük — szemben Reinhardtal (124. o.)[11]

[10] Pl. *Kirk* idézett könyvében és *Szabó Á.* filozófiatörténeti tanulmányaiban.

[11] *Reinhardt* a 2. fr-ban a *doxa*-t véli látni, s ezért is fogadja el az Alkimos-féle hagyományozást. Leszögezi azonban, hogy *egy* komédiából való mind a 18 sor, s hajlik arra, hogy egy dialógus közvetlenül egymáshoz kapcsolódó részeinek tekintse. Ebből azután arra következtet, hogy hiába szeretne Alkimos előbb az *αἰσθητά*, majd a *νοητά* leírásához nyerni érveket, Epicharmos kifog rajta — mégpedig azért, mert az eleatáknál (többesben!) is ez volt a hagyományos sorrend: *alétheia* — *doxa*. De miért követeljük meg egy komédiaköltőtől, hogy darabjait ugyanúgy építse fel, mint a száraz filozófusok a maguk tankölteményeit?

Ha mindenképpen *egy* komédia részeinek akarjuk tekinteni e két töredéket, akkor az 1. fr-ot a darab második vagy harmadik harmadába kell gondolnunk, oda, ahol a filozófus — az ütlegek hatására vagy a verekedőt vádoló törvényszéki beszédében — kénytelen eredeti nézeteit megtagadni. Ezt a feltevést azonban két meggondolás is cáfolja: 1. semmi okunk nincs az Alkimos féle sorrend önkényes felforgatására; 2. bármily higgadt bölcs legyen is valaki, aligha fogja ilyen stílusban bizonygatni az igazát — akár a verés után, akár a törvényszéken . . . A komédia elejére azért nem lehet helyezni a töredékeket, mert annyira képzett «szofista» igazán nem lehetett Epicharmos hőse, hogy az egyik pillanatban eleai, a másikban hérakleitosi-pythagoreus igazságokat akarjon bizonyítani.

Az 1. töredék — mint említettük — egy párbeszéd kiszakított részletét tartalmazza, s meglepő, hogy nem a mester, hanem a tanítvány tölti be a kérdező szerepét. Csekély valószínűsége van a platóni Sókratés azon állításának, hogy már Parmenidés alkalmazta a kérdve-kifejtő módszert (Soph. 217 C), még kevésbé valószínű ez egy rhapsódos — Xenophanés — esetében. Az a benyomásunk, hogy az 1 fr. hőse egy vonatkozásban mutat rokon vonásokat a 2. fr-éval — abban, hogy ő is valamilyen csávából szeretne szabadulni tudománya segítségével.

Az előző (elveszett) sorokban a mester valamilyen eleai tételt mondhatott ki, nyilván nem magának a bölcselkedésnek a kedvéért — komédiáról van szó! —, hanem hogy egy bizonyos — feltehetően nagyon is reális — álláspontot támasszon meg vele. Az istenekre nem ő, hanem vita-partnere terelte a szót (az *ἀλλά*-nak másképp nem volna értelme), ami szemmelláthatóan kellemetlenül érinti hősünket. Szeretné mielőbb visszaterelni a beszélgetést olyan síkra, ahol nincs kitéve ilyen naiv hitből fakadó kérdéseknek.

A további mondatokból kiviláglik, hogy hősünk vulgarizálja az eleai tanokat, annak pedig nyoma sincs, hogy a mitológikus felfogással a xenophanési Egy Isten eszméjét állítaná szembe. Sajnos, nem tudjuk, mi volt az a mondanivalója, amihez (a 6. sorban) szeretne visszakanyarodni. Az azonban bizonyos, hogy Parmenidés a «létező»-n kívül semmiről nem állította, hogy öröktől fogva való, nem-született stb. — a töredék kétszeri *τάδε* szava tehát — értő közönség előtt — máris csúffá tette a komédia hősét.

Ebből kiindulva, szükségtelennek kell tartanunk a *τάδε* = *τὰ θεῖα* reinhardti értelmezését.[12] Tartalmi-hangulati különbség is van a 2. és 6. sor *τάδε* szava között: az utóbbi helyen magát az egész beszélgetés tárgyát vagy tárgyait jelöli, az előbbi helyen viszont — szó szerint — csak így fordítható: «ezek a dolgok», sőt, «ezek a micsodák». Mihelyt ezt kimondta hősünk, máris megszabadult attól a kényelmetlen feladattól, hogy az istenek örök létét kelljen bizonyítania. Most már, a szó szoros értelmében, semleges területre terelte a vitát, s ebből nem is enged többé. Mihelyt pedig az értetlen kérdező a Chaosra — vagyis egy dologként is felfogható mitológiai fogalomra — fordítja a szót, félig már nyert ügye van. Látván, hogy sikerül vitabeli ellenfelét elképesztenie, újra magabiztos, szinte felszabadult hangon sürgeti az eddigi vita berekesztését.[13]

Nem zárhatjuk le elemzésünket anélkül, hogy a töredék 4. sorát közelebbről meg ne vizsgálnánk. Ez a sor emlékeztet arra a parmenidési gondolatsorra, hogy sem a «nemlétezőből», nem nőhet ki semmi — minthogy már annak magának a létezése is abszurdum — , sem pedig a «létezőből», mivel a helyes gondolkodás nem engedi, hogy abból valami más születhessen (Parm. B 8, 6 — 13).[14] Ezt a tézisét Parmenidés is röviden foglalta össze — mint egy szélesebb gondolatmenet egyik tagját —, az epicharmosi hős azonban egyetlen kurta kérdésbe fogja össze az egészet, miután egy nyomatékos «Hogyhogy»? felkiáltással fejezte ki fölényes csodálkozását a Chaos-mesén. Az első két sorban, ahol az istenekről folyt a vita, még csak nem is kísérletezett bizonyítással: megelégedett (mert kénytelen volt megelégedni) örök és változatlan létük puszta deklarálásával. Most, miután *egy* — tehát könnyebben vizsgálható, «konkrétabb» — fogalomra csapott át a dialógus, egyszeriben ész-érvhez folyamodik: átveszi a kérdező szerepét, s kihasználva az ebből származó helyzeti előnyt, immár ő szeretné ellenfelét rászorítani arra, hogy próbálja bebizonyítani

[12] *Kranz* ezt fogadja el és — «das»-szal fordítja . . . Azt sem értem, hogy *Reinhardt* miért és hogyan tesz egyenlőségi jelet a *θεοί* és a «kimondott szó» közé (123. o.) — mit kezdjünk akkor a 2. sor második felével? —, és miért mond «dieses Wesen»-t (124. o.).

[13] A *μὰ Δία* felkiáltás újabb színnel gazdagítja a helyzetnek és a mitológia-ellenes hős jellemének a komikumát. Önkéntelenül az *Apologia* Sókratésának «a kutyára!» felkiáltására kell gondolnunk, csak ott tragikus háttérrel hangzik fel a tréfás eskü.

[14] Parm. B 8,12 sorára *Reinhardt* ⟨τοῦ⟩ [μή] korrekcióját fogadom el — *Riezler*hez, *H. Fränkel*hez és *Szabó Árpád*hoz hasonlóan.

állítását. Az persze nem képes erre, hiszen egész naiv hitétől idegen a logikus érvelés, s különben is csak a közhiedelemre hivatkozik *(λέγεται)*, önálló véleménye nincs. Csak értetlen csodálkozás a válasza, amit a mester tüstént ki is aknáz. «Hogyhogy (ti. hogyan születhetett a Chaos elsőként), amikor nem volt semmije, ahonnan jöjjön, sem ahová elsőként menjen?» — hangzik szó szerinti fordításban a beszélgetést megfordító kérdés. A logika nyelvén szólva — melynek ez a kérdés nyilvánvaló paródiája, anélkül, hogy olyan bonyolult gondolatmenet állna mögötte, mint a De MXG-ben vagy akár a pseudo-plutarchosi Strom. 4-ben (= VS 21 A 32) — ez annyit tesz, hogy maga a lét abszolút, tehát kizár mindenféle változást. Elképzelhetetlen ui. — mint Parmenidés tanítja —, hogy a létezőn kívül bármi is létezzék. Epicharmos hőse, mint eleata-tanítvány, elutasítja a nem-létező s bármiféle változás gondolatát, de jellemző, hogy mennyire földhöz ragadt módon képzeli el mindezt: stílusából kiderül, hogy csak kézzelfogható fogalmakban képes gondolkodni, tudálékossága ellenére is.

Parmenidés — vagy legalábbis az eleaták — csúfolására mutat a «létező» ismérveinek ismerete, amire már az első két sor is utalt. A 4. sor humorát, az egész fogalmazás tudatos (Epicharmos részéről tudatos!) hevenyészettségén kívül, az adja meg, hogy a filozófus-mester nem az időben, hanem a térben való mozgás lehetetlenségével cáfol, ami Parmenidésnél csak másodrendű, járulékos problémaként merült fel (B 8,23 kk.). A tér könnyebben érzékelhető, mint az idő. Ezért hivatkozik erre — a párbeszéd utolsó mondatáig — a hős, amivel az idő végtelenségét és a tér végességét állító Parmenidés kétszeresen is a gúny középpontjába kerül.

Felvetődhet a kérdés: nem pontosan fordított-e a helyzet? Nem azért érvel-e így a filozófus, mert Parmenidés azt tanította[15] — szemben a pythagoreusokkal[16] —, hogy nincs űr, s ezért mozgás sincs? Két meggondolás szól ez ellen. Először az, hogy Parmenidés a mozgás logikai képtelensége miatt vetette el a «tér» fogalmát, nem pedig fordítva.[17] Másodszor az, hogy a későbbi Ekphantos volt tudomásunk szerint az első pythagoreus, aki — Démokritos hatására — fizikai értelemben beszélt az űrről.

Epicharmos e két, minden bizonnyal hitelesnek tekinthető töredékéből is kitűnik, hogy jól ismerte a korabeli filozófiai áramlatokat. Vérbeli komédiaköltőként azonban nem arra törekedett, hogy ezek egyikét vagy másikát rendszerezett formában vigye színre, hanem hogy magát a való életbe annyiszor belebotló filozófust kacagtassa ki. — Az 1. és 2. töredék elemzéséből azt láttuk, hogy a kettőt nem lehet egyazon komédia részeinek tekinteni, továbbá, hogy ezek hőseiül *a* filozófustípust, nem kizárólag egy Xenophanés-szerű bölcselőt kell elképzelni. Ebből azonban az is következik, hogy Epicharmost egyértelműen Xenophanés-forrásnak tekinteni és különböző eszmei áramlatok viszonyának rekonstruálásához tekintélyként felvonultatni nem helyes.

[15] *G. Thomson :* Aeschylus and Athens.[2] London 1946. 370. o.

[16] *Gomperz :* Griechische Denker.[3] I. Leipzig 1911. 144. és 438. o. Hasonlóképpen *Burnet, Capelle, Zafiropulo* stb.

[17] L. *Szabó Á. :* Zur Geschichte der Dialektik des Denkens (Acta Antiqua II. 1954) 17 kk.

VARGA EDIT

A HYPOKEFAL-MONOGRÁFIA ELŐMUNKÁLATAI[1]

A késői és görög—római kori Egyiptom halotti kultuszának fontos emlékcsoportját képezik azok a tárgyak, melyeket Champollion a Louvre egyik papíruszának a papírusz elhelyezésére vonatkozó kifejezése alapján *(ὑπὸ τὴν κεφαλήν)* hypokefaloknak nevezett el[2]. A kerek, lapos korongok nagy része stukkóval borított vászonból, ritkábban papírusz-ból vagy bronzból, s egészen kivételesen, mint például az Ermitage egyik példánya, fából készültek. Máig sem eldöntött kérdés, hogy a korongokkal szoros rokonságot mutató lapos terrakotta tálak a fenti csoportba sorolhatók-e; leletkörülményeik és díszítésük arra mutat, hogy nagy részük ebbe a kategóriába tartozik éppúgy, mint a kairói múzeum kék üvegpasztából való korongja is. A vászon, papírusz, bronz, fa és számos terrakotta példány egyik oldalát — ritkán mindkettőt — mágikus ábrázolások és szövegek, a korong szélét pedig a Halottak Könyve 162. fejezetének egy részlete borítják. Publikálásuk és rendeltetésük felismerése nyomán bővebb tárgyalásuk a múlt század közepén kezdődött meg, amikor a múmiabontások alkalmával a halottak feje alatt „in situ" megtalálták az első példányokat. Birch és Migliarini firenzei bontása,[3] majd a British Museum és néhány angol magángyűjtemény vonatkozó anyagának ugyancsak Birch által történő közzététele és elemzése[4] volt az első kezdeményezés, melyhez Horrack,[5] Pleyte[6] és Lanzone[7] publikációi csatlakoztak. 1883-ban a VI. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson C. Leemans már 21 példányról adott számot.[8] A század végén és a XX. század elején egy-egy példány közlése mellett jelentős volt Daressy kairói katalógusa,[9] Petrie[10] és Peet[11] abydosi ásatásaiból előkerült darabok publikálása, és Budge összefoglaló tanulmánya a Lady Meux-gyűjtemény hypokefaljáról.[12] Ezzel körülbelül véget is ért ennek a sajátos és sok proble-

[1] Elhangzott a XXV. Nemzetközi Orientalista Kongresszus Egyiptológiai szekciójának ülésén. Moszkva 1960. aug. 15.

[2] *J. F. Champollion :* Notice descriptive des monuments Egyptiens du Musée Charles X, Paris, 1837. 121. o.

[3] Account of the Unrolling of a Mummy at Florence, belonging to the Grand Duke of Tuscany, by Prof. *Migliarini*, ...with some Notes and Observations by *S. Birch*. Archaeologia, vol. XXXVI. 1855. 161—174. o. XV. tábla.

[4] PSBA, vol. V, VI, VII.

[5] Revue Archéologique, 1862. 129—139; PSBA, vol. VI. 126—129. o. (=Oeuvres diverses. Paris, 1907. Bibliothèque égyptologique, t. 17); Études archéologiques, linguistiques et historiques dédiées à...C. Leemans. Leyde, 1885. 59—60. o.

[6] Chapitres supplémentaires du Livre des Morts 162 à 174. Traduction et commentaire. Leyde, 1881.

[7] *Fabretti—Rossi—Lanzone :* Catalogo generale dei Musei di antichità; Regio Museo di Torino. Roma, 1881—1888. I. 327—329. o.

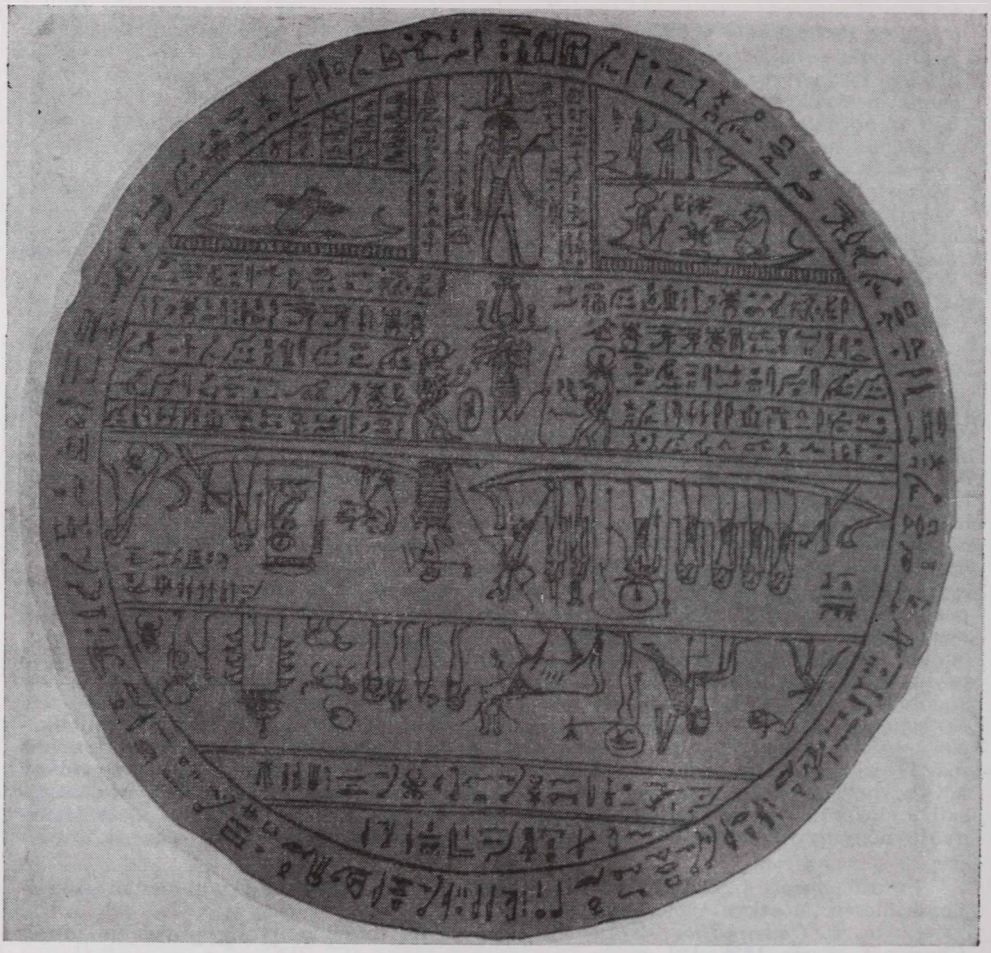
[8] Actes du 6e Congrès international des orientalistes. Leyde, 1885. Partie 4, section 3. 89—123. o.

[9] Textes et dessins magiques. Catalogue général du Caire. Le Caire, 1902.

[10] Abydos, Part I. Egypt Exploration Fund XXII. London, 1902. 37—38. o. LXXVII, LXXIX, 3, 4. táblák.

[11] The Cemeteries of Abydos, Part II. Egypt Exploration Fund, 1911—12. 92—93. o. 52, 54. ábrák.

[12] Some Account of the Collection of Egyptian Antiquities in the Possession of Lady Meux. London, 1896. No 35, 89—94. o. VI. tábla; The Mummy..., Cambridge, 1925. 476—478. o.; etc.

1. kép

mát rejtő emlékcsoportnak folyamatos publikálása és elemzése. A hypokefalok — nevezetesen a Meux-gyűjteményből Bruxelles-be került példány — ábrázolásainak tartalmát illetően ugyan heves polémia alakult ki Capart és Speleers között,[13] de ez elszigetelt jelenség maradt, melyet nem követett a problémakör szintétikus vizsgálata. E század folyamán csupán hat példány közzététele történt meg,[14] holott az ásatások során kerülhettek elő újabb darabok, nem is említve azt a tényt, hogy több gyűjtemény vonatkozó anyaga máig sincs publikálva.

A szakirodalomban való részben hiányos, részben elavult feldolgozása, és a legújabb kutatás által történt szinte teljes figyelmen kívül hagyása már magában is szüksé-

[13] *J. Capart :* Deux hypocéphales égyptiens. Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 3e série, 14 (1942), 130—133. o.; Note additionnelle. ibidem, 15 (1943), 83—85. o. és 16 (1944), 48 o.; *L. Speleers :* Le sens de nos deux hypocéphales égyptiens. Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Historie, Bruxelles, 3e série, 15 (1943) 35—43. o. és Note complémentaire. ibidem, 16 (1944), 44—48. o.

[14] *Fl. Petrie :* i. m.; *E. Peet :* i. m.; *A. Burnet :* Cartonnage de momie. Chronique d'Egypte, XXVI. No 51. 111—112.

gessé teszi ennek az emlékcsoportnak összefoglaló feldolgozását, amelyet a hozzá fűződő és később még ismertetendő problémák miatt egyébként is megérdemel. A hypokefalmonográfia alapját a különböző múzeumokban és gyűjteményekben szétszórt, s jórészt publikálatlan példányok összegyűjtése kell hogy képezze. A gyűjtőmunka során a példányok száma 89-re emelkedett. Bár nyilvánvaló, hogy ez a szám még növelhető, mégis elegendőnek látszik ahhoz, hogy a hypokefalokkal kapcsolatos főbb problémákat fel lehessen vetni.

A múmia feje alá helyezett lapos korongok leggyakoribb típusának két, ellentétes irányban felrajzolt ábrázolásai több részre osztott mezőben helyezkednek el. A legteljesebb, nyolc jelenetes kompozíció fő csoportjai a következők: egyik oldalon a kétarcú Amon-Rē', a bárkában naoson álló lélekmadárnak adoráló Isis és Nephthys, egy bárkában sírból felszálló skarabeus Rē'vel és Thothtal, bárkában ülő Sokaris-sólyom, fekvő kosok és *ba*-madarak, és a négy kosfejű Amon-Rē'nek adoráló *hetet*-majmok. A másik oldalon: a nappali és éjszakai bárka, az ember-madártestű Minnek udat-szemet ajánló ithyphallikus Nehebka-kígyó, Uadit istennő, Hathor tehén a négy Horus-gyermekkel, naos kosfejjel, ülő Rē' skarabeussal, továbbá lótuszlevél, kos és oroszlán képe. Az egyes jeleneteket rövid, istennevet és dicsőítést tartalmazó feliratok kísérik; hosszabb szöveg csak a második mezőben olvasható, amelyben a halott a teremtő istennel azonosul (1. kép).[15] Ugyanezt az istent egy Firenzében őrzött példány a «fej alatt levő láng teremtője»-ként nevezi, megadva ezáltal a hypokefal legteljesebb egyiptomi címét a *bś hr tp* kifejezésben. A korong szélén körbefutó felirat a Halottak Könyve 162. fejezetét idézi, («Lángot kelteni a halott feje alatt»), melynek egyik legelső megfogalmazása a 21. dinasztia korából maradt fenn. A szöveg utasítást tartalmaz egy aranyból készített vagy papíruszra rajzolt Iḥet-tehén figurájának nyakba, illetve a fej alá helyezésére vonatkozóan, amely felett imát kell elmondani. Az amulett lángot sugároz a múmiára, és istenné teszi a túlvilágon. A varázslatot az Iḥet-uret tehén viszi végbe fia, Rē' — azaz a Rē'vel azonosult halott — számára. Az ima Amon-Rē'hez szól, s az elhúnyt védelmét kéri. A hypokefalok körfeliratai ennek a varázsszövegnek variációit tartalmazzák az illető halott nevével. A Halottak Könyve 162. fejezetének 21. dinasztia kori megjelenése egy mágikus ritus írásban való rögzítését jelenti.

Az idézett fejezet azonban csak egyik eleme a hypokefalok kialakulásának. A másik és talán elsődleges összetevő a fej alá helyezett amulett, amelynek lángot sugárzó erőt tulajdonítottak. Ez a két tényező befolyásolta az amulett formáját és ábrázolásainak tartalmát. Ha a fej alatt elhelyezett tárgyak korábbi, szórványos példáit ezúttal nem is vizsgáljuk, fel kell figyelnünk a Közép Birodalom szarkofágjain megjelenő kerek, gyékény fejpárna ábrázolásokra, mint a hypokefalok korai, formai ősére. A fejtámaszra helyezett párna vagy a halottas ágyon fekvő múmia feje alatti párna, a *ḥnm. t wr. t*, gyakori dísze a szarkofágok fejrészein ábrázolt ajándék-frízeknek.[16] Az Újbirodalom idején a halottak fejpárnája vászonból, néha bőrből készült, s az is előfordult, hogy párna híján a múmiák feje alá sokrétűen összehajtott vászonköteget helyeztek el.[17] A késői korban gyékény- vagy papíruszsásfonat helyettesítette a párnát,[18] de a szokás — változó intenzitással — a római korig követhető. Minden bizonnyal a hétköznapi életből átvett tárgy, a kerek gyékénykorong vagy más anyagból készített fejpárna sepulchrális alkalmazásáról van szó anélkül, hogy mélyebb vallásos jelentőséggel ruházták volna fel azt.

Másként áll a helyzet a Metropolitan Museum által feltárt, XI. és XII. dinasztia kori sírokból a múmiák feje alól előkerült ún. «hypocephalus biscuit»-ekkel. Az egyik példányt; kis, kerek kenyeret Wah múmiájának feje alatt találták a fejtámaszra helyezve.[19] A másik pedig — ezúttal kerek gyantadarab — a Licht-i déli piramis mellett feltárt XII. dinasztia kori sírból, Senebtisi múmiájának feje alól került elő.[20] Hogy nem áldozati ajándékról van szó, azt a sírban felhalmozott, szokásos helyen megtalált ételajándékok bizonyítják. Ilyen kenyérlelet került elő továbbá XVIII. dinasztia kori, Deir el Medineh-i sírokban is a halottak feje alól,[21] ahol az áldozati ajándékokat a maguk helyén szintén megtalálták. Ebben a kis «fejalátétben» és a hozzá fűződő vallásos gondolatban egyik

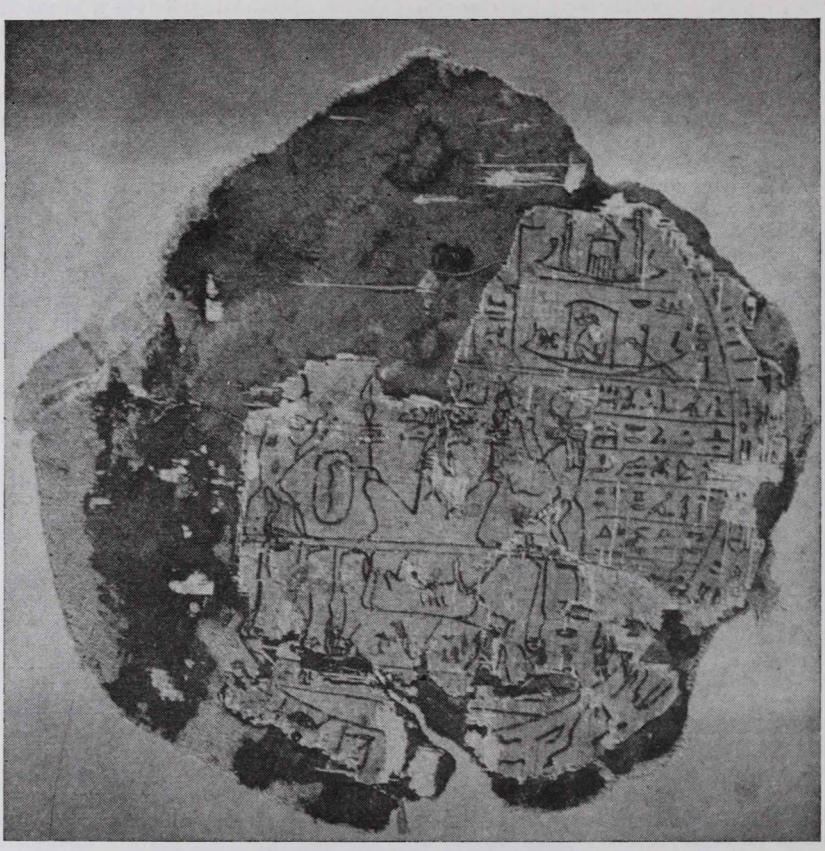
[15] Bruxelles, N° 6319, stukkós vászon, átm.: 10,16 cm.

[16] *P. Lacau :* Sarcophages antérieurs au Nouvel Empire. Catalogue générale du Caire, Le Caire, 1904—1906. N°s 28034, 28038, 28083. XXXVI. 118—120. tábla; *G. Steindorrf :* Grabfunde des Mittleren Reichs in den königlichen Muséen zu Berlin. I. Das Grab des Mentuhotep. Berlin, 1896. 22, 30—31. o.; etc.

[17] 18. dinasztia: Deir el Medineh, N° 1370 sír, két példány (= *Bruyère*, B.: Rapport préliminaire sur les fouilles de Deir el Medineh. t. XV. 2e Partie, 138. o), és Szetau múmiájának a feje alatt (= ibidem, t. XIV. 103. o).

[18] Szépművészeti Múzeum. Egyiptomi Gyűjtemény. N° 58. 7-E.

[19] *W. Hayes :* The Scepter of Egypt. Part I. 306. o.

2. kép

csíráját láthatjuk az évszázadok múlva gondosan megfogalmazott halotti szokásnak.

A kérdés ezúttal az, hogy a kivételes esetben fej alá helyezett kenyér és a tradicionális fejpárna hol kapott először mágikus tartalmat, és ennek révén miként alakult ki a késői korban már tudatos célzattal fej alá helyezett, mágikus rajzokkal és szövegekkel borított hypokefal.

Peet abydosi ásatásai során előkerült két, XXV. dinasztia kori kartonázs díszítésében figyelemre méltó elrendezést látunk.[22] Az egyik kartonázs fej alatti mezőjében körbefutó felirat tűnik fel; a másikon ugyanott, a körfeliraton belül mellső lábaival és farkával egy-egy napkorongot tartó skorpió képe jelenik meg. Míg az első feliratban csak a *h3*, a másodikban már a *bś ḥr tp* kifejezést, a körfelirat, illetve az ábrázolás mágikus jellegére való utalást olvashatjuk. Nyilvánvaló, hogy a hypokefal első, mágikus tartalommal rendelkező, alakulóban levő formáját e példányokban, s általában e kor kartonázs-fejrészeinek ábrázolásaiban kell látnunk. Ösztönzőleg hathattak a fejpárna és a mitikus tartalom ötvöződésére a koporsókon levő ábrázolások is. Emlékeztetek itt például a Montu papok koporsó-fejrészein szokásos jelenetekre: a horizonton felkelő nap, vagy a Su által felemelt napkorong ábrázolásaira.[23] A következő fázist a kartonázs-fejrész

[20] *W. Hayes :* i. m., 304—305. o.
[21] *B. Bruyére :* i. m., t. XV. 2e Partie, 183 o. No 1381 sir.
[22] *E. Peet :* i. m., 52, 54. ábrák.
[23] *H. Gauthier :* Cercueils anthropoïdes des prêtres de Montou. I—II. Catalogue

belsejébe ragasztott kerek papíruszkorong jelentette, amelyen már a később kánonikussá váló mágikus rajzok és feliratok megjelennek. Ilyen többek között az Ermitage egyik példánya is. (2. kép).[24]

A temetkezési szokásokban a Közép Birodalomtól kezdve elterjedt fejpárna és a 21. dinasztia utáni kartonázsok és koporsó-fejrészek mitológikus ábrázolásainak összeolvadásából alakulhatott ki a 25. dinasztia idején a napkorong mintájára formált fejalátét, amely a római korig egy szűk társadalmi réteg halotti kultusztárgya volt.

A korábban ismertetett jelenetek és alakok mindegyike már a 21. dinasztia korától kezdve egyre sűrűbben tűnik fel a sírleletek, elsősorban a papi koporsók és kartonázsok ábrázolásain. Ezeknek a fejalátét számára történt, adott szempont szerinti kiválasztása, az egyes alakoknak és jeleneteknek bonyolult vallásos összefüggésük alapján és a mágikus cél érdekében való összeállítása azt mutatja, hogy a formaadás és a kompozíció a mítoszok és elvont istenalakok körében járatos személyek műve volt; a papságé. Valóban, ha elolvassuk a hypokefalok feliratait, kiderül, hogy a tulajdonosok papi funkciót viseltek: a férfiak többsége Amon papjai és irnokai, a nők pedig Amon sistrum-hordozói voltak, és szüleik ugyancsak papi, illetve papnői címekkel rendelkeztek. Bizonyára ők maguk készítették a rajzokat és feliratokat is, amelyek olykor — főként a Ptolemaios-kor végén és a római korban — ha sietősen és hibásan vannak is odavetve, mindannyiszor gyakorlott és az ábrázolás tartalmával tisztában levő személy munkájára vallanak. Az előkerült példányoknak viszonylag kis száma már magában véve is szűkkörű használatról tanúskodik, de még így is tovább kell szűkíteni a kört, ha magyarázatot keresünk arra a jelenségre, hogy egy, legalább öt és fél évszázadon keresztül fennmaradt halotti szokás nyomán ilyen szokatlanul kis számú emlék került elő.

Elsősorban területileg kell határt szabni az elterjedésnek. Az eddig vizsgált példányok nyolcvan százaléka felsőegyiptomi eredetű; közelebbről Théba és Ahmim környékéről való. Azokat a darabokat, melyek műkereskedelem útján kerültek az egyes múzeumokba vagy magángyűjteményekbe, egyrészt a tulajdonosok egyéb emlékei alapján, másrészt a luxori műkereskedelemből való származásuk miatt ítélhetjük felsőegyiptomi eredetűeknek. Természetesen Alsó-Egyiptomban is találtak egy-két példányt, s a külön problémát jelentő terrakotta-korongok nagy többsége is Tell el Yahudije-ben jött napvilágra, mégis az alaptípus kialakulásának s a szokás centrumának és virágzásának helyét Felső-Egyiptomra, Théba és Ahmim vidékére kell korlátoznunk.

A hypokefalok tulajdonosai — egyéb mellékes papi funkcióik mellett — elsősorban, de többségükben kizárólagosan Amon és Min papjai, illetve Amon sistrum-hordozói voltak. Valószínű emellett, hogy a hypokefalok használata még ebben a viszonylag széles rétegben sem volt általános, hanem bizonyos családokon belül öröklődött, ahogyan ezt a genealógiai vizsgálatok világosan megmutatják. Egy családon belül négy generáción át is lehet követni a szokás fennmaradását, mint például Takerheb firenzei példánya nyomán megtaláljuk fiának, Hernefernek[25] és két unokájának, Pahibnek[26] és Nestaneteretten-nek[27] torinói, s dédunokájának, Herneditef-nek[28] a British Museumban őrzött hypokefalját A család minden tagja papi címeket visel; Amon papjai, irnokai, illetve sistrum-hordozói voltak. Már eddig is bebizonyosodott, hogy e kis emlékcsoport példányainak összegyűjtésével a késői és Ptolemaios-kor papi családjaira vonatkozó adatok kiegészítése várható.

Pahib (m) + TAKERHEB (f) (Firenze)

HERNEFER (m) (Torino 2322) + Takašet (f)

PAHIB (m) (Torino 2325) — Nehtherheb (m) + Tadineferhotep (f) — NESTANETERETTEN (f) (Torino 2324)

HERNEDITEF (m) (BM 8446)

générale du Caire, Le Caire, 1913; *B. Bruyère :* Une nouvelle famille de prêtres de Montou trouvée par Baraize à Deir el Bahri. ASAE LIV. 1er fasc. IV, VIII. táblák.

[24] Ermitage, No 8737, papírusz, átm.: 14 cm.

[25] Torino, No 2322, stukkós vászon, átm. 17 cm.

[26] Torino, No 2325, stukkós vászon, átm.: 14 cm.

[27] Torino, No 2324, stukkós vászon, átm. 14 cm.

[28] British Museum, No 8446, stukkós vászon, átm. 11 cm.

Ki kell még emelni azt is, hogy a geneológiai adatok alapján felépített kormeghatározás nyomán az emlékcsoportnak olyan osztályozása végezhető el, melynek során kor szerint is jól meghatározhatók egyrészt a Halottak Könyve 162. fejezetének variációi, másrészt a mágikus rajzok változásai, a típusok gazdagodása, majd a hypokefal elrendezésének és ábrázolásának elszegényedése a római korban.

Példa erre a sok közül a második mező ábrázolásának alakulása. A kartonázs-fejrészeken első ízben megjelenő alakok között ezt a jelenetet nem találjuk — noha a koporsók ábrázolásain vagy a kartonázsok mellrészein, egyéb halotti kultusztárgyak ábrázolásait nem is említve, ez a kép is feltűnik —, de már a kerek mező zónás felosztású első példányain szerepel (2. kép). Megállapítható, hogy az alaptípus a négyfejű kosnak adoráló majmok centrális elhelyezése és a kétoldalt húzódó horizontális feliratsorok együttes megjelenése volt. Ezt variálja az oldalsó feliratsorokat kiszorító, az egész mezőt elfoglaló négy, hat, sőt nyolc majommal megtöltött zóna alkalmazása, amely speciálisan

3. kép

4. kép

a Théba környékén előkerült példányokra jellemző (3. kép).[29] Ez a két típus egymás mellett él a Ptolemaios-korig. Körülbelül II. Ptolemaios Philadelphos korától kezdve figyelhető meg, az előző két típus ritkuló előfordulása mellett, az egyre gyakrabban felbukkanó, az egész képmező felosztását megváltoztató s azt új alakokkal benépesítő példány, amelyen a négyfejű kos adorálási jelenete vagy egészen lerövidül, vagy teljesen elmarad (4. kép).[30] Az utolsó stádiumot egyik római kori példány jelenti, amelyen már egyetlen közös jelenet sincs az alaptípuson ábrázoltakkal; a mezőt két-két adoráló majom között álló múmia s a

[29] British Museum, No 8445c , stukkós vászon, átm.: 17 cm.
[30] Kairo, No 10699, stukkós vászon, átm. 19,2 cm.

5. kép

négy Horus-gyermek köré csoportosított, részben rongált, részben hibás, többnyire olvashatatlan felirat foglalja el (5. kép).[31]

Ez a fejlődési sor a képmező minden jelenetcsoportjánál követhető. Az itt bemutatott példa csak azt igazolja, hogy a terület, funkció és a leszármazási adatok alapján felépített kronológia a típus alakulásának egyes fázisait milyen mértékben képes megmutatni, s ily módon a fejlődés meneténck helyessége a datálás és a típuskatalógus kétoldali próbájának módszerével ellenőrizhető.

A monográfia gerincét négy nagy kérdésnek kell képeznie: 1. Az emlékcsoport genezise, 2. a képtípusok alakulása, 3. a Halottak Könyve 162. fejezete, továbbá a második képmező felirata variációinak összeállítása, 4. Az emlékcsoport elterjedésének területi meghatározása, a tulajdonosok funkcióinak összeállítása és a genealógiai táblázat megszerkesztése. E kérdések kidolgozása után fény derülhet egy eddig csak részleteiben tárgyalt, exkluzív halotti szokást képviselő emlékcsoport kialakulásának, virágzásának és hanyatlásának periódusaira s ezen keresztül a késői kori Egyiptom vallásos elképzeléseinek helyi és időbeli módosulásaira.

[31] Myers-gyűjtemény (Anglia): *S. Birch :* PSBA, vol. VII. 213—214. o.

HAVAS LÁSZLÓ

ATTICUS PÁLYAKEZDÉSE

A. Byrne[1] és H. Ziegler[2] monográfiái, néhány részlettanulmány[3] s a különböző kézikönyvek kimerítő összefoglalásai[4] Atticus pályafutásának számos, kezdetben megválaszolatlan részletkérdését tisztázták. Ennek ellenére több lényeges mozzanata a mai napig nem nyert kellő megvilágítást. Ily módon a polgári kutatóknak tág terük nyílt arra, hogy Atticus személyét és jelentőségét meghamisítsák. A továbbiakban pályakezdésének máig legvitatottabb, illetve még fel sem merült problémájára kísérelünk meg helyes választ adni egy — a valóságnak megfelelő — Atticus-portré kialakításának érdekében.

1. Az egyik legtöbbet érintett kérdés Atticus Athénbe való távozásának időpontja. Boissier ezt i. e. 88-ra datálja,[5] teljesen helytelenül, mivel Cornelius Nepos Atticusról szóló életrajzában ez áll: «... *posteaquam vidit — sc.* Atticus — *Cinnano tumultu civitatem esse perturbatam ... Athenas se contulit.*» (Corn. Nep. Att. 2, 2) Cinnáék felülkerekedése viszont 87:-re esik,[6] úgyhogy Atticus legkorábban ekkor költözhetett volna Athénbe.

De ez az újabb, 87-es datálás sem valószínű — hisz képtelenségnek látszik, hogy egy olyan óvatos pénzember, mint Atticus, a Sulla és Archelaos által egyaránt fenyegetett Görögországban telepedett volna le[7] —, s ezért a Drumann—Groebe-féle összefoglalás 85-re teszi Rómából való eltávozását.[8] Ezt az állítását mégsem indokolja meg kellőleg, úgyhogy egyes kutatók, így Utcsenko szerint is[9] a szóban forgó esemény 86-ra esik.

E datálási kísérlet ellen Feger sorakoztat fel komoly érveket. Szerinte 86 március 1-ig — Athén bevételéig — lehetetlen Atticus megérkezésével számolnunk, mivel egy véres ostromnak elébe néző városban ez az előrelátó üzletember semmiképpen sem telepedhetett le;[10] de az sem valószínű, hogy a 86-os év folyamán bármikor sor került volna erre, hisz egész esztendőben fennforgott az a veszély, hogy a görög terület válik Sulla és a populares párt megütközésének színterévé.[11]

Mindezek meggondolkoztató érvek, de ha ezeket vesszük alapul, akkor — tekintve, hogy a görög városoknak és főleg Athénnek 85-ben és 84 elején is állandóan rettegniük kellett Sulla visszatérésétől és esetleges megtorló intézkedéseitől[12] — Atticus sem 85-ben, sem 84-ben nem mehetett volna Görögországba. Már pedig ez ellene mond a tényeknek,

[1] *A. H. Byrne :* T. P. Atticus. Chapters of a biography, Bryn Mawr 1910. — vö. *M. Rostovtzeff :* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig, é. n. I 242.

[2] *H. Ziegler :* T. P. Atticus als Politiker. 1926. München és 1936. New York.

[3] *F. Münzer :* Hermes XI. 1905. 50. kk., *Dahlmann—Speyer :* Varronische Studien II Darmstadt 1960. 21. kk., *A. Gerlo :* L'Antiquité Classique XXV. 1956. 41. kk., *K. Büchner :* Gymnasium LVI. 1949. 100 kk., *R. J. Leslie :* The epicureanisme of T. P. Atticus, Philadelphia 1950. (Nem volt számomra hozzáférhető.)

[4] *Drumann—Groebe*[2] V. 9. kk., *G. Boissier :* Cicéron et ses amis.[10] Paris, 1895. 129. kk., *J. Carcopino :* Les sécrets de la correspondence de Cic. II. 250. kk.

[5] *G. Boissier :* i. m. 131.

[6] *Th. Mommsen :* Römische Geschichte[8] Berlin, 1889. III. 304.

[7] *N. A. Maskin :* Az ókori Róma története. Bp. 1951. 204.

[8] *Drumann—Groebe*[2] V. 12.

[9] *Sz. L. Utcsenko :* Igyejno-polityicseszkaja borba v Rime nakanunye pagyenyija reszpubliki. Moszkva, 1952. 242.

[10] *R. Feger :* R. E. Bd. VIII. Suppl. 505.

[11] *Moskovits Gy. :* L. Corn. Sulla, Róma diktátora. Pécs, 1938. 28.

[12] *N. A. Maskin :* i. m. 205., vö. Plut. Sulla 36.

hisz 84 elején Athénben találjuk (Corn. Nep. 4, 1). Sőt — mint arról a későbbiekben szó lesz — olyan nagy tekintélynek örvend, amelyet semmiképpen sem szerezhetett volna meg akkor, ha csak ebben az évben telepedik meg itt.

Az eddig felhozott érvek tehát — mégha sok esetben nyomósaknak látszanak is — a felvetett kérdést, Atticus Athénbe távozásának időpontját megoldatlanul hagyják. Kínálkozik azonban számunkra egy olyan fogódzó, amelynek segítségével lehetőség nyílik a vitatott időpont többé-kevésbé pontos meghatározására. Atticus értékelése — bármenynyire is eltérő a különböző kutatók állásfoglalása — egy vonatkozásban egyértelmű. Nincs senki, aki ne ismerné el, hogy kitűnő üzletember volt. Feltehető tehát, hogy Athénbe való távozása mögött szintén valami gazdasági ok húzódott meg, mint azt a továbbiakban valószínűsíteni fogjuk.

A 87-ben Rómában hatalomra jutó populares párt közelről sem képviselte a lovagrend gazdasági érdekeit.[13] Így Marius a polgárháború folyamán hajóival zárta el az élelmiszer szállítmányokat a szárazföldtől, a kereskedőket kifosztotta, s ezáltal tette magát a piac urává (Plut. Marius 42). Tetézte ezt még azzal, hogy amikor árulás útján megkaparintotta Ostiát, a kincseket felprédálta, és a lakosok közül — akárcsak később Rómában — többeket megöletett, köztük számos lovagot.[14]

Végül teljesen nyilvánvalóvá tette a populares párt szembenállását a lovagrend gazdasági érdekeivel a 86. évi *lex Valeria*,[15] amely az adósságok ¾ részét eltörölte (Sallust. Cat. 33, 2., Vell. Pat. II 23, 2); továbbá az a 85. évi pénzreform,[16] amelynek értelmében a nem teljes értékű pénzérméket részben kivonták, részben pedig névértéküknél alacsonyabb értékben hozták forgalomba.

Atticust, a pénzembert nyilván ez a két intézkedés győzte meg arról, hogy ha továbbra is Rómában marad, gazdasági tevékenységét csőd fenyegeti. Ezért Athénbe való távozását — figyelembe véve a városnak 86 márciusáig terjedő ostromát is — vagy 86 második felére, vagy 85-re tehetjük. S hogy eltávozását valóban gazdasági ok határozta meg, azt jól mutatja, hogy olyan városba tette át tevékenysége központját, amely ebben az időben pénzügyletei számára a legkedvezőbb feltételekkel bírt. Először is azért, mert Athén Sulla fennhatósága alá tartozott, aki kezdetben, — mivel elszegényedett senatori családból származva éppúgy parvenünek számított, mint akármely *homo novus*[17] —, sokkal közelebb állt a lovagrendhez, mint a populares párt.[18] Róma elfoglalásakor például a lovagok házainak megvédésére őrségeket állított fel (Appian. B. C. 58, 59). Ezenkívül, a *lex Valeriával* szemben, ő csak a kamatokat korlátozta, egy 12%-os méltányos kamatláb megszabásával.[19] Végül minden erejével a mithridatesi háború miatt elszakadt területeknek Róma s így a lovagrend gazdasági érdekkörébe való visszaállításán fáradozott. Atticus tehát már csak ezért is kifizetődőnek tartotta, hogy keletre költözzék.

Másrészt Athén és általában Görögország kitűnő lehetőségeket biztosított ekkoriban a pénzügyi manipulációkhoz. A Sulla uralma alá tartozó területeken a legkülönbözőbb személyek verettek új pénzeket. Így az Atticusszal — legalábbis a későbbiekben — gazdasági összeköttetésben álló Lucullus (Plut. Luc. 2, 2 Sulla 12, Appian. Mithr. 54), valamint az a L. Manlius Torquatus, akire — minthogy barátja volt — Atticus feltétlenül számíthatott.

Fontosabb és főleg adatokkal is jobban igazolható az Atticust Athénbe vonzó harmadik gazdasági tényező. Sulla ostroma tönkretette a várost,[20] s az, hogy magához térhessen, kölcsönökhöz volt kénytelen folyamodni. A helybeli pénzemberek azonban csak óriási kamat ellenében kölcsönöztek. Atticus ezt a kedvező helyzetet használta ki.

[13] *H. Hill :* The Roman Middle Class. Oxford, 1952. 145. kk.

[14] Plut. Marius 42, Liv. Epit. 79. Appian. B. C. I 67, 308, Orosius V 19, 17 Licinianus 18.

[15] *J. Carcopino :* Histoire de la république romaine. Paris, 1932. II. 431., *T. Frank* AJPh LIV. 1933. 56. kk.

[16] Cic. Off. III. 80, Plin. H. N. XXXIII. 132, XXXIV. 27, *T. Frank :* An economic survey of ancient Roma. Baltimore, 1933. I. 266—8.

[17] *J. Carcopino :* Sylla ou la monarchie manquée. Paris, 1931. 21. k..

[18] Ezen a véleményen van *Carcopino* Sall. b. Jug. 95 alapján, valamint *Heinlein István* is EPhK. 1939. 301. kk —. Marxista kutatóink Sulla pályájának csak későbbi szakaszával foglalkoztak a lovagrend szempontjából, vö. *Maróti Egon :* Ant. Tan. V. 1958. 279. kk., *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Cicero válogatott művei[2] Bp. 1959. c. kötetének idevágó bevezető tanulmánya 18—9., *Maróti Egon* Ant. Tan. VI. 1959. 185.

[19] *Th. Mommsen :* R. G.[8] Berlin, 1889. 261. másképp értékeli ezt a kérdést.

[20] *J. Holtzmann :* Zeitschr. f. die Altertumswissenschaft 1836. 867. kk.

Alacsony kamatra adott ki pénzeket (Corn. Nep. Att. 2, 3. 4. 5. 6.), s így — amellett, hogy nagy nyereségre tett szert — a helybeli pénzarisztokráciát is kiütötte a nyeregből.

Végül, hogy Athénben egyébként is kitűnő nyerészkedési lehetőségek kínálkoztak, egy hipotézissel egészíthetjük ki. Cicero 68/67 fordulóján Atticushoz intézett két levelében (Cic ad Att. I 5, 6 és 8, 1) megemlékezik egy bizonyos Tadiusról, mint akinek érdekében barátja minden tőle telhetőt megtett. Bár a kérdéses helyeken Tadius praenomen nélkül szerepel, már Münzer[21] — érthető módon — azzal a P. Tadiusszal azonosította, akit mint Verres legátusát[22] Cicero beszédeiből elég jól ismerünk (Cic. Verr. II 49, V 63). Többek közt tudjuk róla, hogy i. e. 79-ben Athénben tartózkodott, és azokat a pénzösszegeket és egyéb vagyontárgyakat igyekezett biztonságba helyezni, amelyek az akkor Kilikiában Cn. Dolabella mellett működő Verrestől folytak be (Cic, Verr. I/1 100). Véleményünk szerint, mivel ebben az időben Atticus Athénben tartózkodott,[23] Tadius őt is bevonta tevékenységébe, s ezzel magyarázható, hogy Atticus a későbbiekben — hálából — mindent megtett barátja ügyében.

Mindezeket összegezve a következőket mondhatjuk: Atticus a legnagyobb valószínűség szerint vagy i. e. 86 második felében, vagy 85-ben, a populares part által foganatosított gazdasági intézkedések hatására költözött Athénbe, mivel pénzügyi törekvéseinek megvalósítására ez a város látszott a legalkalmasabbnak.

2. Cornelius Nepos a következőket írja életrajzában Atticusról: «. . . *omnia reliqua tempora aut litteris aut Atheniensium rei publicae tribueret* . . .» (Corn. Nep. Att. 4, 3) Mind a mai napig nem sikerült azonban megfejteni, melyik is volt az állami életnek az a területe, amelyen Atticus itt megjelölt tevékenységét kifejtette. Fontos tehát ennek megállapítása.

Atticus görögországi tartózkodásáról írva Nepos beszámol arról, hogy miután eltávozott Athénból, néhány szobrot emeltek neki és Phidiasnak, méghozzá a legszentebb helyeken. «*Quamdiu affuit* — sc. Atticus —, *ne qua sibi statua poneretur restitit ; absens prohibere non potuit. Itaque aliquot ipsi et Phidiae locis sanctissimis posuerunt* . . .» (Corn. Nep. 3, 2). Erről a bizonyos Phidiasról nem tudunk semmit, mar pedig nem valószínű, hogy Nepos egy jelentéktelen egyéniséggel akarta volna egy szintre állítani Atticust, úgyhogy helyesnek látszik azok feltevése, akik ezen a helyen szövegromlást sejtenek, és javítással próbálkoznak.

Anne-Marie Guillemin például azonos mondatkezdések alapján szövegtranszponálással kísérletezik,[24] de sokkal valószínűbb azoknak a véleménye, akik Phidias helyett valamilyen athéni közéleti személyiség nevét illesztik be, abból kiindulva, hogy Phidiasról uo. 2, 2 a következőket olvassuk: «*hunc autem in omni procuratione rei publicae auctorem actoremque habebant*» (sc. Athenienses).

Így Bergk nyomán M. Jancovius is efféle konjekturát javasol, és Phidias helyett Midiast ír,[25] minthogy a hangalakot tekintve az ekkor ismert athéni államférfiak közül az ő neve jöhet számításba. Ezt a megoldást ellenérvekkel igyekeztek cáfolni,[26] mivel egyesek Midiast, (*Μειδίας*-t) a 91/0 I. 89/8-as *Μήδειος* nevezetű athéni archónnal azonosították. Azonban — mint azt már Münzer[27], H. Haacke[28], K. Sintenis[29], és K. Ziegler[30] kimutatta — mind a Midias, mind pedig ennek alapjan a Phidias szövegromlás könnyen magyarázható a *Μήδειος* hangalakból is, s így semmi okunk a tentebbi konjekturában kételkednünk, legalábbis addig, amíg elfogadhatóbb magyarázat nem kínálkozik számunkra.

Az ily módon Atticusszal párhuzamba állított Midiásról a következőket tudjuk. Előkelő athéni volt, aki — mikor Sulla elfoglalta Athént — egy száműzött társával,

[21] *F. Münzer* R. E.² VIII 2000.

[22] Vö. *Maróti Egon :* Ant. Tan. IV. 1957. 36.

[23] Atticus — bár atticai tartózkodása alatt nem időzött állandóan Athénben — ebben az évben feltétlenül ott volt, mivel i. e. 79-ben Ciceróval és annak öccsével, Quintusszal együtt athéni filozófusoknál tanult (Cic. de fin. I 16, V 1, ad fam. XIII 1, 5) — vö. *F. Klingner :* Römische Geisteswelt. Wiesbaden, é. n. 80.

[24] *Anne-Marie Guillemin :* Cornelius Népos. Paris, 1923. 151. és lapalji jegyzet.

[25] *J. Siebelis—M. Jancovius :* Cornelius Nepos. Leipzig, 1885. 154.

[26] *Th. Bergk* Rhein. Mus. XIX. 1864. 605, *W. S. Ferguson :* Hellenistic Athens. 425 és passim.

[27] *F. Münzer :* R. E. XIV (2) 339.

[28] *H. Haacke* szótára *C. Halm—A. Fleckeisen :* Cornelius Nepos szövegkiadásához, Leipzig, 1925. sv. *Phidias.*

[29] *C. Sintenis :* Plutarchi Vitae Parallelae. Lipsiae, 1892. II. 436.

[30] *Cl. Lindskog—K. Ziegler :* Plutarchi Vitae Parallelae. Lipsiae, 1926. III/2 171.

Kalliphónnal együtt keresztülvitte, hogy a győztes hadvezér megkegyelmezzen az életben maradtaknak (Plut. Sulla 14, 9). Szobrait minden kétséget kizárólag ezen tettének köszönhette.

E körülmény Atticus egész athéni tevékenységének értékelésénél rendkívül nagy jelentőségű. A Kis-Ázsiából hazatérő Sulla ugyanis egy ideig Athénben tartózkodott, sokat időzve eközben Atticusszal (Corn. Nep. Att. 4, 1. 2). A Midiasról elmondottak alapján feltehetőnek tartanám azon hipotézis megkockáztatását, hogy Atticus Midiasszal együtt azért kapta szobrait, mivel Sullával ő is az athéni állam érdekeinek védőjeként folytatta megbeszéléseit. Ezt a feltevést támogatja az a körülmény, hogy Sulla és Atticus viszonyának leírása Nepos szövegében közvetlenül a fentebb kiemelt szövegrész után található, mintegy magyarázatképpen.

De hipotézisünket egyéb meggondolások is valószínűsítik. Mint Plutarchos leírásából kiderül, a görög lakosság aggodalommal tekintett Sulla visszatérése elé (Plut. Sulla 36). Fokozottan kell hogy álljon ez az athéniekre, akiktől a keletről hazatérő hadvezér személyes okokból is idegenkedett (Plut. Sulla 6). Így természetes, hogy a város lakói a bajt meg akarván előzni, igyekeztek megnyerni valakit érdekeik védelmére. Erre fiatal kora dacára[31] Atticus látszott a legalkalmasabbnak, hisz műveltségén túlmenőleg a városnak adott kölcsöneivel tekintélyes megbecsülést vívott már ki,[32] s ráadásul Sulla honfitársa, római volt.

Atticust még más körülmény is alkalmassá tette a feladat elvállalására. Már korábban megemlékeztünk L. Manlius Torquatusról mint Atticus tanulótársáról és barátjáról (Corn. Nep. Att. 1, 4). Ez Sulla közvetlen környezetéhez tartozott (Plut. Sulla 29, 8). Így feltehető róla, hogy athéni tartózkodása idején is mellette volt. Igazolja ezt többek közt az, hogy fia elbeszélése szerint megtekintette Athénben a sztoikus Chrysipposnak egy szobrát (Cic. fin. I 39), mely Sulla idejében pusztult el.[33] Kézenfekvő az a magyarázat, hogy L. Manlius Torquatus ezt Sulla Athénben való időzése alatt látta. Súlyos érv még az is, hogy a szóban forgó egyén görög területeken veretett Sulla számára pénzeket.[34] Ezek után mi sem természetesebb, mint annak feltevése, hogy Atticus az ő támogatásával jutott Sulla közelébe, s oldotta meg a reá bízott feladatot. Atticus tehát ennyiben kapcsolódott bele Athén politikai életébe.

3. A kutatás — tudomásom szerint — mindmáig nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy i. e. 65-ben és azt megelőzőleg Atticus és Lucullus között szorosabb kapcsolat állt fenn. Mi a továbbiakban e viszony kimutatását és tartalmának meghatározását kíséreljük meg.

Cornelius Nepos az Atticusszal jó barátságban élő, reá mintegy tíz millió sestertiust hagyó Q. Caeciliusról[35] írva külön kiemeli, hogy ez Lucullus bizalmasa volt: «*Habebat* — sc. Atticus — *avunculum Q. Caecilium, equitem Romanum, familiarem L. Luculli...*» (Corn. Nep. Att. 5, 1). Tekintve, hogy Nepos Atticusról szóló életrajza tömörsége folytán csupán a hősét érintő lényeges mozzanatok kiemelésére törekedett, e tény felemlítését nyilván azért tartotta szükségesnek, mivel tudomása volt arról, hogy Atticust is szorosabb szálak fűzték Lucullushoz. S ha Q. Caecilius valóban közel állt a római politikushoz és hadvezérhez, az ő támogatása révén ez a kapcsolat könnyen el is képzelhető.

Sőt Cornelius Nepos szövege ennek az érintkezésnek a meglehetősen pontos idejét is megadja. Abból kiindulva, hogy az életrajz első caputjai időrendi sorrendben haladnak, s Atticus és Q. Caecilius kapcsolata közvetlenül L. Aurelius Cotta és L. Manlius Torquatus consulsága után van megemlítve, valószínű, hogy Atticus és Lucullus viszonya ugyanerre az időre, i. e. 65 tájékára esik.

Bizonyítja ezt az is, hogy a 65-ös évből Atticus és Lucullus kapcsolatára — többkevesebb valószínűséggel — más adat is felhozható. Így még ebben az esztendőben Cicero arra kérte Atticust, hogy consullá választása érdekében járjon közbe a hivatal előrelépését rossz szemmel néző ellenfeleinél: «*Tuo adventu nobis opus est maturo ; nam*

[31] Rómában (Corn. Nep. Att. 3, 3) született i. e. 110-ben (Corn. Nep. 21, 22) dec. 26 körül, vö. *Drumann—Groebe*[2] V 11.

[32] Atticus «*sic enim Graece loquebatur, ut Athenis natus videretur, tanta autem suavitas erat sermonis Latini, ut appareret in eo nativum quendam leporem esse, non ascitum. Item poemata pronunciabat et Graece et Latine sic, ut supra nihil addi. Quibus rebus factum est ut Sulla nusquam ab se dimitteret* (Corn. Nep. Att. 4, 1. 2.).

[33] *Münzer :* R. E. XIV (1) 1200.

[34] *M. Bahrfeldt :* Die römische Goldmünzerprägung. Halle, 1923. 26. kk., *Th. Mommsen :* Geschichte des römischen Münzewesens. Berlin, 1860. 597. kk.

[35] *W. Kroll :* Die Kultur der ciceronischen Zeit. Leipzig, 1933. I. 90.

prorsus summa hominum est opinio tuos familiares nobiles homines adversarios honori nostro fore. — Ad eorum voluntatem mihi conciliandam maxime te mihi usui fore video» (Cic. ad Att. I 2, 2). Már Cicero leveleinek magyar fordítója és kommentátora, Fábián Gábor azok mögött a személyek mögött, akikre itt Cicero céloz, Crassust, Caesart, Hortensiust és Lucullust gyanítja.[36] Ezek közül is főleg az utóbbi jöhet számításba, hisz annak idején Cicero volt az, aki Pompeius érdekeit védve minden erejével Lucullusnak a Mithridates elleni háborúból való hazahívásán fáradozott (Cic. pro lege Manil.), s ő volt az is, aki két beszédében védte a Q. Gallius praetor[37] előtt — többek közt Lucullus testvérétől — felségsértési perben *(de maiestate)* bevádolt C. Cornèlius néptribunust.[38] Cicerónak tehát elsősorban Lucullust kellett semlegesítenie, s Atticust minden bizonnyal ezért mozgósította. Viszont — ha ez az interpretálás megfelel a valóságnak — Atticust bensőségesebb viszony fűzte Lucullushoz, különben nem lehetett volna reá bízni a feladat megoldását. Erre utal az is, hogy Cicero Lucullust és társait — a kérdéses levélben — mint Atticus meghitt embereit *(familiares)* említi.

Azonban ez csak következtetések során nyugvó, nem teljes bizonyságú érv. Ám Cicero i. e. 60. március 15-ről kelt levelében a saját consulságát megörökítő művéről a következőt írja Atticusnak: «*Commentarium consulatus mei Graece compositum misi ad te. In quo si quid erit, quod homini Attico minus Graecum eruditumque videatur, non dicam, quod tibi, ut opinor, Panhormi Lucullus de suis historiis dixerat...*» (Cic. ad Att. I 19, 10). Mindez félreérthetetlenül igazolja Atticus és Lucullus bizalmas kapcsolatát. Mert, ha Lucullust nem fűzték volna Atticushoz meghittebb kötelékek, nyilván nem mutatta volna meg neki a szövetséges háborúról szóló munkáját.

Ennek az adatnak egy nehézsége van, az, hogy Cicero csak i. e. 60-ban utal rá, mi viszont az eddig elmondottak alapján Lucullus és Atticus kapcsolatát már i. e. 65-re feltételeztük. Mégis a fentebb ismertetett tény korábbi időpontra mutat. Tudjuk, hogy Lucullus szóban forgó írása jóval 60 előtt keletkezett.[39] Ez valószínűtlenné teszi, hogy Lucullus sokáig várt volna arra, hogy művét Atticusnak átadja és vele megvitassa.

Másrészt korábbi datálást tesz szükségessé, hogy Atticusnak és Lucullusnak Cicero által leírt találkozása Panormusban történt. E város — mivel semmi adatunk sincs arra, hogy Atticus 60-ig megfordult volna Siciliában —, nem az itteni, hanem az Attica déli partján levő kikötővárossal lehet azonos (Strab. 9, 398, Liv. 31, 45). Így Atticus feltehetőleg Rómába való visszatérése, azaz 65 előtt találkozott itt Lucullusszal.

Mindezek alapján több-kevesebb valószínűséggel arra lehet következtetnünk, hogy Atticus és Lucullus között i. e. 65 táján meghittebb viszony állt fenn. De mi volt e kapcsolat tartalma és jelentősége?

Lucullus keleti hadjárata során a lovagrend jórészével szembekerült. Ez érthető, hisz i. e. 70-ben 67-ig teljesen eltörölte az adósságokat (Plut. Luc. 20, 3, Cic. Luc. 3), a kamatlábat 12%-ra szállította le,[40] az adós évi térítésösszegének maximális határát pedig a földbirtok utáni jövedelem 25%-ában állapította meg. Mindez azt eredményezte, hogy a lovagrend egy tekintélyes hányada Lucullus leváltásán fáradozott, ami 65-ben a várt eredményre vezetett.

Mégis — mint arra már Hill rámutatott — az a tény, hogy Lucullus végső soron a keleti provinciák visszaszerzésén és újból Róma gazdasági érdekébe való visszaállításán fáradozott, a lovagok egy részét megtartotta az ő oldalán.[41] S ezek a legelőrelátóbb pénzemberek voltak, akik megértették, hogy a fentebb említett intézkedések nélkül a provinciák teljesen kimerültek és fizetésképtelenné váltak volna, idővel a lovagoknak még súlyosabb anyagi veszteségeket okozva. Különben is, a Lucullus által foganatosított intézkedések a lovagságot csak a túlzott nyerészkedéstől fosztották meg, mert ezek mellett is lehetséges volt, hogy az egyes hitelezők a kölcsönzött pénz kétszeresére tegyenek szert, mint ahogy 17 év alatt (i. e. 84—67) a befektetett összegek valóban kétszeresen térültek meg.[42]

[36] *Fábián G.:* Cicero összes levelei. Pest. 1861. I. 101.
[37] *Hölzl:* Fasti praetorii, Diss. Leipzig, 1876. 40.
[38] *Beck:* Quaestionum in Ciceronis pro C. Cornelio capita quattuor. Leipzig, 1877.
[39] *Schanz—Hosius:* Geschichte der römischen Literatur. 1927. I. 327. és *F. Münzer:* Hermes. LIV. 1914. 199.
[40] *Klingmüller:* R. E. VI. 2196., *Th. Mommsen:* Römisches Staatsrecht. Leipzig, 1887. III. 1237.
[41] *H. Hill:* i. m. 156. kk.
[42] *M. Gelzer:* R. E. XXV. 395.

Mindazok a lovagok tehát, akik Lucullus intézkedéseit helyesen fogták fel, továbbra is kitartottak mellette, s gazdasági téren nyújtott támogatásukkal igyekeztek erősíteni keleti pozícióit. Úgy látszik, Q. Caecilius és Atticus szintén ezek közé tartoztak, s hogy kapcsolatuk gazdasági természetű volt, azt a rendelkezésünkre álló csekély számú adattal igazolni lehet.

Cicero 65 júliusáról kelt levelében beszámol arról, hogy Q. Caecilius bizonyos pénzösszegek miatt perbe bonyolódott Caninius Satriusszal. Atticus nagybátyja Cicerót kérte meg az ügy vitelére, de ez — Satriusszal való barátságára hivatkozva — nem vállalta a pert. A kérdéses levél rámutat arra, hogy a visszautasítás fő oka nem ez, hanem más volt: «*Demonstravi haec Caecilio simul et illud ostendi, si ipse unus cum illo uno contenderet, me ei satis facturum fuisse ; nunc in causa universorum creditorum, hominum praesertim amplissimorum... aequum esse eum et officio meo consulere et tempori.* (Cic. ad Att. I 1, 4). Vagyis Cicero azért vonakodott az ügyet elvállalni, mert a perben nemcsak Caecilius, hanem más hitelezők érdekeit is védenie kellett volna, többek között — mint az a levél egyik megelőző helyéből kiderül (Cic. ad Att. I 1, 3) — Lucullusét. Az eset ilyen állása mellett az alábbi két lényeges megállapítást tehetjük.

Q. Caecilius Caninus Satriusszal Lucullus pénzügyi érdekeit képviselve bonyolódott peres viszonyba, s Caecilius és Lucullus kapcsolata szemmel láthatólag gazdasági természetű volt. De ugyanígy Lucullus és Atticus érintkezése is, hisz ennek az utóbbinak szintén része lehetett a perben. Bizonyítja ezt az, hogy Q. Caecilius nemrég ismerve meg Cicerot (Cic. ad Att. I 1, 4), csak Atticus támogatásában bízva kérhette meg ügye védelmére; de emellett szól Cicero mentegetőzése is, aki levelében főleg Atticus előtt igyekezett tisztázni magát.

A perből levonható másik lényeges megállapításunk az, hogy Pompeius hívei — mint amilyen Cicero volt ekkor[43] — mindent megtettek, hogy élesen elhatárolják magukat Pompeius ellenfelének, Lucullusnak az ügyeitől és híveitől. A tény figyelemre méltó, mivel Atticusnak ebben az időben néhány emberhez való viszonyát ennek alapján értelmezhetjük a legvalószínűbb módon.

Cicero 65 körül több levelében (Cic. ad Att. I 3, 3., 5, 5., 11, 1) foglalkozik Atticus és L. Lucceius megromlott viszonyával. A harag okát ugyan sohasem mondja meg, de már ez az elhallgatás arra enged következtetni, hogy nem valami magánjellegű, hanem mélyebben szántó politikai ok lehetett a meghasonlottság alapja. S ezt számottevő érvek igazolják.

L. Lucceiust később Cicero állandóan mint Pompeius leghívebb emberét emlegeti (Cic. ad Fam. XIII 41, 1), de hogy már 65-ben és azt megelőzőleg pompeianus volt, arra a következő a bizonyíték. 67-ben Lucceius — betöltve praetori tisztét — nem fogadta el Sardinia provinciát. Arra hivatkozott, hogy egyesek rosszul látják el hivatalukat. M. Acilius Glabrio, az egyik consul, erre összetörette a curulisi székeket. Lucceius azonban, és szolidaritásképpen társai, minden szokással ellentétben, állva törvénykeztek tovább (Dio Cass. XXXVI 41, 1). Lucceiusnak ezt a határozott fellépését már Münzer[44] is azzal magyarázta, hogy Pompeius mellett szállt síkra, mivel az év consulai, M. Acilius Glabrio és C. Calpurnius Piso, voltak a Pompeiust rendkívüli teljhatalommal felruházó *lex Gabiniá*nak[45] legkövetkezetesebb ellenzői.

Mindezek után érthető, ha Lucceius Atticusra sem a legjobb szemmel nézett, tudva róla, hogy Pompeius legádázabb ellenfelének, Lucullusnak a híve. Nézetünket támogatja, hogy a kérdéses ügyről írva — mint Lucceius másik haragosáról — Cicero Cn. Sallustiusról is megemlékezik. Ez vagyonos üzletember volt, s így szintén összeköttetésben állhatott Lucullusszal, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy i. e. 58-ban azt a Cicerot támogatta száműzetésében, aki ekkor már meghasonlott Pompeiusszal.[46]

De ezekben az években Cicero részéről is megmutatkozott bizonyos tartózkodás Atticus iránt. Egyik hozzá írt leveléből kiderül, hogy M. Fonteiusnak adta azt a villát, amelyre Atticus is igényt tartott (Cic. ad Att. I 6, 1). Ezt a következőképpen magyarázhatjuk. M. Fonteius galliai helytartósága Metellus Pius és Pompeius hispániai tartózkodásával esett egybe (Cic. Font. frg. 13 ed. C. F. W. Müller Leipzig, 1898). Ismeretes, hogy Fonteius ebben az időben hathatósan támogatta Pompeiust. Seregeit Galliában látta

[43] *R. Johanneman :* Cicero und Pompeius. Diss. Münster, 1936.

[44] *Münzer :* R. E. XXVI. 1555.

[45] Sall. hist. V 24, Plut. Luc. 33, 5. 35, 4. Pomp. 25, 27, 2 Appian. Mithr. 90. Val. Max. VIII 15. Voll. Pat. II 32, Cic. pro lege Manil. 44, 52, 53, 56, Dio Cass. XXXVI. 14, 4. 17, 1. 24, 1. 2. 3. 30, 4. 31, 2. 37, 1. 2 Eutrop. VI 9, 3.

[46] *R. Johanneman :* i. m.

téli szálláson, s Hispániában állomásozó csapatait nemcsak gabonaszállítmányokkal, hanem lovasosztagok küldésével is támogatta. Mindebből egy pompeianus ember magatartása bontakozik ki, s érthető, hogy amikor Cicero birtoka megvásárlásánál Atticusszal szemben őt részesítette előnyben,[47] éppúgy Pompeius iránti rokonszenvét fejezte ki, mint akkor, amikor a 70-ben bevádolt Fonteius védelmét elvállalta.[48]

Atticusnak azonban — éppen mint üzletembernek — ezek a mellőzések rendkívül károsak voltak. Érthető, hogy nem nyugodott bele, s megtette a megfelelő lépéseket, hogy — hátat fordítva Lucullusnak — közelebb kerüljön Pompeiushoz, aki a Mithridates elleni hadjárat fővezérségének elnyerésével a keleti területek kulcsát is a maga kezébe kaparintotta, s a lovagrend gazdasági érdekeinek letéteményesévé vált.[49]

Atticusnak ezt a Pompeiushoz való közeledését igazolja, hogy Cicerón keresztül mindent megkísérelt, hogy ismét a reá neheztelő Lucceius bizalmába férkőzzék. Erre azért lehetett szüksége, mert Pompeius felé kitűnő közvetítőt nyert volna magának.

De nemcsak Rómában, hanem tartózkodási helyén, Görögországban is hasonló törekvést árult el. Erre mutat Cicerónak az a levele, amelyben arra kéri Atticust, járjon el consullá választása érdekében Pompeius keleten tartózkodó párthíveinél (Cic. ad Att, I 1, 2). A feladat elvégzésére csak akkor szólíthatták fel, ha sikerült már néhány pompeianus bizalmába jutnia.

Egész gondolatmenetünket összegezve megállapíthatjuk: Atticust i. e. 65-ben és azt megelőzőleg szorosabb gazdasági kapcsolat fűzte Lucullushoz. Pompeius hatalmának növekedésével azonban az őket összefűző szálak meglazultak, s Atticus a lovagrend érdekeinek megfelelően Pompeiushoz közeledett. Tekintve, hogy az állításunk igazolására felhozott adatok már mind ebből az időszakból valók, érveink súlya még jobban megnő.

A dolgozat három részletproblémájának megvizsgálása után a pályája kezdetén ügyes üzletemberként tevékenykedő Atticusnak a politikai eseményekre — bár óvatos —, de mégis határozott módon reagáló alakja áll előttünk. Az is világos, hogy ezt a politikai állásfoglalást minden esetben a lovagrend érdekei határozták meg. Így érthető lesz a kimondottan lovagrendi politikus Cicerónak[50] — a későbbiekben megannyi ember által elvtelennek bélyegzett — Atticusról írt ezen jellemzése: «*es natura πολιτικός*» (Cic. ad Att. IV 6, 1). Úgy tűnik tehát, annak, aki a továbbiakban Atticus portréját akarja megrajzolni, ugyanazt a módszert kell követnie, mint amit Utcsenko dolgozott ki az Atticusra több vonatkozásban emlékeztető Matius alakjának megrajzolásakor.[51]

[47] Másképp *A. R. Schneider :* Questionum in Ciceronis pro Fonteio orationem capita IV. Diss. Leipzig, 1876. 33. kk.

[48] *F. Schöll :* Rhein. Mus. XLIV. 1896. 392. kk.

[49] *N. A. Maskin :* i. m. 232.

[50] *Trencsényi-Waldapfel Imre :* i. m. és *P. Krarup :* Rector rei publicae. Gyldendal, 1956.

[51] *Sz. L. Utcsenko :* i. m. 242, vö. *C. Cichorius :* Römische Studien Berlin, 1922. 248.

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

CATULLUS ÉS HORATIUS

Közismert tény, hogy Horatius önmagát tartja a «lírai költészet» meghonosítójának Itáliában, és számos nyilatkozatából az is kiderül, hogy ez számára a lesbosi költők, Alkaios és Sappho költészetével azonos. Mellőzve azt a kérdést, hogyan tekinthetett el Horatius azoktól a kezdeményezésektől, amelyeket az aiól líra átültetésével kapcsolatban már Catullusnál megtalált, lássuk csak, kivel (illetve kikkel) szemben is hangsúlyozza Horatius a maga költészetének elsőbbségét, illetve eredetiségét. Az Epist. I, 19. 19—22-ben olvassuk:

O imitatores servum pecus! Ut mihi saepe
bilem, saepe iocum vestri movere tumultus!
Libera per vacuum posui vestigia princeps
non aliena meo pressi pede...

Csakhogy egy másik jól ismert Horatius-hely nem hagy kétséget aziránt, hogy Horatius, aki a görög költők éjjel-nappal történő lapozgatását, szorgos tanulmányozását és követését javasolja, nem lehet általában az *imitatio* ellensége. Az Epist. II, 3, 317—318-ban ezt írja:

Respicere exemplar vitae morumque iubebo
doctum imitatorem et vivas hinc ducere voces.

Az *imitatio* problémája az egész római poézisnek is szinte kulcskérdése. A rómaiak tisztában vannak azzal, hogy a legtöbb dologban, az irodalom csaknem minden műfajában görög mintákat követnek.

Már Cicero (Tusc. disp. 1) felveti azt a gondolatot, hogy ők — a rómaiak — mindent «bölcsebben» fedeztek fel a görögöknél, vagy ha átvettek tőlük dolgokat, azokat is tökéletesítették. Ugyanezt hangsúlyozza Quintilianus is (Inst. X. 2.), rámutatva, hogy az utánzásra szükség van, hiszen felesleges mindent újra felfedezni, de ez önmagában még nem elég, mert különben megállna a fejlődés: ha a római elődök nem így gondolkodtak volna, a római költészet még az ő korában is Livius Andronicusnál tartana. Egyszóval az *imitatio* szerinte is olyan szükséges művészi eljárás, amin azonban az alkotó művésznek túl kell jutnia. E. Cocchia (Introduzione storica allo studio della letteratura latina. Bari, 1915.) talán épp ezek alapján jut arra az — egyébként problematikus — következtetésre, hogy Horatius e vonatkozásban tulajdonképpen Catullus és a Pó-vidékiek előírásait fejleszti tovább, amennyiben az *imitatiot* ő is helyesnek tartja, de csak addig a fokig szükségesnek, ameddig a római költészet alkotásai el nem érik a görög minták tökéletességét. S. Pasquali (Orazio lyrico. Firenze, 1920.) véleménye szerint a döntő elvi különbség a kétféle *imitatio* közt, a *servum pecus* és a *doctus imitator* közt az, hogy az utóbbinak tényked ése lényegileg nem is utánzás, sokkal inkább versengés, *aemulatio (ζῆλος)*; mások azonban, mint E. Howald (Das Wesen der lateinischen Dichtungen. Zürich, 1948.) tagadják e nézet tarthatóságát.

A kérdés valóban bonyolult, és elvi síkon aligha is lehet megnyugtató módon megoldani. De ha jobban szemügyre vesszük Horatius egyik fentebb jelzett epistuláját, ebben olyan vonatkozásokra bukkanunk, amelyek legalábbis Horatius utánzás—eredetiség komplexusának kibogozásához közelebb segítenek. Az Epist. II. 3, 319—322 szerint:

Interdum speciosa locis morataque recte
fabula nullius Veneris, sine pondere et arte,
valdius oblectat populum meliusque moratur,
quam versus inopes rerum nugaeque canorae.

Már idézetünk második sorában gyanús a *nullius Veneris* kifejezés: az olyan költészet, amelyben «semmi Venus», a szerelemnek és bájnak semmi nyoma nincsen, még mindig jobb, mint «a tartalmatlan versek és szép zengésű bolondságok», mely utóbbiban *(nugae)* minden valószínűség szerint Catullus műfajára történik kifejezett utalás. Cicero «In Pisonem» c. beszédében, mely igyekszik a támadott ellenfélre minden rosszat elmondani, arról hallunk, hogy Cn. Piso Caesoninus még a műveltségét, a kultúra ajándékait is gyalázatos célokra használta fel. Volt a társaságában egy görög, egyébként *ingeniosus homo atque eruditus*, aki Epikuros tanaira oktatta őt; s ez a görög nemcsak a filozófiában volt járatos, hanem a költészetben is: nagyszerű *(festivus)*, szépen zengő *(concinnus)* és rendkívül finom *(elegans)* költeményeket írt. Ahogy azonban Piso befolyása alá került, s a *familiaritas* egyre inkább hozzákötötte, olyan verseket is költött, amelyekre már alig van mentség: *Rogatus, invitatus, coactus ita multa ad istum de ipso quoque scripsit, ut omnes hominis libidines, omnia stupra, omnia cenarum conviviorumque genera, adulteria denique eius delicatissimis versibus expressit, in quibus, si qui velit, possit istius tamquam in speculo vitam intueri...*

A Cicero-beszéd e mondata szinte mottója lehetne Catullus «Ars Poetica»-jának (ha leszámítjuk azt, hogy Piso «graeculusa» nem a saját, hanem pártfogója életét tárta fel verseiben), és egyszersmind azt is érzékelteti, miképpen vélekedett egy köztársaság-kor végi «ideológus» a Catullus-féle versekről. Még ahhoz is jóakarat kell, hogy az ilyen embert *graeculusnak* és *poetának* — mintegy mentegetve — nevezzék, és ne bélyegezzék meg a már erkölcsileg mélyen elítélő, szinte már «kiközösítő» *improbus, audax, impurus* jelzőkkel. S ami a legfontosabb: kell ez a jóakarat még az olyan esetekben is, amikor a költő nem is saját *adulteriumait* és *stuprumait* írja meg, nem is saját élete az, mely verseiben «mintegy tükörben» látható. Az írói mesterségnek ez a fajtája — a kor ideológiája szerint — teljességgel méltatlan egy filozófushoz: *Philosophia, ut fertur, virtutis continet et officii et bene vivendi disciplinam...*

Ezen a ponton már kísérteties a hasonlóság ama esztétikai elvekkel, amelyekben Horatius Catullusszal és Calvusszal, illetve az ő hagyományaik folytatóival szemben a költészet tartalmát illetőleg saját követelményeit megfogalmazza. Az Epist. II, 3, 310 skk. szerint a költőnek ugyancsak e három kötelesség teljesítésére, a *virtutis et officii et bene vivendi disciplina-ra* kell nevelnie.

Rem tibi Socraticae poterunt ostendere chartae,
verbaque provisam rem non invita sequentur.
Qui didicit, patriae quid debeat et quid amicis,
quo sit amore parens, quo frater amandus et hospes,
quod sit conscripti, quod iudicis officium, quae
partes in bellum missi ducis : ille profecto
reddere personae scit convenientia cuique.

S mindehhez még egy fontos összefüggést: az a «graeculus», akinek költészetét Cicero hasonló okokból támadja, mint Horatius a maga ellenfeléét, Catullusét és Calvusét, minden valószínűség szerint (vö. már L. Schwabe: Quaestiones Catulliane. Gissae, 1862.) azzal a gadariai Philodémosszal azonos, akinek tán nem kis szerepe volt a Pó-vidéki költők költészetének felvirágoztatásában, és akivel szemben — a Philodémos-féle elvek ellenfelét, Neoptolemost követve — Horatius a maga Ars Poeticáját megfogalmazza.

Mindezek után semmit sem kell csodálkoznunk azon, hogy Horatius, aki a költői alkotásmód s az általános esztétikai elvek tekintetében is szemben állt Catullusszal és értetlenül nézi a catullusi lírát, ezt a számára csak a *nugis addere pondus* kifejezéssel, csakis gúnyosan említhető, merész kísérletet (vö. Epist. I, 19, 42.), a burkolt célzások mellett talál alkalmat arra is, hogy egészen nyíltan, név szerint megnevezve az ellentábor már nem is élő, de még mindig óriási-hatású képviselőjét, kifejezésre juttassa a maga ellenszenvét a Sat. I. 10, 16—19-ben:

Illi, scripta quibus commoedia prisca viris est,
Hoc stabant, hoc sunt imitandi : quos neque pulcher
Hermogenes umquam legit, neque simius iste
Nil praeter Calvum et doctus cantare Catullum.

Porphyrio jegyzetéből tudjuk, hogy az idézett sorokban szereplő «majmot» Demetriusnak hívták, akit Horatius Hermogenes Tigelliusszal együtt másutt is szívesen csúfra emleget. Demetrius népszerű énekes, illetve zenész *(modulator)* volt, akit kicsi és vézna termete miatt ruháztak fel a nem épp megtisztelő becenévvel, de az is meglehet, hogy a *simius* — ahogy a görög *πίθηκος* is — az utánzó, «majmoló» ember jelölésére is szolgálhatott, ahogy P. Lejay (Oeuvres d'Horace. Satires. Paris, 1911) véli. Mindenesetre a gúnynév

közismert lehetett Rómában és Demetriusnak magának is kétségkívül híres zenésznek kellett lennie, ha Horatius megelégedhetett csak per *simium* említésével. A másik említett személy Hermogenes Tigellius, aki ezúttal ugyancsak egy epitheton ornans, a nem minden kétértelműség nélkül való *pulcher* kíséretében jelenik meg, szintén jól ismert és gyakran felbukkanó szereplője a Horatius-szatírák tarka forgatagának; ő is színész, énekművész és zenész, méghozzá a legjavából: *cantor...atque optumus est modulator* (Sat. I, 3, 129.).* Kérdés már most, hol kell keresnünk Horatius Tigellius Hermogenes és Demetrius, e két híres ének- és zeneművész iránti ellenszenvének kulcsát.

Porphyrio a következő megjegyzést fűzi ehhez a problémához: *...porro autem causam insectandi hominis non mediocris ingenii habuit Horatius, quod carmina eius parum scite modulata esse dicebat.* Csakhogy a megjegyzés már annyiban is téves, hogy ebben Porphyrio az öregebb Tigelliusról beszél, aki semmiképpen nem lehetett Horatius carmenjeinek előadója; és éppúgy nem foghatjuk fel azt sem, miféle Horatius-carmenek nem eléggé szakavatott előadása miatt haragudhatott meg Horatius a másik Tigelliusra, Hermogenesre — feltéve, hogy Porphyrio a két énekesről szerzett értesüléseit összezavarta — már a szatírák első könyvét megelőzően. Az olyan kalandos feltevésekkel, amelyek — puszta ötletekre támaszkodva — bizonyos személyi sérelmeket emlegetnek, nem érdemes foglalkoznunk; eleve sokkal hasznosabbnak ígérkezik a Horatius-megjegyzések Hermogenesre és Demetriusra vonatkozó gunyoros jellegének és tartalmának önmagában való vizsgálata. Vizsgálatunkhoz mindenekelőtt két fontos hely kínálkozik. A Sat. I, 4, 71—74-ben Horatius ezt írja:

Nulla taberna meos habeat neque pila libellos,
quis manus insudet vulgi Hermogenisque Tigelli ;

s a másik fontos hely a Sat. I, 10, 78—80-ban:

Men moveat cimex Pantilius et cruciet, quod
villicet absentem Demetrius, aut quod ineptus
Fannius, Hermogenis laedat conviva Tigelli?

B. L. Ullman (Horace, Catullus and Tigellius. CPh 1915. 270—296) a Sat. I. 10-ből kiindulva bizonyítani próbálja, hogy voltaképpen csak egy Tigellius létezett, aki az ázsiai stílust követte, de ellenfele volt Calvusnak: Horatius, aki atticista volt, egyetértett a főbb elméleti kérdésekben Catullusszal és Calvusszal, így a Sat. I, 10 megjegyzéseiből a három költőnek Tigelliusszal való szembenállását kell a döntő mozzanatnak tartanunk. Ez az egészen fantasztikus hipotézis iskolapéldáját nyújtja annak, miképpen lehet nyilvánvaló tények felett szemet hunyni, s hogy egyáltalában idéztük, annak oka az, hogy e szemhunyás a Catullus—Horatius viszony kutatói közt meglehetősen általános jelenség. Lássuk csak, mit mutatnak a tények. Horatius csúfondáros megjegyzést tesz Demetriusra és Hermogenes Tigelliusra, hogy csak Catullust és Calvust «fújják». Aztán elhatárolja magát tőlük: az ő, ócska könyvárus-bódékban kirakott könyveit «ne izzassza be a tömeg és Hermogenes Tigellius keze.» Majd végül nyíltan megmondja: őt csöppet sem izgatja, ha Demetrius vagy Hermogenes Tigellius társasága hátamögött ócsárolja költészetét. Egészen határozott, világos szétválasztása sejlik fel előttünk két irányzatnak és kétféle közönségnek. Az egyik a tömeg és kedvenc énekművészei, akik Catullus és Calvus verseiért rajonganak; s a másik Horatius társasága, a választékos, kifinomult ízlésű előkelőségek (vö. Sat. I. 10, 81 skk.), Plotius és Varius, Maecenas és a Messala-fivérek, s hozzájuk hasonló gazdag és művelt pártfogók köre, akiknek viszont Horatius a kedvence. Hogy ez a kontraszt még élesebb legyen, Hermogenest és Demetriust a Sat. I, 10. befejező sorai határozottan ki is utasítják ebből a társaságból, azzal, hogy csak menjenek «bőgni» a kis mimanövendékek karszékei közé.

Mindebből azonban — a levont konklúziókon túl — még egy fontos következtetés is adódik. Demetrius *nil doctus cantare*: semminek *éneklésében* nem járatos Catulluson és Calvuson kívül. A *cantare* igét, ahogy a Sat. I. 5, 15. esetében is, ahol csillagos tavaszi éjszakában felcsendülő «vetélkedő» népdalról, a részeg hajós s az egyik utas távoli kedvesüket dícsérő *énekéről* van szó, — megpróbálták erőnek erejével átvitt értelemben magyaráz-

* A tévedések elkerülése végett: magunk is azt a közkeletű felfogást valljuk, hogy Hermogenes Tigellius nem volt azonos az I, 2 szatira írásakor már halott Tigellius Sardusszal, Caesar és Cleopatra hirhedt énekművészével és mulattatójával, aki az említett szatíra szerint is mindenféle csavargó népségnek, szír fuvolásnőknek, keleti kolduló papoknak stb. pártfogója volt. Az azonban lehetséges, hogy Hermogenes Tigellius vele valamiféle kapcsolatban állt, tanítványa, talán rokona vagy — mint felteszik — felszabadítottja volt.

ni, úgy, ahogy fentebb a szót magunk is fordítottuk: «fújja», «szavalja». Ez az értelmezés elvben lehetséges. De ugyan miféle indokolása lehet ennek két olyan ember esetében, akik énekesek, az ének- és zenekedvelő tömegek kedvencei? Legfeljebb az: nincs közvetlen adatunk rá, hogy Catullus és Calvus verseit megzenésítették, énekelve is előadták volna. De közvetett adatunk annál több akad. Plinius egyik levelében (Epist. VII, 4, 8—9) barátja, Pontius előtt amiatt mentegetőzve, hogy a komoly költői felkészültséget igénylő műfajoktól a könnyebb és pajzán hendecasyllabusokhoz pártolt, végül is bevallja, hogy nem bánta meg tettét: költeményeit olvassák, másolják, éneklik *(cantatur)* is, a görögök még latinul is megtanultak kedvükért: *a Graecis quoque, quos latine huius libelli amor docuit, nunc cithara, nunc lyra personatur.* Gellius (XIX, 9) egy alkalommal egy kisázsiai ifjúnál lakomán vett részt, aki gazdag volt, különösen kedvelte a költészetet és zenét *(res musica)*, s ahol vele volt az irodalomban rendkívül jártas Antonius Iulianus rhétor is. Ahogy az étkezést befejezték — meséli Gallius —, a rhétor a vendéglátó gazda szolgálatában álló, zenéhez és énekhez kitűnően értő ifjakat és leányokat kívánta hallani, akik bejöve elénekeltek *(cecinerunt)* egyes Anakreón-utánzó verseket, Sapphodalokat és néhány új költő erotikus elégiáját *(Poetarum quoque recentium ἐλεγεῖα quaedam erotica)*. Aztán az ebéden jelenlevő görögök csipkelődni kezdtek a rhétorral, hogy ugyan az ő barbár nyelvükön írt-e egy költő is az előadottakhoz hasonló kellemes verseket, talán Catullust és Calvust leszámítva?* Mire a rhétor, bizonygatva, hogy a római költők is kedvelték Venust és a szerelmet, s fejét szemérmesen elfedve ruhájával *...voce admodum quam suavi versus cecinit Valeri Aeditui, veteris poetae, item Porcii Licini et Qu. Catuli...* És végezetül: megint csak Plinius, feleségét dícsérve Calpurnia Hispullának, elmondja róla, hogy gyakran énekli *(cantat)* verseit, énekét citharával kísérve, aminek művészetére a legjobb tanítómester, a szerelem oktatta.

Aligha fér kétség hát ahhoz, hogy a «dalokat» már Catullus idejében énekelték, zenekísérettel hivatásos énekesek adták elő. Macrobius (Sat. III, 14, 7) idézi Tiberius Gracchus keserű kifakadását, aki az előkelő római hölgyek züllöttségét így ostorozza: «Tisztességtelen színészmesterségre adják a fejüket, ficsurakkal, hárfával és citharával eljárnak a színészek iskolájába, énekelni tanulnak *(discunt cantare)*, olyan dolgokat művelnek, amiket a mi őseink szabad polgárokhoz méltatlan, gyalázatos dolognak tartottak.» Hasonlókat mond Sallustius J. Brutus feleségéről, Semproniáról: *...psallere, saltare elegantius, quam necesse est probae* (Cat. 25.). Nyilvánvaló pedig az is, hogy a *ludus histrionum*, amelyet Gracchus emleget, azonos a *discipularum cathedrae*-vel, ahova Horatius Hermogenes Tigelliust és Demetriust gúnyosan utasítja, akik minden bizonnyal ilyen ének- és zeneiskolának «tanárai» voltak. Acron megjegyzi az utóbbi helyhez, hogy a mima-képző iskolákban, ahova azonban «magánszorgalomból» mások is eljárhattak, igen nagy súlyt helyeztek ebben az időben a *lyrica disciplina*-ra. S hogy a kifejezés maga nem csupán a *lyra* «hangszeres muzsikájának» elsajátítására értendő, az a *lyricus* szó Catullus—Horatius idejére már általános értelmű használata mellett abból is kitetszik, hogy egy Catullust és Calvust név szerint gúnyra említő, egészében az ő esztétikai elveikkel csúfolódó szatíra végén semmi éle nem lenne a gúnynak, ha nem ezt jelentené: Ti pedig, Hermogenes és Demetrius, menjetek csak a mima-iskolákba, s ott énekelgessétek kedvenc költőiteket, Catullust és Calvust.

Hogy milyen volt ez a zene, ma már nehéz megállapítani. Valószínű, hogy nagyon közel állt a modern tánczenéhez. Nem is csupán az antik zenés vers-előadásokra vonatkozó késői, Iuvenalistól, Martialistól stb. származó tudósításokra gondolok most és mégkevésbé az olyan hipotézisekre, amelyeknek szerzői keleti lithurgikus szertartások zenéjében a modern táncmuzsika ókori megfelelőjét vélik felfedezni, ahogy például Catullus 64, 261—264 és 63, 21—22 soraiban M. Johnston (Jazz in Catullus CW 1929. 24.). Sokkal ékesebben szólnak egyes ókori ábrázolások, amilyen például az egyik Pompeiben talált, utcai muzsikásokat ábrázoló mozaik (vö. W. Beare: The roman stage. London, 1955. a 220—221 lapok közt látható kép). A mozaik három zenész-figurája közül mindössze egy rendelkezik a melódiát megjelenítő zeneszerszámmal — kétágú síppal —: a másik kettő ritmuskeltő eszközökkel, dobbal és csörgővel kíséri a melódiát, s hozzá mindhárom figura egészen modern jellegű táncmozdulatokkal kíséri a zenét. S ha bizonyos is, hogy egyes vallási alkalmakkor egészen más, sokkal komolyabb és szelídebb zenekíséret volt szokásban — bizonyára egészen más zene kísérte a horatiusi Carmen Saeculare előadását, vagy

* Jegyezzük meg, mennyire másképpen fogták fel Catullus és Horatius lírikus-érdemeinek kérdését a római esztéták. Ahogy Gellius görögjeinek eszébe sem jut Horatius neve, ugyanúgy nem jut eszébe a lírikus Catullus Quintilianusnak, amikor (Inst. X. 1,96) megállapítja: *«at lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus . . .»*

Vergilius eclogájának bemutatását, amelyen az énekesnő, Cytheris, tomboló sikert aratott (vö. E. de Saint-Denis: Virgile. Bucoliques. Paris, 1942.), — viszont az is kétségtelen, hogy Catullus versei, amelyeket a tömegnek kedvenc énekesei, Hermogenes és Demetrius adtak elő, s amelyek közül nem egy kétségkívül a nép körében kedvelt «slágerré» vált, a tömeg szájíze szerint való divatos zene kíséretében hangzottak el.

Catullus népszerű volt, — Horatius nem. Maga panaszkodik, hogy a «hálátlan olvasó» műveit, melyeket otthon tán dícsér, ahogy lakása ajtaján kilépett, méltatlanul pocskondiázza (Epist. I, 19, 35—36). S igen lényeges a mód is, ahogy olvasói viselkedését magyarázza. Népszerűtlensége okát először abban jelöli meg, hogy ő — másoktól eltérően — nem hajlandó a nép kegyét *(plebis suffragia)* hajhászni, s a «litterátorok» pulpitusa körül somfordálni; majd belelendülve az őszinteségbe, nevén nevezi a gyereket: *Spissis indigna theatris scripta pudet recitare et nugis addere pondus* (Epist. I. 19, 41—42). A keserűen gúnyos *spissis indigna theatris* és a már idézett *nugis addere pondus* félreérthetetlenül kimondják megfogalmazójuk elvi síkon megokolt, de azért kellőképpen érzékeny, irígységgel és féltékenységgel motivált bírálatát ama költő iránt, akinek verseit «tömött színházban» hallgatják, s aki nem tartotta méltatlannak, hogy «a nép bolondozásait komoly tartalommal párosítsa», s aki épp ezért hallatlanul népszerű Rómában.

Pedig ez a költészet a politika nagyjainak, az ideológia megfogalmazóinak, nem különösképpen kedvez. Nem csupán azért, mert a *lascivia*, mely a költészet «alaptörvénye», szöges ellentétben áll a *virtus*-szal, mely viszont az Augustus-ideológia alappillére kívánna lenni. (Vö. Tacit. Agricola 31.) Nem is csak azért, mert öntudatosan és nyíltan vállalja az *adulterium* bűnét, amely Augustus erkölcsi reformprogrammjának egyik alapproblémája, s amelynek csak gyanújáért is Ovidiust oly súlyos büntetés éri.* A legdöntőbb momentum az, hogy Catullus költészete nem hajlandó elismerni semmiféle politikai «nagyságot», sőt tudomást sem hajlandó venni róluk (c. 93), illetve, ha alkalom kínálkozik rá, éppúgy tollhegyre tűzi őket, mint egy nyomorult lenot vagy egy szemérmetlen örömleányt. Annak az ifjúságnak, amelynek Catullus tagja volt, aligha lehettek politikai illúziói. Abban a korban nőttek fel, amely a Catilina-féle összeesküvés hírétől visszhangzott, s amelyben nem volt még Caesar- és Pompeius-párt, csupán egy általános riadalom attól, amit a szellemes Cicero így fejez ki: *periculosa paucorum hominum potentia* (Pro Coel. IX, 22.). Ennek az ifjúságnak nem voltak már «bálványai», számukra a politika olyan kérdés volt, amelyet valahogy meg kell oldani, lehetőleg kinek-kinek a maga hasznára, ahogy Caelius Rufus egy Cicerohoz intézett, Cicero műveiben ránkmaradt levele mutatja (ad fam. VIII. 14.). De Augustus szemében ez a magatartás már eleve bűnösnek számított, és annál bosszantóbb volt, mert Catullus költeményeit széles körökben nagy kedvteléssel és nem is minden politikai célzat nélkül olvasgatták, idézgették. Cremutius Cordus, mikor — Tiberius alatt — köztársaságpárti szellemben írt történeti munkája miatt a vádlottak padjára kerül, épp ezzel védekezik: *Carmina Bibaculi et Catulli referta contumeliis Caesarum leguntur : sed ipse divus Julius, ipse divus Augustus et tulere ista et reliquere, haud facile dixerim, moderatione magis, an sapientia?* (Tacit. Ann, IV, 34.) Augustusnak önmérsékletre és politikai józanságra volt szüksége ahhoz, hogy Catullus költeményeinek népszerűségét eltűrje: hiszen ezek a Caesarok gyalázatával vannak tele.

Horatius vagy nem tudta már megérteni ezt a magatartást, vagy mert nagyon is megértette, nem bocsájthatta meg népszerű elődjének. Talán ezért is vállalkozott arra a hálátlan feladatra, hogy az érzelmeket felszabadító, lázadó és lázító catullusi költészettel szemben egy olyan költészet Ars Poeticáját fogalmazza meg, amely a hivatalosan is szentesített erkölcsi normák művészi propagálását vallja a maga legfőbb céljának. Ennek taglalása azonban már nem lehet feladatunk. Catullus, a nagy átértékelő, aki az erkölcsi világszemlélet normáinak és az antik esztétika normatív, műfaji törvényeinek újjáértelmezésében oly messzire ment, hogy egyetlen utóda sem akadt, aki kezdeményezését — a maga egészében — folytatni tudta volna, túlságosan is kora elé száguldott.

Akkor Horatiusnak volt igaza. De Catullus dalait, ha nem folytatta is közvetlen utókora, tovább énekli, tovább szövi és folytatja több mint kétezer éve az egész modern Európa.

* Érdekes példán lehet szemléltetnünk a horatiusi *vates*-eszmény és a catullusi költészet-felfogás közti döntő különbséget. Catullus, aki nem tartja magát — illetve egész más értelemben tartja — *Musarum sacerdos*-nak, abban az önvallomásában, melyben éppen a költészetét «erkölcstelensége miatt» kifogásoló vádakat utasítja vissza, nyíltan kimondja: *non dico pueris* (c. 16), míg ezzel szemben Horatius: *virginibus puerisque canto* (III, 1) és Martialis: *matronae, puerique virginesque vobis pagina nostra dedicatur* alig győzik költeményeiknek a hivatalos morális felfogással való összeegyeztethetőségét hangsúlyozni.

FITZ JENŐ

L. ALFENUS AVITIANUS

A CIL III 3637 felirat alapján E. Ritterling Pannonia inferior helytartói között ....*us Antianus*-t említi, aki a III. század első felében, esetleg Elagabalus alatt volt Alsópannónia legatusa.[1] Az oltár szövegét Barkóczi L. újra megvizsgálta és a következő formában helyesbítette (1. kép):[2] *Iovi Optimo M[ax(imo)]* | *Neptuno Serap[idi]* | *pro salut[e] victo[ria]* | *et perpetuitate* | *[i]mp(eratoris) Caesaris* | *[M. A]urel(ii) [Antonini* | *Pii] felicis Aug(usti) [Al]fenus Avitianus* | *[leg(atus)] eius pr(o) pr(aetore)* | *prov(inciae) Pann(oniae) inf(erioris)*.[10] A feliraton szereplő helytartó neve tehát L. Alfenus Avitianus, akinek hivatali idejét Barkóczi L. is Elagabalus idejére (218—222) tette.

Ezt a datálást, bár az Antoninus-név törlése megerősíteni látszott, a legatus pályafutására vonatkozó adatokon kívül Pannonia inferior helytartóira vonatkozó ismereteink is tarthatatlanná teszik.

Az IGR III 1371 szerint L. Alfenus Avitianus 209-ben Arabia helytartója volt, majd 218-ban *frater Arvalis (promagister collegii)*.[3] Ugyanebben a testületben említik 231-ben is.[4] Pannoniai működése ilyen formán 209 (azaz, mivel a felirat egyedül *Caracallát* említi, 212) és 218 közé eshetett.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha Pannonia inferior helytartóinak listáját vizsgáljuk a III. század második és harmadik évtizedében. Elagabalus *tribunicia potestas*ának első évében (218. május 16—december 9) az Intercisától délre előkerült mérföldkő[5] tanúsága szerint Pontius Pontianus igazgatta Pannonia inferiort.[6] Elődjét, Aelius Triccianust még Macrinus mentette fel hivatala alól,[7] így feltehető, hogy Pontius Pontianus az uralomváltozás előtt már Aquincumban volt és helyén maradhatott Elagabalus alatt is. Ha itteni működése a szokásos három évre terjedt, 220-ig maradhatott Pannoniában, amikor Septimus Flaccus, Elagabalus korának másik ismert legatusa[8] válthatta. Nem látszik valószínűnek, hogy akár e két helytartó között, akár Septimus Flaccus után Elagabalus uralma alatt még egy legatussal számolnunk kellene. L. Alfenus Avitianus működési ideje tehát a pannoniai helytartók sorát tekintve, nem helyezhető Elagabalus korába.

Ezzel szemben szinte biztosra vehető, hogy Caracalla alatt, a 214. év előtt és után egy-egy ismeretlen nevű kormányzó tartózkodott Alsópannoniában. C. Iulius Septimius

[1] *E. Ritterling :* Arch. Ért. 41 (1927) 85; A legatus nevét ugyanígy olvasta *Dobó Á.* is «Pannónia provincia helytartói» (Debrecen 1958, kézirat) c. kandidátusi értekezésében, holott a felirat olvasásának helyesbítése 1941-ben jelent meg.

[2] *Barkóczi L. :* Arch. Ért. 1941, 26, 6. sz. 2. kép.

[3] ILS 5039.

[4] ILS 2108; *E. Groag :* PIR² 1 (1933) 88, 519. sz.; *P. Lambrechts :* La composition du sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien (193—284). DissPann I/8 (1937) 14, 18. sz.

[5] *Erdélyi G.—Fülep F. :* Intercisa I. AH 33 (1954) 314. sz.

[6] Az eddigi kutatás figyelmen kívül hagyta ezt az 1911 óta ismert *(Mahler E. :* Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról 153, 5. sz.) feliratot: *E. Ritterling :* i. m. 84, 29. sz.; *P. Lambrechts :* i. m. 35, 318. sz.; *A. Degrassi :* I fasti consolari dell'impero romano (Roma 1952) 134.; *Wolf :* PWRE 43 (1953) 42, 44. sz.; *Dobó Á. :* i. m. 58, 57. sz.; Helyesen közölte *Fülep F. :* Intercisa I. AH 33 (1954) 217.

[7] Dio LXXIX 4, 4:..... *ὑπὸ τοῦ Μακρίνου τῆν αλλᾶς προπεμφθεὶς ἐν Βιθυνία τὴν δίαιταν ἐποιεῖτο.*

[8] *E. Ritterling :* i. m. 84 sk.

Castinus tiszteletére emelt három aquincumi felirat,[9] mint másutt utaltunk rá,[10] nem vonatkoztatható el a 212 végén bekövetkezett súlyos barbár támadástól:[11] lehet, hogy a három felirat a fenyegető helyzetben a korábban katonai sikereket ért legatusba helyezett bizalom megnyilatkozásának tekinthető, valószínűbb azonban, hogy a győztes hadvezér ünneplését láthatjuk e kőemlékekben. Datálás szempontjából annyi mindenképpen kétségtelen, hogy 212 utolsó hónapjaiban lejátszódó esemény van a feliratok hátterében, azok ugyanebből az időből valók. De egybeesik ezzel az időponttal C. Iulius Septimus Castinus *consul designatus* jelölése is, amely a consulatus évét megelőző negyedévre utal.[12] Pannoniai tevékenysége tehát 212 végéig, a háborús viszonyokra való tekintettel 213 elejéig terjedhetett, legkésőbb addig az időpontig, amíg *consul suffectus* nem lett. 213 elejétől tehát 214 közepéig,[13] amikor a provincia átszervezésével az eddig praetori rangú helytartót consularis váltotta fel, még egy legatusnak kellett Aquincumban tartózkodnia.

E. Ritterling feltevése szerint Pannonia inferior első consuli rangú helytartója C. Octavius Appius Suetrius Sabinus lehetett.[14] Az érvek, amelyeket E. Ritterling felhoz, bár történetileg elfogadhatóknak látszanak — Caracalla, mint közvetlen híveinek egyikét, bízta meg Suetrius Sabinust Pannonia inferiorban tervezett átszervezések irányításával —, a helytartó ismert pályafutásán elfogadhatatlan erőszakot tesznek. Mint ismeretes, Suetrius Sabinus raetiai helytartósága (213) után[15] 214-ben *consul ordinarius* volt.[16] Consulatusa és pannoniai helytartósága között az Aquinumból ismert *cursus honoruma*[17] szerint a következő tisztségeket töltötte be: *iudex ex dele*[*g(atione)*] *cognition(um) Caesarian(arum)*,[18] *praef(ectus) aliment(orum)*,[19] és *elect(us) ad corrig(endum) statum Ita*[*l(iae)*]. Adatok hiányában nem tudjuk, a consuli provinciává előlépett Pannonia inferiort a consulatus után mennyi idővel nyerhették el az arra kijelölt senatori rendűek, Suetrius Sabinus *cursus honoruma* azonban kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a consulatus után még a császár szűkebb baráti köréhez tartozó férfiúnak is több tisztséget kellett betöltenie, amíg a fontos Duna menti provinciába küldték. Semmi közelebbi támpontunk nincsen arra vonatkozóan, mennyi időt töltött Suetrius Sabinus e megbízatásokban, annyi azonban nem kétséges, hogy 214 nyarán, amikor a provincia átszervezése megtörtént, nem ő nyerte el elsőnek az új consuli tartományt. Pannoniai működésének kezdete így aligha tehető 215 elé, — viszont nem látszik valószínűnek, hogy a consulatus után viselt tisztségek egy évnél lényegesen tovább tartották volna lekötve. Az elmondottak alapján tehát Suetrius Sabinus előtt, 214/215-ben egy ismeretlen *legatus consularis*-szal számolhatunk.

L. Alfenus Avitianus pannóniai működésére a legatusok sorában tehát két lehetőség is van: mint praetori legatus 213/214 években, mint consularis 214/215 között, tartózkodhatott Aquincumban.

[9] CIL III 10471—10473; C. Iulius Septimius Castinusra vonatkozóan l. PIR[1] 2 (1897) 213 sk., 368. sz.; *Hohl :* PWRE 10 (1919) 804, 477. sz.; *E. Ritterling :* i. m. 79 sk.; *A. Degrassi :* i. m. 60; *Dobó Á. :* i. m. 52 sk., 50. sz.

[10] *Fitz J. :* Arch. Ért. 85 (1958) 168.; *Fitz J. :* Acta Arch. Hung. 11 (1959) 256.

[11] Részletesen foglalkozom a támadással és annak időpontjával «Militärgeschichte Pannoniens von den Markomannenkriegen bis zum Tode des Severus Alexander» című előkészületben levő tanulmányomban.

[12] Legutóbb foglalkozott ezzel *Nagy T. :* BpR 19 (1959) 29.

[13] L. a 81. oldalon.

[14] *E. Ritterling :* i. m. 82.; Hasonlóképpen *Dobó Á. :* i. m. 54 sk., 54. sz.

[15] *E. Ritterling—E. Groag—E. Stein :* Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat (Wien 1932) 119 sk., 24. sz.

[16] *A. Degrassi :* i. m. 60.

[17] CIL X 5398.

[18] A PIR[1] 2 (1897) 425—, 19. sz. külön megbízatásnak veszi a CIL X 5178 felirat eltérő szövegezését: [*iudex ex*] *delegatu* [*p*]*rincipum in provincia* [*Dalmatia? item Pannonia?*] *inferior*[*e*]. *E. Ritterling—E. Groag—E. Stein :* i. m. 120. lehetségesnek tartják, hogy ezt a hivatalt még 212 előtt láthatta el.

[19] *E. Ritterling :* i. m. 82. Ezt a megbízatást, véleménye szerint a következővel egy időben látta el. Ennek a feltételezésnek azonban nincsen indokolható alapja. E. Ritterling is csak azért gondolt rá, hogy összevonja a consulatus és a legatusság közötti funkciókat, s így magyarázata hihetőbb legyen.

A két lehetőség között a helytartóság idejének pontos meghatározása ezek után, L. Alfenus Avitianus pályafutása és a nevét említő pannoniai felirat lelőkörülménye alapján, nem jelent nagyobb nehézséget.

Mint az előzőekben utaltunk rá, az IGR III 1371 alapján L. Alfenus Avitianus 209-ben Arabia praetori rangú helytartója volt. Ez az adat önmagában véve is valószínűvé teszi, hogy Pannoniába már consulatusa után került, mert két praetori tartomány kormányzása általában nem volt szokásos. Megerősíti ezt a megállapítást azoknak az arábiai legatusoknak áttekintése, akiknek további pályafutását ismerjük:

L. Aemilius Carus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (142/143), majd Gallia Lugdunensisben (145—147), *consul* (147-ben, vagy 148-ban), *leg. cos.* Cappadociában (148-ban?).[20]

L. Attidius Cornelianus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (150-ben), helytartósága után *cos. suff.*[21]

Q. Antistius Adventus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (166-ban), *cos. suff.* (167-ben).[22]

P. Aelius Severianus Maximus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (193/194-ben), *cos. designatus* e helytartósága alatt, *cos. suff.* (194-ben).[23]

L. Marius Perpetuus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (200-ban), két itáliai város curatora, *cos. suff.*[24]

Q. Aiacius Modestus Crescentianus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (205 körül), *cos. designatus* e helytartósága alatt.[25]

Furnius Iulianus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (213/214-ben), ugyanekkor *cos. designatus.*[26]

D. Simonius Proculus Iulianus *leg. Aug. pr. pr.* Arabiában (Maximinus alatt), *cos. suff.*[27]

M. Aelius Aurelius Theo *leg. Aug. pr. pr. praes.* Arabiában (253—260 között), *cos. designatus* e helytartósága végén.[28]

A felsorolt kilenc legatus közül mindössze kettő kapott arabiai helytartósága után még egy praetori hivatalt, míg a többi hét pályafutásában Arabia a consulatust közvetlenül megelőző állomás volt. A 193 utáni legatusok közül P. Aelius Severianus Maximus, Q. Aiacius Modestus Crescentianus, Furnius Iulianus és M. Aelius Aurelius Theo hivatali idejük alatt lettek *consul designatus*okká.

Az idézett példák alapján aligha lehet kétséges, hogy L. Alfenus Avitianus is arabiai helytartósága után *consul suffectus* lett és nem kapta meg második preatori provinciaként Pannonia inferiort. Consulatusa feltehetőleg 212-re vagy 213-ra eshetett, egy, esetleg két évvel pannoniai megbízatása elé. 213-ban már aligha lehetett Arabiában, ahol ekkor Furnius Iulianusról tudunk. Az utóbbiban alighanem L. Alfenus Avitianus közvetlen utódát láthatjuk.

A helytartó nevét említő felirat lelőkörülményei is arra mutatnak, hogy L. Alfenus Avitianus 214/215-ben, az átszervezett Pannonia inferiorban mint consuli rangú legatus működött. Az oltárt ugyanis Cséven, azaz a két Pannoniának 214 előtti határterületén, de Pannonia superiorban találták.[29] Nem hihető, hogy a két provincia határainak megváltoztatása előtt az alsópannoniai helytartó a szomszédos provinciában állított volna feliratot. Cséven ez az oltár csak 214 után képzelhető el, amikor a brigetiói katonai körzetet Caracalla Pannonia inferiorhoz csatolta.

Ezek alapján L. Alfenus Avitianusban az átszervezett, két legiós Pannonia inferior első consuli rangú helytartóját láthatjuk, aki e hivatalát az újjászervezéstől, azaz 214

[20] *P. Lambrechts :* La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode (Antwerpen 1936) 72, 328. sz.

[21] Uo. 74, 348. sz.; IGR III 1369.

[22] Uo. 115, 686. sz.

[23] Uo. 166, 1114. sz.

[24] *P. Lambrechts :* i. m. DissPann I/8 (1937) 32, 271. sz.

[25] Uo. 14, 17. sz. és 113.

[26] Uo. 27, 199/200. sz.

[27] Uo. 56, 668. sz.

[28] Uo. 61, 827. sz.

[29] Csév az itt talált mérföldkövek (CIL III 4634, 11338, 11339) alapján 214-ig kétségtelenül Pannonia superiorhoz tartozott. (*Graf A. :* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I/5 [1936] 96.) A két provincia határára vonatkozó fejtegetéseinket l. a 11. jegyzetben említett tanulmányban.

közepétől egy, esetleg másfél évig (215-ig, vagy 216-ig?) látta el, vagyis addig, amíg helyét C. Octavius Appius Suetrius Sabinusnak nem adta át.

Pannonia inferior consuli rangú helytartóinak sorrendje tehát Caracallától Elagabalus megöletéséig fejtegetéseink alapján a következőképpen alakult:

L. Alfenus Avitianus	214 közepe —215?
C. Octavianus Appius Suetrius Sabinus	215/216?—217
Marcius (Claudius) Agrippa	217
Aelius Triccianus	217—218
Pontius Pontianus	218—220?
Septimus Flaccus	220?—222?

L. Alfenus Avitianus pannoniai tartózkodásának tisztázása és időhöz kötése Cséven talált feliratát is más megvilágításba helyezi. A Iuppiter Optimus Maximusnak, Neptunusnak és Serapisnak emelt oltár történeti fontosságát az a körülmény adja, hogy azt L. Alfenus Avitianus Caracalla üdvére és *győzelmére* állította.[30] A helytartó rövid pannoniai működése, az oltár lelőkörülményei és a vele egy időben állított hasonló emlékekhez fűződő kapcsolata kétségtelenné teszik, hogy az oltár-állítás Caracallának a Dunától északra vezettetett hadjáratára és győzelmére vonatkozik.[31]

Caracalla az alamann háború sikeres befejezése után 214 elején kezdte meg nagy keleti hadjáratát. Anyjával, Iulia Domnával először északra ment,[32] hogy megszemlélje, átszervezze a Duna menti provinciákat, és rendezze a viszonyokat a határmenti barbárokkal.[33] Pannoniai tartózkodására vonatkozó feliratos emlékek a bródi Iuppiter oltár[34] kivételével a Dunakanyarból és annak közvetlen környékéről valók. A bródi feliratban is valószínűleg a császári menet útját láthatjuk a Duna felé. A többi emlék Székesfehérvárról (Hercules Augustus oltár).[35] Aquincumból[36] és Tatáról[37] való. Ezen emlékek közül különösen az aquincumi Nemesi szentély helyreállítására vonatkozó felirat érdemel különös figyelmet. A szentély a kevéssel előbb lezajlott barbár betörésnek[38] eshetett áldozatul, új felavatása alkalmasint a császár jelenlétében történt. Caracalla ebben az esetben, a feliraton szereplő datálás értelmében, 214. június 24-én Aquincumban tartózkodhatott. Ennek a látogatásnak emléke lehet a tatai nagyszabású emlékmű is. Az oszlop 12 istene között Victoria is szerepel, világos utalás ez az emlék katonai, háborús vonatkozásaira.[39] Aelius Iustinus tatai sírkövén[40] szereplő *decidit in expeditione Dacisca* kifejezés alapján Barkóczi L. már régebben arra következtetett, hogy Caracalla pannoniai tartózkodása során a túlparti szabad dákok ellen hadjáratot vezethetett.[40a] Ismeretes, hogy Caracalla a két provincia átszervezése és a *limes* megerősítése mellett a túlparti népekhez való viszonyát is rendezte. Vazallusát, a quád Gaiobomarust (Gabiomarus?) magához rendelte ügyének kivizsgálására — nyilván a 212. évi barbár megmozduláskor megfeledkezett szövetségesi kötelezettségéről — és kivégeztette.[41] A viszonyok rendezéséhez tartozott továbbá, hogy a markomannokat és a szileziai vandálokat egymásra uszította, akik egymás erőit morzsolták fel.[42] A nemrégen a Duna partjára telepedett szabad dákokat, akikkel szövetségi kapcsolat még nem állhatott fenn, először támadásukért

[30] A korábbi kutatás felfogásának (amely L. Alfenus Avitianus hivatali működését Elagabalus korába helyezte) már ez a *Victoria* is ellentmond: hiszen említése semmiféle győzelemhez nem fűződhetett (Macrinus «legyőzése» már csak azért sem jöhet tekintetbe, mivel annak időpontjában Pontius Pontianus volt Pannonia inferior legatusa) és otromba servilizmus megnyilatkozása lett volna.

[31] A hadjárattal részletesen foglalkozom a 11. jegyzetben említett tanulmányban.

[32] *A. Calderini:* I Severi. La crisi dell'impero nel III secolo (Bologna 1949) 95.

[33] *E. Ritterling:* PWRE 12 (1925) 1319 sk.

[34] CIL III 3269.

[35] CIL III 10333.

[36] CIL III 3519, 10439; AnnÉp. (1904) 155. sz.

[37] CIL III 4274.

[38] A 212/213. évi támadással kapcsolatban l. a 11. jegyzetben idézett munkát.

[39] *Barkóczi L.:* Brigetio. DissPann II/22 (1951) 46.

[40] Uo. 22. sz.

[40a] *Barkóczi L.:* Arch. Ért. 1944/45, 181.

[41] *L. Schmidt:* Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Westgermanen 1 (1938) 179.

[42] Uo. 179.

megbüntette, és vereségük árán kényszerítette őket békés magatartásra. Erre az eseményre vonatkozhat Dionak az az adata, amely szerint Caracalla foederatio-szerződést kötött a dákokkal és túszokat szedett tőlük.[43]

A hadjárat győzelmes befejezésének ünneplésére emelhették a tatai oszlopot és állíthatta Clodius Marcellinus aquincumi feliratát: *Dis militaribus | et genio loci pro | salute et reditu | imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) | Antonii Pii in|victi Aug(usti)* ... stb.,[44] valamint az Intercisában 214 augusztus 23-án állított feliratot: *Pro salute et victoria | Germ(anica) imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) Severi | Antonini Pi(i) felicis Aug(usti)* ... stb.[45]

Az utóbbi emlékekhez sorolható L. Alfenus Avitianus csévi oltára, amelynek korát Caracalla 214 június—augusztusi pannóniai tartózkodásának idejére tehetjük. Az oltár állításakor, tehát a szabad dákok ellen vezetett expedíció befejezése idején L. Alfenus Avitianus már Pannonia inferior helytartója volt, következésképpen a két provincia átszervezése és az új, consuli rangú legatus hivatalbalépése megelőzte a fegyveres akciót.

[43] Dio 78, 27, 5.
[44] CIL III 3472.
[45] *Erdélyi G.—Fülep F.*: i. m. 268 sk., 326. sz.

SZ. CZEGLÉDY ILONA

CONIUX ÉS *UXOR*

A pannoniai katonaság feliratos emlékein a katona élettársát több kifejezés jelölheti: *uxor, coniux, contubernalis, concubina, liberta,* esetleg *focaria.* Ezek közül a törvényes feleség jelölésére a *coniux* és az *uxor* szolgál. Az epigráfiai anyag áttekintésekor azt tapasztaltuk, hogy az *uxor* kifejezés csak igen kevés katona sírfeliratán fordul elő.[1]

1. Brigetio. CIL. III. 11028 = 4357 *Capria Primigenia uxor Apulonius Firmus centurio leg. I. ad.* II. sz.

2. Brigetio. CIL. III. 1019 Brig. 123 *M. Aur. Emeritus centurio. leg. I. ad. Aurelia Faustina uxor.* II. sz. v.

3. Brigetio. CIL. III. 4313 *Aur. Candidus vet. leg. I. ad. m. h. m. Aur. Mercatilla uxor* III. sz. e.

4. Carnuntum. Vorbeck 212. RLiÖ XV. 51. *M. Aur. Capito vet. leg. XV. Apoll. Valeria Butto uxor* I. sz. 2. f.

5. Carnuntum. Vorbeck 275. *Crescens Licinianus coh. XVIII. vol. Abudia Murinilla uxor* II. sz. k.

6. Intercisa. Int. I. 17. *Mocur signifer coh. Hemes. Aur. Pulchra uxor* III. sz. e.

7. Intercisa. Int. 114. *M. Aur. Primianus vet. ex dec. coh. Hem. Septimia Grata uxor* III. sz.

8. Intercisa. Int. I. 19. *Germanius Valens mil. coh. — Hem. Aurelia Baracha uxor* III. sz. k.

9. Lussonium. CIL. III. 3320. *Cominus Fl. Maximus vet. leg. I. ad. Aelia Proculina uxor* III. sz.

10. Teutoburgium. CIL. III. 10256. *C. Aur. Martinus praef. alae Iuventia Zozimina uxor* III. sz.

11. Ulcisia Castra. CIL. III. 14354[1] *P. Ael. Provincialis vet. leg. II. ad. Pompeia Valentina uxor.* III. sz.

Ebből az összeállításból kitűnik, hogy az *uxor* szó csak veteránok vagy tisztek sírfeliratán fordul elő a feleség jelölésére. Sok veterán, illetve tiszt és közlegény feliratán találkozunk a *coniux*-szal is a feleség neve mellett[2], de olyan felirat nincsen egészen a III. sz. közepéig,[3] ahol az *uxor miles* mellett fordulna elő.

Vizsgáljuk meg, honnan adódik ez a különbség? Augustus törvényben szabályozta a katonák házasodását, amely bizonyos megszorításokkal Septimius Severus reformjáig érvényben maradt.[4] A császár rendelete megtiltotta mind az auxiliáris, mind pedig a légiós

[1] Az összes katonai sírfeliratot, amelyen a feleség neve is szerepel helyhiány miatt természetesen nem tudom közreadni, ezért a többszázra menő felirattömegből csak azokat foglalom katalógusba, amelyeken a feleséget az *uxor* szó jelöli.

[2] *Coniux veteranus* mellett; CIL. III. 3844, 4574, 11305. *Coniux miles* mellett; CIL. III. 14358[13a], 10524, *E. Vorbeck :* Militärinschriften aus Carnuntum. Wien 1954. Nr. 192.

[3] Int. I. 19. l. 4. o.

[4] Augustus rendelete; Suetonius. Aug. 24. *Ne legatorum quidem cuiquam, nisi gravate hibernisque demum mensibus, permisit uxorem intervisere.* A provinciákból sem nősülhettek a tisztek. Dig. 23. 2. 63. *praefectus cohortis vel equitum aut tribunus contra interdictum eius provinciae duxit uxorem in qua officium gerebat, non erit matrimonium* (Papianus) Hadrianus enyhítette a katonák házasságjogára vonatkozó törvényt. Gaius

katonáknak a *iustum matrimonium*[5] kötését szolgálati idejük tartama alatt. A tiszteknek lehetett családjuk, de évenként csak egyszer látogathatták meg őket.[6] Csak az auxiliáris veteránok, akik diplomájukban megkapták a *ius conubii*-t, köthettek tetszés szerint *cum manu* vagy *sine manu*[7] házasságot. *Concubina*-t vagy ezt a szerepet betöltő *liberta*-t esetleg *focaria*-t bárki tarthatott, ezt csupán szabályozta a törvény.[8]

A rendelet nagymértékben érintette a társadalom széles rétegeit. A gyakorlatban, főleg a II. sz.-tól a katonák legtöbbjének volt felesége, sőt gyermekei is születtek.[9] Sem a feleség sem a gyermek nem volt azonban törvényes, az auxiliáris katona csak diplomájában kapta meg a *conubinum cum uxoribus*-t. Egyáltalán nem volna túlságosan meglepő, ha úgy találnánk, hogy ez a helyzet a nyelvben is nyomot hagyott, mivel hosszú időről van szó, és a lakosságot, különösen a provinciák lakóit mélyen érintő kérdésről.

Valóban, a számbavett pannóniai katonafeliratok arról tanúskodnak, hogy az augustusi rendeletet követő évszázadban alapvető különbség támadt a *coniux* és *uxor* szavak jelentésében. Az uxor szó csakis a teljes mértékben törvényes feleséget jelentette, a *coniux* pedig a nem törvényes, de sokszor teljes mértékben elismert házastársat és esetenként a törvényes feleséget is.[10] Míg tehát az augustusi korban az *uxor* és *coniux* fogalomköre nagyjából megegyezett, az augustusi rendelet következtében (természetesen hosszú folyamat eredményeként), az *uxor* jelentése leszűkült, a *coniux*-é pedig kitágult. Bizonyos időbeli eltolódásokkal számolnunk kell a rendelet kelte és hatásának érvényesülése között. A tíz, *uxor*-t említő felirat közül, egy származik az I. sz.-ból, három a II. sz.-ból a többi a századfordulóról, ill. a III. sz. elejéről. Egy feliratunk a III. sz. 2. feléből való, amikor már a katonák házassági tilalmát feloldották, itt a feleség neve mellett tehát jogosan szerepel az *uxor* szó.

A jogi és etimológiai szótárakban[11] az *uxor* szó csak a törvényes feleség (Ehegattin, Ehefrau, rechtsmässige Gattin) jelölésére szolgál. A *concubina* az *uxor* nevet nem használhatta.[12] A *coniux* kifejezés viszont több értelmű lehet, jelentheti a feleséget,[13] az eljegyzett menyasszonyt (verlobte Braut)[14], de használják mindkét nemű házastárs,[15] sőt szerető (Geliebte, Concubine)[16] értelemben is. A törvényszövegekben (a Digestákban és a korai jogi szerzők fennmaradt vagy a Digestákban megőrzött műveiben) szintén mindig az *uxorem ducere, uxorem habere* kitétel az általános. (Sohasem *coniugem ducere.)* A hivatalos nyelv tehát az *uxor* szót használja a törvényes feleség jelölésére. Önmagukban sem a jogi szempontból nem egészen megbízható szépirodalmi adatok, sem pedig a zömében túl késői[17] jogi források nem elegendők, az említett szavak jelentésváltozásának bizonyítására. Feltétlenül szükséges az egykorú epigráfiai anyag összevetése az egyéb adatokkal, mert ez mutatja meg, mi volt a gyakorlat.

I. 57. Septimius Severus reformja a katonák házasodását a család hatáskörébe utalja át. *Filius familias sine patris voluntate matrimonium non contrahit.* (Papianus) Herodianos III. 8. 5. „ἐπέτρεψε γυναιξὶ συνοικεῖν" L. még *D. Parker :* The Roman Legions. Oxford 1928. 237.,

[5] Gai. I. 56. f, Ulp. 5. 2 ff, Dig. 24. 1, Modestius Dig. 23. 2. 1. *Kunkel :* Matrimonium PWRE XIV. Stuttgart. 1930. 2268.

[6] Suet. Aug. 24.

[7] *K. Kraft :* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau. Bern. 1951. 126—128.

[8] Dig. 23. 2. 63. *Concubinam ex ea provincia in qua quis aliquid administrat, habere potest* (Paulus). A római házasság monogám és az ennek pótlékaként fellépő *concubinatus* is szigorúan szabályozza, hogy csak egy *concubiná*-ja lehet a katonának, s csak akkor, ha nem házasember. Dig. 25. 7. Dig. 48. 5.

[9] *Czeglédy I. :* Katonafeleségek társadalmi helyzete Pannóniában. 4—5. Elhangzott: 1959. márc. 28-án az Országos Diákköri Konferencián előadás formájában.

[10] CIL. III. 3844, 11305, ezeken a feliratokon a *coniux* a törvényes feleséget jelenti, mert veteránok házastársainak neve mellett fordul elő.

[11] *K. E. Georges :* Ausführliches Lateinisch—deutsch Handwörterbuch. Basel 1951. 3344, 1490, *H. E. Seckel :* Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts Graz 1958. 610. 94.

[12] *K. E. Georges :* i. m. 3344 «Während concubina die rechtmässige Beischlaferin des Sklaven ist, der keine uxor haben durfte».

[13] Verg. Aen. 3. 317. Tac. Ann. 2. 34. v. 13. 44, Justin 2. 4. 8.

[14] Verg. Aen. 3. 331, 9. 138, Tibull. 3. 2. 8, Ov. her. 8. 18.

[15] Tac. *(coniux liberique)* Catull. 61. 233, 66—87. Val. Max. 4. 6.

[16] Prop. 2. 8. 29, Val. Flacc. 208. Tac. Hist. 1. 72. Suet. Dom. 22.

[17] A jogi források részben későbbiek.

Láthattuk már, hogy a katalógusban szereplő feliratokon csak a *ius conubium*-mal rendelkezők feleségei kapták meg az *uxor* megjelölést. A hivatalos szövegekben a diplomákban[18] is, *conubium cum uxoribus* kifejezés szerepel. Vagy pedig a következőképpen fordul elő: (férj neve)... *et* ... *uxori eius*. A korai síremlékeken, ahol a nő mint örökös szerepel, túlnyomórészt az *uxor* az, aki örököl,[19] a *coniux* csak ritkábban.[20] A *cum manu* házasságban a nő *loco filiae*[21] kerül, férjének agnát[22] rokona lesz és így végrendelet nélkül is örököse.[23] (Természetesen végrendeleti örökös bárki lehet, így *sine manu* házasságban élő nő is.)[24] Valószínű annak nyomát őrzi az örökös neve mellett az *uxor* szó, hogy az illető *cum manu* házasságban élő törvényes feleség, és akár végrendelet nélkül is örökölhet. Ezek szerint lehetséges az is, hogy a *coniux* a *sine manu*, az *uxor* a *cum manu* házasságban élő nőt jelöli.

Még egy másik út is kínálkozott arra, hogy világossá tegyék az *uxor* szó törvényes feleséget jelölő értelmét. Egy aquincumi Augustalis családi sírfeliratán[25] Flavia Secundina *uxor et conliberta*-ként van feltüntetve. Gyermekei *filius*, ill. *filia naturalis*-ok, egy fia *filius legitimus*. Amikor Flavia Secundinát felszabadították, a *concubinatus*-ból *iustum matrimonium* lett. A gyermekek *legitimi* lettek (illetőleg csak a felszabadítás után született fiú, aki a sírkövön megelőzi idősebb testvéreit). A legitim fiúnak örökösödési szempontból is előnyei vannak. A *libertá*-ból pedig *uxor*, azaz törvényes feleség lett. *(Uxor*, nem pedig *coniux.)* Úgy látjuk, ez is az *uxor* törvényes feleséget jelölő értelme mellett szól.

Megállapíthatjuk, hogy az augustusi házassági tilalomtól a septimiusi feloldásig terjedő időszakban az általunk ismert feliratokon kevés katonafeleség neve mellett szerepel az *uxor* szó. Ezek mind olyanok, akikre nem vonatkozik az augustusi tilalom. A feliratok többségén vagy nincs kitéve semmilyen szó[26] az élettárs neve mellé, vagy pedig a *coniux*[27] kifejezés van ott. A hivatalos szövegekben mindig az *uxor* jelenti a feleséget. A katonák feliratos emlékanyagában lassan hódít tért az *uxor* szó, mint a biztosan törvényes feleség jelölője. A római jogban ez nincsen lerögzítve. Mégis a hivatalos gyakorlat, a jogi források, a jelentéstani elemzés, de főként a feliratos emlékek azt bizonyítják, hogy a mondott időszakban a szűkebb értelmű *uxor* mindig a biztosan törvényes feleséget jelöli. A tágabb értelmű coniux pedig ezenkívül azt az élettársat is, akit a katona nem vett el, vagy nem volt módjában törvényesíteni.

Pannoniában tehát minden kétséget kizáróan számolni kell a *coniux* és *uxor* szavak ilyen jelentésbeli különbségével.[28]

Valószínű, hogy a birodalom más provinciáiban is megvolt ez a megkülönböztetés, de ennek megfigyelésével eddig még nem foglalkozott a kutatás.[29]

[18] CIL XVI 134, 142, 152 etc.
[19] *E. Vorbeck:* i. m. Nr. 212.
[20] CIL III 10271, Ann. Ep. 17. Nr. 134.
[21] Gai. I. 111. II. 159, Dig. XXXVIII. 16. 13.
[22] Dig. 28. 3, Gai. I. 158, 163, 3, 14, 27.
[23] *Manigk:* Hereditarium ius. PWRE Stuttgart 1913. 632.
[24] Gai. II. 105.
[25] *Nagy L.:* Arch. Ért. 50 (1937) 94 skk. *D(is) M(anibus) T(itus) Fl(avius) Felicio Aug(ustalis) col(oniae) Aq(uinci) vivos sibi et Flaviae Secundinae quon(dam) conlibertae et uxori, quae vixit an(nos) LV, et T(ito) Fl(avio) Felicissimo quond(am) filio naturali, qui vixit ann(os) XXXIII et T(ito) Fl(avio) filio legitimo et T(ito) Fl(avio) felici fil(io) naturali et Flaviae Feliculae filiae naturali et Flaviae Felicissimae nepti vivis. T(itus) Fl(avius) Felicio s(upra) s(criptis) et sibi f(aciendum) c(uravit).*
[26] CIL III 1437, 6454, 4316.
[27] CIL III 3534, 15159.
[28] Felvetődött az a kérdés is, mit mondanak a nevek a feleségek etnikai, ill. társadalmi hovatartozásáról. L. erre vonatkozólag; *Czeglédy I.:* Nők társadalmi helyzete Pannoniában a feliratos emlékek alapján. (Katonafeleségek.) Kézirat. 64 skk.
[29] A dalmáciai kőemlékek áttekintésekor is azt tapasztaltuk, hogy szintén csak a veteránok sírfeliratain fordul elő az *uxor* szó, a polgári lakosság köréből pedig a *sevir—augustalis*-ok feleségeinek neve mellett. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy az előbbi megállapítás itt is helytálló. A libertusokból lett császárkultusz papjai pedig felszabadításukkor kapták meg a *ius conubii*-t, ezért hívhatják feleségeiket *uxor*-nak.

DIÓSDI GYÖRGY

A JOGTANÍTÁS NYOMAI PANNONIÁBAN

Mióta Mitteis «Reichsrecht und Volksrecht» című nagy jelentőségű műve a római provinciák jogára irányította a kutatók figyelmét, egyre többen vizsgálják a római jogot a provinciális jogalkalmazáson keresztül.

A provinciák jogának tanulmányozása során az irodalom több figyelmet szentel a provinciális jogtudomány és jogi képzés kérdésének is. Így Kunkel is, amikor a «Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen» című munkájában újításként az epigráfiát sokkal nagyobb mértékben veszi igénybe, mint a modern római jogtudomány eddig tette, a provinciák jogéletével is foglalkozik.[1] Különösen említésre méltó még Taubenschlagnak a jogtudomány egyiptomi helyzetéről írott cikke[2].

Jogi kultúráról csak azokban az országokban lehetett szó, ahol a jogi képzettség megszerzésére lehetőség nyílt, ahol jogi oktatás — bármilyen kezdetleges formában — folyt. E nélkül a jogalkalmazás néhány bevándorolt, képzett jogásztól eltekintve, gyakorlatilag laikusok kezében volt. Ebből folyik, hogy a provinciális jogi kultúra tanulmányozásánál a jogtanításból kell kiindulnunk.

Ismeretes, hogy Rómán kívül is számos városban folyt jogi oktatás. Ellenkező esetben aligha írhatta volna *Modestinus* (D. 27, 1, 6, 12): *Qui ius civile docent in provincia vacationem non habent, Romae docentes habent.*

Ez az általános jellegű megállapítás a provinciális jogtanítás elterjedségére utal. De ezen túlmenően kifejezetten tudjuk, hogy több városban működött jogi iskola.

A sokat tárgyalt berytusi és konstantinápolyi iskolákon kívül valószínűleg jelentős jogi iskola volt Karthagoban is. Az egyik ott talált felirat például *magister iuris*-t említ.[3] A dalmáciai jogéletről két felirat tanúskodik. Az egyik Jaderben került felszínre, és *iuris studiosus*-ról szól, míg a másik egy salonai «*Aur(elius) Fortun(atus) m. iuris v.* »emlékét őrzi. Az utóbbi Kunkel véleménye szerint talán jogtanár volt.[4] Köztudomású, hogy Egyiptomban a jogtanítás igen elterjedt volt, továbbá Athénben és Cezareában is folyt jogi képzés.[5]

Több provinciában azonban nem bukkantunk a jogi kultúra nyomaira. Pannoniát is az utóbbiak közé szokták sorolni.[6] Az aquincumi ásatások során azonban feltártak néhány feliratot, amelyek eddig elkerülték a római jog kutatóinak figyelmét. Ezek a feliratok értékes adatokat tartalmaznak Pannonia jogéletére vonatkozólag.

I. Egy szarkofágon a következő felirat olvasható :[7]

L(ucio Sept(imio [F]usco Scolestico qui vixit ann(os) XVIII mens(es) VIIII dieb (us) XIIII L(ucius) Sept(imius) Fuscinus dec(urio) mun(icipii) Moget(ianensium) Iulia Maximilla parentes filio karissimo memori(ae) dulcissime.

[1] *W. Kunkel :* Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Weimar 1952.

[2] *R. Taubenschlag :* The legal profession in Greco-Roman Egypt. Festschrift Schulz. II. 1951. 188—190. l.

[3] CIL VIII. 12 418. — *W. Kunkel :* i. m. 348. — *P. Krüger :* Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts. Leipzig 1912. 153.

[4] CIL III. 2936 és 8822. — *W. Kunkel :* i. m. 350.

[5] *R. Taubenschlag :* i. h. — *P. Krüger :* i. m. 153.

[6] Pl. *W. Kunkel :* i. m. 347.

[7] CIL III. 15 166. — *Kuzsinszky B. :* Bp. Rég. 7 (1900) 38—39. — *Szilágyi J. :* Beszéljenek a kőemlékek. Bp. 1949. 88—89.

A koporsóba tehát Mogentiana egyik *decurio*-ja temette tizennyolc éves korban elhalt fiát, aki *scholasticus* volt. A felirat az i. u. III. századból származik.

A szöveg elemzésénél a *scholasticus* szóból kell kiindulnunk. Nem vitás, hogy a szó általában tanulót jelent, de ezen belül is számos változatot ölel fel, sőt egészen más értelemben is előfordulhat. Kuzsinszky és Szilágyi minden további nélkül joghallgatónak fordítják,[8] de ennek ellenére meg kell vizsgálnunk a szó valamennyi szóbajöhető jelentésbeli árnyalatát.

1. Aránylag ritkán jelölik *scholasticus* névvel az elemi iskolai tanulót, bár némelyik papyruson és egy Mainzban talált feliraton ilyen értelemben fordul elő.[9] Esetünkben ez a lehetőség eleve kizárt a halott kora miatt.

2. Néha egy bizonyos alacsonyabbrendű egyházi fokozatot is jelent, mint a celeai ókeresztény bazilika mozaikpadlóján talált feliratból is kitűnik.[10] A vizsgált felirat lelőhelye és megfogalmazása azonban nem teszik ezt a feltevést valószínűvé.

3. A késői császárkorban gyakran az ügyvédeket nevezik *scholasticus*nak[11] Ezt a jelentést azonban két okból nem fogadhatjuk el. Egyrészt a halott koránál fogva *még* nem lehetett ügyvéd, másrészt pedig mint mondottuk, a felirat az i. u. III. században készült, amikor a szót még nem használták ilyen értelemben.

4. Leggyakrabban a rhétoriskolák hallgatóit és a joghallgatókat nevezik *scholasticus*-nak[12] A halott kora és a többi körülmény is ezt a jelentést támasztja alá, sőt valószínű, hogy joghallgató volt.

Diocletianus és Maximianus császárok egyik — a *scholasticusok*hoz intézett — rendeletének szövegéből nyilvánvaló, hogy kifejezetten joghallgatókról van szó. *C. 10, 50, 1 : Impp. Diocletianus et Maximianus A. A. Severino et ceteris scholasticis Arabiis Cum vos adfirmetis liberalibus studiis operam dare, maxime circa professionem iuris. .*

A rendeletek kibocsátásának évszámát ugyan nem közli a Codex Iustinianus, de Diocletianus uralkodásának éveit figyelembe véve láthatjuk, hogy a felirat a rendelet kibocsátását megelőző időben készült.

Ebből a körülményből két következtetésre juthatunk. Egyrészt látjuk, hogy a felirat keletkezése körüli időben a joghallgatókat *scholasticus*-nak nevezték, másrészt — ebből kifolyólag — ekkor még nem ügyvédet értettek a szón.

Feltűnő, hogy az apa fiát a távoli Mogentianaból Aquincumba küldte tanulmányai folytatása végett. Mogentiana Sümeg környékén feküdt,[13] tehát igen közel a kulturált Savariához, sőt Carnuntum is közelebb lett volna Aquincumnál. Vajon mi indíthatta az apát arra, hogy a közelfekvő kultúrcentrumok helyett a tartomány keleti határszélén elhelyezkedő Aquincumot válassza?

Ez a körülmény a mellett szól, hogy a tanulmányok jogi jellegűek lehettek. Sokkal valószínűbb, hogy szónoki tanulmányokra Savariában nyílt lehetőség, mint a fiatalabb és kulturális szempontból jelentéktelenebb Aquincumban. Ezenkívül Savaria közelebb is lett volna. Az apa tehát nyilván olyan képzettséget akart fiának biztosítani, amelyet éppen Aquincumban lehetett megszerezni.

Ez a képzettség pedig a jogi lehetett, mert az i.u. II. század kezdete óta Aquincum volt Pannonia Inferior székhelye. A provinciákban a helytartó gyakorolta a *iurisdictiót*, tehát valamelyest is fejlett jogi élet csak a tartomány székhelyén alakulhatott ki. Ebből következik, hogy amennyiben valahol folyt Pannoniában jogi oktatás, ez csak Aquincumban történhetett.

A *scholasticus* szó elemzéséből levont következtetések és az a körülmény, hogy Lucius Septimius Fuscus Mogentianából jött Aquincumba tanulni, arra utalnak, hogy minden valószínűség szerint joghallgató lehetett.

II. Az ugyancsak Aquincumhoz tartozó Margitszigeten is előkerült egy felirat, amelyen a *scholasticus* szó előfordul.[14] *D(is) M(anibus) | . . . . scordi annor(um) | [. . sc]o-*

[8] *Kuzsinszky B. :* Bp. Rég. 7 (1900) 38—39. — *Szilágyi J. :* i. m. 89.

[9] *A. Domaszewszki :* Studien zur Paleographie und Papyruskunde. 2. 1902. 27. — *Körber :* Römisch—germanisches Korrespondenzblatt 1. (1908) 55—56.

[10] CIL III. 14 386.

[11] C. Th. 1, 29, 3 és 8. 10, 2. — *F. Schulz :* History of Roman legal science. Oxford 1953. 271. — *A. Berger :* Encyclopedic dictionary of Roman law. Philadelphia 1953. *scholasticus* szónál.

[12] Pl.: C. 10, 50, 1. L. a szövegben alább.

[13] *Simonyi D. :* Egyetemes Philologiai Közlöny 71 (1948) 20.

[14] *Nagy Lajos :* Két feliratos kőemlék a Szent Margitszigeten. Arch. Ért. (1931) 265—267.

astico in fa[mili]a Lic(inius) Licander b(ene)fi(ciarius) leg(ati) | leg(ionis) II ad(iutricis) [f]aciendum curavit [Seve]rilla matre titulum p[olir?] i unscribendum curaverunt.

A feliratot Nagy Lajos leolvasása szerint idéztük. Mint látható, a felirat latinsága igen gyatra, sok helyütt szinte érthetetlen. Kora — Nagy Lajos megállapítása szerint — az i.u. III. századra tehető, tehát ugyanabból a korból származik, mint az imént tárgyalt felirat.

Értelmét igen nehéz kibogozni. Sajnálatos módon az évek megjelölése letörött, és így csak következtetni lehet a halott korára. A kitört rész helye alapján négy vagy ötjegyű számjegyből állhatott: VIII. XIII. XIIII. XVII, vagy XVIII.[15] Tehát nincs kizárva, hogy szintén joghallgató volt, de sajnos ez nem bizonyítható.

Még több nehézség adódik az *in fa . . . a* szövegrészből. Nagy Lajos elveti azt a feltevést, hogy eredetileg «infans» lett volna, mivel az egészen kicsiny gyermekeket nevezték így, aminek ellentmond az a tény, hogy az illető scholasticus volt. Az *in familia* olvasást tartja valószínűnek, de véleményét nem indokolja meg.[16]

A felirat leolvasása és értelmezése körül tehát igen sok nehézség adódik, ezért nem tekinthetjük bizonyítéknak. Lehet, hogy Licinius Licander fia is jogot tanult, de a szöveg alapján más értelmezés is megállhat.

II. A harmadik megvizsgálandó felirat más oldalról világítja meg Pannonia jogi életét. Ugyancsak az i. u. III. századból származik a következő Aquincumban talált sírfelirat:[17] *Aur(elio) Eufemiano | P(r)agm(a)t(ic) | o sepulc(hrum) et arcam | et Uri | acio filio vi(v)us se et | Tigris | coniugi karissimo et | filio | F(aciendum) C(uravit).*

A felirat Aurelius Eufemianus *pragmaticus* és családja számára készült. Gyarló latin nyelvezete arra enged következtetni hogy vésője talán nem is ismerte a nyelvet.[18]

A szöveg elemzését a *pragmaticus* szóval kell kezdenünk. A rómaiak a szót a görög nyelvből vették át, ahol — szemben a szónokokkal — a jogászokat nevezték πραγματικοί-nak. Társadalmi helyzetük nem volt irígylésre méltó.[19]

A latin nyelvbe is hasonló értelemben ment át. Rómában az ügyvéd és a jogász fogalma általában nem esett egybe. Az ügyvédek rendszerint rhétorok voltak, akik elsősorban a szónoklás művészetét sajátították el, és csak csekély jogi ismeretekkel rendelkeztek.[20] Hiányos képzettségük folytán bonyolultabb perek előtt szakemberekhez fordultak jogi tanácsért. Ezeket a szakembereket nevezték a rómaiak *pragmaticus*nak. Tudjuk róluk, hogy igen gyatrán fizették őket.[21]

A *pragmaticus* tehát általában nem ügyvéd, hanem inkább a jogtudóshoz áll közel; mintegy a jogtudósok alacsonyabbrendű és kevésbé megbecsült rétegének nevezhetjük őket.

Az egyiptomi görög nyelv egyenesen a jogtudósokat nevezi πραγματικοί-nak a római korban.[22]

Kuzsinszky és az ő nézeteit követő Szilágyi tehát tévednek, amikor a *pragmaticus* szót ügyvédnek fordítják.[23] Mint fentebb láttuk Rómában az ügyvéd fogalma a rhétorhoz kapcsolódott, míg a *pragmaticus* — bár esetleg ügyvédi praxist is folytathatott — kétségkívül jogász volt, nem pedig szónok.

Aurelius Eufemianus tehát jogász volt, szakember. A második, nehezebb, de nem kevésbé érdekes kérdés számunkra az, hogy hol szerezhette jogi képzettségét.

A kérdés megválaszolásához egyetlen támpontul a feliraton olvasható neveket használhatjuk fel. A nevek görögös hangzása alapján a családot görög vagy keleti származásúnak gondolhatnánk, de a nevek területi előfordulása alapján ez nem látszik valószínűnek.

[15] *Nagy Lajos :* i. h. — *Alföldi* nézete szerint fiatal gyermek lehetett. *(Alföldi A.— Nagy L. :* Budapest története. I. 2. 1942. 554.)

[16] *Nagy Lajos :* i. h.

[17] CIL III 10 531. — *Kuzsinszky B. :* Bp. Rég. 5 (1897) 141.

[18] *Kuzsinszky B. :* Bp. Rég. 5 (1897) 141.

[19] *E. Weiss :* Griechisches Privatrecht. Leipzig 1923. 27.

[20] Pl. Quint. inst. or. 12, 3, 4. Az irodalomban: *F. Schulz :* i. m. 119. *Kunkel* lényegében hasonló nézetet vall, de szemben *Schulz*cal nem tartja kizártnak, hogy a jogtudósok esetleg ügyvédi gyakorlatot is folytathattak.

[21] *W. Kunkel :* i. m. 328. — *H. I. Marrou :* Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum. München 1957. 419—420.

[22] *R. Taubenschlag :* i. h.

[23] *Kuzsinszky B. :* Bp. Rég. 5 (1897) 141. — *Szilágyi J. :* i. m.

Vizsgálódásunk során feleségének és fiának nevét vettük alapul, és ezek előfordulási helyeit kerestük meg.[24]

Az eredmény a következő: Tigris, mint női név, itáliai feliratokon huszonnégyszer fordul elő. Dalmáciában kétszer, a többi nyugati tartományban szintén kétszer, keleten viszont egyáltalában nem találkozunk vele.

A fiú neve minden valószínűség szerint Ursaciusnak olvasandó, mert „Uriacius" cognomen a rómaiaknál nem létezett. A kőfaragó nyelvi járatlansága mellett könnyen elképzelhető ilyen elírás, annál is inkább, mert a kurzív írásban (amelynek alapján a követ véste) az «i» és «s» betűk könnyen összetéveszthetők.

Az Ursacius név három ízben fordul elő Itáliában, ötször Raetiaban, kétszer Dalmáciában és egyszer Numidiában. Keleten ezzel a névvel sem találkozunk.

A két név területi előfordulását összevetve látható, hogy mindkét név Itáliában és Dalmáciában fordul elő, tehát a család Itáliából vagy Dalmáciából származhatott.

Az itáliai származást azonban kizárja az a körülmény, hogy az apát Aureliusnak hívták, így a polgárjogot vagy Marcus Aurelius idejében, vagy a Constitutio Antoninianaval nyerhette el, holott a Lex Iulia már i. e. 90-ben egész Itáliára kiterjesztette a *civitas*-t.

Itália kizárása után már csupán két lehetőség képzelhető el: vagy Dalmáciából vándorolt be a család, vagy pedig éppen pannóniai eredetű. Ezt az alternatívát már nem lehet minden kétséget kizáró módon eldönteni, de témánk szempontjából erre nincs is szükség, hiszen bennünket nem a család eredete érdekel, hanem azt kell megállapítanunk, hogy hol szerezhette *pragmaticus*-unk jogi képzettségét.

Ez utóbbi szempontból pedig elegendő, ha valószínűsíteni tudjuk, hogy nem Aurelius Eufemianus, hanem ősei vándoroltak be Pannóniába.

A felirat gyarló latinsága mindenesetre amellett szól, hogy a család már régebben telepedhetett le Pannóniában, hiszen a szöveg primitívsége nemcsak a vésőnek, hanem megfogalmazójának is tulajdonítható. Igaz ugyan, hogy az i. u. III. században már Itáliában és az Itáliával igen szoros kapcsolatban álló Dalmáciában is találkozunk nyelvileg hibás feliratokkal, de ennyire kezdetleges nyelvtudást mégsem tételezhetünk fel egy Dalmáciából kikerült jogászról.

Fejtegetéseink alapján nem látszik valószínűnek, hogy Aurelius Eufemianus valamelyik másik provinciából vándorolt volna be Pannóniába, ezért minden jel arra mutat, hogy jogi képzettségét feltehetőleg Aquincumban szerezte.

Összevetve a három megvizsgált feliratból leszűrhető tapasztalatokat, megállapíthatjuk, hogy Pannoniában valószínűleg lehetőség nyílt a jogi képzettség megszerzésére. Két feliraton találkozunk a *scholasticus* szóval. Az első esetben[25] a szó csaknem bizonyosan joghallgatót jelent, míg a másik felirat szövege más értelmezést sem zár ki.[26] A harmadik felirat egy *pragmaticus*-ról szól, aki jogászember volt, és képzettségét valószínűleg Pannonia Inferior székvárosában szerezte.[27]

Ezek az adatok — mint láttuk — önmagukban is arra utalnak, hogy Pannóniában fellelhetők a jogi kultúra nyomai, és Aquincumban lehetőség nyílt jogtanulásra,[28] de a római birodalomban folyó jogi oktatás fejlődésére vonatkozó ismereteink is megerősítik a feliratokból levont következtetéseket.

Már a bevezető részben felsoroltuk azokat a tartományi városokat, amelyekről határozottan tudjuk, hogy jogi iskolákat tartottak fenn, és idéztük Modestinus megállapítását, amely szintén a provinciális jogtanítás elterjedtségére utal.[29]

[24] Ebben *Barkóczy László* és *Mócsy András* módszerét követtem, akik rövidesen publikálni fogják az összes Pannoniában előforduló névvel kapcsolatos adatokat. A teljes területet felölelő kutatásuk esetleg módosítani fogja részeredményeimet. A munka első része, amely az I—II. sz.-beli feliratokat dolgozza fel, már megjelent. *(A. Mócsy :* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959.)

[25] CIL III 10 531. L. fentebb.

[26] *Nagy Lajos :* i. h. L. fentebb.

[27] CIL III 10 531. L. fentebb.

[28] Közvetlen kapcsolatba nem hozható ugyan a Pannóniában folyó jogtanítással, de bizonyos mértékig hatással lehetett az itteni jogi kultúra fejlődésére az a körülmény, hogy Neratius Priscus, a híres jogtudós i. sz. 96—97 körül Pannónia helytartója volt, Hadrianus — a «jogász császár» — pedig Pannonia Inferior helytartójaként működött. Bővebbet: *W. Kunkel :* i. m. 144, valamint *W. Reidinger :* Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannonien von Augustus bis Diocletianus. Bonn, 1956. 58—59, Hadrianusra vonatkozólag 140.

[29] D. 27, 1, 6, 12. Idézve a 100. lapon

Érdekes, hogy mindhárom felirat az i. sz. III. századból származik. Ezt az évszázadot a klasszikus jogtudomány hanyatlása, és ugyanekkor — a polgárjog kiterjesztésével összefüggésben — a római jog művelésének az egész birodalom területén való elterjedése jellemzi. Kunkel ezt így fogalmazza meg:

„Ist dieser Eindruck richtig, so darf man das Vordringen der Juristen in der Advokatur gewiss im Zusammenhang mit der allgemeinen Ausbreitung der Jurisprudenz sehen, die wir für die antoninisch-severische Zeit festzustellen glaubten zu können, sowie mit dem verstärkten Auftreten der iuris periti, und *wohl auch der juristischen Bildungsmöglichkeit in den Provinzen*"[29a] (kiemelés tőlem).

A feliratokból leszűrt tapasztalatok tehát kitűnően beleillenek abba az általános képbe, amelyet a római jogtudomány fejlődéséről alkothatunk magunknak.

Összefoglalólag tehát megállapíthatjuk, hogy noha minden kétséget kizáró bizonyítékokkal nem rendelkezünk, valószínűnek látszik, hogy Aquincumban jogi oktatás folyt. Nem lehet kétséges, hogy az oktatás színvonala rendkívül alacsony szinten mozgott, és semmiképp sem mérhető a híres berytusi vagy konstantinápolyi egyetemeken folyó jogtanításhoz.

Az oktatás jellegéről és szervezetéről semmit sem tudunk, az sem lehetetlen, hogy a tanítás csupán magánjellegű volt, és Aurelius Eufemianus-hoz hasonló gyakorló jogászok oktatták a jog alapismereteit.

A jogi kultúra nyomai tehát Pannoniában is fellelhetők, és részben talán ennek eredményeképpen vált Pannonia a legromanizáltabb provinciák egyikévé, hiszen a provinciális jogtanítás a romanizáció egyik leghatékonyabb eszközének tekinthető.[30]

[29a] I. m. 329.

[30] Vö. *E. Ziebarth :* RE II A. 1. 763. «Schulen» címszónál.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

AZ APOKRIF TAMÁS-EVANGÉLIUM GÖRÖG ELEMEI

A-vallástörténeti források újabb gyarapodásai sorában a Qumran-tekercsekéhez mérik azoknak a kopt papírusz-kódexeknek a jelentőségét, amelyeket 1945-ben találtak Nag' Hammâdi közelében, s amelyek valószínűleg egy felső-egyiptomi gnosztikus közösség könyvtárát alkották valamikor. Különösen sok szó esik e kéziratcsoportnak arról a zárt egészet képező szöveg-egységéről, amelyet kolofónja így jelöl meg: «Evangélium Tamás szerint»; első sora pedig így határozza meg eszoterikus jellegű tartalmát: «Ezek azok a titkos szavak, amelyeket az élő Jézus mondott, és amelyeket Didymos Judás Tamás jegyzett fel». Ez apokrif Tamás-evangélium tudományos, kritikai kiadását, filológiai, történeti és exegetikai kérdéseknek szentelt bevezetéssel A. Guillaumont, H.-Ch. Puech, G. Quispel és W. Till készítik elő; a kiadó, E. J. Brill, jó szolgálatot tett az ókori kereszténység kutatóinak avval, hogy addig is, amíg ez a nagyobb igényű mű elhagyja a sajtót, az említettek és az időközben elhúnyt Yassah 'Abd Al Masîh gondozásában, hármas mutációval ennek egy kivonatát tette közzé, amely a kopt szöveget, szövegkritikai megjegyzéseket, a kanonikus párhuzamok felsorolását tartalmazza, valamint egy egészen röviden tájékoztató előszót, angolul, franciául, illetőleg németül s ugyanezeken a nyelveken a kopt eredeti lehetőségig hű fordítását. Magam a német nyelvű kiadást használom: *Evangelium nach Thomas*, Leiden 1959.

Nem kívánok elébe vágni a tudományos kiadásnak, amelynek megígért bevezetése bizonyára részletesen fogja tárgyalni mindazokat a problémákat, amelyek már a német fordítás első olvasásánál is felmerülnek; különben is e problémák jó részéhez csak a kopt nyelv ismeretében lehet majd felelősséggel hozzászólni. Csak egy-két megjegyzésre szorítkozom, a klasszikus-filológus szempontjából. Hogy ez a szempont is jogosult, arra már az ideiglenes kiadvány előszava enged következtetni, amennyiben a kiadók szerint a 400 körül leírt kopt szöveg egy 140 körül keletkezett görög szöveg fordítása, ez utóbbi pedig még korábbi forrásokat követett; helyenként a kopt szövegben is felismerhetőnek vélt szemitizmusok arra a feltevésre adtak alkalmat, hogy ezek között a korábbi források között zsidó-keresztény szövegekkel is számolni kell. Maga a görög forrás — ha talán a kiadók keltezése kissé korai is — minden kétségen felül áll; erre vall többek között az is, hogy a kopt szöveg feltűnően sok esetben egy-egy görög szót fordítatlanul hagy. Viszont a zsidó-keresztény forrás feltételezését legalább is a mű nagy részére nézve gyöngíti az a körülmény, hogy a Jézusnak tulajdonított kijelentések gyakran határozott görög filozófiai műveltségre vallanak, s ilyenkor a kopt szöveg a görög filozófiai terminológiát is érintetlenül hagyja. Jellemző már az is, hogy amikor Jézus arra szólítja fel tanítványait, hogy mondják meg, mihez hasonlítják őt, Máté *φιλόσοφος*-hoz hasonlónak mondja mesterét (13).

Különösen feltűnőek az apokrif Tamás-Evangéliumban Hérakleitos dialektikájának a gnosztikus gondolatvilágba egyébként jól illő nyomai. A tanítványok *(μαθητής)* kérdezik Jézust, mi lesz a végük? Mire feleli Jézus: «Hát felderítettétek már a kezdetet, hogy a véget kérdezitek? Mert ott, ahol a kezdet *(ἀρχή)* van, ott lesz a vég is». (18). «Közös a kezdet *(ἀρχή)* és a vég *(πέρας)* a kör kerületén» — tanította Hérakleitos (fr. 103. Diels-Kranz). S ha Jézus azt a tanácsot adja tanítványainak (50), hogy erre a kérdésre: «Mi a ti Atyátok jele rajtatok?» adják ezt a választ: «Mozgás és elnyugvás *(ἀνάπαυσις)*, aligha független ez a megfogalmazás Hérakleitostól (fr. 111): «A betegség az egészséget teszi édessé és jóvá, az éhség a jóllakást, a fáradság az elnyugvást *(ἀνάπαυσιν)*.» A dialektika régi összefoglalása szerint Hérakleitos «mozgást *(κίνησιν)* tulajdonított minden dolognak, az örökké tartóknak örökké tartót, a mulandóknak elmúlót» (A 7. Diels-Kranz). Ezek után a szavakig menő egyezések után a legnagyobb mértékben figyelmet érdemelnek az ilyen és hasonló kijelentések is, mint: «Mert nincs elrejtett, ami

ne jönne napvilágra, és nincs elfedett, ami felfedés nélkül maradna» (6), vagy «azon a napon, amelyen halottat ettetek, élővé tettétek azt» (11) stb.

A Tamás-evangélium szerzőjének görög irodalmi műveltsége mástípusú példán is szemléltethető. A farizeusokat *(φαρισαῖος)* olyan ebhez hasonlítja, «amely a jászlon fekszik, mert sem *(οὔτε)* ő nem eszik, sem *(οὔτε)* a szarvasmarhákat nem engedi enni» (102). A kétnyelvű kiadáshoz járuló párhuzam-jegyzék által idézett szinoptikus-helyek (Lukács XI. 42 — 43, Máté XXIII. 13—15, 23, 25, 27 és 29) közül még Máté XXIII. 13 áll — legalább tartalmilag — a legközelebb: «Jaj nektek, írástudók és farizeusok *(γραμματεῖς καὶ φαρισαῖοι)*, ti képmutatók, mert elzárjátok a mennyek országát az emberek elől, mivelhogy ti nem mentek be, de a bemenőket sem engeditek belépni.» Csakhogy ez is inkább a Tamás-evangélium egy másik kijelentése mellé állítható, amely ugyanennek a gondolatnak gnosztikus fogalmazását nyújtja: «A farizeusok *(φαρισαῖος)* és írástudók *(γραμματεύς)* elnyerték a megismerés *(γνῶσις)* kulcsát, és elrejtették; ők maguk sem mentek be, és akik be akartak menni, azokat sem engedték» (39).

A jászlon fekvő eb hasonlatának nem a kanonikus evangéliumokban, hanem a profán görög irodalomban, éspedig a kereszténység egyik legkorábbi bírálójánál, Lukianosnál találjuk pontos megfelelőjét. «A műveletlen és sok könyvet vásárló ember ellen» írt szatírája sokoldalúan bizonyítja, hogy milyen értelmetlenség a tudatlan ember bibliofiliája, milyen haszontalan az olyan könyvgyűjtemény, amelyet tulajdonosa nem olvas, vagy éppen nem is képes olvasni. Fejtegetései végén veti fel irónikusan azt a lehetőséget, hogy az ilyen könyvgyűjtő talán azért szerzi be a könyveket, hogy másoknak, akik használnát vehetik, bocsássa a rendelkezésére, de aztán ezt is elhárítja, hiszen a bibliofil senkinek sem adja kölcsön féltve őrzött könyveit, hanem úgy tesz, «mint az eb, aki a jászolban fekszik, ő maga sem *(οὔτε)* eszik a zabból, sem pedig *(οὔτε)* a lovat, amely képes lenne enni belőle, nem engedi hozzáférni» (Ad incultum etc. 30).

Lukianos művének elég pontos datálását teszi lehetővé egy célzása a «bölcs és a műveltséget megbecsülő» császárra, akinek talán jóakaratú figyelmét akarja magára vonni a számára hasznavehetetlen könyvek halmozásával a műveletlen bibliofil (uo. 22); ez a császár nem lehet más, mint a Lukianos más gúnyos célzásai (pl. Eunuchus 3, Alexandros 48) által is többször érintett Marcus Aurelius, aki 161-től 180-ig uralkodott. Lukianosnál természetesen a korai keresztény irodalom ismerete nem tartozik az eleve kizárt lehetőségek közé; ószövetségi helyek — közvetett vagy közvetlen — ismeretének a nyomait más alkalommal mutattuk ki Lukianos műveiben[1], s éppen a Tamás-evangélium «filozófus» Jézusa juttatja eszünkbe újra, hogy Lukianos — bár irónikusan — egyenesen *σοφιστής*-nek nevezi Jézust, a Peregrinus-szatírában (13) mindenesetre, de talán a *Philopseudés*ben (16) is; legalább is a blaszfémián megütköző keresztény scholiasta ez utóbbi helyhez fűzi tiltakozását. Gondolni lehetne közös forrásra is, talán egy elveszett «ezópuszi» mesére, de annyi bizonyos, hogy Lukianosnál a hasonlat szervesebben nő ki a mű egész gondolatmenetéből, mint a Tamás-evangéliumban, s ez mindenesetre a profán szerző prioritását valószínűsíti.[2] Ez esetben az önmagában véve is figyelemre méltó párhuzam még érdekesebb lehet, amennyiben esetleg kronológiai következtetésekre is alapot szolgáltat. Ha ugyanis azt a szélső esetet feltételeznők, hogy a Tamás-evangélium feltétlenül erős görög műveltséggel rendelkező szerzője mindjárt keletkezése után megismerkedett Lukianos művével, s a képzeletét megragadó szellemes hasonlatot azon melegében felhasználta, az apokrif evangélium görög szövege akkor sem keletkezhetett 140, hanem csak legkorábban 170 körül. Ha pedig még néhány évet vagy éppen évtizedet Lukianos művének szélesebbkörű elterjedésére is számításba veszünk, akkor még későbbre, kb. a II. század végére fogjuk keltezni a kopt szöveg görög eredetijét.[3]

[1] Lukianos környezetéhez. Vallástörténeti tanulmányok, 2. kiadás. Budapest 1960. 384—401. l.

[2] Lukianos maga bizonyos mértékig halványabb formában megismétli a hasonlatot a máskülönben remek Timón-dialógusban (14), ahol Zeus általában a fösvényt hasonlítja a jászlon fekvő kutyához. Bár az egyezés szinte szószerinti, az alkalmazás sokkal kevésbé szellemes és ez a körülmény Lukianos művein belül is a «Műveletlen bibliofil» prioritása mellett szól: a pompás hasonlat itt pattant ki a mű gondolatmenetéből magából. Ez utóbbi kronológiai elsőbbségét a Timón-dialógussal szemben ettől függetlenül is általában elismerik, vö. pl. *J. Sommerbrodt* bevezetését: Ausgewählte Schriften des Lucian. I. Bd. Berlin 1886[3]. XXII. l.

[3] *O. Cullmann*, a nélkül, hogy a syriai származású Lukianosszal való egyezést észrevenné, az apokrif Tamás-evangélium görög szövegének syriai keletkezését tartja valószínűnek: Das Thomasevangelium und seine Bedeutung für die Erforschung der kanonischen Evangelien. Universitas 15 (1960) 870. l.

KURCZ ÁGNES

AZ ANTIKVITÁS HATÁSÁNAK NYOMAI XIII. SZÁZADI OKLEVELEINKBEN

A magyar középkori művelődéstörténet egészéről még mindig nem tudunk elégge megnyugtató képet alkotni magunknak, még mindig bizonytalanok az egyes hipotézisek. Aprólékos adatgyűjtésre van szükség, hogy a talán jelentéktelennek látszó láncszemeket összefűzve kibontakozzék előttünk az összefüggő kép.

Az Árpád-korból alig maradt fenn irodalmi jellegű emlékünk. Írásos emlékeink zömét nem is a legendák, krónikák, szentbeszéd-töredékek teszik ki, hanem szinte elsöprő arányban az oklevelek. Az oklevelek fogalmazói művelt papok — az első időkben leginkább főpapok —, de az okleveles gyakorlat megnövekedésével a dictatorok rétege is szükségszerűen kiszélesedett, s az oklevél megfogalmazása már egyre kevésbé volt művészi ambíció, mint inkább hivatalnoki pontosság dolga. Annál érdekesebb, ha kultúrtörténeti adatokat éppen az oklevelekből vonhatunk le. Úgy véljük, ezek árulkodóbbak, jellemzőbbek a közműveltségre, mint a kizárólag szépirodalmi vagy történetírói célból írt művek utalásai, mert használatuk általánosabb, elterjedettségük szélesebb körű, okmány jellegüknél fogva megbízhatóbbak is.

E szempontokat figyelembe véve próbáljuk most már XIII. századi okleveleinkben és fennmaradt missilis leveleinkben az antik kultúra egyes nyomait fellelni. A XIII. századot Szentpétery Imre Magyar Oklevéltanában az okleveles gyakorlat kialakulásának koraként említi.[1] A pénzgazdálkodás fejlődése, a műveltség fokozódása magyarázza az oklevelek megnövekedett szerepét, jogi bizonyító erejének értékét. A század második felében szilárdulnak meg az oklevelek formulái. A tömeges gyakorlat miatt az ünnepélyesebb oklevelek megritkulnak, a formulák egyszerűsödése pedig a későbbi korban végképp bekövetkezik. De az az egy évszázadnál is valamivel rövidebb idő, amely az okleveles gyakorlat kialakulása s az oklevéladás elgépiesedése közé esik, virágjában mutatja be az okleveles gyakorlatot, s ez legszebb darabjaiban túllépi a jogi ügylet megörökítésének igényét, s nemcsak történelmi, hanem irodalmi érdekességekkel is bír. Világosan hívta fel erre a figyelmet Trencsényi-Waldapfel Imre 1936-os Küküllei-tanulmányában, s megfigyelését a diplomatikusok és a középkori latin filológiával foglalkozó kutatók is hasznosíthatták.[2] Legújabb Küküllei-tanulmányában még konkrétabb megfogalmazást nyer ez a probléma: «A kancellária a középkori Magyarországon a kolostorok mellett az irodalmi élet legfőbb tűzhelye volt s jóformán az egyetlen, amely többé-kevésbé világi tendenciák érvényesülésének is teret engedett. Ez a jelentősége távolról sem merült ki abban, hogy az oklevélkiállítás gyakorlati célokat szolgáló tevékenységéhez bizonyos irodalmi műveltségre, az írás mesterségbeli tudnivalóinak az irodalommal közös birtokára elengedhetetlenül szükség volt. A középkori oklevél sem pusztán közvetlenül «gyakorlati» célt szolgáló ügyirat, hanem az irodalom *ideológiai* szerepkörét is betölti, nálunk még fokozottabb mértékben, mint a fejlettebb nyugati országokban, ahol korábban és többoldalúan bontakoztak ki a feudalizmus ideológiáját kifejező irodalmi műfajok. De éppen e korszak — talán legerősebben a XIII. és XIV. század — okleveleinek irodalmi jellegét biztosítja az is, hogy határozott stílustörekvések vezetik a kancellárián működő litterátusok tollát: költői fordulatok, *mitológiai képek, klasszikus idézetek*, sőt kifejezett metrikai szabályok irodalmiasítják az oklevélkiállító gyakorlatot.»[3] Dolgozatunk talán hozzásegíthet annak

[1] *Szentpétery Imre:* Magyar Oklevéltan. 77. kk.

[2] *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Küküllei János. (Mai magyarok régi magyarokról 1—36. l.) — *Istvánvi Géza:* A középlatin filológia külföldön és nálunk. Szentpétery-eml. 205. vö. még uo. *Guoth K.* és *Szilágyi Loránd* tanulmányait (181., ill. 465. l.)

a kérdésnek végső kidolgozásához: mennyiben hatott az antik klasszikus kultúra a XIII. századi Magyarországon. Az oklevél két szempontból kötődhet az antik kultúra köréhez: funkcionális és formai szempontból. Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a kettőt nem lehet mereven elválasztani, az egyik szempont átcsap a másikba, hiszen a formai, kifejezésbeli elemek hordozzák a funkciót, még az arenga toposzaiban is, mint látni fogjuk. Csupán munkahipotézisként különböztessük meg az oklevél jogi és művészi oldalát.

I. Az oklevél — jogi oldalát tekintve — a *római jog* terminusainak vagy szellemének alkalmazásában kapcsolódhat a klasszikus kultúrához. Egy 1238-as királyi oklevél arengája idézi a *iustitia* meghatározását: *Regiae magnitudinis incumbit officio, dispersa colligere, et congregata conservare, et populum suae ditioni subiectum in pace tranquilla, sua cuilibet iura reddendo confovere.*[4] A római jog alkalmazásáról van itt szó? Ebben az oklevélben még inkább az egész középkoron áthúzódó toposz szólal meg, úgyhogy itt nem funkcionális, hanem formai hatással állunk szemben, mely közvetve érvényesült, talán a külföldi oklevelek mintájára. A «ius- titia» definíciója, mely Platón *Állam*ától veszi eredetét (I. 6.), a Rhetor ad Herenniumon (III. 2.) és az Institutiones-en keresztül, a XI. század óta számos helyen fordul elő a német uralkodók diplomáiban, ahová talán Nagy Gergely pápa leveleiből jutott.[5] A XIV. században is gyakori.[6] De mégsem tekinthetjük véletlennek már ezt a formai reminiszcenciát sem. Horváth János rámutatott,[7] hogy «a század húszas éveitől kezdve a közpályára készülő ifjak elsősorban a bolognai egyetemen nyerik jogi kiképzésüket». Itt a római joggal ismerkedtek meg, s ennek nyomait árulja el a fenti arenga is. A «suum cuique» elvvel a XII. század végén a László-legendában is találkozunk,[8] abban az időben, mikor a római jog oktatása fellendülőben van. A tételt már Isidorusból is ismerhették az egész középkoron át, de épp ezért nem véletlen, hogy okleveleinkben csak a XIII. században bukkan fel: a bolognai, majd később a veszprémi római jogi oktatás hatására.[9]

A XIII. század második felében azonban a római jog gyakorlatának egyre fokozottabb alkalmazását figyelhetjük meg. E probléma tisztázása terén Bartal György tette meg a múlt században az első fontos lépéseket. Rámutatott arra, hogy a iustinianusi jog alkalmazása «aetate Belae IV. nec minori hujus, quam Friderici Imp. haud scio, an majori etiam favore, tantum robur accepit, ut, quemadmodum diximus antea, nimium juris illius studium Innocentius IV. reprehenderet.»[10] Már ő is a bolognai és veszprémi iskolák hatásának tulajdonítja: «ut Legistae stylum Curiae Regiae, mox Curiam ipsam Regiam occuparent, plurimaeque Justiniani leges et axiomata, cum in Diplomatibus aliis, tum vero sententiis Curiae Regiae adhibita civitate hungara donarentur»,[11] példák sorát idézi és rámutat arra is, hogy Károly Róbert a római jogot mint az Árpád-házi királyok, ill. III. András szellemi örökségét, saját tekintélyének megalapozására is felhasználja.[12] E kezdeményezés után Gerics József bizonyítja be,[13] hogy az olasz joggyakorlat s a jogászok szerepkörének megnövekedése hatására megjelennek az oklevelekben, s különösen a nemesítő oklevelek arengáiban a római jog terminus technikusai (mint: ius gentium, nexus questionum, a prudentibus est consultum, ius naturale, ius civile, sanctio, crimen laesae maiestatis, ususfructus etc.) s egyes tételei (az emberek ősi szabadságáról pl., vö. Inst. 1. 22.).[14]

[3] *Trencsényi-Waldapfel :* Küküllei János és a névtelen minorita. Bp. 1960. Bevezetés 9. l. — E helyen köszönöm meg *Trencsényi* professzor úr segítségét és tanácsait. (Az idézetben a kiemelés őlem. K. Á.)

[4] *Fejér :* Codex Diplomaticus (a továbbiakban CD) IV. 1. 132. l.

[5] *H. Fichtenau :* Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Graz—Köln 1957. MIÖG Ergbd. XVIII. 53, 95. l.

[6] Bajor Lajos Eichstadt püspökének 1344. *Sybel-Sickel :* Kaiserurkunden in Abbildungen IX. 22. A franciáknál: VI. Károly: Ordonnances 12. (1394-ből).

[7] *Horváth János :* Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 99.

[8] *Kardos Tibor :* A magyarság antik hagyományai. Bp. 1942. 12. l.

[9] Az összefüggésre *Horváth János* docens úr volt szíves figyelmemet felhívni.

[10] *Georgius Bartal :* Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Posonii 1847. Tom. III. p. 12.

[11] *Bartal :* i. m. III. 13. l.

[12] Uo.

[13] *Gerics József :* Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. Annales Univ. Scient. Bp. 1957. Sectio Historica I. 106—34.

[14] Vö. *Wenzel :* Árpád-kori Új Okmánytár (ÁUO) II. 219, VII. 332, CD VII. 5. 383. Hazai Okmánytár (HO) VI. 199, CD. V. 2. 504. — Hasonló példákat találtam: ÁUO VII,

Gerics — és főleg Bartal — megfigyeléseit támasztja alá Bónis György cikke is.[15] Eszerint bizonyosra vehető II. Hohenstauf Frigyes hatása IV. Béla politikájára a későrómai jogi államfelfogás tekintetében.[16] A királyi hatalom kiterjesztésének fokozódó igényére azonban már Váczy Péter is rámutatott, s egy 1270-es, ill. két 1266-os oklevélből idézi az «ex plenitudine regie potestatis» propagandisztikus és egyáltalán nem sablonosan használt fordulatát.[17]

Mindez ékesen bizonyítja, hogy a XIII. század második felében már a római jognak nemcsak közvetlen ismeretével, de nagy szellemi hatásával is kell számolnunk. A fenti cikkek megállapításait támaszthatjuk alá mi is további vizsgálatainkkal.

Ezek szerint a római jogi utalások, idézetek nemcsak a nemesítő oklevelek arengáiban (ahol csakhamar sablonossá is válnak), vagy egy-egy különleges donatio-ban kapnak helyet. A király törvényjellegű intézkedéseiben, a dísztelen, ítélethozó oklevelek szövegében, az egyházon belüli s a nemesi pereskedés folyamatában fontos, nélkülözhetetlen funkciót nyer a római jog.

IV. László 1288-ban vámfizetésre kötelez kereskedőket. Arengájában már sok eddig is említett elemet találunk, de az oklevél egésze tükrözi a római jog mélyebb ismeretét: *Quum regie celsitudini congruit ius suum unicuique tribuere hac* (!) *omnia in statera iustitie certius equo lance librare, profecto quod amor iustitie necnon zelus debite rationis ad iustitie congruentiam non allicit nec inducit, evagari non debet illicite sinere regalis trutinium equitatis, ne gyrovagata libertas effrenis licentie debitum iustitie violandi pro voto cuiuslibet ac interpretatione libitoria iuris exigentiam minuat aut enervet. Cum privilegia seu regales p r a g m a t i c e s a n c t i o n e s (C. 1. 23.), que s a c r o s a n c t i s presertim e c c l e s i i s (C. 1. 2.) a sanctis nostris progenitoribus, quibus plurima Salvatoris clementia est largita, debeant esse mansura et omnis prorsus diminutionis extranea seu adversa, hinc est, quod...secundum approbatam consuetudinem nostre patrie (C. 8. 52?), non ratione parili, ut credimus, cuiuslibet regionis, sicut etiam i u r i s p e r i t i testantur.*[18]

III. András egyik sablonos — az írásbeliség megörökítő szerepét tanúsító — arengájába is belopakszik a speciális római jogi kifejezés: *Quotiens in conventionibus regie maiestatis desideratur assensus, ne in dubium veniant, que geruntur, presertim in rebus a*

131, *Szentpétery :* Krit. jegyz. 1828 sz. — *Gerics* kimutatja, hogy Kun László egyik oklevelében, melyet a jogi műveltségű Pál veszprémi prépost számára állíttatott ki, az arenga egyenesen az Institutiones prooemiumának egy passzusát idézi («per legitimos tramites ...» HO V. 52.).

[15] *Bónis György :* Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. FilK. 1958. 1—26, 73—193. A politikus és litterátus Petrus segítségével alkotta meg a szicíliai «istencsászár» a római jog államelvén alapuló, a későrómai dominátushoz hasonlítható uralmának ideológiáját.

[16] Joggal látja *Bónis* is ennek bizonyítékait az oklevélarengákban, hiszen ma már nem tekintjük ezeket funkciótlan közhelyeknek, hanem — s ez áll II. Frigyes arengáira is — a királyi propaganda legfőbb eszközének. Vö. *Fichtenau* i. m. 8—10. l. (10: „So betrachtet, ist die Arenga innerhalb der Herrschenurkunde kein Fremdkörper, sondern der wichtigste Ort — keineswegs der einzige —, an dem sich die Propagierung des Staatsdenkens und der mit ihm eng verknüpften monarchischen Tugendlehre entfalten konnte.") A gondolatot *M. Granzin* vetette már fel: Die Arenga der frühmittelalterlichen Urkunde. Halle—Saale 1930. passim. — A Digesta híres mondata: «*princeps legibus solutus est*» II. Frigyesnél bukkan fel (l. *Fichtenau :* i. m. 178.) és *Bónis* példákat hoz annak bebizonyítására, hogy IV. Bélának is ez az igénye (AUO VII. 230.). Egy arengaformula változásában szemléltetően mutatja meg, hogyan válik a római jog államfelfogása (vö. Inst. I. 2. 6.) a magyar királyok tételévé: a «*regia auctoritas*» már a harmincas években a *legum imperatrix* értelmezővel bővül. *Bónis* bebizonyítja, hogy a iustinianusi *leges condere* igényével is fellép a magyar király (Sopr. megyei oklt. II. 137. és AUO VII. 506.). *Bartal* megfigyelését igazolja: a római jog államfelfogását a szicíliai uralkodó a pápaság elleni harcban kovácsolja ki ideológiai fegyverül, s mint már *Gerics :* i. m. kimutatta, a magyar királyi kancelláriában is a pápával való összecsapások s a belső ellentétek miatt vált szükségessé a római jog és a kánonjog ismerete.

[17] *Váczy Péter :* Die erste Epoche des Ungarischen Königtums. Pécs 1935. 129. l. — Az oklevelek: *Smičiklas :* Codex V. 539. és 372. CD IV. 3. 316.

[18] *Gárdonyi Albert :* Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936. (BO) 219. sz. 233—4. l. — A kiemelések mindenütt tőlem, a római jogi feloldások is, melyeket zárójelbe tettem. *Krueger—Mommsen :* Corpus Juris Civilis. Berlin 1915. Inst.: Institutiones, D: Digesta, C: Codex Iustiniani.

regia maiestate donatis, eas debet sublimitatis regie ratihabitio (D. 46. 8.) pro securitate partium solidare.[19]

Már Bónis utal egy mondatban arra, hogy Lodomér érseksége alatt az esztergomi szentszék is a római- és a kánonjogi eljárás szerint intézi ügyeit. A részletes kutatások valóban ezt bizonyítják. (Az esztergomi káptalan prépostja, Pál is «legum doctor».[20]) — A pápához írt, Kun Lászlóra panaszkodó levél is elárulja az érsek jogi műveltségét. Jellemző, mit kifogásol a királyban: *Et ne crassam quandam divini pariter et humani, naturalis et positivi juris ignorantiam vel ipse rex, totus pro nefas factus exlex...*[21] Intézkedéseiben a római jog terminológiája fordul elő: *nec debeant... iurisditionem (D. 2. 1.) aliquam eisdem exercere...*[22] *qui ausu sacrilego (C. 9. 29.) praefatas decimas de facti potentia veterius presumpserint occupare...*[23] A 90-es években hosszas pereskedés folyt a bélakúti apát s a veszprémi püspök közt a kelenföldi tizedek ügyében. Az érsek a római jog szellemében próbált igazságot tenni): *pro quo discretus vir magister Petrus cantor Wesprimiensis ecclesie cum generali procuratorio cavendo nichilominus de rato, ratam per dominum suum Wesprimiensem episcopum rem haberi iudicatam... (D. 46. 8.) Ad quorum petitionem magister Petrus cantor prefatus respondit animo litem contestandi (C. 3. 9.)*[24] A perben Péter veszprémi éneklőkanonok előterjesztést tesz, melyben a római és kánonjogi idézetek nyíltan és hivatalosan is helyet kapnak. Péter számtalan törvénycikkelyt sorol fel ügye érdekében. Pl.: *Parum enim fuisset iura in orbe esse condita, nisi essent, qui defenderent et servarent ut «ff. De origine iuris, lege III» (D. 1. 2.) nolo enim plus dicere.*[25] Hasonló ehhez Gergely választott esztergomi érsek okirata a budai káptalan s a veszprémi püspök közti per ügyében. Idézi pl. a «de poena temere litig.» = az Inst. IV. 16. cikkelyét, a «De officio iudiciis»-t (Inst. IV. 17.) stb: *et per legem «Digestis ad legem Corneliam de falsis, si quis obrexerit et Codice, De iudiciis, Sanccimus»...*[26] E régebben ismert adatoknál fontosabb azonban számunkra az oklevél tanúvallomása: *Iudices enim non ad sue rationis intuitum sententiare convenit, sed per canonum et legum veritatem et vigorem pervenire debent per omnia ad indaginem veritatis...* E sorokban kapunk félreérthetetlen bizonyítékot a századvég megnövekedett igényeire a jogi műveltség tekintetében is.

Összefoglalva tehát: Gerics és Bónis kutatásait kiegészítve megállapítottuk, hogy a XIII. század második felében egyre fokozottabban érvényesíti hatását a római jog, a iustitia-definitio évszázadok alatt elkoptatott reminiszcenciájától a kialakult kancelláriában eljutott a mindennapos élő alkalmazásig (hangot adva a királyok önálló, abszolút, pápától és oligarcháktól független, a középnemességre támaszkodó törekvéseinek is).

II. Mint mondottuk, az okleveleket nemcsak jogi szempontból érhetik antik hatások, hanem művészi megformálás tekintetében is. Az oklevél leggondosabban kidolgozott része, az *arenga* a retorikán keresztül szorosan kapcsolódik a római kultúrához. Szónoklattani ősе a captatio benevolentiae. Az egész középkoron áthúzódó, arengákban kifejtett uralkodói propaganda a dominátus császári ediktumainak, a senatusban tartott oratioknak, s (főleg Bizáncban) a panegyriseknek a prooemiumából került az oklevelekbe.[27] Az itt kifejtett, egyre sablonosabbá váló gondolatoknak sokszor régi irodalmi hagyományai voltak Rómában. Fichtenau bizonyítja be pl., hogy egy Livius-hely (I. 19.) Venantius Fortunatuson és éppen Iustinianus prooemiumán (Inst. 1. 1.) keresztül a középkor egyik kedvelt arenga-gondolata lett («armis et legibus» uralkodni).[28] Az egyházi ideológia és liturgia hatását persze nem vonhatjuk kétségbe, de a legtöbb toposz mégis antik eredetű

[19] BO 287. l.
[20] BO 236. l.
[21] BO 239. l.
[22] BO 282. l. — 1292: Lodomér kötelezi Buda városát, hogy ne ítélkezzék a Margitszigeti apácák népe fölött.
[23] 1296. BO 303. l.
[24] 1297. BO 310. l.
[25] BO 314. l. *Lukcsics Pál* végig feloldotta az idézeteket, a fentit pl.: «1. 3. Dig. de or. iuris.»
[26] BO 340. l. (Előbbiek: 336, 339. l.) Szintén *Lukcsics Pál* oldotta fel a jogi idézeteket. Ahol nem közvetlen idézetről van szó, ott is átjárja a szöveget a római jog terminológiája.
[27] *Fichtenau :* i. m. 25—26.
[28] *Fichtenau :* i. m. 26. — Mi Mátyás 1486-os dekrétumának bevezetésében találkozhatunk vele *(Gerics József* szíves közlése).

— így a politikai erények (Augustus pajzserényei: virtus, pietas, iustitia, clementia), továbbá: fortuna, felicitas, tranquillitas, gloria, officium, cura, medica disceptatio, bona exempla — leginkább a sztoikus filozófia hatására.[29] De nemcsak az uralkodói és pápai, hanem a magánoklevelek gondolatkincse is nagyrészt az antikvitáshoz csatlakozik — nevezetesen az epistola-műfajhoz.[30] Ez a gondolatkincs is a sztoikus filozófia jegyében fogant, toposzai: fragilitas humana, senectus mundi (Cicero: De am. 102. Plinius: Nat. Hist. 7. 167.), s a legközkedveltebb, ún. «oblivio-memoria» típusú arengák az idősebb Plinius gondolatait idézik (Plinius minor: Epist. III. 5. — Plinius maior: Nat. hist. 7. 24.).[31]

Fichtenau meggyőző fejtegetései természetesen a latin hagyományhoz, a nyugati kereszténységhez csatlakozó magyar okleveles gyakorlatra is vonatkoznak. A rengeteg kínálkozó példából csak három jellemzőt vegyünk figyelembe. Már Platon és Xenophon is az állam vezetőjét orvoshoz hasonlítja. Ezt később konkrétan fogták fel, Vespasianusnak (Tac. Hist. IV. 81.) és Hadrianusnak (SHA. Vita Hadr. 25.) gyógyító erőt is tulajdonítottak. A metaforát ráruházták Jézusra, majd a pápára, aki gyógyító orvosa lelki bajoknak, eretnekségeknek, híveinek.[32] Feltevésünk szerint a *pápai* arengákból — esetleg közvetlenül — jutott a gondolat a *magyar királyi* oklevelekbe: a király alattvalóinak «orvosságot» nyújt. *Officii nostri debitum remediis invigilat subiectorum et praecipue fideliter servientium...*[33] A sztoikus eredetű «világfájdalom» szólal meg IV. Béla 1265-ben kelt levelében, melyet IV. Kelemen pápának küldött el, megválasztása alkalmából: *Quum enim vergente in senium seculo, humana natura quanto per processum a perenni fonte creationis suae fit remotior, tanto fit proclinior ad sinistra...*[34] Az állam—hajó metaforát Platon—Xenophon—Diotogenes vonalából *Cicerón* át származtatja Fichtenau: «rei publicae navem... fluitantem in alto tempestatibus seditionum ac discordiarum» (pro Sestio or. c. 20. ed. F. Schoell, 1919.), a továbbiakban Eusebius panegyrisét, Claudianust, Wipo gestáját tünteti fel a toposz hordozójaként, majd Guido Faba exordiumai között találja meg: «si navis perito rectori committitur, de facili nequaquam ventorum incursibus conquassatur».[35] Véleményünk szerint sokkal inkább közrejátszhatott e vonal mellett a XIII. századi *magyarországi példa* létrejöttében az *alkaiosi—horatiusi* (Hor. Carm. I. 14.) allegória. Béla 1241-ben Konrád német királlyal közli a tatár veszélyt: *usque adeo tempestas insurgit, quod iam non solum agitari fluctibus videatur fidelium navicula, sed submergi.*[36] Fichtenau-nak az arenga-toposzok antik forrásait feltáró kutatásait még egy megfigyeléssel szeretnénk kiegészíteni. Egyik oklevelünk arengája tartalmazza tanto-quanto szembeállításban azt a gondolatot, hogy a király tisztségében felülmúlja a többieket: *Ordo iuris expostulat, et regiae dignitatis incumbit officio, ut tanto maioris dignitatis habeantur, quae donantur seu ordinantur ab ipsa, quanto ipsa honore ceteros praecellit.*[37] Ez a gondolat — esetleges közvetítő hatások feltételezésével — a donatusi Vita Vergiliana egy helyére mehet vissza: *Augustus : «quo pacto quis altam felicemque eius fortunam servare potest?» Vergilius : «si, quantum honore ac divitiis aliis praestantior sis, tanto liberalitate et iustitia alios superare nitaris.»*[38] A másik két alárendelt mondat ugyan különbözik, de a donatusi «liberalitas»-t véljük a «quae donantur»-ban s a «iustitia»-t az «ordinantur»-ban visszhangzani. (Persze a gondolat így is jelentős változáson megy keresztül: a vita-ban Vergilius a ranghoz illő bőkezűségre és igazságosságra *buzdítja* a császárt, IV. Béla oklevelében viszont a király adományai és rendeletei — rangja miatt — *eleve* nagy méltóságnak örvendenek. Talán II. Hohenstauf Frigyes ideológiájának hatása ez?)

Arengáinknak ez a toposz-kincse, mint már mondottuk, nem mutat közvetlen antik irodalmi hatásra; az évszázadokon keresztül, oklevélből oklevélbe öröklődő, sablo-

[29] *Fichtenau :* passim.
[30] *Fichtenau :* i. m. 123.
[31] *Fichtenau :* i. m. 122—131.
[32] *Fichtenau :* i. m. 93—94.
[33] 1256. CD VII. 4. 117. l.
[34] CD IV. 3. 258.
[35] *Fichtenau :* i. m. 98—99.
[36] AUO II. 126.
[37] 1238. CD IV. 104.
[38] *Diehl :* Die Vitae Vergilianae 36. l. — Noha a Donatus auctus kései összeállítás, semmi okunk sincs rá, hogy fel ne tételezzük: a párbeszéd korábbi kódexekből hagyományozódott, s a gondolat császárkori. Vö. Seneca: De clem.

nossá váló kifejezések, sőt fogalmak eredeti forrását nem ismerte a dictator. De XIII. századi okleveleinkben találkozunk már az *antik kultúra közvetlen ismeretének* nyomaival is.

Meg valamennyire kétséges ez egy, a magyar oklevelekben ismétlődő kifejezésnél. Először IV. Béla 1235-ben kelt adománylevelének művészi narratiojában olvassuk, hogy Dénes a király mellett állt «inter *prospera vel adversa*, quibus vita presens involuitur».[39] Nem vonhatjuk talán kétségbe, hogy az emlékezetes kifejezés *Tacitusra* megy vissza (Ann. I. 1.) — ha nem közvetlenül, akkor közvetve (bár meg kívánjuk jegyezni, hogy a külföldi oklevelekben, s Fichtenau-nak az ezeket lelkiismeretesen feldolgozó művében nem találkoztunk vele). Az idézet második fele jó példa arra is, hogyan fonja-szövi tovább a középkor az antik hagyományt. — Ezután többször előfordul okleveleinkben, de pontatlanabbul — a sablonosodás, a formulásodás jeléül —: «inter prospera et adversa»,[40] «in prosperis et in adversis».[41]

Trencsényi-Waldapfel Imre hívta fel a figyelmet[42] Bitay Árpád cikkére,[43] mely kimutatja, hogy a váradi káptalan 1302-es oklevelének arengája Horatius Ars Poeticajának három és fél sorát (60—63) idézi első mondatában. Az idézet azonban «folytatódik», azaz az oklevél teljes kiadott szövegében a középkorra olyannyira jellemző parafrázissal találkozunk, mely szerves kiegészítője és folytatója az antik gondolatnak, s bár tömörségében nem érheti utól, szépségben nem marad sokkal mögötte. Nem pusztán felhígítása Horatiusnak, hanem lényegét tekintve építi tovább. Az írás hatalmát kell szembeszegezni a szavak hervadásával: *Ne igitur res gestae in tempore et maxime oblationes honori diuino r[ ] ex pia devotione prodeuntes ad instar cadivorum foliorum simul labantur cum tempore, provida hominum sagacitas adinvenit, ut rei gestae series redigantur in scriptis pro rei memoria peren[ni]*.[44] De ennél az oklevélnél korábbi Lodomér érsek 1288-as levele is, melyben a horatiusi «dente Theonino» (Epist. I. 18.) fordul elő.[4], A harmincas évek adatgyűjtő munkáiból tudjuk, hogy mennyire nem véletlen ez a két előfordulás. A XIII. században, de már a XI.-ben is *Horatius biztos ismeretét* tapinthatjuk ki számos irodalmi, történelmi műből.[46] Az okleveles gyakorlatban való elterjedése éppen — középkori értelemben vehető — közkinccsé válását bizonyítja.

Az antik hatás erejéről vall Béla ifjabb király 1224-es oklevelében egy egész *distichon*, melyet a Hazai Okmánytár Cornelius Gallusnak tulajdonít: *(Quoniam) cuncta trahit secum vertitque volubile tempus, nec patitur certa currere queque via.*[47] A Gallus-helyet a modern kritikai kiadásokban máig sem sikerült megtalálni. Az adatot az oklevélkiadó mégsem a levegőből vette: az idézet szerepel C. Gallus 1501-es velencei, Bernardinus Venetus de Vitalibus nyomdájában készült kiadásában, némileg más alakban:

Cuncta trahit secum vertitque volubile tempus,
Nec patitur certa currere quemque via.

A kis könyvecske Gallus művei után még több reneszánsz verset, kísérőszót illeszt. Pomponius Gauricus Neapolitanus elegiaconját — a római költők és Gallus dicsőítését — Johannes Bap. Rhamnusius megjegyzése követi:

Lector quod has Cor. Galli Poetae relliquias legeris : Pomponio Gaurico Adolescenti optimo gratias habeto, majd «eiusdem epigramma», melyben a fragmentumokat kiadó Pomponiust ünnepli.[48] — Így valószínűleg Pomponius Gauricus írta a kötet elején levő

[39] CD IV. 1. 21.
[40] 1247. CD IV. 444.
[41] 1268. HO VIII. 110. — 1275. CD V. 2. 238.
[42] «Horatius Noster» utószava. Írta *Trencsényi-Waldapfel Imre*.
[43] Erdélyi Múzeum 1934.
[44] *F. Zimmermann—G. Werner :* Urkundenbuch zur Geschichte der D. in Siebenbirgen I. Hermannstadt 1892. 221—2. l. Tartalmilag idézi *Trencsényi-Waldapfel I. :* 1936-os Küküllei-tanulmányában (28. l.)
[45] *Borzsák István :* Magyar Horatius. Megj.: *Falus Róbert :* Horatius. 286. l.
[46] Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre* és *Borzsák István* i. m.
[47] HO VIII. 142.
[48] Eiusdem epigramma:

Siquis sensus inest : si qua est mens ulla sepultis
Pomponii pietas haec tua grata satis.
Qui sparsos cineres proprio componis acervo,
qui titulum proprio restituis tumulo.
Ipse tuo tandem Gallus nunc munere gaudet
se penitus dextra non cecidisse sua.

rövid előszót is, melynek végén ezt olvassuk: *Fatebit hunc libellum Cornelii Galli non alterius fuisse, ut quidam parum prudenter existimarunt.* Tehát már ekkor is vitás volt Gallus szerzősége. A XVIII. században már így adják ki az elégiákat: «Cn. Cornelii Galli vel potius Maximiani elegiarum libellus.»[49] Végül Nisard kritikai kiadásában[50] a hat vitás elégia Maximianus nevén szerepel, ugyanígy R. Webster 1900-as Maximianus-kiadásában is. Az idézet az első elégia 109—110 sora. *Maximianus* etruszk származású, i. sz. VI. századi költő, aki sokat merített Vergiliusból, Ovidiusból Gallusból; így lehetséges, hogy az idézett hely is aranykori-ezüstkori reminiszcencia, de már csak azért is bizonyítottnak vehetjük, hogy az oklevélben éppen Maximianust idézték, mert a sok sententia miatt kedvelt iskolai olvasmány volt a középkorban. A külföldi oklevélirodalomban eddig nem találták meg ezt az idézetet,[51] úgyhogy valószínűleg a magyar dictator önálló leleményével van dolgunk. Mindez már csak azért is érdekes, mert a gyulafehérvári kódexben a XIV. század első évtizedeiből fennmaradt kis oklevélmintagyűjteményben, melyet 1300—1320 között állítottak össze valószínűleg a székesfehérvári ferences kolostorban őrzött oklevelekről,[52] a tizennégy oklevélminta közül a negyedikben így találkozunk a Maximianus-idézettel:

Forma litere testamenti. In nomine patris et filii et spiritus sancti. Cum cuncta trahit secum volvitque volubile tempus, ne gesta humana a memoria per volubilitatem temporis abstrahantur, solent dicta testium per litteram litteris perhempnari.[53] Mindez arra vall, hogy az idézet 1224 óta sem tűnhetett el az okleveles gyakorlatból, rongált-csonkított formája pedig mutatja, hogy egyik oklevél átvette a másikból a klasszikus idézetet a középkori stíluseszményhez igazítva találjuk meg a ferenceseknél (a «vertit»-ből az adnominatio kedvéért, melyre hajlandóságot árul el az egész szöveg, «volvit» lett), esetleg a ferencesekhez is más (fenn nem maradt) hiteleshelyi formuláriumból került, — őket gyakran hívták beteghez végrendelet készítésére.[54] — Mindezt alátámasztja Szentpétery megfigyelése is: a distichon 80 évvel később, Csák Máté egy arengájában elrontott alakban szerepel:[55]

Cuncta trahit secum vritque volubile tempus, cum per pacificationem contra curetur quaevis via.[56]

Így formálódik, közhelyesedik a klasszikus *idézet* a középkorban. — Nem meglepő, hogy az antik *mesék, mítoszok* is ott hagyják nyomukat az oklevelekben. Kétszer találkoztunk a farkas—bárány utalással a XIII. században. IV. Béla beszámolójában, melyet 1241-ben a pápának küldött Zágrábból, a tatárjárásról: *ne interveniente paululum mora, lupo agnum frustratim comedente . . .*[57] és 1292-ben, mikor Poson mester budai kanonok az esztergomi tartományi zsinaton elő- adja Buda városnak a káptalan ellen elkövetett hatalmaskodásait: *Minutatim enim omne ius Budensis ecclesie intervertere et auferre conantur, quasi pro eis scriptum sit: [fr]ustratim lupus comedit agnum.*[58]

A novum — mint látjuk — az lett a század végére, hogy az idézet idézet-voltát nem mosták el, az irodalmi hatást tudatosabban vállalták. Ezáltal személyesebbé is vált a stílus: ezt bizonyítja Lodomér érsek 1288-as panaszkodó levele is a pápához IV. László király ellen: *Olim puerulus ad addiscendas poeticas positus vanitates, quid sibi vellet fuisse nullisque nodis potuisse teneri Proteum fabulosum, mutantem vultus vanas in figuras, puerili quadam curiositate queritare solebam. Et ecce iam vetulus et grandevus huiuscemodi figmenti poetici quodam rugoso velatum cortice granum veritatis generali totius regni Ungarie periculoso dispendio in meo propiore et privato luctuoso periculo per notam celo et terris rerum evidentiam experior, velim nolim. Et nisi in hoc regno magno et spatioso multisque in longum et latum porrecto milliaribus*

[49] Catullus, Tibullus, Propertius cum Galli fragmentis et Pervigilis Veneris. Biponti 1794. — A distichon második sorában: *quemque* változat. Gallus eredeti fragmentumait is közli, de megjegyzi, hogy ezeket inkább Gallusnak tulajdonítják.

[50] Collection des auteurs Latines. VI. vol. (Itt a változat: *quaeque via.)*

[51] *Fichtenau* professzor úr (Bécs) szíves közlése.

[52] *Szentpétery:* Magyar Oklevéltan 130. l.

[53] *Karácsonyi János:* A magyar ferencrendűek formuláskönyve a Batthyány-könyvtárban. Kiadva: Batthyaneum. II. 25.

[54] *Karácsonyi:* i. m.

[55] *Szentpétery:* i. m. 110.

[56] CD VIII. 1. 238.

[57] CD IV. 1. 214.

[58] BO 279. l.

per sua monstruosa flagitia Deo celi, civibus et omni humane nihilominus creature semetipsum prodigiosus proderet P r o t e u s iste novus, dominus scilicet Ladislaus, Dei gratia vel divina potius patientia, quantum est de dignitate regia, regni Hungarie rex illustris...[59] A hosszú idézetet azért tartottuk szükségesnek, mert éppen művelődéstörténetünk számára válhat tanulságossá: hogyan vall a művelt főpap iskolai tanulmányairól, hogyan alkalmazza a középkor az antik hagyományokat, hogyan szólal meg ebben a művészi prózában a reneszánsz hatások előtt jó száz évvel a reneszánszhoz méltó *személyes* hang, a szellemesség, noha még nem tagadja meg a középkori stíluseszményeket (*pro*digiosus *pro*deret *Pro*teus).[60]

Az oklevél művészi oldalához tartozik ritmusa is. A XIII. század második felében a középkori hangsúlyon alapuló prózaritmus, a cursus uralkodik az oklevelekben. Egy 1260-as oklevél János boszniai püspök életéről és csodatételeiről[61] sem kivétel ez alól, amennyiben abszolút mondatvégeit a legszabályosabbnak tekintett velox formulával zárja, s egyébként is mind a négy clausula (velox, planus, ecclesiasticus, trispondaicus) előfordul benne. De ezen kívül is kétségtelenül megfigyelhető benne valamilyen — talán az egyházatyák prózájára jellemző — dallamosság. Ha ezt szubjektív megfigyelésnek tarthatjuk is, két helyen el kell fogadnunk, hogy a dictatort a későbbi latin próza egy nem egészen szabályos sajátsága érinthette. Mindkét hely központi fontosságú. Az oklevél első mondata majdnem befejezett hexameterrel kezdődik:

Q u a m p r a e c l a r a f u i t v i r t u s, ac virtuosa fuerit vita...

Az összefoglaló, tehát hasonlóképpen kiemelt, hangsúlyos rész még kifejezettebben mutat erre: *I n v i g i l a t e e r g o p a t r e s c a r i s s i m i, quod vita.*

Noha Norden a liviusi «facturusne operae pretium sim» kifejezésben, s a tacitusi kezdetben (Ann. I. 1.) is csak véletlent lát,[62] a középkorban Quintilianus (IX. 4]. 75.) tekintélye mégis inkább hathatott, mint filológus meggondolások: ezért tesszük fel, hogy itt a dictator szándékosan nyúlt az ezüstkori, ill. késő antik prózának egy (valódi, vagy vélt) fogásához.

Láthattuk, milyen sok szempontból, milyen sok téren bukkanhat fel az antik kulturális örökség a középkori oklevelekben. Természetesen további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a kérdést kidolgozzuk.

[59] BO 239. l.

[60] Az antik állatmese hat talán a következőkben is: Puchunát 1244-ben feudális hatalmaskodásai, gyilkosságai miatt a király megfosztja birtokától, s azt hívének adja. Az arengában Puchunát a rókával allegorizálja. (ÁUO VII. 157.) A király kötelessége «*bonos pro apparato lucro remunerare, seruum uero torpentem ab opere bono condempnare, uulpecule uero, que multorum perpetracione malorum Regni eciam sublimes demoliuntur, sapiencia capi debent, ut liberius possint boni in via mandatorum Domini ambulare.*» A kitétel feltétlenül állatmesére céloz, legfeljebb az a kérdés, hogy az Aisopos—Phaedrus vonal hatott-e közvetlenül, vagy már a középkori állat-eposz, a Reinardus vulpes. (Figyeljük meg a *vulpes* kicsinyítőképzős alakját: a róka nem testi erővel követi el gazságait; a *regni eciam sub limes* kifejezés a farkas szerepére céloz az állateposzban, s a *sapiencia capi debent* itt az oroszlán ítélkezésére is utalhat, persze a célnak megfelelő komoly formában. Vö. *Bernáth István* utószavát Goethe: Reineke Fuchs fordításához. Bp. Corvina kiadó.) — A nyílt utalások mellett persze egy-egy jelző is árulkodik antik hatásról: *ad insignia martialium actionum*» — III. András 1293. CD VII. 4. 225.

[61] CD IV. 3. 22.

[62] *Norden :* Die antike Kunstprosa. I. 53—4. l.

FÜVES ÖDÖN

FEJEZETEK A SZENTENDREI GÖRÖGÖK ÉLETÉBŐL

A magyarországi görögkeleti Sionban, Szentendrén nemcsak szerbek, hanem — mint a legtöbb szerblakta magyar városban — görögök is laktak. Hogy a XV. szd. óta Szentendrén lakó szerbekhez mikor csatlakoztak görögök, nem tudjuk megállapítani. Valószínű, hogy már a török uralom idején megfordultak görög kereskedők a városban, de számuk mindenesetre nagyon csekély lehetett, mert maga Szentendre sem játszott komolyabb szerepet. Ráckeve volt ugyanis ebben a korban a magyarországi szerbek központja.[1] Minthogy szentendrei naszádosokról és sajkásokról nincs tudomásunk,[2] ez a tény amellett tanúskodik, hogy a város nemcsak gazdasági, hanem hadihajózás szempontjából is jelentéktelen hely volt. Éppen ezért okozott meglepetést a Pest Megyei Hírlap 1959. szept. 5-i számában megjelent «Debrecen városa a szentendrei görögök ellen» c. cikk, amely szerint a szentendrei görögök már 1618-ban és később, 1649-ben be akartak tolakodni a görögök ellen szívósan védekező Debrecen városába. Ha azonban utánanézünk a cikkben említett két jegyzőkönyvnek a Debreceni Városi Levéltárban,[3] és ha elolvassuk a debreceni görögökkel foglalkozó munkák idevonatkozó részeit,[4] hamarosan meggyőződhetünk arról, hogy mindkét helyen csupán görögökről történik említés s a «szentendrei» szó nem is fordul elő. Világos, hogy itt a cikkíró önkényes betoldásával állunk szemben. Így tehát nem rendelkezünk semmiféle írásos adattal annak bizonyítására, hogy már a török uralom alatt éltek görögök Szentendrén, bármennyire is valószínűnek látszik ez a feltevés, mert ebben az időben a kereskedelem főképpen a szerbek és görögök kezében volt.[5]

A törökök kiűzése után 1690-ben összeírták Pest megye lakosságát, akkor Szentendre is a lakott helységek közé tartozott.[6] Igen nyomorúságos állapotban lehetett a városka, amikor Belgrád eleste után ugyanebben az évben Csernovics Arzén ipeki

[1] Pest megye műemlékei Bp. 1958. I. k. 134. l.

[2] *Szentkláray Jenő :* A dunai hajóhadak története. Bp. 1886.

[3] Az 1618. okt. 28-i és 1649. ápr. 3-i jegyzőkönyvek.

[4] *Szücs I. :* Szabad királyi Debreczen város történelme. Debrecen 1871. II. k. 579. l. és *Zoltai L. :* Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935. 8—9. l.

[5] *Acsády I. :* Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 288. l.

[6] Szentendre város történetére vonatkozó legfontosabb irodalom:

a) *Ignjatovics J. :* Sv. Andreja. Letopis 1854. 89. k. 21—62,

b) *Galgóczy K. :* Pest, Pilis és Solt megye monográfiája. Bp. 1877. III. k. 71—77,

c) *Ignjatovics J. :* Sentandreja. Uspomena. Letopis 1884. 137. k. 80—115.,

d) *Thirring G. :* Szentendre és Visegrád vidéke. Osztrák—Magyar Monarchia képekben. IX. Bp. 1893. 551—564,

e) *Borovszky S. :* Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Bp. é. n. 453—468.,

f) *Sofrič P. :* Momenti iz prošlosti i sadašnjosti varoši Sentadreje. Niš 1903.,

g) Sentandrija i njena istorijska prošlost. Zastava 1907. 147—149.,

h) *Therzin L. :* Iz prošlosti Sentandrije. Kalendar eparchije Bačke za god 1944.,

i) Pest megye műemlékei. Bp. 1958. II. k. 57—128.,

j) *Opolczer J. :* Szentendre település-földrajza. Bp. 1938.

k) *Horler M. :* Szentendre. Bp. 1960. 13—48.

pátriárkával az élén kb. 800 család telepedett meg a városkában. Szentendre ekkor egyszerre nevezetes hellyé vált. A betelepülők nemcsak szerbek voltak, I. Lipót császár litterae invitatoriae-ja ui. nemcsak Rascia, hanem a szomszédos tartományok — többek között Macedónia — népéhez is szólt. Egy 1696. évi budai összeírás szerint[7] a telepesek»... «...nach dem Verlust Belgrad aus Griechenland, Bulgarien, Moesien und anderen angränzenden Orthern anhero gezogen.» Ugyanez az összeírás Szentendre lakosairól azt állítja, hogy azok görögök és rácok. A szomszédos Pomáz község lakosságáról is azt olvashatjuk[8], hogy azok szerbek és makedo-vlachok. «Die macedonischen Wlachen und Griechen kamen nach der Eroberung Belgrads an.» Mindezekből világos, hogy Szentendre új lakosai közt számos görög és cincár is volt. Ezek magukkal hozták vagyonukat, és folytatták itt is a hazájukban űzött mesterséget: a kereskedelmet. Ezt bizonyítja egy 1761-ből származó Pest megyei céhkimutatás, amely szerint «a szentendrei görög kereskedők és kalmárok céhe» már 1698. júl. 13-án szabadalmat kapott. Természetesen itt a «görög» szót tágabb értelemben kell vennünk, vagyis a görögkeleti vallású lakosok gyűjtőnevének kell tekintenünk, akik közé beletartoztak a szerbek, cincárok és kétségtelenül a görögök is. A vezető szerep Szentendrén a szerbeké volt, akikhez a görög kisebbség ügyesen alkalmazkodott.

III. Károly 1713-ban — bizonyára hogy megjutalmazza a szentendreieket Rákóczi-ellenes magatartásukért — 19 pontban rögzítette a «szentendrei görög szertartású rác kereskedők céhjének» jogait.[9] A privilégiumot kérő 14 kereskedő között két Popovics nevű is szerepel, akik valószínűleg cincárok lehettek s talán elődei a század közepén és második felében a városban működő Popovicsoknak. A szabadalomlevél latin nyelvű szövegében sehol nem találunk utalást az 1698-ban alakult céhre. Így nem tudjuk megállapítani, hogy az 1713. évi céh folytatása volt-e a 15 évvel azelőtt megalakult céhnek, vagy teljesen független volt-e attól. A privilégium legfontosabb pontjai: a katolikus hitet megőrzik,[10] magisztert választhatnak, a céhbe való felvételi díj 50 Ft. és egy «prandium» rendezése, jogot kaptak a legkülönbözőbb hazai és külföldi áruk tartására és vidéki vásárokon való árusításra. A városban csak céhbeli kereskedők működhettek, idegen árusok csak a céh engedélyével kereskedhettek a városban, a helybeli iparosok csak a céh tagjainak adhatták el portékájukat árusításra. A céhnek büntető joga is volt. A privilégium több pontja a céhtagok belső életével foglalkozik.

Két évvel később, 1715-ben megalakult a görög szappanosok céhje,[11] amely a Görög utcában székelt. Ez a tény amellett tanúskodik, hogy a görögök nemcsak kereskedéssel, hanem iparral is foglalkoztak Szentendrén.

Az 1715. évi összeírás néhány szóban így jellemzi a szentendrei kereskedők tevékenységét: «Fa boltokban apróságokat árulnak és vásárokra járnak.» Az 1720-as összeírás 3 marhakereskedőt és 4 boltost említ Szentendrén.[12] Ez utóbbiak évi 170 Ft. adót fizettek a városnak. A város kereskedelmének további fejlődéséről Bél Mátyás 1737. évi leírásából értesülünk. Ekkor a város piacán sok kereskedés volt, és az ipari üzletek sűrű sorban foglaltak helyet. Ha ezt a tudósítást összevetjük az előző összeírások adataival, akkor kiviláglik, hogy Szentendre ipara és kereskedelme a XVIII. szd. 30-as éveiben bontakozott ki teljességgel, s csakhamar oly virágzó lett, hogy felülmúlta Buda és Pest kereskedelmét.

1737-ben, újabb török háború kitörése alkalmával a Helytartótanács elrendelte a bolttal rendelkező török alattvaló görög kereskedők áruinak összeírását.[13] Pesten ekkor 5, Kecskeméten 18, Nagykőrösön 3, Cegléden, Dunapatajon 2—2, Nagykátán, Kókán, Abonyban, Dömsödön, Tason, Dunavecsén, Solton, Kalocsán, Akasztón és Ráckevén pedig 1—1 görög kereskedés volt. A szentendrei görög boltokról nem találtunk semmiféle összeírást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem működtek görög kereskedők a városban. A Helytartótanács rendelete bizonyára nem vonatkozott rájuk, mert egyrészt mentesítette őket az összeírás alól az 1713-as privilégium, másrészt pedig valószínű, hogy a szentendrei görögök állandóan a városban laktak, s nem voltak török alattvalók.

[7] *Nagy L.*: Rácok Budán és Pesten (1686—1703) Tanulm. Bp. múltjából XIII. (1959) 69.

[8] *Czoernig K.*: Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien 1857. III. k. 276.

[9] Pest Megyei Levéltár (továbbiakban PM Lt.) Misc. Ant. 1713 — 3 — 2 —.

[10] A görögkeletiek is sokszor katolikusoknak hívták magukat.

[11] *Galgóczy*: i. m. I. k. 101.

[12] *Acsády I.*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. (1720—21). Magyar Statisztikai Közlemények XII. k. Bp. 1896. 358.

[13] PM Lt. Misc. Ant. 1737—6—1 és 2.

Szentendre város kb. 60 kötetre terjedő, főképpen szerb és latin nyelven írt protokollumai az 1721. évvel kezdődnek.[14] Már az első kötetben találkozunk Hacsi Tyro Popovics nevével. Ennek a görögnek bírói működése évében, 1736-ban robbant ki az osztályellentét a főképpen szőlőműves zsellérség és a gazdag iparosokból, kereskedőkből álló városi magisztrátus között. Amióta Szentendre városa 1700-ban megvásárolta Zichy gróftól a földesúri jogokat, a szegényparasztok és a kereskedőtőkés városi vezetőség közötti ellentét állandóan fokozódott. Az elkeseredést még jobban kiváltották azok a törvénytelenségek, amelyeket a tanácstagok nap mind nap elkövettek. Így pl. az úriszéki akták között találtunk egy adatot,[15] amely szerint 1727-ben úgy meggyötörtek egy terhes asszonyt, hogy az kínjában abortált. A jogtalanságok Popovics Tyro bírósága idején hágtak a legmagasabbra, úgyhogy egy feljelentésre 1736. nov. 16-án fegyelmi vizsgálatot is indítottak a tanács ellen.[16] A tanúvallomásokból kiderül, hogy Popovics Tyro és hivataltársai város pénzén vett ajándékokat fogadtak el, barátaikkal kivételeztek. Hatalmaskodásra is ragadtatták magukat, mert az egyik tanú szerint: «Amit ők akartak, véghez is vitték, akár jó, akár rossz is az.» Egy másik vallomás szerint maguk a tanácstagok mondták e szavakat: «Nem engedgyük azt, hogy a szegénységh nekünk parancsollyon, hanem mi fogunk neki parancsolni.» Hogy mi lett az eredménye a vizsgálatnak, nem tudjuk, de a következő évben már Paprika Péter[17] ül a bírói székben. Régebben 1 kat. és 3 gkel. prétor kormányozta a várost. Valószínű, hogy idők folyamán emiatt egyenetlenkedések támadtak a lakosok között, azért a vármegye a szentendreiek meghallgatása után 1733-ban egy határozattal elrendelte, hogy ezentúl 3 éven át gkel. és 1 éven át kat. bírája legyen a városnak.[18] Hogy e rendeletnek a végrehajtása nem ment símán, abban a főbűnös ismét a görög Tyro Popovics volt. Az ő bujtogatására ugyanis a szerbek nem ismerték el az 1737-ben soros kat. bírót, Paprika Pétert. A vármegye ekkor fenyítésül elfogatott és bebörtönzött néhány szerbet.[19] Erre Tyro Popovics és az előző évi szenátorok elszöktek a városból, hogy hasonló sorsra ne jussanak. A megszeppent szentendrei szerbek 1737. IV. 4-én egy «reverzális levelet» írtak, amelyben megígérik: «A megválasztott Pápista Birót igaz Biránkul fogunk ösmerni úgy mint közönséges Biránkul mindenekben.» Ha ezt nem teljesítenék, felhatalmazást adnak, hogy «. . .valakiket akar a N. Vármegye, árestomba tetethessen és három ezer Forintból álló vinculumot minden pör patvar nélkül . . . desummálhasson.» Kijelentették azt is, hogy az ígéretet az elszököttekkel is megtartatják. A kötelezvényt 138 görögkeleti lakos írta alá, s alulra rátették a város pecsétjét is, amelynek közepében Krisztus feltámadását jelképező húsvéti bárány volt, körülötte pedig ez a felírás állt: Sancti Andre Civitas. A Tyro Popovics-ügy további fejleményeiről tudósítás nincs birtokunkban, csak azt tudjuk, hogy ez esetben is az «inter duos litigantes tertius gaudet» elv érvényesült, mert a tőkés városvezetőség és a zsellérség közti osztályellentétet a földesúr használta ki, aki ugyanebben az évben háromszorosára emelte a város által fizetendő bér összegét, s a tanács hatáskörét alárendelte az úriszéknek.[20] Az osztályharc, amelyet a nemzetiségi-vallási ellentét is táplált, továbbra is éleződött a városban, úgyhogy az a század vége felé a szegénység mellé álló Ráby Mátyás Jókai regényéből, valamint önéletírásából ismert vesztét is okozta.[21]

Szentendrén gyakran megfordultak házaló görög vándorkereskedők is. Minthogy ezek az országos nagy pestisjárvány idején (1737—40) könnyen terjesztőivé válhattak a betegségnek, Szentendre is szigorú utasítást kapott[22] 1739-ben, amikor a pestis már Pest megyében is felütötte a fejét, hogy «koldusok, zsidók, cigányok, görögök és más efféle csavargó népek se be, se ki ne bocsájtassanak.» Más magyar városok görögjei is kaptak árusítási engedélyt Szentendrén, így pl. Keffala János tokaji kereskedő Molnár

[14] Megtalálhatók a PM Lt-ban.

[15] PM Lt. Misc. Ant. 1727—4—4.

[16] PM Lt. Misc. Ant. 1737—6—3.

[17] Paprika Péter a későbbi években is többször volt bíró. Az ő nevét őrzi még ma is a Paprika hegy és a Paprika bíró utca elnevezés.

[18] PM Lt. Misc. Ant. 1733—1—6.

[19] PM Lt. Misc. Ant. 1737—6—4.

[20] Pest megye műemlékei I. k. 134. Az úriszék a sérelmek megszüntetése céljából «Instructio pro Magistratu oppidi Szent Endre» címmel utasítást adott ki a város vezetősége részére. Szövegét ld. *Horler :* i. m. 190—191.

[21] Ráby Mátyással kapcsolatos adatokat találtunk a protokolulmokban az 1786. V. 1-i, az 1787. I. 11-i és az 1787. IV. 23—26-i bejegyzések között.

[22] Protokollum IV. 144.

Mihály fundusán kereskedett.[23] Ezek az idegenek a városi vendégfogadóban, az ún. xenodochiumban szálltak meg.[24] A porosz—osztrák háború kitörése 1744-ben erősen sújtotta azokat a görögöket, akik nem tartoztak a kereskedői kompánia kötelékébe, mert a városhoz küldött rendelet értelmében:[25] «Serio Parancsoltatik senki más Fejedelmeknek Országaiban Feje Vesztesége alatt elmenni ne merészellyen eö Fölsége Hire és Szabadsága nélkül . . . Azon Görögöknek, akikh Feleségi Török Országhban tartózkodnak, magok török Portékáit Szent János napigh Darabonként elaggyák, mert egyébb iránt mind fog confiscaltatni.»

Az ez idő tájt, vagyis a XVIII. szd. közepén Szentendrén élő görögök névsora ismeretlen. A protokollumokban csak elvétve találunk görögös jellegű neveket,[26] az egyházi anyakönyvek[27] is hiányosan maradtak meg.[28] A gyér adatok ellenére is fel kell tételeznünk, hogy számos görög működött már ebben az időben is a kereskedelméről messze földön ismert városban, mint minden más jelentősebb magyar városban is. Hogy Szentendre milyen fontos kereskedelmi központ volt, annak bizonyítéka az is, hogy — amikor 1755-ben a bécsi kormány megbízásából 2 gazdasági szakember: Haugwitz és Prokop végiglátogatta a kereskedelmi szempontból jelentősebb magyar városokat — nem kerülték el Szentendrét sem, s arról többek között azt jelentik,[29] hogy a kereskedés itt egészen a görögkeletiek kezén van, akik hét templommal rendelkeznek. Gazdag és tehetős kereskedők akadnak köztük, akiknek tevékenysége Törökországig kiterjed. Erős, többnyire vörös bort termelnek, amely a burgundihoz hasonló. Olcsó az ára, javát akónként 1 Ft 45 kr.-ért, a silányabbat 1 Ft-ért adják ott helyben. A nevezetesebb kereskedők közt felsorolják a görög Popovics Jánost is. Tekintélyes raktáraik vannak. Sokat vásárolnak készpénzen. Különösen sok külföldi posztót tartanak raktáron. Látogatják a lipcsei vásárokat, ahova nem sokkal azelőtt küldtek ki két embert annak kipuhatolására, hogy hogyan hozhatnának be onnan árut hitelbe. Ebből a jelentésből kiviláglik, hogy a szentendrei nagykereskedelemnek két legfőbb cikke a bor[30] és a posztó volt. Ezek tárolására nagy pincéket[31] és raktárakat építettek, amelyek a görög kereskedői házaknak mindenkor jellegzetes tartozékai. Boron és posztón kívül természetesen még a legkülönfélébb cikkek, így Törökországból hozott bőráruk, gyapjú, fűszerek és italok stb. árusításával is foglalkoztak a szentendreiek, amint ez az 1713. évi szabadalomlevélben található felsorolásból is kiviláglik. Az árukat vagy szárazföldi úton, ún. karaványokkal,[32] vagy vízi úton, hajóval hozták a városba. Szentendrének az átmenő szárazföldi kereskedelme nem lehetett igen nagy, mert a Bécsből Erdélybe, ill. a Felvidékre és azon keresztül Lengyelországba irányuló kereskedelem már Vácnál elhagyta a Duna vonalát. A Pestre történő szállítás is jórészt a Duna másik partján, a váci országúton bonyolódott le. A Pestről Mosonba, ill. Bécsbe irányuló, főképpen gabona- és marhaszállítás Tatán, Komáromon és Győrön'át történt. Mindezek azt tanúsítják, hogy Szentendrének nem lehetett komolyabb szerepe az országon áthaladó szárazföldi átmenő kereskedelemben. A város néhány házán még most is megtalálható kereskedelmi céhjelvény, amelyiknek egyik alkatrésze: a hajózást jelképező horgony,[33]

[23] Protokollum V. 393.

[24] A xenodochium renoválásáról olvashatunk az 1788. VIII. 22-i jegyzőkönyvben. E kvártélyházat bizonyára 1724-ben építették országos rendeletre.

[25] Protokollum V. 35—36.

[26] Nicola és Hadzi családnevek az 1743. és az 1746. évi protokollumban.

[27] Az anyakönyveket a hét egyházközség szerb nyelven külön-külön vezette. A legrégibb a Tyiprovacska egyházközség anyakönyve, amely 1725-ben kezdődik. Árvíz és tűzvész következtében sok anyakönyv elpusztult. Így pl. a székesegyházi anyakönyvek csak 1800-tól maradtak meg. Az anyakönyvek másolatai 1838-tól megtalálhatók a PM Lt-ban.

[28] A Tyiprovacska születési anyakönyveinek bejegyzései között 1726-ban olvashatjuk Dimitrios Grek, 1750-ben pedig Georgios Grek nevét. 1758-ban szerepel Thomas Monasterly neve. 1757-ben Andreas Hadziról és Nicolaus Pulyóról olvasunk. (PM Lt. Misc. Ant. 1757—8—9.)

[29] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IV (1897) 210—11.

[30] Szentendrén már a XIV. szd.-ban volt szőlőművelés. L. Kumorovitz Bernát: Veszprémi regeszták. Bp. 1955. 50.

[31] Pest megye műemlékei II. köt. 71. — Horler: i. m. 28, 34, 69.

[32] A makedón—görög karaványokról bővebbet l. Liridzisz G.: *Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας*. Kozáni 1952. 17—20.

[33] A miskolci görög kompánia céhjelvényében a horgony helyett szív volt Ld. *Szendrey J.* : Miskolcz város története. Miskolc 1886. II. köt. 593.

arról tanúskodik, hogy a város kereskedelme főképpen a Dunán keresztül bonyolódott le. Ez természetes is, mert vízi úton jóval kisebb volt a szállítási költség, mint szárazföldön. A szentendrei kereskedők nemcsak külföldön, hanem a magyar városok piacain is ismertek voltak. Így pl. egy debreceni 1781. évi vásár sátorösszeírásából kitűnik,[34] hogy Szentendréről is szekereztek görögök Debrecenbe. De maga a szentendrei piac is sok idegent vonzott a városba. A XVIII. szd. első felében a Felvidékről s az akkor még fejletlenebb Pestről is sokan idejöttek vásárolni. Országos vásárok tartására jogot csak később, 1773-ban kapott a város.[35] A protokollumok bejegyzéseiből megállapítható, hogy a szentendreiek szoros összeköttetésben álltak a pesti, újvidéki, kecskeméti, váci, balassagyarmati, gyöngyösi és tokaji görögökkel. A kiterjedt hazai és külföldi kereskedelem révén a szentendreiek csakhamar ismertek lettek messze földön. Ennek a szerbek dalban is kifejezést adtak: «Mi szentendreiek híresek az egész világon!»

Hírükkel együtt növekedett vagyonuk is. A serény szentendreiek hatalmas kereskedői tőkére tettek szert. Gazdagságukról mesék terjedtek el.[36] A szerbek és görögök egykori gazdagságát bizonyítja a hét szép barokk templom és a városnak ma is fennálló sok műemlék épülete, kereskedői háza. A szerbekhez hasonlóan a görög kereskedők is igyekeztek pénzük befektetése céljából föld- és házvagyont szerezni. A város szőlőinek egy része a görögök kezén volt. Így pl. 1773-ban Grambovány István görög kereskedő szőlőbirtokát és annak értékét 3575 Ft-ban állapították meg.[37] A gazdag szerbekhez hasonlóan a görög kereskedők is sok pénzt fordítottak fényűző, néha könnyelmű élet folytatására. Erről tanúskodik Ignjatovics Jakov, szentendrei származású nagy szerb realista regényíró Respectus Vásza c. regényében szereplő, nemessé lett görög származású bősz Denicola bácsi alakja is. Több gazdag család, mint pl. a Nicola, Lovcsanszky, Popovics, Lupa megszerzi a nemesi címet. A görögök a vagyonuk egy részét ki szokták csempészni az országból. Fel is figyeltek erre a tényre a hatóságok, amint ezt a szentendrei magisztrátushoz 1745-ben érkezett leirat tanúsítja:[38] « . . . Görögök, kik tudniillik az Aranyokért és kemény Tallérokért más Pénzt szoktak vala adni és igy summásan Aranyat és Ezüstöt az Országból ki szoktak vala vinni s ha ollyanok ennek utána tapasztaltatnak, az elváltott Summájuk fog confiscáltatni, a Denunciánsnak pedigh harmad része fog adattatni.» Hogy mire használták fel a görögök az így kicsempészett pénzt, arról felvilágosítást nyújt a tanácshoz a királyi Fiscustól 1776. márc. 28-án érkezett következő utasítás:[39] «Popovics György és Csorlenda Mihály vagy annak Successorai, az kiknek 10 000 Ft., nem különben Kokondel Anastasius, az kinek 1000 Ft elocálva vagyon, Constantia s annak hitvese úgy mint megh halálozott Theodor Márton arnautnak maradéki vagy Successorai általam keményen Inhibeáltatnak, mivel külső országokra Fölséges Asszonyunknak engedelme nélkül Pénzt ki vinni nem szabad, hogy Kegyelmetek per absolutum ne merészellye Theodor Márton Testamentumában legált külső Templomokra úgy mint Hyerosolimutanum klastromának, item Sinai Hegyre, Szent Hegyre Szent Aaroni Albanumban, Körösztölő Szent János Voszkopoliba, Szipiviai Szent Egyháznak ugy Szent Péter klastromának Vittokuttya városában, Szent János Vladimir Albaniumban, Boldogságos Szüz Andeniczában és Törökországban lakó Sophia nevü hugájának engedni kifizetnyi Kegyelmetek, mivel Országunkból annyi Pénzt ki vinni nem szabad . . .». Ez a protokollumi bejegyzés fényt vet a görögöknek hazájukkal való szoros kapcsolatára, és egyúttal biztos adatot szolgáltat a szentendreiek mesés gazdagságának bizonyítására is.

A szentendrei görögökről számos anyagi természetű feljegyzést (pereskedést, végrendeletet) olvashatunk a Pest Megyei Levéltár iratai között. Így találkozunk Andreas Hacsi, Nicolaus Pulyo, Georgius Popovics «Graecus mercator», Anastasius Kokongyel, Michael Csorlenda, Constantinus Kirovics, Theodorus Márton, Michael Kozma Graecus, nobilis Nicola Joannes, Georgius Mila nevével. Egy 1759. évi sírfelirat a szipiszchai Demetrios Tolojani szentendrei tartózkodásáról tanúskodik. Ez a Tolojani Demeter azonos lehetett a váci négy kereskedői társaság egyikének főnökével, aki testvérével Tamással együtt egy bolttal és két raktárral rendelkezett Vác városában, amint erről a váci görögökkel 1757—1759. évekre kötött szerződésből értesülhetünk.[40] Minthogy a váci

[34] *Zoltai*: i. m. 56.
[35] *Galgóczy*: i. m. III. köt. 77.
[36] *Jókai:* Rab Ráby c. regényében is olvashatunk a város arannyal telt kincses-ládájáról.
[37] PM Lt. Misc. Ant. 1773 — 16 — 44.
[38] Prot. V. 92.
[39] Prot. 1771—1777. 142—143. l.
[40] *Karcsu A. :* Vácz város története. Vác 1880. VII. k. 2. §.

görögökről 1760-ban összeállított lajstromban[41] Tolojani Demeter már nem szerepel, — csak testvére nyer említést — nagyon is valószínű, hogy a szentendrei ún. Görög templom falában található 1759. évi sírfelirat[42] a váci nagykereskedő Tolojani Demeteré, aki halála előtt bizonyára Szentendrén tartózkodott. Egy 1772. évi urbáriumjegyzékben[43] az eddig említett görögökön kívül találjuk még Lazarus Monasterli, Duka Káló és Ignatius Geregh nevét. Egy 1774. évi sírfelirat szerint Theodorosz Martoisz nevű görög is lakott Szentendrén.

1774-ben királyi rendelet jelent meg, amelynek értelmében csak azok a görögök kereskedhettek továbbra is teljesen szabadon hazánkban, akik hűségesküt tettek, s így magyar állampolgárokká váltak. E rendelet végrehajtása céljából az egész országban összeírták a görögöket. Sikerült megtalálnunk a Pest megyei s köztük a szentendrei görögök 1774/75. évi összeírását,[44] amelyet — mint egyetlen fennmaradt névsorukat — az alábbiakban közlöm:

Georgius Csap[45] uxorem in Szent Endre habet et 3 proles.

Constantin Druga uxorem et 3 proles eduxit e Turcia, habitat in Szent Endre domiciliatus.

Demetrius Mancsugu[46] uxorem et proles 2 eduxit e Turcia, habitat in Szent Endre domiciliatus.

Demetrius Kádar eduxit uxorem et proles 2 e Turcia, habitat in Szent Endre.

Antonius Turnai duxit in Szent Endre et domiciliatus, ibidem habet proles duas.

Joannes Argilus in Sz. Szent Endre duxit uxorem ibidem habet sine prolibus.

Emmanuel Kabajics Szentendreiensis a 14 annis, Turcia natus matrem ibi habens.

Alexander György 50 annorum in gremiali oppido Szent Endre Graecus quaestor, natus in Macedonia loco Moszkopoli a 19 annis, in Regno habitans, cuius uxor Julianna Margaritovics ex supradicto Szent Endre, ex ea prolem unam Anastasiam medii anni habens, in Turcia sibi amplius nihil supertendens.

Theodorus Marton annorum 75 in gremiali oppido Szent Endre quaestor Graecus, natus in Macedonia loco Moszkopoli in Regno ab annis 50 habitans viduus proles nullas habens, in Turcia sibi amplius nihil supertendens.

Joannes Kukugyelo annorum 47 in gremiali oppido Szentendre Graecus, natus in Macedonia Moszkopoli 12 annorum in Regno habitans, cuius uxor Anna Constantinovics parentes Pestini habens, proles ex ea Georgium 18 annorum, qui alibi et quidem nunc Patakini in Com. Zemplin sunt, in Turcia nihil amplius possidens.

Thomas Sapa[47] annorum 42 in gremiali oppido Szent Endre habitans oeconomia vivens, natus in Macedonia loco Szipiszka, in Regno ab annis 20 habitans viduus a tribus annis, cuius uxor erat Catharina Buer (?) ex Turcia oriunda, proles habet tres: Joannem 9 annorum, Nicolaum annorum 7, Antonium annorum 3. In Turcia nihil amplius possidens.

Michael Kozma annorum 40 in gremiali oppido Szent Endre Graecus quaestor, natus in Macedonia loco Moszkopoli, in Regno habitans ab annis 26, cuius uxor Anna Vitanovics ex Szent Endre oriunda, habens ex ea proles: Paulum 2 annorum, Mariam 7 annorum. Nihil in Turcia amplius tenens.

Michael Nutraszki annorum 32 in gremiali oppido Szent Endre habitans Graecus quaestor, natus in Macedonia loco Moszkopoli, hic in Regno manens ab annis 24, cuius uxor Sophia Golobova aeque Sz. Endreiensis, ex ea proles nullas hucdum habens, in Turcia nullam amplius relationem fovens.

Timotheus Popovics annorum 34 in oppido loco gremiali Szent Endre habitans, Graecus quaestor, natus in Macedonia loco Kastoria, hicce ab annis 24 manens habens

[41] Uo. 3. §.

[42] L. az 1. számú sírfeliratot!

[43] Szent Endre Várossának Urbariális Tabellája. PM Lt. Misc. Ant. 1772—27—2.

[44] PM Lt. Misc. Ant. 1775—17—104.

[45] Az Országos Levéltárban található egyik összeírásból kiviláglik, hogy a szipiszchai származású Csap (másutt Csapa) György másik két fivérével együtt Balassagyarmaton kereskedett, de Szentendrén lakott. L. Szp. Lambrosz: *Ἔρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις.* [*Νέος Ἑλληνομνήμων* 21 (1925) 232.]

[46] Azonos lehet a váci Mandzuku kereskedőcsalád azon tagjával, akinek 1757-ben a váci városháza épületében kis üzlete volt. *(Karcsu* i. m. 2. §.) Később költözhetett Szentendrére, ahol 1779-ben halt meg. (L. a 3. sírfeliratot!) Valószínű nagybátyja lehetett Mandzuku Anasztáznak, akinek sírfelirata a váci temetőben olvasható. (L. *Prosser P. :* Görögök sírfeliratai magyar temetőkben. Bp. 1942. (Magyar—Görög Tanulmányok 19.) 42.

[47] Másutt Csapa, ill. Csap. L. a 45. jegyzetet!

uxorem Juliannam, filiam Michaelis Georgovics opp. Szent Endre, proles ex ea tres: Constantinus 3 annorum, Demetrius 4 annorum, Sophia 2 annorum, in Turcia nihil ultra tenens relationis.

Margovics Stephanovics 58 annorum in Turcia loco Larsza Turna Provincia Macedoniae natus ante 36 annos abinde egrediens in Ungaria duxit uxorem cognomine Elisavet ex Balassa Gyarmath, habet filios duos et filiam unam: Joannem, Emmanuelem et Juliannam. Joannes filius duxit Rasciani Koszik Szent Endreiensis filiam Evam, Emmanuel coelebs ad Regias naves servitus, filia nupsit Kosztanovics, vivit ex privata sua oeconomia.

Theodorus Turnai 50 annorum ante annos 40 e Turcia loco Mega Turna in Bulgaria posito egressus inhabitator Szent Endreiensis duxit uxorem Euphroniam sartoris Rasciani Zsigujni (?) filiam suscepit ex illa filiam Alekam nomine nuptam Joanni Zsivojnovics Szent Endreiensi inhabitatori, filium vero Johannem 16 annorum in laribus paternis habitantem, cum pannio Viennensi et aliis materialibus quaestuatur.

Stephanus Grambován Szent Endreiensis incola annorum 60, ante annos circ. 55 e Turcia loco El-Bassa in Macedonia egressus, duxit uxorem Rachelem filiam Hacsi Tiro Popovics Szent Endreiensis incolae, ex qua suscepit proles 4: Antonium 28 annorum et Jacobum 26 annorum utrique in laribus paternis habitantes, filiam vero Mariam nuptam Philippo Archi Rasciano quaestori Comaromiensi, alteram Stanikam in capillis constitutam in paternis laribus habitantem annorum 10, ex privata oeconomia vivit.

Joannes Alexander incola Szent Endreiensis annorum 45 ante 32 annos e Turcia loco Vacza in Macedonia posito egressus duxit uxorem Annam filiam Theodori Czombai Rasciani Pestiensis, proles ex ipsa suscepit nullas, ex privata oeconomia vivit, pecoribus et cofeo et aliis minutioribus rebus quaestuatur.

Joannes Constantin incola Szent Endreiensis 34 annorum e Turcia ante annos 15 e loco Castoria Macedonia egressus duxit in uxorem Juliannam filiam Margovics Stephanovics Rasciani Szent Endreiensis, ex qua suscepit prolem unam filium videlicet Constantinum 8 mensis, cum asseribus quaestuatur.

Petrus Biberkovics incola Szent Endreiensis annorum 60 ante annos 26 e Turcia loco Thessalonicae egressus duxit uxorem Juditham filiam Mariam Theodori Rasciani Szent Endreiensis, ex qua suscepit proles 3: filium Antonium 5, Michaelem 1, filiam Juditham 2 annorum in domo sua existentes, ex privata sua oeconomia vivit.

Constantinus Laszkar annorum 49 Graecus quaestor in gremiali oppido Szent Endre habitans, natus in Macedonia loco Sipiska in Regnum cum uxore et prolibus ante annos quinque emigravit, cuius uxor nominata Maria Popovics, proles: Georgius 14, Julianna 9, Maria 5. Erga supplicationem suam super eo factam ac in conformitate . . .

Georgius Kondenovics annorum 30 Graecus quaestor in gremiali oppido Szent Endre habitans, natus in Macedonia loco Moszkopoli, in Regnum ab annis 18 emigrans, habens uxorem Annam Deszkatovics ex Szent Endre filiam Demetrii Deszkatovics, ex ea proles 2: Annam 2, Demetrium filium anni unius, erga supplicationem suam super eo factam ac in conformitate . . .

A szentendrei görögökkel szoros kapcsolatban állottak a szomszédos Pomáz község görögjei is: Theodorus Genitovics, Georgius Mihalovics, Georgius Mladenovics és Georgius Nicola.

Ebből az összeírásból[48] kiviláglik, hogy 1774-ben 22 állandó görög lakója volt Szentendrének. Ezek majdnem mind nősek és családosak voltak. Többségük kereskedéssel foglalkozott, néhányan pedig gazdálkodtak. Legtöbbjük Macedóniából származott, így természetesen akadt köztük görögül beszélő cincár is.[49] Különösen sokan jöttek Moszchopolisz városból,[50] amelyet az 1769. évi albán—török pusztítás miatt teljesen elhagytak lakói. Hogy a felsorolt szentendrei görögök közül hányan nem tették le a hűségesküt; s hagyták el a várost, nem tudjuk. Minthogy a többségük családi kapcsolatuknál fogva Szentendréhez volt kötve, s vallomásuk szerint régi hazájukkal már nem állottak kapcsolatban, valószínű, hogy zömük magyar állampolgárrá lett. Ezt a tényt bizonyítja egy 1779. évi jelentés is,[51] amely szerint akkor már egyetlenegy nem magyar állampolgárságú görög sem élt a pilisi járásban. A Pest megyei görögök említett összeírását tanulmányozva csakhamar megállapíthatjuk, hogy Szentendre milyen fontos szerepet töltött

[48] Az összeírás nem egészen pontos, mert pl. nem szerepel benne Popovics András sem. Vagy talán ő már magyar állampolgár volt?

[49] L. a cincárokról *Popovics D. J.* : O cincarima. Beograd 1937. c. művet!

[50] *A. Vakalopulosz: Οἱ Ἀντικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Szaloniki 1958 24—25.

[51] PM Lt. Misc. Ant. 1779—16.

be a megye görögjeinek életében. A hazánkban házasságra lépő görögök jó része ui. szentendrei lányt vett el feleségül, minthogy e városban nagyobb tömegben éltek görögkeleti vallású hajadonok. Többen közülük feleségük miatt lettek szentendrei lakossá.

A XVIII. szd. utolsó évtizedeiben Szentendre egyik legtekintélyesebb görögje Popovics András volt. Ennek bizonyítéka az, hogy a budai püspök javaslatára az ugyancsak szentendrei Lovcsanszky Márkkal együtt őt is kinevezték konzisztoriális assessorrá. A szentendrei tanács támogatta őket e tisztség elnyerésében, mert 1776. I. 20-án igen jó jellemzést adott róluk.[52] Többek között kiemelkedő értéküknek tartották azt is, hogy «Linguarum diversarum gnati» voltak.

A magyarországi görögök közül legmagasabb egyházi méltóságba, a budai püspöki székbe Popovics Dioniszioszt, eredeti nevén Dimitriosz Papajannuszisz jutott.[53] Ő püspöksége első éveiben (1791—1793) állandóan Szentendrén székelt, később pedig haláláig nyaranta tartózkodott a szentendrei püspöki rezidenciában. 1750-ben a makedóniai Kozániban született. Egy darabig a tokaji görögök levelezéséből ismert Vatopédion kolostorban szerzeteskedett. A konstantinápolyi pátriárka 1785-ben nevezte ki belgrádi, majd 1790-ben budai püspökké. Amikor Magyarországra jött, görögül nagyon jól, szerbül kevésbé tudott. Az ő püspöksége alatt épült a görögök legtöbb temploma s az ő nevéhez fűződik a görög pedagógiai akadémia létrehozásának terve is.[54] Kitűnt a görög szabadságharc első sikertelen harcai után hazánkba menekülő honfitársainak istápolásában. Szentendrén halt meg, ott is temették el 1828-ban. Ennek ellenére a pesti Petőfi téri templom oldalán olvashatjuk sírfeliratát, amely szerint 1800-ban halt meg. Ez az adat félreértésre adott okot, amelyet Horváth Endre tisztázott.[55]

A szentendrei görögöknek nem volt külön templomuk annak ellenére, hogy a hét görögkeleti templom egyikét, az 1752-ben épített Blagovesztenszka templomot Görög templomnak hívták már a XVIII. szd.-ban is. A templom görög alapítására vonatkozólag nem rendelkezünk semmiféle írásos bizonyítékkal. Magának a templomnak a belseje sem tanúskodik görög eredetről.[56] A «görög» elnevezés valószínűleg onnan származhatik, hogy a görög kereskedők a város központjában laktak, így zömmel ehhez az egyházközséghez tartoztak, és komoly összeggel járulhattak hozzá a templom építéséhez. Minthogy a váci egyházmegye területén élő elég nagyszámú görögségnek még 1784-ben sem volt önálló temploma és egyházközsége,[57] nem lehetetlen, hogy kezdetben a Blagovesztenszka egyházközségre volt bízva Vác és a többi környékbeli helység görögjeinek is a lelki gondozása. Így tágabb értelemben nemcsak Szentendre, hanem a távolabbi környék görögségének is a Blagovesztenszka lett a plébániatemploma. Ez a tény ad magyarázatot arra is, hogy miért éppen e templom mellé temették a váci Tolojani Demeter görög kereskedőt. Nem lehetetlen az sem, hogy a templom felépülése után pár évvel később a külső falba elhelyezett görög nyelvű sírfelirat miatt nyerte a Blagovesztenszka templom a «görög» elnevezést, amelyet mindmáig visel. A szentendrei popák szerbek voltak. Ennek ellenére akadtak a popák között — különösen akik a görögök pasztorálásával foglalkoztak —, akik görögül is tudtak.[58] A püspöki könyvtár egyik könyvében megtaláltuk ui. „a görög káplán" ex libris-beírását.

Szentendrén kimondottan szerb jellegű elemi, ún. normális iskola működött már a XVIII. szd. második felétől kezdve. Ez az iskola 1793-ban költözött át a Görög templom melletti új épületbe, ahol még latin iskola és 1812-től 1816-ig szerb tanítóképző is működött.[59] Az elemi és latin iskola anyakönyvei, amelyek az új iskolába való költözés évétől több-kevesebb hiányossággal megmaradtak és a püspöki levéltárban találhatók, azt bizonyítják, hogy oda más nemzetiségű gyerekek, így görögök is jártak. Így pl. 1797-ben Nikolaosz Kukungyel és Vaszilij Popovics, 1801-ben Kallo Mária, szentesi görög nagykereskedő lánya, 1804-ben Elene Grambovány, 1820-ban Georgius Csappa látogatta

[52] Prot. 1771—1777. 116—117. l.

[53] *Rimszki P.* : Popovics Dionysius budai szerb püspök életrajza. Serbski Letopis 95 (1857) 65—84.

[54] *Horváth E.* : Zavirasz György élete és munkái. Bp. 1937.

[55] Dioniszios budai püspök sírfelirata. EPhK 69 (1946) 91—92.

[56] A Görög templomra vonatkozólag l. a Pest megye műemlékei II. kötetén kívül (l. fentebb) *Horler:* i. m. 142—146. lapjait.

[57] *Karcsu* i. m. VII. köt. 5. §.

[58] Az 1774. évi pópaösszeírásban pl. két Popovics nevű szentendrei pópát olvashatunk. (PM Lt. Misc. Ant. 1774—16—2)

[59] *G. Mirkovics* : A szentendrei—zombori tanítóképző tanulóinak statisztikája. Zbornik za Drustvena Nauka (Novi Sad) 16 (1957) 130—136.

a szentendrei iskolát. A latin iskola tárgyai közt szláv, latin és magyar nyelv szerepelt, a görög tanításáról nem találtunk említést.

A szentendrei görögkeleti püspöki könyvtárban több száz görög nyelvű könyv található. Ezek nagy része vallásos tárgyú, de akadnak köztük bőven irodalmi, nyelvtani könyvek, szótárak és tudományos művek is. A könyvek zöme a XVIII. szd. második feléből és a XIX. szd. első feléből származik, és főképpen Velencében, Lipcsében és Bécsben jelent meg. Néhány pesti, ill. budai kiadású görög könyv is van köztük. Ezek megtalálhatók Horváth Endre: Magyar—görög bibliográfia c. munkájában.[60] A könyvek közül néhány Zavirasz György tulajdona volt, és az ő könyvtárából került Szentendrére.[61] A püspöki levéltárban néhány görög kézirat is található. Ezek közül legértékesebb öt bizánci hangjegyes egyházi énekeskönyv.[62] Zavirasz könyvtárából való a Meletiosz-féle. Ekklisziasztiki isztoria egyik kötetének, valamint egy Vulgarisz könyvnek a másolata. A püspöki könyvtár és levéltár görög anyagának rendezése és katalogizálása a közeljövőben veszi kezdetét.[63]

A görögök szentendrei tartózkodásának egyik legszembetűnőbb bizonyítéka három épségben maradt görög nyelvű sírfelirat.[64] Ezek közül kettő már ismeretes,[65] a harmadikat pedig a közelmúltban sikerült megtalálnunk.

A szentendrei görögök virágkora a XVIII. szd. második és harmadik negyedében volt. A század utolsó évtizedeiben a görögök száma és jelentősége állandóan csökkent. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a görögök a hűségeskü letétele után Szentendrén is — mint mindenütt az országban — elvesztették vámkedvezményüket, s most már csak ugyanolyan körülmények között kereskedhettek, mint a magyarok. Ezzel megszűnt a görögök számára is a gyors meggazdagodás lehetősége. Hiába adott ki II. József császár 1785-ben rendelkezést többek között a szentendrei «rácok és görög nem egyesültek» védelmére,[66] a kereskedelem új irányú fejlődése nem nyújtott előnyöket a görögöknek. Ennek következtében anyagi érdekeltség nem kötötte őket különösebben e házhoz. Szentendre is elvesztette régi vonzerejét, mert szerepét ekkor már kulturális és kereskedelmi téren is a rohamosan fejlődő Buda és Pest vette át. Ezzel magyarázható, hogy a XVIII. szd. végén és a XIX. szd. elején számos szentendrei görög és szerb kereskedő költözött át Pestre, ahol polgárjogot is nyert.[67] Az említett két ok (anyagi előnyök elvesztése és Szentendre gazdasági jelentőségének csökkenése) miatt fogyott meg a szentendrei görögök száma a XIX. század elején. A megmaradottak sem tudtak sokáig ellenállni a környezet hatásának, és lassan teljesen elszerbesedtek.

A görög származású, elszerbesedett szentendrei családok közül a legjelentősebb a Tyro- és a Dumcsa-család volt. *Tyro* Miklós, aki talán leszármazottja lehetett a Tyro Popovicsoknak, gazdag kereskedőként tevékenykedett. Felesége szintén görög volt, Csillon Ilona, váci görög kereskedőcsalád sarjadéka. Anyakönyvi adatok szerint Tyro Miklós apja: Tyro Lázár szintén kereskedéssel foglalkozott. Szentendre város első polgármestere 1872-ben a szintén görög származású, de szerb nevelésben részesült *Dumcsa* Jenő lett.[68] A vaskereskedőből és szőlőbirtokosból bíróvá, majd polgármesterré választott Dumcsa Jenő ügyes gazdasági politikájával a várost felvirágoztatta. Önzetlenül dolgozott a köz érdekében. Fizetését a város szegényalapjára ajánlotta fel. A város számára igen előnyös szerződést kötött a kincstárral, szerzett két és félezer hold erdőt. Mocsárlecsapolással kiszélesítette Szentendre termőterületét. Igen nagy tekintélye volt a városban.

[60] Bp. 1940. A 2, 9 ,18, 33 és 36 sorszámmal jelzett művek találhatók meg a szentendrei püspöki könyvtárban.

[61] *Gráf A.:* Jeórjiosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa. Bp. 1935.

[62] Vö. *G. Dévai:* Manuscrits en notation Byzantine dans les Bibliothèques de Budapest. Acta Ant. Hung. I. (1951) fasc. 1—2. 257.

[63] Dr. Huzsvik György szentendrei lakos volt szíves e munkát magára vállalni.

[64] A szentendrei görög sírfeliratokra vonatkozólag l. *Vajda I.:* Amiről a kövek beszélnek c. cikkét. Megjelent a Pest Megyei Hírlap 1960. I. 9-i számában. Ez úton mondok köszönetet Vajda István barátomnak e munkám megírásánál nyújtott segítségéért.

[65] *Prosser P.:* i. m. 42.

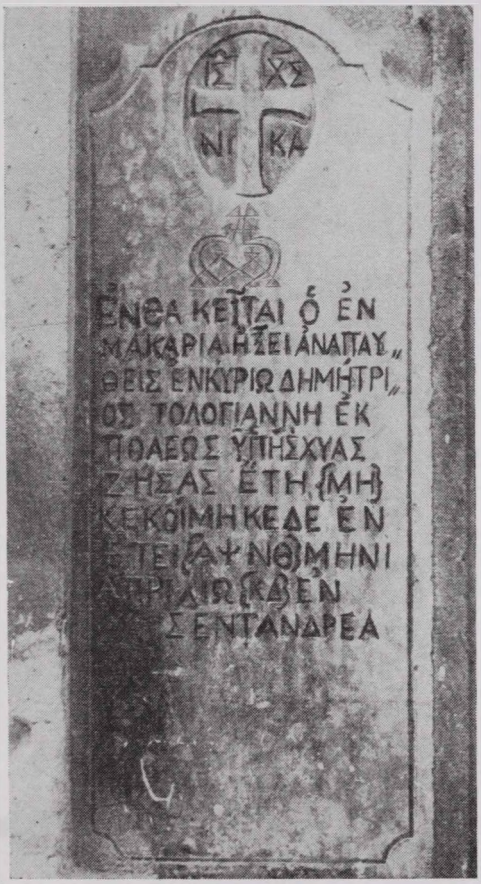
[66] *Peisner I.:* Budapest a XVIII. században. Bp. 1900. 134.

[67] *Illyefalvi L.:* Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Bp. é. n.

[68] Dumcsa Jenőre vonatkozólag l. *Dezsőfi F.* cikkét a Pest Megyei Hírlap 1958. VI. 14-i számában. Dumcsa nevű görögök éltek még Komáromban és Balassagyarmaton is. Dumcsa Jenő a balassagyarmati ágból származik.

1. (1759.)

Az ún. Görög templom külső falán

ΙΣ ΧΣ
ΝΙ ΚΑ

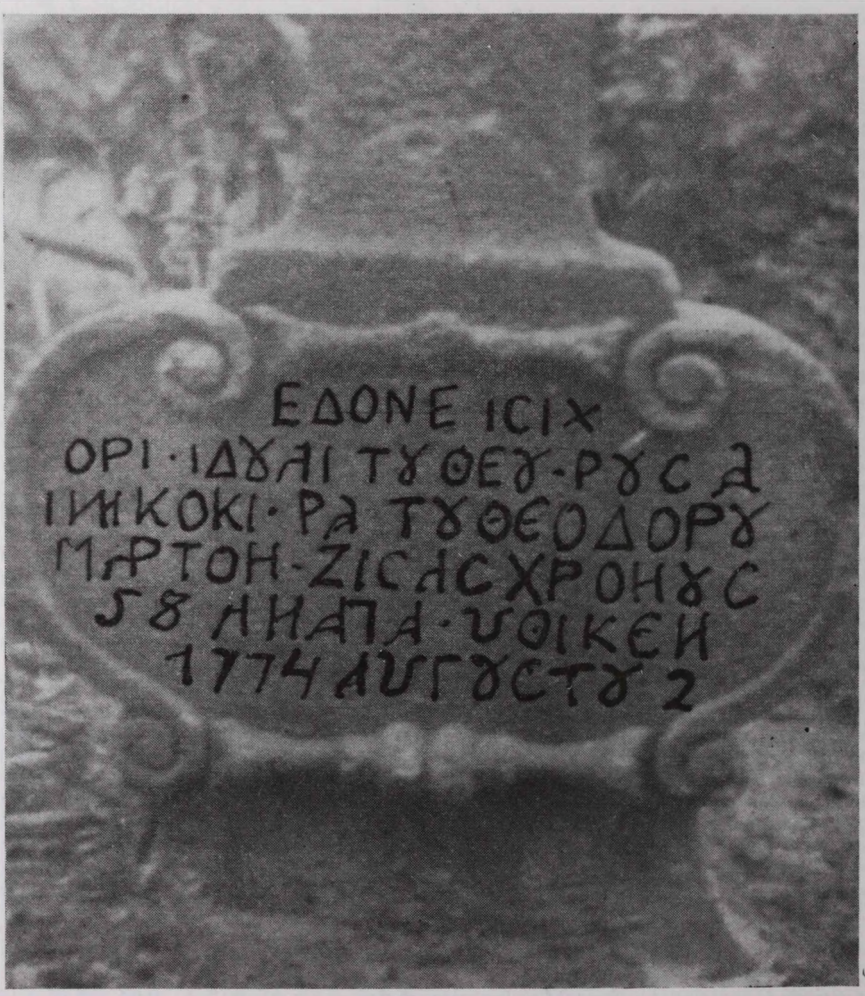
Ἔνθα κεῖται ὁ ἐν
μακαρίᾳ ⟨λ⟩ήξει ἀναπαυ —
θεὶς ἐν Κυρίῳ Δημήτρι —
ος Τολογιάννη ἐκ
Πόλεως Ὑπήσχυας,
ζήσας ἔτη μη',
κεκοίμηκε δὲ ἐν
ἔτει αψνθ' μηνὶ
Ἀπριλίῳ κδ' ἐν
Σεντανδρέᾳ.

Cf. ed. Prosser No 113.

*

2. (1774.)

A Preobrazsenszka templom udvarában

Ἐδῶ 'νε ἱ σιχ —
ορι(μένη) ἱ δοῦλι τοῦ Θεοῦ Ροῦσα
ἱ νικοκιρὰ τοῦ Θεοδόρου
Μαρτόη ζίσας χρόνους
58 ἀναπαύθικεν
1774 Αὐγούστου 2.

Cf. ed. Prosser No 114. —1 recte: *ἐδῶ(εῖ)ναι* —
½ recte: *συγχωρεμένη* — «defunte» (vocab. Pernot),
συγχωρημένη — «selige» (vocab. Rhusopulos).
3 recte: *νοικοκυρά.*

*

''Ενθα κήτε ὠ δοῦλος τοῦ
Θεοῦ Δημήτριος Μαντζούκου
ἀναπαύθη ἐν Κυρίῳ ἐν ἔτι
1779 Μαΐου 15 ἐτῶν 70.

*

Mindvégig köztiszteletben állott. Nem csoda, hogy még életében utcát neveztek el róla,[69] Ezt az elnevezést a múltjukhoz ragaszkodó szentendreiek mindmáig megőrizték.

A Dumcsa Jenő utca nap mind nap emlékezteti a szentendreieket első nagy, görög származású polgármesterükre. A Görög utca és a Görög templom elnevezés pedig azoknak a több mint egy évszázadig e városban lakó görög kereskedőknek lassan feledésbe menő emlékét idézi fel, akik egyéni vagyonuk növelése mellett a szerbekkel együtt igen sokat tettek Szentendre felvirágoztatása érdekében.

Az ún. Görög templom délnyugati része a főbejárattal és a Görög utca felírással

[69] Dumcsa Jenő 1917. V. 29-én halt meg 79 éves korában. Egy évvel előbb halt meg unokatestvére: Dumcsa Miklós. Az ő fia volt Dumcsa Antal szentendrei járásbíró, aki görög származásúnak vallotta magát, de görögül nem tudott, csak szerbül és magyarul. Dumcsa Antal tulajdona volt a Péter-Pál utcai copf stílusú Dumcsa-ház. Leírását l. *Horler :* i. m. 160—162. lapjain!

A Dumcsa-féle görög kereskedői ház. Péter-Pál utca 6.

SASVÁRI LÁSZLÓ

MIKOR TELEPEDTEK LE A GÖRÖGÖK TOKAJBAN?

Erre a kérdésre, hogy Tokaj városában mikor telepedtek le a görögök, a történelemtudomány sokáig nem tudott megnyugtató választ adni. Hodinka Antal azt állítja egy bécsi levéltári adat nyomán, hogy nagyobb számban csak a XVIII. sz.-ban, mert „Tokaj város vénei egyértelműleg vallják, hogy 1707-ig csak 2—3 görög boltos lakott ottan".[1] A helyi hagyomány változatlanul ragaszkodott az 1600-as évekhez.[2] A kérdésben fordulópontot jelentett dr. Füves Ödön cikke,[3] amelyben a szerző egy 1693-ból keltezett, a tokaji görög kompániához intézett levélre hivatkozva Hodinka állítását fontolóra veszi és kétségesnek tartja. Az említett cikk nyomán 1957-ben folytatott kutatások eredményeit vizsgálva végérvényesen eldönthetjük a kérdést.

Az első nyomokat a tokaji lakosok családnév-anyagának vizsgálatával találhatjuk meg:

A tokaji ún. tanácsülési jegyzőkönyvekben találunk olyan családneveket, amelyeknek viselőiről feltételezhető a görög származás: «Görög Albert» 1651.;[4] «Karácson Demeter és felesége Görög Mária» 1688.; «városunkban lakozó Görög Demeter» 1691.[5] A nevek után nem szerepel «natio» megjelölés, azonban ismeretes előttünk; más városokban ebből az időből találunk olyan feljegyzéseket, amelyek bizonyítják, hogy a görög kereskedők között voltak «Görög» családnevet viselők. Így többek között Egerben.[6] A későbbi tokaji görögöket tartalmazó összeírásokban is találkozunk újra a «Görög» családnévvel: Görög Vaszilné, Görög János, 1767—1769.[7]

Igen meggyőző adat azonban számunkra a következő, 1694-ből származó feljegyzés: «Mostan Városunkba jött Görögök és Rácok papja, Ezaias archimandrita vette meg néhai Szücs Mátyásné Tót Ilona Asszony házát, mely vagyon itt nemes Zemplén vármegyében a mi városunknak vár előtt való Viz utczáján.»[8] A szöveg fogalmazásából világosan látjuk, hogy az 1690-es évekre kell tennünk azt az időpontot, mikor nagyobb számban jelentek meg Tokajban, és már ekkor papjuk is volt, aki valószínűleg a megtelepedése biztosításának érdekében vásárol házat Tokaj városában. Tokaj városa pedig azzal, hogy a görögök papjának házvételét elismeri, bizonyítja: nem gördít akadályt a görögség megtelepedése elé, mint azt ebben az időben más városok tették.[9] Más — feleletre váró — kérdés az, hogy az elkövetkező háborús évek (hegyaljai felkelés 1696., Rákóczi-szabadságharc 1703—1711.) mennyiben járultak hozzá a görögség számának csökkenéséhez, mert nem kedveztek a nyugodt kereskedelmi tevékenységnek. És a görögök megfogyatkozása nyomán keletkezhettek olyan adatok is, amelyek Hodinka professzort félrevezették.

[1] *Hodinka A.:* A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye (1725—1772) — Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. k. 4. sz. Bp. 1912. 12. l.

[2] *Mosolygó J.:* Tokaj és Vidéke. Bp. 1930. 75. l.

[3] *Füves Ö.:* Újabb adalékok a tokaji görögség történetéhez. AntTan 2 (1955) 260.

[4] Tokaj város tanácsülési jegyzőkönyve 1624—1636, továbbiakban Jegyzők. a Sátoraljaujhelyi Állami Levéltárban, a továbbiakban: SÁL.

[5] Jegyzők. 1688—1725. SÁL.

[6] *Füves Ö.:* Adatok az egri görögök történetéhez. AntTan Bp. 5 (1958) 77.

[7] Tokaji lakosokról: Felekezeti összeírás, görögök 1767—1769 — SÁL.

[8] Jegyzők. 1688—1725. SÁL.

[9] *Füves Ö.:* id. m.

NÁDOR GYÖRGY

HÉRAKLEITOSI GONDOLKODÁSFORMA DESCARTES MŰVÉBEN

A «Recherche de la Verité»-ben, Descartes egyetlen dialógus-fragmentumában egy igen érdekes mondatot találunk. A dialógusban Eudoxus (a karteziánus), Epistémon (a skolasztikus) és Poliander (a *józan ész* képviselője) között folyik a beszélgetés. A vitát Poliander indítja meg egy mondatával, amellyel a skolasztikushoz fordul: «Olyan boldognak tartom Önt, amiért megtalálhatja mindezeket a szép dolgokat a görög és latin könyvekben, hogy azt hiszem, ha annyit tanultam volna, mint Ön, épp annyira különböznék attól, ami vagyok, amennyire az angyalok különböznek attól, ami Ön"[1]

A dialógus során mármost kiderül, hogy Poliander tévedett, amikor saját laikus gondolkodását a skolasztikus műveltségnél kevesebbre értékelte. A descartesi dialógus mondanivalójának lényege éppen a *józan ész* dicsérete, a skolasztikus gondolkodással szemben való fölényének kimutatása. Kiderül, hogy Poliander maga sem ismerte fel saját gondolkodásának előnyeit. A mű folyamán tehát az általunk idézett, vitaindító mondat tartalma, mint helytelen álláspont lepleződik le, veszíti el érvényét.

Ezzel voltaképpen napirendre is térhetnénk az idézett mondat felett, ha nem ütné meg a szemünket a matematikai aránypárra emlékeztető sajátos gondolati struktúra, amely a mélyén rejlik és amelyet így lehetne sematikusan kifejezni: *tanulatlan ember : tanult ember = tanult ember : angyal* (a : b = b : c)

Descartes egy sajátos gondolati struktúrát állít itt elénk, és azt a dialógus folyamán mint helytelennek bizonyulót elveti. Miféle gondolati struktúra ez? Talán célhoz vezet bennünket az a másik kérdés: hol merült fel hasonló gondolati struktúra a filozófiai gondolkodás történetében?

Fontos útbaigazítást ad számunkra H. Fränkel kitűnő tanulmánya. Eine heraklitische Denkform.[2] Fränkel kimutatta, hogy Hérakleitosnál az összehasonlításoknak egy sajátos módja jelenik meg, amely az aránypárokra emlékeztető formulára hozható. E gondolati struktúrát jól mutatja a következő hérakleitosi mondat:

A férfi a daimonhoz képest gyermeknek mondható, mint a gyermek a férfihoz képest.[3] *(Ἀνὴρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὅκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός)*

A mondat struktúrája: *daimon : férfi = férfi : gyermek (a : b = b : c)*. Hasonló szerkezetre hozhatók más hérakleitosi aforizmák is, ha a struktúra külsőleg nem is érvényesül szemmelláthatóan. Így pl. a következők:

A legszebb majom csúnya az emberi nemhez viszonyítva — A legbölcsebb ember Istenhez képest olyannak tűnik, mint a majom, bölcsességben, szépségben és minden másban.[4] *(πιθήκων ὁ κάλλιστος αἰσχρός ἀνθρώπων γένει συμβάλλειν· ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφίαι καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν.)*

A gondolati forma, amely a mondat alapjául szolgál egészen hasonló a fentihez: *Isten : ember=ember : majom*. Fränkel behatóan elemzi Hérakleitos intencióját az összehasonlításoknál: célja a közönséges szemlélet leleplezése, a felületes gondolkodás

[1] «Je vous estime si heureux, de voir toutes ces belles choses dans les livres grecs et latins, qu'il me semble que, si j'avois autant estudié comme vous, je serois aussy différent de ce que je suis, que les Anges le sont de ce que vous estes . . .» *(Descartes :* Oeuvres. Adam—Tannery X. 499.)

[2] *H. Fränkel :* Wege und Formen frühgriechischen Denkens. München 1955.

[3] *Diels—Kranz :* VS[5]. — 79. fr.

[4] VS[5]. 82—83. fr. E hérakleitosi mondatok lelőhelye: Platon: Hippias Maior 289/A. (Megjegyzendő, hogy Descartes jól ismerte Platon műveit.)

álláspontjának megdöntése. Amaz ugyanis beláthatatlan távolságot lát a felnőtt ember és a gyermek, vagy különösen az emberi bölcsesség és szépség s a majomé között. A herakleitosi gondolat paradoxiája abban van, hogy leleplezi az ilyen hiedelmeket, kimutatja, hogy látszólagos ellentétek, külsőleges színvonalkülönbségek, (ember : majom ; ember : kisgyermek) elveszítik jelentőségüket, és egy nívóra süllyednek, mihelyt mindkettőt az abszolút mértékkel mérjük össze.

Az említett hérakleitosi paradoxonoknak két — egymással persze összefüggő — sajátosságára figyeljünk: *a)* sajátos összehasonlításaival, aránypáraival *leleplezi a közönséges gondolkodás «felületességét»* — ama ismeretelmélet értelmében, amely szerint: «Rossz tanú az emberek számára a szem és a fül, hogyha a lelkük barbár».[5] *b)* A közönséges szemléletmód alkati bírálata mellett e paradoxonok célbaveszik a közönséges embert is, és meglepő összehasonlítások útján kimutatják semmisségét: «Die Denkform der mittleren Proportionale — írja Fränkel — hat sich uns als ein wirksames Instrument erwiesen, um die gewöhnliche Menschheit zu schmähen und zu demütigen; es wird ihr gleichsam der Spiegel des Logos vorgehalten, in dem sie sich sehr anders ausnimmt als sie sich bisher zu sehen gewohnt war»[6]

Közönséges gondolkodás és tudományos gondolkodás (a *logos* álláspontjának) éles szembeállításával Hérakleitos a görög tudományos fejlődés hajnalán világtörténelmi jelentőségű lépést tett előre. Az érzékszervek közvetlen adataira érvényes tudományt építeni nem lehetett volna. Hérakleitos filozófiai álláspontjában ugyanaz az elméleti szellem nyert kifejezést sajátos módon, amely más formában a görög matematika nagyszerű teljesítményeiben jutott érvényre. Van azonban a héraklitizmusnak egy másik oldala is és ez az, ami már az ókorban az utókort jobban foglalkoztatta, és ami a századok Hérakleitos-képét meghatározta: Diogenés Laertius azután ezt a Hérakleitos-képet adja örökbe a késő századoknak. A hagyomány a Hérakleitosban mértékkel bennerejlő «common sense»-ellenes vonást túlhangsúlyozta, és ennek alapján az ephesosi bölcset emberkerülőnek, szándékosan homályos, rejtvényekben beszélő, arisztokratizmusával kérkedő egyéniségnek ábrázolta, akinek írása csak a «beavatottak» szűk köre számára hozzáférhető. Még a 18. század is ezt a Hérakleitos-képet ismeri.[7]

Descartes számára az a filozófusarckép és ideál, amelyet ez a hagyományos Hérakleitos-mítosz tartalmaz, csaknem minden ízében elfogadhatatlan, minthogy elfogadhatatlan az az arisztokratikus ismeretelméleti álláspont, amelyet e hagyomány szerint Hérakleitos képviselt. Nézzük meg e szembenállást néhány kérdésben.

A hagyomány szerint, amelyet Diogenes Laertius megőrzött,[8] Hérakleitos annyira kedvelte a rejtvényeket, hogy rejtvényszerű kérdéseivel sokszor zavarba hozta a korabeli orvosokat. A kortársak Hérakleitos mondatait rejtvényszerűnek, őt magát szándékosan homályosan beszélőnek tartották. Ez a kép — amely sok tekintetben kétségkívül torzkép — élt a köztudatban hosszú évszázadokig.

Descartesban mindennek az ellentétét találjuk. A rejtvényekkel kapcsolatos magatartása: megfelelő tudományos módszerrel a rejtvények megfejthetők.[9] Descartes a titokzatosságot és homályt mindenütt igyekszik eloszlatni. Ebből ered nem túlságos lelkesedése a paradoxonok iránt, amelyek — mint mondja — kiélezett formájukkal felkeltik az ellentmondás vágyát, míg ő az olvasó teljes meggyőzésére törekszik, és oly biztos érvei világosságában, evidenciájában, hogy nem kételkedik a meggyőzés sikerében: « . . . Tézisek felállításánál . . . szokás, hogy az ember nézeteit a legparadoxabb módon fogalmazza meg, hogy ezáltal a többiek mennél inkább ellentmondjanak. De ami engem illet, mindennél inkább törekszem elkerülni, hogy nézeteim paradoxonoknak tűnjenek, és azt kívánom, hogy sohase vitassák meg azokat a disputációkban; de úgy vélem, hogy azok oly biztosak és evidensek, hogy aki csak helyesen értette őket, nem keres alkalmat a velük való vitatkozásra."[10]

Hérakleitos ókori követői — a hagyomány szerint — büszkén vallották, hogy Mesterük «meredek és szűk ösvényen jár, ott, ahol sötétség és mély homály uralkodik», és hogy a hérakleitosi tanítás csak a beavatottak számára világosodik meg.[11] Descartes

[5] VS[5] 107. fr. „*κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων.*"

[6] *Fränkel :* i. m. 261. p.

[7] A Nagy Francia Enciklopédiában Diderot írja a Héraclitisme címszót. Ebben egyebek között ez olvasható: «Le mépris assez général qu'il faisait des hommes prouve assez qu'il ne les croyait pas également partagés du principe raisonable, commun, universel et divin.»

[8] Diog. Laert. IX. 3.

[9] Vö. *Descartes :* Regulae ad directionem ingenii. XIII. Regula.

mindennek merő ellentéte. Az út, amelyen jár, széles és jól kitaposott, a meredek ösvényeket kerüli;[12] a tudománynak nincsenek «beavatottjai», a józan ész mindenkinek veleszületett adottsága.[13]

Nem az arisztokratikusnak vélt, az évezredekig félreértett és egyoldalúan értelmezett Hérakleitos, hanem a filozófiai pantheon másik nagy alakja, Sokratés lebeg Descartes előtt a filozófusi magatartás példájaként, az iróniku s és «szkeptikus» Sokratés, aki «tudta, hogy nem tud» és aki e felismerést mindenki számára hozzáférhetőnek tartotta.

Sokratés alakját a renaissance új fénnyel övezi: a skolasztika dogmatizmusával szemben felfedezik a «nem-tudás» beismerésének varázsát, jelentőségét. A renaissance azt a gondolkodót látja Sokratésben, aki önismeretre tanított, aki sajátos módszerével rá tudta vezetni az embereket az igazság felismerésére.

Descartes a Sokratés iránti rajongást bizonyára Montaigne-től kapta örökségbe; benne látja a produktív szkepszis első nagy képviselőjét. Fiatalkorában irodalmilag is feldolgozta a Sokratés-témát egy — elveszett — írásművében, a *Démon de Socrate*-ban. Jellemző, hogy míg a szkeptikus, antiklerikális irányok hívei zászlajukra írják Sokratés nevét, addig a vallásos irány követői elhatárolják magukat tőle, és nemcsak tanítását, de jellemét is elítélik.

Sokratést Descartes többször nevén is nevezi; amikor a módszeres szkepszis előzményeiről beszél,[14] Hérakleitost azonban — tudomásom szerint — nem említi név szerint műveiben. Mégis, úgy véljük, hogy a héraklitizmus, illetve a Hérakleitos-mítosz és a hagyományos hérakleitosi tanítás ott lebeg Descartes előtt, mint antagonisztikus pólus tanításai megformulázásánál. A za filozófus, aki a világosság és a közérthetőség elvét vallotta, ellene kellett hogy forduljon a rejtvényszerű, homályos filozofálásnak.

Ezek után visszatérhetünk kiindulópontunkhoz, a *Recherche de la Verité*-hez. Talán sehol nem volt Descartes annyira sokratikus, mint éppen ebben a kései *dialógusában* (az *egyetlen* dialógusban, amelyet írt). Hiszen e mű alapgondolata az, hogy az *honnête homme* a maga veleszületett *józan eszével* minden filozófiai műveltség nélkül is — sőt éppen ezáltal — eljut a helyes filozófiához. Az igazság nemcsak hogy nincs elzárva az emberek elől, hanem ellenkezőleg: *mindenki* előtt nyitva áll.

Nem véletlen tehát, hogy Descartes éppen ebben a hangsúlyozottan demokratikus írásban reprodukál egy hérakleitosi gondolkodásformát és építi bele — megcáfolva azt — műve gondolatmenetébe. Poliander nyelve «téved rá» a hérakleitosi gondolatmenetre: az angyalokhoz képest a tudós tudása is mily csekély, hát még a tudatlané, akit ég és föld választ el a tudóstól. A dialógus során azonban e tétel minden elemében tarthatatlanná válik: a tudós-tudatlan ellentétpár elveszti jelentőségét, hiszen kiderül, hogy a «tudós» valójában nem igazán az, a tudatlanról pedig kiderül, hogy józan esze segítségével az Iskola tudása nélkül szerez magának igaz tudományt.

Descartes nem a történelmi Hérakleitossal, hanem elsősorban a korában élő Hérakleitos-árnnyal viaskodik. Dolgozatunk rámutatott ezen ellentét néhány pontjára (rejtvényszerűség, meredek út, «beavatottság»). Azokat a descartes-i tanokat, amelyekre ezzel kapcsolatban hivatkoztunk, persze nem okvetlenül kellene kizárólag a Hérakleitossal való szembenállásból magyarázni. De a hérakleitosi gondolkodásforma struktúrájának felelevenítése a Recherche de la Verité elején feltevésünk[15] szerint arra mutat, hogy Hérakleitos árnyával Descartes még élete vége felé is küzdött, és hogy alapos a gyanú, hogy nem egy tanítását éppen ez a szembenállás határozta meg, illetőleg alakította.

[10] Descartes à Regius. *(Descartes :* Correspondence. Adam—Milhaud. VI. 262.: «Sed quantum a me, nihil mihi magis vitandum puto, quam ne opiniones meae paradoxae videantur, atque ipsas nunquam in disputationibus agitari velim; sed tam certas evidentesque esse confido, ut illis a quibus recte intelligantur, omnem disputandi occasionem sint sublaturae.»

[11] Vö. Diog. Laertius loc. cit.

[12] Vö. *Nádor Gy. : Út- és labirintus-metaforák Descartesnál* (kézirat).

[13] Vö. *Descartes :* Discours de la Méthode I. rész eleje.

[14] Vö. *Descartes :* Recherche de la Verité XII. 17.

[15] Feltevésnél sokkal többről persze itt nem lehet szó. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szóban forgó gondolkodásforma megtalálható *Charron*nak, a neves reneszánszkori szkeptikusnak írásában: « . . . si ne juger heurte le naturel simple et propre de l'homme, que sera ce au *sage*, qui *est autant par dessus le commun des hommes, comme celuy du commun est par dessus les bestes? (Charron:* De la Sagesse. Paris 1836. — 287. p.) Az sincs kizárva, hogy a *Charron*nál előforduló gondolat is Hérakleitos hatására megy vissza.

MŰFORDÍTÁSOK

ORPHIKUS APHRODITÉ-HIMNUSZ

(Ábel, Orph. Hymn.)

Mennyei, szépmosolyú, kegyes Aphrodité — csupa dallam!
habtestű, örök istenanyánk, derüs éji-virasztó,
éjszemü tőrbecsaló s leigázó: kényszerek anyja!
Tőled ered, mi csak él, aki — jármod alatt e világgal —
bírod a három részt egyaránt, hisz mind a Te műved,
bármi is él odafönn meg a dústermésü mezőkön
s mélyen a tenger alatt; Bacchos ragyogószemü társa,
házasság szerzője, Te vígszivü: vágyaim anyja!
Titkos, nászrahivó, megigéző, bájteli úrnő,
rejlő s megjelenő... fiatal, gyönyörűhaju asszony,
istenek asztaltársa, jogarral: hajnali csillag!
Vágyak telje, Te férfibarát, foganásnak adója,
életadó, aki tébolyitó italoddal a kényszer
vad jármába igázod az embert s mindegyik élőt...
Jöjj, Kypris, nemes isteni sarj, ha a fényes Olympost
járod is épp, kegyes istennőnk, ragyogó derüs arccal,
s bárha az illatozó szír földeket ápolod éppen,
vagy ha — aranyművű fogaton tovahajtva — Egyiptom
szent mezején ama csíranyitó vizek érzik erődet...
bárha a tenger ölére suhansz is hattyukocsiddal,
s delfinek örvénylő körtáncát nézed örömmel,
vagy ha Dié szigetén a virágszemü nimfasereggel
játszva szökellsz, mint könnyü thyas, le a part fövenyére;
s bárha ma Kyprosban vagy is épp, hol az otthoni földön
szép hajadon szűzek s feleségek himnusza zengi
évről-évre neved s a haláltalan ifju Adónist:
jöjj, boldog, kegyes istennő, gyönyörű alakoddal,
áhitatos szavam esdve idéz, jer, tiszta a lelkem...

Ford.: MARTICSKÓ JÓZSEF

THEODÓRIDAS

(Anth. Pal. VII, 479)

Én, ez a régi kopott sírkő, ki elállom az útat,
Hérakleitosnak rejtem alant a fejét;

széttördelt az idő kavicsokra, hisz épp a «legények»
társzekerét gátlón fekszem az út közepén;
s oszlop nélkül ugyan, de azért csak hirdetem így is:
«népéért csaholó isteni eb pihen itt!»

Ford.: MARTICSKÓ JÓZSEF

PHILIPPOS

(Anth. Pal. VII, 385)

Hősszivü Prótesilás, aki elsőként meritetted
trójai vérbe a vad hellasi dárda dühét:
sírod dombja körül valahány fa kibontja a lombját,
Ílion ellen hord mind keserű haragot;
mert amelyik meglátja az ága hegyével a várat,
elhervad nyomban s lombjai dísze lehull...
mekkora dühhel törhettél Trójára, ha — íme —
még a fa ágai is őrzik az indulatod?

Ford.: MARTICSKÓ JÓZSEF

TIBERIANUS

(Baehrens PLM III. k. 263. l.)

Kis patak futott a réten, hűvös árnyú völgyön át,
játszi fényű gyöngykövek közt, vadvirággal ékesen;
könnyü szellő szállt fölötte kék babérnak lombja közt
és enyelgő suttogással mirtuszágat ringatott.
Zsendülő virágok nőttek lenn a selymes pázsiton,
sárga sáfrány nyílt a réten, tündökölt a líliom,
és az erdőn szerteszállt a kék ibolyáknak illata...
S lám a friss tavasznak ennyi édes éke s kincse közt
— ím a színek pirkadatja s minden illat asszonya —
rózsa tűnt elő aranylón: édesarcú Kypria...
Harmatozva állt az erdő ott a nedves rét fölött,
bő vizekkel csörgedeztek szerteszét a csermelyek,
s felszökellve-visszahullva tündököltek cseppjeik.
Benn a barlangok moháját zöld borostyán fonta át,
s árnyaik közt száz madárka — szebben, mint a képzelet —
új tavasz dalát dalolta, zengve-zsongva édesen.
Halk morajjal szőtte át a víz a lombok dallamát,
s fönn a légben — szél zenéje — lenge Múzsa intonált...
Enyhe árnyú szép ligetben fű, fa, csermely, friss virág,
illat és dal így fogadta ott a rétek vándorát.

Ford.: MARTICSKÓ JÓZSEF

SZEMÉLYI HÍREK

OROSZLÁN ZOLTÁN HETVEN ÉVES

Aligha akad az ókortudományok bármely területének művelői között olyan, akit ne fűznének a személyes barátság kedves emlékeinek vagy a tanítványi hálának szálai a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem klasszika-archaeológiai tanszékének professzorához, akinek hetvenedik születésnapját ünnepli ebben az évben a magyar tudomány. Alakja, tevékenysége elválaszthatatlanul összeforrott a magyar régészeti tudomány elmúlt fél évszázadának történetével; bármely területét nézzük is: akár a tudományos kutatását, akár a régészeti muzeológiáét, akár az egyetemi oktatását vagy a tudományos ismeretterjesztését, mindegyik kitörölhetetlen nyomait őrzi fáradhatatlan aktivitásának, mindig segíteni kész lelkesedésének, a fiatalabb generációkat megszégyenítő és példájának követésére ösztönző ügyszeretetének, s nem utolsó sorban mindig derűs és minden újabb eredményen őszinte szívvel örülni tudó egyénisége személyes varázsának, buzdító erejének.

Pályáját a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának, a mai Magyar Történeti Múzeumnak szolgálatában kezdte, s érdeklődésének középpontjában munkássága első másfél évtizedében a pannóniai kőemlékek, elsősorban a mitológiai vonatkozású ábrázolások közzététele és interpretálása állt. Idevágó tanulmányainak sorát 1918-ban megjelent doktori értekezése nyitotta meg (Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken, Bp. 1918), s ezt az Archaeológiai Értesítőben és az O. M. Régészeti Társulat Évkönyvének köteteiben megjelent publikációk sorozata követte. A pannóniai művészet problémáitól akkor sem szakadt el, mikor 1923-ban a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének vezetője lett. Az úttörő kezdeményezésként középiskolás diákokkal szervezett intercisai ásatások vezetése, és a kiadatlan kőemlékeknek mindig egy általa szükségesnek felismert és szorgalmazott teljes corpus előkészítéséül szánt közzététele után egyre mélyülő érdeklődéssel fordult azok felé az emlékek, illetve emlékcsoportok felé, amelyek Pannónia vallási életének történeti problémáira vetnek fényt.

A Szépművészeti Múzeumban töltött közel negyed század alatt fokozott figyelemmel fordult a klasszikus területek emlékanyaga, elsősorban a terrakottaszobrászat emlékei felé. A múzeum gazdag terrakottagyűjteményének feldolgozása során alkalma nyílt azoknak a tapasztalatoknak értékesítésére, amelyeket külföldi utazásain, elsősorban a konstantinápolyi Magyar Intézetben, féléves görögországi tanulmányútján, és olaszországi utazásain szerzett. 1930-ban a múzeum terrakottagyűjteményének teljes anyagát mutatta be egy múzeumi vezetőnek szánt kötetben, amely azonban az antik terrakottaszobrászat kézikönyvévé szélesedett, s ezt az egyes tárgyi csoportok, a fogadalmi domborművek, rhytonok, Campana-lapok, Silénos-ábrázolások, színész-szobrok, Tanagra-figurák és a keleti vallásokkal kapcsolatos ábrázolások tudományos bemutatását tartalmazó cikkek követték az Archaeológiai Értesítő és a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének hasábjain.

A tudományos munkásság mindig csak egyik oldalát jelentette tevékenységének. Múzeumi éveiben mint az antik gyűjtemény vezetője, majd a múzeum helyettes igazgatója a régészeti muzeológia minden ága iránt szenvedélyes érdeklődéssel viseltetett. Mint kiállításrendező kifogyhatatlan ötletességével, finom ízlésével a görög—római és egyiptomi gyűjtemény állandó kiállítását segítette nagy sikerre; az említett 1947-es magángyűjtő-kiállításon pedig már fiatal tanítványai sorának adta át az évtizedek során itthon és külföldön (a Pergamon-oltár felállításának munkájában is közreműködött) szerzett tapasztalatait.

1946 óta ugyanis korábbi szegedi magántanári, majd c. ny. rk. tanári működésének folytatásaként a budapesti tudományegyetem professzora lett, s ettől kezdve erejének, energiájának legjavát pedagógiai munkássága kötötte le. Magávalragadó lelkesedése,

szenvedélyes tanító-kedve másfél évtized óta teljes új generációt nevelt fel a magyar ókori régészetnek. Ez a tanító-kedv irányította kezdettől fogva széleskörű ismeretterjesztő munkásságát is. 1919-ben ott volt a Tanácsköztársaság múzeumi előadássorozatának előadói között, s azóta is fáradhatatlanul készséges művelője maradt a tudományos ismeretterjesztés minden írás- és szóbeli formájának, amiről népszerű görög—római művészettörténete mellett budapesti és vidéki előadásainak százai, az utóbbi évtizedben pedig elsősorban a TIT Szabadegyetemén mindig nagy hallgatóság előtt tartott antik művészeti előadásai tanúskodnak.

Sokirányú tudományos, pedagógiai és muzeológiai munkássága mellett mindig maradt ideje a tudományszervező munkára is, amelynek területe számára elsősorban a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat volt; negyedszázadon át főtitkára-, majd most elnökeként éltetője volt és maradt a magyar régészet e nagymúltú és rendkívül fontos összefogó és közvetítő szerepet betöltő intézményének, s méltán tekintette a Társulat a mostani évfordulót a maga ünnepének. Sokoldalú munkásságának, tudományos, nevelő, szervező tevékenységének eredményei azonban messze túlnőnek egy tudományos társaság keretein, s az egész magyar ókortudomány ünnepévé avatják az aktivitásának teljében levő, maga elé mindig újabb feladatokat kitűző s másokat új eredményekre ösztönző tudós hetvenedik születésnapját.

Szilágyi János György

GAÁL LÁSZLÓ HETVEN ÉVES

Egy eredményekben gazdag tudós élet nevezetes pontjához érkezett: Gaál László hetven éves. Az emberi életnek erről a magaslatáról Gaál László csaknem öt évtized sokrétű, gazdag tudományos munkásságára tekinthet vissza. Doktori értekezése, amely «Bacchylides hang- és alaktana» címen 1913-ban jelent meg, már világosan mutatta tudományos érdeklődésének nyelvészeti irányvonalát. Ez azonban sohasem vált egyoldalúvá nála, hanem mindig jó filológus szemlélettel és esztétikai érzékkel párosult. Jól láttatták ezt már az első világháború alatt az EPhK hasábjain megjelent kisebb közleményei (Pl. «Ovidius modern köntösben»), amelyek egyúttal arról is tanúskodnak, hogy érdeklődésének súlypontja a görögről fokozatosan a latinra helyeződött át. Ennek megfelelően a következő évtizedekben a latin nyelv és irodalom állt tudományos és pedagógiai működésének középpontjában. A huszas évek derekán jelent meg «A latin kiejtés kérdése» c. tanulmánya, amely a tudományos irodalom és az antik források alapos ismeretében íródott, és klasszika-filológiai irodalmunkban e problémának mind ez ideig legjobb megvilágítása maradt. Később a harmincas években egy Horatius-tanulmánya mutatta változatlan érdeklődését a latin irodalom problémái iránt.

Közben ugyanis Gaál László tudományos horizontja és munkaköre jelentős mértékben kiszélesedett. Hosszabb időt töltött külföldön, és az akkori idők egyik nagy indológusánál, E. Siegnél és a világhírű iranistánál, F. C. Andreasnál behatóan foglalkozott indológiai és iranisztikai tanulmányokkal. Tudományos munkásságában ezek a tanulmányok mélyreható nyomokat hagytak. Kitűnő tanulmányok egész sora jelent meg tőle a KCsA-ban, a ZII-ben és az Act. Orient. Hung.-ban (pl. «Zur Frage des awestischen und uriranischen O», «Der 47. Yasna des Awesta», «A tokhár nép és nyelve» stb.), amelyek a korszak tudományos kutatásának alapvető, fontos kérdéseivel foglalkoztak, és nagy mértékben hozzájárultak a magyar iranisztika megalapozásához.

Külön meg kell emlékeznünk tankönyv-írói munkásságáról. Kitűnő középiskolai tankönyvek egész sorozatát írta meg több munkatárssával együtt. Ezek a tankönyvek nemcsak szerzőjük alapos tudományos felkészültségéről, hanem jó pedagógiai érzékéről is tanúskodnak. Értéküket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy évtizedekig voltak használatban, s számos kiadást értek meg.

Gaál László azok közé a tudósok közé tartozik, akiknek tudományos termése a korral nem apad el, hanem éppen ellenkezőleg, egyre érettebbé, színesebbé válik. Az MTA adta ki a közelmúltban Ovidius *Fasti*-jának tőle készített műfordítását, most pedig Ovidius *Amores* fordítása van megjelenőben. Ugyanakkor nyelvészeti munkásságának gazdag eredményeit tette közzé az oszét nyelv igei összetételeivel foglalkozó tanulmánya. Most, amikor Gaál Lászlót hetvenedik születésnapján köszöntjük, melegen kívánjuk, hogy ezt a sokoldalú, eredményekben gazdag tudományos, pedagógiai és műfordítói munkásságát jó egészségben még sokáig folytathassa.

Harmatta János

VITA

A KÉSŐANTIK MŰVÉSZET STÍLUSKORSZAKAINAK KÉRDÉSÉHEZ

A. RUMPF: STILPHASEN DER SPÄTANTIKEN KUNST. EIN VERSUCH. (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften, Abhandlung Heft 44.) Köln und Opladen 1957. Westdeutscher Verlag, 52 l, 40 t. (189 képpel).

Az utóbbi évtizedekben a kutatást egyre növekvő mértékben foglalkoztatta a késő-antik művészet problémája. Wickhoff kezdeményezése után elég, ha itt néhány kiragadott példaként Rodenwaldt, L'Orange, Delbrueck, Wulff, Kollwitz, Volbach stb. munkáira utalunk.[1] Az elvi szempontok megfogalmazásában és az egyes emlékek megítélésében azonban gyakran jelentékeny ingadozás és ellentmondás tapasztalható. Maga Rumpf is hivatkozik a megoldatlan problémák nagy számára. Egyetemi előadások nyomán készült kis könyvében, amelyet az alcím és az előszó szerint inkább kísérletnek szánt, a IV—VI. századi szobrászat és festészet stílustörténetét vázolja fel. Az építészetet, arra hivatkozva, hogy ez kronológiai szempontból már sokkal kidolgozottabbnak tekinthető, kikapcsolja vizsgálatai köréből. Anyagát stíluskritikai megfigyelések alapján csoportosítja pontosan datálható emlékek köré. Felhasználja a régebbi kutatások eredményeit, de meghatározásai és datálásai sokszor eltérnek az előző megállapításoktól. Célja annak kimutatása, hogy a IV—VI. században a fejlődés nem haladt egyenes vonalban, oly módon, hogy a Constantinus diadalívtől kezdve az antik forma elhalt volna; többször konstatálható újjáéledés és megújulás. Ez arra figyelmeztet, hogy a még élő hagyomány az irodalomhoz hasonlóan a művészetben is mélyen belenyúlik a VI. századba.

Vizsgálatainak élére a Constantinus-diadalívet (313—315) állítja. Rumpf szerint éppen az itt felhasznált régebbi domborművek tanúskodnának a megelőző korok művészetével való eleven kapcsolatról, ami érthetővé teszi, hogy ismételten a klasszikus tradícióhoz nyúlnak vissza. A diadalív korabeli domborművei, kemény és darabos stílusukkal, a tetrarchia-kori emlékekhez (Galerius diadalíve Salonikiben, Decennalia-bázis a római Forumon, a velencei porfir császárszobrok stb.) kapcsolódnak.[2] Hasonló stílussajátságok jellemzik a festészetet is. Egy aranyalapú üveg, család portréjával (6. t. 21) érmekkel datálható Diocletianus korára; egy mozaik az aquileiai bazilikából (4. t. 10) 314—319-re tehető. Rómában Junius Bassus (consul 317-ben) bazilikájának opus sectile technikával

[1] *W. Hartel—F. Wickhoff :* Die Wiener Genesis. Wien 1895; *G. Rodenwaldt :* Griechische Porträts aus dem Ausgang der Antike, BWPr. 76. Berlin 1919; *G. Rodenwaldt:* Begrenzung und Gliederung der Spätantike, JDAI 59/60 (1944—45) 81—87; *H. P. L'Orange :* Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo 1933 (továbbiakban: L'Orange); *R. Delbrueck :* Spätantike Kaiserporträts von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs. Berlin—Leipzig 1933. (továbbiakban: Delbrueck); *R. Delbrueck :* Die Consulardiptichen und verwandte Denkmäler. Berlin 1929; *O. Wulff :* Die altchristliche Kunst. Hb. d. Kunstwissenschaft, Potsdam 1936; *J. Kollwitz :* Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit. Berlin 1941; *W. F. Volbach :* Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters. 2. Aufl. Mainz 1952; *W. F. Volbach :* Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West- und Ostrom. München 1958. (továbbiakban: Volbach).

[2] Már *Rodenwaldt* utalt rá (JDAI 59/60 [1944—45] 81 skk), hogy a tetrarchia korának művészete annyira összefügg Constantinus korának művészetével, hogy a kettőt nem lehet egymástól elválasztani. Itt fejti ki, hogy a késő-antik kezdetét leghelyesebb Diocletianus trónraléptével jelölni.

(berakás színes márványlapocskákból) készült faldísze (4. t. 11) a consult a cirkuszban négyesfogaton ábrázolja. Stílusban a Constantinus-diadalív domborműveinek felel meg (lemondás a klasszikus-harmonikus körvonalról, a test modellálásáról és a térbeliségről).

325 körül, a későkonstantinusi korban stílusváltozás áll be: a kemény diocletianusi stílust puhább, mozgalmasabb formakezelés váltja fel. Ennek illusztrálására Rumpf elsőnek a Helena-thermákból származó, 317—324-re datálható Victoriákat idézi (7. t. 32). Ugyanerre az időre teszi Constantinus két szobrát, melyeket egyedül fogad el hiteles portrénak (San Giovanni in Lateranóban és a Kapitóliumon, 7. t. 30 és 8. t. 38). A puha, klasszicizáló stílus a keresztény művészetbe is behatol. Jól datálható emléke Junius Bassus szarkofágja (megh. 359-ben), amelyhez a Therma-múzeum ülő Krisztus-szobra (9. t. 42) kapcsolódik.

Szerző a IV. század elején még nagy szobrász-másoló tevékenységet tételez föl. A 304-ből való epidaurosi Athena-szobrocska (7. t. 33) idejére teszi az Athena Parthenos varvakeioni és Lenormant-féle másolatát. IV. századi másolatnak tartja, de már a 350 körüli időből, a monte-cavallói Dioskurokat, melyek egykor valószínűleg a Constantinus-thermákban állottak. A korhatározást a hajkezelés és a pupilla kivájása alapján adja. Hozzájuk kapcsolja a Juppiter Verospi szobrot (Vatikán, 8. t. 35). Ez utóbbi hajkezeléséhez a konstantinápolyi Medusa-maszkot (8. t. 36) idézi. Ez az összevetés különösen nem meggyőző. Az előbbi fej sokkal lazább, plasztikusabb hajkoronájával szemben a Medusa haja szinte ornamentálisan stilizált formákba van beszorítva.

325—360 között festészetben a stílusirányzat jellemző képviselőjeként szerző a Sta Constanza mozaikjait idézi (10. t. 43). A szüretelő Amorok széles mozdulatai a chercheli mozaikok parasztjainak ábrázolásában (10. t. 44) térnek vissza. A padozatban talált későkonstantinusi érmek datálják a daphnei (Antiochia mellett) mozaikokat (vadászjelenetek és klasszicizáló jellegű horák, 10. t. 46, 47). A Sta Constanza szüretelő Amoraihoz kapcsolja Rumpf tárgyánál fogva az egykor «sepolcro di Bacco» néven ismert porfir-szarkofágot (11. t. 51.). Párdarabja az erősen kiegészített porfir-szarkofág a Vatikánban, barbárok ellen vívott lovas csatajelenetekkel (11. t. 50). Kormeghatározásuknál többek között Ammianus Marcellinusra hivatkozik, aki szerint a kerek épület Helenának, Julianus 360-ban elhúnyt feleségének volt a síremléke (innen való a szarkofág). A mozaikok stílusánál keményebb stílust a porfir nehezen megdolgozható anyagával, illetve azzal magyarázza, hogy Egyiptomban, ahol a szarkofágok feltehetően készültek, a stílus a fővárossal szemben elmaradottabb volt. Volbach, már Rumpf könyvének ismeretében nem fogadja el ezt a datálást, hanem mindkét szarkofágnál a Diocletianus-kori keletkezés mellett foglal állást.[3]

A stílusfejlődés következő, keményebb és világosabb formakezelést mutató szakaszának élére szerző II. Constantius (337—361) kolosszális bronz portrészobrát (12. t. 54) állítja. Az idős vonású fejet a császár 357-es római bevonulásával hozza kapcsolatba; ehhez a fürtös hajkezelés is illik. A 60-as éveknek ezt a divatját Hieronymus említi egy levelében. A pelta-alakú irisz és más megfigyelések alapján több portrét csoportosít a fej köré, köztük egy márvány uralkodó-szobrot Aphrodisiasból, melyet Valens császárnak (364—378) határoz meg (13. t. 56—57). Volbach (54. l. 50—51. t.) a hagyományos II. Valentinianus (375—392) elnevezést fogadja el, éremképek, a Theodosius-missorium és a konstantinápolyi obeliszk, valamint a budapesti aranyozott kis bronzmellképpel való összevetés alapján.[4] A régebben Constans császárnak (337—350) tartott kis bronzmellképet[5] ugyanis R. Delbrueck (198—199. l., 93. t.) stiláris megfigyelések alapján a IV. század utolsó harmadába datálta, éremképek és a Theodosius-missorium alapján pedig, noha feltételesen, II. Valentinianussal azonosította.[6] Föltevése szerint a szobrocskát,

[3] *Volbach :* 11 és 50, 51. l, 22 és 23. t. (Sarkophag der heiligen Helena), 24. t. (Sarkophag der Constantia).

[4] II. Valentinianusnak tartja a szobrot *L'Orange* (73 skk, 181—183. kép) és kérdőjelesen *Delbrueck* (195. l. 92. t.) is.

[5] *Hekler A. :* Arch. Ért. (1913) 210 skk. — *Hekler A. :* Görög és római arcképszobrászat, Bp. 1913. XLVII. l. 25 és 29. kép. — A lelőhelyet pontosan nem ismerjük. A pécsi Horváth-gyűjteményből került 1913-ban a Nemzeti Múzeumba. Horváth Antal gyűjteményében azonban sok a pécsi és a Pécs környéki lelet. Pl. későrómai vésett üvegpohár Pécs, Főtérről *(Nagy L. :* Pannonia Sacra, Szt. István Emlékkönyv, I. Bp. 1938. 39. l. 8. kép) vagy Venus bronzszobrocskája Kővágószőllősről *(E. Loewy :* Sandalenlösende Venus, AEM 1883. 225—227. l., *Thomas E. :* Magyarország régészeti leletei, Bp. 1957. 252. l.).

[6] A fibulával *N. M. Belaev* (Sem. Kond. 3, 1929. 76. l. 12. t.) foglalkozott.

a missoriumhoz hasonlóan, Salonikiben készítették. Alkalmazását hadijelvényen képzeli el, melyet I. Theodosius 388-ban, Maximus ellen viselt hadjáratában veszthetett el.[7] Delbrueck új datálását és azonosítását a magyar szakirodalom alig vette figyelembe,[8] a külföldi kutatás azonban láthatóan elfogadta az új eredményt, ismeri és számon tartja a kis bronzot. Volbachot megelőzően pl. Nezih Tiratli[9] kis bronzportrénkat is összeveti a konstantinápolyi Theodosius-oszlop közelében talált Arcadius-fejjel; ezzel kapcsolatban ugyanis II. Valentinianus neve is fölmerült. S noha a Tiratlinál felhozott indokok alapján ikonográfiailag az Arcadius-fejjel nem azonosítható, stiláris szempontból alátámasztja a Theodosius-korra való datálását. Rokon a haj kezelése, a száj formázása, a sima, alig tagolt arcfelület kiképzése. Egyezik az is, hogy az iriszt mindkettőnél kerek kivájás jelzi.[10] A IV. század utolsó tizedeiben különben még jól elképzelhető egy ilyen kis műalkotás jelenléte és szerepe Dél-Pannóniában. Ezt mutatja többek között pl. az is, hogy a beremendi bronztábla felirata szerint ekkor állítanak emléket Valerius Dalmatiusnak, Gallia Lugdunensis III volt rectorának, valószínűleg a helytartó villájában, ahová szolgálata végeztével visszavonult.[11]

Visszatérve Rumpf gondolatmenetéhez, ismét problematikus részhez érünk. Szerző a Konzervátorok palotájában őrzött kolosszális márványfejnél (12. t. 55) nem fogadja el a hagyományos Nagy Constantinus elnevezést, hanem az I. Valentinianus-kori keményebb, világos és tiszta stílus képviselőjeként állítja be a 360—370-es évekből. Megjegyzi, hogy az akkor uralkodó császárok egyikével sem lehet azonosítani, s így talán mégis Helbig egykori véleményének lesz igaza, aki egy korai császár, elsősorban Augustus ábrázolását látta benne, késő antik feifogásban. Ez a Maxentius-, majd Constantinus-basilica közelében talált fej, a hozzá tartozó ülőszobor töredékekkel, sokat foglalkoztatta kutatást. Delbrueck (121 skk, 37—44. t.) Nagy Constantinus későkori, 330 körül datálható szobrának tartja.[12] Többek között felemlíti, hogy ha 326 előtt keletkezett volna, szerepelne Optatianus Porphyrius ünnepi költeményeiben. H. Kähler[13] a Maxentius-basilicának 313-ban, Constantinus bevonulása után történt átalakításával kapcsolatban azt mutatja ki, hogy a kolosszális ülő császár-szobor is 313—315 között készült. A szenátus által Constantinusnak szentelt basilicában ugyanis éppen az északi apszis megépítésével és a tribunál áthelyezésével tették szabaddá a főapszist a szobor számára. Stiláris szempontból a Constantinus-diadalíven a császárt ábrázoló portrékkal való összevetés útján jut el a 313—315. évi datáláshoz. A Konzervátorok palotájában őrzött és általában II. Constantiusnak elfogadott kolosszális bronzfejet viszont Kähler Delbrueck azonosításával (139 skk, 52—54. t, II. Constantius) szemben Nagy Constantinus öregkori portréjának tartja a 330 utáni évekből, a Konstantinápoly alapítására vert érmek korából.[14] —

[7] *Hekler :* i. h. a mellképet tál-emblémának tartotta. *Kovrig I.* (Pannonia, Bp. 1939. 20. l.) fölvetette, hogy esetleg bronzba vésett okmányt díszítettek vele. Lehet az is, hogy a későantikban szokásos módon jogar koronázó dísze volt, amint erre, noha kissé eltérő formában, több példa látható V. századi consularis diptichonokon. L. pl. *W. F. Volbach :* Elfenbeinarbeiten, Nr. 2. Taf. 1. (Felix diptichonja, II. Theodosius és III. Valentinianus mellképével, 428-ból), Nr. 35, Taf. 8. (Diptichon Halberstadtban, az V. sz. elejéről), stb. — Vö. *A. Alföldi :* Insignien und Tracht der römischen Kaiser, Röm. Mitt, 50, 1935. 117. l.

[8] *Kovrig I.* (Pannonia. Bp. 1939. 20. l.) nem tartja valószínűnek, hogy a mellkép ebben a korban készült volna. *Thomas E.* (Magyarország régészeti leletei, Bp. 1957. 252. l.) nem utal *Delbrueck*re.

[9] *Nezih Tiratli :* A late antique imperial portrait recently discovered at Istanbul, AJA 55 (1951) 67 skk, 1—5 kép.

[10] Az Arcadius-fej és II. Valentinianus portréinak közeli rokonságára *Volbach* is rámutat (56. l. 56—57. t.).

[11] *Th. Mommsen :* Fölirat Valerius Dalmatius tiszteletére, Arch. Ért. (1902) 289 skk. *A. Alföldi :* Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Bd. 2. Berlin. 1926. 61. l.

[12] Hasonló vélemény *L'Orange*-nál, 63 l. 163. kép.

[13] *H. Kähler :* Konstantin 313. JDAI 67 (1952) 1 skk, közelebbről 23. l.

[14] *H. Kähler :* i. h. 22—23 l. és 67. jegyz. — Hasonló meghatározás *K. Kraft*-nál: Jb. f. Numismatik und Geldgeschichte, 1955. — Itt említjük meg, hogy *Hekler* (Arch. Ért. [1913] 215. l. és Görög és római arcképszobrászat, XLVII. l.) éremképekkel való összevetés alapján kísérletet tett a Constans császárral való azonosításra. — *L'Orange* (64. l., 164. és 84. kép) név említése nélkül közli a fejet a kolosszális márvány Constantinus-portré mellett.

Festészetben a 360—370-es évekre datált emlékek közé sorolja Rumpf a karcsú atlétanőket ábrázoló mozaikokat Piazza Armerini-ből (18. t. 80a), melyek sajátos, nyújtott arányaikkal és formakezelésükkel egy chercheli mozaik gráciáival (18. t. 81) állnak rokonságban.

A Theodosius-kori művészet jellemzésénél szerző a 388-ra pontosan datálható madridi ezüst missorium (16. t. 73) tárgyalásából indul ki. Karcsú arányai, finoman rajzos, folyékony vonalvezetése kapcsolják hozzá a parabiagioi ezüst csészét (16. t. 74), tárgyánál fogva (Kybele és Attis) pogány emléket; szerző megállapítása szerint ez az előbbit kvalitásban messze felülmúlja. Ide tartozik a corbridge-i ezüst lap, istenek gyülekezetével, melyeknél kissé vértelen, klasszicizáló típusokat használtak fel (13. t. 59). A kor viszonylagos anyagi jólétére mutat az ezüst és más értékes anyagok kedvelése; a kis formátum s a gyöngéden hajlékony, erőtlen formakezelés pedig a túlfinomult, dekadens ízlés jelentkezésével hozható kapcsolatba. Ebből a korból való a Symmachusok és Nicomachusok elefántcsont-diptichonja (17. t. 76—77). A két család, mint tudjuk, a pogány szenátori párt jelentős támasza volt a IV. század utolsó tizedeiben. Ez magyarázza a diptichonokon a finom kivitelű, klasszicisztikus stílusú áldozati jelenetek tárgyválasztását. Rumpf utal rá, hogy a pogány témák, noha a hivatalos emlékeken háttérbe szorulnak, a privát anyagban még mindig gyakoriak.[15] Egyik sokat idézett példája ennek a keveredésnek a 383-ra datált esquilinusi kincs, pogány motívumokkal, de keresztény házaspár tulajdonában (Secundus és Proiecta). Rumpf hangsúlyozza, hogy a régi vallásnak ez az utóvirágzása érezhető befolyással volt a stílus formai elemeire is.

A konstantinápolyi márványfejet (15. t. 65—66) szerző az elfogadott és Volbachnál is szereplő Arcadius meghatározással szemben, a madridi missorium Theodosius-portréjával összevetve, I. Theodosiusnak tartja.[16] A továbbiakban kiemeli, hogy a stílus, amelyet a Theodosius-obeliszk is képvisel (14. t. 63), nem specifikusan konstantinápolyi, hanem a kisművészet mellett a nagy szobrászatban is megvan Nyugaton; példa erre egy fiatal császárnőfej Comóból (15. t. 68—69). Ezt a fejet Albizzati Eudoxiának, Arcadius (383—408) feleségének, határozta meg,[17] Delbrueck viszont a hajviseletre és a diadém jellegére hivatkozva, a constantinusi ház portréi közé utalta (169 skk, 69—70. t.). A 390-ben emelt Theodosius-obeliszk talapzatán Konstantinápolyban (14. t. 63) a jellemző togaviselet, a bal vállon legyező-alakban szétterülő, feszesen meghúzott szárnnyal, keleti emlékek mellett (14. t. 61) ugyancsak megtalálható Nyugaton, mégpedig a rómavárosi két márvány consul-szobron (Konzervátorok palotája, 14. t. 60 és 62). Az arckifejezésben, különösen a fiatalabbiknál, Rumpf bizonyos dekadens vonást fedez fel, ami a szobrokat e tekintetben is a theodosiusi művészet körébe utalja. — A kor festészetét a Via Salaria egy sírkamrájának vadászó Dianája (19. t. 83) képviseli. Ennek feje viszont a trieri Dómban talált későantik mennyezetkazetta női fejéhez (19. t. 84) áll közel, amelyet Helena, Constantinus felesége portréjának mondanak. Rumpf Gratianus korára gondol. Egyébként kizártnak tartja, hogy a fej ilyen helyen császárné képmása legyen; maga a pillanatnyi gesztus sem illik a kor portréihoz.[18] Stílussajátságai alapján ebbe a korba sorolja a híres bresciai háromalakos aranyalapú üveget (15. t. 72) s egy másikat «*Eusebi anima dulcis*» felirattal (Vatikáni Könyvtár, 15. t. 70); ez utóbbinál a fej az idősebb római consullal rokon.

Az V. század elején még mindig a klasszicizáló irányzat uralkodik, de a korábbi elegáns, dekadens stílussal szemben nagyságra, méltóságra, világosságra törekszenek (példa rá Probus consul Honorius császárt ábrázoló diptichonja 406-ból, 20. t. 87). A nagy politikai és társadalmi megrázkódtatások hatása erősen érezhető a művészetben is. Róma bevétele (Alarich, 410-ben) legalább egy évtizedre megakasztja a művészi tevékenységet, amely aztán Ravennában kel új életre, ahol konstantinápolyi stílushatások is érvényesülnek. Rumpf azonban határozottan kijelenti, hogy a keleti művészet fölényéről a rómavárosival szemben nem lehet beszélni. — Az V. században jelentős szerepük van a

[15] Pogány és keresztény motívumok a IV. században Pannoniában is még sokáig keverednek egymással, különösen scrinium-lemezeken (Szentendre, Császár, Intercisa stb.). Vö. *Nagy Lajos :* Pannonia Sacra, 136 skk.

[16] Vö. a 9. és 10. jegyzetet.

[17] *C. Albizzati :* AttiAccPont, 15, 1920, 339 skk, 8—9. t.

[18] A mennyezetfestményt *H. Schoppa* (Die Kunst der Römerzeit in Gallien, Germanien und Britannien, München/Berlin 1957. 60. l. 121. t.) a korábbi meghatározásnak megfelelően császárné (Theodora vagy Helena) portréjának tartja, és a IV. század elejére datálja. L. még *Th. K. Kempf :* Aus der Schatzkammer des antiken Trier, Trier 1951. 45 skk.

consularis diptichonoknak a stílusáramlatok rögzítésében, az emlékek meghatározásában és főleg datálásában. Így pl. stílusban egyezések mutathatók ki a Felix-diptichon (428-ból, 22. t. 92) faragványai és a 432-ben felszentelt aventinusi S. Sabina fa-ajtajának domborművei (21. t. 90) között. Ennek a diptichonnak az alapján datálja Rumpf a 430-as évekre az ún. Stilicho-diptichont (22. t. 93).[19] Ebbe a felső-itáliai művészi körbe tartozik a költőt és múzsát ábrázoló monzai diptichon (22. t. 94), melyben Rumpf Seneca portréját ismeri fel, késő antik felfogásban, de a flaviusi stílus érezhető nyomaival. A nagyszobrászat emlékei közül 425—450 között kellett keletkezniök az aphrodisiasi hivatalnok-szobroknak (23. t. 96—99), amit a ruhakezelés, valamint a Felix-diptichon és a novarai diptichon (22. t. 95) stílusával való egyezések is bizonyítanak. Ide kapcsolódik két aquileiai portréfej (23. t. 100—101), mint a stílus nyugati képviselője. A terminus ante quem-et a város pusztulása adja 452-ben.[20]

Az egyik daphnei (Antiochia mellett) mozaikot (27—29. t. 116—119, 128—129) az ott ábrázolt, egyébként jelentéktelen művészi szintet képviselő utcaképek felírásai datálják közvetlenül a 450 utáni évekre. A szokványos és meglehetősen merev vadászjelenetek mellett leghatásosabb a felírás szerint Megalopsychiának nevezett mellképmedaillon. A mozaikkal s még inkább az egyiptomi és syriai, művészileg alacsony fokon álló emlékekkel kapcsolatban Rumpf leszögezi, hogy ezeknek a területeknek a nagy kultúrközpontokkal (Ephesos, Konstantinápoly, Saloniki, Ravenna. Roma) megvan ugyan a kapcsolata, de a hatás nem innen indul ki.

Erősen felforgatja az eddig kialakult kronológiát szerző a firenzei és bécsi, álló, ill. ülő császárnőt ábrázoló diptichonok (26. t. 111 és 108), valamint a köréjük csoportosítható emlékek tárgyalásánál. Az elfogadott, stílus és felfogás alapján hihető vélemény szerint a diptichonok a VI. század elejéről valók, és valószínűleg Ariadne császárnét (megh. 515) örökítik meg.[21] Emellett szól a merev, élettelen arckifejezés, a ruha dekoratíven ornamentális kezelése és az egész alak pompázatos, de a valóságtól elvonatkoztatott beállítása. Nem változtat ezen az sem, hogy Rumpf melléjük állítja a bizonyos külsőségekben rokon, de provinciális, valószínűleg galliai eredetű Asturius-diptichont (26. t. 112) 459-ből, s ezen az alapon keletkezésüket a 450 körüli évekre teszi. Ide kapcsolja a párisi Bibliothèque Nationale kis márvány császárnőszobrát Cyprusból (28. t. 120—121), amelyet Delbrueck (163 skk, 62—64. t.) a hajviselet alapján Helena császárnénak tart, a 326—327-es jeruzsálemi út utáni időből, Volbach pedig (56. l. 58. t.) a theodosiusi korba utal, s feltételesen Aelia Flaccilla-nak nevez (Theodosius császár felesége, megh. 388-ban). Rumpf az összevetésnél felhasználja ugyan a firenzei és a bécsi diptichont, de ő maga is döntőbbnek mondja a Megalopsychiával, valamint Licinia Eudoxia éremképeivel (28. t. 126—127) való rokonságot. Stílusban az Avitus-éremképekkel (455—456) veti össze a régebben Eugeniusnak nevezett, szakállas, márvány portréfejet (28. t. 124—125).[22] A természeti mintaképtől való tudatos elfordulás jellegzetes képviselőjeként mutatja be szerző az V. század közepéről a milánói idős császárnőfejet (30. t. 133), melyet Pulcheriával azonosít. Volbach is ezt tartja legvalószínűbbnek (158. l. 68. t.). Pulcheria, Arcadius leánya, 50 éves korában ment nőül Marcianushoz (450—457), akinek szobrát Delbrueck az általa korábban I. Valentinianusnak nevezett, barlettai kolosszális bronzszoborban ismerte föl.[23] Ezt az azonosítást fogadja el Rumpf és Volbach is (58. l. 69—71. t.).

Végletesen felfokozott transcendens kifejezés jellemzi az ismert ephesosi fejet Bécsben (31. t. 141). Szélesebb, tömörebb változatot mutat egy másik ephesosi fej (31. t. 140). Ezt az extatikus irányt nyugaton többek között egy ostiai fej (31. t. 138—139) s főként consularis diptichonok képviselik, melyek egyúttal a kronológiai ellenőrzést is megadják. A hosszúkás ephesosi fejnek Basilius 480-ra keltezett diptichonja felel meg (32. t. 149), s egyúttal a szobortípusról is fogalmat ad. A másik, szélesebb felépítésű fej Boethius 487-es diptichonjához (32. t. 150) áll közel.[24]

[19] *Volbach*, noha említi a Felix-diptichonnal való rokonságot, a Stilicho-elnevezés mellett dönt, s az emléket 400 körül datálja: Elfenbeinarbeiten, 2. kiad. 42. l. 63. sz. 19. t. és Frühchristliche Kunst, 57. l. 62—63. t.

[20] Az összevetéseket (Aphrodisias — diptichonok — Aquileia) l. már *L'Orange*-nál, 80 skk, 201 skk. képek.

[21] *Volbach :* Elfenbeinarbeiten, 38. l. 51. és 52. sz. 13. t.

[22] A fejet *Delbrueck* (217 skk, 114—115. t.) II. Theodosiusnak tartja, 440 körül.

[23] *R. Delbrueck :* Bildnisse römischer Kaiser, Berlin 1914. XL—XLI. t. (I. Valentinianus), — *Delbrueck :* Spätantike Kaiserporträts, 219 skk, 116—120 t. (Marcianus).

[24] A fenti összevetésekre és kronológiára l. *L'Orange:* 84 skk, 216.—234. képek.

Az V. század végén, viszonylagosan békés, kiegyensúlyozottabb évtizedek nyomán a művészetben is bizonyos meghiggadás lesz úrrá, mely azonban, mint Rumpf írja, az előző korszak robbanó exaltáltságával szemben merevnek és szegényesnek hat. Így pl. a ravennai S. Apollinare Nuovo 500 körüli mozaikjait (33. t. 152) természetesebb arányok, egyszerűbb redővetés, kifejezéstelen arcok jellemzik. Hasonló stílus figyelhető meg Keleten Areobindus (506) és Anastasios (517) diptichonján (34. t. 155 és 158). A kemény arcvonások és a sapkaszerűen sima hajviselet alapján ide sorolja Rumpf a capitoliumi múzeum egy kolosszális márványfejét (34. t. 156), a női portrék közül pedig egy több változatban ismeretes császárné-fejet, feltehetően Ariadnét (35. t. 160—161). Mint már szó volt róla, ugyancsak Ariadnénak határozta meg a kutatás a firenzei és a bécsi diptichonokat (vö. 21. jegyzet), melyeket Rumpf jóval korábbra, 450 körül datál. Itt említhetjük meg S. Fuchs állásfoglalását, aki a diptichonokkal és a portréfejekkel kapcsolatban nem fogadja el az Ariadne-azonosítást, hanem Visconti és Graeven régi meghatározását felelevenítve, Amalasvinthát, Athalarich feleségét ismeri föl bennük.[25] Ezt a véleményt Volbach határozottan,[26] s közvetve Rumpf is visszautasítja.

Ennek az átmeneti stílusnak utolsó datált emlékeként szerző Athalaricus 528-ból való paviai építési feliratát (35. t. 162) mutatja be.[27] A tabula ansata-s feliratos mező rozetta-díszes fogóit két oldalt egy-egy ruhátlan szárnyas genius tartja. Rumpf utal a Cupidók kemény és egyszerű stílusára, melyek jellemzőek a korra. Ezek a geniusok azonban kevésbé illenek építési felirathoz. A császárkorban ilyen kapcsolatban többnyire szárnyas Victoriák fogják közre a feliratos mezőt. Elegendő, ha pannoniai viszonylatban idézzük Aquincumból a legio II adiutrix Antoninus Piusnak dedikált feliratát,[28] vagy egy székesfehérvári, Septimius Severusnak, Caracallának és Getának dedikált feliratot, keretdíszként ugyancsak Victoriákkal.[29] A paviai táblán szereplő elrendezés és motívumok császárkori szarkofágokon otthonosak.[30] A tabula ansata-t tartó genius szarkofágon többször előfordul Pannoniában is, legjellegzetesebben Brigetióban.[31] Szarkofágok mellett sírfeliratokon is szerepel Aquincumban és Intercisában, ahol a fogókat többször pelta helyettesíti.[32] Nyilvánvalóan megvolt ez a forma Felső-Itáliában is, ahol amennyire ezt fényképről meg lehet ítélni, az Athalaricus-felirathoz egy korábbi, hihetőleg a III. századból való, sírfeliratnak szánt táblát használtak fel a VI. század elején. Stílusában ugyanis a tábla szobrászi dísze aligha illeszthető be a VI. századi emlékek közé.

530 körül a kemény merevség még egyszer fölenged, amint azt pl. Apion diptichonja (36. t. 168) mutatja 539-ből. A mozaikok közül jellemző példaként hozza fel szerző a syriai Apamea-ból Triklinios mozaikját (39. t. 182—184), 539-ből. A vadászjelenetes kompozíció már 200 éve kialakult, de kivitelében a görögség festői vívmányai kelnek új életre. Stílusban és kompozícióban Rumpf szerint közel állnak hozzá a konstantinápolyi palota újabban föltárt mozaikjai (39. t. 180—181). Kvalitásban ezek messze meghaladják az apamea-i mozaikokat, ami az építészet nagy virágzása mellett e téren is bizonyítja, hogy Iustinianus korában (527—565) Konstantinápoly nemcsak politikailag és kulturálisan, hanem művészetileg is központ volt. Hogy az idézett mozaikok erre a korra tehetők, azt a stiláris összefüggések mellett szerinte Prokopiosnak az az adata is alátámasztja, hogy Iustinianus a konstantinápolyi palotát teljesen újjáépíttette.[33]

[25] *S Fuchs :* Die Antike, 19 (1943) 109 skk. és Röm. Mitt. 58 (1943) 248 skk. — L. még *S. Fuchs :* Die Kunst der Ostgotenzeit, 73 skk, 47—48. kép.

[26] *Volbach :* Elfenbeinarbeiten, 38. l. 51. sz. 13. t.

[27] CIL V 6418. Dessau, ILS I 829. — Vö. *S. Fuchs :* Die Kunst der Ostgotenzeit, 11. l. 2. kép.

[28] *B. Kuzsinszky* (Aquincum, Ausgrabungen und Funde, Bp. 1934. 180 sk, 414. sz. 135. kép) az aquincumi katonai amphitheatrum építési feliratát látja benne. Másként *Alföldi A. :* Arch. Ért. (1940) 205. l. 5. sz. — Újabban l. még *Szilágyi J. :* Aquincum. Bp. 1956. 29. l. LI. t.

[29] CIL III 3346. *Fitz J. :* Gorsium. A táci római kori ásatások. Székesfehérvár. 1960. 3. l.

[30] Így pl. egyszerű, kisázsiai típusú szarkofágon Rómában, *G. Rodenwaldt :* Sarkophagprobleme, Röm. Mitt. 58 (1943) 13. l. 4. kép.

[31] *Barkóczi L. :* Brigetio. Diss. Pann. II. 22. Bp. 1944. és 1951. XXII. t. 1.

[32] *Nagy L. :* Arch. Ért. (1928) 69. l. 20. kép (pelta). — Intercisa I., Arch. Hung. XXXIII, Bp. 1954. XLIX. t. 2 (pelta). Ugyanitt a felirat keretét tartó geniusok: XLIX. t. 1 és 3.

[33] L. ezzel kapcsolatban *F. W. Deichmann* bírálatát: Byz. Zeitschr. 50 (1957) 550—551.

A továbbiakban szerző röviden foglalkozik a ravennai, 547-ben felszentelt San Vitale mozaikjaival (Iustinianus, ill. Theodora és kísérete, 38. t. 178—179), amelyeknek helyi, ravennai jelentőségére mutat rá.[34] A mozaikok klasszikus nyugalmával szemben Maximianus püspök elefántcsont-kathedráján (37. t. 174—176) mozgalmas, manierisztikus stílus feltűnését konstatálja. Ugyanez a nyugtalan, késő-iustinianusi stílus jellemzi azt az eltűnt arany medaillont (37. t. 171—172), melynek egyik oldalát Iustinianus portréja, a másikat lovasképe díszíti. Rumpf az emléket a császárnak 559-ben a kotrigur hunokon aratott győzelmével hozza kapcsolatba. A portréhoz fűződő rokonság alapján ide sorolja és Iustinianusszal azonosítja a problematikus velencei porfir császárfejet (37. t. 170)[35] s egy firenzei márványportrét (I. Iustinianus vagy II. Iustinus, 37. t. 173). Ez utóbbit Delbrueck (184. l. 82—84. t.) korban sokkal elfogadhatóbban Valens császárnak tartja 375 körül.

A késő antik művészetet Rodenwaldttal[36] egyetértően Rumpf is Iustinianus korával zárja. Megállapítja, hogy a továbbiakban, ha feltűnik is valami régebbi hagyomány, akkor már nem a klasszikus antikhoz, hanem a iustinianusi késő antikhoz kapcsolódnak.

Bővebben foglalkoztunk ezzel a kis könyvvel, mint talán terjedelme szerint indokolt lett volna, de a rövid szövegben a szerző, minden vitatható megállapítás mellett is, annyi gondolatébresztő problémát, új meghatározást és összefüggést vet föl, amelyek vázlatszerűségükben is jelzik ennek a vívódó, a régihez még ragaszkodó, de már új utakat kereső korszaknak nehezen megközelíthető, bonyolult voltát.[37] Így is csak a legjellemzőbb emlékeket ragadtuk ki, amelyek azonban lehető híven tükrözik mindazon stíluságramlatokat, melyeket Rumpf datált emlékek segítségével kísérel meg kielemezni ebben a több mint két évszázados korszakban. A szöveget kísérő bő képanyag nagymértékben elősegíti a fölvetett problémák és attribuálások nyomonkövetését és ellenőrzését.

ERDÉLYI GIZELLA

[34] Másként *G. Rodenwaldt :* Bemerkungen zu den Kaisermosaiken in San Vitale, JDAI 59/60 (1944—45) 88 skk.

[35] *R. Delbrueck :* Bildnisse römischer Kaiser. Berlin 1914. XLV. t-n II. Iustinianus Rhinotmetos (705—711) néven szerepel.

[36] *G. Rodenwaldt :* JDAI 59/60 (1944—45) 81—87. l.

[37] A stílusfejlődés felvázolásával kapcsolatos alapvető problémákra l. *F. W. Deichmann* fejtegetéseit, Byz. Zeitschr. 50 (1957) 550—551. l.

KÖNYVSZEMLE

GYULA MORAVCSIK: BYZANTINOTURCICA. I.—II. (Zweite, durchgearbeitete Auflage): Berliner Byzantinistische Arbeiten, Band 10. 11; Bd. I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker (Berlin, Akademie—Verlag, 1958. 8. 609 SS), Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen (Berlin, Ak. Verl., 1958. 8. 378 SS).

Moravcsik Gyula művének első kiadása a második világháború idején látott napvilágot (Bd. I: Budapest, 1942., Bd. II: Budapest 1943; a Magyar—görög Tanulmányok 20. és 21. száma), mint egy a magyar filológiai kutatás számára is igen szomorú emlékű korszak egyik kiemelkedő terméke. A mű létrejöttének körülményeiről az első kiadás előszava tájékoztat (újra lenyomva a második kiadásban: I, VII—XX). A szerző két évtizeden át dolgozott munkáján, s a készülő mű előmunkálataként adta ki M. «A magyar történelem bizánci forrásai» (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I, 6/*b*, Budapest, 1934) című művét, amely azóta is a magyar történeti kutatás egyik nélkülözhetetlen segédkönyve. Már ez a magyar nyelvű mű is sejteni engedte, hogy M. készülő nagy munkája, amelyről a szerző a bizantinológusok kongresszusain több alkalommal is jelentést tett, a magyar filológiai irodalom maradandó értékű alkotása lesz, s valóban a Byzantinoturcica első kiadását követő recenziók (felsorolásukat lásd: 2. kiad, I. Bd., XXIII, l. jegyz.) egyhangúlag megállapították, hogy M. műve mind a bizantinológia, mind pedig a török népek történetének kutatása szempontjából nagy jelentőségű alkotás. A bírálatok közül elsősorban F. Dölgeré emelkedik ki, aki M. munkáját a bizantinológia szempontjából «unentbehrliche und unschätzbare Forschungshilfe»-nek s egyben «Nachschlagewerk zur byzantinischen historischen Literatur»-nak nevezi. A török népek történetének kutatói hasonló véleményüknek adtak kifejezést, s ezeket az előnyös bírálatokat mindennél jobban alátámasztja az a tény, hogy a Byzantinoturcica megjelenése óta a steppei népek történetének és nyelvi maradványainak kutatása határozott fellendülést mutat.

Az új kiadásban M. sem a feldolgozott forrásanyag terjedelmét, sem a feldolgozás módszerét illetőleg nem eszközölt lényeges változtatásokat. Az elmúlt tizenöt esztendő kritikai irodalmának feldolgozása azonban így is a mű terjedelmének lényeges növelését tette szükségessé: ez az I. kötetnél 261, a II.-nál pedig 50 oldal szaporulatot jelentett. Így M. még teljesebb mértékben megvalósíthatta eredeti célkitűzését, amely arra irányult, hogy összegyűjtse a görög nyelvű forrásokban található, török népekre vonatkozó nép- és személyneveket, valamint minden más nyelvi szórványt, a hunok idejétől, tehát az i.u. 4. század végétől egészen a 16. század közepéig, vagyis az oszmán-törökök középeurópai hódításainak idejéig. Ennek a hatalmas anyagnak különösen a 13. századig terjedő első korszaka fontos mind történeti, mind pedig nyelvi szempontból. M. maga is ezt a régibb anyagot tekintette fontosabbnak, éppen ezért a 12. századig terjedő forrásanyag feldolgozásában lehetőleg a teljességre törekedett. A második korszak (13—16. sz.) anyagából azonban szintén nem maradt ki semmi lényeges, legfeljebb kevésbé fontos források máshonnan is jól ismert adatai.

A II. kötetben betűrendben közölt adatokat magukat M. rendkívül alapos filológiai apparátussal vezeti be, amely az egész I. kötetre és a második kötet elejére (II. 1—49) is kiterjed. Az I. kötet bevezető fejezetében (I. 1—9) a bizantinológiai kutatás történetéről találunk rövid tájékoztatást, amelyet az idevonatkozó tudománytörténeti tanulmányok kimerítő bibliográfiája és az eddig megtartott bizantinológiai kongresszusok munkálatainak felsorolása követ. Igen részletes az a bibliográfiai felsorolás is, amelyet M. a bizánci történelemről szóló rövid áttekintéshez (I. 9—15) csatol. Gazdag bibliográfiai anyag található itt az összefoglaló műveken kívül az egyes korszakokról, a bizánci történeti földrajzról, a bizánci kultúrtörténetről, társadalom-, gazdaság- és egyháztörténetről, valamint azokról az idegen népekről, amelyekkel Bizánc a történelem során kapcsolatban volt (I. 9—32). Egy hosszú fejezetben veszi sorra M. azokat a «török» népeket, amelyeknek nyelvi maradványait feldolgozta (I. 37—164). Ez a fejezet a török és a finn-ugor népekre vonatkozó rövid tájékoztatás után egy rövid történeti áttekintést tartalmaz a görögök és

a Fekete-tenger északi partvidékén lakó népek kapcsolatairól, továbbá azokról a nomád népekről, amelyek a népvándorlás kora óta egymás után jelentek meg a déloroszországi steppén, Kis-Ázsiában és a Duna vidékén: hunok, ogur-népek, szavirok, heftaliták, avarok, türkök, kazárok, vardarióták, besenyők, uzok, kunok, szeldzsükök, mongolok, bolgárok, magyarok, oszmánok. Amint ez a felsorolás is mutatja, M. a népvándorlás kora óta Bizánccal kapcsolatba került minden nomád népre vonatkozó adatot figyelembe vett: a könyv címében megadott «Turcica» tehát ilyen értelemben, nem pedig a szorosan vett nyelvi szempont alapján értendő. M. eljárásával szemben lehetne hivatkozni arra, hogy például a hunok, a heftaliták és az avarok nyelvének meghatározása meggyőző módon mind ez ideig nem történt meg, vagy arra is, hogy a török népek méltóságnevei is jórészt nem török eredetűek, vagy akár arra is, hogy a magyarok és a mongolok nem töröknyelvű népek. Nem kétes azonban, hogy a hun, avar és heftalita névanyag, valamint a bizánci feljegyzésű, török eredetű magyar méltóságnevek és a mongol névanyag kirekesztése lényegesen csökkentette volna a mű értékét. A nyelvi határok minél tágabb megvonása azonban természetesen magával hozta, hogy néha kétségtelenül iráni eredetű (pl. *Ἀμβαζούκης*) nevek is bekerültek a névjegyzékbe, mégpedig olyan esetekben is, amikor az általánosító «hun» név alkalmazása miatt az sem igazolható világosan, hogy a név viselői «törökök» voltak. Ez azonban a hatalmas névanyagnak csak egy elenyésző töredékéről mondható el, s ott is M. megjegyzéseiből és bibliográfiai utalásaiból könnyen megállapítható, hogy milyen bizonytalan mozzanatok fűződnek a kérdéses nevekhez. Mindenesetre a magunk részéről helyesnek és fontosnak tartjuk, hogy M. ezekben a kérdések ben minél nagyobb teljességre törekedett, s hogy a nyelvi eredettől függetlenül figyelembe vett minden méltóság-, személy-, törzsföldrajzi és köznévi eredetű nyelvmaradványt, amely csak kimutatható az egyes népekkel kapcsolatban.

Az I. kötet második főrészét a számításba jövő bizánci források és a bizantinológiai kutatások terén alkalmazott módszerek leírása alkotja (I. 165—200). A források leírása során M. előbb az egyes műfajok általános jellemzését, majd a rájuk vonatkozó irodalmat adja meg (I. 165—185). A kéziratos művek közül a kortörténeti monográfiákon és a világkrónikákon kívül M. az egyháztörténeti műveket és a történeti tárgyú verses irodalmat is feldolgozta. Az elbeszélő forrásokon kívül M. bizonyos hagiográfiai iratoknak, leveleknek, egyházi és világi homiliáknak és alkalmi költeményeknek is nagy figyelmet szentelt, s ezekből is gazdag nomád vonatkozású anyagot tárt fel. A theológiai irodalom egyes M.-tól figyelembe vett termékei szintén tartalmaznak a nomádokra vonatkozó adatokat, s ugyanezt mondhatjuk el a püspökségi jegyzékekről, zsinati iratokról, valamint a taktikai és a stratégiai irodalom egyes termékeiről és egyes notitia-gyűjteményekről is. A M.-tól feldolgozott kéziratos források között külön helyet foglalnak el az okmányok, és a papyrusok. A kéziratos forrásokat a feliratos anyag, érmefeliratok és pecsét-legendák egészítik ki. Amint azt már az első kiadás kritikája is ismételten hangoztatta, M. művének egyik főerőssége éppen anyaggyűjtésének bámulatraméltó teljességében van. Az új kiadásban M. még néhány, egyébként nem döntő fontosságú metrikus és egyéb forrás feldolgozásával gyakorlatilag a jelenleg elérhető legnagyobb teljesség fokára emelte anyaggyűjtését.

Az I. kötet legnagyobb részét (I. 201—580) az egyes források leírása követi betűrendes felsorolásban (a szerzők keresztnevét alapul véve). Az egyes címszavak a forrás szerzőjének életére és a kérdéses műre vonatkozó adatokat tartalmazzák, továbbá a szöveghagyományozásra, kiadásokra és fordításokra vonatkozó legfontosabb ismereteket, valamint a «törökök»-re vonatkozó részek előfordulási helyét. A címszavakat kimerítő bibliográfiai felsorolás követi a kérdéses forrás szerzőjére és a műre vonatkozó átfogó jellegű és a részletkérdésekkel foglalkozó irodalomról. M. munkájának értékét a nemzetközi bizantinológiai kutatás elsősorban ennek a nagy fejezetnek az alapján ítéli meg. F. Dölger már az 1. kiadással kapcsolatban Krumbacher klasszikus irodalomtörténetének megfelelő fejezeteire utalt, s rámutatott arra, hogy Krumbacher művének egyes elavult fejezeteit M. munkája igen előnyösen pótolja. Ebben a nagy fejezetben mutatkozik meg M. munkamódszere a legelőnyösebb oldaláról. M. ugyanis már munkája kezdetén felismerte, hogy tervezett munkáját a jelenlegi bizánci szövegkiadások alapján elkészíteni nem lehet. Éppen ezért rendkívül kiterjedt, a kéziratok nagy tömegét felölelő kézirati tanulmányokat folytatott, s a továbbiakban arra törekedett, hogy az egyes nyelvmaradványokhoz és a forrásokhoz fűződő problémákat mindig a kéziratok alapján vizsgálja meg. Hogy M. nem tért ki a kéziratok tanulmányozásával járó sokszor szinte leküzdhetetlen nehézségek elől, az világosan kitűnik az egyes forrásokhoz és az egyes nyelvmaradványokhoz fűződő szövegkritikai megjegyzéseiből, amelyek majdnem minden esetben autopszián alapulnak. Ugyancsak jellemző M. munkamódszerére az is, hogy az egyes forrásművekkel kapcsolatos állásfoglalását mindig a legfontosabb és leghitelesebb

adatokat figyelembevéve józanul és óvatosan fogalmazza meg. Íly módon M. — ha nem is merül bele a részletkérdésekbe — röviden és velősen a problémák valóságos tömegéről ad megbízható tájékoztatást az egyes művek szerzőit, a művek keletkezési idejét, forrásaikat, stílusukat, nyelvi kérdéseiket, valamint a források egymás közötti összefüggését illetőleg. A kötet használhatóságát nagy mértékben elősegítik a kötet végén található regiszterek: egy a forrásokról (I, 581—592), — amely utalásai révén az egyes források megtalálását akkor is könnyűvé teszi, ha a kérdéses forrás szerzője több néven is ismert, s így problematikus lehet, hogy a betűrendben melyik nevén keresendő. Egy másik regiszter (I. 593—607), amely az 1. kiadásban még nem szerepelt, a források kéziratait lelőhelyeik szerint csoportosítva tartalmazza, végül egy harmadik (I. 607—609) a népnevek előfordulási helyeit adja meg.

A II. kötetben az onomastikont magát a források (II. VII—XXI) és a rájuk vonatkozó, gyakran idézett kritikai irodalom címeinek rövidítés-jegyzéke vezeti be. Ezután egy fejezet (II. 1—23) a tárgyalt nyelvmaradványok nyelvi jellemzését adja meg. Itt szó van arról, hogy milyen körülmények között jutottak el az egyes nyelvmaradványok a bizánciakhoz (követségek, hivatalos tolmácsok, Bizáncban élő barbárok, bizánci-barbár uralkodói házasságok, kereskedelmi utak). Ebben a fejezetben van szó azokról a barbár nyelvmaradványokról is, amelyeket a bizánciak nem vettek át eredetiben, hanem saját görögnyelvű megfelelőikkel helyettesítettek, továbbá azokról is, amelyek csak görög fordításban maradtak ránk, és itt van szó barbár uralkodóknak azokról a beszédeiről is, amelyekből egyes részletek és fordulatok görög fordításban maradtak ránk. Részletesen foglalkozik M. a népneveknek a bizánciaknál szokásos archaizáló használatával (II. 13—18). Majd néhány görög feljegyzésű barbár nyelvemléket közöl teljes szövegükben (II. 18—23).

A 2. fejezet a nyelvmaradványok nyelvi hagyományozásának kérdésével foglalkozik (egyebek között azokkal a stereotyp kifejezésekkel, amelyekkel a bizánci szerzők az idegen szavakat bevezetik és magyarázzák.) Ezután összefoglaló táblázat következik arról, hogy milyen hangokat képviselhetnek a görög betűk barbár nyelvi adatok feljegyzéseiben és arról, hogy milyen gyakori hangváltakozási jelenségek figyelhetők meg a barbár szavak görög feljegyzésű alakjaiban. Ezután M. az átvett szavak hangsúlyának és alakjának kérdéseivel foglalkozik (II. 37—41). A 3. fejezet (II. 41—49) a bizánci kéziratokhoz fűződő paleográfiai problémák rövid vázlatát tartalmazza. Illusztrációként M. kilenc kéziratból közöl mutatványokat fényképmásolatban, megadja azok átírását, s utal a leggyakrabban előforduló íráshibákra is.

A II. kötet zömét a tulajdonképpeni onomastikon foglalja el (II. 51—350). Itt a barbár nyelvmaradványok kb. 2500, betűrendben közölt címszó formájában szerepelnek. Az egyes lemmákat M. a leghitelesebb névalakban adja meg. Ezen kívül azonban közli még az összes számbavehető kézirati variánst is. Ezután a lemma néhány szavas leírása következik, amely megadja a szó jelentését és megjelöli a kort, amelyből a kérdéses szó származik. Amennyiben olyan népnévről van szó, amely az idézett helyen általánosító értelemben szerepel, M. jelzi azt is, hogy a kérdéses név melyik barbár népre vonatkozik. Ez sokszor (pl. a *Σκύθαι, Οὖννοι* és a *Τοῦρκοι* népnevek esetében) igen nehéz és fáradságos előkészítő munka után volt csak lehetséges. Nem kétséges azonban, hogy M. itt is megbízható eredményekhez jutott, az új kiadásban pedig az első kiadás néhány idevonatkozó tévedése is kiigazítást nyert. Az egyes nyelvmaradványok általánosan elfogadott vagy egyes kutatóktól javasolt etimológiáját M. a H(erkunft) rövidítés alatt közli. Amennyiben vitatható az etimológia, kérdőjelet találunk mellette. Ha több etimológiát is közöltek a kérdéses szóval kapcsolatban, M. gyakran többet is megemlít közülük. Ha ugyanazt a nevet több személy vagy nép is viselte, akkor arab számok alatt felsorolva, áttekinthető csoportosításban találjuk az adatokat.

Az onomastikon egyes címszavai alatt felsorolt irodalom szintén mutatja, hogy M.-nak óriási előkészítő munkát kellett végeznie. Kevés olyan bizantinológiai vagy turkológiai mű van, amely csak megközelítőleg is elérné a *Byzantinoturcica* bibliográfiai utalásainak teljességét. Megtaláljuk benne nemcsak a nyugati kritikai irodalom szokásos anyagát, hanem a keleteurópai és balkáni bizantinológiai, turkológiai, archaeológiai és történeti irodalom hatalmas idevonatkozású anyagát is. Az orosz és szovjet, a szerb, az újgörög és magyar szakirodalom páratlanul gazdag adattárát gyűjtötte itt össze M., mégpedig bámulatraméltó akribiával. A nemzetközi szakirodalomnak ez a mélyenjáró ismerete szinte egyedülálló a filológiai irodalom más ágaiban is. Túlzás nélkül elmondhatjuk tehát, hogy M. *Byzantinoturcicája* nagy értéket jelent a nemzetközi bizantinológiai, orientalisztikai és történeti kutatás számára. Új, lényegesen átdolgozott kiadása kétségtelenül sokáig nélkülözhetetlen segédeszköze lesz ezeknek a studiumoknak, amelyek mind köszönettel tartoznak a Német Tudományos Akadémia Görög—Római Ókortudományi intézetének e nagy értékű mű új kiadásának közzétételéért.

Az alábbiakban csak néhány megjegyzést kívánunk tenni a nagy mű egy részletével kapcsolatban:

A mű egyik legfőbb erőssége, amint már fent rámutattunk, éppen a kézirati anyag igen mély ismeretében van. Ezen a téren nem volna könnyű hiányosságokat találni benne, de néhány kisebb jelentőségű hiányt természetesen meg lehet említeni. Így például a Pseudo-Callisthenes III. könyvét és ezzel az egész regényt lezáró fejezet végén található névjegyzéket M. (I. 466) a «Notitia de populis A» néven a Nagy Sándor regény β recenzióját képviselő leideni (Vulc. 93) kézirat szerint idézi, amelyet még egy tőle felfedezett változattal (Cod. Vat. 952. saec, XV, fol. 176v—177r) egészít ki, amely csak ezt a névjegyzéket tartalmazza. A kérdéses lista zárórészletét azonban J. Zacher (Pseudo-Callisthenes. Halle, 1867. 21) még az R kézirat szerint is közli, amely egyébként a regény γ változatát képviseli (Cod. Barocc. N 20 saec. XIV): *Αἰγυπτίους, τοῖς κατοικοῦσι τοῖς σκοτεινοῖς τόποις, Ἑβραίους, Θριμβήτας, Κούσκους, Χαζάρους, Βουλγάρους, Χουνάβους, Πίνσας, Αἰθίοπας, καὶ Ῥωμαίους, τοὺς νικητόρας στρατιώτας, τοὺς δὲ λοιποὺς χωρὶς πολέμου ὑπετάξαμεν, καὶ φόρους ἐτέλεσαν.*

A Nagy Sándor-regény β recenzióját képviselő B kézirat egyik helyén (III. 29) az Olympiashoz küldött levél végén az összes többi változattal szemben még szó van arról, hogy Nagy Sándor a tisztátalan népek elzárása után a türkök és örmények között vonult át, s ugyanitt szó van a türk uralkodóról is (Ps. Call., ed. Müller, p. 143):

Διεχώρησα δὲ ἀνὰ μέσον Τούρκων καὶ Ἀρμενίων, κἀκεῖθεν ὥρμησα εἰς αὐτοὺς ὡς λέων εἰς θῆρας, καὶ ἀπέκτεινα ἐν ὁμοφαίᾳ ἅπαντας αὐτῶν καὶ τὸν αὐτῶν βασιλέα καὶ ἐσκύλευσα τὰ μέλαθρα αὐτοῦ, τοῦ καλουμένου Κάνου, καὶ ἐπέβη εἰς τὰ αὐτοῦ βασίλεια. Εὗρον δὲ ἐκεῖ καὶ Κανδαύλην τὸν υἱὸν Κανδάκης τῆς βασιλίσσης Ἰνδικῆς χώρας σὺν τῇ αὐτοῦ γυναικὶ ἐν οἴκῳ ἠσφαλισμένους. Καὶ ἐξελὼν αὐτοὺς ἐπυνθανόμην παρ' αὐτοῦ πῶς ἐχειρώθη ὑπ' αὐτῶν, καὶ ἀπεκρίθη λέγων, ὅτι «Πρὸς θήραν ἐξῆλθον εὐφρανθῆναι βουλόμενος σὺν τῇ ἐμῇ γυναικὶ ἐπὶ χώρας ὁδεύοντες, ἔχων μετ' ἑαυτοῦ πεντακοσίους παῖδας μετὰ λεοντοπάρδων καὶ κυνῶν καὶ ἱεράκων. Καὶ ἄφνω ἐπέβησαν εἰς ἡμᾶς καὶ ἀπέκτειναν τοὺς σὺν ἐμοὶ ἅπαντας, ἐμὲ δὲ χειρωσάμενοι καὶ τὴν ἐμὴν σύζυγον ἤγαγον πρὸς τὸν ἑαυτῶν βασιλέα, καὶ ἐφρούρησεν ἡμᾶς βουλόμενος θυσιάσαι τῷ ἑαυτοῦ θεῷ. Καὶ νῦν καλοκαγαθία παρήγαγε σε ἐν ταῦτα, καὶ ἰδοῦ ἐσμὲν ἐνώπιόν σου, δέσποτα Παγκράτιστεν» Καὶ ἐκέλευσα φυλαχθῆναι αὐτοὺς καὶ παντοίας τιμὰς ποιῆσαι αὐτοῖς, καὶ μεθ' ἡμέρας δύο ἀπέστειλα αὐτοὺς πρὸς Κανδάκην τὴν βασίλισσαν.

— Bizantinológiai oldalról már szó esett arról, hogy a Byzantinoturcicában néha nagyon különböző értékű munkák kerülnek egymás mellé a bibliográfiai felsorolásokban (Dölger: Byz. Zeitschr. 1958: 381). Ez természetesen aligha kerülhető el egy bibliográfiai feladatokat is teljesítő műnél. Mégis, bizonyos esetekben egyes feltevések ismertetésétől talán el lehetett volna tekinteni, amelyeket a szerző egyébként sem mint nézete szerint is helyes magyarázatokat ad elő. Így például a *Στεμβισχάγαν* lemma alatt M. kérdőjellel ugyan, de utal W. Haussig bizarr magyarázatára (H: *Siembi-qayan?*) és az ott javasolt emendációra is (*Σιεμβιχάγαν*), bár az egész szakirodalom egyetért abban, hogy a M.-tól is idézett, általánosan elfogadott magyarázat (H: *Ištämi-qayan?*) mind történeti, mind pedig nyelvi szempontból kifogástalan. A feltételezett *Σιεμβιχάγαν* emendációnak a lemmák közé való felvétele (S. 275: utalással a helyes *Στεμβισχάγαν* olvasatra) szintén mellőzhető lett volna. A *Σπαρζευγοῦν* név általánosan elfogadott magyarázat szerint szintén mind történetileg, mind pedig nyelvileg kifogástalanul azonosítható a nyugati türk *Išbara-jebgu* méltóságnévvel. A Haussig-féle emendációra való utalás (*Σπαρζεγγοῦν, H: Sparsänun*) tehát itt is feleslegesnek látszik. Ugyanez mondható el Haussig *Ἐβτέλ* (s. v. *Ἐκτέλ*) és egyéb olvasatairól is. Általában a H alatt felsorolt, gyakran teljesen elvadult, erőszakos emendációkon alapuló vagy nyelvészeti okból ma már nyilvánvalóan helytelen magyarázatok rövid ismertetését, minthogy azok sem a szerző, sem pedig a szakirodalom nézetét nem tükrözik, helyesebb lett volna elhagyni, annál is inkább, mert a mű célkitűzései közé nem tartozott a tudománytörténeti teljesség. — A II. 31—36 oldalán található táblázat, amely a török hangokat visszaadó görög betűket állítja össze és mindegyik esetben bizonyos számú példát tartalmaz, jórészt figyelmen kívül hagyja a barbár alakokhoz fűződő nyelvi problémákat, pedig nem kétes, hogy a bizánci alakok nyelvi értelmezése is csak az átvett eredeti pontos hangalakjának megállapítása után lehetséges. Így az esetek igen nagy részében nemcsak a táblázatban megadott eredeti hangalakkal, hanem más lehetséges eredeti hangalakokkal is számolnunk kell. Így, hogy csak egy példát említsünk: az *Ἀμβαζούκης* forma egy jól ismert iráni nyelvet tükröz, amelynek általánosan elfogadott etimológiája (**an-bazuk*) van. Az iráni alakban tehát egyáltalán nem fordul elő a táblázatban megadott *j* hangérték. Hasonló példát azonban szinte a táblázatban megadott minden egyes példacsoportból lehetne felhozni. Ez azt jelenti, hogy az itt megadott megfelelések nem tekinthetők «szabályos» megfeleléseknek, s így általános tájékoztatóul is csak bizonyos korlátok között használhatók. Sokkal fontosabb az a

filológiai tájékoztatás, amelyet M. műve más részeiben nyújt az egyes nyelvmaradványokról, feljegyzésük körülményeiről, az esetleges közvetítésről, a feljegyzés koráról, a kézirati változatokról stb., stb., ami valóban nagy mértékben megkönnyíti mind a barbár, mind pedig a görög forma nyelvi értelmezését. A barbár szavak görögösítéséről (II. 37) szólva a Septuaginta hatásáról is célszerű lett volna említést tenni. Aligha kétes ugyanis, hogy olyan formák mint pl. *'Αβιμέλεχ, Νεφθαλῖται, Ζιέβηλ* függetlenek lennének a bibliai *'Αβιμέλεχ* formától, a *Νεφθαλείμ* névalaktól és az *-ηλ*-re végződő bibliai nevektől. — M. nézete szerint (II. 9—10) a bizánci *ἡ ... μεγάλη Βουλγαρία* is azok közé a görög kifejezések közé tartozik, amelyek egy barbár eredeti pontos görög megfelelői. Ilyen neveket azonban *(Magna Graecia* stb.) nagy számmal ismerünk görög—latin területről, de eddig egyetlen török példával sem tudnánk bizonyítani török eredetüket. Helyesebbnek látszik tehát, hogy ha mind a *ἡ ... μεγάλη Βουλγαρία* mind pedig a szintén «Nagy Bulgária» jelentésű arab *Bulğār al-aʿzam* szavakban eredeti görög kifejezést, illetőleg annak arab fordítását látjuk. A bolgárok dunai honfoglalása jól ismert tény volt Bizáncban, s a bolgár honfoglalásra vonatkozó legenda Bizáncból terjedt tovább mind az arabokhoz, mind pedig az örményekhez (Ps. Moses Xorenacʿi Földrajza). Érdekes, hogy a bolgár honfoglalás legendája bizánci forrásból középperzsa közvetítéssel a szírekhez is eljutott.

CZEGLÉDY KÁROLY

GILGAMES. ÉKÍRÁSOS AKKÁD EPOSZOK. (Magyar Helikon 1960.) Fordította *RÁKOS SÁNDOR*. Válogatta és az utószót írta *KOMORÓCZY GÉZA*. 253 lap.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a Magyar Helikon új kiadványa kulturális életünkben hézagpótló jelentőségű. Első ízben látott napvilágot magyar nyelven olyan kötet, mely alapos áttekintést nyújt a nagyközönség számára az akkád irodalom legnagyszerűbb alkotásairól és fő problémáiról.* A kötet nem szigorúan tudományos, hanem elsősorban népszerűsítő célzattal készült; Komoróczy Géza szakértelme azonban olyan színvonalat biztosított a műnek, hogy szakemberek is haszonnal forgathatják.

A válogatás az akkád *epika* legfontosabb területeit igyekszik felölelni. (Teremtés, A hét gonosz szellem, Két töredék az ember teremtéséről, Ištar pokolra száll, Nergal és Ereškigal, Az isteni viharmadár, Zu, Adapa, Etana mennyei útja, Gilgameš.) Rákos Sándor költői és műfordítói tehetségét kemény próba elé állították a tartalmilag gyakran nehezen értelmezhető mitológiai szövegek. A bonyolult problémák megoldásánál mutatott mértéktartó, a szöveg gördülékenységét és könnyen olvashatóságát azonban nem veszélyeztető óvatossága, finom érzéke, mellyel egy általa nem ismert nyelven írott költészet világába bele tudta magát élni, méltán biztosítja számára a szakemberek őszinte elismerését is. A fordítás természetesen *nem filológiai jellegű*, tartalmilag azonban mindvégig pontosságra törekvő, a szöveg szellemét, s amennyiben ez lehetséges, versformáját is szigorúan szem előtt tartó. Az egyes művek tolmácsolása véleményünk szerint nagyjából egyenletes színvonalat mutat. Kiemelkedő teljesítményt jelent az Enuma eliš. (Teremtés.)

Kass János ízléses illusztrációi jól alátámasztják az egyes költemények hangulatát. Sajnálatos, hogy az orientalisztikában járatlan olvasót a képek jelentéséről semmiféle magyarázat sem tájékoztatja.

Az ókorral foglalkozó kutató természetesen elsősorban a kötet Komoróczy Gézától írt utószavában talál olyan problémákat, melyek a következő években a tudományos irodalmat is foglalkoztatni fogják. A szerző ugyanis nem szorítkozik az ékírásos irodalommal kapcsolatos elcsépelt közhelyek ismételgetésére, hanem kutatásainak egyes új eredményeit is itt adja először közre. Tekintettel arra, hogy ezek bővített formában rövidesen külön tanulmányokban is megjelennek, most csak egy-két részlettel kívánunk foglalkozni.

Ištar pokolraszállását a szerző misztériumjátéknak értelmezi, s a Gilgameš új-asszír változatával való egybevetés alapján ennek egy VII. századi átdolgozását is sikerül kimutatnia. Az eposz régi formájában fontos szerepet betöltő országkatalógus későbbi elhagyását teljesen logikusan az időközben bekövetkező nagy politikai változásokkal magyarázza. (197)

* A vízözön-elbeszélés kitűnő fordítását adja *Dobrovits A.*: Világirodalmi antológia. Bp. 1952. I. k. 49 skk. Bevezetése pedig az eposz és az akkád irodalom marxista értékelését nyújtja.

A szerző az Etana-eposz erősen vitatott kimenetelének kérdését is tárgyalja. Optimista befejezés látszik valóban a leghihetőbbnek. (201). Etana és Gilgameš történetében sok rokon vonás figyelhető meg, s eszmei mondanivalójuk sem áll távol egymástól. (203)

A legtöbb probléma természetesen a Gilgameš-eposszal kapcsolatosan merül fel. Az ó-babiloni és az új-asszír változat viszonyának kérdésében Komoróczy az alapvető azonosságra mutat rá. A legfontosabb eltérést a XII. táblának az eposzhoz való csatolása jelenti.

Érdekes és újszerű bizonyítását találjuk annak, hogy a Gilgameš-eposz késői változatának bevezetése a VII. században keletkezett. A szöveg ugyanis meglepő hasonlóságot mutat az Aššurbânapli-könyvtár ex librisével. Mindkét tábla Gilgameš, illetve Aššurbânapli tudományokban való járatosságát és az ősi múlt iránti érdeklődését magasztalja. Elképzelhető tehát, hogy az eposz késői átszövegezője hősét kora hódító és tudós uralkodójának képére igyekezett átformálni. (207—8) A hanyatló kultúrák múltba tekintése egyébként közismert történelmi jelenség. Elég, ha ezzel kapcsolatosan Nabûna'id régészeti érdeklődésére, vagy az egyiptomi saisi és a későbbi periódusok archaizáló irányzataira utalunk.

Felvetődik a kérdés, hogy az eposz VII. századi megfogalmazásában Gilgameš és Uruk város konfliktusa nem az új-asszír kor viszonyainak tükröződését jelenti-e. Ismeretes ugyanis, hogy III. Tukulti-apil-ešarra és V. Šulmânu-ašaridu megszüntette Aššur és más városok kiváltságait. Ezeket II. Šarrukîn állította helyre. A távoli vidékekre vezetett hódító hadjáratok természetesen akárcsak Gilgameš kalandos vállalkozásai, bő zsákmányt jelentettek a városok számára. A régi tekintélyes városok azonban kiváltságaikat a világbirodalom viszonyai között is fenn akarták tartani.

Az eposz pesszimista vagy optimista alapszemléletének meghatározása rendkívül nehéz probléma, s pro és contra itt számos súlyos érv sorakoztatható fel. Komoróczy nagy érdeme, hogy az egyoldalúan szellemtörténeti alapokon nyugvó kísérletek után a korabeli politikai helyzetnek megfelelő ideológiát keres az eposz befejező részében is. Az akkori politikai viszonyok zavaros és ellentmondásos jellege a tisztánlátást erősei megnehezíti. Kétségtelen, hogy Asszíria legnagyobb kiterjedését éppen Aššurbânaplu alatt érte el, megkezdődött azonban már azoknak az erőknek a tömörülése, melyek néhány évtized múlva Asszíriát megsemmisítették. Az elkerülhetetlen pusztulás megsejtése és az uralkodó osztály erőltetett optimizmusa hozta létre a Gilgameš ellentmondásos befejezését. Ezzel a résszel a legszorosabb tematikai kapcsolatban a VII. tábla új-asszír szövege áll. A haldokló Enkidut álmában egy szörny magával viszi az alvilágba, ahol vigasztalan kép tárul a hős elé. Az alvilág sötét birodalmában e szöveg szerint mindenkinek *egyenlő* sors jut osztályrészül. Nincs szó arról, hogy az itt levő hősök, pl. Etana különleges elbánásban részesültek volna. A fejedelmeket megfosztják koronáiktól.

A korabeli, túlvilággal foglalkozó irodalom nagyjából ehhez hasonló képet fest. Ištar alvilágjárása, s Kumma herceg álma vigasztalan helynek ábrázolja az Irkallát. Az utóbbi részletes leírást ad a túlvilágot benépesítő ijesztő szörnyetegekről is.

A Gilgameš XII. táblája ezekkel szemben bizonyos mértékig kétségtelenül más szellemet képviselt. Ennek mesterkélt jellege jól látszik abból is, hogy Enkidu alvilágból felidézett szellemé első szavaival tiltakozik az ellen, hogy az alvilág állapotairól beszélnie kelljen. Saját szomorú sorsának ecsetelése után megemlíti ugyan, hogy a csatában elesett hősök az alvilágban családjuk körében pihennek, s a hűs vizet élvezik — mintha a görög halotti lakoma reliefeket látnánk —, ez a túlvilági boldogság azonban nem jutott Enkidunak sem osztályrészül, hiszen nem ütközetben halt meg. Az eposz pesszimista alaphangját. Gilgameš és Enkidu *egyéni* tragédiáját ez a mesterségesen beiktatott befejezés sem tudja megváltoztatni. Komoróczy joggal utal ennek a résznek erőltetett jellegére. Az eposznak a főszereplőkre nézve kilátástalanul komor befejezését úgy látszik a korabeliek sem tekintették igazságosnak. Erről tanúskodik pl. az a szöveg, mely Gilgameshez, mint a túlvilág bírájához intézett imádságot tartalmaz. Küzdelmes életpályája, hőstettei eszerint mégis elnyerték jutalmukat. Az új-asszír szerkesztő és átdolgozó finom irodalmi érzékét dicséri az a tény, hogy bár az uralkodó osztály korabeli ideológiájának engedményt tett, az eposz töretlen vonalát, melynek szükségképpen a két hős emberfeletti célkitűzéseinek bukásával kellett végződnie, nem bontotta meg egy túlvilági uralmat juttató befejezéssel.

KÁKOSY LÁSZLÓ

W. BAUMGARTNER: ZUM ALTEN TESTAMENT UND SEINER UMWELT. Ausgewählte Aufsätze. Leiden 1959. VIII, 396. [1] l.

W. Baumgartnernek, a baseli egyetem nyugalmazott professzorának, az ókori Kelet nyelve és története neves kutatójának összegyűjtött dolgozatait veszi e kötetben az olvasó. Elöl található a szerző irodalmi munkásságának bibliográfiája, amely képet ad széles érdeklődéséről és látóköréről (1—26.).

Bennünket főképp a mese- és tárgytörténettel érintkező közleményei érdekelhetnek. Ide tartozik a Zsuzsanna-legendáról szóló két cikke (43—67.), de különösen az «Israelitisch—griechische Sagenbeziehungen» című tanulmánya (147—178.). Nagy olvasottság és adatismeret van benne, bár párhuzamai helyenként történetietlenek. Nem szisztematikus összefoglalás, hanem önkényesen egymás mellé rakott huszonegy meseelem feldolgozása, olykor felfedezése. Ezek: az élet kockáztatásával szerzett víz kiöntése. Ráháb-epizód, Jiftách, Ábrahám és az angyalok, Dina, Jóna, Lucifer, világkorszakok, vízözön, Lót lányai, Izsák feláldozása, Rúbén incestusa, József és Potifárné, József ellopatja serlegét Benjáminnal, Mózes kitétele a Nílusra, Mózes a sziklából vizet fakaszt, Sámson haja, Dávid bolondnak tetteti magát, Uriás-levél, az ellenség futást színlelve elhagyja gazdag táborát, Ibykus darvai-típus.

Egy-két apróságot pótolnék: 156. l. A Jóna-legendáról O. Komlós gyűjtését is felhasználhatta volna (Jubilee Volume in Honour of B. Heller. Bp., 1941. 208—222), amely angolul is hozzáférhető (Etudes Orientales à la Mémoire de Paul Hirschler. Bp., 1950. 41—61.). Waldapfel Imrének a tárggyal érintkező dolgozata magyarul csak most (Vallástörténeti tanulmányok. Bp., 1960. 384—401.), angolul már korábban megjelent (Oriens Antiquus. 5—12. Bp., 1945. 130—146.).

157. l. A Lucifer-mítoszt hordozó jesájai mondatban (XIV. 12.) ő nem Helál, hanem Hélél.

161. l. Lót leányainak mesetípusában nem a lerészegítés a lényeges, hanem, hogy a világpusztulástól (tűzözöntől) való félelmükben — az emberi nem fenntartására — követik el apjukkal tettüket. Lásd Scheiber, IMIT Évkönyve. 1938. 198—212; Stith Thompson: Motif-Index of Folk-Literature. I. Copenhagen 1955. 183. A. 1006. 2; 190. A. 1038; L. Ginzberg: על הלכה ואגדה. Tel Aviv 1960. 205—219.

274. l. «Das trennende Schwert» című cikkében a hálótársakat elválasztó kard típusának legkorábbi forrását a «Salamon ódái» című pszeudepigráf iratban leli meg (XXVIII. 4.). A héber forrásokhoz eszközölt kiegészítéseimet (Midwest Folklore. I. 1951. 228.) nem veszi fel a pótlások közé.

358. l. «Bibel und Volkskunde» című előadása nagyon elmemozdító. Természetesen egyes példákra szorítkozik csupán, és sok ismert részletet mond el: állatpereket (vö. hozzá: V. Aptowitzer, HUCA. III. 1926. 117—155; Osztern Salamon Pál, Ethnographia. XIX. 1908. 321. skk.), a mező szélének learatási tilalmát (vö. hozzá: J. Scheftelowitz: Alt-Palästinensischer Bauernglaube. Hannover 1925. 21—23.), Ezékiel meséjét az anyáról és leányáról (vö. hozzá: A. Kahana, Heller-Emlékkönyv. Bp., 1941. Héber rész: 61—65.) stb.

A kötethez nagyon kívánatos lett volna egy név- és tárgymutató.

SCHEIBER SÁNDOR

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

VERGILIUS-ÉLETRAJZOK

Vergilius életéről való ismereteink részint az író saját kijelentéseire, részint a kortárs írók megjegyzéseire támaszkodna, részint a későbbi életrajzi hagyományon alapszanak, elsősorban az ókori Vergilius-életrajzokon, amit itt-ott kiegészítenek későbbi írók adatai.[1]

A számunkra fennmaradt életrajzok közül kétségkívül a legfontosabb az, melyet a hagyomány Aelius Donatusnak, a IV. század közepén élt grammatikusnak a nevéhez fűz. A korai kéziratok közül ugyan egyben sincs kifejezetten Donatusénak nevezve, de az egyik régi kézirat az életrajz (és az Eclogákhoz írt bevezetés) előtt Aelius Donatus ajánló levelét adja, melyben Vergilius életrajzát és magyarázatait egy kortársának ajánlja. Aligha férhet kétség hozzá, hogy itt arról a Vergilius-életrajzról van szó, mely közvetlenül a levél után következik (s amit a későbbi kéziratok Donatusénak mondanak), még akkor is, ha az életrajz előtt nincs is külön kitéve a szerző neve. Ugyanezt bizonyítják egyes idézetek, melyek az életrajz szövegét, mint Donatusét idézik, így tanítványa, Servius, és egy 690 és 750 között keletkezett glosszárium.[2]

Az életrajz becsét azonban főleg az adja meg, hogy minden valószínűség szerint legnagyobb részében nem Donatustól való, hanem Suetoniustól, akinek Vergilius-életrajzát Donatus egyszerűen átvette (mint a Terentius-életrajzot), itt-ott kiegészítve, esetleg kihagyva vagy rövidítve.[3] Ez részint abból is következtethető, hogy az életrajz és a kétségtelenül Donatustól való Ecloga-bevezetés között egyfelől tárgyi ellentmondások, másfelől stílusbeli, nyelvhasználati különbségek mutatkoznak : így pl. az életrajz rendszeresen használ olyan eszközöket, amiket Donatus nyelvtudományi munkájában a kicsinyességig menően elítél (különféle idők használata egy mondaton belül), Suetoniusra azonban nagyon jellemzők stb. Ez az életrajz tehát valójában nem IV. századi, hanem a II. század elejéről való.

A többi életrajz közül kettő az, ami nevezetesebb. Az egyik Serviusnak, Donatus tanítványának, Vergilius híres magyarázójának, a másik Probusnak, a Nero korában élt nagynevű grammatikusnak a nevén maradt ránk. A Servius-életrajz végső soron valószínűleg Serviustól származik, mindenesetre erősen rövidítve.[4] A Probus-életrajz hitelességének kérdésében Riese disszertációja óta, aki hitelességét először vonta kétségbe, a legkülönfélébb nézetek kaptak hangot, a nagy többség szerint semmi köze az I. századi tudóshoz, s kétségtelen, hogy a ránk maradt szövegezés nem tőle származik.[5]

[1] A Vergilius és a kortársak műveiből kivehető adatok a legkényelmesebben az Eclogák és a Georgica *Ladewig—Schaper—Deuticke—Jahn*-féle kiadásának bevezetésében találhatók együtt (pp. IX—XII., *Jahn*tól ; a Catalepton hitelességét illetően újabban kritikusabb a kutatása). — Az életrajzokra vonatkozó irodalmat l. *Schanz—Hosius :* GRL II (1935) 31—2. és 34—7. — *H. Naumann :* Suetons Vergilvita. RhM 87 (1938) 375—6. ; *K. Bücher :* RE 8 A 1022—37. s. v. P. Vergilius Maro.

[2] Minderről *Naumann :* i. h. 337—44.

[3] *Naumann :* i. h. 349kk., aki csak a Sulpicius epigrammát és annak közvetlen bevezetését tartja donatusinak (vö. *E. Norden :* De vitis Vergilianis. RhM 61 (1906) 168—9.) Érvelése meggyőző *(Bücher* óvatosabb), de ez még nem jelenti feltétlenül, hogy a forrásait elég szuverénül kezelő Donatus nem hagyott ki semmit.

[4] *Bücher :* i. h. 1024.

[5] *A. Riese :* De commentario Vergiliano, qui M. Valerii Probi dicitur. Diss. Bonn 1862. A továbbiakról *Bücher :* i. h. 1025—6.

Az életrajzokkal kapcsolatban különösen két kérdés foglalkoztatta a kutatást : az egyik az életrajzoknak egymáshoz való viszonya, a másik az életrajzi hagyomány megbízhatósága. Az életrajzok egymáshoz való viszonyának kérdésében két — a részletekben egyébként nem mindenben egyező — vizsgálója a problémának, K. Wiesner és H. Naumann abban egyetért, hogy az összes többi életrajzok a Suetonius—Donatus-féle életrajzból erednek, s elvileg ugyan nincs kizárva, hogy számunkra nem ismeretes forrásokat is felhasználtak, de valószínűtlen, hogy a IV. században vagy még később jobb források álltak volna rendelkezésre, mint Suetonius korában.[6] — Ezzel szemben Bücher helyesen mutat rá arra hogy Suetonius életrajza aligha szorította háttérbe az egész korábbi tudományosságot, így főleg Probus gazdag munkásságát, s így azt aligha borította a IV. században teljes feledés. Sokkal valószínűbb, hogy az eltérő adatok nem valami korábbi egységes forrás elrontásából, illetőleg színezéséből adódnak, hanem eltérő hagyományból, ahol természetesen tovább vizsgálandó a hagyomány megbízhatósága.[7] A többi életrajzok tehát lényegében ugyan a Suetonius—Donatus-féle életrajzra támaszkodnak, de attól helyenként eltérnek, s esetleg jobb hagyományt őriznek. Így pl. Suetonius—Donatus azt mondja, hogy Vergilius ötvenkét éves korában halt meg. A téves adat nyilván inkluzív számítás eredménye. Az egyébként sok szempontból kifogásolható Probus-életrajz a helyes ötvenegy évet adja, aligha pontosabb számítás, inkább más forrás alapján.[8]

Nem kevésbé vitatott kérdés az életrajzok megbízhatósága. A múlt század végéig az életrajzok adatait általában hitelesnek tekintették, s adataikat egyeztetni próbálva állították össze Vergilius életrajzát. (Így pl. Ribbeck vagy nálunk Némethy.) A század elején azután megindult a kritika, mely először az életrajzoknak a földosztásra vonatkozó adatait támadta, azzal érvelve, hogy mivel a későbbiek nem sokat tudtak Vergilius fiatalságáról, költeményeinek, elsősorban az Eclogáknak allegorikus magyarázatával próbálták ismereteik hézagait kitölteni, s így az életrajzok történeti hitele édeskevés.[9] Abban természetesen, hogy mi az, ami hitelesnek tekinthető, eltérőek voltak a vélemények, mindenesetre Kroll még óvott attól, hogy a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntsük, és az életrajzok minden idevonatkozó adatát elvessük. Pedig éppen ez történt az életrajzok Diehl-féle — egyébként kitűnő és nélkülözhetetlen — kommentált kiadásában.[10] Diehl következetesen végigvitte a korábbi kritika álláspontját, s ahol erre a legcsekélyebb lehetőség volt, mindenütt igyekezett kimutatni, hogy az életrajzi hagyomány az életrajzot a vergiliusi költemények alapján, jórészt azok allegorikus magyarázatából és puszta fantáziálásból szőtte össze. A dolog ennek folytán úgy állt, hogy míg minden más ókori szerzőnél kedvező, ha az életrajzok adatai és a művek összhangban vannak, itt éppen ez ébreszt gyanút.

A Diehl-féle hiperkriticizmussal szemben, aminek folytán Vergiliusról kevesebbet tudnánk, mint akármelyik nevesebb kortársáról, legutóbb Bücher szállt szembe, aki rámutatott részint arra, hogy az eltérő változatok különböző forrásokra, nemcsak önkényes találgatásokra vezethetők vissza, részint arra, hogy Diehl olyasmit is hajlandó az allegorikus magyarázatnak tulajdonítani, amit semmiféle allegorizálással Vergilius műveiből kihozni nem lehet (pl. Vergilius testvéreinek neve). — De ezen túl is, ha tekintetbe vesszük, hogy Suetonius előtt mikor és kik foglalkoztak Vergiliusszal, valószínűtlennek kell tartanunk azt a nézetet, hogy az életrajzi hagyomány nagyobb része merő kitalálás. Probusra már Bücher utalt, aki az első század derekán működött, talán 57-ben költözött Rómába,[11] s így még beszélhetett olyanokkal, akik fiatalabb korukban beszélhettek Vergilius kortársaival. Quintilianus sem valószínű, hogy elfogadta volna az allegorikus értelmezést, ha ennek a történeti valóságban semmi alapja sem lett volna.[12] — De időben még korábbra is mehetünk. Éppen Suetonius említi, hogy Vergiliust az iskolában először Q. Caecilius Epirota olvastatta és magyarázta (*praelegit*).[13] Caecilius Epirota

[6] *K. Wieser:* Der Zusammenhang der Vergilviten. Diss. Erlangen 1926. ; *Naumann :* i. h. 370—4.

[7] *Bücher:* i. h. 1028.

[8] *Norden* íráshibára gondol, ami itt véletlenül egyeznék az igazsággal, (i. h. 173[1].), de ez nem látszik valószínűnek.

[9] Így többek között *F. Leo:* Hermes 38 (1903) 1 kk. ; *F. Vollmer :* Lesungen und Deutungen. SBer München 1909. 5 kk. ; *W. Kroll :* Randbemerkungen. RhM 64 (1909) 50 kk. stb.

[10] Die Vitae Vergilianae und ihre antiken Quellen. Herausgeg. von *E. Diehl.* Bonn 1911. Kleine Texte 72.

[11] *Helm :* RE 8 A 197 s. v. Valerii.

[12] Quint. 8, 6, 46—7.

[13] Suet. Gramm. 16.

Atticus szabadosa volt, Vergiliusnak kortársa ; ha a költeményeket olvastatta, nyilván Vergilius életéről is szólt valamit, s mint kortársa a kortársak ellenőrzése mellett, aligha fantáziálhatott egészen szabadon. Erre annál is kevésbé lehetett szüksége, mert Gallusszal bizalmas jó viszonyban volt, s így nyilván éppen Vergilius fiatalkoráról lehettek jó értesülései. Az ő munkássága pedig bizonyára nem maradt hatás nélkül a későbbi Vergilius-filológiára.

A Suetonius—Donatus-életrajz több ízben hivatkozik a barátok közlésére. Büchernek sikerült kimutatnia, hogy itt egységes, írásos forrással van dolgunk, amit az életrajz olyan esetekben is használt, amikor nem nevezi meg határozottan.[14] Ez a könyv természetesen nem készülhetett történetírói lelkiismeretességgel, de adatai, mint kortársaktól származó adatok mégis érdekesek, hiszen a kor viszonyait jól ismerő kortársak természetszerűleg nem találhattak ki a kor viszonyaival ellentétes adatokat. Suetonius egyébként, ahol, feltehetőleg, pontosabb adatok állottak rendelkezésre, úgy látszik, korrigálta is e forrás pontatlanságait (így a végrendelet kérdésében, ahol alkalmasint a végrendeletet magát is volt alkalma látni).[15]

Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy a Suetonius—Donatus-féle életrajz mindig a helyes adatokat adja. Így pl. a földosztás kérdésében a Servius Auctus kommentárjából összeállítható kép a reálisabb (ezért adjuk az idevonatkozó legfontosabb helyeket is). Eszerint Asinius Pollio járt közben Augustusnál Vergilius vagyonának visszaadása érdekében; mikor őt a perusiai háború után eltávolították, Alfenus Varus vette át a helyét, közben azonban Vergiliustól újra elvették a földet, amit Varus igyekezett orvosolni. Ebben a kérdésben a forrás talán magának Asinius Polliónak a történeti munkája lehetett.[16]

Mindent összevéve tehát az életrajzok adataiban nincs okunk elvileg kételkedni. Ha azonban valaki a Diehl-féle álláspontot teszi is magáévá, az életrajz annak számára is becses a Vergilius utóélet szempontjából : Ilyennek látták Vergiliust a II. században. Tudjuk, hogy e kép a későbbi időkben is változott, bővült, amint azt éppen a Donatus-életrajz egy késői kibővítése mutatja. Ez a kibővített Donatus már a középkori varázsló, mindenhez értő Vergilius-képet is beledolgozza a régi anyagba. Épp ezért ebből is közlünk egy részletet, mely nemcsak a tudós Vergiliust ábrázolja, hanem egy kicsit rávetíti a nagyok szűkmarkúságára szellemesen rápirító népi hős vonásait is. Ennek az életrajznak a 15. századinál nincs régibb kézirata, s Norden tartalmi okokkal is bizonyította, hogy nem is régibb ennél az időnél.[17] A 19. századig azonban ez szerepelt a kiadásokban mint Vergilius életrajza.

Fordításunkban a Diehl-féle kiadást használtuk; C. Hardie kiadását, mely az Ellis-féle Appendix Vergiliana kiadásához csatlakozva jelent meg (Oxford 1954.) sajnos nem láttuk. A fordítás iskolai munkában és iskolai munka számára készült. Épp ezért helyesebbnek találtuk kihagyni a Suetonius—Donatus-életrajzból a Vergilius szerelmi életére vonatkozó, néhány sornyi, pletyka-jellegű közlést, melyet már Asconius cáfolt. Egyébként a szöveg teljes.

A SUETONIUS—DONATUS-FÉLE ÉLETRAJZ

(1) A mantuai P. Vergilius Maro középszerű szülőktől származott, különösen ami az apját illeti, aki — mint egyesek mondják — fazekasmester volt, többek állítása szerint pedig valami Magius nevű viatornak kezdetben a bérese, később szorgalma folytán a veje, aki erdők vásárlásával és méhek gondozásával kitűnően növelte vagyonkáját. (2) Cn. Pompeius Magnus és M. Licinius Crassus első consulsága alatt, október 15. napján született, egy Andes nevű faluban, ami nincs messze Mantuától. (3) Anyja, mikor vele terhes volt, azt álmodta, hogy babérágat szült, ami a földet érintve megeredt, s azonnal érett fa formájúvá nőtt fel, telve különféle gyümölcsökkel és virágokkal. A következő reggelen azután férjével a szomszédos faluba igyekezve az

[14] *Bücher :* i. h. 1034—6.
[15] *Bücher :* i. h. 1060—1.
[16] *Bücher :* i. h. 1048—51.
[17] *Norden :* i. h. 166—7.

útról letért, és az útszéli árokban világra hozta gyermekét. (4) Azt mondják, hogy a csecsemő, mihelyt megszületett, nem sivalkodott, és annyira szelíd arcú volt, hogy szerencsés születése felől már akkor nem kétséges reménységet ébresztett. (5) Ehhez más előjel is járult, amennyiben a zöld nyárfa-ág, amit a vidék szokása szerint a születésnél rögtön azon helyben leszúrtak, olyan rövid idő alatt megerősödött, hogy egyforma lett a sokkal előbb ültetett nyárfákkal. Ezt ettől kezdve Vergilius fájának nevezték, sőt, azt szent tiszteletben is részesítette főleg az ott fogadalmat tevő és teljesítő viselős nők vallásos hite.

(6) Élete első éveit Cremonában töltötte, egészen a férfitoga felöltéséig, amit születésének tizenötödik évében, ugyanannak a két férfinak másodszori consulsága idején, akik alatt született, vett fel. Történetesen ugyanazon a napon húnyt el a költő Lucretius. (7) Vergilius pedig Cremonából Mediolanumba, s kevéssel azután a Városba ment.

(8) Nagy testű és termetű volt, sötétbarna színű, arca parasztos, egészsége változó, ugyanis többnyire a gyomrától, torkától meg fejfájástól szenvedett, gyakran hányt vért is . . .

(11) Ami életét egyébként illeti, köztudomású, hogy olyan tiszta tekintetű és jellemű volt, hogy Nápolyban a nép Partheniasnak (Szűziesnek) nevezte, és ha olykor Rómában, ahová igen ritkán ment csak, meglátták az utcán, az őt követők és mutogatók elől a legközelebbi házba szökött. (12) Mikor pedig Augustus valaki száműzöttnek a vagyonát neki felajánlotta, nem vette a lelkére, hogy elfogadja.

(13) Barátainak bőkezűségéből vagyona majdnem tízmillió sestertius volt, s házat tartott Rómában az Esquilinuson, Maecenas kertjei mellett, noha legtöbbnyire campaniai és szicíliai visszavonultságában élt. (14) Szüleit már felnőtt korában vesztette el (akik közül apja megvakult), úgyszintén két édestestvérét, a még serdületlen Silót és a már felnőtt Flaccust, akinek halálát Daphnis neve alatt siratja.[1] (15) Egyéb tanulmányai között az orvostudománnyal és főleg a matematikával foglalkozott. (16) Bíróság előtt pertárgyaláson összevissza egyszer szerepelt és többször nem is, ugyanis Melissus[2] állítása szerint a beszédben igen lassú volt, s szinte a műveletlen ember benyomását keltette.

(17) Már mint gyermek a költészetre lévén elhivatva, Ballistáról, az iskolamesterről,[3] akit hírhedt rablásaiért megköveztek, ezt a distichont írta:

Kőhegy rejti el itt Ballistát sírba temetve,
Járj, utazó, békén, nappal is, éjszaka is.

Azután tizenhat éves korában megírta az Apróságok-at (Catalepton), a Priapusi költemények-et, az Epigrammák-at, az Átkok-at (Dirae), a Sirály-t (Ciris), majd a Szúnyog-ot (Culex). (18) Ennek témája a következő: Amíg a fa

[1] Az 5. eclogában.

[2] Valószínűleg C. Melissus, Maecenas szabadosa (Suet. Gramm. 21.), s nem Aelius Melissus, Gellius kortársa, akire, mint lehetőségre, Diehl gondol. Hasonlót mond egyébként az idősebb Seneca is (Contr. exc. 3, praef. 8.).

[3] Az «iskolamester» jelentheti a gladiátor-iskola vezetőjét éppúgy, mint a betűvetés oktatóját, de az előbbire kézenfekvőbb gondolni. Focas, a Donatus-életrajz későbbi versbeszedője (valószínűleg 5. sz. eleje), szabályos kettős életté színezi ki ezt az adatot: Ballista nappal tanít, éjszaka útonállással foglalkozik (Foc. 34—6.).

alatt a forróságtól eltikkadt pásztor elszunnyadt, kígyó mászott felé, s ugyanakkor egy szúnyog röppent elő a mocsárból. Ez beleszúrta fullánkját a pásztor homlokába, mire az rögtön eldörzsölte a szúnyogot, de a kígyót is megölte, s azután a szúnyognak síremléket állított, és ezt a distichont írta rá:

Im, ezen érdemedért, kis szúnyog, a nyájnak az őre
Élted ajándékát temetéseddel viszonozza.[4]

Megírta az Aetnát is, ami azonban vitás. (19) Majd, amikor római tárgyba fogott bele, szembetalálva magát az anyag nehézségével, a Bucolicára tért át, leginkább, hogy Asinius Polliót, Alfenus Varust és Cornelius Gallust magasztalja, akik a földosztás alkalmával, amit a Philippi-i győzelem után a triumvírek parancsára a Pón túl a kiszolgált katonák számára hajtottak végre, neki mentességet biztosítottak. (20) Azután megírta a Georgicát, Maecenas tiszteletére, aki neki, mikor még csak alig ismert ember volt, segítséget nyújtott egy veterán erőszakosságával szemben, aki a földdel kapcsolatos viszálykodás során, szóváltás közben kevés híján megölte. (21) Legutoljára kezdte el az Aeneist, ezt a változatos és sokrétű tárgyat, mintegy a két homérosi költemény mintájára, melyben éppúgy szerepelnek latin, mint görög nevek és dolgok, és amely — márpedig erre törekedett leginkább — egyszerre tartalmazza Róma és Augustus eredetét. (22) Azt mondják, hogy mikor a Georgicát írta, naponként kora reggel igen sok verssort fogalmazott meg magában, azokat le is szokta diktálni, majd egész napon át újra meg újra foglalkozva velük, számukat egészen csekélyre csökkentette, igen találóan azt mondva, hogy költeményét a nősténymedve módjára szüli, és végül is nyalogatással formálja ki.[5] (23) Az Aeneist elhatározása szerint először prózai formában, tizenkét könyvre felosztva, részletenként dolgozta ki, aszerint, hogy melyikhez volt kedve, és semmit nem a sorrend kedvéért véve elő. (24) És hogy a lendületet semmi ne késleltesse, volt amit befejezetlenül hagyott, másokat egészen hevenyészett kifejezésekkel mintegy megtámogatott, amiről tréfából azt mondogatta, hogy tartóoszlopokul helyezi el azokat a mű megtámogatására, míg erősebb oszlopok nem kerülnek a helyükre. (25) A Bucolicát három, a Georgicát hét, az Aeneist tizenegy évig készítette el. (26) A Bucolicát olyan sikerrel adta ki, hogy színpadon a színészek is gyakran előadták. (27) A Georgicát az actiumi győzelem után[6] visszatért, és torka rendbehozása céljából Atellaban tartózkodó Augustusnak egymást követő négy napon át felolvasta, úgy, hogy mikor torka már nem bírta, az olvasást Maecenas vette át tőle. (28) Bájjal és valami csodálatos csáberővel olvasott fel. (29) Seneca állítása szerint Iulius Montanus költő azt szokta mondani, hogy kész volna Vergiliustól egyet-mást elrabolni, ha vele lehetne hangját, tekintetét, megjelenítő erejét is, mert míg ugyanazok a versek az ő előadásában jól hangzanak, addig

[4] Culex 412—3.

[5] A szöveg megrövidíti Vergilius kijelentését, amit Gellius pontosabban őrzött meg: «P. Vergilius barátai és hozzátartozói azokban, amit jelleméről és szokásairól az utókorra hagyományoztak, azt állítják: azt szokta mondogatni, hogy medve módra szüli a verseket. Mert amiképpen ez az állat előbb formátlan és rút szülötteket hoz a világra, azután pedig amit így a világra hozott, nyalogatással formálja és alakítja, úgy az ő szellemének újszülöttei is nyers és tökéletlen kinézésűek, de azután szüntelen foglalkozás és ápolgatás révén megadja nekik az arcvonásokat.» (Noct. Att. 17, 10, 2—3.)

[6] Augustus csak 29 végén vagy 28 elején tért vissza Itáliába; atellai tartózkodásáról más források nem beszélnek.

nélküle üresek és tompák.[7] (30) Az Aeneisnek, alig hogy belefogott, olyan nagy híre támadt, hogy Sextus Propertius nem habozott így beszélni:

Félre ti rómaiak, görögök hátráljatok innen,
Nagy s szebb készül most, mint a homérosi mű.[8]

(Borzsák I. ford.)

(31) Augustus pedig, mert éppen a cantabriai hadjáratban távol volt,[9] tréfásan könyörgő, sőt, fenyegető levelekkel sürgette, hogy «neki az Aeneisből» — ezek az ő saját szavai — «vagy a költemény vázlatát, vagy valami részletét küldje el». (32) Mégis csak sokkal később, mikor már az anyag feldolgozása be volt fejezve, olvasott fel neki három könyvet teljes egészében, a másodikat, a negyediket és a hatodikat, de ezt az Octaviára gyakorolt ismeretes hatással, aki, minthogy a felolvasásnál jelen volt, a fiáról szóló ama verssoroknál: «Te Marcellus leszel . . .»,[10] mint mondják, elájult, és csak üggyel-bajjal lehetett életre kelteni. (33) Többeknek is olvasott fel, de nem sokszor, és nagyjából azokat a részeket, amelyek felől bizonytalanságban volt, hogy annál inkább kikutassa az emberek véleményét. (34) A hagyomány szerint Erós, szabadosa és írnoka, késő vénségében azt szokta mondogatni, hogy egyszer felolvasás közben két félverset rögtönözve kiegészített. Mikor ugyanis idáig megvolt: *Misenum Aeoliden* hozzátette: *quo non praestantior alter*, s ismét ehhez: *aere ciere viros*, hasonló hévtől elragadva ezt fűzte hozzá: *Martemque accendere cantu*, s erre Vergilius rögtön meghagyta neki, hogy mindkettőt írja bele a tekercsbe.[11]

(35) Életének ötvenkettedik évében, az Aeneisen az utolsó simításokat akarva elvégezni, elhatározta, hogy Görögországba és Kisázsiába húzódik vissza, és három évig semmi egyebet nem tesz, mint javítgat, hogy hátralevő életében csak filozófiával foglalkozhassék. De miután az útnak nekivágva Athénben találkozott a keletről Rómába visszatérő Augustusszal,[12] elhatározta, hogy nem válik el tőle, sőt vele együtt tér vissza. Miközben azonban Megarát, a szomszédos városkát, perzselő napsütésben megnézte, bágyadtság lepte meg, amit csak fokozott a félbe nem szakított hajóút, úgyhogy még sokkal betegebben érte el Brundisiumot, ahol pár nap múlva, szeptember 21-én, C. Sentius és Q. Lucretius consulsága alatt meghalt. (36) Csontjait Nápolyba szállították át, és ott helyezték sírba, ami a Puteoliba vezető út második mérföldkövén innen van. Erre a következő distichont írta:

Mantua szült, Calabria ölt meg, Nápoly a sírom,
Pásztori, földművelő, hősi dalom szava zeng.

(Nagy Ferenc ford.)

(37) Vagyonának fele részét mostohatestvérére, Valerius Proculusra hagyta, negyedrészét Augustusra, tizenkettedrészét Maecenasra, a többit

[7] Nem tudjuk, melyik Senecáról van szó, mert egyik Seneca fennmaradt műveiben sem olvasható ez a megállapítás. Iulius Montanus Augustus uralkodásának végén és Tiberius idejében virágzott költő.
[8] Prop. 3, 34, 65—6.
[9] A cantabriai hadjárat 27 és 25 között volt.
[10] Aen. 6, 884.
[11] Aen. 6, 164 és 165.
[12] Más források erről nem tájékoztatnak.

L. Variusra és Plotius Tuccára, akik Aeneisét halála után a Caesar parancsára kiadásra elkészítették. (38) Erről a dologról Sulpicius Carthaginiensisnek[13] következő versei maradtak fenn:

Vergilius meghagyta, a tűz gyors lángja eméssze
Mind el a művet, amely zengte a trójai hőst.
Tiltakozik Varius meg Tucca, te isteni Caesar
Megtiltod: teneked gondod a római múlt.
Pergamon így csaknem kétszer hullt tűzben a porba,
S majdnem egy új máglyán ég el a trójai vár.

(39) Mielőtt Itáliából eltávozott, arról tárgyalt Variusszal, hogy ha valami történnék vele, égessék el az Aeneist, de ez kijelentette, hogy semmiképp sem fog így cselekedni. Így hát végső gyengeségében állandóan a tartó tokot kérte, maga akarva azt elégetni. Minthogy azonban senki sem nyújtotta neki oda, vele kapcsolatban név szerint semmiféle óvintézkedést nem tett. (40) Egyébként ugyancsak Variusra és Tuccára azon feltétel mellett bízta rá írásait, hogy semmit belőle ki ne adjanak, amit ő már nem adott ki. (41) Varius azonban Augustus ösztönzésére kiadta, de csak nagyjából simítva át, úgy, hogy a be nem fejezett verseket is úgy hagyta. Ezeket hamarosan sokan próbálták befejezni, de megfelelően a dolog nehézsége miatt nem tudták, minthogy nála szinte valamennyi félsor teljes és tökéletes értelmű volt, kivéve azt az egyet: *Quem tibi iam Troia. . .*[14] (42) Nisus grammatikus[15] azt mondogatta, hogy ő úgy hallotta az öregebbektől, hogy Varius két könyvnek a sorrendjét felcserélte, s így ami most a második, azt a harmadik helyre tette át, azonfelül az első könyvnek a bevezetését is kiigazította, elhagyva ezeket a verssorokat:

Én, aki rég' vékony nádon dalom elfurulyáztam,
Majd a vadont hagyván a mezőket kényszeritettem,
Hogy tegyenek kedvére, akármily kapzsi a gazda,
(Kedves is annak e mű), most küzdelmes, riadalmas
Fegyvereket zengek s daliát . . .

(Csengery J. ford.)

(43) Nem hiányoztak Vergilius becsmérlői sem soha, s ez nem csoda, hiszen Homéros esetében is voltak ilyenek. Egy bizonyos Numitorius a Bucolica megjelenése után megírta az Antibucolicát, csak két eclogát, de nagyon ízetlenül parodizálva, amelyek közül az elsőnek a kezdete:

Tityrusom, ha togád melegít, mire bükktakaró még?

A következő:

Damoetas, micsodás ez a jószág, mondd te, latin tán?
Nem, a mi Aegonunk falujában szólnak eképen.[16]

[13] Valószínűleg az i. sz. 4. sz. elején élt költő.
[14] Aen. 3, 340.
[15] Nisus életideje bizonytalan.
[16] Az első ecloga esetében a *tegmine fagi* kifejezés volt a botránykő, a *tegmen* szó használata ilyen kapcsolatban szokatlannak, talán archaizálónak érződött, mert a *sub tegmine caeli* kifejezés Cicero Aratos fordításában (De nat. deor. 2, 44, 112) és Lucretiusnál kétszer is előfordul (1, 988.; 2, 662.). — A másik paródia a 3. ecloga kezdetének szól, ahol Vergilius a *cuius*[3] melléknévi alakot használta, ami megint csak régies sajátság *(Dic mihi, Damoeta, cuium pecus, an Meliboei?* Ezt csúfolja Numitorius sora: *Dic mihi, Damoeta, cuium pecus, anne Latinum?)* Fordításunkban a szintén népies-régies ízű «micsodás» szóval próbáltuk ezt érzékeltetni.

Valaki más, mikor ő a Georgicából ezt olvasta: «Pőrén szánts és vess», ezt tette hozzá: «Náthát kapsz tőle bizonnyal».[17] (Némethy G. ford.) (44) Van az Aeneis ellen is egy munka, Carvilius Pictoré, melynek címe Aeneomastix. M. Vipsanius azt állította, hogy ezt Maecenas hamisította, ő ennek az új, rosszindulatú versengésnek a kitalálója, mely nem dagályos, de nem is sovány, hanem közönséges szavakból álló, s éppen ezért burkolt.[18] (45) Herennius csak a hibáit, Faustus a lopásait szedte össze. De Octavius Avitus Hasonlóságok c. művének nyolc könyve is tartalmazza, hogy milyen verseket és honnan vett át.[19] (46) Asconius Pedianus könyvében, melyet Vergilius becsmérlői ellen írt, nagyon kevés kifogást támaszt vele szemben, azt is inkább a cselekménnyel kapcsolatosan, amit ti. többnyire Homérostól vett át, de, mint mondja, Vergilius ezt a hibát így szokta védeni: «Miért nem próbálják meg ők is ugyanazokat a lopásokat? Bizony észre fogják venni, hogy könnyebb Herculestől a buzogányt elragadni, mint Homérostól egy verset.» Mégis, elhatározta, hogy visszavonul, hogy mindent a rosszakarók kívánsága szerint végezzen.[20]

A SERVIUS-FÉLE ÉLETRAJZ

Az írók magyarázásánál a következőkre kell tekintettel lenni: A költő élete, a mű címe, a költemény minősége, az író szándéka, a könyvek száma, a könyvek rendje, magyarázat. Vergilius élete a következő: Apja Vergilius, anyja Magia volt, mantuai polgár. Ez venetiai helység. Különféle helyeken folytatta tanulmányait, mert Cremonában is, Mediolanumban is, Nápolyban is tanult. Annyira szemérmes volt pedig, hogy erkölcseiről kapta melléknevét, mert Partheniasnak (Szűziesnek) nevezték. Egész életében feddhetetlen ember volt, csak egy betegségben szenvedett, mert a szenvedéllyel szemben érzéketlen volt. Először egy distichont írt a rabló Ballistára:

Kőhegy rejti el itt Ballistát sírba temetve,
Járj, utazó, békén, nappal is, éjszaka is.

A következő hét vagy nyolc könyvet írta: Sirály (Ciris), Aetna, Szúnyog (Culex) Priapusi költemények, Apróságok (Catalepton), Epigrammák, Csaplárosné (Copa), Átkok (Dirae), Ezután, mikor Antonius és Augustus között kitört a polgárháború, a győztes Augustus a cremonaiak földjét, mert Antoniushoz húztak, felosztotta katonái közt. Minthogy pedig ez nem volt elegendő, a mantuai földeket is hozzátette. Ezeket nem a polgárok vétke miatt vette el, hanem a cremonaiakkal való szomszédságuk miatt. Ezért írja maga is a Bucolicában: Mantua, melyhez olyan közel épp a bajérte Cremona.[21] (Radnóti

[17] Georg. 1, 299.

[18] Valószínűtlen, hogy M. Vipsanius Agrippa Maecenast vádolta volna ilyen rosszindulatú mű tényleges szerzőségével. Carvilius Pictorról egyébként nem tudunk többet; művének címe Zóilos Homéromastix (Homéros ostora) c., Homéros hibáit vadászó művének címe után készült.

[19] Herenniusról, Faustusról, Avitusról azon túl, ami a szövegben áll, semmi közelebbit nem tudunk mondani. Minthogy az egész anyag minden bizonnyal Asconiusnak Vergilius becsmérlői ellen írott művéből van véve, valószínűleg az időszámítás forduló körül élhettek.

[20] Asconius Pedianus (i. sz. 3—88. vagy 9—76.), korának neves tudósa, számos íróval, köztük Ciceroval is foglalkozott.

[21] Ecl. 9, 28.

M. ford.). Földjeit elveszítve tehát Rómába ment, és felhasználva Pollio és Maecenas pártfogását, ő egyedül visszaszerezte a földet, amit elvesztett. Ekkor javasolta neki Pollio, hogy bukolikus költeményeket írjon, amiket, mint ismeretes, három évig írt és csiszolgatott. Azután megint Maecenas javasolta a Georgicát, amit hét évig írt és csiszolgatott. Ezt követőleg Augustus javaslatára az Aeneist írta, tizenegy évig, de nem csiszolta ki, és nem is adta ki, amiért is haldokolva úgy rendelkezett, hogy égessék el. Augustus azonban, hogy ilyen nagy munka el ne vesszen, megbízta Tuccát és Variust, hogy csiszolják át, azt az elvet követve, hogy a feleslegest elveszik, de semmit hozzá nem tesznek. Ezért találunk félig kész verseket, mint pl. «*hic cursus fuit*»,[22] mások pedig el vannak hagyva, mint pl. a kezdetén, mert nem a fegyverekkel kezdődött, hanem így:

Én, aki rég' vékony nádon dalom elfurulyáztam,
Majd a vadont hagyván a mezőket kényszerítettem,
Hogy tegyenek kedvére, akármily kapzsi a gazda,
(Kedves is annak e mű), most küzdelmes, riadalmas
Fegyvereket zengek s daliát . . .

(Csengery J. ford.)

És köztudomású, hogy a második könyvben ezeket a verseket elhagyták (itt következik Aen. 2, 567—88., s ezzel az életrajz meg is szakad.)

A PROBUS-FÉLE ÉLETRAJZ

P. Vergilius Maro október 15-én, Crassus és Pompeius consulsága idején született, Andes kis parasztfaluban, mely Mantuától harmincezer lépésnyire van.[23] Anyja Magia Polla, apja Vergilius volt, s szerény körülmények között nevelkedett. De amikor már az ékesszólás legnagyobb mestereinek szentelte magát, a polgárháború ideje szakadt rá, amit Augustus Antonius ellen viselt, s a mutinai utáni első háborúban földjeit a veteránoknak osztották fel. Azután Alfenus Varus, Asinius Pollio és Cornelius Gallus jóvoltából kárpótlást kapott, nekik a Bucolicában bókol. Később Maecenas jóindulata folytán a Caesar barátságába jutott. Sok évig élt előkelő nyugalomban, Epikuros tanait követve, Quintiliusszal, Tuccával és Variusszal különleges egyetértésben és barátságban. A Bucolicát huszonnyolc éves korában írta, Theokritost követve, a Georgicaban Hésiodost és Varrót. Miután az Aeneisbe fogott, Augustus a cantabriai háborúból nagy buzgóságáért tízmillió sestertiusszal tisztelte meg.[24] Calabriában halt meg, ötvenegy éves korában. Örököse Augustus, Maecenas és öccse Proculus volt. Sírján, mely a Puteoliba vezető út mentén van, ez az epigramma olvasható:

Mantua szült, Calabria ölt meg, Nápoly a sírom,
Pásztori, földművelő s hősi dalom szava zeng.

(Nagy F. ford.)

[22] Aen. 1, 534.

[23] Az adat kétségkívül téves; 30 000 lépés = 30 római mérföld, ami több mint 44 km, erre aligha lehetett volna azt mondani, hogy «Mantuától nem messze», mint az a Suetonius—Donatus-féle életrajzban olvasható. Egyébként már Dante korában Pietolét, ezt a Mantuától kb. egy órányira fekvő kis községet azonosították Andesszel.

[24] Suetonius—Donatus egész vagyonát mondja ennyinek. Nyilván az egyébként sem nagyon ügyes és lelkiismeretes kivonatoló alakította itt így át forrását.

Az Aeneist Augustus mentette meg, ámbár maga végrendeletében tiltja meg, hogy bármi abból, amit ő maga ki nem adott, megmaradjon, amit Servius Varus[25] is tanúsít ebben az epigrammában:

Vergilius meghagyta, a tűz gyors lángja emésszе
Mind el a művet, amely zengte a trójai hőst.
Tiltakozik Varius meg Tucca, te isteni Caesar
Nem magadért aggódsz, gondod a római múlt.

ÉLETRAJZI RÉSZLETEK A KOMMENTÁROKBÓL

Berni scholionok, 9. ecl. bev.: Ebben az eclogában Moeris, azaz Vergilius, úgy állítja be, hogy Rómába készül panaszra menni. Valami Claudius nevű katonával birtokolta ugyanis közösen a földet, aki csaknem megölte. Némelyek pedig azt mondják, hogy először Pollio adta vissza a földeket Vergiliusnak. Miután pedig Varus lépett Pollio helyére, megint elvették . . .

Servius Auctus, Ecl. 9, 11: . . . az «énekek»-et némelyek úgy értik, hogy ezek azok, amelyekkel Pollio közbenjárását Augustusnál a maga számára megnyerte, akinek eltávolítása után Vergiliust szerzeményéről megint kiűzték . . .

Servius Auctus, Ecl. 9, 27: Ugyancsak hízeleg Alfenus Varusnak, akit Augustus Pollio eltávolítása után mint legatust a Pón túli terület fölé rendelt . .

Servius Auctus, Ecl. 6, 6: . . . és Augustus Asinius Pollio eltávolítása után helyébe mint legatust Alfenus Varust állította, hogy a Pón túli tartományt és a földosztást irányítsa. Neki gondja volt arra, hogy a földet, amit Vergiliusnak visszaadtak, a veteránok el ne vegyék.

Servius, Bev. az Eclogákhoz, 3, 5 kk.: Vergiliust, aki ennek (a földnek) átvételére (Rómából Mantuába) utazott, ha a Minciusba nem ugrott volna, kicsi híján megölte Arrius centurio.

Servius Auctus, Ecl. 9, 1: Amikor Vergilius a földek mentesítését elérte, per támadt a határok ügyében közte és azok között, akik a tőszomszédságban kaptak földeket. Ezek közül egy Clodius nevezetű azt mondta, hogy ő Vergilius megölésével minden pernek végét veti. A költő előle, aki őt kivont karddal kergette, a szénégető kunyhóba menekült, és a kereskedő jóvoltából a másik oldalon kibocsáttatva maradt életben.

A KIBŐVÍTETT DONATUS-FÉLE ÉLETRAJZBÓL

. . . (7) Vergilius Cremonából Mediolanumba, s innen kevéssel utóbb Nápolyba ment. Itt igen elmélyülten foglalkozott a görög és latin irodalommal, végül teljes buzgalommal és igyekezettel az orvostudományra és a matematikára adta magát. (8) Mikor ezekben a dolgokban már másoknál műveltebb és jártasabb volt, a Városba ment. Rögtön elnyerte Augustus istállómesterének barátságát, és számos, a lovakat ért különféle betegséget gyógyított meg. (9) Az azonban úgy rendelkezett, hogy Vergiliusnak, akár egynek a lovászok közül, naponta bérül kenyeret adjanak. (10) Eközben a crotoniak csodaszép csikót küldtek a császárnak ajándékul, amely mindenkinek a véleménye

[25] A név tévedés, vö. *Norden :* i. h. 174.

szerint páratlan gyorsaság és kitűnőség reményével kecsegtetett. Mikor azonban ezt Maro meglátta, az istállómesternek azt mondta, hogy a csikó beteges kancától született, sem erőben, sem gyorsaságban nem fogja sokra vinni, és kiderült, hogy ez valóban igaz volt. Mikor az istállómester ezt Augustusnak előadta, az úgy rendelkezett, hogy a bérként adott kenyeret duplázzák meg. (11) Mikor megint Hispaniából kutyákat küldtek Augustusnak ajándékba, Vergilius ezeknek szüleit is meg leendő természetüket és gyorsaságukat is megmondta. Miután Augustus ezt megtudta, megparancsolta, hogy újból növeljék meg Vergilius kenyéradagját. (12) Augustus nem volt benne bizonyos, hogy Octavius fia-e vagy valaki másé, és feltételezte, hogy Maro ezt is fel tudja tárni, mivel a kutyáknak meg a lónak a természetét és szüleit is felismerte. (13) Mellőzvén tehát mindenkinek a véleményét, a ház belső részébe hívja őt, és megkérdezi, tudja-e, kicsoda, és micsoda hatalma van ahhoz, hogy embereket szerencséssé tegyen. (14) «Tudom», szólt Maro, «hogy te Augustus császár vagy, és csaknem olyan hatalmad van, mint a halhatatlan isteneknek arra, hogy akit akarsz, boldoggá tegyed.» «Az a szándékom» válaszolta a császár, «hogy téged boldoggá és szerencséssé tegyelek, ha kérésem szerint igazat mondtál.» «Bárcsak igazat tudnék kérdésedre felelni» szólt Maro. (15) Akkor Augustus így szólt: «Egyesek azt mondják, hogy én Octaviustól származom, mások azt gyanítják, hogy más férfitől.» Maro mosolyogva így szólt: «Könnyen megmondhatom, ha kívánságodra büntetlenül és szabadon kimondhatom, amit gondolok.» A császár erre esküvel erősíti, hogy semmi mondását nem veszi rossz néven, sőt mindenképpen megajándékozva fog tőle eltávozni. (16) Erre Maro szemét Augustus szemére szegezve ezt mondta: «Más élőlényekben könnyebben meg lehet ismerni a szülők tulajdonságait a matematika és a filozófia segítségével, az emberben ez sehogyan sem lehetséges. Hanem veled kapcsolatban van egy valószínű feltevésem, úgyhogy meg tudom mondani, mivel foglalkozott az apád.» Augustus figyelmesen várta, hogy ugyan mit mond. (17) «Amennyire a dolgot meg tudom ítélni — molnár fia vagy» mondta. A császár elbámult, és legott azt hányta-vetette magában, hogy ez hogyan lehetséges. Vergilius azonban félbeszakítva őt, így szólt: «Hallgasd meg, miből következtetem ezt. Mikor valamit kijelentettem, és előre megmondtam, amit megérteni és megtudni csakis igen művelt és a legjelesebb emberek képesek, te, a földkerekség ura, újra meg újra csak azt parancsoltad, hogy kenyeret adjanak bérül, márpedig az ilyen egy molnárnak vagy egy molnár fiának a dolga». (18) A császárnak tetszett a szellemesség, és nyomban így szólt: «De bizony te nem a molnártól, hanem a nagylelkű királytól fogod az ajándékokat kapni.» Ezután őt igen megbecsülte, és Pollio figyelmébe ajánlotta.

Fordította Ritoók Zsigmond tanár irányítása mellett, a budapesti Martos Flóra Leánygimnázium Latin Szakköre.*

* *Buchmüller Anna, Gácsi Klára, Nagy Katalin, Stummer Krisztina* II. b, *Pandula Judit, Varga Anna* III. a, *Berki Éva, Pelyhe Ilona, Skobrák Erzsébet, Toldi Mária, Uzsák Ágnes* III. b, *Varga Mária* IV. a, *Balogh Anna, Bódi Éva, Szögi Mária* IV. d oszt. tan.

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat beérkezett: 1961. II. 23. Példányszám: 500. Terjedelem: 14 (A/5) ív
61.53042 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MARÓTI EGON

DE SUPPLICIIS

A SPARTACUS-FELKELÉS SZICÍLIAI ÖSSZEFÜGGÉSEINEK KÉRDÉSÉHEZ

Már korábban[1] felvetettük azt a gondolatot, hogy a Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseit és Verres helytartói ténykedésének megítélését illetően nem lenne érdektelen feltérképezni a Verres elleni II. *actio* hagyományosan »*De suppliciis*« címet viselő V. darabjában szereplő bírságolási ügyeket. Cicero előadásából ismeretes, hogy ezeket az eseteket Verres egyes birtokosoknak rabszolgáik mozgolódásával, szervezkedésével szembeni hanyagságával, mulasztásaival indokolta. A helytartó fellépése — vádlója szerint — teljesen alaptalan, szükségtelen volt, eljárását a nyerészkedés vágya irányította; semmiféle érdemet nem vindikálhat magának egy esetleges szicíliai rabszolgafelkelés koholt veszélyének megelőzésével, elhárításával kapcsolatban; állítólagos ezzel összefüggő teljesítményei alapján nem várhatja a római közvéleménytől ügyének kedvezőbb megítélését.

Azonban más összefüggésben — a Szicíliát fenyegető kalóz-veszedelem valódi méreteinek feltárásával[2] — elsősorban épp a »*De suppliciis*« idevágó helyeinek elemzése és Cicero más összefüggésben tett kijelentéseivel való szembesítése alapján már korábban sikerült szónokunkat tettenérni abban, hogy vádlottját az azt megillető mértéken felül is befeketíteni igyekszik, elsősorban oly módon, hogy magánjogi természetű visszaéléseit eltúlozza, az állammal szembeni érdemeit, magistratusi teljesítményeit elhallgatja, elvitatja. Önként felmerül tehát a gondolat: nem hasonló jelenséggel állunk-e szemben ebben az összefüggésben is. Erre eleve gondolhatunk, annál is inkább, mert a II. *actio*-ban általánosan érvényesülő vádhalmozás gyakorlatával szemben Cicero itt észrevehetően polemizál a védelem — lényegében pontosan körvonalazható — érveivel.

Érdemesnek látszik tehát egyrészt felülvizsgálni Cicero előadását, gondolatmenetét, másrészt lokalizálni az általa ismertetett eseteket (ezt értettük korábban »feltérképezés« alatt) abból a szempontból, hogy mennyiben esnek ezek a helyek mezőgazdasági központokba, mennyiben feltételezik nagyobb számú rabszolgaállomány jelenlétét, vagy éppen mennyire esnek egybe a korábbi két nagy szicíliai rabszolgafelkelés (hasonló objektív adottságok által lényegesen meghatározott) gócpontjaival — illetve, amennyiben ettől eltérő elhelyezkedést mutatnak, van-e valami közös vonásuk, s ez a színtéreltolódás kapcsolatba hozható-e az Itália területén folyó rabszolgaháború befolyásával.

[1] AntTan. 6 (1959) 137.
[2] L. Acta Ant. 4 (1956) 197. kk. AntTan. 4 (1957) 29. kk.

1. Általánosan elfogadottnak tekinthető az a vélemény, hogy a Verres elleni II. *actio* sosem hangzott el a bíróság, a nyilvánosság előtt; az a helyzet, hogy Cicero a »*comperendinatio*« után Verres jelenlétében fejti ki részletesen az előzőleg kénytelenségből tömören összegezett vádpontokat — az a szerző fikciója.[3] A II. *actio* elmondására nem került sor, ugyanis Verres röviddel a per újrafelvétele előtt önkéntes száműzetésbe ment — feltehetően i. e. 70 szeptembere közepe felé — miután már a tárgyalások első napjaiban visszahúzódott a nyilvánosság elől[4].

Ismeretes, hogy Cicero szónoki becsvágyát feláldozó leleménye s ennek köszönhető gyors sikere nyomán összeomlott Verres személyesen is lekötelezett pártfogóinak, politikai érdektársainak időhúzásra alapított terve (II/I. 30), az a reménye, hogy a pert sikerül átnyújtani a következő évre, mikor a fontosabb hivatalokban bekövetkező személyi változások révén a vádlott számára kedvezőbb helyzet állt volna elő.[5]

Mi értelme volt ezek után, mi célja lehetett Cicerónak a II. *actio* megírásával? — A kérdés már az ókorban is felmerült, és Cicero antik magyarázója, a maga módján, válasszal is szolgált rá. E szerint Cicero nem óhajtott az üggyel jelentőségéhez képest kurtán végezni, nem akarta, hogy fáradozása kárba vesszen.[6] Kétségtelen, hogy Cicero szónoki becsvágya ügyvédi sikere ellenére sem elégült ki, és a valóban elhangzott perbeszéd, valamint a fiktív II. *actio* első darabjának nem egy kitétele alapot ad ilyen természetű magyarázatra.[7] Ennek ellenére Ps.Asconius álláspontja egyoldalúnak és sekélyesnek mondható. Magunk is bizonyosnak tartjuk, hogy a Verres ellen írt II. *actio* jelentékenyebb mű annál, semhogy létrejöttét a szerző hiúságával, írói becsvágyával kielégítően meg lehetne magyarázni.[8]

Az is kétségtelen, hogy Cicerót politikai meggondolások, célkitűzések is irányították a Verres elleni perben, következésképp a fiktív II. *actio* megírásakor is. Nyomatékosan figyelmeztet erre már a perbeszéd nem egy helye.[9] Nem tekinthetjük azonban Verres »megfutamodásával« teljes egészében lezártnak a per személyes részét sem. Erélyes fellépésre késztették Cicerót egyrészt ellenfelének személyes támadásai, nevezetesen az aedilisszé való

[3] *N. Marinone :* Quaestiones Verrinae. Torino 1950, 9. p. vö. *H. Habermehl :* C. Verres, PWRE VIII. A. 1630. 1631. *A. R. Bujaldon :* «Los suplicios» c. kétnyelvű, magyarázatos kiadásának (Mendoza 1957.) bevezetése, IV. p. *C. Hoeg* erőltetett kísérlete, melyben a II. *actio* realitását igyekezett kimutatni (Dragma, Festschr. für M. Nilsson, 1939, 264. kk.) *M. Gelzer* kritikája után (Abhandl. Preuss. Akad. Berl. 1943, III. 24. kk.) nem igényel további cáfolatot.

[4] *N. Marinone:* i. m. 6. 7. 12—13. p., l. még 9. 10. p.

[5] Elég itt csak arra utalni, hogy Verres védője, Q. Hortensius és egyik pártfogója Q. Metellus voltak a következő évre kijelölt consulok, M. Metellusra mint leendő praetorra várt a «de repetundis» ügyekben ítélő bíróság elnöksége.

[6] Ps. Asc. 223. (St.) *nec quid amplius* (Verres önkéntes száműzetése után) *in iudicio gestum est nisi quod Tullius, metuens ne tantum negotium paene tacitum praeteriret, finxit Verrem comperendinationi praesto fuisse.*

[7] Pl. I/I. 11. §. (32—34.), 18,55., illetve II/I. 1, kk., 4, 10. 9,24.10,29.

[8] Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre :* «Cicero Válogatott Művei» elé írt bevezető tanulmányának idevágó fejtegetését (Gondolat Kiadó 1958.) 27. p.

[9] L. mindenek előtt I/I. 1—2. 15,43. 16,47. II/V. 70, 180. vö. divin. in Caec. 3,8. p. Mur. 8,17. Cicerónak a perrel kapcsolatos politikai indítékaira, célkitűzéseire l. *A. Holm :* Geschichte Siziliens III. Lpz. 1898. 180 kk. *Drumann—Groebe :* Geschichte Roms... V. 324. kk. vö. III. 322. *H. Habermehl* i. h. 1624. *Т. И. Кузнецова:* Речи Цицерона против Верреса. Цицерон. Сборник статеи. Москва 1958. 80. 87.

megválasztása meghiúsítására indított kampány,[10] másrészt a Cicero megvesztegetéséről terjesztett híresztelések. Ismeretes, hogy még később is tartotta magát — az a szicíliaiak magatartásából is következtethetően nyilván alaptalan gyanusítás —, hogy a végül is igen csekélyre zsugorodott kártérítési összeg megállapításával kapcsolatban megvesztegették.[11]

Trencsényi-Waldapfel Imre teljes joggal hangsúlyozza a Verres-per elsőrendű politikai jelentőségét.[12] Az is kétségtelen, hogy — a mai kutató szemével nézve — a II. *actio* Róma és a provinciák viszonyának ellentmondásait, a rabszolgatartó termelési módnak a rabszolgaháborúk fellángolása által jelzett — mindenesetre átmeneti — válságát, s egyúttal méginkább a hagyományos köztársasági államrend válságát, tárja elénk. Azonban egyrészt nem feltételezhetjük, hogy Cicero ezt a válságot alapjaiban felismerte volna, másrészt azt sem állíthatjuk, hogy Róma és a tartományai viszonyában Cicero — szónoki fogásoktól és hangulatkeltő célzatú beállításoktól eltekintve — lényegében másként foglalt állást, mint a rómaiak általában.[13] A római közvéleményt pedig a provinciák és ezek lakóinak helyzete, valljuk meg, alig vagy legfeljebb addig a határig érdekelte, ahol a saját közvetlen, szűk érdekeivel ellentétbe nem került.

Ezért Cicero, ha Verrest és pártfogóit, a senatus legkonzervatívabb szárnyának képviselőit politikailag is meg akarta bélyegezni, akkor nem érhette be azzal, hogy vádlottjára rábizonyítja néhány tucat szicíliai görög megkárosítását. Szónokunknak azt kellett kimutatni, hogy Verres a római állam és a római nép ellen is mulasztásokat, bűnöket követett el, támogatói ily módon bűnpártolók, bűntársak. Ennek érdekében pedig kettős feladatot kellett megoldania. Arról kellett először meggyőznie a közvéleményt, hogy Verres a szicíliai visszaéléseivel egyúttal a római lakosság közvetlen érdekeit is veszélyeztette, károsította, mégpedig egzisztenciális jelentőségű kérdésben. Ezt a célt szolgálja a II. *actio*ban a gabonaügyekkel foglalkozó III. «beszéd», melynek tendenciáját Cicero következő kitételével összegezhetjük: « . . . *innumerabilem frumenti numerum per triennium aversum ab re publica esse ereptumque aratoribus.*»[14] Egyébként Cicero is elismeri — természetesen más szempontból Verres ellen irányuló összefüggésben — azt, hogy a propraetor megküldte Rómába a szükséges gabonamennyiséget.[15]

A következő feladat volt annak kimutatása, hogy Verres bűnös, nyerészkedő célzattal elhanyagolta a rábízott tartomány védelmét; annak elvitatása,

[10] Vö. I. 25. II/I. 17. 19.

[11] Plut. Cic. 8, 1. — Az, hogy a kártérítési összeg végül is meglehetősen összezsugorodott, arra mutat, hogy Cicero vádjai nem voltak minden vonatkozásban olyan súlyosak és megalapozottak, mint ahogy azt utólag feltüntetni igyekszik.

[12] I. m. 28. p.

[13] L. legutóbb *W. Hoffmann* megjegyzését *H.D. Meyer :* Cicero und das Reich c. — számomra hozzáférhetetlen — disszertációjával (Köln 1957) kapcsolatban, Gymnasium 68 (1961) 92.

[14] II/III. 69,163. vö. uo. 5,11. *In hac causa frumentaria cognoscenda haec vobis proposita, iudices, vos de civium Romanorum qui arant in Sicilia bonis cognituros.* Az alábbiakban a II. *actio* II. és magasabb sorszámú *oratioi* esetében az *actio* jelzésére szolgáló «II.» számot, mint magától értetődőt, elhagyom.

[15] III. 73, 171. *solitum esse istum . . . quantum frumenti esset Romam mittendum, tantum de suo quaestu ac de sua copia frumenti mittere.* vö. III. 76, 176. . . . *te Romam frumentum emptum Siculorum pecunia misisse* . . . III. 77, 179. . . . *frumentum, quod Romam mitteres* . . .

hogy a közbiztonság fenntartásának, a rabszolgák fékentartásának érdekében foganatosított intézkedései, fáradozása ellensúlyozhatják egyéb vétkeit, illetve, hogy ilyen érdemei egyáltalán voltak. Ezt a célt igyekezett elérni Cicero a — nem ok nélkül utolsó helyre került — V. *oratió*val.[16]

Ha a bevezetőben felvetett problémák felől kívánjuk vizsgálni Cicerónak a «De suppliciis» első részében olvasható érvelését, akkor a helyes kiindulás érdekében elég egyetlen körülmény tisztázása, nevezetesen az: hogyan viszonylik az utólag megírt és Verres veresége, távozása után közreadott mű tartalma a korábban, a tárgyalás során a közvélemény nyilvánossága előtt elmondott perbeszéd vádpontjaihoz. Az I. *actio* során Cicero ugyanis tömören összegezi (4,12—5,14.) mindazt, amit a későbbiek során részletezni kívánt s ennek megfelelően a II. *actio* hatalmas, változatos anyagában nem találunk olyan lényeges témát, kérdéscsoportot, amit a perbeszéd ne exponált, ne érintett volna — kivéve éppen a rabszolgák mozgolódásának, a rabszolgafelkelés veszélyének s Verres ezzel kapcsolatos intézkedéseinek — akár visszaéléseinek — a problémakörét, magistrátusi, katonai érdemei megsemmisítésének szándékát. Tekinthető-e ez az eljárás eleve szándék, jelentőség nélkülinek?!

Nézzük meg közelebbről, milyen eltérések mutatkoznak a «De suppliciis» témakörében a vádak összegezése, illetőleg azok részletes kifejtése között. A II. *actio* V. *oratio*jának három főtémája van:

a) Részletesen tárgyalja a partvédő flotta elhanyagolását, egy részlegének Heracleo kalózvezértől elszenvedett vereségét és pusztulását, a kalózok ezt követő megjelenését Syracusae kikötőjében. Ezt a témát az I. actio is körvonalazta.[17]

b) Igyekszik elvitatni azt, hogy Verres intézkedéseinek szerepe volt a Spartacus-féle rabszolgafelkelés átterjedésének megakadályozásában. A perbeszédben erről már még csak utalás sem történt.

c) Tagadja Verresnek a sziget rendje biztosítására irányuló rendszabályainak szükségességét s hatékonyságát, igyekszik a rabszolgafelkelés lehetőségét elbagatellizálni; részletezi a propraetornak a rabszolgatartó birtokosok megbírságolásával kapcsolatos visszaéléseit. Minderre vonatkozóan megint egy szó utalás sem hangzott el a perbeszédben!

Cicero nyilván tudatában volt annak, hogy a vád itt gyengén áll, ez érvelésének Achilles-sarka. Ezért gondosan elhallgatta inkább idevágó terhelő, vagy annak feltüntethető adatait is, semhogy Hortensiusnak kedvező lehetőséget adjon a hatásos védekezésre, hogy Verresre nézve kedvezőbb témára terelődjék a vita menete.

De hát egyáltalán miért kénytelen mégis foglalkozni Cicero ezzel a kérdéssel? Úgy látszik, a közvéleményt foglalkoztatta ez a téma, Verres pártfogói és hívei alkalmasint gondoskodtak arról, hogy Verresre nézve kedvező beállításban továbbra is felszínen tartsák. Meg aztán a Spartacus vezette rabszolgaháború leverését követő napokban még a legelbizakodottabb rómaiak is aligha hitték el azt, hogy ugyanazokban az években a felkelésre oly ked-

[16] A «De signis» címen ismert IV. *oratio* aligha tarthatott számot szélesebbkörű érdeklődésre.

[17] 5 §: *portus munitissimi, maximae tutissimaeque urbes piratis praedonibusque patefactae; nautae militesque Siculorum, socii nostri atque amici, fame necati; classes optimae atque opportunissimae cum magna ignominia populi Romani amissae et perditae.*

vező helyzetben a szicíliai rabszolgatömegek fékentartása teljesen önmagától megoldódott volna, a rend és a közbiztonság fenntartásában a helytartónak semmi szerepe nem lett volna.[18]

Cicero azonban alighanem úgy gondolta, hogy a II. *actio* első négy darabjával előkészítette az olvasót arra, hogy Verresről már minden rosszat elhiggyen, semmi jót ne tételezzen fel. Az — a per szempontjából már teljesen felesleges —, nagy igyekezete, hogy Verres érdemeit legalább utólag elvitassa, elhomályosítsa, már magában is gyanút kelt, a szónoki érvelés pedig lépten-nyomon szólamszerű, nem egyszer ellentmond önmagának, illetve Cicero más műveiben található megállapításoknak, vagy éppen más forrásokból ellenőrizhető tényeknek. Az igazság kiderítésében azonban ezúttal is az az alapvető nehézségünk — s még fokozottabb mértékben, mint a kalózprobléma esetében[19] —, hogy a részletkérdéseket illetően maga Cicero nemcsak a fő-, hanem szinte kizárólagos forrásunk.[20]

2. A helyzetnek akár csak hozzávetőleges ismeretében is Hortensius eleve aligha szándékozott Cicero vádjaira részletekbe menően válaszolni. E helyett azt a megoldást választotta, hogy a magánjogi kérdésekről Verres helytartói hivatali ténykedésére, biztonsági rendszabályaira tereli a vitát, s azt igyekszik kimutatni, hogy a helytartó provinciája védelmének s a római állam érdekeinek biztosítása tekintetében hivatása magaslatán állt.[21] Ez megállapítható a «*De suppliciis*» mégannyira irónikus bevezető fejtegetéseiből, s ugyanerre következtethetünk Cicerónak a per során tanúsított magatartásából is. Ugyanebbe a tervbe illeszkedett bele a syracusaei »*laudatio*«, amely hasonló célzattal ugyancsak Verresnek a tartomány biztonsága feletti éber őrködését, gondoskodását emelte ki — amennyire az Cicero néhány célzatosan kezelt, hatásos összefüggésben szerepeltetett idézetéből kivehető. Nem érdektelen az sem, hogy Cicero ezt az ebbe az összefüggésbe tartozó iratot itt meg sem említi, hanem a IV. *oratio*ban idéz belőle, ahol ez eleve kevésbé kényes — míg itt, a maga helyén, legalábbis meggondolásra késztette volna az olvasót.

Cicero előadásából következtethetően a védelem legfőbb érvének szánta azt az állítást, hogy Verresnek derekassága és ébersége őrizte meg Szicília tartomány biztonságát ezekben a bizonytalan és félelmetes időkben az (itáliai) szökevény rabszolgáktól és a rabszolgaháború veszélyétől: «*ita enim causa constituitur, provinciam Siciliam virtute istius et vigilantia singulari dubiis*

[18] A gondolatot már *Holm* felvetette (i. m. III. 136. p.), egyúttal jogosan állapította meg, hogy a római senatus aligha hosszabbította volna meg ismételten Verres helytartói megbízatását, ha valóban úgy látja, hogy elhanyagolta tartománya védelmét. Holm álláspontját *Habermehl* is magáévá teszi (vő. i. h. 1617.), részben hivatkozás nélkül is (l. i. h. 1618, 2—9. sor).

[19] L. Acta Ant. 4 (1956) 206. kk. AntTan. 4 (1957) 36. kk.

[20] Forrásaink elégtelenségével magyarázható, hogy Szicília általános helyzetén túlmenően az egyes vidékek, városi körzetek korabeli gazdasági helyzetéről kevés konkrétumot tud felmutatni a szakirodalom. Hasonló nehézségekkel küzdenek azok a kutatók is, akik Szicília társadalmi képének tüzetes vizsgálatát tűzték ki célul, l. *G. Forni :* Kokalos 3 (1957) 61. kk. *E. Gabba :* Athen. N. S. 37 (1959) 304. kk.

[21] *ad omnes enim meos impetus quasi murus quidam boni nomen imperatoris opponitur* V.1,2. *eadem nunc ab illis defensionis via ratioque temptatur, idem quaeritur, sit fur, sit sacrilegus, sit flagitiorum omnium vitiorumque princeps : at est bonus imperator, at felix et ad dubia rei publicae tempora reservandus.* V.1,4.

formidolosisque temporibus[22] *a fugitivis atque belli periculis*[23] *tutam esse servatam*».[24]

A védelem érvelése tehát két részből állt: Spartacus csapatai átkelésének megakadályozása, illetve a szicíliai felkelés kitörésének elhárítása. Cicero általánosságban mozgó és részletekbe menő cáfolása is különválasztja a két szempontot.

Cicero ezúttal nem térhet ki a polémia elől. A tárgyalások során ügyes fogással lehetetlenné tudta tenni Hortensius számára azt, hogy ebben a vonatkozásban vitára kerüljün sor — most azonban, ha erkölcsileg teljesen lehetetlenné akarja tenni jogilag és gyakorlatilag már legyőzött ellenfelét, ha minden további ellenvetésnek, gáncsoskodásnak elejét akarja venni, akkor most szembe kell néznie a védelem érveivel. A vita kényszerét, a védelem érveinek súlyát mutatja Cicerónak az a megjegyzése, amiből kiviláglik, hogy most nem vetheti el azokat, mint oda nem tartozó kérdéseket: cáfolnia kell.[25]

De már ahogyan Cicero hozzákezd a cáfoláshoz, már az első fordulatnál inkább növekszik, mintsem csökken kétségünk a szónok igazát, jóhiszeműségét illetően.

Eredetileg, bevezetőben — nyilván Hortensius ismert érveinek megfelelően — a rabszolgaháború fenyegető veszedelméről, ennek Verres derekas ébersége révén történt elhárításáról volt szó. Ebben az értelemben nyilatkozik a syracusaeiak «*laudatio*»-ja is: «*Quod vigilanter provinciam administrasset*»[26] — most meg egy csapásra valóban kibontakozott, lezajlott háborúról kezd beszélni Cicero: «*quid dicis? an bello fugitivorum Siciliam virtute tua liberatam?*» (V. 2,5.) Milyen háborútól, kérdezi tovább, hisz M.'Aquilius győzelme — a második szicíliai rabszolgafelkelés — óta nem volt Szicília területén háború.[27]

Cicerónak a felkelés lehetősége ellen felhozott érvei közé tartozik az a megállapítása, hogy a rómaiak okultak a korábbi eseményekből. Ezek megismétlődésének megelőzését szolgálta a rabszolgákra, elsősorban a pásztorokra vonatkozó fegyverviselési tilalom is. Az ellenőrzés szigorára példaként említi L. Domitius helytartó keménykezű eljárását, aki egy hatalmas vadkant elejtő pásztor rabszolgát — a várt megjutalmazás helyett — kivégeztetett (V. 7. §., vö. Val. Max. VI. 3,5.). — Nem hagyható azonban figyelmen kívül

[22] Az állam helyzetére a továbbiakban is történik utalás: *tempora rei publicae*, V.1,2.

[23] Szeretnénk már most rámutatni arra, hogy itt — mint alább több esetben — a háború veszélyéről, illetve annak elhárításáról és nem tényleges háborúról van szó, vö. *belli pericula* 1,2. *motus servitiorum bellique subita suspicio* 7,15, ... *cum servorum bellum metueretur*... 8,18, *quae quidem ad belli fugitivorum suspicionem pertineret* 10,25.

[24] Vö. IV. 24,54. ...*praetor, qui sua vigilantia pacem in Sicilia dicit fuisse* ...

[25] V. 1, 1. *sed quaedam mihi magnifica et praeclara defensio eius ostenditur, cui quem ad modum resistam, multo mihi ante est, iudices, providendum.* V. 2. §. ... *non dicam id, quod debeam forsitan obtinere* ... : *non quod in re militari fortiter feceris, sed quem ad modum manus ab alienis pecuniis abstinueris abs te doceri oportere ; non inquam sic agam, sed ita quaeram, quem ad modum te velle intellego, quae tua opera et quanta fuerit in bello.* vö. IV. 9,20., ahol a fentiekkel ellentétes értelmű, az elhangzott perbeszédben érvényesülő eredeti célkitűzésnek megfelelő nyilatkozat olvasható.

[26] IV. 64, 144. vö. II. 17, 45. IV. 63, 140—141.

[27] Ebbe az összefüggésbe tartoznak azok a többnyire gúnyos megjegyzések, mikor Verres hadvezéri kvalitásait, fegyvertényeit kéri számon Hortensiustól, vö. V. 10,25. *quoniam de militari eius gloria dico* 13,32. *Hunc tu imperatorem esse defendis, Hortensi?* . még 1,1. 8,18., illetve III. 80,187. és a szövegben alább 173. p. 171. p.

az sem, hogy a Cicero által elbeszélt eset másrészt viszont épp a rendelkezés megszegésére is példa, mégpedig olyan, ami csak véletlen, a zsákmány nagyszerűsége, folytán jutott a helytartó tudomására; a tilalmas fegyverviselés leleplezésére megtorlására általában, az esetek többségében nyilvánvalóan nem került sor. A pásztoroknak a nyájak megvédelmezését szolgáló felfegyverzése a nyájak tulajdonosainak is érdeke volt. Ne feledjük el, hogy még Varro számára is magától értedődő igény a rabszolgák felfegyverzése abból a célból, hogy ily módon meg tudják védelmezni állataikat a vadállatoktól és a rablóktól (*. . . a bestiis ac praedonibus defendere*, r. r. II. 10.).

Az olvasó ilyen és hasonló célzatosságok, ferdítések, az utólag diszszonánsan fölényes, irónikus hangnem hatására nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy Cicero eredetileg komolyan számolt azzal a lehetőséggel, és valóban tartott attól, hogy csakugyan megismétlődik M. 'Aquilius esete, akit, mint ismeretes, a második szicíliai rabszolgafelkelés leverésében kivívott érdemei, haditettei hatására mentettek fel a római közvélemény nyomására a zsarolás szintén jogos vádja alól.[28]

Hortensius másik nyomós érve a jelek szerint az lehetett, hogy Verres megakadályozta az Itália területén dúló rabszolgaháborúnak tartományára való átterjedését: Itáliában nagy és veszedelmes (*«magnum et vehemens»*) rabszolgaháború zajlott le, a közvetlen szomszédságban levő Szicíliában nem került erre sor,[29] mert Verres megakadályozta, hogy a felkelők csapatai átkeljenek Itáliából a szigetre.[30]

Cicero Verresnek a siker kivívásában játszott szerepét, az elismerésre támasztott igényét először is a közbeavatkozás szükséges voltának tagadásával akarja elvitatni: a korábbi szicíliai rabszolgaháborúknak sem volt semmi kihatása Itáliára, bár akkor sem volt nagyobb a távolság a sziget és Itália közt.[31]

Ez az érvelés elméletileg sem helytálló: a megváltozott körülmények közt ez magában még nem zárná ki a fokozott mértékben bonyolult és bizonytalan helyzetben az átkelés lehetőségét. Azonban Cicerónak ténylegesen, történetileg sincs igaza.

Ismeretes ugy anis, hogy mind az első, mind a második szicíliai rabszolgaháborúnak megvolt a maga itáliai, illetőleg távolabbi visszhangja, kihatása is.

Az első szicíliai rabszolgafelkelés kezdeti sikereinek hírére felkeltek Itáliában a Minturnae és Sinuessa környékbeli rabszolgák tömegei, összeesküvésre került sor magában Rómában is. Majd — már Aristonikos első Róma elleni sikerei után — megmozdultak a sok rabszolgát foglalkoztató

[28] V. 1,3. *non possum dissimulari, iudices, timeo, ne C. Verres propter hanc eximiam virtutem in re militari omnia, quae fecit, impune fecerit.* Ezután beszéli el M. 'Aquilius esetét; perét Cicero több művében említi, 1. p. Flacc. 98. de or. II. 124. 188. 194—196. Brut. 222.

[29] V. 2, 6. *'at cum esset in Italia bellum tam prope a Sicilia, tamen in Sicilia non fuit.'* vö. V, 5. §. *'at in Italia fuit.'*

[30] V. 2, 5. *obstitisti videlicet, ne ex Italia transire in Siciliam fugitivorum copiae possent.'* Ciceronak ezzel a kérdéssel kapcsolatos ferdítéseire l. Acta Ant. 4 (1956) 202. kk. AntTan. 4 (1957) 33. kk. Az ott tárgyalt részletkérdésekből itt csak azokat érintem, amelyeket a gondolatmenet összefüggése megkíván.

[31] V. 2, 6. *ne cum in Sicilia quidem fuit eodem intervallo, pars eius belli in Italiam ulla pervasit.*

laurioni ezüstbányák nyomorultjai is, majd lázadás tört ki a rabszolgakereskedelem korabeli központjában, Déloson is.[32]

A második szicíliai felkelésnek viszont Itáliában voltak közvetlen előzményei, nevezetesen a nuceriai és capuai rabszolgafelkelések, T. Minutius mozgalma (Diod. 36,2,1 kk.); maga a szicíliai rabszolgaháború megint újabb felkelést vont maga után a laurioni ezüstbányák rabszolgái között (Poseidon. fg. 35 J. = Athen. VI. 272 e-f.).

A veszély ezúttal Verres idejében, annyival fenyegetőbb lehetett, hogy Spartacus csapatai két ízben is kísérletet tettek a Szicíliába való átkelésre, a háború kiterjesztésére, a felkelés közvetlen felszítására. Egyébként Cicero az első átkelési tervet feltűnő módon elhallgatja, a második partraszállási kísérlet meghiúsítását pedig Crassusnak tulajdonítja (V. 2,5.), aki Spartacus seregét a bruttiumi félszigeten elzárta a szárazföld belsejétől — és nem a tengerparttól. Látnivaló, hogy Crassus hadmozdulatának éppen ellenkező irányú volt a hatása mint, Cicero beállítja, a rabszolgák épp e miatt kényszerültek átkelés megkísérlésére a tengeren át Szicíliába. Ilyenféle ellentétes irányú vállalkozásról, a felkelésnek Szicíliából Itáliába való kiterjesztésének kísérletéről a korábbi két esetben nem tudunk. Viszont, egy más összefüggésben alább még szóba kerülő pollai felirat bizonysága szerint a rabszolgáknak már korábban is sorozatosan sikerült átszökniük a szárazföldről a szigetre.[33] Látjuk tehát, hogy az Itáliából Szicíliába való átjutás rabszolgák csoportjai számára sem volt olyan lehetetlenség, mint amilyennek azt Cicero feltüntetni igyekszik.

Orosius az első szicíliai felkelés tüzének a szicíliai tűzfészekből való elterjedésére igen szemléletes megfogalmazást ad: *absque illo primo Siciliensis mali fomite, a quo istae velut scintillae emicantes, diversa haec incendia seminarunt* (V. 9,5.).

Plutarchos viszont Spartacus embereinek átkelési kísérletével kapcsolatban azt mondja, hogy Szicíliában csak egy csekély szikrára volt szükség a nemrég levert rabszolgafelkelés újra felszításához.[34]

[32] Diod. XXXIV. 2, 19. *Οὗ διαβοηθέντος, κατά τε Ῥώμην δούλων ἀπόστασις ἑκατὸν πεντήκοντα συνομοσάντων ἀνήπτετο, καὶ κατὰ τὴν Ἀττικὴν ὑπὲρ χιλίων, ἔν τε Δήλῳ καὶ κατ' ἄλλους πολλοὺς τόπους.* (A Diodoros-helyeket a Didot-féle kiadás számozása szerint tüntetem fel.) Oros. V. 9, 4—5. *orta praeterea in Sicilia belli servilis contagio multas late infecit provincias. nam et Minturnis CCCL servi in crucem acti et Sinuessae ad quattuor milia servorum a Q. Metello et Cn. Servilio Caepione oppressa sunt ; in metallis quoque Atheniensium idem tumultus servilis ab Heraclito praetore discussus est ; apud Delon etiam servi novo motu intumescentes oppidanis praevenientibus pressi sunt.* — Ebbe az összefüggésbe illeszkedik Iul. Obsequens köv. helye is: *fugitivorum bellum in Sicilia exortum, coniuratione servorum in Italia oppressa* 27, 86.). Értelmezésére l. *J. Vogt :* Struktur der antiken Sklavenkriege, 1957, 50. p. 4. jegyzet. *M. Capozza :* Atti dell' Ist. Venet. 115 (1956/57) 90. p. 1. j. — A szicíliai felkelés idején Macedoniában, valószínűleg az ottani ércbányákban kitört felkelésre l. *V. Vavřinek :* La révolte d' Aristonicos, Rozpravy ČAV 67, 1957 II., 23. p. 60. jegyzet.

[33] L. 21. o. 64. j. — Cicero a felkelés veszélyét mindenképp kisebbíteni akarja. Ennek érdekében idealizálja az előzményeket, az előző felkelések következményeit is: ... *cum bis in ea provincia magna fugitivorum copiae versatae sunt, tamen aratorum interitio facta nulla est* III.54,125. vö. *V. M. Scramuzza :* Roman Sicily, ESAR III. 295. p. Az «*aratores*» mibenlétére l. *M. Rostowzew :* Studien zur Gesch. d. röm. Kolonates. Lpz.—Brl. 1910, 238. kk. Gesellschaft und Wirtschaft... I. 171—172. *T. Frank :* JRS 17 (1927) 143 kk. *M. A. Levi :* Athen. N. S. 7 (1928) 522. kk. *W. Hüttl :* Verfassungsgesch. von Syrakus. Prag 19—29, 138.

[34] Plut. Crass. 10,. *Ὁ δὲ Σπάρτακος ... δισχιλίους ἄνδρας ἐμβαλὼν εἰς τὴν νῆσον αὖθις ἐκζωπυρῆσαι τὸν δουλικὸν ἐκεῖ πόλεμον, οὕτω πολὺν χρόνον ἀπεσβηκότα καὶ μικρῶν.*

A szicíliai rabszolgatömegeknek tudomása lehetett az itáliai eseményekről, Spartacus átkelési kísérleteiről, és ez érthető feszültséget idézett elő közöttük, izgalomban tartotta őket. Cicero ezt gúnyos éllel említi Verres ellenében, azonban valóban ez lehetett a helyzet: *cum servitiorum animos in Sicilia suspensos propter bellum in Italia fugitivorum videret* (V. 6, 14.). — Alább majd látni fogjuk, hogy ez a feszültség az Itália felé eső északi partvidéken különösen felfokozott lehetett.

Ebben az összefüggésben egészen más színezetet, jelentőséget nyer a Spartacus kémeként kivégzett consentiai P. Gavius esete is. Gaviust Verres i. e. 72-ben[35] fogatta le, és a syracusaei kőbányába csukatta. Gaviusnak innét tisztázatlan körülmények között ügyesen sikerült megszöknie, azonban Messanában, közvetlenül hajóra szállás előtt[36] ismét letartóztatták. Az eset arra vall, hogy Verres nemcsak a szicíliai kikötőkbe beérkező hajókat vizsgáltatta át,[37] hanem az innét — elsősorban az Itália felé — kiinduló hajókat is, főleg az Itáliával szomszédos partvidék kikötőiben.

A Cicero szerint megint merő véletlenségből (V. 62. §.) a helyszínre érkező Verres azzal a váddal, hogy Spartacus kéme[38] a kikötőben felállított keresztre feszíttette fel Gaviust.[39] A keresztnek épp a túlsó, itáliai partról is látható kikötő bejáratában való felállításával a helytartónak csak egyetlen célja lehetett: elrettentő példát mutatni a dél-itáliai partvidéken tartózkodó és az átkelési alkalomra váró rabszolgáknak; lássák, milyen sorsot szánt nekik.

A Spartacustól származó megbizatás, a kémkedés vádja ellen Gavius azzal védekezett — s Cicero is ezt hozza fel Verresszel szemben —, hogy Gavius római polgár, a consai municipium lakója.[40] Azonban, ha igaz is, hogy Gavius római polgár volt, attól még lehetett Spartacusék kéme. A tény legfeljebb annyit jelent, hogy Cicero számára épp Gavius állítólagos polgár-

Jellemző, hogy Spartacus elégnek tartott erre a feladatra kétezer embert. Vö. *W. Ihne :* Römische Geschichte VI. 54. *Ciaceri :* Cicerone e i suoi tempi I². 1939, 97. A Spartacus-felkeléssel foglalkozó legújabb munkák *(J. P. Brisson :* Spartacus. Paris 1959. *B. Doer :* Spartacus, Das Altertum 6 (1960) 217. kk.) nem hoznak újabb észrevételt az átkelés problémájával kapcsolatban. *Doer* koncepcióját illetően meg kell jegyeznünk, hogy kissé célját tévesztettnek tűnik az a beállítás, amely Spartacus seregeinek sikereit «ethnikai» összetételükből igyekszik magyarázni, vö. például a következő kitételeket: «Nordländer mit voller militärischer Ausbildung» 225. p. «... die Schlagkraft der zusammengeballten nordeuropäischen Verbände.»

[35] *Münzer*, PWRE VII. 866, nr. 6.

[36] V. 62. §. *iam ingredientem in navem*

[37] Verres általában gondosan átvizsgáltatott minden hajót, amelyik a sziget kikötőibe befutott (V. 145.), Cicero szerint azért, hogy nyerészkedjék, valószínűbb azonban, hogy indokolt óvatosságból a kalózok, a rabszolgák esetleges kémei, ügynökei és a politikai menekültek miatt. Előfordult például, hogy lefoglaltatott beérkező hajókat azzal az indokolással, hogy szökevény sertorianusok, illetve kalózok a tulajdonosai (V. 72. 145. 146. 151. 154. 155. vö. uo. 91. 97. 158.). Lehetséges, hogy ez egyes esetekben túlbuzgó óvatosság, vagy valóban csak ürügy, vagy mellékszempont volt. Viszont másfelől csakugyan tény, hogy Sertorius, de különösen Perperna halála után életbenmaradt híveik tömegesen menekültek Hispaniából Afrikába, kelet felé, vagy álltak a kalózok közé. Vö. V. 191. 197. 151—153. L. még *T. Frank :* Rome and Italy of the republic, ESAR I. 302. *Scramuzza*, i. h. 303.

[38] *se comperisse eum speculandi causa in Siciliam a ducibus fugitivorum esse missum* V. 62, 161. ... *illum P. Gavium... civem Romanum et municipem Consanum, non speculatorem fugitivorum fuisse* V. 64. 165.

[39] V. 66,169. 67,171. Vö. II/I. 13. IV. 10,24. 11,26.

[40] V. 62,162. 63,163. 65,168. Mellesleg Gavius valószínűleg nem volt római polgár, vö. *T. Frank :* AJPh. 56 (1935) 62.

joga adta meg az indítékot a hatásosan Verres ellen fordítható eset előadására, különben bölcsebb lett volna hallgatni egy ilyen esetről, mint ahogyan eredetileg — maga említi[41] — nem is akarta szóba hozni — a per folyamán nem is tette! — enyheségből (*nolui tam vehementer agere in prima actione*, V. 63, 163.), valójában feltehetően bizonyítékok híján, illetve a téma kényelmetlen volta miatt.

Mi oka lett volna egyébként Verresnek erre a kétségkívül jogos feltűnést keltő eljárásra? Gavius esetében a gyanúsítással — mint Misulin találóan megjegyzi[42] — aligha remélhetett váltságdíjat. Még lényegesebb azonban a következő probléma: hogyan mozoghatott Gavius olyan nagy lelkinyugalommal, olyan háborítatlanul a rabszolgák kezében levő vidékeken? Mikor ugyanis Szicíliába indult, Consentiában és az egész körzetben a rabszolgák voltak az urak, Rhegiumban, ahová Messanából indulni akart, szintén. Ne felejtsük el azt sem, hogy még Spartacus veresége és halála után, a lucaniai hegyvidéken bujkáló, illetve — a szicíliai átkelés vagy a kalózok közé állás gondolatával — délre, Bruttium felé húzódó, életbenmaradt csapategységei még hosszú ideig nyugtalanították a vidéket, nem egy esetben jelentős sikereket értek el rajtaütéseikkel.[43] Maga Cicero említi, hogy az itáliai Vibo Valentiából jött követség a hazatérőben levő Verreshez, adjon segítséget a Tempsát elfoglaló rabszolgacsapat kiverésére.[44] Bruttium-Lucania partvidéke közbiztonságának gyengeségére mi sem jellemzőbb mint az, hogy maga Cicero is célszerűnek látta a Vibo-Velia közti partszakaszt elkerülni Szicíliából hazatértekor, és inkább a nem éppen kényelmes és biztonságos tengeri utat választotta (II. 40, 91. vö. I./I. 3.). Ez a tény amellett szól, hogy a tengeri út nem csak gyorsabb volt, hanem veszélytelenebb is.

Tudjuk különben, hogy a vidéken még hosszú éveken át tartották magukat Spartacus egykori harcosai, és még a Catilina-féle összeesküvés idején is számosan akadtak, akik lelkesen csatlakozni kívántak Manlius seregéhez — nem beszélve arról, hogy Apuliában, Capuában újabb rabszolgamegmozdulásokra került sor. Tudjuk, hogy Spartacus (és Catilina) szétvert seregének maradványait csak ezt követően, külön praetori csapatok kiküldésével sikerült végleg felmorzsolni.[45]

A szicíliai rabszolgafelkelések s a részben hírük által felbátorított kisebb távolabb eső megmozdulások szembetűnő időbeli egybeesése egyrészt a rabszolgaállomány helyenkénti nagymérvű koncentráltságában, a rabszolgák elkeserítő helyzetében, fokozódó ellenállásukban leli magyarázatát, másrészt kétségtelen az egyes területek közti közvetlen kapcsolat, hírszolgálat megléte.[46] Nem tévesztendő szem elől az — a Spartacus-felkelés esetében különösen

[41] V. 61,158. 63,163.

[42] *A. B. Мишулин:* Спартак. Москва, 1950, 115.

[43] Vö. Appian. b. c. I. 120, 559. Suet. Oct. Aug. 3.

[44] V. 15,34. 19,40. Mellesleg az, hogy a területileg már nem is illetékes Verrestől kérnek segítséget, az nem vet éppen rossz fényt a propraetor ilyen irányú tényked ésére.

[45] Vö. Sall. Cat. 56,5. 30,2. 42,1. 46,6. Suet. Oct. Aug. 3. 7. Oros. V. 24,8. A Vibóhoz közel fekvő Sila-erdőség már egy évszázaddal korábban is kedvelt búvóhelye volt a szökevény rabszolgáknak, rablóknak. A kérdéshez legutóbb l. F. Geraci: Un «grave misfatto» avvenuto in «Silva Sila» nell' anno 168 a.C., Reggio Calabria 1960. L. még *U. Kahrstedt:* Die wirtschaftliche Lage Grossgriechenlands... (Historia Einzelschr. 4.) Wiesbaden 1960. 33.

[46] Vö. *J. Vogt.* i. m. 50. p. *S. Lauffer :* Die Sklaverei in der griech.-röm. Welt. XIe Congrès Internat. des Sciences Historiques, Rapports II. Antiquité, 1960, 75—76. p.

világosan megnyilvánuló — körülmény sem, hogy a rabszolgatömegek elfojtott lázongása, az állandó feszültség azokban az esetekben és helyeken találta meg a kitöréshez szükséges rést, amikor és ahol a római államhatalom, a központi elnyomó szervezet átmenetileg meggyengült. Ilyen esetekben a puszta példa is veszedelmes volt, még fokozottabb mértékben akkor, ha kiterjesztésének közvetlen lehetőségével kellett számolni,[47] mint épp most a Spartacus-felkelés esetében.

Vessünk még egy pillantást a felkelés átterjedése meghiúsításának kérdésére.

Cicero még egy példával akarja támogatni azt az ellenvetését, hogy Itália és Szicília közelsége nem fokozta a szicíliai rabszolgamegmozdulások lehetőségét, veszélyét a Spartacus-féle rabszolgaháború idején.

A felhozott eset azonban ismét ellene tanúskodik.

Cicero megemlíti (V. 4, 8), hogy miközben a szövetséges háború egész Itáliát lángba borította, Szicíliában a legnagyobb béke honolt, pedig az akkori helytartó, C. Norbanus — Cicero szerint — nem is volt valami különösen erélyes, vitéz ember (*«non acerrimus nec fortissimus»*). Az analógia voltaképp egyrészt most is sántít, mert más a szövetséges (polgár-) háború és más a rabszolgaháború, másrészt viszont a példa olyan, hogy maga Hortensius sem találhatott volna jobbat, kedvezőbbet Verres érdemei alátámasztására, Cicero érvelésének gyengítésére. Úgy látszik ugyanis, hogy ez a C. Norbanus minden állítólagos gyámoltalansága mellett legalábbis egyetlen — Verres szempontjából a hasonlóság miatt nagyon is jelentős — fegyverténytmégis végrehajtott. Nevezetesen, mikor a szövetséges háború végén a szövetségesek életbenmaradt vezérei, Lamponius és társai, kísérletet tettek Rhegium elfoglalására, hogy onnét átkeljenek Szicíliába, Norbanus jelentős fegyveres erő igénybevételével megakadályozta ezt, meghiúsította a tervet.[48]

Tüzetesebben szemügyre véve tehát így fest Cicerónak az az állítása, hogy Szicília területén nemcsak nem volt rabszolgafelkelés, hanem ilyennek még csak a veszélye sem forgott fenn, Spartacusék átkelésétől nem kellett tartani, s Verres különben sem tett semmit annak érdekében, hogy ne is kerüljön sor rabszolgamegmozdulásokra, ne is törhessen ki felkelés, elhanyagolta a tartomány védelmét (V. 5, 7 és pass.). S ha most fentebbi fejtegetéseinken túlmenőleg Cicero előadásával szembeszegezzük Sallustius állítását, amelyben tömören összegezte Verresnek a kalózrajtaütések és a rabszolgák átkelése ellen foganatosított intézkedését, az Itáliával szomszédos partvidék megerősítését (*C. Verres litora Italia propinqua firmavit*)[49] — akkor joggal vonhatjuk le a következtetést, hogy ez a rendszabály indokolt és — legalábbis a rabszolgákkal szemben — eredményes is volt.

S úgy látszik, kereken nem is lehetett tagadni, hogy valamiféle mozgolódás a rabszolgák körében mégiscsak előfordult a szigeten. Erre vall Cicero következő megjegyzése: *et tamen coeptum esse in Sicilia moveri aliquot locis*

[47] Vö. Acta Ant. 4 (1956) 202—203. AntTan. 4 (1957) 33. L. még *Scramuzza*, i. h. 295. p.

[48] Diod. XXXVII. 2, 13—14. A szövegnek tárgyunk szempontjából legfontosabb részlete: τὸ Ῥήγιον ἰσχυρῶς ἐπολιόρκουν, ἐλπίζοντες, εἰ ταύτης κρατήσαιεν, ῥᾳδίως εἰς τὴν Σικελίαν διαβιβάσειν τὰς δυνάμεις Vö. a Richter—Eberhard-féle kiadás megjegyzését a helyhez (V. 4, 8).

[49] Hist. (M.) IV. 32. vö. Acta Ant. 4 (1956) 204—5. AntTan. 4 (1957) 34—5. *Habermehl*, i. h. 1615.

servitium suspicor (V. 4, 9). Cicero irónikus kötekedéssel, fölényeskedve kezeli a kérdést, kategorikusan azonban nem mondja ki, hogy egyáltalán semmiféle rabszolgamegmozdulásra nem került sor, csak azt állítja, hogy ilyen hír nem érkezett Rómába, Verres nem tett ilyen esetről jelentést.[50]

Ez azonban — ha igaz egyáltalán — akkor is csak azt jelenti, hogy nagyobb arányú felkelés nem bontakozott ki. Ugyanis az összes korábbi itáliai és szicíliai felkelések esetében megfigyelhető, hogy a helyi szervek, illetőleg a területileg illetékes római magistratus mindig először helyi erők, csapattestek igénybevételével igyekeztek elfojtani a megmozdulást, s csak miután ez a kísérlet nem járt eredménnyel, akkor tettek jelentést Rómában, és kértek erősítést. Ez a magyarázata annak, hogy egyrészt jobbára csak a helyi jelentőségű mozgolódás, összeesküvés színvonalát meghaladó esetekről van tudomásunk, másrészt annak, hogy még a nagyobb, háborúvá szélesedett felkeléseknek sem tudjuk általában pontosan kideríteni a kezdetét. A Liviusnál megragadható annalista hagyomány (p. 55.) az i. e. 134. évnél korábban nem tartotta számon az első szicíliai felkelés kitörését,[51] holott bizonyos, hogy legalább már 135-ben elkezdődött,[52] illetve nagy a valószínűsége annak, hogy ennél is korábban.[53] *Mutatis mutandis* hasonló a helyzet — a nem is provinciális területen, hanem magában Itáliában lezajlott — Spartacus-felkelés kezdeti időszakával kapcsolatban is.[54] Bármennyire gondoskodtak is — Cicero szerint — a korábbi praetorok intézkedései, valamint a gazdák által biztosított fegyelem (*«dominorum disciplina»*) a rabszolgaháború veszélyének megelőzéséről (V. 4, 8), mégis eleve minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy mindennek ellenére történtek összeesküvések, szökési és felkelési kísérletek, helyi jelentőségű megmozdulások, és Verres épp azokban az esetekben lépett közbe, mikor ezek a rendelkezések nem voltak elég hatékonyak, a *disciplina*[55] nem volt elég szigorú. Cicerónak az egész II. *actio* során megfigyelhető vádlói gyakorlata alapján[56] nem meglepő, hogy nem az objektíve legsúlyosabb, legjelentősebb eseteket ismerteti, hanem azokat válogatja össze, amelyekkel kapcsolatban valami terhelőt mondhat Verresre, valamit merő visszaélésnek tüntethet fel. Feltétlenül több olyan eset is megtörténhetett azonban ebben a súlyos helyzetben és exponált helyen, amelyben Verres derekasan megtette kötelességét, de ezeket Cicero a maga céljának megfelelően nem közli, ezért mi sem tudunk róla.[57] Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a mégis említett esetekből is több érdekes tanulság adódik, hisz mindenre Cicero sem gondolhatott. Természetesen az elhallgatott tényeket valódi jelentőségükben még csak nem is körvonalazhatjuk. Feltétlen megfontolást érdemel azonban az a körülmény, amire más összefüggésben Rosztovcev hívta fel a figyelmet, nevezetesen, hogy mindaz,

[50] *Quid igitur? nulline motus in Sicilia servorum Verre praetore, nullane consensiones factae esse dicuntur? nihil sane, quod ad senatum populumque Romanum pervenerit, nihil, quod iste publice Romam scripserit.* V. 4, 9.

[51] A kérdéshez l. *Münzer :* Eunus, PWRE VI. 1144.

[52] Vö. *J. Vogt*, i. m. 50. p. 4. j.

[53] *А. П. Дьяконов:* В. Д. И. 1940, III—IV. 62. kk. *V. Vavřinek*, i. m. 23. p. 60. j. *S. Lauffer :* Die Bergwerkssklaven von Laureion, II. 231. o. 1. j.

[54] A Spartacus-felkelés kezdetének datálására l. legutóbb *С. Д. Ковалев.* В. Д. И. 56, 1956, II. 12. kk. *А. А. Момус*, uo. 61, 1957, III. 158. kk.

[55] Ennek a disciplinának mibenlétéről némi fogalmat kapunk Cato *De agri cultura* c. műve bevezető utasításaiból, l. 2. 5. vö. 39. 55—58. vö. AntTan. 3 (1956) 87—88. Annal. Univ. Budapest. Sect. Philol. I. 1957, 94—96.

[56] Vö. Acta Ant. 4 (1956) 206. kk. AntTan. 4 (1957) 36. kk.

[57] Vö. *A. R. Bujaldon* i. m. bevezetése VII. p. 14. j.

amiről Cicero tudósít, a városi körzetek megművelt földterületére vonatkozik; a sziget belsejében és nyugati felében levő *ager publicus*ra vonatkozóan, ahol a nagy kiterjedésű legelők voltak, tehát a korábbi rabszolgafelkelésekben oly jelentős szerepet játszó pásztorkodó (gulyás, csikós) rabszolgák gyülekeztek — sokkal gyérebbek Cicero adatai.[58] Diodoros elbeszéléséből ismeretes, hogy a szicíliai birtokosok a fiatalabb és erőteljesebb rabszolgákat használták pásztornak (XXXIV. 2, 2), ugyanő szemléletes képet fest szilaj életmódjukról, a fegyverforgatásban való jártasságukról (XXXIV. 2, 27. kk.). Varro hasonlóképpen az erőteljesebb *(firmiores)*, fiatal felfegyverzett rabszolgákat *(iuventutem armatam)* tartja alkalmasnak a városoktól távollevő hegyi legelőkön való szolgálatra. Azok a testi adottságok és jellemvonások, amelyeket Varro megkövetel tőlük[59] csakugyan alkalmassá tették őket nehéz és sokrétű feladatuk ellátására, azonban kedvező körülmények esetén éppen ezek révén jelenthettek fokozottan fenyegető veszedelmet is. — Az *ager publicus* bérlői, a nagy marhanyájak, ménesek és az ezekkel járó rabszolgák tulajdonosai elsősorban gazdag, tekintélyes római lovagok voltak, ezekkel Verres bizonyára másként bánt, mint a szicíliai földbirtokosokkal, az ő rabszolgáik esetében tehát nem került sor kirívó bírságolásokra, az ilyen esetekről, nem lévén sebezhető pontjuk, Cicero nem beszél.

Fentebbi fejtegetéseinkkel nem az volt a célunk, hogy egy két évezreddel megkésett fiktív perújítás helyzetében Hortensius helyett megfeleljünk Cicero vádjaira. Egyes részletkérdések felvetése, tisztázása, egyes ellentmondások kiélezése mellett azt szerettük volna megmutatni, hogy Cicero előadása mennyire nem tárgyilagos, milyen nehéz mérlegelni állításait és főleg elválasztani az objektív tényeket attól, amit a maga szemszögéből ilyeneknek bemutatni igyekszik, illetőleg milyen bonyolult feladat egyáltalán megállapítani, hogy hol hallgat el lényeges szempontokat. Közlései tárgyunk szempontjából használható részleteinek kielemzése az alábbiak feladata.

3. A Verres terhére felhozott esetek előadásmódjának célzata egyértelműen az, hogy diffamálja a propraetor biztonsági intézkedéseit, „hadvezéri érdemeit": *videte constantiam praetoris . . . qui in his rebus . . . ita laudatur ut optimus imperator* (V. 8, 18.).

Cicero többhelyütt hibáztatja Verrest azért, hogy nem járt el elég erélyesen, nem végeztette ki a szervezkedésen rajtakapott, felkelés előkészítésével gyanúsított rabszolgákat, hanem gazdáikat marasztalta el a biztonsági intézkedések elmulasztásáért és megbirságolta őket (V. 5, 11., 6, 14.).

De állíthatjuk-e vajon, hogy Verres valami egyedülálló elnézést tanúsított a rabszolgatartók tulajdonjogának tiszteletbentartásával?

Diodoros Siculus elbeszéléséből szerzünk tudomást az első szicíliai rabszolgafelkelés kitörését megelőző zűrzavaros állapotokról, a közbiztonság megromlásáról, amit az idézett elő, hogy a pásztorkodó rabszolgák fegyveres bandákba verődve az utazók kifosztásával igyekeztek biztosítani ellátásukat,

[58] *M. Rostowzew :* Studien zur Gesch. d. röm. Kolonates 239. Gesellschaft und Wirtschaft... I. 171—172. A rabszolgák száma különösen a szárazföld belsejében levő nagybirtokokon nőtt meg, vö. *M. Capozza* i. m. 84. p. 88. p. A pásztor rabszolgák jelentőségére, különösen a korábbi felkelésben l. *J. Carcopino :* Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtsch. gesch. 4 (1905) 157. kk., 163. *Scramuzza* i. h. 241.

[59] *...firmi ac veloces, mobiles, expeditis membris : qui non solum pecus sequi possint, sed etiam a bestiis ac praedonibus defendere ; qui onera extollere in iumenta possint, qui excurrere, qui iaculari.*

azért, mert gazdáik nem gondoskodtak élelmezésükről, ruházatukról.[60] Diodoros elmondja, hogy a helytartók ugyan megkísérelték, hogy orvosolják a helyzetet, azonban nem mertek erőszakot alkalmazni a rabszolgák ellen, mert tartottak azok gazdáinak befolyásától és tekintélyétől, s ezért kénytelen-kelletlen tétlenül nézték a tartományban folyó fosztogatásokat, erőszakoskodásokat.[61]

Ugyancsak Diodoros tudósít a második szicíliai rabszolgafelkelés előzményei ismertetésekor arról, hogy a senatus határozata alapján L. Nerva helytartónak vissza kellett volna adnia azoknak a rabszolgáknak a szabadságát, akik jogtalanul kerültek fogságba; azonban a propraetor nem tudta lefolytatni a megkezdett vizsgálatot, mert az anyagi érdekeikben fenyegetett rabszolgatartók a legerélyesebben felléptek tulajdonjoguk érvényesítése mellett.[62]

Nyilvánvaló, hogy a rabszolgatartók Verres idejében se fogadták volna egykedvűen rabszolgáik kivégzését, elvesztését, — annál kevésbé, mert a rabszolgamunkaerő utánpótlása abban az időszakban már nehezebb, költségesebb volt, a rabszolgák foglalkoztatása viszont fokozottabb jövedelmet biztosított egyrészt a Spartacus-felkelés által okozott termelés-kiesés miatt, másrészt azért, mert a Mithridatés-elleni háborúk, valamint a kalózok tengeri uralma miatt a keleti területekről indított szállítmányok megritkultak, s ez áremelkedésre vezetett.

Fokozottan indokolja még a rabszolgatartók érdekeltségét az a körülmény, hogy a Cicero által ismertetett esetek jórészében nagyértékű és a birtok irányítása szempontjából nem egykönnyen pótolható *vilicusok*ról[63] volt szó.

Ismeretes, hogy ilyen vonatkozásban még a legbefolyásosabb politikusok is a legmesszebbmenően tiszteletben tartották a rabszolgatartók érdekeit, tulajdonjogát. Igazolásul lássunk csak két példát.

Egy i. e. II. század közepetájáról, vagy esetleg épp az első szicíliai felkelés idejéből származó feliratot[64] állító magistratus, Papilius Laenas, nyomatékosan megemlékezik arról, hogy praetor korában Szicíliában mintegy 917 Itáliából szökött rabszolgát kutatott fel, és adott vissza gazdájának: *Et eidem praetor in Sicilia fugiteivos Italicorum conquaesivei, redideique homines DCCCCXVII.* A felirat témánk szempontjából két vonatkozásban is érdekes: egyrészt azt igazolja, hogy Itália és Szicília közt a rabszolgák elég gyakran

[60] XXXIV. 2, 2. 28. 36. Sőt, voltak esetek, amikor maga a gazda, mint pl. a hennai Damophilos, kifejezetten buzdították útonállásra rabszolgáikat (XXXIV. 2, 38.).

[61] XXXIV. 2, 3. 31. A hely interpretálása szempontjából problematikus az, hogy Diodoros lovagokat (*ἱππεῖς*) említ, holott eredetileg — i. e. 149—123 közt — és az első felkelést megelőző időszakban még mindenesetre a senatus tagjai közül került ki a «*de repetundis*» perek bírói testülete, vö. *N. Marinone* : Il processo di Verre. 1955, 19. kk. A problémára — megoldás kísérlete nélkül — már *T. Frank* rámutatott, AJPh 56 (1935) 62.

[62] XXXVI. 2—3. vö. Dio fg. (Boiss.) 93.

[63] A *vilicus* jelentőségére a birtok irányítása szempontjából vö. *M. E. Сергеенко* : В. Д. И. 58 (1956) IV. 46. *W. Ensslin* : Vilicus, PWRE VIII. A. 2137. Tanulságos lenne különben a Szergejenko által vizsgált *vilicus*-típusokat alapul véve végigvinni Plautus rabszolgáinak tipizálását. Ez az elemzés esetleg támpontul szolgálhatna abban a kérdésben, mennyiben hordoznak reális, korhű vonásokat, mennyiben tekinthetők irodalmi reminiscenciákon, görög mintákon alapuló ábrázolásoknak. Plautus rabszolgatípusaira l. legutóbb *P. P. Spranger* : Hist. Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus u. Terenz. 1961 Mainz, 15—7. *W. Hofmann* : Plautinische Sklaven. Sozialökon. Verhältnisse im Alten Orient und im Klass. Altertum. Berlin 1961, 140. kk.

[64] CIL I.^{2} 638 = *Dessau* : ISL 23. Datálására l. CIL I.^{2} 509—10. p. Újabb irodalom *J. Vogt*, i. m. 51. p. 2. j.

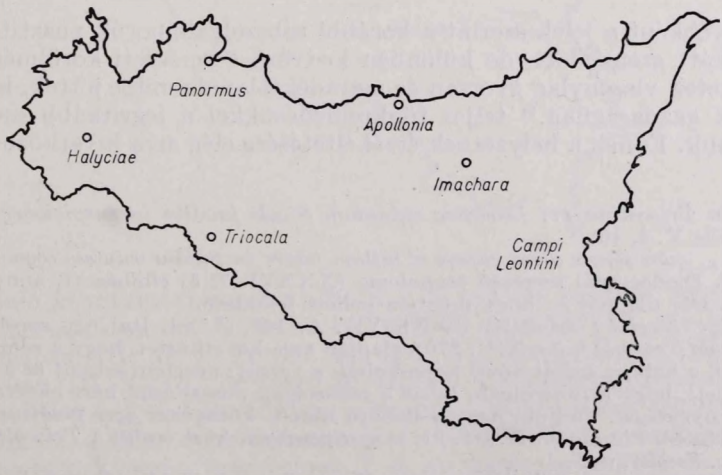
és könnyen szökdöstek át — minden esetre a lehetőség nem volt olyan valószínűtlen, mint ahogyan azt Cicero feltüntetni igyekszik; másrészt kiviláglik a szövegből az, hogy a magistratus a rabszolgák megbüntetését gazdáikra bízta, nem maga járt el velük szemben.

Gondoljunk másrészt arra, hogy Octavianus Sex. Pompeius legyőzése után szintén nem végeztette ki az annak seregében ellene harcoló — jórészt ugyancsak Itáliából a szigetre átmenekült — szökevény rabszolgákat, hanem visszaadta őket — mintegy harmincezret! — gazdáiknak, azok megítélésére bízva további sorsukat.[65]

Diodoroshoz hasonlóan maga Cicero is tudja és említi is, hogy a helytartók régebben igyekeztek a lovagok kedvében járni, tekintettel arra, hogy azok kezében volt a helytartók provinciális ténykedését illetően az ítélkezés joga; nem volt ajánlatos egyikükkel sem ujjat húzni a lovagrend tagjainak kölcsönös összetartása miatt.[66]

De hasonló lehetett a senatorok mentalitása is. Ilyenformán nem ritkán kerülhetett sor súrlódásokra is senator-rendi birtokosok és a helytartó, ez esetben Verres közt. Cicero más összefüggésben tesz is említést ilyen összekülönbözésről.[67]

Ezek előrebocsátása után vizsgáljuk meg azokat az eseteket, amelyeket Cicero Verresre nézve terhelő, vagy ilyennek beállítható vonatkozásaik, kísérőjelenségeik miatt mégsem hallgatott el. Azt látjuk, hogy ezek egyik része olyan területekre lokalizálható, amelyek a korábbi rabszolgaháborúk, különösen a Verres helytartóságához időben közelebb eső második felkelés alkalmával is gócpontjai, jelentős színterei voltak a rabszolgák szervezkedésének, harci cselekményeinek. (L. I. sz. térkép.)

[65] L. a R. g. d. A. 25. A részletekre l. a *Diehl*-féle kiadásban szereplő auktorhelyeket ad l. c. vö. még AntTan. 6 (1959) 219—220. Sozialökon. Verhältnisse etc. 215—16. p. Hasonló korábbi példákat l. Livius 34,35,4. App. Mithr. 61.

[66] *antea, cum equester ordo iudicaret, improbi et rapaces magistratus in provinciis inserviebant publicanis ... neque tantum illa res nocentibus proderat...* III. 41, 94. *Retinebatur hoc tum nescio quo modo quasi communi consilio ab illis diligenter, ut qui unum equitem Romanum contumelia dignum putasset, ab universo ordine malo dignus iudicaretur.*

[67] III. 40,93. 41,95., sőt, még túlzó általánosításra is ragadtatja magát, pl. III. 41,97.

Triocala körzetében egy bizonyos Leonidas nevű szicíliai gazdának rabszolgái összeesküvés gyanújába kerültek.[68] Verres azzal vádolta őket, hogy fegyveres felkelés kirobbantására szövetkeztek.[69] A rabszolgákat Lilybaeumba vitték, a helytartó elítélte őket, s már a kivégzésre készültek, mikor váratlanul visszaadta őket gazdájuknak (V. 5, 11.).

Cicero maga is említi, hogy az eset olyan helyen történt, amely korábban — a második sziciliai rabszolgaháború idején — a rabszolgák hatalmában volt («. . . *quem locum fugitivi iam antea tenuerant* . . .» V. 4, 10.). Valóban, mint Diodoros elbeszéléséből tudjuk, Triocala a felkelés egyik főerődje volt (XXXVI. 7, 2. kk.), Salvius-Tryphon foglalta el még a felkelés kezdeti időszakában, jelentős mértékben megerősítette az egyébként is kedvező helyen épült várost,[70] nagy készleteket halmozott fel benne. I. e. 103-ban Lucullus ellen is innét vonult ki a rabszolgasereg Scirthaea mellé, s a vesztett csata után ide húzódtak vissza (XXXVI. 8, 2—4), sikeresen verik vissza Lucullus megkésett és erélytelen ostromát, s egészen addig kezükben tartották a várost, míg a háború végefelé M.' Aquilius szívós ostrommal végül is beveszi (XXXVI. 10.).

A környék gazdasági jelentősége a háborús cselekmények, a rabszolgák által elkövetett pusztítás miatt a háború befejezése utáni időszakban bizonyára jelentősen visszaesett. Annak alapján azonban, hogy Cicero csak elvétve említi a helyet, nem következtethetünk teljes tönkremenésére,[71] annál kevésbé, mert még a császárkorban is Szicília egyik legjelentősebb városa volt.[72] Triocala lokalizálásával van némi nehézség,[73] annyi bizonyos azonban, hogy egyrészt Agrigentumtól északnyugatra, a szárazföld belsejében, de a déli parttól nem messze feküdt, másrészt kétségtelen, hogy a két hely, a Diodorosnál a második rabszolgafelkelés ismertetésekor említett és a Cicerónál szereplő Triocala azonos.

Egyébként a jelek szerint a korábbi rabszolgaháborúk pusztításai során legtöbb kárt szenvedett, de különben kedvező természeti körülmények közt levő körzetek viszonylag gyorsan és maradéktalanul rendbe jöttek, ismét megerősödtek gazdaságilag,[74] teljes tönkremenésükkel a legritkább esetben kell számolnunk. Ennek a helyzetnek érzékeltetésére elég arra hivatkoznunk, hogy

[68] *In Triocalino ... Leonidae cuiusdam Siculi familia in suspicionem est vocata coniurationis* V. 4, 10.

[69] ... *quos servos arma capere et bellum facere in Sicilia voluisse cognoras* ... uo.

[70] A Diodorosnál szereplő etimológia (XXXVI. 7, 3) elhibázott, annyi bizonyos azonban a név alapján is, hogy dombon kellett feküdnie.

[71] Így *Ziegler :* Triokala, PWRE VII. A. 167. Z. Sil. Ital. egy sorából *(et mox servili vastata Triocala bello,* XIV. 270.) alapján arra következtet, hogy a rómaiak, elfoglalása után, a háború befejeztével lerombolták a várost; nézetem szerint ez a sor inkább azt jelentheti, hogy a rabszolgák, tehát a rabszolgák pusztításai, kárt okoztak a városnak és környékének. Tudjuk, hogy a háború után a környéket *ager publicus*szá nyilvánították, később Plinius N. H. III. 91. is a *stipendiarii* közt említi a *Triocalini*-t.

[72] L. *Ziegler,* uo.

[73] Elsősorban két hely jöhet szóba: Monte Troccoli, illetőleg Castabellotta. Ziegler az utóbbi mellett foglal állást, nem egészen következetesen azért vetve el az előbbi — valószínűbbnek látszó — lehetőséget, mert az nem felel meg a Diodoros-féle értelmezésnek, amit — különben jogosan — elutasít (i. h. 168.).

[74] Diodorostól tudjuk, hogy Szicília csakhamar kiheverte a pún háborúk pusztításait (XXXIV. 2, 1. 26. 27.). Hasonlóképpen gyorsan eltűntek a rabszolgafelkelés nyomai is mind a gazdasági helyzetet, mind a rabszolgaállományt illetően, vö. *K. J. Beloch :* Die Bevölkerung der griech.-röm. Welt. Lpz. 1886, 274. 300. *M. Rostovtzeff:* Gesellschaft u. Wirtschaft... I. 172. *J. Carcopino* i. m. szerint (169. p.) a második rabszolgafelkelés és Verres kora közti időszak Szicília mezőgazdaságának virágkora.

a II. *actio* III. *oratio*ja során Cicero egy egész sor olyan várost, illetve városkörzetet említ — Apronius visszaéléseinek részletezése kapcsán, — amelyek a két korábbi rabszolgafelkelés legexponáltabb körzeteiben helyezkednek el.

Magának Hennának, az első felkelés központjának körzetén kívül említi Cicero a Herbita, Morgantia, Assorus, Imachara, Agyrium és Aetna körüli földeket, továbbá a *campi Leontini*-t, mint elhanyagolt, tönkrement területeket (III. 18, 47). A részletekbe menő előadás során, magának Cicerónak adatközlése, kitételei alapján is, viszont az derül ki, hogy ezek a — korábbi felkelések során sok kárt, pusztítást elszenvedett s különben is jelentős mértékben állattenyésztéssel foglalkozó, a sziget belsejében fekvő — területek igen virágzóak voltak Verres idejében is, óriási gabonatermést hoztak, az itteni birtokosok nagy jólétnek örvendtek. Ezt látjuk Agyrium (III. 31. §, 51, 120.), Herbita (III. 32, 75. kk., 43, 103. 51, 120.), Aetna (III. 25, 61., 45. §, 44, 104—106.), Morgantia (III. 23, 56., 43, 103.), a *campi Leontini*,[75] Imachara (III. 18, 47. 42, 100.), Henna (III. 42, 100.) és Assorus (III. 43, 103.) esetében egyaránt. (L. II. sz. térkép.)

Hasonló következtetéseket vonhatunk le egy sor további, ugyancsak a Haenna—Aetna—Leontini körzetbe eső hellyel kapcsolatban, így mindenek előtt Centuripae (III. 21. §, 23, 56. 45, 108. 77, 180.), Menae (III. 22, 55. 43, 102.) Tissa (III. 38, 86.) és Thermae (III. 42, 99.) körzetét illetően.

Az említett helyek Cicerónál természetesen Verres elleni célzattal, az ő, illetőleg cinkosa, a *decumanus* Qu. Apronius visszaéléseinek, erőszakoskodásainak kiteregetése kapcsán szerepelnek.[76] A mi szempontunkból ez a körzet

[75] III. 24,60. 41,97. 44,104. kk. 46,110. 49,116. 117. 51,120. 63,148. vö. alább 189. p. 79. j. L. még *Carcopino* i. m. 170—1.

[76] III. 42,100. ... *in hoc genere nunc, iudices versor, non in quo singillatim aratores eversi bonis omnibus sint, sed quae publice decumanis lucra data sint...* Cicero előadásmódjának, beállításának kritikáját Verres bűnösségét és a szicíliai gazdasági élet hanyatlását illetően, l. *E. Ciccotti* : Il processo di Verre. Milano 1895, 219. kk. *H. Rauber* : Die agrarische Verhältnisse Siziliens im Altertume, besonders zur Zeit Ciceros. Diss. Erlangen

azonban éppen mint jelentős gabonatermő vidékek komplexusa fontos, ahol feltétlenül akkor is nagyszámú rabszolga dolgozott,[77] ami egy rabszolgafelkelés kibontakozása szempontjából kedvező lehetőséget jelentett volna.[78] Aligha véletlen az, hogy a II. *actio* V. *oratio*jában említett hat olyan hely közül, ahol Verres rabszolgamegmozdulásokat észlelt — a III. *oratio* alapján négy kimutathatóan ilyen gabonatermő centrum s részben egyúttal olyan hely, amely már a korábbi rabszolgafelkelések során is jelentős szerepet játszott.[79]

Az előző esethez hasonlóan Verres jópénzért felmentette a halicyaei Eumenides nagyértékű *(»magnae pecuniae«) vilicus*át (V. 7, 15.).

Semmi okunk sincs kétségbevonni azt, hogy Eumenides készségesen jól megfizetett nélkülözhetetlen rabszolgájának életbenmaradásáért, visszaszerzéséért, s az is feltehető, hogy Verres kihasználta a gazda szorult helyzetét. Két körülmény azonban fokozott figyelmet érdemel. Egy *vilicus* a maga szabadabb mozgási lehetőségei és a rabszolgák körében élvezett tekintélye, befolyása révén[80] fokozott veszélyt jelentett egy összeesküvés szervezése szempontjából. Elég arra gondolni, hogy az előző nagy rabszolgafelkelés egyik vezére, a ciliciai Athenio szintén *vilicus (οἰκονόμος)* volt.[81] Nem érdektelen másrészt az a tény, hogy Halicyae[82] környéke szerepel a második felkelés előzményei közt is. Nevezetesen, mikor a *lacus Palicorum* mellett lejátszódó eseményeket követően a sziget több helyén szökdösni kezdtek a rabszolgák, Halicyae körzetében *(χώρα)* egy kisebb csoport, mintegy harminc főnyi rabszolga felkelésére került sor egy Varius nevű társuk vezetésével (Diod. XXXVI. 3, 4.).

Mint Cicero más összefüggésben szereplő tudósításai (III. 40, 91.) alapján következtethetjük, Halicyae környéke Verres idejében is jelentős gabonatermő vidék volt, és ennek alapján is feltehetően sok rabszolgát foglalkoztatott, ami fokozta a rabszolgamegmozdulások lehetőségét, veszélyét.

1919, Beyreuth 109. p. — A *decumanus* Apronius visszaéléseinek erősen eltúlzott részletezésére alkalmasint a római lovagrendi érdekek képviselete is indíthatta Cicerót, ugyanis Szicíliában — egyedül a római tartományok közül — a *publicanus*ok lehettek nem római polgárok is, vö. *J. Carcopino :* La Loi de Hiéron et les Romains. Paris 1919, 86. kk. *A. Pandolfini—Marchetti :* Le cause generali e specifiche che prepararono le guerre servili in Sicilia... Atene e Roma N. S. 13, 1932, 216. — Cicero lovagrendi álláspontja, a lovagrendi érdekek képviselete a gabonaügyek összefüggésében lépten-nyomon megnyilvánul, l. pl. III. 11,27. 13,32. 24,60. 25,61. 41,94.

[77] Egy helyen Cicero is említi egy centuripaei gazdag birtokos *(»pecuniae princeps«)* földjeinek, három testvérnek rabszolgáit *(familia)* is a birtok felszerelése és állatállománya *(instrumentum, pecus)* mellett. A szicíliai rabszolgák nagy számát *(»magnituto servitii«)* általában véve a gabonaföldeken Cicero másutt is említi: V. 12,29.

[78] Henna körzetével kapcsolatban egyébként nem szabad elfelejteni, amire még *K. W. Nitzsch* hívta fel a figyelmet Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger c. munkájában (1847, 285. kk.), hogy ti. a Szicília közepén fekvő város, az első felkelés kiinduló helye és főtámaszpontja, egyúttal a szigetet minden irányban átszelő országutak csomópontjában is feküdt, s ez a helyzete a nyájakat terelő pásztor rabszolgák találkozása, hírek, tervek továbbítása szempontjából különösen fontossá, exponálttá tette.

[79] Imachara III. 42,100. Apollonia 43,103. Halicyae 40,91. a *campi Leontini*-re l. föntebb 75. j.

[80] L. Varro, r. r. II. 10.

[81] Diod. XXXVI. 5, 1. vö. AntTan. 3 (1956) 90. Annal. Univ. Budapest. Sect. Philol. 1957, 97.

[82] Szicília nyugati részének belsejében feküdt a Segesta-Selinus Lilybaeum-Entella közt húzható átló metszőpontjától kissé nyugatra (vö. *Ziegler*, PWRE VII. 2265.); általában a mai Salemivel azonosítják.

Ugyancsak *vilicus*ok is szerepelnek a következő esetben. Verres felkelés gyanúja alapján letartóztatta, majd nagy összegű bírság lefizetése fejében visszaadta C. Matrinius római lovag és üzletember,[83] szicíliai nagybirtokos *vilicus*ait és pásztor rabszolgáit (V. 7, 15.). Cicero kiemeli, hogy mindez Matrinius távollétében, római tartózkodása idején történt. Ezzel Cicero Verres eljárásának méltánytalanságát akarja hangsúlyozni. Másfelől azonban ez a körülmény — s ez tárgyunk szempontjából nem közömbös — a közvetlen ellenőrzés hiányára és a szervezkedés fokozott lehetőségére mutat.

Az eset helyét Cicero nem jelöli meg, azonban nagy valószínűséggel Syracusae vagy még inkább Leontini környékén, illetőleg a két hely közt kell keresnünk. Ugyanis Matrinius itt is szereplő *procurator*át, L. Flaviust, Cicero később is (V. 59, 155.) említi mint olyan embert, aki tanúsíthatja, hogy a Sertorius kéméként elfogott L. Herenniusnak Syracusae *conventus*ában száznál több római polgár ismerőse is volt. Másfelől a gabonaügyekről írt munkájában (III. 24, 60. kk.) Cicero elmondja, hogy Matriniust Verres Leontini környékén két napon át hivatalos őrizetben tartotta. Különben a roppant termékeny s ezért igen jelentős *campi Leontini* mindkét felkelés dúlásainak is színtere volt. Diodoros említi, hogy Salvius a későbbi rabszolgafelkelés során egészen eddig a területig kiterjesztette portyázásait.[84] A környék Verres idejében is igen jelentős gabonatermő terület lehetett.[85]

A további három eset, amiről Cicero tudósít, a korábbi rabszolgaháborúk színterétől távoleső területen, az északi partvidéken játszódott le. (L. I. sz. térkép.)

Az északi parton fekvő Panhormusban az öreg Apollonius Geminus főpásztorát (*«magister pecoris»*)[86] vádolja Verres összeesküvéssel és társai fellázításával. — Cicero azzal a beállítással akarja eleve megrendíteni a vád hitelét, hogy Verres meg akarta zsarolni a gazdag öregembert: *«profecto homo dives*[87] *repente a Verre non sine causa citatur»* (V. 7, 16.). Azonban, bármily hatásos a beállítás, magától értetődő, hogy csak egy gazdag embernek lehettek nagybirtokai, jelentős számú rabszolgája, minél gazdagabb, annál inkább. Egy néhány rabszolgával dolgozó kisbirtokos paraszt *«familia»*-ja nem egykönnyen

[83] Ismeretes egy i. e. 76. évi banküglyetben szereplő rabszolgája: *«Eupor Matrini»* (CIL I.² 864.), vö. *Münzer*, PWRE XIV. 2286. nr. 1.

[84] Hogy milyen irányból, azt nem tudjuk; előzőleg Diodoros mindenesetre Morgantiát említi legutoljára, feltehetően innét indult ki Salvius támadása. A kérdést bonyolítja, hogy Morgantia azonosítása és lokalizálása az egyik legnehezebb topográfiai kérdés egész Szicília területén; a legutóbbi fontosabb megoldási kísérletekre l. *J. Bérard :* La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité. Ed. 2. 1957 Paris, 447. *M. T. Piraioso :* Kokalos 5 (1959) 174. kk. további irodalommal. A legújabb ásatásokra l. P. Stillwell. Am. J. Arch. 65, 1961, 277. kk. A tárgyunkat lényegesen nem befolyásoló kérdésben nem kívántam állást foglalni ezúttal, ezért M. a mellékelt térképen nem is szerepel. Különben Morgantia is szerepet kapott mindkét rabszolgaháborúban. Az első háború idején az odavalósi Gorgost és fiát a város környékén fogják el az arra portyázó rabszolgacsapatok (Diod. XXXIV. 11. A kérdéshez l. *M. Capozza* i. m. 90. p. 4. j.); itt hal meg az elfogott Eunus is. A második háború során Salvius két ízben is ostrom alá veszi a várost (XXXVI. 4, 5.), nem világos Diodoros szövegéből, hogy milyen sikerrel (vö. *Ziegler :* Morgantina, PWRE XVI. 300.), harcokat vívnak itt a felkelő rabszolgák a római praetori csapatok ellen (XXXVI. 4, 6—7.).

[85] Vö. 75. j.

[86] A kifejezésre l. Varro, r. r. II. 10. Liv. I. 4,6. Feliraton találkozunk a *«vilicus de pecoribus»* megjelöléssel is (CIL VIII. 2232 = *Dessau :* ILS 4441).

[87] Lépten-nyomon hangsúlyozza Apollonius gazdagságát, l. 8,18. *homo locupletissimus* 9,23. *homo pecuniosus* 9,24. *homo pecuniosissimus*

kerülhetett ilyen gyanúba. S tudjuk, hogy Apolloniusnak valóban nagy birtokai, nyájai voltak.[88]

Igen jellemző, hogy Apollonius nem is magát a tényt tagadta, tehát azt, hogy főpásztorát nem tartotta szemmel és az zavart keltett, hanem azt, hogy egyáltalán van ilyen nevű rabszolgája. Azonban egyrészt könnyen lehet, hogy Verresszel nem pontosan közölték a rabszolga nevét (különben Cicero sem nevezi meg), másrészt meg ugyan ki bizonyíthatja a gazda ellenében, hogy hogyan hívja rabszolgáit. Meg azt se felejtsük, hogy Apollonius el is rejthette az említett rabszolgát, s ezért nem lehetett azt előállítani, hiszen tudjuk, hogy akadt olyan szicíliai, aki megpróbált hasonló módon túljárni a propraetor eszén (l. IV. 18. §).

Már régebben megállapítást nyert, hogy Cicerónak ezúttal nem lehettek pontos adatai, tanúi,[89] ezért igyekszik a vád gyengeségét nyilvánvaló túlzásokkal, hatáskeltő szólamokkal és más szónoki fogásokkal pótolni. Talán méltányosnak tűnik Cicero következő érvelése: Még ha bűnös lenne is Apollonius, azért már egy ilyen előkelő, köztiszteletben álló öregembert nem kellett volna így meghurcolni (V. 8, 20.). — De vajon valóban teljesen ártatlan volt Apollonius? Vajon a gazda nem felelős rabszolgái tetteiért?[90] Vajon a római helytartónak különböző szentimentális szempontok (mint az apa hajlott kora, fia ifjú volta, zokogásuk) lényegesebbnek lehet-e tartani, mint a provincia jólétét és biztonságát (*«utilitatem salutemque provinciae»* V. 9, 22.)?!

Az sem növeli különösebben Cicero érvelése hitelét, a tárgyilagosság látszatát, hogy Apollonius barátja és vendéglátója volt (*«amici atque hospitis mei»* V. 8, 20.). Egy nagyon jó gyakorlati érzékre való érve van Cicerónak Apollonius ártatlanságának valószínűsége mellett: őt érte volna a legnagyobb veszteség, ha valóban rabszolgaháborúra került volna sor a szigeten.[91] Azonban kizárja ez a gondatlanságot? Nem fokozza-e a vagyon az elbizakodottságot? Vajon a fennhéjázó Damophilos, akinek elkeseredett, agyongyötört rabszolgái az első felkelést kirobbantották, nem volt elég gazdag?![92]

Az apolloniai Aristodamus és az imacharai Leontes rabszolgáinak esetét Cicero röviden érinti (V. 7, 15.). Nem cáfolja a rabszolgák mozgolódásának, a felkelés előkészítésének vádját, csak ironikus szónoki kérdéssel utal arra, hogy szerinte Verres eljárása nem a tartomány feletti buzgó őrködését példázza, hanem egy újfajta nyerészkedési módszert jelent.[93]

Panhormushoz hasonlóan, Apollonia is közvetlenül a sziget északi partján helyezkedett el, csak jóval keletebbre, Haluntium és Acte Cale közt.[94] Imachara Apolloniától még keletebbre, a szárazföld belseje felé, Hennától északkeletre,[95] egy Verres idejében is igen termékeny területen[96] feküdt.

[88] 8, 18. 20. Különben tény, hogy főpásztor, tehát külön megbízott irányítója az állatállomány ellátásának csak egészen nagy birtokokon volt, l. *W. Ensslin* i. h. 2137.

[89] L. a *Richter—Eberhard* kiadás e helyhez fűzött megjegyzését.

[90] L. Dig. XLVII. 6,1. 3. 5. vö. uo. 4, 9, 6, 1. 4, 9, 7, 34. 5,5 XLIII. 16,1.

[91] 8, 18. *Apollonium, hominem locupletissimum, qui si fugitivi bellum in Sicilia facerent, amplissimas fortunas amitteret...*

[92] Vö. Diod. XXXIV. 2, 10. 34. 38.

[93] *iste motus servitiorum bellique subita suspicio utrum tibi tandem diligentiam custodiendae provinciae an novam rationem improbissimi quaestus attulit?*

[94] Lokalizálására l. *Hülsen*, PWRE II. 117, nr. 32.

[95] Lokalizálására l. *Holm*, i. m. I. 66. 69. 361., illetőleg a *Richter—Eberhard* kiadás ad l. c.

[96] Vö. föntebb 178. p. és 79. j.

4. Mint láttuk, Cicero a Verres helytartói érdemei feletti fiktív vitában feltünteti, hogy Hortensius a propraetornak tartománya védelme érdekében foganatosított katonai természetű rendszabályaival igyekezett érvelni. Megemlíti Cicero, hogy a védő esetleg hivatkozik arra, milyen kevés használható hadvezére van Rómának (*«imperatorum penuriam commemorabit»* V. 1, 2.), s így hasonló módon igyekszik megmenteni a vádlottat, mint annak idején M. Antonius Orator M.' Aquiliust. Cicero nem méltányolja az érvet, pedig hogy az mennyire indokolt volt, arra maga szolgáltat a legékesebben szóló bizonyságot, mikor — csak három évvel később — a Manilius-féle törvényjavaslat vitájában Cn. Pompeius hadvezéri megbizatása érdekében szónokolva azon kesereg, mennyire nincs választék nagy katonai feladatok ellátására alkalmas emberekben (p. lege Manil. 10, 27.). Akkor ugyanis ezt kívánta meg a szónoki cél. A beállítás mindkét esetben — ellentétes előjellel — tendenciózus, eltúlzott. Nem Pompeius volt akkor sem az egyetlen alkalmas, tapasztalt hadvezér. Azonban, hogy — nem is annyira a rátermett személyek hiányában, mint amennyire a hagyományos *«cursus honorum»* érvényesítése és a senatusi érdekszövetségek révén — milyen erélytelen, tehetségtelen politikusok is kaptak felelősségteljes, nagy jelentőségű, sőt rendkívüli jellegű és hatáskörű[97] hadvezéri megbizatást, s e feladatnak nem egyszer mennyire nem tudtak megfelelni — arra a legékesebb példa M. Antonius Creticus csúfos kudarccal végződött hadjárata a kalózok ellen, mégpedig épp Verres helytartósága éveiben. M. Antonius hadjáratát Cicero egy szóval sem említi — az lenne meglepő, ha megemlítené — hisz akkor kiderülne, hogy a kalóztámadások elhárítása nem is lehetett olyan egyszerű feladat. Azt sem említi, hogy M. Antonius flottáját szétverték, magát a hadvezért pedig elfogták a kalózok Kréta vizein — azt viszont annál inkább kiszínezi, hogy a szicíliai partvédő flotta egyik részlegét megfutamította egy kalózraj (V. 83. kk.). Hosszasan szörnyűlködik a felett a valóban szégyenletes eset felett, hogy a kalózok ezt követően behatoltak Syracusae kikötőjébe[98] — arról viszont egy szót se hallunk a *«De suppliciis»* terjedelmes fejtegetései során, hogy mi volt a helyzet ugyanakkor Itália partvidékén, vagy éppenséggel Róma közelében. Annál többet tudunk meg viszont az idézett *pro lege Manilia* alapján a kérdésről ugyanezen évekre vonatkozóan. Hogyan viszonylik a syracusaei rajtaütés szégyene, felelőssége ahhoz, hogy Caietába, Misenumba, sőt magába Róma kikötőjébe, Ostiába, a Tiberis torkolatába egy praetor, egy consul szemeláttára törtek be a kalózok, s felgyújtották a római flottát? (33. c.) Verres flottaegysége megfutamodott a kalózok elől? A római hadsereget meg csak télvíz idején merték Brundisiumban behajózni (p. lege Manil. 12. §). Elfogták és csak váltságdíjért engedték zabadon Verres egyik hajóparancsnokát? Ugyanez történt Itáliában két prae-

[97] Cicero, in Verr. II. 3, 8. III. 313. Sall. Hist. (M) III. 2. Vell. II. 31, 4. Ps. Asc. in divin. 55. (Or. p. 121—122.) in Verr. II. (p. 206.) Schol. Bob. in Verr. II. (p. 233—34.) Lactant. div. inst. I. 11. vö. *A. Passerini :* Athen. N. S. 14 (1936) 45. kk. *D. Magie :* Roman rule in Asia Minor, Princeton 1950, II. 116. *W. Ehrenberg :* AJPh 63 (1952) 117.

[98] Cicero megint elveti a sulykot, mikor így ír: *post Syracusas conditas quem in portum nunquam hostis accesserat, in eo te praetore primum piratae navigaverunt* V. 52, 138. vö. 37,97. — Már rég nyomatékosan rámutattak arra, hogy ez bizony nem az első eset volt, behatolt már a syracusaei kikötőbe más ellenség is, az athéni, karthagói és a római flotta is. L. *Cavallari—Holm—Lupus :* Die Stadt Syrakus im Altertum, Strassbg. 1887, 245. — Nem is beszélve arról, hogy kalózok sem ekkor fordultak meg először Syracusae kikötőjében, vö. Diod. XVI. 82.

torral és magának a kalózhadjárat vezérének, M. Antoniusnak, a lányával (p. lege Manil. 32—33.). Ehhez, M. Antonius hadjáratának kudarcához és az itáliai partvédelem csődjéhez képest, Verres még egész jelentős sikerekre hivatkozhatott!

Amilyen elfogult, egyoldalú Cicero állásfoglalása az egyik kérdésben, olyan a másikban is. Ahogyan igyekszik elhomályosítani a kalózok okozta nehézségeket, illetőleg Verresnek ezek leküzdésére fordított erőfeszítéseit, sikereit, úgy igyekszik tagadni a rabszolgák részéről fenyegető veszélyt is. A fentebbiekben, úgy véljük, sikerült néhány újabb szemponttal alátámasztani mindenekelőtt e veszély realitását s azt, hogy a Spartacus seregei átkelési kísérleteinek elhárítása, s főként a szicíliai felkelési kísérletek megelőzése, elfojtása érdekében a propraetor nem maradt egészen tétlen.

Azonban végeredményben nem is Verres egyéni megítélése a lényeges. Ha valaki, Cicero eleget beszél arról, hogy a római helytartók általában kíméletlenül kiszipolyozták a provinciákat.[99] Verresnek legfeljebb a lehetőségei voltak kedvezőbbek az akkori zűrzavaros időkben, s az átlagosnál energikusabban ki tudta használni a helyzetet. Az alapvető szempont az események megítélésénél az, hogy a római államszervezet, provinciális kormányzati rendszer mindezt az erőszakoskodást lehetővé tette, sőt, ezen alapult. Minthogy pedig a katonai és bírói hatalommal felruházott helytartó hivatali tevékenységének lényege az államilag szentesített rablás volt, szinte kivétel számba ment, hogy ezzel a hatalommal a maga egyéni érdekében nem él vissza.[100]

[99] p. lege Manil. 65—68. in Verr. II. 158. I. 44. p. Flacc. 18. 19. Balb. 9. ad Qu. fr. I. 1, 2, 8. de prov. cons. passim.

[100] Vö. Cic. ad Qu. fr. I. 1, 2, 8—9.

BORZSÁK ISTVÁN

A CORVIN-KÖNYVTÁR TACITUSAI

Mátyás könyvtárának maradványaiból két Tacitus-kódexet tart számon a kutatás: azt, melynek alapján Beatus Rhenanus kiadása készült, tehát amely — változatos sorsa ellenére — sohasem veszett el a tudomány számára (jelenleg a new-haveni Yale-egyetem könyvtárában, F. 92 jelzettel), és azt, amely 1541 után megjárta Konstantinápolyt, majd 1877-ben II. Abdul Hamid szultán ajándékából a budapesti Egyetemi Könyvtárba került (Cod. Lat. 9).[1] Az előbbi — Beatus Rhenanus 1533. évi baseli kiadása (2. kiad.: uo. 1544) óta — ismert tényező a Tacitus-kutatásban. Nem mondhatjuk el ugyanezt a budapestiről, amellyel érdemben Ábel Jenő áttekintése[2] óta senki sem foglalkozott. Tekintettel egyrészt a két kézirat speciálisan magyar vonatkozásaira, másrészt a tacitusi szöveghagyomány újabban felmerült kérdéseire,[3] talán az efféle tanulmányok élén mostanában szokásos mentegetőzések[4] mellőzésével adhatjuk elő könyv- és szövegtörténeti megfigyeléseinket.

I

Kezdjük az ismertebbel. A nemzetközi szakirodalomban «*Codex Budensis Rhenani*»-ként nyilvántartott Tacitus-kódexről a Corvin-könyvtár eddigi feldolgozói is regisztráltak bizonyos adatokat.[5] A kódex közvetlen ismerete nélkül is tudtuk, hogy az eredeti bőrkötésben megmaradt «csinos munka» (amint egy

[1] *Sambucus* feltehetőleg budai eredetű Tacitusáról (Vind. 49), amelyet Lipsiuson kívül (l. a Hist. II 23. fejezetéhez fűzött megjegyzését) eddig nem hasznosítottak, a kódex közelebbi ismerete nélkül nem nyilatkozhatunk, legfeljebb *J. J. Oberlin* szavait idézhetjük (C. Cornelii Taciti opera ex rec. I. Aug. Ernesti denuo curavit —, t. 1. [Lipsiae 1801] p. XIII): «*De isto Sambuci videant porro litterati homines Vindobonenses.*» — Hogy az *Angelo Poliziano* 1489. évi registrumában (l. *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. XII [Pest 1854] 479) említett Tacitus-kódex melyik példányra vonatkozik, eldönthetetlen; *Vitéz János*éra biztosan nem.

[2] Corvin-codexek. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből 8 (1879) 20—24. l. [L. az utólagos 63. jegyzetet.]

[3] L. *E. Koestermann* alapvető fontosságú cikkét: Codex Leidensis BPL. 16. B — ein vom Mediceus II unabhängiger Textzeuge des Tacitus. Philologus 104 (1960) 92—115. l., valamint a további kutatásnak irányt szabó két újabb Teubner-kiadását: Ab excessu divi Augusti, 1960, és: Historiae, 1961.

[4] L. pl. *G. Perl*: Probleme der Sallust-Überlieferung. Forschungen und Fortschritte 33 (1959) 56: «trockene und wenig attraktive Dinge» stb. Vö. *H. Fuchs*: Rückschau und Ausblick im Arbeitsbereich der lat. Philologie. Mus. Helv. 4 (1947) 194. l. («...am wenigsten reizvoll ... Wir selber freilich sind nicht dieser Ansicht.»)

[5] Hogy csak a két legismertebbet idézzük: *A. de Hevesy*: La bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris 1923, 67. l.; *Fraknói V.—Fógel J.—Gulyás P.—Hoffmann E.*: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Bp. 1927, 69. l.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

névtelen cikkíró «a marosvásárhelyi Corvin-codexet» annak idején jellemezte),[6] amely a díszes kezdőlapon látható Mátyás-címer szerkesztéséből következtethetőleg 1475 táján kerülhetett a királyi könyvtárba,[7] kézen-közön hamarosan eltűnt Budáról és már 1518-ban a következő bejegyzéssel «gazdagodott»: »Beati Rhenani sum, nec muto dominum. Ex dono Iacobi Spigeli iure consulti Anno Salut. M. D. XVIII.» Nem sokkal többet árul el a könyv sorsáról a schlettstadti humanista (eredeti nevén: Bild, 1485—1547)[8] kiadásának ajánló levele sem, amelyet 1532 decemberében Bernardus tridenti püspökhöz intézett: «. . . Quum accepissem futurum, ut Annales Cornelii Taciti denuo typis informarentur, primum experiri libuit, an operae pretium esset vulgatam editionem[9] conferre cum manuscripto codice, quem nactus fueram iam pridem ex bibliotheca Budensi, cuius autor Ungariae rex Matthias ille Corvinus Martis et Palladis studiis inclytus, donante Iacobo Spiegellio amico ac cive meo charissimo.« Oberlin imént idézett bevezetéséből[10] tudjuk meg, hogy a szintén schlettstadti születésű Jakob Spiegel, Miksa császár humanista műveltségű jogtanácsosa, 1514-ben járt küldetésben Budán: ekkor (a Dózsa-felkelés okozta ijedelemben) kaphatta az elődje kincseit boldognak-boldogtalannak osztogató II. Ulászlótól. Nem tudunk viszont mit kezdeni azzal a névvel, amely a két Gronovius Elzevir-kiadásának (Amstelodami, 1672) ajánló levelében bukkan fel: «Invenies etiam, quae congessit Beatus Rhenanus adiutus codice manuscripto *ἀνεπιγράφῳ*, quem ex bibliotheca Budensi regis Matthiae Corvini nactum se esse affirmat dono Iacobi Spigelii, *missum a Reinhardo a Rietpur Borbetomagensis ecclesiae decano.*» Beatus Rhenanus wormsi kapcsolatairól annyit, hogy Livius-kiadása (I—IV. könyv: 1535) egy azóta elkallódott Codex Vormatiensis sive Borbetomagensis alapján készült.[11] M. Westermann 1529. szept. 18-i levelének utalásaiból[12] kiderül, hogy Reinhard von Rietpur (Riepur, Rüppur) a török ellen hadbavonult wormsi püspök helyettese volt, és valószínűnek kell tartanunk, hogy a Gronovius-megjegyzés tévedésen alapul: Beatus Rhenanusnak nem Tacitus-, hanem Livius-kiadásáról, a fentebb említett wormsi Livius-kézirat felhasználásáról van szó.

Mindenesetre Beatus Rhenanus magabiztos bejegyzése — hogy ti. Hunyadi Mátyás könyvtárából «szerzett» könyve «nem cserél gazdát» — nem bizonyult tartós érvényűnek. A következő bejegyzések szerint, amelyeket W.

[6] Arch. Ért. 2 (1870) 33. l.

[7] Vö. *W. Allen jr.* : The Yale MS of Tacitus. (Codex Budensis Rhenani.) The Yale University Library Gazette 11 (1937) 84. l.

[8] L. *J. Sturm*tól írott életrajzát (Vita Beati Rhenani) Beatus Rhenanus levelezésének *A. Horawitz—K. Hartfelder*-féle kiadásában (Leipzig 1886), 1—11. l.; az idézett levélrészlet a 413. lapon.

[9] A «*vulgata*» megjelölés itt nem a *Vindelinus de Spira*-féle (1468—70 közti) velencei *editio princeps*-re vagy *Fr. Puteolanus* 1475. évi milanói (esetleg 1497. évi velencei) kiadására, nem is Ph. Beroaldus első «teljes» Tacitusára (Romae, 1515), hanem *Frobenius* 1519. évi baseli kiadására vonatkozik, vö. *Oberlin*, Praef. XLV. Ezt az utóbbi *Frobenius*-kiadványt tévesztette össze *Beatus Rhenanus* 1533-i kiadásával *Vári Rezső* : A class.-phil. encyclopaediája. Bp. 1906, 359. l.

[10] XIX. l.; vö. *Sturm* életrajzával, op. cit. 6. l., l. még az indexet is uo., 691. l.; *J. Aschbach*: Geschichte der Wiener Universität. II. (Wien 1877) passim; *G. Knod* : Jakob Spiegel aus Schlettstadt. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Humanismus. Strassburg 1884.

[11] Vö. *W. Allen* : Beatus Rhenanus, editor of Tacitus and Livy. Speculum 12 (1937) 382—5. l.

[12] Beatus Rhenanus levelezésének id. kiadásában, 377. l.

Allen leírásából ismerünk,[13] a becses kézirat már 1534-ben — feltehetőleg nem legális úton — két katonaember kezébe került, akik aligha voltak tisztában a kódex jelentőségével. Ettőlfogva a «Codex Budensis Rhenani» csak a Beatus Rhenanus-kiadás öröklődő utalásai révén maradt ismeretes, magának a kéziratnak nyoma veszett. Csak az Ernesti-féle kiadásokat (Lipsiae, 1752; 2. kiad.: 1772) Fr. Aug. Wolf nyomán felújító J. J. Oberlin 1801. évi lipcsei kiadásának előszavából[14] derül ki újabb felbukkanása: a strasbourgi Oberlin (1735—1806) az 1790-es években egy Dorsner nevű francia tüzérségi tábornok szívessége folytán használhatta, aki ugyancsak Strasbourgban született (1750-ben) és a kódexet úgy örökölte.

Ezzel bajosan egyeztethető össze az a hagyományos adat, amely szerint Teleki Sámuel erdélyi főkancellár (1739—1822) fiatalkori tanulmányútja során, 1759-ben fedezte fel Strasbourgban és hozta magával haza Marosvásárhelyre. Teleki Sámuel valóban járt Strasbourgban (igaz, hogy 1761-ben), de úti naplójában csak arról emlékezik meg, hogy Schoepflin, a híres francia királyi történetíró könyvtárában «Mátyás királynak egy igen szépen festett képit», továbbá «az magyar históriára is szép könyveket és rész szerint ritkákat» látott.[15] Tény az, hogy a kódex Teleki Sámuel könyvjegyzékének első két kötetében (Viennae, 1796—1800) nem szerepel, csak a III. kötet (ibid., 1811) pótlásai közé (Supplementa, p. 411) van felvéve: «Corn. Tacitus (pag. 141): Codex MS in membrana tenui, caractere minuto, romano, elegante; ex Bibliotheca Mathiae Corvini, Regis Hungariae, fol. min., corio rubro tectus et deauratus, cum insignibus Matthiae Regis», — majd közvetlenül utána az Ernesti-féle Tacitusnak Oberlinustól gondozott és «editio optima»-ként jellemzett kiadása következik. Ezek szerint arra kell gondolnunk, hogy Teleki Sámuel csak az 1800-as évek elején, esetleg épp az Oberlin-kiadás részletes leírására (p. XIII—XX) felfigyelve, talán hajdani strasbourgi kapcsolatai révén szerezte meg és «tette *iure postliminii* magáévá«, amint Kazinczy — a Teleki-téka «legközelebbi gazdagodásáról» szólván — a Magyar Kurir 1805. évi XIV. számában írja.[16]

A kódex vándorútja azonban nem ért véget. Hogy került Marosvásárhelyről Amerikába? Az ismert könyvkereskedő és műgyűjtő Gabriel Wells közreműködésével. Erről Allen érthetőleg más hangsúllyal számol be,[17] mint a kárvallottak. A sajnálatos tény az, hogy a hosszas viszontagságok után visszakerült kézirat 1934-ben Amerikába vándorolt.[18] Pozitívum viszont az,

[13] The Yale MS of Tacitus, 84. l.

[14] III. l.: *Ad id negotii (sc. Ernestini Taciti tertium edendi) vix accesseram, quum ecce codex Budensis, quo ante haec tria saecula Beatus Rhenanus fuerat usus, quique dudum putabatur deperditus, quasi deus ex machina mihi adstitit. Eum ergo munificentia viri eximii strenuique belli ducis Dorsneri, tormentariae rei per Galliam praefecti, ad quem hereditario iure pervenerat, acceptum de novo contuli, neque huius est laboris ut me paeniteat.* L. még a XIV. lapot is. *Dorsner*re vonatkozólag l. *Allen*, i. h.

[15] Teleki Sámuel erdélyi kancellár uti naplója, 1759—63. Sajtó alá rendezte *Bíás István*, Marosvásárhely 1908, 57. l. (1761. júl. 25-ről).

[16] Vö. *Kazinczy*nak *Szentgyörgyi József*hez 1805. márc. 6-án írott levelével (Lev. III 281) és a Tudományos Gyűjtemény 1817. évi VII. számában olvasható tudósításával, 5— l. A könyvtár alapításáról: 6. l.

[17] The Yale MS of Tacitus, 85— l.

[18] A megvásárlás kalandos körülményeiről l. *Siklóssy László* cikkét: Gabriel Wells egy Corvin-kódexet vásárolt Amerikában. Pesti Hírlap 1934. nov. 6. sz.; Gabriel Wells alias Weisz Gábor műgyűjtői moráljáról — egy 42 soros Gutenberg-biblia kicsempészéséről — tanulságos adalékot közölt *Weinberg József:* Egy antikvárius «karrier». A könyvtáros 7 (1957) 368. l.

hogy a kódex, amelyről nálunk még 1870-ben is csak annyit írnak, hogy «csinos munka», és szövegtörténeti jelentőségének felmérésére a magyarországi klaszszika-filológia «hőskorában», de később sem akadt vállalkozó, a Yale-egyetemen már 1936-ban doktori disszertáció tárgya (The Yale MS of Tacitus, its history and affiliations),melynek szerzője — W. Allen — azóta is eredményes munkásságot fejt ki a Tacitus-kutatásban.[19]

Tekintettel Allen közleményeinek hozzáférhetőségére, valamint arra, hogy a «Codex Budensis Rhenani» — a Yale-egyetem könyvtárának előzékenysége folytán — mikrofilm formájában már nálunk is tanulmányozható,[20] itt beérhetjük annyival, hogy ez a kézirat a legújabban elfogadott beosztás szerint[21] az I. csoporthoz tartozik, amennyiben az Annales XI—XVI. könyveinek maradványain kívül a Historiae első öt könyvének szövegét V 26, 3-ig *(Flavianus in Parma, Inpannia* M, recte: *in Pannonia)* adja; szövegformálása az ún. «genovai» csoport rokonának mutatja, a Historiae IV. könyvének kézirati hagyományában megállapítható kavarodást (IV 45,1—52,1 és 52,1—53,4 felcserélését) pedig a Yale-kézirat másolója sem tudta orvosolni, bár Allen[22] mindent megtett, hogy ezt a Puteolanus óta annyiszor bolygatott kérdést nyugvópontra juttassa.[23] További félreértések elkerülése végett elfogadhatjuk azt a javaslatát, hogy a hajdani Rhenanus-kódex jelölése «*Yale MS*» legyen, ne pedig «*Budensis*», mivel «a budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy másik, kevésbé híres, *Budensis 9.* jelzetű kézirat, amely eredetileg szintén Corvin Mátyás tulajdona volt.»[24]

II

Ezek után rátérhetünk az Egyetemi Könyvtár «*Budensis 9*» (valójában: «*Cod. Lat. 9*») jelzetű, csakugyan «less famous» kódexének ismertetésére. Fentebb már mondottuk, hogy Ábel Jenő óta senki sem tanulmányozta; Némethy Géza[25] nem is említi («ut in Annalibus anno 1893 editis codicem Mediceum I (Laur. 68,1), ita in Historiis recensendis Mediceum II (Laur. 68,2) religiosissime secuti sumus neque praeposuimus auctoritati eius incertas virorum doctorum coniecturas» — vagyis C. Halm kiadásának a Mediceusra alapozott olvasatait legfeljebb itt-ott «javította» a maga divinatórikus módján); a közkeletű leírások filológiai szempontból nem szakszerűek, nem is pontosak (pl. még a

[19] Már idézett dolgozatain kívül l.: The four Corvinus manuscripts in the US. Bull. of the New York Public Library 42 (1938) 315— (benne a Tacitus-kódex részletes leírása); Histories IV 46—53. Yale Class. Stud. 6 (1939) 29—; az Amerikába vetődött Corvinák sorsáról: *Szabó György :* Corvinák Amerikában. Bibliográfia (Washington) 3 (1959) 1—6. l.; Corvinus manuscripts in the US. A bibliography. New York 1960 (The Kossuth Foundation); a Tacitus-kódexről: 15— l.

[20] Máig legalaposabb ismertetését azonban *Oberlin*nek köszönhetjük: p. XIII—XX.

[21] *C. W. Mendell :* Tacitus. The man and his work. New Haven—London 1957, 325—344. l.; *E. Koestermann :* Praef. ad Ann., p. VII. és Praef. ad Hist., p. XVII. *(Mendell* könyvét egyelőre csak Koestermann utalásaiból ismerem.)

[22] Id. cikkében: Histories IV 46—53. YCS 6 (1939) 29—38. l.

[23] Vö. *E. Koestermann*, Praef. ad Hist., p. X.

[24] The Yale MS of Tac., 82. l.: «It was formerly known as the Budensis MS, but it has been found advisable to change its name because there is another less famous MS in the library of the University at Budapest, of which the title is *Budensis 9*, and which was also originally the property of Matthias Corvinus.»

[25] Historiae-kiadásának (Bp. 1900) bevezetésében.

legújabb kiadvány sem tüntette fel, hogy az 53. és 79. folio-számozás kétszer szerepel); nem figyeltek fel az 59^{v} folio közepén jelzett lacunára;[26] a közismert lapcseréket[27] és a 118^{v} lapon szembetűnő nagy lacunát[28] (Hist. IV 15,3—62,4) nem regisztrálták; a 129. lapon megszakadó szöveg (Hist. V 23,2: *magnitudine potiores)* után pótolt két szövegrész (Hist. IV 20,3: *illi veteres militiae* . . .-től 25,4-ig: *conscendit tribunal Vocula mira ;* majd öt üresen hagyott sor után IV 42,3: *toleremus istorum defensiones* . . .-től a 131^{v} lap 5. sorában 46,1-ig: *sed immensa pecunia ;* itt — a hírhedt harmadik inversio eredményeképpen — látszólag értelmetlenül folytatódik a szöveg az 52,1. fejezet szavaival: *ferunt ne criminantium* . . ., és tart egészen 53,4-ig: *et ut signanter predixere auruspices ne temeraretur opus)* azonosítására, ill. a szövegkavarodás okainak felderítésére és a belőlük adódó következtetések levonására stb. senki sem vállalkozott. Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy a Historiae legújabb kiadója, E. Koestermann[29] a «Budensis 9»-et a Tacitus-kódexek III. csoportjába sorolja, vagyis azok közé, amelyek a Hist. V 13,1 *evenerant* szavával végződnek, és említéséhez annyit fűz hozzá, hogy «egy későbbi kéz a szöveget a 23,2. fej. *potiorem* szaváig folytatta» (post. manus usque ad cap. 23,2 *potiorem* addidit; — «*potiorem*» a Mendell—Koestermann-féle II. csoport végszava). Erről szó sincs; az egész kódexet ugyanaz a kéz írta, mégpedig nemcsak a «*potiores*»-ig, hanem azután is, végig, — ha az eredeti tulajdonos (Vitéz János) széljegyzeteit és záró megjegyzését[30] nem számítjuk.

Annyit előre megmondhatunk, hogy a Mendell—Koestermann-féle csoportosítással nehezen fogunk boldogulni, mivel szövegünk a *potiores*-ig terjed ugyan, tehát a II. csoportba volna sorolandó, de ugyanakkor ott éktelenkedik benne a nagy (IV 15—62) lacuna is, ami viszont a III. csoport jellemzője, bár a kihagyott szöveg egyes részeit (l. fentebb) az I. csoportba tartozó Urbinas 412 és a Laurentianus 68,5 (az elsőt a Laur. 63,24) is hozza, ill. megismétli.

Ha most — érdemi tárgyalásunk előtt — a kódex eddig egyetlen feldolgozójának,[31] Ábel Jenőnek idevágó észrevételeit nézzük, két szempontot vegyünk figyelembe. Az egyik az, hogy a tudományos világ nemcsak Buda felszabadítása után csalódott a legendás könyvtár maradványainak láttára (Jul. Pflugk, 1688); II. Abdul Hamid gesztusa, amellyel a «Nagy» (Qānūnī) Szulejmán kora óta «a Topkapi nevű szultáni szeráj könyvtárában őrzött könyvek közül»[32] a megmaradtakat a visszaajándékozás révén hozzáférhetővé tette a kutatás számára, lelkes várakozást ébresztett az emberekben, és sokan már Livius elveszett könyveinek, Aischylos hatvanhárom tragédiájának felbukkanásában reménykedtek, amíg ki nem derült, hogy a «többnyire az olasz humanisták által gyártott munkák . . . legfeljebb az illető tudomány történetére

[26] L. alább, a 190. lapon.
[27] L. *Koestermann*, Praef. ad Hist., p. IX—XI.
[28] Ibid., p. VIII.
[29] Ibid., p. VII.
[30] L. a Tacitus-válogatásunk (Bp. 1961, Aurora 17.) 20. és 21. lapja közt elhelyezett fényképmásolatokat.
[31] Nem tekinthetjük ilyennek *Fraknói Vilmos*t, aki «Vitéz János esztergomi érsek élete» c. könyvecskéjében (Bp. 1879, 163— l.) a «hibáktól hemzsegő és helyenkint érthetetlenségig eltorzított szövegről», majd Vitéz kódex-összehasonlításairól és humanista-ra való bejegyzéseiről is ír.
[32] A kódex 1^{v} és 2^{r} lapjának alsó szegélyén olvasható török bejegyzések értelmezését *Fekete Lajos* akadémikus baráti szívességének köszönöm.

nézve bírnak ha nem is értékkel, de legalább érdekkel.»[33] Másrészt ne feledjük, hogy Ábel, amikor a visszakapott Corvin-kódexek vizsgálatának eredményéről az Akadémia előtt 1878-ban beszámolt, mindössze húsz éves volt. Elképzelhetetlen tehát, hogy valamennyi kódex, ill. auktor szöveghagyományozásának minden csínját-bínját ismerte volna, akármennyire bámulatra méltó is az az erudició, amellyel mai olvasóját is elkápráztatja. Bizonyos tapasztalatok birtokában nem is várt «nagyfontosságú újat a már majdnem mythosi fénnyel környezett» Tacitus-kódextől.[34] Eleve bizonyosnak vette, hogy kéziratunk a IX—X. századra tett (valójában 1038—58 között, Monte Cassino apátságában írott) «*Mediceus alter*-ből, . . . valamennyi reánk maradt többi codexnek közös kútfejéből eredt». Közvetlenül a Mediceus II.-ből azonban szerinte is aligha írták le, inkább valamelyik «másod-harmadrendű másolatából», tekintettel a Mediceus «rendkívül nehezen olvasható longobard írására . . ., mikor ott volt a Laurentianában még három más, *supra quam dici possit* elegánsan írott codex».[35] Közvetlen összefüggést mégsem konstruál egyik Laurentianusszal sem, mivel a 68,4. jelzetű a Historiae II. könyvével megszakad, a 68,5. és 63,24. pedig *Flavianus in Pannonia*-val végződik, tehát kevésbé csonka, mint a budapesti (a továbbiakban az ő jelölése szerint: C). Figyelme kiterjedt annak számbavételére is, hogy az említett kéziratokban szintén megtalálható *anepigraphon* töredékek nem egyeznek a C végére vetett pótlásokkal.[35a] Kéziratunkat a külön családként felismert *potiorem*-végződésűekhez (a Mendell—Koestermann-féle II. csoporthoz) tartozandónak véli, anélkül azonban, hogy a család valamelyik tagjával közelebbi viszonyba merné hozni. A Mediceus II.-ből származtatja tehát, de közvetlen mintáját egyik ismert kéziratban sem tudja kimutatni, «így nem is remélhetjük, hogy segítségével a Mediceusnak most már elmosódott vagy javítások által kitörült olvasatait megtudhatjuk . . . Collationálása is tehát csak annyiban kívánatos, mint a többi fiatal codexé, amennyiben reményünk lehet, hogy variansaiban a Mediceusban elrontott valamely helynek szerencsés emendatiójával, azaz vagy eddig még észre nem vett hibák orvoslásával, vagy újabb criticusok coniecturáinak megerősítésével találkozunk.» Fel is sorol egy csomó helyet, ahol «újabb criticusok coniecturái már valamely régibb criticus coniecturájából belekerültek C szövegébe», majd fejtegetéseit így zárja: «Nem kétlem, hogy szorgalmasabb kutató még számos ily emendatióra fog bukkanni C szövegében, de alig hiszem, hogy valakinek kedve kerekednék az ilyen, már úgyis máshonnan ismeretes csekély eredmény felmutatása végett az egész codexet összehasonlítani.»[36]

Ábelnek azonban — a 20,2. jegyzet összeválogatásából következtethetőleg — részint jelentéktelen pongyolaságok vagy tudálékoskodások (a címben: *hystoriographi* ; a Hist. legelején: *Galbea* ; legvégén: *auruspices*), részint olyan kavarodások szeghették kedvét, amelyek korántsem kódexünk kizárólagos sajátjai, mint pl. a Historiae IV. könyvének a végén, ahol a mondatzáró *interpretabatur* után a Mediceus is elismétli: *neque vos impunitos patiantur* (IV 77,3-ból)[37], vagy a kódex utolsó lapján kellemetlenkedő csere, melynek folytán

[33] Ábel, 3. l.
[34] Uo. 20. l.
[35] Uo. 21. l.
[35a] Ebben tévedett: vö. *C. W. Mendell* fontos megfigyelésével (utólagos 63. jegyzetünkben idézett tanulmányának 56, 15. jegyzetében).
[36] Uo. 24. l.
[37] Lehetséges magyarázatát l. *Koestermann* Hist.-kiadásának bevezetésében, p. XI

a Hist. IV 46,1 szövege (. . . *poterant. Sed immensa pecunia)* IV 52,1-re ugrik *(ferunt, ne criminantium ;* a Mediceusban ugyanígy).[38]

Bevalljuk, hogy mikor a budapesti Tacitus-kódex kollacionálását megkezdtük, és a Mediceus II monumentális hasonmáskiadásán[39] kívül csak a régebbi Tacitus-kiadások állottak rendelkezésünkre, nem sokkal mentünk többre annál, amit néhai jó Ábel Jenő az utókor «szorgalmasabb kutatói» számára elérhetőnek jelzett. Mindenesetre szép számmal találtunk olyan olvasatokat, amelyek kétségtelenül jobbak a Mediceuséinál, vagy ugyanolyan jók, például:

Ann. XIII 49,1: *vulgatissimum senatus consultum* M — *uulgarissimum* C *(vulgarissimum* corr. Haase coll. XII 22,1, «fortasse haud necessario» — jegyzi meg Koestermann)
XIV 1,2: *redditur* M, *redd⟨er⟩etur* Acidalius, *reddatur* C
4,4: *peturae* M[1], *periturae* C
7,6: *missu Agrippinae* M, *iussu* C (egyformán jó, vö. Hist. I 9,1)
8,5: *nam morte* M, *nam in morte* C
9,1: *produntur* M, *traduntur* C
13,2: *senatu* M, *senatum* C
17,1: *levi intentio* M, *initio* Ernesti, *contentione* C
XV 14,2: *missi posthac Paeto nuntii* M, *Missippus* (!) *hac a peto* C
21,4: *aequalibus* M (corr. m. post. in *aequalius), aequa⟨bi⟩lius* Koestermann, *equalibus* C (corr. m. post.: *-bilius)*
Hist. I 15,4: *libertatem* M, *liberalitatem* C
III 12,1: *quae provinciae Vespasiano tenebantur* M, *a Vespasiano* C
III 16,2: *relinquit iter, quo Varum reciperet* M, *reliquit* C
IV 20,3: *interire* M, *interi⟨e⟩re* Koestermann, *interiere* C
IV 24,1: *lectos legionibus* M, *⟨e⟩ legionibus* Koestermann, *lectos e legionibus* C
V 22,2: *toriis* M, *⟨ten⟩toriis* Koestermann, *tentoriis* C, etc.

Találtunk aztán fölös számmal olyan másolói felületességeket, vagy éppen zagyvaságokat, amelyek még megvilágító példáknak is ijesztőek. Ime néhány «documentum stultitiae»:

Ann. XI 34,3: *Vibidiam depellere nequivit, quin multa cum invidia flagitaret, ne . . .* M[1], *lubidiam depellere nequivit. Quid multa? Cum . . .* C
XIII 56,1: *deesse nobis terra, in qua vivam, in qua moriamur, non potest* M, *deesse nobis terram vivam, in qua mori amor non potest* C
Hist. I 1,2: *scriptoris* M, *scipionis* C, etc.

Találunk végül olyan olvasatokat vagy egész mondatokat, amelyeknek elfogadhatóságáról lehet vitatkozni, de amelyek a regisztrálást mindenesetre megérdemlik, pl. Ann. XIV 4,1 (az Agrippina elleni sikertelen merénylet elő-

[38] A tényállás pontos leírását és magyarázatát l. *Koestermann* kritikai apparátusában, 191. l. (a 24. sorhoz).

[39] Tacitus. Codex Laurentianus Mediceus 68/II. phototypice editus. Praefatus est *H. Rostagno*. Codices Graeci et Latini photographice depicti, tom. VII. 2. Lugduni Bat. 1902. Bibliográfiai eligazításként *R. Syme* nélkülözhetetlen Tacitus-monográfiájára (II. köt., Oxford 1958. 809—823. l.) és a *Koestermann*-féle új Annales-kiadás bevezetésének végén (XXVII—XXXIX) található «conspectus librorum»-ra utalunk.

készítéséről): *illuc matrem elicit (sc. Nero), ferendas parentium iracundias et placandum animum dictitans, quo rumorem reconciliationis efficeret acciperetque Agrippina, facili feminarum credulitate ad gaudia. Venientem dehinc obvius in litore . . . excepit manu et complexu etc.* — olvassuk a Mediceusban. Kérdés, hogy az alanyoknak ily sűrű váltakozása nem darabolja-e szét természetellenesen a mondatot: *quo efficeret (Nero) acciperetque Agrippina . . ., venientem (sc. Agrippinam) excepit manu (Nero).* Kódexünkben a következő szöveget találjuk: *. . . quo modo reconciliationis efficeret acciperetque Agrippinam, facili credulitate feminarum ad gaudia venientem. Dehinc obvius etc.* (A folytatás már értelmetlen.)

Kétségbevonhatatlan bizonyítékot találtunk továbbá arra nézve, hogy kódexünket semmiképpen sem másolhatták közvetlenül a Mediceusból. (Abból, hogy az a két foliónyi szöveg, amely a Mediceusból hiányzik: Hist. I 69—75 és I 86,2—II 2,2, kódexünkben hiánytalanul megvan, semmi sem következik, mert a Mediceus a másolás után is megcsonkulhatott.) Az 59. folio hátlapjának közepén (a Petroniusról szóló részben) az Annales XVI 18,1 szövege megszakad: *tanto gratius in spem (speciem) simplicitatis accipiebantur.* A másoló (apróbb betűkkel) külön feltüntette a lap alsó felének üresen hagyásából amúgyis szembeötlő lacunát: «deficit hic». A szöveg a 60^{r} lapon a 26,2. fejezettel folytatódik: *etiam bonos metu sequi.* Mindezt a Mediceusra vetítve: a Corvin-kódex lacuna előtti szavai a 45^{r} folio I. hasábjának 16. sorában hézagtalanul folytatódnak, a lacuna utáni szavak pedig *(etiam bonos metu sequi)* a 46^{r} folio I. hasábjának 9. sorában helyezkednek el. Ez annyit jelent, hogy a C közvetlen mintájául szolgáló példány egy lapján — a Mediceus 140 (4×35) sorától eltérőleg — csak 133 Mediceus-sornak megfelelő szöveg fért el. Melyik Tacitus-kódexből hiányzik ez a lap? Amíg ez a bizonyos kézirat elő nem kerül, a Corvin-kódex közvetlen mintája is azonosíthatatlan marad.

Nemcsak szűkebb problémánk, hanem általában az egész tacitusi szövegtörténet szempontjából is kimozdulást jelentett E. Koestermann fentebb már idézett tanulmányának és a Med. II. egyeduralmával sokban felszámoló új Tacitus-kiadásainak a megjelenése. Ennek a C. W. Mendell felfedezésére[40] — a BPL. 16. B-jelzetű leideni Tacitus-kódexnek Rodolphus Agricola (1443—1485) elveszettnek hitt XV. századi kéziratával való azonosítására — építő tanulmánynak a lényege az, hogy a Leidensis (L) a «királyi» Mediceustól (codex regius) *független* szöveghagyományt képvisel.[41] A Leidensis Annales-szövege (XI—XVI. könyv) a Mediceustól eltérőleg mintegy 500 esetben ad helyes vagy megfontolásra érdemes olvasatot; ezeknek körülbelül a fele azonos a különféle recentiores, ill. az editio princeps olvasataival, a fennmaradó jó 200-nak a fele pedig a Puteolanus óta máig közzétett konjekturákkal. A leideni Agricola-kódex további (akárhány esetben szintén használható) olvasatai elkerülték a tacitusi szöveg eddigi gondozóinak a figyelmét.

A mind szövegtörténeti, mind módszertani szempontból rendkívül tanulságos írás bizonyításmenetének és részleteredményeinek megvitatására itt nincs hely. A mi szempontunkból az az érdekes, hogy a Corvin-kódex sem a Mediceus, sem a Leidensis képviselte hagyománnyal nem hozható közös nevezőre: szövegformálása hol az egyikhez, hol a másikhoz áll közelebb, de

[40] Ryck's MS of Tacitus. AJPh 72 (1951) 337—45; folytatása: Leidensis BPL. 16. B. Tacitus, XI—XXI. Uo., 75 (1954) 250—70. l.

[41] Phil. 104 (1960) 95. l.

egészen eltérő olvasatokat (ill. romlásokat) is mutat. Lássunk néhány példát Koestermann felsorolásának kiegészítéséül:

Ann. XI 30,2: *quod ei cis uetticis plautio dimulauisset* M, *quod cicios vectios plautios dissimulavisset* L, *quod eicis uecticis plautio dissimulauisset* C; a helyes olvasás: *quod Titios Vettios Plautios dissimulavisset.*

Csak a Leidensis olvasatai helyesek az alábbi tulajdonnevek esetében:

Ann. XII 40,2: *e Brigantum* L (Agr.), *euigantum* M, *e gigantum* (!) C
XIII 8,3: *apud Aegeas* L (Lips.), *egeas* MC
XIII 22,1: *Faenio* L (Vertranius), *senio* MC
XIII 56,2: *Tencterum* L (Ber.), *tenerum* MC
XIV 32,3: *Petilio* L (Lips.), *petio* MC
XV 57,1: *Epicharin* L (Bekker), *apichari* M, *epycarim* C
XV 71,5: *Caedicia* L (Orelli), *cadicia* MC
XV 72,1: *Turpiliano* L (Vertr.), *turpiano* MC
XVI 12,2: *Iunium* L (Lips.), *iunctum* MC

A Leidensis újrafelfedezésének és «rehabilitálásának» egyik legszebb gyümölcse a rejtélyes *templum Lunae* (Ann. XV 41,1) helyes olvasása a Leidensis alapján: *templum Lucinae* (vö. Liv. I 45,2, Dion. Hal. IV 26). A C itt a Mediceusnak megfelelő *lunę* alakot adja, de a Tacitus-hagyomány korábbi szakaszában okkal feltételezhető rövidítésekkel kapcsolatban már a C néhány helyét is hasznosíthatjuk. Hibás felbontás eredményeképpen *familiam* áll *filiam* helyett a C szövegében is (Ann. XII 2,1; XVI 26,3); egy másik helyen (Hist. III 67,2) a Mediceus és Leidensis értelmetlen *famia* olvasata ugyanúgy a *familia* rövidítését hagyta felbontatlanul, mint a C nem kevésbé értelmetlen, eltorzult *fana*-ja.

Tanulságos az az összeállítás, amelyet Koestermann a Leidensis *spē (spem)* rövidítéseiről és a Mediceusban — helyesen — kiírt *specie(m)* alakokról közölt.[42] Az archetypusban nyilván olyan rövidítés szerepelt, amelyet a későbbi másolók így is, úgy is olvashattak. Egy esetben (Ann. XIV 24,3) a Leidensis szolgáltatja a helyes olvasatot: *specie*, míg a Mediceusban *spē* van, — ime az összetéveszthető rövidítés ! Erre a mi kódexünkből is hozhatunk fel példákat:

Ann. XVI 18,1: *in speciem simplicitatis* (ML kiírja), *in spe͂m* C
Hist. I 88,1: *comitum specie secum expedire iubet* M, *spē* L, *spem* C
III 15,2: *ut specie parandarum copiarum inbuerentur* M, *ut ad spem p. c. imbueretur* L, *ad spem* C
IV 46,1: *lectus in eandem spem e legionibus miles* M, *eadem specie* L, *in eadem spetie* C
V 7,1: *terramque ipsam specie torridam* ML, *spē* C (két sorral később már kiírja: *solidam in spetiem)*

A felbontásból — mint látjuk, — komoly értelmetlenségek adódhatnak, pl. Hist. III 17,1: *unde aliqua (aliquo* M) *spes* ML, *aliquo speties* C.

[42] Id. h. 99. l.; Praef. Ann., p. XV és Hist., p. XIII. *Oberlin* figyelme erre a jelenségre is kiterjedt: l. bevezetésének XVI. lapját; vö. továbbá *A. Cappelli* rövidítésgyűjteményének (Dizionario di abbreviature. Milano, 1899) megfelelő tételeivel, p. 322.

Kiszámíthatatlan, hogy kódexünk a Koestermanntól felsorakoztatott esetekben melyik olvasatot hozza, pl.:

Ann. XV 36,3: *necessitudinibus* MC, *necessitatibus* L
XI 29,2: *accusatores* MC, *accusationis* L
XVI 14,1: *consultationes* MC, *consultatores* L
XV 30,1: *structam ante auguralẽ* (recte: *augurale) aram* M, *ante augustalem* LC
XII 17,3: *consiliarium* M, *consularium* LC
XV 7,2: *consiliaria* M, *consularia* LC
XIV 49,3: *firmitudine* MC, *fortitudine* L
XV 63,1: *fortitudinem* MC, *formidinem* L
XV 53,2: *ut quisque audientiae* (recte: *audentiae) habuissent* M, *ut quisque audaciae habuisset* LC

Az is kiszámíthatatlan, hogy melyik kézirat mikor tartja meg és mikor bontja fel (jól vagy rosszul) az archetypus rövidítéseit:

Ann. XI 34,3: *Rp* M, *respondit* LC
XIII 21,6: *sp* M, *spiritus* LC[43]
Hist. V 7,2: *superfusum spiritum* ML, *spũ̃* C[44]
Ann. XIV 28,2: *frĩsoribus* M, *fratris opibus* LC

A felbontás eredménye más és más (esetleg egyformán elfogadható) olvasat lehet, pl. Hist. II 90,2: *volgus sine falsi verique discrimine solitas adulationes edoctum* M, *sine veri falsique discrimine solita adulatione seductum* L, *sine falsi verique distinctione*[45] *solita adulatione se doctum* C. Másik példa: Hist. V 12,2: *magna conluvie et ceterarum urbium clade aucti* M, *exterarum* L, *cunctarum* C.[46] Talán egy többféleképpen olvasható rövidítés feltételezésével állapíthatjuk meg a szöveget az Annales XIII. könyvének egyik helyén (53,2): *sublatisque itineris* (*s* del. M[1]) *difficultatibus* M (az erőltetett dativust Koestermann a XV 29,3-ra való hivatkozással igazolná: *sublatum capiti diadema), interim* L, *itinerum* C. Itt talán mégis a C olvasata a legjobb; a szövegeltérés valószínűleg egy olyan rövidítésből adódhatott, amelyet nemcsak az *iter* valamelyik ragozott alakjának, hanem *interim*-nek is lehetett olvasni.[47]

Az bizony gyakorta előfordul, hogy valamely rövidítést egyes másolók helyesen bontanak fel, mások viszont rosszul olvassák, vagy felbontatlanul hagyva másnak értik. Tanulságos példa ebből a szempontból a Historiae vége felé (az emlékezetes *potiorem* előtti sorban, V 23,2): *Cerialis . . . derexit classem numero imparem* ML, *nunc imparem* C. Az eltérés oka világos: a *numero* rövidítése nemcsak *nû*,[48] hanem *nuĩn*[49] is lehetett, ezt pedig gépies másolás közben bárki nyugodtan olvashatta *nunc*-nak.

[43] Vö. *Oberlin*, p. XVI.
[44] Vö. *Cappelli*, p. 324. (VIII. sz.!)
[45] Vö. *Cappelli*, p. 90 (?).
[46] Vö. *Cappelli*, p. 44—5 (?).
[47] Vö. *Cappelli*, p. 172 *(iterum — interim).*
[48] Vö. *Cappelli*, p. 218 (XII. sz.).
[49] Vö. *Cappelli*, p. 219 (VIII. sz.).

Itt térhetünk ki arra a kérdésre, amely a figyelmes olvasónak már előbb szemet szúrhatott: miért van kódexünkben *potiores* a II. kéziratcsoport köztudomásulag *potiorem*-nek olvasandó végszava helyett? A szóban forgó helyen a bataviai Civilis felkelésének egyik mozzanatáról, Cerialis gyalázatának *(infamia :* V 21,3—22) lemosásáról van szó (23,2): *Cerialis miraculo magis, quam metu derexit classem numero imparem, usu remigum, gubernatorum arte, navium magnitudine potiorem.* (Itt szakad meg a szöveg.) Ha most a hagyomány megzavarodásának okait vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a Mediceus írása itt szinte olvashatatlanná fakult, olyannyira, hogy egy későbbi kéz a 23,1. fej. *versicoloribus* szavától a 25. fej. *inter* szaváig a sorok közt újraírta a szöveget. Feltehető, hogy a Mediceus egyik leszármazottjának másolója itt (a 103^{v} lap II. hasábjának közepén, persze még a *manus recentior* közreműködése előtt) megúnta a szemrontó erőlködést, és az olvashatatlan helynek könnyebben olvasható változatát «fedezte fel» a IV. könyv nagy lacunájának eltévedt lapjain, ahol ugyancsak Civilis felkeléséről van szó (IV 20,3): *ut Batavos numero impares circumfundant,* — és az ezután következő mondattal folytatta: *illi veteres militiae in cuneos congregantur.* Érthető, hogy a C másolója (vagy már elődje) a «talált» mondat állítmányát *congregavit*-ra «javította»: «megegyeztette» az alanyként odaképzelt Cerialisszal, a *Batavos numero impares* hatására pedig — merőben értelmetlenül — a *potiorem*-et (a *classem* jelzőjét) is *potiores*-szé formálta.

Koestermann a Leidensis másolójának szegénységi bizonyítványai (documenta stultitiae) közt tartja számon[50] az Annales egy helyének értelmetlen formálását (XIII 41,4): *ob hoc* (ti. Corbulo hadi sikereinek nyugtázásául) *consuli imperatori neroni ex s. c° supplicationes habitae* L, *ob hoc consolatus* (m. post.: *consalutatus,* recte) *imperator Nero et s. c. supplicationes habitae* M. A Corvin-kódex olvasata nem jobb (sőt nyilván rosszabb) a Mediceusénál,de az első pillantásra értelmetlennek látszó rövidítés érthetővé teszi a hagyomány megzavarodását: *ob hoc cons̃ imperatori neroni . . .* — vagyis a helyes *consalutatus*-t valamely régi másoló oly merész rövidítéssel írta, amely általában csak *consul* jelölésére volt használatos.[51] Ha pedig a mondat összefüggése egyszer megbomlott, akkor valamiféle értelmet mégis bele kellett magyarázni: az első mondat állítmányának *(consalutatus, sc. est)* eltüntetése folytán fölöslegessé vált a kötőszó, így az *et*-ből, majd utána az *S. C.* rövidítésből *ex s. c.* lett, a *supplicationes habitae* elé pedig (a használhatatlan nominativusok helyett) dativusok kívánkoztak, — ime egy értelmes mondat eltorzulásának a története.

Éles elméjűnek vagy következetesnek a mi kódexünk másolóját sem dícsérhetjük. Tisztára értelmetlen pl. a Hist. I 20,3 fej. szövegében található *partem,* míg a Mediceusban a helyes *per artem*-et olvashatjuk. (Az archetypusban — folyamatos írással — nyilván *partem* állhatott.) Ugyanakkor (Hist. III 13,3) a Mediceus helyes *reposcentibus*-a helyett a C-ben a nagyon sántító

[50] Phil. 104 (1960) 106. l.

[51] Kódexünk másolója általában alig, vagy csak a legközönségesebb rövidítéseket alkalmazta; annál tanulságosabbak a szövegében bentmaradt példák. Annak érzékeltetésére, hogy milyen elírások adódhattak (főleg az erősebb) rövidítésekből, utalunk itt *Oberlin*nek egy megfigyelésére (p. XVI): *Rhenanus* kéziratában az Ann. XVI 32, 2 *mie*-nek (!) rövidített *misericordiae*-jából — ugyanúgy, mint a mi *numero*-nkból (fentebb) — *nunc* lett !

rem poscentibus-t találjuk. A scriptura continua felbontásából adódható szövegromlások érzékeltetésére még két példa:

Hist. III 57,1: *Apinius Tiro . . . tum forte Minturnis agens* M (recte), *tum fortem in turmis agens* L, *tum fortem in termis agens* C
V 12,3: *magna vis frumenti ambusta* M, *frementibus* L, *frementia busta* (!) C

Egyrészt a rövidítések, másrészt a folyamatos írás felbontásából eredő hibák érzékeltetésére idézzük végül a Hist. IV 45. fejezetéből (Manlius Patruitus bántalmazásával kapcsolatban): *planctum et lamenta . . . praesenti sibi circumdata cum contumeliis* ML, *praesentis ibi circumdata causa contumeliis* C. Kódexünk olvasata — mint bárki láthatja — kétszeresen rossz, de mindkét esetben értelmezhető, egyrészt az archetypus folyamatos írásának egyéni tagolásával *(praesenti sibi — praesentis ibi)*, másrészt pedig azzal, hogy a *cum* és a *causa* bizonyos rövidítéseit valóban könnyen össze lehet téveszteni.[52]

Koestermann a Leidensis szöveghagyományának a Mediceustól független voltát (propriam atque genuinam traditionem) többek között a feltételezhető korábbi kéziratok minuszkuláinak hibás olvasásával bizonyítja.[53] Sikerül kimutatnia, hogy a Leidensis kétségtelenül kurzív kéziratra vezetendő vissza: az Annales XII 55. fejezetében kétszer is előfordul egy kilikiai személynév, amely a Mediceusban *Troxobore duce*, ill. *Troxoboro paucisque primoribus interfectis* alakban szerepel, vagyis az első alkalommal is nyilván *Troxoboro* (abl.) a helyes olvasat. A Leidensisben mindkét helyen található *arosoboro* olvasat (az *x — s* felcserélésére akárhány példát hozhatnánk fel)[54] azt bizonyítja, hogy a Leidensis ősének *t* kezdőbetűjét össze lehetett téveszteni az *a*-val. Ez pedig köztudomásúlag a longobárd minuszkulákra vagy a nyugati gót kurzív írásra utal. Nos, a Corvin-kódex olvasatai *(arosorbore*, ill. *aroxoboro)* ékesen bizonyítják, hogy a Mediceuson kívül egyéb longobárd jellegű (vagy olyanból másolt) kéziratnak is kellett lennie.

Két másik hely tovább bonyolítja a tényállást. Az egyik (Ann. XI 36,3, Messalina bűntársainak megfenyítése): *ne Trauli quidem Montani equitis Romani defensio recepta est* M. A *Traulus* név genitivusát a Leidensis *drauli* formában adja, és ezt Koestermann apparátusa megjegyzés nélkül regisztrálja. Kódexünkben azonban *arauli*-t találunk, vagyis a *t — a* cserén még jobban elgondolkozhatunk. Nem ily világos a helyzet a Historiae elején (I 7,1), ahol a Mediceus olvasatával *(Trebonius Garutianus)* szemben a Leidensis *A. rebinus gimicianus*-t, C pedig *a. trebonius garatianus*-t hoz.

Folytathatnók megfigyeléseinket, de itt nem volna értelme. Annyi remélhetőleg az eddigiekből is kiderült, hogy kódexünk, ha a tacitusi szöveg hagyományozásának tisztázásában nem igényelhet is olyan előkelő helyet, mint a Mediceus, vagy a jogainak birtokába — azt hisszük: méltán — visszaiktatott Leidensis, a XV. századi kéziratok áttekinhetetlenül bonyolult rokonsági viszonyait nemcsak tovább bonyolítja, hanem bizonyos összefüggések felderítéséhez

[52] Vö. *Cappelli*, p. 36—7.
[53] Phil. 104 (1960) 102. l.
[54] Vö. *Koestermann*, i. h., 103. l.; néhány példa: Ann. XI 10, 4: *res* LC, *rex* M; XI 21, 2: *ex se natus* M, *esse natus* C; XV 13, 1: *mos* M, *mox* C; Hist. I 15, 4: *pessimum* ML, *peximum* C; V 15, 2: *nox* M, *nos* C.

is hozzájárulhat. Koestermann a Leidensis fontosságának bebizonyításával korántsem óhajtotta elvitatni a Mediceus rangját, éppen csak a hagyomány korainak (vagy éppen az Annales befejezetlenségéből folyólag: eleve adottnak) feltételezhető elágazásait nyomozva arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a tacitusi szöveg megállapítása csak eklektikus eljárás, minden esetben rendkívül gondos latolgatás eredményeképpen sikerülhet.[55] A kollacionálás örömtelen munkája pedig Koestermann szerint még akkor is megérte volna a fáradságot, ha akár csak az egyetlen *Lunae—Lucinae*-korrektúra volna az eredmény. Annál azonban talán még mi is többet értünk el, a továbbiakban pedig annyit szeretnénk elérni, hogy Tacitus legközelebbi kiadója kódexünknek ne egyetlen (valóban fogyatékos) szövegrészletét (Ann. XI 18,3: *erantque milites, quia vallum non accincti foderent, morte puniti*, szemben a Mediceus teljesebb és tacitusibb szövegével: *feruntque militem, quia vallum non accinctus, atque alium, quia pugione tantum accinctus foderet, morte punitos*) tartsa számon,[56] hanem a belőle kihámozható tanulságokat minél teljesebben hasznosítsa.

III

Hátra van még, hogy kódexünk eredeti tulajdonosáról, Vitéz Jánosról szóljunk. Köztudomású, hogy a kézirat zárósora (131^{v} legalján: *finis eorum, quae de Cornelio Tacito reperiuntur*) előtt Vitéz sajátkezű bejegyzését olvashatjuk: *Io(hannes) Ar(chiepiscopus Strigoniensis). Legi transcurrendo 1467, sed mansit inemendatus.* Vespasiano da Bisticci, a felkapott firenzei könyvkereskedő, Vitéz életrajzában azt írja ugyan nagyúri megrendelőjéről, hogy «a költséggel nem törődött, csak szép és hibátlan könyvekhez jusson» (e molti che non si trovavano, li fece iscrivere in Firenze, non guardando a spesa ignuna, pure che fussino belli ed emendati),[57] de a különben gyönyörű Tacitust csakugyan nem minősíthetjük hibáktól megtisztítottnak. Ha Vitéz 1466/67. évi elfoglaltságát (nagy körültekintést igénylő közvetítő szerepét az «eretnek» Podjebrád és a pápa között, a nürnbergi birodalmi gyűléssel kapcsolatos diplomáciai küldetését stb.) nézzük, inkább azon csodálkozunk, hogy még humanista olvasmányokra is maradt ideje. A lapszéli emlékeztetők pedig azt mutatják, hogy Tacitust becsületesen végigolvasta.

Mire terjednek ki ezek a jegyzetek? Fraknói szerint «minden olyan helyet megjelölt, amelyek a főpapot, a csillagászt és a magyart érdekelhették».[58] Valóban szorgalmasan kivetette a pergamen szélére Pannonia, Dalmatia, Moesia, Rhaetia, Noricum, a Danubius említéseit; megjelölte a Krisztusra, Jeruzsálemre, a zsidókra vonatkozó részeket; érdemesnek találta a megjegyzésre az írás feltalálásának rajzát (Ann. XI 14: «*de inventione litterarum*»), az etruszkok említését (Ann. XI 16,1: «*vide de hac gente*» — írja oda, pedig az *Etruscorum gens* legfeljebb a firenzei másoló lokálpatriotizmusának lecsapódásaként tévedhetett a cheruscusok helyére); gyakorta hívja fel a figyelmet érdekesnek talált helyekre («*Nota mores*», «*Nota descriptionem*», «*Nota frigus*», «*Vis locustarum*», «*De moribus Galbae*», «*Mors Senecae*», «*Octavia occiditur*» etc.); minden esetben feltünteti az üstökösök megjelenését, földrengéseket, leggyakrabban pedig a

[55] Phil. 104 (1960) 108—9. l.
[56] Uo. 108. l.; l. az apparátust is.
[57] Vite di uomini illustri. Firenze 1859, 218. l.
[58] I. h. 165. l.

«csodákat» *(prodigia)* és az égi jelek értelmezésére hivatott *mathematicus*-okat. Ne feledjük, hogy ebben az évben készült az esztergomi érseki udvarban Regiomontanus «*Tabulae directionum*» c. műve, amely századokon keresztül nélkülözhetetlen kézikönyve maradt a csillagászoknak.[59]

Vitéz tanulmányainak jellegére érdekes fényt vet az is, hogy a lapok szélén minden esetben megjelöli a tacitusi szereplők szájába adott szónoklatok elejét és végét (*«oratio»* — különféle rövidítésekkel — és egy nagy görög phi, talán a *«finis»* rövidítése). Humanista érdeklődésének mindmegannyi jele végül az a rengeteg kisebb-nagyobb bejegyzés, a hely nehézségére vagy romlottságára utaló *crux*,[60] írásjel vagy javítás.

Milyen természetűek ezek a javítások?[61] A Historiae elején — Galba nagy beszéde után — Piso a praetorianusok táborába vonul (I 17,2): *circumsteterat interim Palatium publica exspectatio, magni secreti impatiens,* — olvassuk a Mediceusban. Vitéz példányában *circumspexerat* állott a *circumsteterat* helyett; a nyilván hibás szót Vitéz *s(a)epserat*-ra javította, ami nem rossz, csak nem is jó konjektura. Vagy a Historiae vége felé (V 21,2, *ne tum quidem Romana classis pugnae adfuit* után) a kéziratokban egybehangzólag így folytatódik: *et iussum erat, sed obstitit formido* etc. Az *et* fölé Vitéz — mint a Spirensis gondozója — odaírta: *ut*. Ugyancsak a Historiae V. könyvéből (15,2): *ceres* M, *caedes* L (recte), *ceres* C, de az *r* fölött ott látható Vitéz pirossal írott *d* betűje. Az Annales XV. könyvében — Nero áldozatainak felsorolása közben — egy igen régi kihagyás szúr szemet a figyelmesebb olvasónak (71,4): *Verginium Rufum claritudo nominis expulit, nam Verginius studia iuvenum eloquentia, Musonius praeceptis sapientiae fovebat.* A kritikai kiadások apparátusai Lipsiust tartják számon a romlás orvoslójaként: a mondat első felében nyilván két név torlódott egybe, *Verginius Flavus*-é és *Musonius Rufus*-é, amint a *nam*-mal kezdődő magyarázat az utóbbit kifejezetten említi is. Nos, a zavarra már Vitéz is felfigyelt, mert a kérdéses hely mellé odajegyezte *Musonius* nevét.

Ezeket a Vitéz János humanista portréjának teljesebbé tételére alkalmas apróságokat is még sokáig folytathatnók, de igénytelen megfigyeléseink lezárásául inkább alkalmazzuk — óhajként — J. Aug. Ernestinek a Rhenanus-kódexszel kapcsolatban tett megállapítását a másik Budensisre és a vizsgálatából leszűrhető eredményekre is:[62] «*Quicquid fit, Tacito profuisse hunc librum negari non potest.*»[63]

[59] Uo. 231. l.

[60] Pl. Hist. V 8, 1 mellett, ahol a hagyományozott *deingia (de Ingia* M) csak *Mercerus* javítása folytán vált érthetővé: *dein ⟨re⟩gia*.

[61] Néhányat említ *Ábel Jenő* is, i. m. 24. l.

[62] A 2. kiadás (Lipsiae 1772) bevezetésének XI. lapján.

[63] Utólag figyeltem fel *C. W. Mendell*nek egy régebbi cikkére: Manuscripts of Tacitus XI—XXI. Yale Classical Studies 6 (1939) 39—70. l. Ebben az érdemes kutató a *négy* csoportba osztott Tacitus-kéziratok között a II.-ba sorolt *Budensis*-szel (B 9) is behatóan foglalkozik. Megállapítja, hogy végződése alapján a II. csoportba volna ugyan sorolandó, viszont minden egyéb jellegzetessége (a nagy lacuna a Historiae IV. könyvében és a kézirat végén szereplő két excerptum: *illi veteres — Vocula mira*, és: *toleremus — ne temeraretur opus)* az I.-be utalja. Kimutatja a B 9 és a Vat. 1864 közeli rokonságát, és kéziratunkból számos olvasatot közöl. Érthetőnek jelzi a budapesti kódex eddigi mellőzését, amennyiben a *Rhenanus*-féle kódexet szokás számon tartani *«Budensis»* néven, jóllehet a budai Corvin-könyvtárban több Tacitus-kódex volt. Röviden ismerteti a *Rhenanus*-féle kézirat viszontagságait, majd a «budai» Egyetemi Könyvtár kódexét (68—69. l.; a leírás autopsiára enged következtetni). Kitér még az 1^{v} és 2^{r} lap alján olvasható török bejegyzésre is, amely persze nem a kódex ellopását (theft), hanem

«a Qānūnī Szulejmán szultán hán őfelsége kora óta» a szultáni szeráj könyvtárában történt őrzését és a kegyes visszaajándékozás tényét örökítette meg. Regisztrálja a szövegrészletek kezdő- és végszavait, a két ismert (familiar) excerptumot, az üresen hagyott sorokat, valamint a lacunákat (a Hist. IV 77, 1 szövegében is, — «where there is in reality no lacuna»). Az eredeti tulajdonos záróbejegyzésének dátumát 1461-nek *vagy* 1467-nek olvassa; arról is tud, hogy a bejegyzést «általában» János érseknek tulajdonítják, «frome whose collection Corvinus acquired many of his manuscripts by unscrupulous methods». *Mendell* azonban valószínűbbnek tartja, hogy a «*Jo. Ar.*» rövidítést nem «*Iohannes Archiepiscopus*»-nak, hanem «*Iohannes Arretinus*»-nak kell olvasnunk. Idézi *Pier Candido Decembrió*nak egy levelét, amelyben *Iohannes Arretinus* unikumnak minősített Tacitusáról van szó. Míg ezt az ötletet minden további nélkül tévesnek és fölöslegesnek nyilváníthatjuk, autopsia esetén nem értjük a «budai» kézirat ismertetésének végén azt az állítást, amely szerint «a kritikus fejezeteket valóban későbbi kéz toldotta hozzá» (69. l.: «the crucial chapters are in fact added by a later hand»), mert erről — mint fentebb már leszögeztük, — szó sincs: az egész kódex elejétől a végéig ugyanannak a gyakorlott kéznek az írása. *Koestermann* feltehetőleg ennek a tanulmánynak, valamint *Mendell* fentebb (21. j.) idézett Tacitus-monográfiájának (344. l.?) alapján sorolta kódexünket a 3. csoportba, de az *evenerant* (Hist. V 13, 1) végződést — ha nem tévedünk — félreértésből, a *Mendell*-tanulmány 68. lapján a kopenhágai (Hauniensis S 496) kódexről írottakat a közvetlenül utána tárgyalt Budensisre vonatkoztatva tulajdonította a budapesti Corvin-kódexnek. *Mendell* eredeti kódex-csoportosítása *Koestermann*-nál a következőképpen alakult:

Mendell	I =	Koestermann 3
	II =	2
	III + IV =	1

Az eltérés tehát voltaképpen annyi, hogy (elnézésből) az eredetileg a II. csoportba sorolt «B 9» is a 3.-ba került át; nem szerepel az akkor (1939-ben) még lappangó Leidensis (2. csop.), valamint a Yale-i III. kézirat (1. csop.).

Korrektúrajegyzet: Az időközben megszerzett Mendell-monográfiából (l. fentebb a 21. jegyzetet) megállapíthattuk, hogy a jeles Tacitus-szakértőnek a Yale-egyetem Sterling könyvtárában fotokópia állott rendelkezésére a „*Budensis 9*"-ről (384. l.; vö. J. Vielliard és M. Th. Vernet-Boucrel beszámolójával: La recherche des manuscrits Latins. Mémorial des Études Latines, offert à J. Marouzeau, Paris 1943, 451. l., az Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 1939. évi működéséről); akkor viszont érthetetlen az a „megállapítása", hogy kódexünk eredetileg a Hist. V 13 elején olvasható *evenerant*-tal végződött, és csak „egy későbbi kéz toldotta meg a II. kéziratcsoport végződéséig, azaz az V 23,2 *potiorem*-jéig" (326. l.); a kódex (korántsem pontos) ismertetése: 299—300.; összefoglaló jellemzése: „The MS is interesting because, while it has ending II, it has all the other outstanding characteristics of the MSS with ending I. In other words, the last lines are added from a Group II MS." (300. l.)

HAHN ISTVÁN

JOSEPHUS ÉS A *BELLUM JUDAICUM* ESCHATOLOGIAI HÁTTERE

1. A Bellum Iudaicum történetírója, az ókori történetírók szokása szerint — bár azoktól eltérő sorrendben — felsorolja mindazokat a csodajeleket és proféciákat, amelyek a megmakacsult népnek előre hirdették szentélyük pusztulását. (B. J. VI. 285—315 §§). A hosszú sor végén, amelynek egyes tagjai Tacitusnál, részben pedig a rabbinikus irodalomban is megtalálhatók, két látszólag összetartozó, párhuzamos proféciát sorol fel (310—315. §§): «Igy például a zsidók az Antonius vár lerombolása után a templomot négyszögletesre alakították, holott meg van írva a szent könyvekben: akkor foglalják el a várost és a templomot, amikor az utóbbi négyszögletű lesz. De leginkább belehajszolta őket a háborúba egy kétértelmű jövendölés, amelyet ugyancsak a szent iratokban találtak, tudniillik, hogy ebben az időben valaki az ő országukból elnyeri a világuralmat. Ezt valamelyik honfitársukra vonatkoztatták, és sok írástudó is tévedett ennek a jövendölésnek a magyarázatában, mert a jóslat arra vonatkozott, hogy Vespasianus lesz az uralkodó, akit Judaeában kiáltottak ki császárnak.»[1]

Az első jövendölés tudomásom szerint eddig nem nyert kielégítő magyarázatot és első pillantásra teljesen értelmetlennek látszik. A templom alaprajza ugyanis — éspedig akár a salamoni templomra,[2] akár a herodesi templomra,[3] akár az Ezékiel látomásában, vagy akár a kumráni eschatologiaban elképzelt szentélyre[4] gondolunk — ugyanis mind az ótestamentumi, mind a talmudi előírások szerint, de magának Josephusnak közlései szerint is,[5] mind az egész

[1] *"Οπου γε 'Ιουδαῖοι καὶ τὸ ἱερὸν μετὰ τὴν καθαίρεσιν τῆς 'Αντωνίας τετράγωνον ἐποίησαν, ἀναγεγραμμένον ἐν τοῖς λογίοις ἔχοντες ἁλώσεσθαι τὴν πόλιν καὶ τὸν ναὸν ἐπειδὰν τὸ ἱερὸν γένηται τετράγωνον. Τὸ δὲ ἐπᾶραν αὐτοὺς μάλιστα πρὸς τὸν πόλεμον ἦν χρησμὸς ἀμφίβολος ὁμοίως ἐν τοῖς ἱεροῖς εὑρημένος γράμμασιν, ὡς κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν τις ἄρξει τῆς οἰκουμένης. κτλ.* [A magyar szöveg Révay József ford.]

[2] II. Reg. 6, 20; 7, 5. Vö. *Hamburger :* Realencyclopädie des Judentums, s. v. Tempel (Salomonischer), p. I. 978 k, II. 1200 k.

[3] *F. J. Hollis :* The Archaeology of Herod's Temple. London 1934, pp. 12 k., 56 k., Plate I. és II., amelyek négyzet alakú alaprajzot tüntetnek fel. *J. Vincent :* Le temple hérodien d'après la Mišnah (Rev. Biblique 1954, 5 kk. 398 kk.) megadja a méreteket is Mišnah Middot alapján (pl.: II, 1: a szentély térsége 500×500 rőf; II, 5: az «asszonyok csarnoka» 135×135 rőf; III, 1: az áldozati oltár 32×32 rőf stb.

[4] Ezek. 40—42 passim, pl. 42, 16 kk. — A kumráni szekta tagjait foglalkoztatták az elképzelt, ideális templom méretei. Az erről szóló mű (Description de la Jérusalem nouvelle, Rev. Biblique 1955, 222 kk.) 3. sz. fragmentuma szerint (francia fordításban): «et sa largeur une même mesure» az ideális szentélyt tehát szintén négyzetalakúnak képzeli el.

[5] Ant. XV, 399—400 § *τοῦτο δὲ ἦν τὸ πᾶν περίβολος τεττάρων σταδίων τὸν κύκλον ἔχων, ἑκάστης γωνίας στάδιον μῆκος ἀπολαμβανούσης . . . πρὸ αὐτοῦ δ' ὁ βωμός . . . τετράγωνος ἵδρυτο* BJ V. 225 §

épület alaprajzát, mind pedig egyes részeit tekintve négyszögletes, pontosabban négyzetes alapú kell hogy legyen. A négyszögletes alaprajz a klasszikus elképzeléseknek is megfelel. A latin *quadratus*, a görög τετράγωνος nemcsak 'négyszögletes'-t, hanem 'tökéletes'-t, 'hiánytalan'-t is jelent.[6] Ezek után alig képzelhető el, hogy egy, számunkra egyébként ismeretlen hagyomány értelmében a szentélynek akkor kellett volna elpusztulnia, ha éppen az ótestamentumi előírásoknak megfelelően, négyszögletesre épül. A helyzetnek megfelelően Josephus id. helyének magyarázói is tehetetlennek mutatkoznak. Thackeray[7] megelégszik annak megállapításával, hogy «authority unknown», és Clementz,[8] Ricciotti,[9] valamint Vincent,[10] a herodesi szentély archeológiájának legújabb feldolgozója sem jutnak sokkal tovább. Fejtegetéseikből csak annyi derül ki — amit lényegében Josephusból is tudunk —, hogy ez az ismeretlen eredetű «bizarr» hagyomány a templom lerombolása idején már ismeretes volt, és kapcsolatban áll az Antonia erődnek a rómaiak által i. sz. 70 év Panemos (Tammuz) havában történt elfoglalásával és lerombolásával (BJ. VI. 93. §). Azáltal, hogy az Antonia erőd épülete leromboltatott, a templom visszanyerte eredeti, négyszögletes alaprajzát. Ezzel az általában elfogadott értelmezéssel szemben azonban Iosephus világosan arról beszél, hogy a zsidók a szentélyt négyszögletűvé *építették* [ἐποίησαν], tehát az alaprajz aktív megváltoztatására gondolt. Ezért Iosephus közlését inkább az erődnek első, még zsidók által, i. sz. 66-ban történt elfoglalására kell vonatkoztatni, amikor is a várat ugyancsak lerombolták, és utána kisebb méretekben újjáépítették (BJ II., 430, 435. k., 440 k §). Ez az időpont és történelmi körülményei megmagyarázzák az állítólagos jövendölés keletkezését. Amikor a római kézben levő Antonia erőd elfoglalásával és lerombolásával megtörtént a döntő lépés a felkelés kirobbantására, a Róma-barát párt egyes tagjainak látniuk kellett, hogy ezzel megtörtént az első lépés a vég, «a város és a szentély» pusztulása felé. A szentély pusztulása tehát akkor kezdődött, «amikor a templom alaprajza az Antonia erőd pusztulása révén visszanyerte négyszögletes alakját». A 70-es év késő-nyarán, alig néhány héttel a templom teljes elfoglalása és elhamvasztása előtt ilyenfajta felismerésnek nem lett volna már újdonság jellege.

Mennyiben támaszkodhatott azonban ez az aktuális körülményektől meghatározott kedvezőtlen jóslat a biblia valamely mondására? Ezzel kapcsolatban feltételezésekre vagyunk utalva.

[6] *A. Förster :* EPhK 71 (1948) 5 kk. — *L. Cser :* AntTan 5 (1958) 233 kk.

[7] Josephus, BJ VI. 311 §, a Loeb Classical Library sorozatban.

[8] *Clementz :* (ford.): Flavius Josephus: Der jüdische Krieg. Frankfurt 1926, p. 365.

[9] Flavio Giuseppe tradotto i commentato, Torino 1937, IV. 189: «La fortezza Antonia, riconnettendosi con l'angolo nord-ovest del tempio, sostituiva questo angolo e aboliva il rigoroso carattere quadrangolare di tutto il tempio: distrutta l'Antonia l'area del tempio risultò pienamente quadrangolare, e per questa ragione la città e il santuario sarebbero stati conquisti. Si tratta evidentemente d'una leggenda rabbinica, accolta anche in qualche scritto ... *di tale scritto oggi non sappiamo nulla.*» (Kiemelés tőlem. — H.)

[10] *Vincent*, i. h. p. 406: La mesure rabbinique est manifestement idéale et non moins le «carré primordial» que Josêphe lui-même emprunte à quelque spéculation juive déjà courante de son temps. On en verra la preuve dans cette prédiction bizarre qu'il rapporte sans sourciller d'après le folklore courant, que le Temple serait pris dés qu'on l'aurait restreint à une forme carrée (Guerre VI § 311): présage dont il prétend marquer la réalisation aprés la chute de l'Antonia, qu'Hérode avait englobé dans le périmétre allongé de l'enceinte sacrée.

Az egykorú rabbik közül Rabban Johanan ben Zakkaj (mh. i. sz. 80 körül) az egyetlen, aki talmudi közlések szerint a bibliára hivatkozva megjósolta a szentély pusztulását. Amikor 40 évvel a pusztulás előtt a szent kapuk csodálatos módon önként feltárultak, így szólt: «Miért nyugtalanítasz bennünket te szentély? Amúgy is tudjuk, hogy végül elpusztulsz, amint meg van írva: nyisd fel ó Libanon (= szentély) kapuidat, hadd emésszе a tűz cédrusaidat».[11] A Iosephussal való párhuzam annál meggyőzőbb, mert a szentély kapuinak maguktól való feltárulása az ő közlésében is baljóslatú ómenként jelentkezik (BI. VI 293 §) — igaz, hogy a 66. évre vonatkoztatva, míg a rabbinikus hagyomány ugyanezt az eseményt a szentély pusztulása előtti 40. évre teszi.[12] Egy másik alkalommal ugyanez a rabbi Vespasianusnak, akkor még hadvezérnek, megjósolta későbbi császári hatalmát a következő prófétai mondás alapján: «És a Libanon (a szentély) egy Hatalmas (a császár) által bukik el.»[13] (Jes. 10, 39.) Tehát mindkét ízben a szentély pusztulását a Libanon kifejezés értelmezésével bizonyította be. Mint ismeretes, a Libanon hegység a szentély, ill. a szent gyülekezet állandó szimbóluma és ilyen értelemben már 70. előtt is alkalmazták, mind a farizeusok, mind pedig a kumráni szekta részéről.[14]

A *lbn* gyök azonban mindenféle téglalap alakú, tágabb értelemben négyszögletes tárgyat is jelenthet.[15] כתב לבונאה például a rabbinikus terminológiában a téglalap alakú szamaritánus írást jelenti. Libanon tehát ad hoc alkalmazott szójátékkal így is fordítható: «a négyszögletes, a téglalap alakú». A szentélynek tégla alakúként való jelzése annál is indokoltabb, mert annak alaprajza valóban téglalap alakú volt. (vö. a mellékelt ábrát). A szójátékot joggal tulajdoníthatjuk a Róma-barát békepárt egyik tagjának, talán Rabban Johanan ben Zakkaj köre egyik tagjának, akiknek Iosephussal való politikai és szellemi rokonsága sem tagadható. Iosephus és Johanan ben Zakkaj, akik egyaránt átálltak Róma oldalára, a római táborban nyilván találkoztak egymással, és e beszélgetések során ismerkedhetett meg a fent idézett bibliai mondásoknak az

[11] b. Jōmā 39 b, vö. Yalqût Šim'ōnî II. 179. Az egész idevágó legendaanyagot összeállítja: *Strack-Billerbeck :* Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. I. 1045.

[12] Erre a kronológiai ellentmondásra a továbbiakban (215. l.) visszatérünk. Már most érdemes azonban megjegyezni, hogy a talmudi kronológia hitelességét — szemben *Strack-Billerbeck* kételyeivel (i. h.) — nem kell egyértelműen elvetnünk. Ha Iosephus, saját élete megmentése kedvéért a római hadvezért kedvező előjelekkel biztatta, érdekében volt ezeket közvetlenül az ostrom előtti időre helyezni.

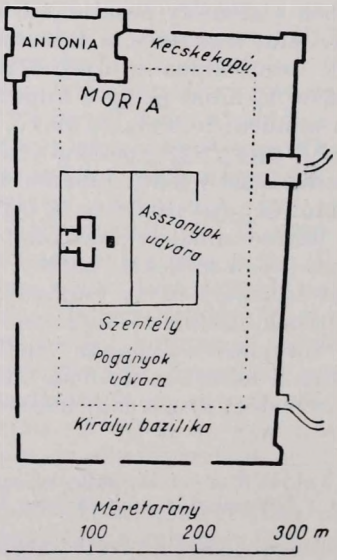
[13] Johanan b. Zakkaj személyes találkozása Vespasianusszal és a neki tulajdonított jóslat aligha történeti értékű. Az erről szóló elbeszélés szerint (Écha rabba ad Thr. 1, 5 = I. 32 §) erre a lépésre a városban dühöngő éhinség birta rá, amely azonban csak Jeruzsálem körülzárásával, 70. tavaszán vehette kezdetét — ekkor pedig már Titus állt a római sereg élén. Bizonyos azonban, hogy Johanan b. Zakkaj valóban a római táborban töltötte az ostrom utolsó időszakát és ott mint zsidó notabilitás és a békepárt egyik vezetője, kapcsolatba került a vezető körökkel. Vö. Enc. Jud. s. v. Jochanan ben Zakkaj, IX 222. kk.

[14] Libanon mint a szentély jelképe: b. Jōmā 39 b, b. Gittin 56 a—b, Hieronymus ad Jer. 22, 20 (Migne, PL 24, 992). Vö.: *Ginzberg :* Legends of the Jews VI. 395; *Rabin :* Notes on the Habbakuk Scrol! (Vetus Testamentum 1955, 158 kk.); Vermès, G.: «Car le Liban, c'est le Conseil de la Communauté» (Mélanges Bibliques ... A. Robert, Paris 1956, pp. 316—333). — A Libanon-szentély azonosítást a szentély bekövetkezendő pusztulásának igazolására használja fel az ún. tannaitikus midrások (i. sz. 2—3. sz.) több helye, pl. Sifrē Numeri 134 §, Mechilta ad Ex. 17, 24.

[15] *Lewy :* Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch. II. 468 kk., s. v. לבן, לבנה, ליבנאה.

Antonia erőd és a szentély lerombolására vonatkozó értelmezésével. A szójátékban kifejezésre jutó jóslat a szentély küszöbön álló pusztulásáról időhöz kötött jellegénél fogva is hamar feledésbe merült — sem a rabbinikus irodalomban, sem a zsidó folklore-ban sem hagyott nyomot — és csupán Iosephus Róma-barátsága és gyűjtő buzgalma tartotta fenn számunkra.

Amennyiben interpretációnk helyes, helyreáll a Iosephus által idézett két profécia közötti kapcsolat is. A második, általa idézett jóslat — amelynek magyarázatával a továbbiakban foglalkozunk — ugyanis látszatra teljesen eltérő jellegű az elsőtől. Az előbbi esetben a zsidók egy állítólag egyértelmű jóslatot hagytak figyelmen kívül, míg a második jóslat már eleve kétértelmű jövendölésként [*ἀμφίβολος χρησμός*] jelenik meg. Szószerinti értelme a del-

phoii jóslatokhoz hasonlóan alkalmas volt arra, hogy a zsidókban hamis elképzeléseket támasszon. A második jóslat állítólagos «igazi értelme», hogy ti. Vespasianusra vonatkozik, azonban éppen abból a bibliai versből következik, amelyre a szentély pusztulását megjósoló Johanan ben Zakkaj hivatkozott. (Jes. 10, 39.) Iosephus tehát *mindkét esetben* valójában *egy és ugyanazon* prófétai mondásnak kétféle értelmezését és gyakorlati alkalmazását nyújtja. A két jóslat belső, logikus kapcsolatát még Iosephus középkori héber átdolgozója, a Sefer Josiphon szerzője is érezte és éreztette.[16]

2. Melyik volt azonban az a jóslat, amely a Róma ellen felkelt zsidókban ezeket a hamis elképzeléseket ébresztette? Nemcsak Iosephus tud róla, Tacitus[16a]

[16] Sefer Josiphon, ed. Venezia 1545, 94. fej., p. 150 a: ונם נמצא כתוב בקיר בית קדש הקדשים לאמר כאשר יהיה הבנין מרובע אז ימלוך מלך על ישראל וימלוך מלך המולך ומושל בכל ארץ ישראל . . .

[16a] Tacitus: Hist. V. 13: *pluribus persuasio inerat antiquis sacerdotum litteris contineri, eo ipso tempore fore ut valesceret Oriens profectique Iudaea rerum poterentur. Quae ambages Vespasianum ac Titum praedixerat* . . .

és Suetonius[17] is megemlíti, és éppen ez a kapcsolat már régen felhívta rá mind az egyháztörténet, mind az ókori történet kutatóinak figyelmét. Emlékezetes az a vita, amelyet ebben a kérdésben A. Harnack[18] és E. Norden[19] folytattak. Az előbbi a három közlés lényegi azonossága alapján arra az eredményre jutott, hogy legalábbis Tacitus itt, ugyanúgy, mint a szentélypusztulást előre jelző prodigiumok felsorolásában (Hist. V, 13), közvetlenül használta fel Iosephust, s ezt a következtetését felhasználta a Jézusról szóló ismert iosephusi fejezet hitelességének bizonyítására. Norden egyfelől elvileg tagadta, hogy Tacitus, a gőgös római patricius a zsidó történetírónak, méghozzá Domitianus kegyencének gyenge görögséggel írt művét forrásként egyáltalán felhasználta volna, s ezt az elvi tagadását a tudósítások egyes, részletekbe menő eltéréseivel is bizonyította. A Jézusról szóló fejezet interpolált voltát bizonyító fejtegetései azóta a tudomány megdönthetetlen eredményeivé lettek,[20] Tacitus és Iosephus irodalmi kapcsolatairól szóló megállapításai azonban további vitákra adtak alkalmat. A kérdéshez azóta többen szóltak hozzá, így P. Corssen,[21] W. Weber,[22] A. Schlatter,[23] F. Jacoby,[24] anélkül, hogy a vitát végleg eldönthették volna. Jelentős új tényanyag híján erre ma sincs lehetőség. De az irodalmi összefüggések pontosabb meghatározása mégis lehetségesnek látszik.

Iosephus, aki Iotapatha várának sikertelen védelme után hadifogolyként került a római táborba, a makacsul ellenálló lázadókra váró sorstól azáltal szabadult meg, hogy egyrészt jólértesültsége alapján, másrészt «prófétai» képességeire hivatkozva[25] olyan, általa állítólag ismert előjeleket és jövendöléseket sorolt fel, amelyek kétségtelenné tették nemcsak Jeruzsálem bekövetkezendő bukását, hanem Vespasianus leendő császári méltóságát is. Ismert tény, hogy Vespasianus már császárrá való kikiáltása előtt nagymértékben hódolt különböző előjeleknek és jóslatoknak, s ezeket részben személyesen, részben párthívei, így pl. Licinius Mucianus útján terjesztette, és császárként is ragaszkodott babonás elképzeléseihez. Suetonius (Vesp. c. 5.) egész sor ilyen jellegű óment sorol fel. Ezek a jóslatok és előjelek akkor váltak jelentőssé, amikor Vespasianus a hatalomra való jogosultságának igazolására e babonás, misztikus hiedelmeket is felhasználta. Suetonius révén tudjuk, hogy Vespasianus még császárként is csodás, mágikus gyógyításokat hajtott végre (Vesp. c. 7.), Tacitusból pedig azt, hogy ilyen irányú előzetes propagandája csak akkor talált hitelre, amikor ezek szavahihetőségét későbbi sikerei bizonyították.[26] A Iosephus által közölt előjelek és jóslatok vagy közvetlenül elmondásuk után, vagy legkésőbb Vespasianus trónkövetelőként való fellépésekor kerültek be

[17] Suetonius: Vespasianus c. 4: *Percrebuerat Oriente toto vetus et constans opinio, esse in fatis ut eo tempore Iudaea profecti rerum potirentur. Id de imperatore Romano, quantum postea eventu paruit, praedictum Iudaei in se trahentes rebellarunt.*

[18] *Harnack :* Internat. Monatsschr. f. Wiss. (1913) 1037 kk.

[19] *Norden :* NJb (1913) 627—666.

[20] *Hölscher :* Josephus (PWRE 18, 1934—2000).

[21] *Corssen :* ZNW (1914) 114—140.

[22] *Weber :* Iosephus und Vespasian. 1921, p. 36 kk.

[23] *Schlatter :* Der Bericht über das Ende Jerusalems (Beiträge zur Förderung der Theologie. No. 28. 1923. 20 kk.)

[24] Jesus bei Iosephus (Hermes [1916] 159 kk.).

[25] BJ III. 400 §: *ἐγώ δὲ ἄγγελος σοι ἥκω μειζόνων.* vö. BJ III. 352 §. *ἦν δὲ καὶ περὶ κρίσεις ὀνείρων ἱκανὸς συμβαλεῖν τὰ ἀμφιβόλως ὑπὸ τοῦ θείου λεγόμενα...*

[26] Hist. I. 11: *Occulta fati et ostentis ac responsis destinatum Vespasiano liberisque eius imperium post fortunam credidimus.*

a hadvezér által kötelességszerűen vezetett Commentariiba.[27] Nyilvánvaló az is, hogy már maga Iosephus ezeket a «jóslatokat» római hallgatója számára hozzáférhető formában adta elő, s azoknak feljegyzői részben ösztönösen, részben tudatosan és propagandisztikus céllal, ugyancsak alkalmazták az *interpretatio Romana* módszereit. Ezt a Iosephus eredeti közléseihez képest már bizonyos fokig átalakított anyagot használta fel Tacitus a Historiae V. könyvében, amely u. l. nagyrészt a *Bellum Iudaicum* eseményeit dolgozta fel. Hogy Tacitus is meglehetős szabadsággal járt el forrásaival szemben, erősen valószínűsíthető, többek között Claudius híres lugdunumi beszéde alapján, amelynek mind eredeti szövege (ILS 212), mind a Tacitus által irodalmi formába öltöztetett szövege (Ann. XI. 24) fennmaradt.[28] Nincs tehát okunk sem Iosephus közvetlen felhasználását Tacitus és Suetonius által feltételezni, de nincs szükség adott esetben valamely közvetítő irodalmi forrás, pl. Plinius feltételezésére sem,[29] mivel a közléseknek mind lényegi azonossága, mind pedig az egyes részletekben megmutatkozó eltérései kielégítően indokolhatók a római feljegyzők és a Tacitus által történt részben ösztönös, részben tudatos változtatásokkal. Ha feltesszük — amire jobb híján kénytelenek vagyunk —, hogy Iosephusnak a *Commentarii*-ban felhasznált eredeti, 67-ből származó szóbeli közlései azonosak a 75—79 között írt BJ szövegében olvasható ómenekkel és jóslatokkal, ezeknek a változtatásoknak jellegét, irányát és módszereit is meghatározhatjuk.

1. Iosephus szövegezésében a jóslat arról szól, hogy az ország (Iudaea) szülöttei szereznek világuralmat. Ez a közlés megfelel annak, amit más források alapján az akkori idők lázas és fanatikus, túlfűtött fantáziát árasztó messiási várakozásairól tudunk. A kumráni kéziratok között előkerült Sêfer Milḥâmâ — amelynek nagyszámú fragmentumai[30] a szekta körében való népszerűségéről tanúskodnak — arról az eschatologikus háborúról szól, amelyet «a fény fiai» 40 év leforgása alatt (col. II. 10) győzelmesen viselnek majd Mesopotamia, Lydia, Syria, Assyria, Perzsia, Elam, továbbá Khám és Jáfet fiai, tehát az egész, általuk ismert oikumené ellen, (col. II. 10—14) mindaddig, míg győzelmükkel el nem hozzák a messiási korszakot. A paleográfiai adatok alapján is[31] megalapozottnak látszik az a feltevés, hogy ez az irat a szekta későbbi alkotásai

[27] Vespasianus *Commentarii*-jára vonatkozólag vö. *R. Syme :* Tacitus, p. 178, *W. Weber :* Iosephus und Vespasian, p. 106 kk. A *Commentarii*-ra maga Iosephus is hivatkozik (Vita, 342 §).

[28] Tacitus forrásfelhasználásához általában: *Syme :* Tacitus. 176 kk. [Historiae], 271. kk. [Annales]. A Claudius-beszéd két változatának egymáshoz való viszonyához: *J. Carcopino :* La table Claudienne de Lyon (= L'impérialisme Romain. Paris 1934. 159 kk.).

[29] *Norden* feltevése: i. h. 661 kk.

[30] 1958-ig: 6 kézirat fragmentumai *(Bardtke :* Die Handschriftenfunde am Toten Meer, II. 121 kk.)

[31] Egyetlen kézirat sem keltezhető az i. sz. I. sz. előttre — *Milik :* Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judaea ezen az alapon is a szekta fejlődésének utolsó korszakára («essenism with zealot tendencies») teszi keletkezését. A Sêfer Milḥâmâh keltezésének megállapításában alapvető *Y. Yadin* kommentáros kiadásának az az egyre inkább általánossá váló, megállapítása, hogy a S. M. által elképzelt «fő ellenség» a rómaiakkal azonos. A mű keletkezésének időpontja végső soron ma is vitás (vö.: a nézetek összefoglalását és *Y. Yadin* nézeteinek kritikáját: *M. H. Segal :* The Qumran War Scroll and the Date of its Composition, Scripta Hierosolymitana IV. 1958, 138 kk.; *J. Carmignac :* La Règle de la Guerre des Fils du Lumière contre les Fils des Ténèbres. Paris 1958 [az irat keletkezését i. e. 110 körüli időre teszi]).

közé tartozik. Ismereteink jelenlegi fokán nem bizonyítható több kutatónak (W. E. Farmer, C. Roth) az a nézete, hogy ez a mű a Bellum Judaicum kitörését megelőző évtizedekben keletkezett, bizonyos azonban, hogy a kései írásokhoz tartozik, és a Róma elleni zsidó felkelők benne a saját ideológiájukra ismertek.[32]

Tacitus megfogalmazásában a jóslat így hangzik: *ut valesceret Oriens profectique Judaea rerum potirentur* — tehát Iudaea hatalomra jutásának reményét tágabb keretbe, az egész Oriens majdani uralmának elképzelésébe ágyazza bele. Ez nem «zsidó» prófécia. A zsidók a keleti «pogány» népekkel szembeni antagonizmusukat épp oly közvetlennek érezték, mint Rómával szemben fennálló ellentétüket. Ezt a Sêfer Milḥâmâ idézett passzusai is igazolják. Viszont az egész Ázsiát magába foglaló jóslat megfelel a rómaiak által is ismert, ill. római eredetű képzetanyagnak. A zsidó—keresztény átdolgozásban ránkmaradt, de ősibb anyagot is magába foglaló Oracula Sibyllina az egész Keletnek, egész Ázsiának jósol uralmat Róma felett:

ὁππόσα δασμοφόρου Ἀσίης ὑπεδέξατο Ρώμη
χρήματα κεν τρίς τόσσα δεδέξεται ἔμπαλιν Ἄσις . . .
ὅσσοι δ' ἐξ Ἀσίης Ἰταλῶν δόμον ἀμφεπόλευσαν
εἰκοσάκις τοσσοῦτοι ἐν Ἀσίδι θητεύσουσιν . . .[33]

Köztudatban élt, és még a IV. századi egyházatya, Lactantius előtt is ismeretes volt egy, Hystaspés, legendás méd királynak tulajdonított jóslat, amely ugyancsak Róma bukását és Ázsia leendő uralmát hirdette.[34] A Iosephus által közölt, a iudaeai zsidók körében elterjedt és csak Iudaeát magába foglaló jóslatot ‹ὡς . . . ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν τις ἄρξει τῆς οἰκουμένης› tehát vagy már maga Vespasianus, vagy Tacitus azonosította tévesen azzal az *Oracula Sibylliná*-ból és más forrásokból ismert, ázsiai-hellenisztikus eredetű — talán a diaspora-zsidóság körében is elterjedt — s a mithridatési háborúk talaján sarjadt elképzeléssel, amely szerint «*fore, ut valesceret Oriens*». Tacitus, Asia provincia egykori proconsula részéről ez a téves azonosítás teljesen érthető.

2. Iosephus, két, egymással az időpont tekintetében sem azonos[35] csodajelként sorolja fel, hogy előbb a szentély nehéz, tömör bronzból készült kapuja magától megnyílt (BJ VI. 292—295 §), majd 50 nappal később a belső szentélybe belépő papok mozgást és dübörgést hallottak, utána harsány hangot: «Távo-

[32] Vö. *M. Burrows* óvatos megfogalmazását: (Sefer Milhamah) breathes a militant spirit that would have satisfied the Maccabees and Zealots. (The Dead Sea Scrolls, p. 292), vagy *J. T. Milik* meghatározását: «Essénisme d'emprunte Zélote».

[33] Or. Sib. III. 350 kk. *(Rzach)*. cf. Lactantius: Div. Inst. VII. 15, 11 ed. *Brandt*, CSEL XIX—XX, p. 632, 15 kk.: «. . . *Romanum nomen, quo nunc regitur orbis — horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est — tolletur e terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet.* — Az Or. Sib. kapcsolatához a iosephusi jóslattal vö. *W. Weber :* Josephus und Vespasian, p. 36 kk., *H. Fuchs :* Der geistige Widerstand gegen Rom. 35 kk., 63 kk., *A. Peretti :* La Sibilla Babilonese nella propaganda ellenistica, Firenze 1942. p. 21, 155 k., 323 kk., 166 k.; *A. Kurfess :* Sibyllinische Weissagungen. Berlin 1951.

[34] *H. Windisch :* Die Orakel des Hystaspes (Verhandelingen der Kon. Akad. te Amsterdam, NF 28, (1929), fasc. 3, 52 kk.)

[35] Az első csoda Pesaḥ ünnepén: BJ VI. 290 §: *πρὸς τὴν τῶν ἀζύμων ἑορτήν* uo. 292. §: *κατὰ τὴν ἑορτήν* történt, a második ötven nappal később, pünkösdkor, uo. 299. §: *κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν, ἥ πεντηκοστὴ καλεῖται*

zunk», ill. «távozzunk innen».[36] Az utóbbi olvasat a valószínű, vö. 39. sz. j.

A két «csoda» egyike sem áll ellentétben a zsidó vallási képzetekkel. A szentély kapujának önkéntes megnyílásáról szóló legendát a rabbinikus hagyomány is több variánsban ismeri,[37] csupán idejét helyezi át a szentély lerombolása előtti 40. évre. Nyilván ugyanezen a hagyományon alapszik, sőt lényegében a rabbinikus hagyomány idő-meghatározásával is egyezik Máté evangéliumának ismert elbeszélése (27, 51) a szentély kárpitjának kettészakadásáról Jézus keresztrefeszítésének éjjelén. A második «csodát» — amelynek megfogalmazásában Iosephus szándékosan homályban hagyja a *μεταβαίνωμεν* ige alanyát — pedig, a görög szöveget nem megváltoztatva, hanem csupán kiegészítve vagy inkább zsidó szempontból kommentálva, átvette Iosephus koraközépkori héber átdolgozója is.[38] A héber átdolgozás tehát hangsúlyozottan emberi léptekről szól, a *μεταβαίνωμεν* = לכו ונלכה alanyai tehát maguk a papok, akiknek — szolgálatuk feleslegessé válván — el kell hagyniuk a pusztulásra szánt szentélyt. Hasonló motívum a rabbinikus legendákból is ismert, sőt a magyar irodalomba is bejutott.[39] Iosephus változata Tacitus szövegezésében a következő formát ölti: *Apertae repente delubri fores et audita maior humana vox excedere deos ; simul ingens motus excedentium* (Hist. V. 13). A jeruzsálemi szentélyt — a zsidók istenének lakóhelyét — tehát maguk az istenek hagyják el. Ez jellegzetesen antik vallásos elképzelés: valamely város elfoglalásához szükséges az is, hogy azt istenei, akár önként, akár hívásra vagy kényszerre elhagyják.[40] Trója csak akkor esett el, amikor:

> *Excessere omnes adytis arisque relictis*
> *di, quibus imperium hoc steterat* (Aen. II. 351 kk.)

Az, hogy az istenek elhagyják az általuk védett várost, történhetik önként *(discessio* vagy *excessio deorum)*, és történhetik oly módon, hogy a győztes fél, adott esetben a rómaiak, kiszólítja, kihívja a város védőisteneit *(evocatio deorum)*.[41] Macrobius, aki az *evocatio deorum*-ról szóló hagyományokat összefoglalja *(Saturnalia* III, 9), különbséget tesz — ha nem is fogalmilag, de terminológiailag — az *evocatio* és *discessio* között,[42] de ismer egy harmadik lehetőséget is, a *devotio*t, amelyben a legyőzött város istenei az erősebb isten által kényszerítve hagyják el városukat.[43] Macrobius terminológiája szerint tehát a tacitusi prodigium a *discessio deorum* jelenségköréhez tartozik. Ez, a jeruzsálemi szentélyre vonatkoztatva, szembenáll mind a római antikvitásnak, mind

[36] A kiadások *μεταβαίνομεν* és *μεταβαίνωμεν* között ingadoznak, vö. BJ ed. *Niese—Destinon*, p. 552 app. crit. Vö. 38. sz. j.

[37] *Ginzberg :* Legends of the Jews VI. 395 n. 29., *Strack—Billerbeck :* Komm. zum NT aus Talmud u. Midrasch I. 1043 k.

[38] Sefer Josiphon, Venezia 1544, 150 a ... ביום חג השבועות שמעו הכהנים בתוך ההיכל בקול לכת בני אדם וקול מצעדות רגלי אדם הולכים בקרב ההיכל לרוב וישמעו קול נדול ונורא מאד ... לכו ונלכה מן הבית ונסעה לנו

[39] *Ginzberg* i. m. IV. 303, VI. 379 (n. 130), 393 (n. 29). A legendát *Arany J.* is feldolgozta Az utolsó főpap c. balladájában.

[40] Aischylos: Hepta epi Thébas, 200: *Θεοὺς τοὺς τῆς ἁλούσης πόλεος ἐκλιπεῖν λόγος*

[41] *G. Wissowa :* Religion u. Kultus der Römer², 1912, p. 44, 283. — PWRE s. v. *Evocatio (Wissowa) ;* Th. L. L. s. v. *evoco* (vol. V. 1054 k.).

[42] Macrobius, Saturn. III. 9, 14: *Hinc ergo est, quod propter huiusmodi evocationem numinum discessionemque ait Vegilius* (Aen. II. 351 k.) ...

[43] Uo. 15: *Utque praeter evocationem etiam vim devotionis ostenderet, in qua praecipue Juppiter, ut dicimus, invocatur, ait* (Aen. II. 326 k.).

magának Tacitusnak a zsidó vallásról alkotott felfogásával,[44] sőt, magának Vespasianusnak és Titusnak azzal az ideológiájával is, hogy Jahve nem «elhagyta» szentélyét, hanem *Juppiter legyőzte Jahvet*.[45] Tacitust nyilván a Vespasianus-féle *Commentarii*-nak Iosephus közlésén alapuló és a római felfogásnak megfelelően a *μεταβαίνωμεν* alanyául az isteneket tekintő szövege késztette mondatának ilyen formában való leírására. Az *interpretatio Romana* tényét szem előtt tartva, nincs okunk arra, hogy Tacitus prodigiumát gyökeresen különválasszuk Iosephus verziójától.

Gondolatsorunk lezárásaként megállapíthatjuk, hogy Tacitus és Suetonius közléseiket nem közvetlenül Iosephusnak előttünk fekvő szövegéből, hanem a Vespasianus-féle *Commentarii*-nak Iosephus akkori szóbeli közlésein alapuló feljegyzéseiből merítették. Iosephus, Tacitus és Suetonius közlései a zsidó felkelés eszmei hátterét alkotó eschatológikus jóslatról tehát *egy és ugyanazon* jóslatra vonatkoznak és közös forrásukat magának Iosephusnak 67-ben, a római táborban tett közlései alkotják.

3. Mi volt azonban az a jóslat, amely a zsidókat a rómaiak elleni «esztelen» vállalkozásukra bírta? A kutatásnak az az iránya, amely a tacitusi *ut valesceret Oriens profectique Judaea rerum potirentur*[46] kifejezés alapján az *Oracula Sibyllina* körében kereste a megoldást, nem vette eléggé figyelembe Iosephus eredeti szövegét és Tacitus *interpretatio Romana*-ra való hajlandóságát. Nem figyelt fel arra sem, hogy a szóban forgó jóslat hangsúlyozottan időhöz kötött jellegű: Iosephus szerint *κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον* (312. §), Tacitus szerint: *eo ipso tempore*, Suetonius szerint *eo tempore* kellett a jóslatnak bekövetkeznie. Iosephus egy másik közlése szerint egy hamis próféta (*ψευδοπροφήτης τις* 285. §) még a szentély égése idején is azt jósolta, hogy éppen ezen a napon ⟨*κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν*⟩ kell az isteni segítségnek bekövetkeznie. A kérdéses jóslatnak ez az időzített volta és — mint ahogy Iosephusból kitűnik — Iudaeára való korlátozottsága arra késztet, hogy elsősorban a palesztinai zsidóság irodalmának és gondolatvilágának körében kutassunk a Iosephus utalásából ismert jóslat forrása után. A jóslat időhöz rögzített volta teszi lehetetlenné azt is, hogy kizárólagos megoldásként fogadjuk el azt a régebben Corssen[47] és újabban C. Roth[48] által felvetett gondolatot, hogy e várakozás alapja az ótestamentumi Bálámnak tulajdonított híres jóslat.[49]

A rabbinikus irodalom azonban megőrizte olyan eschatologikus számítások emlékét, amelyek a messiási kor kezdetét i. sz. 68-ra, a rabbinikus krono-

[44] Tacitus, Hist. V. 5: ... *Iudaei mente sola unumque numen intellegunt: profanos, qui deum imagines mortalibus materiis in species hominum effingant ; summum illud et aeternum neque imitabile neque interiturum. Igitur nulla simulacra urbibus suis, nedum templis sistunt.* Vö. uo. 9: *Pompeius ... templum ... ingressus est: inde vulgatum nulla intus deum effigie vacuam sedem et inania arcana.* A Jahveról szóló antik nézetek összefoglalását l. *E. Norden :* Jahve und Moses in hellenistischer Theologie (Festgabe ... A. Harnack. Tübingen. 1921. 292—301.)

[45] Az erre vonatkozó anyagot l. PWRE Suppl. V. s. v. Antisemitismus *(Heinemann)*, főleg pp. 14—15.

[46] A *potirentur — poterentur* variáns gondolatmenetünk szempontjából nem bír jelentőséggel.

[47] *P. Corssen :* ZNW (1914) 114—140, főleg 126 kk.

[48] *C. Roth :* Vetus Testamentum 10 (1960), 51—68.

[49] Num. 24, 14—17: דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל. Könnyen lehet, hogy a «Jákob csillagáról» és «Izrael üstökösről» szóló eme jóslás közrejátszott abban, hogy a háború kitörésekor megjelent üstökösben (BJ VI. 289 §) kedvező messiánikus előjelet lássanak.

EGYETEMI KÖNYVTÁR

lógia szerint a szentélypusztulás évére helyezték. Az i. sz. 90 körül elhúnyt R. Eli'ezer mondta, hogy a messiásnak voltaképpen a szentélypusztulás évében kellett volna eljönnie, s ezt csak «bűneink sokasága» akadályozta meg.[50] Még jóval később is élt az az elképzelés, hogy a messiás abban az évben valóban megszületett, de egy ideig még rejtőzködnie kell.[51]

Már régebben felvetődött az a gondolat,[52] de a későbbi kutatás nem vett róla kellőképpen tudomást, s a szükséges következtetéseket se vonta le — hogy ez az elképzelés Dániel könyvének (9,22 kk) azon a homályos jóslatán alapul, amely szerint a zsidók szenvedései «hetven hétig» tartanak: *Septuaginta hebdomades abbreviatae sunt super populum tuum et super urbem sanctam tuam, ut consumetur praevaricatio et finem accipiet peccatum et deleatur iniquitas et adducatur iustitia sempiterna et impleatur visio et prophetia et unguatur sanctus sanctorum.*

A rabbinikus kronológia, amelyet az i. sz. II. század második felében R. Jôsê ben Ḥalaftâ a Sêder ʿOlâm Rabbâ (a továbbiakban — S.O.R.) című krónikában állított össze[53] az első szentély pusztulásától (i. e. 586) a második szentély pusztulásáig (i. sz. 70) a valóságos időtartam mintegy 165 éves lerövidítésével valóban 490 évet — azaz, években kifejezve «hetven hetet» — számol, a következő szkéma szerint:

Exilium	70 év
perzsa uralom	34 „
görög uralom	180 „
Hasmoneus királyok	103 „
Herodes háza	103 „
Összesen ..	490 év

A krónika szerzője az összeadást elvégzi, de természetesen már nem hivatkozik Dániel proféciájára. Ez érthető, nemcsak azért, mert a profécia eredeti alkalmazása szerint a kritikus 490. évben a messiási kornak kellett volna beköszöntenie, a valóságban pedig ugyanabban az évben a zsidó nép politikai megsemmisülése következett be, hanem azért is, mert a Rómával megegyezésre hajlandó elemek, elsősorban Rabban Johanan ben Zakkaj vezetésével i. sz. 70 óta működő jamniai (jabnei) rabbinikus iskola az I. sz. végén tudatosan küszöbölte ki az általa fenntartott hagyomány-anyagból az eschatologikus — messiánikus elemeket.[54]

Dánielnek a 490. évről szóló messianikus proféciáját Iosephus is eschatologikusan és saját korának aktuális eseményeire vonatkoztatva értelmezte.[55]

[50] b. Sanh. 97b, j. Taʿanit I, 1 p. 63d. Vö. *Strack—Billerbeck*, i. m. I. 162 kk., IV. 977 kk. (= Excurs 30.: Vorzeichen und Berechnung der Tage des Messias), főként p. 992/c.

[51] j. Berachoth II. 1, p. 5a, vö. *G. Vermès :* Mélanges Bibliques ... A. Robert p. 324.

[52] *Strack—Billerbeck*, i. m. IV. 1002 kk.

[53] ed. *B. Ratner*, Vilna 1897 (kommentárral), cap. 30, p. 71 a—b. Az S.O.R. keletkezéséhez vö. *A. Marx :* Seder Olam Rabba, Berlin 1903; Encyclopaedia Judaica s. v. Aggadische Literatur, Seder Olam Rabba. (I. 990 k.)

[54] *A. Marmorstein :* The Age of R. Johanan and the Signs of the Messiah (héber nyelven, angol kivonattal), Tarbiz 3 (1931/32) 161—180. Az itt részletesen kifejtett álláspont egyébként megfelel a kutatás általános felfogásának, vö. *A. Schlatter :* Gesch. Israels von Alexander dem Grossen bis Hadrian.[3] Stuttgart 1925. 293. kk.

[55] Ant. X. 11, 7 (267 §) *[Δανιῆλος] οὐ γὰρ τὰ μέλλοντα μόνον προφητεύων διετέλει καθάπερ οἱ ἄλλοι προφῆται, ἀλλὰ καὶ καιρὸν ὥριζεν, εἰς ὃν ταῦτα ἀποβήσεται.* Tehát Dániel az egyetlen próféta, aki jövendöléseit pontos időhöz *(καιρόν)* kötötte (figyelemre méltó

Erre vall az is, hogy a makkabeus kor döntő eseményét, a jeruzsálemi szentély elpusztítását [*τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ναοῦ*] nála egyébként szokatlan és az adott összefüggésben nem is indokolt módon kronológiailag Dánielhez kapcsolja, és terminológiájában is éppen a szóban forgó proféciára utal.[56] A szentély elpusztítását a Dániel fellépése utáni 408. évre rögzítő időmeghatározás bizonyítéka egy, a dánieli jóslásokat felhasználó kronológiai hagyomány meglétének. Iosephusnak erre az adatára még visszatérünk.

Hogy az S.O.R. pszeudo-kronologikus rendszerének 490 éve kapcsolatban áll a dánieli *septuaginta hebdomades*-szel, kitűnik Eusebius krónikájának egy, Hieronymus latin nyelvű feldolgozásában ránkmaradt — sajátos helyéből:[57] *Neemiam qui muros Hierusalem construit, consummasse opus XXXII anno Artaxerxis regis Persarum Ezras memorat. Si quis autem ab hoc tempore LXX hebdomadas a Danihelo scriptas numeret, quae faciunt annos CCCCXC, repperiet eas in regno Neronis expletas, sub quo obsideri Hierusalem coepta secundo postea Vespasiani anno capitur.*

Említésre méltó elsősorban az, hogy Eusebius, ill. az általa itt felhasznált és közvetlenül Iulius Africanusra visszanyúló kronológiai hagyomány, a pontatlan rabbinikus számítással ellentétben a dánieli 490. évet nem a szentély pusztulásának évével, hanem a felkelés kitörésének évével azonosítja. Ez közelebb áll Iosephus, Tacitus és Suetonius adataihoz, akik értelemszerűen a felkelés *kitörésének*, nem pedig *leverésének* évében látják a megjósolt kritikus esztendőt. Feltűnő továbbá, hogy Eusebius—Hieronymus a 490 év kezdőéveként önkényesen Nehemiás városfal építését (Neh. 5, 14; 13,6) tekinti kiindulópontnak, nem pedig a dánieli kontextus alapján az első szentély pusztulását vagy legalábbis Dániel elképzelt korát — mellesleg, ebben a számításban is 10 évet téved.[58]

Mindezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy Eusebiusnak még rendelkezésére állt egy olyan hagyomány, amely a dánieli 490 éves periódus végpontját a Róma-ellenes felkelés kitörésének évére tette, és ezt az egyházatya, akár mesterkélten is, összhangba iparkodott hozni saját, a S.O.R.-nál pontosabb kronológiai ismereteivel. Eusebius—Hieronymus e sajátos kronológiai megállapításának a vitatott josephusi szöveggel való összefüggését megvilágítja Iosephus óegyházi-szláv versiójának e kétértelmű jóslathoz fűzött megjegyzése,[59] amely közvetlenül a Iosephus által közölt «kétértelmű jóslathoz» kapcsolódik: о нем же разноличнаа сказанїа сут, ови до мнѣша Ирода, ови же оного распатаго чюдотворца, ови же Оуеспасїана.

a *καιρός* eschatologikus használata), Dániel könyvének aktualizáló értelmezéséhez, vö. ugyanott *Δανιῆλος καὶ περὶ τῆς τῶν Ρωμαίων ἡγεμονίας ἀνέγραψε καὶ ὅτι ὑπ' αὐτῶν ἐρημωθήσεται.* A mondat kétértelműsége — nem derül ki belőle, hogy ki pusztít el kit — alighanem szándékolt.

[56] Ant. XII. 7, 6: *Τὴν δὲ ἐρήμωσιν τοῦ ναοῦ συνέβη γενέσθαι κατὰ τὴν Δανιήλου προφητείαν* vö. Dan. 9, 27 a LXX szövegében: [«A» verzió]: ... *καὶ ἐπὶ τὸ ἱερὸν βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων ἔσται ἕως συντελείας, καὶ συντέλεια δοθήσεται ἐπὶ τὴν ἐρήμωσιν*

[57] Eusebius Werke VII. Die Chronik des Hieronymus ed. R. Helm, Berlin 1956, p. 114 ad Olymp. 86, 4 = i. e. 433.

[58] Artaxerxés 32. éve = Ol.86,4 = i. e. 433. Ettől számítva i. sz. 68-ig (Ol.211,4) 500, nem pedig 490 évet nyerünk. De lehet, hogy a szerző általában megelégedett azzal, hogy a 490 év Nero uralkodása alatt telik le.

[59] La prise de Jérusalem de Josèphe le Juif. En vieux-russe ed. V. M. Istrin ... traduit en français par *P. Pascal*. Paris 1938. II. 174 = BJ VI. 5.

Tehát e jóslatot egyesek *Herodes*re, mások «*ama megfeszített csodatevőre*», azaz Krisztusra, ismét mások *Vespasianusra* vonatkoztatták. A szláv Iosephus önálló közléseinek elemzése a szövegek közzétételét követő heves vita eredményeként arra vezetett, hogy a fordító lényegében a ma rendelkezésünkre álló görög szöveget követte, és kiegészítéseit különböző egyházi hagyományokból merítette.[60] Ez vonatkozik az idézett kiegészítésre is, amelynek forrását is megállapíthatjuk.

Eusebius világkrónikájának id. megállapításán kívül főként a *Demonstratio Evangelica*-ban (VIII. 2, 46 § és kk.) foglalkozik a Dániel féle 490 év különböző értelmezéseivel, és annak legalább három kronológiai alkalmazását közli. [Dem. Ev. VIII. 2, 80: *τρίτη θεωρία*]. *Krónikájában* azt bizonyítja, hogy ha a 490 évet Artaxerxés 32. uralkodási évével kezdjük, ahogy Iulius Africanus teszi,[61] *Vespasianus* korához jutunk. Iulius Africanus — akinek számítását ugyancsak Eusebiusból ismerjük — erőszakolt módszerrel Jézus születésének évével zárja a 490 éves periódust.[62] Maga Eusebius pedig leghelyesebbnek egy olyan számítást tart, amely szerint a 490 év Pompeius hódításának és az Antipater—Herodes dinasztia uralomrajutásának évével zárul.[63] *Ezek szerint Eusebius ismerte a dánieli jóslat 490 évének három olyan értelmezését, amelyek azonosak a Iosephus-féle «amphibolos chrésmos»-nak a szláv Iosephusból ismert háromféle értelmezésével.*

4. Ugyanennek az eschatologikus számításnak nyomait a kumráni (holttengeri) szekta egyik alkotásának, a már régebben ismert Damaszkusz-tekercsnek (a továbbiakban: CD) kronológiai adataiban is felfedezhetjük. Ezek a meglehetősen homályos adatok már hosszabb ideje foglalkoztatták a kutatást,[64] de tudomásom szerint eddig nem vetődött fel Iosephus közlésével való kapcsolatuk gondolata.

A CD az exilium utáni időszakra vonatkozóan két helyen ad kronológiai adatot: a babyloni exiliumtól a zsidók «bűnbánatának» kezdetéig 390 év (col. I. 6), ettől kezdve az «igaz tanító» *(môreh çedeq)* fellépéséig további 20 év (col. I. 10),[65] az «egyetlen tanító» *(jôreh ha-jaḥîd)* halálától pedig a végső idők kezdetéig — pontosabban: a «hazugság emberét» követő bűnösök teljes ki-

[60] *H. Windisch :* NJb (1931) 289 kk. főleg p. 293. *A. Berendts :* Die Zeugnisse vom Christentum im slavischen De bello Judaico des Josephus (Texte u. Untersuchungen, N. F. 14, 1906, a szövegek fordításával és interpretációjával).

[61] *H. Gelzer :* Sextus Julius Africanus u. die byzantinische Chronographie. Leipzig 1880—1898. I. 104 k. (A dánieli «hetven hétnek» az egyházi kronográfiában való szerepéről uo. 112—116. l.)

[62] Dem. evang. VIII. 2, 52 (ed. Heikel, p. 377, 3 kk.).

[63] Dem. evang. VIII. 2, 79 (p. 381, 19—25).

[64] Alapvető: *H. Braun :* Spätjüdisch-häretischer und frühchristlicher Radikalismus, (= Beiträge zur historischen Theologie 24), Tübingen 1957, főleg I. 90—133. A CD messiánikus elképzeléseit is részletesen tárgyalja: *A. A. van der Woude :* Die messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumran. Leyden 1958. A CD kronológiai adataival foglalkozó gazdag irodalomból: *G. Hölscher :* ZNW 28 (1929) 21—46. *Hölscher* már felveti az S. O. R és CD kronológiai rendszere közötti összefüggés lehetőségét (42. l. és kk.). *H. Hvidberg :* Die 390 Jahre der sog. Damaskusschrift (ZAW NF. 10, 1933, 309 kk. — *Rowley :* The 390 Years of the Zadoqite Work [Mélanges Bibliques... A. Robert, pp. 341—347. — Legújabban, a korábbi kutatások eredményeit is összefoglalva: *A. Jaubert :* Rev. Biblique (1958) 214—248. Részletesebben foglalkoztam e kérdéssel: Zur Chronologie der Qumran-Schriften. Acta Orient. Hung. 11 (1960) 181 kk.

[65] Die Damaskus-schrift ed. *L. Rost* (Berlin 1933): I. 10 kk.: ובקץ חרון שנים שלוש
זתשעים לתיתו אותם ביד נבוכדנאצר מלך בבל פקדם ויצמח מישראל ומאהרן שורש מטעת ... ויבינו בעונם וידעו
כי אנשים אשמים הם ויהיו כעורים וכימששים דרך שנים עשרים ויבן אל אל מעשיהם ... ויקם להם מורה צדק ...

pusztulásáig — további 40 év telik el. (col. XX. 14—15.) Aligha lehet vitás, hogy a XX. col. 14. sorának «egyetlen tanítója» *(jôreh ha-jaḥîd)* azonos az I. col. 11. sorából és a szekta ún. kommentár-irodalmából ismert «igaz tanító»-val *(môreh çedeq)*. Ha a XX. col. 14-ben szereplő «tanítómester» más személyiség lenne, mint a szektairodalom jelentős részében központi helyet betöltő «igaz tanító», akkor bármilyen más elnevezés találóbb lenne, mint a *jôreh ha-jaḥîd* : az «egyetlen» mester. Ez a megállapítás azonban korántsem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szekta kb. 200 éves fennállása alatt a mindenkori aktuális helyzetnek megfelelően az «igaz tanítómesteren» ne érthettek volna más-más személyeket is. Ezek szerint tehát az «igaz tanítómester» tevékenységének időszakát x-nek véve a 390 + 20 + x + 40 évek magukba foglalják az első szentély pusztulásától a «messiási idők» kezdetéig terjedő egész időszakot. Több kutató vetette már fel meggyőző érvelés alapján azt a gondolatot, hogy a «nagy tanító» tevékenységének időszakát 40 évben, az ótestamentum hagyományos és sztereotíp generációs időszakában állapítsuk meg.[66] Ezáltal az exilium utáni időszaknak immár hiánytalan, eschatologikus célzatú kronológiáját kapjuk: 390 + 20 + 40 + 40 = 490, ugyanúgy, mint ahogy az S.O.R. szerint ugyanennek a kornak kronológiája 70 + 34 + 180 + + 103 + 103 = 490 évet foglal magában.

CD kronológiai adatai messianikus-eschatologikus értelmezése azért is indokolt, mert beleillik a mű eschatologikus szemléletébe. CD egész történetszemléletét áthatja *egyrészt* az a meggyőződés, hogy isten «minden [történeti] esemény időpontját előre meghatározta» (CD VII. 13), hogy «isten [előre] ismeri az éveket, az idők mennyiségét és értelmét mind a századokra s az egész jövendőre vonatkozóan, (tudja) mi történik napjainkban s a világ eljövendő éveiben» (CD II. 9—10, vö. VIII. 4, VIII. 13, IX. 12—13), *másrészt* az az elképzelés, hogy a világtörténet meghatározott periódusokon keresztül halad végcélja, a messiánikus kor felé, amelynek bekövetkezése a közvetlen vagy legalábbis belátható jövőben várható.[67] Ennek a végső periódusnak kezdetét pedig közelebbi kronológiai meghatározás nélkül is, az «igaz tanító» halálának időpontja jelzi. Az Új Szövetség Damaszkusz földjén élő közösségének árulóvá lett tagjai «nem számítanak e közösségbe és nevüket nem szabad annak lajstromára rávezetni az egyetlen mester halálától kezdve mindaddig, míg el nem jön az Árontól és Izraeltől való messiás» (XIX. 33—XX. 1).

A CD általában a szektairatok történeti elmélkedéseiben és áttekintéseiben többször előforduló *qêṣ* (meghatározott idő) kifejezés teológiailag pontos megfelelője a Iosephus által itt és másutt is (Ant. X. 11,7) ugyanilyen emphatikus értelemben használt καιρός-nak: előre megszabott időpont. Ugyanilyen értelemben használja ezt a fogalmat az Új Testamentum is.[68]

A vallási-misztikus módon értelmezett történelmi determinizmus találkozása a felfokozott és aktuálisnak érzett messiási várakozással szükségszerűen

[66] *F. F. Bruce* : The Teacher of Righteousness in the Qumran Texts (London 1957, 157 kk. *A. Dupont—Sommer* : Les écrits esséniens découverts près de la Mer Morte. Paris 1959, p. 137, n. 1. Vö. *M. Burrows* : More Light on the Dead Sea Scrolls, N. Y. 1958,

[67] *J. Daniélou* : Eschatologie sadocite et eschatologie chrétienne (= Les Manuscrits de la Mer Morte, Colloque de Strasbourg, Paris 1957), 111—125, továbbá a 64. j.-ben id. irodalmat.

[68] *J. Daniélou* : i. h. 113—115, hivatkozva főleg Acta Ap. 17, 25—26-ra. vö. G. Kittel: Theol. Wb. Zum Neuen Testament² s. v. καιρός (III. 457. k, 461 kk.)

termelte ki a megváltás időpontjának meghatározására irányuló számításokat. A leplezetlen római hatalomátvételt, a provincia i. sz. 6-ban történt megszervezését követő évtizedek fülledt, messiás-váró légkörében az ilyenfajta eschatologikus kronológiai rendszereknek egész sora alakult ki: a «tíz világhét» elképzelése (Henoch könyve), a «tizenkét hét» rendszere (Baruch II. könyve, Ábrahám apokalipszise), a «hét évezred» kronológiai rendszere, amely a keresztény apokaliptikára is nagy hatást gyakorolt, a jubileumokon alapuló kronológia (Jubileumok könyve) stb.[69] A Dániel könyvén alapuló misztikus számítás e rendszerek közül csupán az egyik, de nyilván az, amely a legnagyobb hatást keltette.

5. Eddig csak futólag említettük azt a korántsem mellékes körülményt, hogy az egész szóban forgó kronológiai rendszer alapvetően téves számításokon nyugszik. Az S.O.R. részletező adatai lehetővé teszik e tévedés gyökerének feltárását is. Ezt a következő táblázat szemlélteti:[70]

S. O. R. periódusa	Tartam év	Kezdő év	Záró év	Reális tartam év	Eltérés
Herodes háza	103	i. e. 37	i. sz. 68	105	— 2
Hasmoneusok	103	i. e. 140	i. e. 37	103	—
Görög uralom	180	i. e. 332	i. e. 140	192	— 12
Perzsa uralom	34	i. e. 516	i. e. 332	184	— 150
Exilium	70	i. e. 586	i. e. 516	70	—
Összesen ...	490	i. e. 586	i. sz. 68	654	— 164

A tévedés tehát az utolsó két évszázadot illetően elenyésző, és csupán a perzsa korban ölt súlyos méreteket. Ez a végzetes tévedés azonban nem kizárólag «spontán» tudatlanság terméke. Hiszen, ha e kronológiai rendszer megalkotója, teljes tájékozatlanságban lévén az akhaimenida kor időrendjét illetően, csupán az Ótestamentum erre vonatkozó adatait összegezte volna — nem is véve figyelembe az Ótestamentumban meg nem említett vagy azonos nevű uralkodókat — a valósághoz akkor is közelebb kellett volna jutnia. Az Ótestamentum legalább négy akhaimenida uralkodó nevét közli (Kyros, Dareios, Xerxés, Artaxerxés) és közülük egyedül Artaxerxésnek legalább 32 uralkodási éve említtetik meg (Neh. 5,14; 13,6), ami önmagában is kitölti a perzsa kor szinte egész «rabbinikus» időtartamát. A talmudnak ahhoz, hogy a hagyományossá vált kronológiai rendszert igazolja, három uralkodót kell egymással

[69] E számítások legrendszeresebb összefoglalását adja *Strack—Billerbeck* i. m. IV. 977 kk. Részletes anyagot ad: *P. Volz :* Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter. Tübingen 1922; *Bousset—Gressmann :* Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter. Tübingen 1926. (főleg a VIII—XI. fejezetek).

[70] Mivel a S. O. R. nem adja meg a kezdő- és záróeseményeket, ezeknek időpontját (*A. Marx* kommentárját, vö. 53. j. követve) úgy állapítottuk meg, hogy az S. O. R. adataihoz legközelebb eső jelentős történeti eseményt választottuk ki. Így a Hasmoneusok uralkodásának kezdetéül i. e. 140-et, Simon önálló fejedelemként való kikiáltásának évét (*Schürer :* Gesch. Israels im Zeitalter Jesu Christi I. 241. kk.), Herodes uralmának kezdeteként i. e. 37-et (Judaea tényleges meghódításának évét) választottuk. A babyloni exilium idejét a hagyományos 70 évben (i. e. 586—516 — a II. szentély felépítésének kezdetéig) rögzítettük.

mesterkélten azonosítania.[71] Igaz, hogy a későantik Keletnek nem volt genuin hagyománya az akhaimenida királyokról. A bizánci Synkellos[72] a talmudi eljáráshoz hasonlóan azonosítja egymással Artaxerxést, Astyagést, II. Dareiost és Nabonidost. A szászánidakori forrásokon alapuló arab krónikák név szerint csupán egyetlen akhaimenida uralkodót ismernek Dârâ ibn Dârâ személyében, akinek alakjába nyilván az egész akhaimenida dinasztia egybeolvad.[73] Az ótestamentumi adatok semmibevétele, ill. erőszakolt értelmezése mégis nyilvánvalóvá teszi az akhaimenida kor rabbinikus kronológiájának nemcsak téves, hanem erőszakolt és szinte tudatosan hamisított jellegét.

Fennmaradtak azonban egy, a rabbinikus «rövid» kronológiától eltérő «hosszú» kronológia nyomai is. Iosephus (Ant. XII. 7,6) szerint Dániel 408 évvel Judás Makkabeus fellépése (i. e. 167.) előtt prófétált. Mivel a legendás Dániel működését az Ótestamentum (vö. Dan. 5,30) az Újbabiloni birodalom bukásának, a perzsa hódításnak és a Kyros által engedélyezett hazatérésnek idejére teszi (i. e. 539/538), ezzel az adattal tökéletesen egybevág Ant. XX. 228. § kk. kronológiai összegezésének első tétele, amely szerint a hazatéréstől V. Antiochos Eupatór uralkodásáig (i. e. 162.) 15 név szerint megnevezett főpap 414 éven át uralkodott.[74] A Iosephus-féle «hosszú» kronológia tehát i. e. 539/538 és 162 között 414 évet számlált, 36 évvel többet a kelleténél. Iosephus kronológiájának többi tétele, V. Antiochos Eupatórtól Herodesig: 123 év 6 hó,[75] ill. Herodestől a szentély pusztulásáig 107 év, nagyjából megfelel a történelmi valóságnak. Iosephus, aki ezek szerint a hazatéréstől a második szentély pusztulásáig $414 + 123\frac{1}{2} + 107 = 642\frac{1}{2}$ évet számlált, az egész időtartamról lényegében még helyes képet alkotott. Az *Antiquitates* «hosszú» kronológiájá-

[71] b. Rōš Haššânâ 3b: הוא כורש הוא דריוש הוא אירתחשסתא

[72] Syncellus (Bonni kiadás) 439, 11: *ὁ αὐτὸς καὶ Ἀρταξέρξης ἐλέγετο καὶ Ἀστυάγης καὶ Δαρεῖος Ἀσουηρος καὶ Ναβόννηδος* Julius Africanus is azonosítja egymással Dareios Medost és Nabonnétost. Vö. *H. Gelzer :* i. m. I. 102 l.

[73] *Nöldeke :* Geschichte der der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879. 3. l. 1. j.

[74] A kéziratos hagyomány *τριακόσια* és *τετρακόσια* között ingadozik, vö. *Antiquitates* XX. 228 § és kk. ed. Niese (app. crit.). *Hölscher* a *τριακόσια* olvasatot látszik elfogadni (i. m. 8. l.). Mivel azonban a *τετρακόσια* olvasat ad következetes kronológiát, azt — mivel kéziratos hagyomány is támogatja — előnyben kell részesítenünk.

[75] Ez az összeg, amelyet Iosephus nem ad meg, az általa külön-külön felsorolt főpapok, főpap-fejedelmek, ill. főpap-királyok uralkodási éveinek összeadásából alakul ki, a következőképpen:

Jákim	3	év
Nincs főpap	7	„
Jonathán	7	„
Simon	8	„
I. Hyrkanos	30	„
I. Aristobulos	1	„
Alexandros Iannaios	27	„
II. Hyrkanos (először)	9	„
II. Aristobulos	3	„ 3 hó
II. Hyrkanos (másodszor)	24	„
Antigonos	3	„ 3 hó
Összesen	123	év 6 hó

Az adatok megfelelnek a történelmi valóságnak. Az összeg kb. $1\frac{1}{2}$ éves eltérése a valóságtól azzal magyarázható, hogy Iosephus csupán a két legrövidebb ideig uralkodott főpapnál jelzi a hónapokat is, s a többieknél a kerekítés pontatlansága is könnyen okozhatott néhány éves eltérést az összegezésnél.

val [mindössze 11 év eltéréssel][76] lényegében összhangban van a BJ VI. 439 §-ban található időrendi összegezés, amely szerint Jeruzsálemnek Dávid által történt elfoglalását követő 477 év és 6 hónap múltán pusztult el az első szentély,[77] és ugyanezen kezdőpont utáni 1179. évben a második. Ezek szerint ugyanis a két szentély pusztulása közé 1179—477½, azaz 701½ év esnék, amelyből a Iosephus szerint is 70 évet kitevő ún. babiloni fogság levonása után a második szentély fennállására 631 és fél év marad. A két eredmény között mindössze 11 év az eltérés, amit könnyen tulajdoníthatunk a szerző valamilyen összeadási tévedésének, annál is inkább, mert Iosephus maga ezeknek az összegezéseknek csupán egy részét végzi el. Iosephus tehát a maga kronológiai rendszerét, a zsidó történet eseményeit használva fel pillérként, zsidó források, nevezetesen a főpapi listák alapján állította össze meglehetős következetességgel.[78] Nincs szükség arra, hogy ezeken — ill. Iosephusnak a főpapi listákat felhasználó, feltételezett közvetlen forrásán — kívül más konstitutív tényezők, pl. az általa egyébként ismert és felhasznált Bérossos vagy más hellenisztikus szerzők igénybevételére gondoljunk.[78a] A Iosephus által felhasznált «hosszú» kronológiai rendszer tehát az i. e. 516— i. sz. 70 közötti időszakra a S.O.R. 490 évével szemben 642 és fél (Ant. XX. 228.kk.), ill. 631 és fél (BJ VI. 439—440. §) évet ad.

Iosephus kronológiai adatai már eddig is foglalkoztatták a kutatást. A kérdést utoljára feldolgozó G. Hölscher[79] joggal mutat rá a kronológiai rend-

[76] Ez az eltérés annál érthetőbb, mert Iosephus maga nem összegezi Ant. XX. 228—245. §§ főtételeit. Időrendi adatait a következőképpen adja meg:

a) V. Antiochos Eupatór uralmáig (i. e. 162.): globálisan összegezve 414 év.

b) V. Antiochos Eupatórtól Herodesig (i. e. 162—37.): a 75. j. részletezése szerint, de összegezés nélkül.

c) Herodestől a templom pusztulásáig (i. e. 37—i. sz. 70.) 28 főpap, 107 év: globálisan összegezve, az elbeszélés folyamán azonban az egyes főpapok csaknem teljes számban említésre kerülnek.

Az *a)*, *b)* és *c)* tételek összegezését Iosephus szintén mellőzi. Eljárása tehát következetlen, s ezt nyilván az általa használt forrás jellegével magyarázhatjuk. Feltevésünk a következő: Iosephus forrása a *Hölscher* (PWRE 18, 1981 s. v. Josephus, III. g) által posztulált, Hasmoneus-barát névtelen történetíró, aki Nikolaos Damaskénos mellett Iosephus főforrása, főként az *Antiquitates* XIII. könyvétől kezdve. Ez a forrás a Hasmoneusok előtti főpapokra vonatkozó adatokat csak összegezve, áttekintőleg adta elő, viszont részletesen sorolta fel a Hasmoneus állam önállóságának kialakulása után működött főpap-királyok uralkodási éveit. Herodes óta a főpapok elvesztették jelentőségüket, s a főpapok gyakori váltakozása is nehézzé tette a pontos kronológia megadását. Mivel azonban a főpapok éveinek összege történetileg helyes (i. e. 37—i. sz. 70 = 107 év), s a megadott történeti szinkronizmusok is nagyjából megfelelőek (PWRE, Josephus, 18, 1990), nincs okunk *Hölscher*rel együtt tagadni azt, hogy az eredeti — és Iosephus forrása által felhasznált — főpapi lajstromok feltüntették az egyes főpapok uralkodási idejét is. A szinkronizmusokba becsúszott egyes hibák — ezeket *Hölscher* i. h. és a 79. j.-ben id. művében bőven felsorolja — azzal indokolhatók, hogy a főpapok Herodes óta jelentéktelen személyek lévén, a «politikai» és «vallási» kronológia egyes tételei — eltérően a Hasmoneus főpap-királyok korától — nem estek egybe.

[77] Ez a megállapítás legalábbis nem mond ellent Ant. XX. 227. k. § amaz adatának, hogy az I. szentély felavatásától kezdve (= Salamon 4. éve) 466 év 6 hó 10 napig állt fenn.

[78] Az *Antiquitates* megírása idején (befejezve i. sz. 93/94) Iosephus ezeket a listákat már nem használhatta, hanem az azokat felhasználó közvetett forrásokra (vö. 76. j.) volt utalva. A különböző források felhasználása is érthetővé teszi az ellentmondásokat.

[78a] Iosephus klasszikus forrásait összeállította *Hölscher*, PWRE 18, 1964 k.

[79] *G. Hölscher :* Die Hohenpriesterliste bei Josephus und die evangelische Chronologie (Sitzungsberichte Heidelberg, Phil.-Hist. Kl. 30, 1940, fasc. 3.).

szerben előforduló hibákra, az a — világosan ki sem mondott — konklúziója azonban, hogy Iosephus kizárólag néhány, személy szerint nem is ismert zsidó történetíró *egyéni* számításait vette volna át, mindenesetre túlzott. Az sem képzelhető el, hogy a főpapi listák, amelyeknek hitelességét Hölscher is nyomatékosan elismeri, a főpapok működési éveire vonatkozólag semmi adatot nem adtak volna.[80] Iosephus különböző adatainak általunk történt összevetése is azt bizonyította, hogy Iosephus előtt egy lényegében egységes és ellentmondás nélküli kronológiai összeállítás feküdt, amelyet mérvadóként ismert el. Ha emellett figyelembe vesszük Iosephus kronológiai adatainak mechanikus voltát és a szerző nyilvánvaló, az újabb kutatásban is többször kiemelt gyámoltalanságát a kronológiai adatokkal szemben, ezeknek lényegi egysége még világosabbá teszi, hogy itt nem Iosephus egyéni számításaival, hanem egy ekkor nagy vonalaiban már készen álló és zsidó papi körökben általában elismert kronológiai rendszer átvételével állunk szemben. Ezt a rendszert Eusebius mindenesetre elég megbízhatónak tartotta ahhoz, hogy a *Demonstratio Evangelica*-ban részletesen felhasználja[81] és világkrónikájában is kifejezetten hivatkozzék rá.[82] Ez a kronológia tehát a benne meglevő hibák és következetlenségek ellenére is — amelyekhez hasonlóak még Iulius Africanus, sőt Eusebius rendszerében is előfordulnak — az egységesség és a rendszerezettség benyomását kelti, s ezt Iosephusnak forrásaiból, elsősorban a Hasmoneus-barát «ismeretlen» auctorból készen kellett átvennie.

Ha tehát Iosephusnak az 50-es, 60-as években rendelkezésére álló hiteles feljegyzések (főpapi listák) lehetővé tették egy, a valóságot megközelítő «hosszú» kronológia felállítását, akkor az S.O.R. kirívóan téves «rövid» kronológiai rendszere sem tulajdonítható puszta tájékozatlanságnak, hanem a valóságos időrend szándékos lerövidítésének abból a célból, hogy a Dániel könyvéből következtetett 490 éves misztikus periódus vége éppen 68-ra essék. Az S.O.R. szerzője, ill. összeállítója, R. Jôsê ben Halaftâ, ebből már mit sem sejtett, vagy legalábbis a jamniai iskola antimessiánikus törekvéseinek szellemében ezt az eredetet hallgatással mellőzte.

A zsidóság körében meglevő hosszú kronológiát, amelynek nyomai még Dániel könyvében,[83]Iosephusnál és a zsidó hagyományokat is felhasználó egyházi kronológiában megfoghatók, i. sz. 68-at megelőzően kiszorította egy olyan, eschatologikus várakozásoktól fűtött körökben kialakult, lerövidített kronológia, amely nyilvánvalóan a 68 előtt aktualizálódott messiánikus elképzelések szolgálatában állt. Ilyen jellegű, aktuális célzatú számítások rendszerint nem sokkal a várt időpont előtt szoktak kialakulni, s így megelégedhetnénk egy «hozzávetőleg az 50-es éveket» jelző megállapítással. De a «rövid» kronológia

[80] I. m. 8. 1: «Listen der Priester, speziell der Hohenpriester wurden seit alters im Tempelarchiv aufbewahrt. Für einen solchen offiziellen Ursprungs spricht, dass die regelmässigen Angaben über Ein- und Absetzung eine zusammenhängende und vollständige Folge der Hohenpriester geben wollen». Mindez azonban szükségszerűvé teszi kronológiai adatok meglétét is a hivatalos lajstromokban!

[81] Dem. evang. VIII. 2, 60 kk. Vö. *Gelzer*: i. m. II. 173 kk.

[82] Chronik des Hieronymus ed. *R. Helm* p. 113: *Hucusque Hebraeorum divinae scripturae annales temporum continent. Ea vero, quae post haec apud eos gesta sunt, exhibebimus de libro Macchabaeorum et Josephi et Africani scriptis.*

[83] *Strack—Billerbeck* i. m. IV. 998 valószínű feltevése szerint az i. e. 164. évben íródott Dániel könyve szerzője a 490 évet a saját koráig számolta, ami a «hosszú» kronológiának felel meg.

kialakulásának mind idejére, mind környezetére vonatkozólag pontosabb megállapítások tételére is van lehetőség.

6. A kumráni szekta messiánikus elképzeléseinek visszatérő motívuma a végső ítélet kezdetét megelőző 40 éves időköz. CD már idézett szövege szerint «40 év telik el az Egyetlen Mester halála és a messiási idők kezdete között» (XX. 14—15). Egy töredékesen fennmaradt zsoltárkommentár (ad Ps. 37,10) szerint «[a zsoltárvers] a gonoszságra vonatkozik, amely 40 év elmúltával megsemmisül s a földön nem találtatik többé bűnös».[84] A Sêfer Milḥâmâ a végső ítéletet megelőző «átmeneti korszakot», benne a Fény fiainak végső háborúját a Sötétség fiai ellen, ugyancsak 40 évre teszi.[85] A 40 év visszatérő motívuma azt jelenti, hogy az adott szövegek egy nemzedéken belüli időre várták a megváltás kezdetét.

A 40 éves időköz motívuma felbukkan a szentély pusztulását megelőző prodigiumok összefüggésében is. A Iosephus által közölt vésztjósló események egy csoportját megemlíti a rabbinikus hagyomány is.

40 évvel a szentély lerombolása előtt kialudt a hétágú örökmécses nyugati lángja, a karmazsin-fonál megtartotta piros színét, a főpap által vetett sors mindig balfelé esett, továbbá bezárták a templom kapuit és kora reggel nyitva találták azokat.[86]

Ugyanebben az évben történt a rabbinikus hagyomány szerint, hogy a zsidó Synhedrion elvesztette pallosjogát,[87] elhagyta üléseinek hagyományos színhelyét, a «faragott kövek csarnokát»[88] és ebben az évben kezdte — nyilván az ijesztő előjelek hatása alatt R. Ṣâdôq 40 éves böjtjét, hogy ezzel elhárítsa Jeruzsálem pusztulását.[89]

Iosephus szerint a riasztó előjeleket néhány értelmes ember vonatkoztatta csupán a szentély közelgő pusztulására, a többség azonban éppen ezekben a félelmetes jelenségekben vélte felismerni a megváltás kezdetét. Ennek a paradox magyarázatnak vallástörténeti hátterét jól ismerjük. Trencsényi-Waldapfel Imre mutatott rá legutóbb[90] arra az ókori Keleten általános elképzelésre, hogy a megváltást megelőzi a végletes süllyedés és súlyos csapások átmeneti időszaka. A legmélyebb süllyedésből való váratlan felemelkedés képzete a zsidó eschatológiában a «messiás szülőfájdalmai» [ḥebʰlê mašîaḥ] elkép-

[84] Szövegét kiadta *J. Allegro:* Palestine Exploration Soc. Quarterly 86 (1954) 69. kk.

[85] Ez az összeállítás nem jelenti azt, hogy a három szöveg ugyanarra a 40 évre gondolna. Csupán a 40 éves generációs időnek mint a messiási kor előkészítő szakaszának tipikus jellegét kívántuk bizonyítani.

[86] *Ginzberg :* Legends VI. 395 n. 29, *Strack—Billerbeck :* i. m. I. 1045 megadja e baljóslatúnak tekintett jelenségek vallástörténeti magyarázatát.

[87] Barajta j. Jóma 6; j. Sanhedrin 1 (18a), 7 (24b), vö. *Strack—Billerbeck* i. m. I. 1026 k ad Mt. 27, 2. *Schürer :* Gesch. Israels im Zeitalter Jesu Christi I.[3] 466 k, II[4] 260 kk. E közlés történetisége — a Jézus perével való kapcsolata miatt — rendkívül vitatott kérdés, amelynek taglalása nem e cikk feladata. Vö. mindenesetre János evang. 18, 31: *ἡμῖν οὐκ ἔξεστιν ἀποκτεῖναι οὐδένα.* A kérdés különböző szempontú tárgyalásaihoz ld.: *U. Holzmeister :* Biblica 19 (1938) 43. kk., 151. kk. *S. Zeitlin :* Who crucified Jesus? N. Y. 1942. *P. Winter:* On the Trial of Jesus. Berlin 1961. 216, v.ö. azonban *E. Lothe:* Gnomon. 1961. 624—626.

[88] b. ʿAboda zara 8b, vö. *Strack—Billerbeck* i. m. I. 1000.

[89] b. Gittin 56a, vö. *Strack—Billerbeck* i. m. I. 1046.

[90] *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Bakis jóslatai. (Antik Tanulmányok. 1958, 161. kk., főként 165—166, 173—174, l.)

[91] *Strack—Billerbeck :* i. m. IV. 981 kk. adja e sokszor feldolgozott képzetkomplexumnak legteljesebb rendszerezését.

zelésében jelenik meg.[91] A szentély pusztulását megelőző jelenségekről szóló adatok több vonatkozásban egyeznek azokkal az elképzelésekkel, amelyek a néphitben a végső időket megelőző csapásokról szóltak. Azok a rabbinikus adatok, amelyek a riasztó jelenségek egy csoportját «a szentély pusztulása előtti 40. évre» rögzítik, sem nélkülözik teljesen a történelmi alapot. Elsősorban Iosephusból, de más forrásokból is[92] tudjuk, hogy Pontius Pilatus procuratorságának ideje — amely valóban mintegy 40 évvel a szentély pusztulása előtt kezdődött — különösen súlyos megpróbáltatásokat, politikai szigorításokat és tömeges kivégzéseket hozott magával. Ezek az események mindenesetre alkalmasak voltak arra, hogy a virulens eschatologikus várakozások e korában egyes vallásos fanatikusokban azt az elképzelést alakítsák ki, hogy ezek a szorongatások már az végső idők kezdetét jelzik. E tekintetben tanulságos Iosephus már idézett közlése arról, hogy a *lakosság többsége*, köztük írástudók is, a baljós előjeleket optimisztikusan, a megváltás előjeleiként értékelték. Mindezek a meggondolások amellett szólnak, hogy a Iosephus, Tacitus és Suetonius által ismert eschatologikus jóslat és az annak alapjául szolgáló, hagyományossá vált kronológiai rendszer időszámításunk 30-as éveiben, ezeknek az eseményeknek s a hozzájuk fűződő elképzeléseknek hatása alatt keletkezett.

A kumráni irodalomra való többszörös hivatkozás azt a gondolatot ébreszti, hogy ebben a szektában keressük a szóban forgó eschatologikus számítás szerzőit. A kumráni szekta kronológiai kérdések iránti érdeklődése az eddig nem közölt fragmentumokra való utalásokból, de többek között önálló naptári rendszerük meglétéből is kiderül.[93] Felvetődik azonban a kumráni szekta kapcsolata a zelota-mozgalommal és a Róma-ellenes felkeléssel is. Az esszénusok részvétele a Róma elleni végső küzdelemben már a régebbi kutatás által is ismert tény,[94] úgyhogy e helyütt elegendő ennek a kapcsolatnak csupán néhány vonatkozására rámutatni.

Az eschatologikus várakozás a kumráni esszénusok képzeletvilágában döntő és egyre növekvő szerepet töltött be. Az eleinte absztrakt, általános és még nem aktuálisnak érzett várakozás — amely az ún. «Gyülekezeti Szabályzat»-ban és a Hálazsoltárokban jut kifejezésre — a kommentár-irodalomban, a fejlődésnek egy későbbi fokán aktualizálódott és konkretizálódott. E kommentárok írói meg voltak arról győződve, hogy az ótestamentumi jóslatok az ő napjaikban kell hogy megvalósuljanak. A végső ítélet e kommentárokban szinte immanens valóság erejével jelentkezik.[95] E tekintetben ezeknek az iratoknak történetfilozófiai koncepciója megegyezik az evangéliumok, ugyancsak

[92] Philo: Leg. ad Gaium, Iosephus: Ant. XVIII. 3, BJ II. 169. § kk. egyaránt rendkívül kedvezőtlen képet festenek róla. Vö. újabb feldolgozásokból: *Schürer* i. m. I. 488 kk., *E. Stauffer :* Jerusalem und Rom. Bern 1957, 82. l.

[93] Vö.: Le travail d'édition des framents manuscrits de Qumran (Rev. Biblique 1956, 49—67) (kollektív cikk): a következő kronológiai jellegű, eddig kiadatlan fragmentumokat sorolja fel: a 6. sz. barlangból: «une liste généalogique des prètres» ... a 4. sz. barlangból: «5 Mss. des Jubilées, 8 d'Hénoch» ... «une généalogie descendant jusqu'aux Juges inclusivement, avec la chronologie attendue, sauf pour la date de la création». — A szekta naptári rendszeréről s a Jubileumok könyvének kronológiájával való kapcsolatáról l.: *A. Jaubert :* La date de la Cène. Paris 1957; *J. Talmon :* The Calendar Reckoning of the Sect from the Judaean Desert (Scripta Hierosolymitana IV. 1958, pp. 162—199.

[94] Vö.: *A. Schlatter :* Der Bericht über das Ende Jerusalems (= Beiträge zur Förderung christlicher Theologie 28, Tübingen 1923, 17 l. kk.

[95] *H. Braun* i. m. I. 63—66, vö. a 64. és 67. jegyzetekben közölt irodalmat is

aktuálisnak érzett várakozásával az «isten országára».[96] C. Roth[97] kimutatta, hogy az eschatologikus várakozás a központi kérdése az egész kumráni exegézisnek, és hogy ez a szekta előszeretettel éppen az idevonatkozó vagy ezzel kapcsolatba hozható ótestamentumi szövegeket kommentálta. Ilyen elképzelések alapján nevezték a rómaiakat «Kittim»-nek, amely név Num. 24,17-ben — tehát messiánikus vonatkozású szövegben — a végső idők ellenségének jelzésére szolgált. Ha tehát egyfelől igazolódott a szekta érdekeltsége az eschatológiai kérdésekben, másfelől pedig aktív részvételük a Róma-ellenes felkelésben, már eleve valószínűnek látszik, hogy a felkelés ideológiai hátterét alkotó elképzelések is esszénus körökben keletkeztek. Az esszénusok, akik Iosephus közlése szerint előre látták Antigonos i. e. 37-ben bekövetkezett halálát, s a még ifjú Herodesben jóslataik által keltették fel a királyi hatalomra való törekvést,[98] hírnevük egy részét állítólagos prófétai képességeiknek köszönhették, és ezzel éppen a háború kezdeti szakaszán a propagandában jelentős szerepet töltöttek be. Már jóval a kumráni iratok felfedezése előtt felismerte ezt a tényt A. Schlatter.[99] Ha tehát az esszénusok tevékenyen, sőt vezető helyzetben is részt vettek a felkelésben — az esszenus Iohannés pl. Thamna toparchia stratégosa volt a felkelés idején (BJ II. 566 §) — jelentőségük elsősorban mégis eszmei. Eschatologikus számításaik és jóslataik a reményt a hívők számára bizonyossággá tették.

Az esszénusok álláspontja a különböző Róma-ellenes csoportosulásokkal, nevezetesen a zelótákkal és sicariusokkal szemben Iosephus egy eddig e minőségében fel nem ismert közléséből is kiderül. Iosephus (BJ. II. 142 §) közli azt az esküt, amelyet az esszénusoknak a gyülekezetbe való felvétel alkalmából tenniük kell. Ennek egyik kitétele szerint «tartózkodniok kell a rablástól» *[ἀφέξεσθαι τῆς λῃστείας]*.

Ennek a tilalomnak szükséges volta egy aszkétikus és vagyonközösségi alapon álló szektánál olyannyira feltűnő, hogy a szöveg legújabb fordítója, A. Dupont—Sommer a kikötést érthetetlennek tartja, és szövegromlásra gondol.[100] *Λῃστεία* azonban a római politika hivatalos terminológiájában és Iosephus szóhasználatában a latin *latro*-hoz hasonlóan nemcsak a közönséges rablót, hanem a szabadságharcost is jelenti. Iosephus a *λῃσταί, τὸ λῃστρικόν* kifejezésekkel a zelóták és sicariusok tevékenységét jellemzi. Az esszénusok által teendő fogadalom Iosephus szerint megtiltja számukra a *λῃστεία*-ban való részvételt, azaz a rómaiak elleni fegyveres harcban és egyéni terrorban való közreműködést. Értelmezésünk helyességét igazolja CD egy egészében hasonló jellegű tilalma: «senki se emeljen kezet azért, hogy egy pogányt

[96] Az evangéliumok aktuálisnak érzett eschatologikus várakozásával *J. Weiss* alapvető műve óta jelentős irodalom foglalkozik. Vö.: *J. M. Robinson :* Das Geschichtsverständnis des Marcus-Evangeliums (Abh. z. Theol. des Alten- und Neuen-Test. 30, Zürich 1956); *E. Grässer :* Das Problem der Parusieverzögerung in den synoptischen Evangelien. Berlin 1957.

[97] *C. Roth :* Vetus Testamentum, 10 (1960) pp. 51—68, vö. 48. j.

[98] Iosephus története az esszénus Manahemről, Ant. XV. 10,5. — Az esszénusok állítólagos jósló képességére vonatkozó több adatot gyűjt össze *Schürer* i. m. II.[3] 572. kk.

[99] *Schlatter* i. m. p. 20: «Die Essäer ... verdankten ihren Ruhm ihrem prophetischen Vermögen, *und dieses konnte auch in den Anfängen des Kriegs ein starkes Motiv ergeben.* (Kiemelés tőlem — H.)

[100] *A. Dupont—Sommer* i. m. p. 41. n. 6.: «Le texte grec porte ici un mot qui signifie «brigandage»; il doit être, semble-t-il. corrigé.

vagyona kedvéért, vagy haszonlesésből megöljön és ne is vegyen el semmit vagyonukból, nehogy azok isten nevét káromolják.»[101] A Damaszkusz-tekercs e tilalma egyrészt pontosan megfelel Iosephus közlésének a rablás eltiltásáról, másrészt a josephusi szövegnél világosabban különbözteti meg az egyéni terrort — amelyre ez a szöveg világosan utal — a közös fegyveres vállalkozásoktól, amelyek «Izrael gyülekezetének határozata alapján» (*ʿaṣat ḥabûr Jisrâêl*) (uo.) történnek. Tehát implicite megengedi, sőt helyesli a zelóták küzdelmében való részvételt, és csak a sicariusok egyéni terrorcselekményeit tiltja meg. Iosephus közlésének pontatlanságát nemcsak sajátos terminológiája indokolja, hanem az a nyilvánvaló törekvése is, hogy az általa nagy rokonszenvvel kezelt esszénusokat — akik egyébként a Róma-ellenes felkelés leverése után súlyos üldöztetéseket szenvedtek (BJ II. 144. §), lehetőség szerint mentse a felkelésben való részvétel ódiuma alól.[102]

Amennyiben értelmezésünk helyes, újabb bizonyítékot nyertünk az esszénus szekta pozitív állásfoglalására nézve a zeloták irányában, és negatív álláspontjukra a sicariusokkal szemben. Ez a kettős beállítottság teljesen megfelel a iudaeai osztályharcban elfoglalt plebejus és antiplutokratikus állásfoglalásuknak, eschatologikus várakozásaiknak és misztikus vallási világnézetüknek.

7. Dolgozatunk eredményeit tézis-szerűen az alábbiakban foglalhatnánk össze:

1. Iosephus, Tacitus és Suetonius közlései a Jeruzsálem pusztulását megelőző prodigiumokról és a zsidók messiási elképzeléseiről közös forráson, éspedig Iosephus 67/68-ban tett szóbeli közlésein és ezeknek Vespasianus Commentarii-jában foglalt szövegén alapulnak. Iosephus BJ szövegét sem Tacitus, sem Suetonius közvetlenül nem használta fel.

2. Az a jóslat, hogy a szentély elpusztul, ha négyszögű lesz, nem zsidó folklorisztikus elképzeléseken, hanem Róma-barát elemeknek alkalmi, i. sz. 66-ból, a felkelés első napjaiból származó bibliamagyarázatán alapul.

3. A Iosephus által ismert messiánikus jóslat Dán. 9,22 kk. misztikus számításain alapult, amelyek szerint az I. szentély pusztulása után 490 évvel kell a messiásnak eljönnie.

4. Az a számítás, amely a «messiánikus» 490. évet az i. sz. 68 körüli évek egyikére rögzítette, a történeti kronológia szándékos lerövidítésével Pontius Pilatus procuratorságának idején keletkezhetett, amikor a politikai elnyomás súlyosbodása különösen virulenssé tette a messiánikus elképzeléseket.

5. Ez a «rövid» kronológia kiszorított a használatból egy, Iosephus által még ismert, papi feljegyzéseken alapuló és a történeti valósághoz közelebb álló «hosszú» kronológiát.

[101] CD XII. 6—8. — A szöveg annyira az I. század zsidó—római harcainak, benne az egyéni terrornak körülményeire utal, hogy nehéz elzárkózni attól a lehetőségtől, hogy legalábbis ez a mondat vagy egyes kitételei, pl. az «Izrael tanácsának határozatára» való utalás nem ebben az időben jutott interpoláció révén a szövegbe. Bizonyos természetesen, hogy a CD jóval korábban keletkezett, bár az erre vonatkozó vita sem eldöntött. Ez a megjegyzésünk vonatkozik a CD kronológiai fejtegetéseinek az 50-es, 60-as években való felhasználására is. E számítások eredeti célját, tendenciáját nem ismerjük. Fejtegetéseink csak annyit vannak hivatva bizonyítani, hogy ezeket a számításokat a «rövid kronológia» bevezetésével, tehát az I. sz. derekán az esszénusok és általában a Róma-ellenes felkelők felhasználták aktuális célzatú messiánikus elképzeléseik alátámasztására.

[102] E kérdéshez bővebben l. cikkemet: Zwei dunkle Stellen in Iosephus [Acta Orientalia Hung. 13, 1962, 118 kk.]

6. A messiánikus elképzelés és az annak alapjául szolgáló kronológiai rendszer esszénus körökben keletkezett és nyomai a kumráni irodalomban is megfigyelhetők.

7. Az esszénusok tevékenyen részt vettek a Róma elleni felkelésben, jóslataikkal és exegetikai módszerükkel a felkelők propagandáját szolgálták.

8. A felsorolt tények is fényt vetnek arra, hogy a Judaeában az I. sz. folyamán különösen kiéleződött társadalmi és politikai harc idején a szembenálló felek, mind a Róma-barát, mind a Róma-ellenes körök propagandájukban messzemenően felhasználták a vallásos elképzeléseket és fiktív jóslatokat a tömegek befolyásolására.

KERESZTÉNYI JÓZSEF

OLIMPIAI JÁTÉKOK DAPHNÉBAN

I

Az ógörög sportélet négyévenként megismétlődő olimpiai találkozóinak színhelyéül általában csak Olympiát ismerik a sporttörténészek. Az ókori olimpiai játékok keletkezésének, valamint megszűnésének időpontjáról pedig azt olvashatjuk műveikben, hogy ezek a játékok i. e. 776-ban kezdődtek, majd i. sz. 393-ban fejeződtek be. Mind e megállapítás azonban csak látszólag ilyen egyszerű, ugyanis a forrásokban található, sokszor egymásnak ellentmondó adatokból nehéz meghatározni, hogy a mitikus Héraklés óta mikor újították fel és mikor szüntették meg az antik világnak ezeket a lényegében vallásos eredetű megnyilvánulásait.

Az olimpiai játékok gondolatát mint valamiféle kulturális eszményképet állították a görög nép elé. Az ünnepélyes külsőségek Zeus fenségét hirdették, és az olimpiai játékok annyira összenőttek nevével, tiszteletével, hogy el sem voltak képzelhetők Zeus temploma és szobrai nélkül.[1] Az agónoknak ezzel a képzeletben megnemesített felfogásával szemben az olimpiai játékok az ókori világ gazdasági alapjára épültek, és bármilyen formában elemezzék is a sporttörténészek e játékok eszmei jelentőségét, nem vonatkoztathatják el megállapításaikat az azokat meghatározó gazdasági viszonyoktól és a belőlük fakadó politikai céloktól. Ilyen szemlélettel kell tehát feltárni az ókori olimpiai játékok eredetének és fejlődésének történetét.[2]

II

Az ókori olimpiai játékok történetét a sporttörténészek elsősorban a klasszikus kor megörökítőinek műveire támaszkodva kutatják, de felhasználják azokat az adatokat is, amelyek a görög nép történetéről írott egyéb tudományos művekben szerepelnek.

Mező Ferenc, az 1928-as olimpiai játékok szellemi versenyeinek irodalmi győztese azt írja hogy i. sz. 393-ban, a 293. olimpiász kezdetén Theodosius császár tiltotta be a játékoknak jövőben való megtartását. Kialudtak oltárai, az áldozati füst nem szállt többé az ég felé, a kikiáltó Zeus szavát nem visszhangozta a Kronos-domb, elült a nézők zaja; a csend, a pusztulás csendje borult az Alpheios völgyére.[3] E. Norman Gardiner sporttörténeti műve szerint ugyancsak Theodosius császár tiltotta be a játékokat 393-ban.[4]

[1] *Schultz :* Leibesübungen 10 (1959) 3—6. l.
[2] *Kun László—László István :* Sport és Tudomány 9 (1960) 268—269. l.
[3] *Mező Ferenc :* Az olympiai játékok története. Bp. 1929. 250. l.
[4] *E. Norman Gardiner :* Greek athletic sports and festivals. London 1910. 193. l.

S. P. Lambros és N. G. Politis azzal vezetik be az újkori olimpiai játékok történetét, hogy az ókori versenyeket a 293. olimpia idején szüntették meg.[5] Ez az időpont szerepel a legújabb sporttörténeti művekben és cikkekben is. B. Gillet például azt írja, hogy 394-ig minden négy évben a nyári napfordulat utáni telihold idején tartották meg a görögök azokat a versenyeket, amelyek feltehetően egyúttal az aratás és a szüret között a földművelők ünnepei is voltak.[6] C. Diem legújabban megjelent sport-világtörténeti munkájában is azt olvashatjuk, hogy Theodosius császár egy évvel a 293. olimpiai játékok után minden pogány ünnepséget, közöttük az olimpiai játékokat is, betiltott.[7] R. Tostivint cikkében ugyancsak azt említi, hogy 393-ban még megtartották a játékokat, de 394-ben Theodosius megtiltotta ünneplésüket.[8] Nem tér el a közhasználatú időponttól a Nemzetközi Olimpiai Bizottság kiadványának egyik cikke sem.[9]

Az enciklopédiák az ókori olimpiai játékok legtöbb érdekes adatát ugyancsak felsorolják. C. Gaspar egy kedrénosi forráshelyet jelöl meg, mint amely szerint Theodosius rendelete vetett véget az antik világ olimpiai versenyeinek.[10] Az Olympia-címszó feldolgozásában L. Ziehen is ezt az adatot említi.[11] A történészek közül például F. K. Ginzel az időszámítás történetéről írott háromkötetes művében a kedrénosi forráshelyre való hivatkozással azt említi, hogy a játékokat 393-ban ünnepelték utoljára.[12] V. Grumel szerint pedig az olimpiai játékokat az i. e. a VIII. században intézményesítették, és i. sz. 394-ben I. Theodosius tiltotta be azokat.[13] Egyéb adat vagy más forráshely nem szerepel e művekben.

Ilyenformán aztán érthető, hogy az ókori olimpiai játékok megszüntetéseként az i. sz. 393—394 év él a köztudatban.

Az ókori olimpiai játékok megszüntetési időpontjának ez az adata az i. sz. XI—XII. században élt Kedrénos krónikájának egyik helyén alapszik. Erre hivatkozott már J. H. Krause, aki azt írta, hogy az első játékok óta — melyen Koroibos győzött — 293 olimpiát rendeztek, ekkor aztán egyszer s mindenkorra beszüntették a játékokat. A történetíró azt is hozzáteszi, hogy a 249. olimpiai versenytől kezdve a győztesek neve már ismeretlen.[14] E. Curtius és A. Bötticher,

[5] *S. P. Lambros—N. G. Politis :* Les jeux olympiques 776 av. J. C. — 1896. I. Les jeux olympiques dans l'antiquité. Athen—Paris 1896. 2. l.

[6] *B. Gillet :* Histoire du sport. Paris 1949. 30. l.

[7] *C. Diem :* Weltgeschichte des Sports und der Leibeserziehung. Stuttgart 1960. 293. l.

[8] *R. Tostivint :* Bull. de l'Ass. G. Budé 4 (1960) 447. l.

[9] Les jeux olympiques. Lausanne 1958. 48. l.

[10] *Ch. Daremberg—E. Saglio—E. Pottier :* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. «Olympia» (Paris 1905) 194. l.

[11] PWRE «Olympia» (Stuttgart 1939, 40. hasáb). A «Cedren. hist. comp. 323 D» forráshely párizsi corpus szerinti megjelölése nyilván nyomdai hiba folytán került az enciklopédiába, a helyes megjelölés: 326 D—327 A. E téves adat a kedrénosi forrást gyanússá tette. *Moravcsik Gyula* Kossuth-díjas professzor bátorítása és útmutatása segített hozzá, hogy az ókori olympiai játékok megszűnését Malalas nyomán kutassuk. A kutatási munkában nyújtott támogatásért pedig *Borzsák István*nak és *Garam Jenő*nek, illetve *Tóth Dezső*nek mondok köszönetet.

[12] *F. K. Ginzel :* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. II. Leipzig 1911. 358. l.

[13] *V. Grumel :* Traité d'études byzantines. I. La chronologie. Paris 1958. 191. l.

[14] *J. H. Krause :* Olympia, oder Darstellung der grossen olympischen Spiele und der damit verbundenen Festlichkeiten, so wie sämmtlicher kleineren Olympien in verschiedenen Staaten. Wien 1838. 50. l.

az olimpiai játékok színhelyének ismert kutatói műveikben nem jelölik ugyan meg a kedrénosi forráshelyet, de bizonyára erre alapítják megállapításaikat. Curtius azt írja ugyanis, hogy a 293. olimpiász első évében rendezték meg a játékokat utoljára az Altisban.[15] Bötticher művében pedig azt olvashatjuk, hogy az olimpiai játékok utolsó két évszázadából úgyszólván egyetlen adat sem maradt fenn.[16]

Bár az ókori sportirodalom szakműveinek nagyobb része elveszett, a megmaradt történeti művek is módot nyújtanak arra, hogy tanulmányunkban a közhasználatú Kedrénos-helyet forráskritikailag megvizsgáljuk, és az ókori olimpiai játékok megszűnésének körülményeit összefüggésükben elemezzük.[17] Ennek során a játékok történetének újabb korszaka tárul elénk, amelynek eseményeit a történészek is csak szétszórtan és mellesleg érintették, a sporttörténészek pedig — tudomásunk szerint — még nem dolgozták fel.

III

Pausanias (i. sz. II. sz.) görög utazó azt írja, hogy a monda szerint Héraklés rendezte meg először az olimpiai versenyt, a játékokat pedig azért kellett minden ötödik évben megtartani, mert ő és testvérei öten voltak.[18]

A földrajztudós Strabón (i. e. 64—i. sz. 25 körül) szerint már Homéros az olimpiai versenyek felújításáról emlékezett meg, amikor azt írta Augiasról, hogy négy szép pályafutó paripát rabolt el Élisben,[19] a pisaiak pedig azért nem vettek részt a trójai háborúban, mivel őket Zeus szent népének tartották,[20] bizonyára azért, mert ők voltak az olimpiai játékok rendezői. E forráshely szerint tehát az olimpiai játékokat már a trójai háború idején (i. e. XII. sz.) is megrendezték.

A bizánci Kedrénos történeti leírása a játékok kezdetéről három egymásnak ellentmondó adatot említ. Egyik adat szerint a pisaiak Saul király idején (az i. e. X. sz. közepén) rendezték meg először a játékokat Olympiában.[21] Nála találjuk azt az adatot is, hogy Joatam zsidó király uralkodása alatt (a Chronicon Paschale szerint ez i. e. 776-ra tehető) Iphitos rendszeresítette a négyévenkénti ünnepségeket.[22]

Az olimpiai játékok eredetéről még egy harmadik adatot is találunk Kedrénos művében. E forráshely szerint a játékok Manasses zsidó király uralkodási idején (a Chronicon Paschale időmeghatározása szerint i. e. 715 körül) kezdődtek.[23]

[15] *E. Curtius :* Olympia. Berlin 1852. 32. l.

[16] *A. Böttticher:* Olympia das Fest und seine Stätte. Berlin 1886. 413. l.

[17] Tanulmányunk a Testnevelési Tudományos Tanács által jóváhagyott kutatási terv alapján készült.

[18] Pausanias V. 7, 7—9. Vö. *Mező F.:* i. m. 14—16. l.

[19] Homéros: Ilias XI. 698—702.

[20] Strabón: Geographica VIII. 355.

[21] Kedrénos: Historia (a bonni corpus számozása sz.) 216, 3—5.

[22] Kedr.: i. m. 189, 12—19. Vö. Chronicon Paschale 193, 8—10.

[23] Kedr.: i. m. 573, 1—7: *'Εν τούτοις ἥ τε τῶν 'Ολυμπιάδων ἀπέσβη πανήγυρις, ἥτις κατὰ τετραετῆ χρόνον ἐπετελεῖτο. ἤρξατο δὲ ἡ τοιαύτη πανήγυρις, ὅτε Μανασσῆς τῶν 'Ιουδαίων ἐβασίλευσε, καὶ ἐφυλάττετο ἕως τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου. Καὶ ἤρξαντο ἀριθμεῖσθαι αἱ ἴνδικτοι, ἀρξάμεναι ἀπὸ Αὐγούστου Καίσαρος ἐν ἔτει ιε' τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ. Καλεῖται δὲ ἰνδικτιών, τουτέστιν ἰνακτιών, ἡ περὶ τὸ "Ακτιον νίκη.* Vö. Cron. Pasch. 217, 7—8.

Kedrénosnak az olimpiai játékok felújításának időpontjáról közölt három ellentétes adata azt bizonyítja, hogy időmeghatározásait a különböző forrásokból minden kritika nélkül vette át, és még összeegyeztetésükre sem fordított kellő gondot. Ezek után kétségessé válik, hogy a játékok megszűnésére vonatkozó adata felhasználható-e hiteles forráshelyként.

A krónikaíró (valószínűleg bizánci szerzetes) a fenti idézetet közvetlenül megelőzően azt fejtegeti, hogy az erős akaratú Ambrosius püspök hatása menynyire rányomta bélyegét Theodosius császár törvényhozásának irányára. Majd minden átmenet nélkül tér át arra, hogy a négyévenkénti játékokat Theodosius uralkodásáig tartották, a következő mondatban pedig ehhez kapcsolódva — ugyancsak minden átmenet nélkül — az indikciós időszámítás bevezetését tárgyalja a történeti munka néhány sorában.

V. Grumel az időszámítás történetéről írott művében Kedrénos e forráshelyére hivatkozik, amikor az olimpiai időszámításról az indikciós időszámításra való áttérést fűzi Theodosius nevéhez.[24] Grumel értelmezésének helyességét bizonyítja K. Praechter tanulmánya is, amelyben a szerző nagy gonddal elemzi többek között Kedrénosnak szóban forgó néhány sorát. Megállapítja, hogy a bizánci krónikás ehelyütt az olimpiai időszámítás megszüntetését — Joannes Lydos alapján — jegyezte fel.

Az i. sz. 490-ben született Joannes Lydos három könyvben írta meg a római állam szervezetét és történetét. A *Περὶ μηνῶν* c. könyvének IV. fejezetében azt a jelentős kronológiai adatot találhatjuk, hogy az ifjabb Theodosius törölte az idők nyilvántartásából az olimpiász megjelölését: *Θεοδόσιος ὁ μικρὸς νεωτερίζων τὸ τῆς Ὀλυμπιάδος ἐκ τῶν χρόνων ἀπῄλειψεν ὄνομα.*[25] Azt is hozzáteszi K. Praechter, hogy Kedrénos itt Konstantinos Porphyrogennétos művének az indikciós időszámítással összefüggő adatát szó szerint felhasználta. De Kedrénos nem is tesz említést tiltó császári rendelkezésről, ami szintén azt támasztja alá, hogy csupán az olimpiai időszámítás megszüntetéséről és helyette az indikciós időszámítás bevezetéséről lehet szó.[26]

Theodosius a *vera catholica fides* egyeduralmát biztosító 392. évi törvényeiben elrendeli ugyan, hogy sehol se áldozzanak a jövőben a pogány isteneknek,[27] a bíráknak pedig megtiltja, hogy színpadi, cirkuszi és állatversenyek rendezésével foglalkozzanak, kivéve a császár születésének és trónralépésének napját.[28] Ezek a császári rendelkezések azonban nem térnek ki az olimpiai játékok betiltására.

I. Theodosius törvényei is az ifjabb Theodosiusnak i. sz. 438-ban készült kódexében maradtak fenn számunkra. Ez a 16 könyvből álló törvénygyűjtemény a Diocletianus óta még hatályos valamennyi császári rendelkezést tár-

[24] *V. Grumel :* i. m. 206. l.

[25] Joannes Lydos: De mensibus IV. 64. (a bonni corpus sz. 95, 22—23.). Vö. Cod. Theod. XI. 5, 1—4. (IV. könyv 60—61. l.) és Codex Justinianeus X, 17, 1—2.

[26] *K. Praechter :* Quellenkritische Studien zu Kedrenos. Sitzungsberichte Bayer. Akademie der Wissenschaften. Philos.—phil.—hist. Cl. 1897. II. 73. l. Kedrénos krónikájának 573, 6—7. sora (*ἰνδικτιών — νίκη*) szó szerint egyezik Konstantinos Porphyrogennétos: De thematibus II. (a bonni corpus számozása sz.) 55, 10—11. sorával. Vö. Cod. Theod. XI. 5, 1—4. (IV. köt. 60—61. l.) és Cod. Just. X. 17, 1—2. *Dionysius Gothofredus* a Lyonban (1652-ben) kiadott Codex Justinianeus c. gyűjteményének 822. hasábján azt állítja, hogy az indikciós időszámítás bevezetése Theodosius nevéhez fűződik, mint azt Kedrénos feljegyezte.

[27] Codex Theodosianus XVI. 10, 12. (*Gothofred* kiadása sz.: VI. könyv 273—274. l.)

[28] Cod. Theod. XV. 1—2. (V. könyv 350. l.)

gyuk szerinti csoportosításban, időrendben tartalmazza. Ha tehát Nagy Theodosius valóban császári rendelettel vetett volna véget az ókori olimpiai játékoknak, akkor ezt a tiltó ediktumot — mint hatályban levőt — bizonyára a *Codex Theodosianus*-ba is felvették volna, mint ahogyan a császár és utódai által a játékokról és a látványosságokról kiadott kevésbé fontos rendelkezéseket is megörökítették az utókor számára. Közülük csak a *De expensis ludorum* fejezet alatt felvett törvényeket említjük, amelyekkel Theodosius és utódai pénzügyi támogatást biztosítottak a látványos játékok rendezéséhez.[29] Azonban ezekből a császári rendelkezésekből sem derül ki, hogy vonatkoznak-e az olimpiai játékokra. Mindenesetre ez utóbbi, a játékok szabályozása, sőt támogatása érdekében később kelt császári ediktumok arra mutatnak, hogy Theodosius nem vetett véget a pogány jellegű játékoknak, tehát az ókori olimpiai játékoknak sem.

Theodosius valláspolitikájáról írt tanulmányában feltehetően W. Ensslin is említést tett volna a császár tiltó rendelkezéséről, ha erre megbízható adatot talált volna.[30] Ilyent azonban ez ideig nem sikerült felkutatnunk.

Geórgios Kedrénos maga is megállapítja előszavában, hogy munkája csupán régi művek kompilációja.[31] A világ teremtésétől 1057-ig terjedő időre vonatkozó történeti összefoglalásáról számos elemző tanulmány és cikk jelent meg. Moravcsik Gyula, K. Praechter és K. Schweinburg például Kedrénosról írt bírálatukban kifejtik, hogy a történeti munka főforrása a Theophanés munkája nyomán készült Pseudo-Symeon. Ezenkívül felhasználta a Geórgios Monachos, Joannes Lydos krónikáit és más egyházi műveket. Önálló értéke nem is igen van, és csak a bizánci krónikák forrástörténete és forráskritikája szempontjából bír jelentőséggel.[32]

Ha tehát elfogadjuk, hogy Kedrénos kérdéses mondata Joannes Lydos művének az olimpiai időszámítás megszüntetésére és ahelyett az indikciós időszámítás bevezetésére vonatkozó történeti adatán alapszik, akkor ez a kérdést véglegesen eldönti. Az i. sz. XI—XII. században élő bizánci szerzetes talán már nem is tudhatott vagy talán nem is akart megkülönböztetést tenni az olimpiai játékok és az olimpiai időszámítás között, amikor Joannes Lydosnak az időszámítás megszüntetésére vonatkozó félreérthetetlen adatát a játékok megszüntetésével azonosította.

Kedrénost feltehetően az a törekvés is vezethette krónikájának megírásában, hogy a pogány eredetű olimpiai játékok megszüntetését a kereszténység szabadságát és virágzását támogató Theodosius császár nevével és uralkodási idejével kösse össze.

A történészek (K. Praechter, V. Grumel) e forráshelyet az olimpiai időszámítás megszüntetésére vonatkoztatják, és ennek az értelmezésnek helyességét támasztja alá az, hogy a krónikaíró forráshelyének előző és ezt követő mondatát logikusan kapcsolja egybe. Mivel tehát ez a forráshely az olimpiai játékok megszüntetésének bizonyítékául nem fogadható el, a sporttörténészek

[29] Cod. Theod. XV. 1—2. (V. könyv 381—387. l.) Vö. *Marton Géza :* A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957, 33. l.

[30] *W. Ensslin :* Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr. Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Cl. 1953. II. 88 l.

[31] Kedr.: i. m. 3, 1—6, 12.

[32] *Gy. Moravcsik :* Byzantinoturcica. I. Berlin 1958, 273. l.; *K. Praechter:* i. m. 3—107. l.; *K. Schweinburg:* Die ursprüngliche Form der Kedrenchronik. Byzantinische Zeitschrift 1929. 30. 68—77. l.

pedig Kedrénoson kívül semmi más forrásból származó adattal nem tudják alátámasztani véleményüket, nem fogadhatjuk el azt az álláspontot, hogy az olimpiai játékokat Theodosius szüntette meg. Ez annál inkább is indokolt, mert amint azt a következőkben ki fogjuk fejteni, az olimpiai játékok már jóval Theodosius császár uralkodása előtt új történeti és földrajzi keretek közé kerültek, és Theodosius uralkodása után is zavartalanul folytatódtak, a császárok anyagi és erkölcsi pártfogása, személyes megjelenése mellett zajlottak le, sőt egyes császárok a játékok legfőbb tisztségének viselését magukra megtisztelőnek is tartották.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy valójában meddig is tartották meg az ókorban az olimpiai játékokat.

IV

Lukianos (i. sz. II. sz.) gúnyosan ír személyes tapasztalatairól, amelyek szerint az évszázados versenyek — ezeken négy alkalommal maga is jelen volt — végképp elvesztették régi fényüket Olympiában. «Timón» c. munkájában csúfolódva említi, hogy a görögök már csak az olimpiai játékok alkalmával áldoznak legfőbb istenüknek, Zeusnak, de akkor sem azért, mert szükségesnek tartják, hanem, hogy egy régi szokásnak hódoljanak.[33]

E néhány sorban benne foglaltatik Görögország politikai és gazdasági hanyatlása, amely már az i. e. IV. század zavaraival kezdődött, és a mithridatési háborúval, majd az i. e. I. század második felének polgárháborúival folytatódott. Persze, a római birodalom politikája is elősegítette elszegényedését, a kíméletlen adózási rendszer egyre nagyobb gazdasági mélységbe taszította Görögországot.

A görög történet kutatói leírják, hogy Görögország hírneve, dicső múltja, sok nagyszerű emléke, irodalma, bölcselete, művészete, megszentelt játékainak, vallási misztériumainak és jóshelyeinek tekintélye mégis arra késztette a római császárokat, hogy védelmezzék a görögök ősi kulturális intézményeit. A római császárok mindenesetre legalább törekedtek a hellénophilia látszatára. Az őrült Nero például olimpiai győztesként ünnepeltette magát; Hadrianus görögrajongása közismert, neve mellett ott találjuk az »olympiai« jelzőt. A nagyfokú támogatás sem zavarta azonban a római helytartókat abban, hogy Görögországgal ne úgy bánjanak, mint többi provinciájukkal.

Görögország egyre szegényebb, elhagyatottabb föld lett, a görög városok gazdasági romlása tovább folytatódott.[34]

Olympiában a római császárság korában megtartott négyévenkénti játékok időszakáról úgy emlékezhetünk meg, mint a görög játékok hanyatlásának koráról. Bár a görögök a Pisa melletti Olympia szent ligetében megrendezték még az ősi játékokat, de már egyebütt is voltak hasonló jellegű megnyilvánulások. Így Augustus uralkodása alatt az akkori világ minden tájékáról összehívott versenyzők részvételével Rómában három atlétaverseny került sorra, Nikopolisban pedig az actiumi csata emlékére felújították a négyévenkénti gimnasztikai és szellemi versenyeket, amelyeknek ünnepélyessége vetekedett a görögök játékainak ünnepélyességével. Strabón például olimpiai játékok-

[33] Lukianos: Timon 4. fej.

[34] Vö. *A. B. Ranovics*: A római birodalom keleti tartományai. Bp. 1956, 284—317. l.

ként említi a nikopolisi versenyeket. A győzelmeket is úgy értékelték, mint az Olympiában és a Delphiben elért győzelmeket. Caracalla termáiban egyre több, a különböző versenyeken győztes atléta szobrát állították fel.[35] A császári időben az atléták hivatásos szervezete is kialakult, ami pedig azt jelentette, hogy fejlődés során az agonisztika lényege megváltozott.[36] Ennek következménye lehetett az olimpiai játékok rendezési jogának adásvétele, melyet az i. sz. VI. században élő Joannes Malalas, bizánci krónikás jegyzett fel.

Malalas elmondja, hogy Sósibios antiochiai senator Augustus korában vagyonát szülővárosára hagyta azzal a kikötéssel, hogy az alapítványul szolgáljon különféle játékok és látványosságok rendezésére, melyeket ötévenként október hónapban 30 napon át kell megtartani.[37] Ebből a szövegből azonban még nem lehet arra következtetni, hogy Sósibios az olimpiai játékok megvételéhez kívánt volna segítséget nyújtani. Mindenesetre Antiochiában — szabálytalan időközökben — már az i. e. II. századtól kezdve tartottak látványos ünnepségeket, amelyeknek ünnepélyességéről Polybios olyan nagy elragadtatással írt.[38]

Egy másik helyen azonban azt olvashatjuk, hogy Claudius uralkodása idején az antiochiai előkelők és polgárok azzal a kéréssel fordultak a császárhoz, hogy a hellaszi pisaiaktól — Sósibios hátrahagyott vagyonának évi jövedelméből — megvásárolhassák az olimpiai játékok rendezésének jogát. Claudius császár eleget is tett a kérésnek, és megengedte, hogy megvegyék az olimpiai játékokat.[39] E helyütt már minden kétséget kizáróan az addig Olympiában tartott játékok rendezési jogáról és e jog átruházásáról van szó; tehát arról, hogy az olimpiai játékok Antiochiában tartassanak. Ebben az időben több városban is tartottak »Olympia« elnevezéssel kisebb játékokat, azonban egyikükről sem jegyeztek fel olyan adatot, miszerint azok rendezési jogát a pisaiaktól vásárolták volna meg.[40]

[35] Strabón VII. 325. Vö. Cassius Dio LI, 1.; *L. Friedländer :* Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine II. Leipzig 1920. 155—156. l.

[36] Vö. *Th. Klee :* Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen. Berlin 1918. 136. l.

[37] Malalas: Chronographia (a bonni corpus számozása sz.) 224, 22—25. és 225, 1—2.; vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* Die römische Kaisergeschichte bei Malalas. Stuttgart 1931. 412. l.

[38] Polybios XXXI, 3.

[39] Mal.: i. m. 248, 5—12: *Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοῦ Κλαυδίου οἱ αὐτοὶ Ἀντιοχεῖς κτῆτορες καὶ πολῖται ἀναφορὰν ἔπεμψαν, δεόμενοι ὥστε παρασχεθῆναι αὐτοῖς ἀπὸ θείας αὐτοῦ κελεύσεως ἀγορασθῆναι τὰ Ὀλύμπια ἀπὸ τῶν Πισαίων τῆς Ἑλλάδος χώρας ἀπὸ τῶν ἐτησίων προσόδων τῶν ἐαθέντων χρημάτων παρὰ Σωσιβίου τινὸς συγκλητικοῦ, συμπολίτου αὐτῶν. Καὶ παρέσχεν αὐτοῖς ἀγοράσαι τὰ Ὀλύμπια ὁ αὐτὸς Κλαύδιος βασιλεύς, ἔτους χρηματίζοντος κατὰ τοὺς Ἀντιοχεῖς Σύρους ὁ β'.* Vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 413. l.; *Christ—Schmid—Stählin :* Geschichte der griechischen Litteratur. II. 2. München 1924. 1039. l.; *Gy. Moravcsik :* i. m. 329—334. l. A damaskosi Pausanias, akiből itt Malalas merített, valószínűleg az i. sz. IV. században élt. A Malalas által szó szerint átvett szövegrész megtalálható *L. Dindorf :* Historici Graeci Minores I. Lipsiae 1870, 162—163. l. Ez a forráshely megerősíti Malalas tudósításának hitelét, aki egyébként Antiochia történetéhez jó forrásokat használt fel.

[40] Vö. *E. Corsini :* Dissertationes IV. agonisticae. Lipsiae 1752, 26. l.; *J. H. Krause*: i. m. 202—235. l.; *Ch. Daremberg—E. Saglio—E. Pottier :* i. m. 194—196. l.; *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 413—414. l. A történészek régóta számontartják Malalasnak a daphnéi olimpiai játékokra vonatkozó adatait, de ezeknek a játékoknak az olympiaiakkal való összefüggéseire alig-alig térnek ki.

Görögország hanyatlása idején Szíria természeti kincseinek gazdagsága, fejlett ipara és kereskedelme révén egyik legfontosabb provinciává fejlődött. Szíria volt a keleti kereskedelem legfontosabb központja: összekötő szerepet töltött be a Kelet és a római Nyugat között. A birodalom roppant jelentőséget tulajdonított Szíria közvetítő szerepének: Róma keleti katonai politikáját elsősorban éppen ez határozta meg. Nagy kitüntetésnek számított, ha valaki Szíria helytartója lehetett.

A tartomány bevételeinek jelentős hányadát a városok építkezéseire, berendezéseire és szépítésére fordították. A szíriai helytartó székhelye a Seleukos Nikátór által i. e. 301-ben alapított Antiocheia (közhasználatú latin formában: Antiochia) volt. Antiochia autonómiát élvezett; pénzein *Ἀντιοχέων μητρόπολις*-nak (anyavárosnak) nevezte magát.

Hat kilométernyire a várostól terült el Daphné, amelyet egészen elborított a babér- és ciprusfák zöldje. Az ókori világnak ez az egyik legkellemesebb helye rövid idő alatt olyan hírnévre tett szert, hogy magát Antiochiát is mint Daphné függelékét (Daphné melletti Antiochia vagy Daphné felé elterülő Antiochia) emlegették.

Daphné ligetében állt többek között Apollón, Artemis, Zeus és Isis temploma. E pogány istenek tisztelete is bizonyíték arra, hogy a pogányság erős volt Antiochiában.[41] Az egyháztörténészek szerint Commodus császár idején (i. sz. 180—192) a lakosságnak még alig a fele volt keresztény; ebben az időben nem is igen folyt itt keresztény vallásos élet.[42]

Antiochia lakosai az ókorban jókedélyű emberek hírében állottak, akik szívesen hódoltak mindenféle élvezetnek, és szerették a játékokat, szórakozásokat. Nemcsak a hellénisztikus kultúrát sajátították el, hanem ápolták ősi, eredeti kultúrájukat is.[43]

Mindezek a gazdasági, társadalmi és földrajzi körülmények teszik érthetővé, hogy az antiochiai előkelők és polgárok Commodus császárhoz fordultak. Azt kérték tőle, hogy Sósibios hagyatékát közpénztárba helyezhessék el. Így kívánták megakadályozni, hogy a játékok rendezési költségeire szolgáló pénzt a városi tisztviselők elpazarolják. A császár eleget tett a kérésnek, és ediktumával biztosította az olimpiai játékoknak Antiochiában négyévenként, július és augusztus hónapban történő megrendezését.[44] Majd így folytatja krónikáját Malalas: «És azt követőleg az antiochiaiak városát az állampénztárból rendben ellátták mindazzal, ami az említett játékokhoz szükséges. Az antiochiaiak pedig városuk közepén bronzszobrot emeltek Commodus császárnak. Uralkodása alatt — mint mondottuk, az ő isteni parancsára — első ízben rendezték meg a szíriai antiochiaiak az olimpiai játékokat, az általa építtetett Xystosban, az antiochiai időszámítás szerint a 260. évben. Az említett olimpiai játékokat pedig az antiochiaiak a hellaszi pisaiaktól iratlan szerződés alapján 90 olimpiász időtartamára, vagyis 360 évre vették meg.»[45]

[41] Vö. *A. B. Ranovics :* i. m. 166—217. l. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy *Soó Rezső*, a botanika Kossuth-díjas professzora szerint az ottani ciprusok formája megegyezett a cédrusokéval, csupán leveleik alakja volt más és más.

[42] Vö. *Artner Edgár :* Ókeresztény egyház- és dogmatörténet. Bp. 1950—1954. Kézirat. III. könyv I. rész 17—50. l.

[43] Vö. *A. B. Ranovics :* i. m. 206. l.

[44] Mal.: i. m. 284, 1—21.

[45] Mal.: i. m. 286, 2—11: *Καὶ ἔκτοτε παρεσχέθη τῇ αὐτῇ τῶν Ἀντιοχέων πόλει παρὰ τοῦ δημοσίου ἀμέμπτως τὰ χορηγούμενα λόγῳ τῶν προειρημένων θεωριῶν πάντα. Καὶ ἀνέστησαν τῷ βασιλεῖ Κομμόδῳ οἱ Ἀντιοχεῖς στήλην χαλκῆν κατὰ μέσου τῆς πόλεως αὐτῶν,*

Vizsgáljuk meg Malalasnak ezt a sporttörténeti szempontból jelentős adatát.

Írásos szerződés a versenyek átruházásáról nem maradt fenn, ilyen valószínűleg nem is volt. De a római jog nem írt elő kötelező formát a szerződések érvényességéhez, elegendő volt a felek szóbeli megegyezése.[46] Minthogy a szerződő felek egyessége a római császár parancsára lépett hatályba, a pisaiak és az antiochiaiak között megkötött (a római jog szerint megegyezéses) szerződést érvényes jogügyletnek kell tekintenünk.

Felmerülhet az a kérdés, hogy a pisaiaknak joguk volt-e eladni az élisiekkel közösen rendezett versenyek megrendezési jogát.

Az élisi Iphitos, a pisai Kleosthenés és a spártai Lykurgos között létrejött egyességben a felek valószínűleg a játékok közös rendezését határozták el. Később, amikor az élisiek megerősödtek, úgy érezték, hogy dór szövetségesükre támaszkodva lerázhatják magukról a pisaiakat mint terhes szövetségest.[47]

Az olimpiai játékok helyének felügyelete és a játékok rendezése miatt folyó harcban Pisa lakói mindjobban háttérbe szorultak ugyan, sőt amikor a pisaiak jogaik védelmére fegyvert ragadtak, a spártaiak városukat (i. e. 455-ben) feldúlták és lerombolták.[48] Pausanias viszont megállapítja, hogy a 104. olimpiát (i. e. 364-ben) a pisaiak rendezték az arkadiaiak támogatásával, ami arra enged következtetni, hogy Pisa az eltelt 89 esztendő alatt ismét felépült, és annyira megerősödött, hogy a rendezésre való jogát újból kiharcolta.[49] Igaz, hogy ezt az olimpiát az élisiek «érvénytelen olimpia» névvel jelölték.[50] Ennek ellenére az a véleményünk, hogy az antiochiaiak az Olympiában rendezett játékok rendezési jogát vásárolták meg. A pisaiaknak erre joguk volt, hiszen

ἐπὶ οὖν τῆς αὐτοῦ βασιλείας πρώτοις ἐπετελέσθη τὰ Ὀλύμπια τοῖς Ἀντιοχεῦσι Σύροις ἀπὸ θείας αὐτοῦ, ὡς προείρηται, κελεύσεως ἔτους σξ' χρηματίζοντος κατὰ τοὺς αὐτοὺς Ἀντιοχεῖς Σύρους ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι Ξυστῷ. ἠγόρασαν δὲ τὰ αὐτὰ Ὀλύμπια οἱ Ἀντιοχεῖς παρὰ τῶν Πισαίων τῆς Ἑλλάδος ἐπ' ἐνενήκοντα περιόδους ἀγῶνος Ὀλυμπίων, ὡς εἶναι ἐπὶ ἔτη τξ', ἀγράφῳ πάκτῳ. Nyilvánvaló, hogy Malalas e fontos adatot is jó forrásra, feltehetően a városi irattár anyagára támaszkodva közölte, és — amint azt a történetíró maga is említi — Domninos közvetítette számára. Vö. *C. O. Müller :* Antiquitates Antiochenae. Göttingen 1839, II. 11. *Müller* úgy véli, hogy Commodus idején az antiochiaiak és a pisaiak nem kötöttek újabb szerződést, hanem e forráshely a Claudius alatt megkötött szerződésre utal. *V. Schultze :* Altchristliche Städte und Landschaften, III. Antiochea. Gütersloh 1930, 164—165. l.; *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 416—417. l.; *L. Bréhier :* Le monde byzantin. La civilisation byzantine. Paris 1950, 116. l.; *A. J. Festugière :* Antioche païenne et chrétienne. Paris 1959. 54. l.

[46] Vö. Cod. Just. IV. 21, 10 és IV. 52, 5. Az utóbbi rendelkezéssel Justinianus császár Diocletianus ediktumát erősítette meg.

[47] Vö. *A. Bötticher :* i. m. 84. l.; *E. N. Gardiner :* i. m. 42—43. l.

[48] Vö. *E. N. Gardiner :* i. m. 45. l. A pisaiak háttérbe szorítását *Gardiner* is megállapítja, azonban úgy véli, hogy Pisa lerombolását csak az élisi papok híresztelték.

[49] Vö. *Mező F. :* i. m. 206. l. Az érdemes szerző megjegyzi, hogy Pausanias ebben a kérdésben ellentmondásba kerül önmagával. Egyik helyen (VI. 4, 2.) ugyanis azt állítja, hogy a 104. olimpiát a pisaiak közösen rendezték az arkadiaiakkal, míg a másik két helyen (VI. 8, 3. és 22, 3.) azt mondja, hogy csak maguk voltak a verseny rendezői. *E. N. Gardiner :* i. m. 44—45. l. A szerző a játékok eredetével összefüggően Strabón és Pausanias hitelességét is kétségbe vonja, hiszen ők «régi élisi iratokra» hivatkoznak műveikben. Szerinte ezekben az iratokban az élisi papok éppen az élisieknek az olimpiai játékok rendezésével kapcsolatos jogbitorlásait igyekeznek igazolni.

[50] Vö. *Mező F. :* i. m. 206. l. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a mű 262—272. lapokon levő függelékében Sóstratos olimpiai bajnok nevét említi a nevesebb győztesek között, mint a 104. olimpia győztesét. Eusebios krónikájában pedig (Chronica I., Schoene számozása sz. 206. hasáb) Phókidés neve szerepel a 104. olimpia győzteseként. *E. N. Gardiner :* i. m. 45. l. Az ún. anolympiákat hivatalosan beszámították a többi közé.

Olympiát Pisa »külvárosának« tekintették. Olympiának Pisához való tartozását bizonyítja az is, hogy amikor a császári időkben már több hellénisztikus államban «olimpia» névvel jelöltek kisebb versenyeket, az Olympiában rendezett játékokat megkülönböztetésül »pisai« jelzéssel (ἐν Πείσῃ) illették.[51]

Az antiochiaiaknak ezzel az írásban le nem rögzített megállapodással az volt a szándékuk, hogy — korábban is megrendezett — játékaiknak nagyobb fényt és hírt biztosítsanak, ami egyúttal nagyban növelte az egyébként is gazdag város »idegenforgalmát«. Mindezek érdekében az antiochiai előkelők és polgárok akkor fordultak a császárhoz, amikor a görögök gazdasági helyzete válságos lett. A gazdaságilag elszegényedett Görögország az olimpiai játékok rendezési jogát kénytelen volt áruba bocsátani, mert még a kenyérellátást sem volt képes egyik-másik városában biztosítani. A pisaiak a busás bérleti díjjal gazdasági helyzetüket kívánták orvosolni, ezért mondtak le 360 esztendőre az olimpiai játékok rendezési jogáról. Ez azt is bizonyítja, hogy a Daphnéban négyévenként megrendezett versenyek az érvényesen megkötött szerződés alapján az Olympiában tartott versenyek folytatásaként tekintendők.

Joannes Malalas az érintett időszak történetének megírásában többek között Sextus Julius Africanus, Diktys, Dionysios, Eusebios és Theophilos, elsősorban pedig Domninos, a damaskosi Pausanias, Nestorianos és Timotheus jelentősebb adatait használta fel.[52] Az antiochiai események jellemzésében még Libanios gondolatait is felismerhetjük művében.[53]

Krónikásunk antiochiai szír volt, és valószínűleg i. sz. 491—578 között élt.[54] Népszerűsítő célzatú krónikája nem a tudós köröknek készült, nyelvezete sem az irodalmi görög, és történelmi, mitológiai hivatkozásai között igen sok a hiba. Antiochiáról — szülővárosáról — írt adatai azonban elfogadhatóak. Így értékeli Malalas munkásságát pl. L. Bréhier francia bizantinológus.[55] Malalas krónikájára támaszkodott már C. O. Müller, Antiochia érdemes múltszázadi kutatója,[56] de ezt teszi manapság A. J. Festugière is, aki elsősorban egyháztörténeti szempontból foglalkozik az egykor nagy keleti város históriájával.[57]

Joannes Malalas és más szemtanú írók adatai nyomán kíséreljük meg tehát feldolgozni a daphnéi olimpiai játékok történetét.

Érdeklődésre tarthat számot, hogy hol és hogyan zajlottak le a daphnéi olimpiai versenyek, valamint a megkoszorúzást követő ünnepségek. Kik voltak a Daphnéban tartott olimpiai játékok győztesei? Végül pedig, valójában mikor fejeződtek be az ókori olimpiai játékok?

[51] Vö. *J. H. Krause :* i. m. 204. l.

[52] Vö. *A. Freund :* Beiträge zur antiochenischen und zur konstantinopolitanischen Stadtchronik. Jena 1882, 53. l.; *M. Erdmann :* Adversaria critica in Malalae Chronographiam. Festschrift zur Feier des 350jährigen Bestehens des protestantischen Gymnasiums zu Strassburg, II. Strassburg 1888, 71—88. l.; *E. Platzig :* Johannes Antiochenus und Johannes Malalas. Abh. zu dem Jahresber. der Thomasschule zu Leipzig. Leipzig 1892, 1—32. l.; *H. Bourier :* Über die Quellen der ersten vierzehn Bücher des Johannes Malalas. Augsburg I. 1899, 1—47. l., II. 1900, 1—67. l.; *Christ—Schmid—Stählin :* i. m. 1039. l.; *Gy. Moravcsik :* i. m. 329—334. l.

[53] Pl. Mal. 202, 9 = Libanios: Orationes I. 93 *(Foerster* I. 129, 4.) vagy Mal. 201, 19 = Liban.: i. m. XI. 52. (453, 13—15.) stb.

[54] Vö. *Gy. Moravcsik :* i. m. 329. l.

[55] Vö. *L. Bréhier :* i. m. 347. l.

[56] *C. O. Müller :* i. m. 134. l.

[57] *A. J. Festugière :* i. m. 540. l.

A kérdések eldöntésében nem támaszkodhatunk olyan forrásművekre, mint például Pausanias és Eusebios krónikái, amelyekben részletes leírást találhatunk Olympiáról, az ott rendezett játékokról és azok győzteseiről. Számunkra Libanios kínálkozott volna legjobb útikalauzként, sajnos azonban éppen a daphnéi olimpiai játékokra vonatkozó művei vesztek el.[58] Minthogy összefoglaló munka nem maradt ránk, a különféle forráshelyeken fellelhető adatokból igyekszünk összeállítani ennek — a szerződés szerint is — több mint három évszázadnak az ókori olimpiai játékok története szempontjából igen jelentős múltját.

V

Antiochia (ma Antakya) Szíria nyugati (a mai Törökország délkeleti) részében, az Orontes-folyó (Nahrel Aszi) balpartján fekszik, a Phoeniciai (jelenleg Földközi-) tengertől kb. 20 km-nyire, a Taurus és Libanon hegységek végső nyúlványainak találkozásánál. Akkoriban a folyó a városnál kb. 37 m széles volt, és eredetileg egy kis szigetet alkotott, de ezt a sűrű földrengések okozta talajváltozások azóta eltüntették. A várost kedvező földrajzi helyzete (a tengerről és a szárazföldről egyaránt jól megközelíthető) kereskedelmi központtá fejlesztette.

A Seleukidák birodalmának székhelye hatalmas város volt; de a rómaiak alatt még nagyobb, még szebb lett.[59]

A várost kelet—nyugati irányban 36 stadion (6732 m) hosszúságban keresztülszelő sugárút mentén, a város szívében — a Valens-forum közelében — emelkedett a Xystos és az ún. Plethrion.[60] Ezek a versenyzők felkészítésére szolgáló épületek ugyanolyan viszonyban álltak a daphnéi létesítményekkel, mint az élisi agonális építmények az olympiaiakkal.[61] A Xystos építése Commodus nevéhez fűződik, míg a Plethriont Didius Julianus (i. sz. 193-ban) emelte kifejezetten az olimpiai játékok céljaira.[62]

A sugárút végén emelkedett a Daphné felé vezető út városkapuja, melyet Theodosius császár bő aranyozással tett még fényesebbé.[63] Az úgynevezett «Aranykapu»-n túl egy patak fölötti hídon[64] keresztül vezető út két oldalát villák, rózsakertek, szőlők és patakocskák szegélyezték.[65]

Ilyen kellemes környezet vezetett Daphnéba, Antiochia »külvárosába«, mely egy kb. 100 m magas fennsíkon terült el.[66] Daphné szépségének koronáját a liget forrásai jelentették. Az akkori világnak egyetlen tájékán sem voltak

[58] Vö. *G. Downey :* The Olympic Games of Antioch in the Fourth Century A. D. Transactions and Proceedings of the Philological Association of America 1939 (70). 437. l. A szerző tíz oldalas (428—438. l.) tanulmányában Libanios levelei alapján röviden összefoglalja a játékok korábbi és későbbi történetét, ezt azonban nem gazdasági és társadalmi összefüggéseiben tárgyalja.

[59] Vö. *A. B. Ranovics :* i. m. 205. l.

[60] Mal.: i. m. 283, 5—9.; 290, 14—18.

[61] Vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 414. l.

[62] Mal.: i. m. 283, 6—8.; 290, 14—18.

[63] Vö. *V. Schultze :* i. m. 346—347. l.

[64] Vö. *R. Dussaud—P. Deschamps—H. Seyrig :* La Syrie antique et médiévale illustrée. Paris 1931, 67. kép. A mészlerakodással bevonódott híd mindmáig megmaradt.

[65] Liban.: i. m. XI. 234.

[66] Vö. *A. J. Festugière :* i. m. 53. l.

ezekhez a forrásokhoz hasonló szépségű és hatású vizek.[67] Libanios is szívesen pihent meg a babér- és a vastagtörzsű ciprusfák között,[68] amelyeknek eredetéről Malalas elmondja, hogy az első növényeket a ligetet alapító Héraklés [ὁ τελεστής] ültette. Seleukos Nikátór is hozzájárult a szent berek növényzetének gazdagításához.[69] Theodosius császár pedig ediktumával részesítette védelemben a liget évszázados fáit. Eszerint csak az alitarchés (az olimpiai játékok versenybírája) és csak abban az esetben vághatott ki egyetlen ciprusfát is, ha több újat ültetett a helyébe.[70] A ciprusok védelme még a későbbi időben is fennállott,[71] feltehetően azért, mert Daphné ligete (az antiochiai olimpiai játékok színhelye) császári birtok volt.[72]

A mintegy 40 négyzetstadion (kb. másfél négyzetkilométer) nagyságú árnyas berek közepén állt Apollón szentélye, melyet — Malalas szerint — Antiochos Philadelphos (más néven: Epiphanés) építtetett,[73] és amelyet Diocletianus állíttatott helyre.[74] Epiphanés nevéhez fűződik Artemis szentélyének alapítása is; ezt Traianus újíttatta fel.[75] Valamivel előbb Vespasianus színházat építtetett Daphnében.[76] A 115. évi nagy földrengés után (Traianus idejében) az antiochiaiak ugyancsak a ligetben emeltek szentélyt Zeus Sótér tiszteletére.[77] A daphnéi forrástemplom alapítása Hadrianus idejére tehető.[78] Diocletianus Hekaté tiszteletére földalatti szentélyt épített.[79]

Akár Olympiában, a stadion itt is a szent épületek között helyezkedett el.[80] Malalas szerint az olimpiai stadion alapítása Diocletianus nevéhez fűződik.[81] A daphnéi stadion azonban minden bizonnyal már a hellénisztikus időben is fennállott, hiszen Polybios éppen az itt rendezett agonális ünnepélyekről emlékezett meg írásában.[82] A versenypálya felújításáról lehet tehát szó és arról, hogy a császár a stadion belsejében szentélyt építtetett az olymposi Zeus és Nemesis tiszteletére. Diocletianus egy palotát is emelt Daphnében, ahol addig csak ideiglenes jellegű pavilonokat és sátrakat állítottak a versenyeken megjelent uralkodók számára.[83]

Krónikaírónknak azzal az adatával kapcsolatban, hogy az olimpiai játékokat Commodus uralkodása alatt a császár által épített Xystosban tartották első alkalommal, meg kívánjuk jegyezni, hogy Commodus nevéhez az Anti-

[67] Vö. Liban.: i. m. XI. 240.
[68] Vö. *V. Schultze :* i. m. 214—215. l.
[69] Vö. Mal.: i. m. 204, 9—13.
[70] Cod. Theod. X. 1, 12. (III. könyv 389. l.)
[71] Cod. Just. XI. 77, 2. Justinianus császár által megbízott jogtudósok a törvényerejű rendelkezések gyűjteményéből kirekesztették mindazt, ami véleményük szerint elavult.
[72] Vö. *W. Ensslin :* i. m. 10—12. l.
[73] Mal.: i. m. 234, 3—8. l. Vö. Ammianus Marcellinus XXII. 13. l.; Tabula Peutingeriana X/b.; *A. J. Festugière :* i. m. 54. l. Apollón templomában állt a híres Zeus szobor, amely Bryaxis műve volt.
[74] Mal.: i. m. 307, 16—17.
[75] Mal.: i. m. 277, 11.
[76] Mal.: i. m. 261, 8—9.
[77] Mal.: i. m. 275, 8—10.
[78] Mal.: i. m. 278, 1—19.
[79] Mal.: i. m. 307, 17—18.
[80] Vö. Liban.: i. m. XI. 236.
[81] Mal.: i. m. 307, 5—7.
[82] Vö. *C. O. Müller :* i. m. I. 24.
[83] Mal.: i. m. 307, 15—16.; 18—20.

ochiában emelt Xystos épülete fűződik,[84] az olimpiai játékokat viszont Daphnéban rendezték.[85] Ám Malalas az olimpiai stadiont is illethette ezzel a megjelöléssel, hiszen annak is része volt a fedett toronyépület, amelyet a görögök xystosnak neveztek.[86]

Az olimpiai verseny színhelyének képe egy Yaktóból, a régi Daphné területéről származó mozaikon ránkmaradt.

A színes mozaik legérdekesebb része a szegélye, amelynek egyik oldala ép, kettő erősen rongált, míg a negyedik oldala elpusztult. A szegély az Antiochia kapujától Daphné forrásáig vezető utat ábrázolja. Sorban láthatók rajta azok az épületek, amelyeket a művész megörökítésre méltónak talált. Így került a szegélyre a fél ellipszis alakú stadion képe is, amely fölött ezt olvashatjuk: *TO ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΝ.*

A fehér és sárga színű mozaikból kirakott küzdőteret fedetlen lépcső veszi körül, ennek alsó sora mályvaszínű, a felső sora pedig barna. A két sort fekete négyszögek választják el, ezek feltehetően a lelátó sétányát jelzik. A pályát félkörben körülvevő fal alsó részén helyezkedik el a kapu, emellett két fekete tetős négyszögű torony áll. Jobbra a félkör külsején egy még magasabb torony emelkedik piros négyszögű piramistetővel.[87]

A stadion azonos a korabeli stadionok formájával. Szerkezetével, elsősorban pedig a két toronnyal határolt kapujával a római San Sebastiano-templom mellett levő Maxentius-cirkuszhoz hasonlít.[88]

[84] Mal.: i. m. 283, 5—8.

[85] Vö. *C. O. Müller :* i. m. I. 24.

[86] Vö. M. Vitruvius, De architectura. V. 11. és VI. 10.

[87] Vö. *J. Lassus :* La Mosaïque de Yakto. Antioch on-the-Orontes. I. The excavations of 1932. Princeton 1934, 132. l.

[88] Vö. *K. Baedecker :* Mittelitalien und Rom. Leipzig 1927, 460. l. Ennek a cirkusznak porticusa közepén, Romulus kerek sír-kápolnája mögött voltak a starthelyek, a közepén elhelyezkedő, szobrokkal és emlékoszlopokkal díszített falak végén pedig a céloszlopok.

A nagyarányú építkezések azt is bizonyítják, hogy a császárok mennyire igyekeztek a gazdag város kegyeibe férkőzni, és ezért is segítették elő a nagyhírű liget fejlődését, elsősorban pedig az igen népszerű olimpiai játékok céljait szolgáló stadion korszerűsítését. Antiochiának, a római birodalom ázsiai nagy városának topográfiájáról keveset tudunk, mert csak az utóbbi időben igyekeznek ásatásokkal felderíteni annak a városnak történeti múltját, kultúráját, művészetét, amelynek területe nagyobb volt, mint az Aurelianus falával körülvett Róma.

Az ásatásokat 1932-ben kezdték meg. Először csak a városban, majd Daphné híres ligetében is végeztek munkálatokat. M. A. Campbell megkísérelte az antiochiai hippodromos kiásását, azonban azt az 526. évi földrengés annyira elpusztította, hogy le kellett mondani minden restaurálási kísérletről. Bizonyára ez történt a daphnéi stadionnal is. Az azonban bizonyos, hogy a mozaik készítése idején még ép volt, amit a kanyar külső szélén emelkedő magas torony is bizonyít, ugyanis ez volt legjobban kitéve a földrengés pusztításának. Amíg a torony állt, nem volt Daphnében katasztrófa.[89]

Az antiochiai olimpiai játékok rendezésében két szakaszt különböztethetünk meg. Claudius császár idejétől (i. sz. 41—54) kezdve ugyanis egészen Caracalla uralkodásáig (i. sz. 211—217) a tervbe vett négyévenkénti játékok a közbejött akadályok miatt csak rendszertelenül voltak megtarthatók.

Malalas szerint az antiochiai időszámítás 92. esztendejében (ami a keresztény időszámítás 44. évének felel meg) létrejött egyesség alapján a játékokat minden ötödik évben, október hónapban, tehát az Olympiában ekkor még megrendezett játékoktól eltérő időpontban kívánták megrendezni. A krónika szerint azonban Keleten háborúk kezdődtek, a parthus seregek betörtek Szíria területére, és megrohanták a szír városokat. Emellett természeti csapások is sújtották a keleti tartományt, így Antiochia lakosai arra kényszerültek, hogy abbahagyják a játékokat. Úgy határoztak, hogy a béke, a rend és nyugalom helyreállítása után 15—20 éves időközökben rendezik majd meg a találkozókat, amelyeket azonban csak hat alkalommal tartottak meg, amikor Antiochia kilábalt már a bajokból, és újra régi békéjének örvendett.[90]

Commodus császárnak az antiochiai előkelők és polgárok közbenjárására kiadott parancsa sokkal kedvezőbben befolyásolta a játékok alakulását. Az agónok most már négyévenként, július és augusztus hónapban, olyan ünnepé-

[89] Vö. *L. Bréhier :* i. m. 116. l.; *W. A. Campbell :* Excavations at Antioch on-the Orontes. Plates XXI—XXV. Journal of the Archeology Institutions of America 1934. 201—206. l.; *J. Lassus :* i. m. 114—156. l.; *G. Downey :* Greek and latin inscriptions. Antioch on-the-Orontes. II. The excavations of 1933—1936. Princeton 1938, 148—165. l. *G. Downey* szerint az antiochiai ásatások során olyan kőtöredékek is előbukkantak, amelyeken feltehetően a daphnéi olimpiai játékokkal összefüggő feliratok szerepelnek, ezek vizsgálatára azonban ezúttal nem térünk ki.

[90] Mal.: i. m. 248, 5—249, 22. Vö. *F. K. Ginzel :* i. m. II. 59—61. l. és III. 43—45. l. Szíriában a Seleukida-időszámítást használták, amelyet a Seleukos Nikátór szíriai és Ptolemaios Lagós egyiptomi királyok i. e. 312-ben Gazánál Démétrios Poliorkétés felett aratott győzelme emlékére vezettek be. Az aera kiindulópontja i. e. 312 ősze, pontosabban október elseje. A Seleukida-időszámítás egyik változata az antiochiai időszámítás, amely Róma alapításának 705. októberében (a pharsalosi csata évének elején) kezdődött, használata pénzeiken gyakori. *A. Freund :* i. m. 11. l. Malalas általában ugyancsak a városi időszámítást használja eseményeinek megjelölésében, így például az olimpiai játékok rendezési jogának Claudius alatti adásvételi tervét az antiochiai időszámítás 92. esztendejére teszi. *Ny. A. Maskin :* Az ókori Róma története. Bp. 1951. 360. l.

lyes külsőségek között kerültek sorra, mint az Olympiában volt szokásban.

Az antiochiaiak az olimpiai játékok újjászervezéséért Commodusnak városuk közepén ércszobrot emeltek. Ezzel kívánták meghálálni a császár kedvező intézkedését, amellyel a nagyhírű pánhellén ünnepségek megrendezési jogát számukra biztosította.[91]

A játékokat pedig — Malalas szerint — Commodus uralkodása alatt tartották meg első alkalommal a Seleukida — (pontosabban az antiochiai-) időszámítás 260. esztendejében, ami a keresztény időszámítás 213. évének felel meg.[92] E szerint tehát az olimpiai játékok felújítása Antiochiában ténylegesen Commodus alatt következett ugyan be, rendszeres megtartásukra azonban csak Caracalla császár uralkodása idején került sor.[93]

Malalas azt is leírja krónikájában, hogy Commodus idején Artabanios, aki a syriarchés tisztét töltötte be,[94] az olimpiai ünnepségek befejezését jelentő megkoszorúzások alkalmával Daphnében i. sz. 181-ben nagy tömegű gabonajegyet dobott a nép közé.[95] Ebből az adatból pedig arra következtethetünk, hogy az Antiochia melletti szent ligetben már Commodus uralkodása alatt is tartottak olimpiai jellegű játékokat.[96]

A. Schenk Graf von Stauffenberg azt állítja, hogy a játékok megrendezésének idejét Commodus uralkodásának időszakára kell tenni, mert Septimius Severus (i. sz. 193—211) miért hozott volna az olimpiai játékokkal összefüggő sujtó intézkedést Antiochiával szemben, ha ott nem rendeztek volna már korábban is olimpiai versenyeket?[97] Az történt ugyanis, hogy az antiochiaiak a Severus-dinasztia első császárának Pescennius Niger császárral (i. sz. 193) a hatalomért folytatott küzdelmében Niger (volt szíriai legátus) mellé álltak. Amikor aztán Niger felett i. sz. 194-ben Septimius Severus kerekedett felül, azzal büntette az antiochiaiakat, hogy az olimpiai játékok befejező ünnepségeit Niger vereségének színhelyén, Kilikiában kellett megtartaniuk.[98] Ezzel szemben C. O. Müller nem sokkal Commodus halála utáni időre helyezi az antiochiai olimpiai játékok első megrendezésének időpontját. Ezt abból következteti, hogy az előkészületekhez szükséges épület, a Plethrion nem Commodus, hanem Didius Julianus költségén épült fel.[99]

Az antiochiai olimpiai játékokat i. sz. 213-tól kezdve azonban már rendszeresen (tehát négyévenként) tartották meg. Ezt bizonyítja Malalasnak az az adata, hogy a játékok betiltásának időpontjáig (i. sz. 521-ig) 77 alitarchést választottak.[100] Eusebios pedig 247 olimpiai bajnokról tesz említést krónikájában.

[91] Mal.: i. m. 286, 4—5.

[92] A 260. antiochiai év megjelölés a keresztény időszámítás 212 októberétől 213 októberéig terjedő időszakot jelenti. Minthogy az antiochiaiak Commodus óta a játékokat július—augusztus hónapokban tartották, az olimpiai versenyek négyévenkénti megrendezési ideje 213-ra esik.

[93] Vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 417. l.

[94] Mal.: i. m. 285, 17—19.

[95] Mal.: i. m. 289, 13—290, 2. Vö. Chron. Pasch. 490, 8—16.

[96] Vö. *V. Schultze :* i. m. 165. l.

[97] *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 422. l.

[98] Vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 421. l. A történész arról is beszámol, hogy a tarsusiak — amint egy híres érem bizonyítja — a határban győzelmi ünnepet ültek Septimius Severus tiszteletére, amelyet severusi olimpiának neveztek.

[99] *C. O. Müller :* i. m. II. 11.

[100] $77 \times 4 = 308$; $521 - 308 = 213$.

jában,[101] ami szintén arra enged következtetni, hogy az antiochiai olimpiai játékok rendszeres megtartásának időpontjául az i. sz. 213. esztendőt kell tekintenünk. A 248. olimpiai játékokat tehát Daphné ligetében rendezték, ez azt jelenti, hogy az Olympiában rendezett olimpiai játékok és azok Daphnében történő folytatása között lényegében nincs megszakítás.

A daphnéi olimpiai játékok versenyszámairól ugyancsak Malalas krónikájából értesülünk. Futás és fegyveres futás, pankration és ökölvívás, szerszámozatlan lovakon való versenylovaglás, zeneszámok és drámai előadások szerepeltek a négyévenkénti találkozók műsorán.[102]

Az olimpiai játékokra összesereglett minden vidék és város előkelő ifjúsága. Itt a részvétel már nem volt olyan szigorú feltételekhez kötve, mint Olympiában, ahol csak a szabad görögök vehettek részt a játékokon.[103] Némelykor többen, máskor kevesebben indultak a küzdelmekben, amint azt az időjárás megengedte, ugyanis a versenyzők általában hajóval tették meg az utat Antiochiába.[104] A résztvevő fiatalok tehetősek voltak. Módosságukhoz mért rabszolgasereggel érkeztek a játékok színhelyére,[105] ahol nők is küzdhettek egyes versenyszámokban, de csak egymás között, ágyékkötőben. Mindenesetre a nők is igen kemény küzdelmet vívtak az elsőségért, akár futásban, akár énekszámban mérték össze tudásukat.[106]

A daphnéi versenyek az Olympiában tartott versenyekhez hasonlóan zajlottak le. Hangos zene kísérte az ünnepség lefolyását.[107]

Az olimpiai játékok rendezőségének élén az agónothetés (a versenyelnök) állott, a versenyszabályok betartására pedig a különféle tisztségviselők ügyeltek.

Az agónothetés tisztét I. Leo császár uralkodásáig (i. sz. 457—474) legtöbbször a syriarchés (a keleti provincia császárkultuszának feje) töltötte be, ami arra enged következtetni, hogy a főleg vallási tisztség össze volt kötve a nagy keleti tartomány »syriarchatus«-ának főpapi állásával.[108]

Az ünnepi játékok versenybírói tisztségét — mint Olympiában — itt is az alitarchés viselte, aki Zeust személyesítette meg. Az alitarchésnek mindenki olyan tiszteletadással adózott, mint magának Zeusnak. Az alitarchés az olimpiai játékok tartama alatt a szabad ég alatt puszta földön aludt. Ruházatáról is beszámol Malalas: Afranius, az első alitarchés ruházatát aranyozott stóla

[101] Eusebios: Chronica I. *(Schoene)* 194, 28—29: *ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπὶ τὴν σμζ', καθ' ἣν Ῥωμαίων ἐβασίλευσεν Ἀντωνῖνος υἱὸς Σεβήρου.*

[102] Mal.: i. m. 288, 4—18.

[103] Vö. Hérodotos V. 22. «Mert midőn Alexandros is jelentkezett a versenyre, s e végett Olympiába jött, a versenyző görögök ki akarták őt zárni, hangsúlyozva, hogy csak görögöknek van megengedve a verseny, barbároknak nem. Akkor Alexandros kimutatta, hogy ő argosi eredetű, görög voltát elismerték, a versenyfutásban a nyertessel egyidőben érte el a célt.» Vö. *H. Dauderstadius :* De ludis Olympicis. Lipsiae 1761, XII.

[104] Mal.: i. m. 289, 6—7.

[105] Mal.: i. m. 287, 23—288, 1.

[106] Mal.: i. m. 288, 8—13. Vö. *C. O. Müller :* i. m. II. 11.

[107] Protagorides: Peri Daphnikón agónón. Fragm. hist. graec. 4, 484.

[108] Vö. Patrologia Gr. *(P. Migne)* 49, 370.; 55, 216. Johannes Chrysostomos, Antiochia nagyhírű szónoka is említést tesz a játékok versenyelnökeiről, hogy hogyan osztották ki a díjakat az olimpiai versenyeken. *J. A. Sawhill :* The Use of Athletic Metaphores in the Biblical Homilies of St. John Chrysostom. Princeton 1928, 113—116. l. Johannes Chrysostomos azonban soha sem használja a syriarchés vagy alitarchés címet.

díszítette. Koszorúját gyöngyök és más drágakövek ékesítették. Kezében ébenfa pálcát tartott, lábain pedig fehér szandált viselt.[109] Az alitarchés tisztség magas méltóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Diocletianus császár Egyiptomból azért utazott Antiochiába, hogy ott az olimpiai játékokon az alitarchés tisztét viselje. Malalas szerint ez alkalommal így nyilatkozott: *ἀπεθέμην τὴν βασιλείαν καὶ ἐφόρεσα σχῆμα τοῦ ἀθανάτου Διός.*[110]

A grammateus Apollónt személyesítette meg. Fehér stólát hordott, fejét arany borostyánleveleket utánzó koszorú díszítette. Az első »versenyjegyző« Pompeianus, római senatori családból származó quaestor volt. Feladata feltehetően elsősorban a játékok adminisztrációjának ellátása lehetett. Az amphithalés személyében pedig Hermés istent tisztelték. Ez a tisztségviselő ugyancsak fehér stólát viselt, a fején hordott borostyánkoszorú közepén Zeus arany képmása díszelgett.[111] Az amphithalés személyére olyan ifjút jelöltek ki, akinek anyja és apja még élt. Az olimpiákon ilyen ifjú vágott le 16 ágat a koszorúkhoz.[112] Malalas szerint ezt a tisztet Daphnéban Casius Illustris viselte első alkalommal.[113]

A versenyeket itt is a megkoszorúzás követte, az ünnepségek pedig lakomával végződtek. A játékokat és szórakozásokat annyira kedvelő antiochiaiak együtt örvendeztek a boldog győztesekkel. A megkoszorúzás a stadion Zeus szentélyében ment végbe. Malalas azt írja, hogy Diocletianus császár azért alapította a stadiont, hogy a játékok utáni koszorúzási ünnepségeket Daphnéban tarthassák meg. A következő sorokban azonban már a stadion belsejében épített Zeus-szentélyről számol be a krónikaíró. Minthogy a stadion korábbi eredetű, Diocletianus a Zeus-szentélyt emelte azzal a céllal, hogy az olimpiai győzteseknek ne kelljen megkoszorúzásra az Argyros folyóhoz kocsikázniuk.[114] Itt nyilvánvalóan a korábbi szégyenteljes kilikiai megkoszorúzásra emlékezik Malalas. Az i. sz. III. századtól kezdve tehát az ünnepségek legszebb szertartását is minden kétséget kizáróan már Daphnéban tartották meg. A koszorúnak való ágakat az amphitalés aranykéssel vágta le, mint az Olympiában volt szokásban.[115]

A győztes ifjak az olimpiai versenyek után a papi rendbe vétettek fel, leányok pedig papnőkké váltak. A győzelem még anyagi haszonnal is járt, hiszen ha valaki a megkoszorúzottak közül telektulajdonos volt, élete végéig adómentességet élvezett. A kézművesekhez tartozó győztesek pedig mindenféle szolgáltatás alól mentességet kaptak jutalmul.[116]

A boldog győztesek ünneplésének második része a vidám ünnepi lakoma volt. A meghívottak listáját a versenyek elnöke állította össze, ezen a listán egy ideig csak férfiak — közöttük Antiochia tekintélyes polgárai is — szerepeltek. Asszonyokat, leányokat és fiatal gyermekeket nem hívtak meg a szertartásszámba menő ünnepségekre.[117]

[109] Mal.: i. m. 286, 12—287, 3. Vö. *A. Schenk Graf von Stauffenberg :* i. m. 432. l.
[110] Mal.: i. m. 310, 22—311, 1.
[111] Mal.: i. m. 287, 8—12. Vö. *G. R. Sievers :* Das Leben des Libanius. Berlin 1868, 54. l.
[112] Vö. *C. O. Müller :* i. m. II. 11.
[113] Mal.: i. m. 287, 13—18.
[114] Mal.: i. m. 307, 2—14.
[115] Vö. *Mező F. :* i. m. 179—180. l.
[116] Mal.: i. m. 288, 18—289, 3.
[117] Liban.: i. m. LIII. 3.

Az ősi szokások idők folyamán változtak. A résztvevőket meg is ajándékozták, amiről Libanios, — aki maga is részt vett ilyen lakomán — úgy emlékezik meg, hogy ha vannak is, akik haragudtak a változtatásokért, többen lelkesen fogadták az ajándékozás szokását.[118]

A fiatal gyermekeknek a lakomákon való részvételéről már némi elkeseredéssel ír, ugyanis a fiatalok megjelenését erkölcstelennek tartja.[119] Majd kifejti Libanios, hogy mennyivel helyesebb volna, ha csak felnőttek vennének részt ezeken az ünnepségeken.[120]

A versenyek és az azokat követő lakomák után széjjelszéledtek az olimpiai játékok résztvevői, és hazatértek, hogy otthon mindenki előtt köztiszteletben, megbecsülésben éljenek.[121]

A bajnokok olyan összegyűjtött jegyzéke, mint az Olympiában megtartott játékokról nem maradt ránk. Csupán egyetlen koszorús bajnok nevével találkozunk Malalas krónikai feljegyzésében, amikor leírja, hogy Anastasius császár uralkodása idején (i. sz. 491—518) a pártokra szakadt antiochiaiak egy többszörösen koszorúzott győztes Kalliopas vezetésével a daphnéi olimpiai játékok idején (ez szerintünk i. sz. 517-re tehető) betörtek a zsinagógába, kirabolták azt, és Szt. Leontios mártir templomává változtatták.[122]

Libanios — aki i. sz. 314-ben született — több agónothetés nevét megőrizte számunkra. Tizennégy esztendős volt akkor, amikor idősebb nagybátyja, Panolbios rendezte az i. sz. 329. évi olimpiai játékokat. A következő (i. sz. 333. évi) olimpiai versenyek rendezője pedig Argyrios volt, aki jó barátságban élt Libanios apjával. Az i. sz. 337-ben pedig fiatalabb nagybátyja, Phasganios lett e népszerű versenyek elnöke.[123]

Az is kitűnik Libanios írásaiból, hogy az olimpiai játékok rendezésének terhe néha több személy között oszlott meg.[124] Az i. sz. 357. évi olimpiai játékok alkalmával az agónothetés tisztségét két személy: Antiochos és Létóios viselte. Antiochos i. sz. 355-ben követségbe ment a császárhoz, hogy pénzsegélyt kérjen tőle az olimpiai játékok rendezési költségeihez.[125] Libanios egy levelet is küldött általa Palladiusnak, a nagyhírű római gazdasági írónak, és ebből a levélből minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy Antiochos a játékok elnöke volt. A császár a következő évben adott is pénzt az antiochiaiaknak az olimpiai játékok költségeire.[126]

Az i. sz. 361-ben rendezett olimpiai játékok versenyelnökének személyére Libanios 356/57 telén és 360-ban kelt leveleiben találunk utalást. Azt írja, hogy unokatestvére (akinek nevét azonban nem említi meg) úgy tervezi a játékokat és a játékokkal összefüggő szertartásokat, hogy vadállatokról és az azokkal küzdő emberekről kíván gondoskodni.[127] O. Seeck a levelekből arra következ-

[118] Liban.: i. m. LIII. 16.
[119] Liban.: i. m. LIII. 18.
[120] Liban.: i. m. LIII. 25.
[121] Mal.: i. m. 288, 18—289, 3.
[122] Mal.: i. m. 395, 20—396, 12. Vö. *V. Schultze :* i. m. 363—364. l.; Bull. de la Soc. Nat. des Antiquaires de France 1903. 200. l.
[123] Liban.: i. m. LIII. 4., I. 5, 13. X. 10, 11.
[124] Vö. *G. Downey :* i. m. 428. l.
[125] Vö. *G. Downey :* i. m. 430—431. l.
[126] Liban.: Epist. 439. *(Foerster).*
[127] Liban.: Epist. 544—545, 586—588, 598—599, 602, 217—219.

tet, hogy Libanios unokatestvére, Obodianus nevű fiával együtt rendezte ezt az olimpiát.[128]

Az i. sz. 365. évi olimpiai játékok alkalmával Celsus már két segítőtársat vett maga mellé Candidus és Alexandros személyében, akik ugyancsak mint agónothetések vettek részt a játékok rendezésében. A játékok most már három személy között történő megosztására bizonyára a költségek tetemes emelkedése miatt került sor. A versenyrendezők így sem bírták a magas költségeket, és i. sz. 364-ben ismét a császárhoz fordultak segítségért: a támogatás ezúttal sem maradt el.[129]

A három agónothetés közül Celsus »syriarchés«-ként viselte a játékok legfőbb tisztségét. Libanios arról is megemlékezik, hogy Celsus ezt a tisztséget át tudta ruházni kiskorú fiára, akiért felelősséget vállalt.[130] Candidus személyére az a levél a bizonyíték, amelyben Libanios kéri egyik barátját, hogy küldje el azokat az atlétákat, akiknek részvételét Candidusnak megígérte.[131] Alexandros pedig antiochiai polgár volt, aki Pamphyliában élt, és konstantinápolyi senatori címet is kapott. Libanios levelezéséből az is kitűnik, hogy Alexandros az olimpiai játékok rendezését át akarta ruházni fiára.[132]

Libanios jó barátja volt Celsusnak és a játékok rendezésében is segítségére sietett. Több barátjának írt levelet, hogy biztosítsa az atléták (hivatásos?) részvételét az olimpiai játékokon. A vadállatok megszerzésében is közbenjárt.[133] Az állatviadalokra úgy látszik ebben az esztendőben került első ízben sor.[134] Celsus nyilván a látogatottságot kívánta emelni azzal, hogy az olimpiai játékok alkalmával ilyen bemutatókat rendezett.[135] Az olimpiai játékok, különösképpen az állatviadalok magas költségeit a császár anyagi támogatása nélkül már alig lehetett volna fedezni.

Az i. sz. 381. évi olimpiai játékokra csak utalást találunk Libanios önéletrajzában,[136] részletes adatokat azonban nem tartalmaz a ránkmaradt írás. Libanios erről az olimpiáról egy önálló művet is írt, ez azonban — sajnos — elveszett.[137]

Az i. sz. 385-ös olimpiai játékok megtartását az a jelentés bizonyítja, amelyet Proculushoz, a »Comes Orientis«-hez intéztek. Libaniosnak ezekről a játékokról írt beszéde ugyancsak elveszett.[138]

Az i. sz. 389. évi olimpiai játékokkal összefüggően Libanios megállapítja, hogy azokat akkor tartották, amikor Eustathios — mint «Consularis Syriae» — volt hivatalban.[139] Két levele pedig arról tesz tanúbizonyságot, hogy ez alka-

[128] *O. Seeck :* Die Briefe des Libanius. Leipzig 1906, 76. és 197. l.
[129] Liban.: Epist. 1399, 1148.
[130] Liban.: Epist. 1459, 1400, 1399. Vö. *P. Migne :* i. m. LIV. 658.
[131] Liban.: Epist. 1181.
[132] Liban.: Epist. 1167, 1189, 1509.
[133] Liban.: Epist. 1147, 1179—1180, 1182—1183, 1509.
[134] Liban.: Orat. XI. 218—219.; Epist. 1399—1400, 1448, 1509, 1522. Vö. *G. R. Sievers :* i. m. 245. l.
[135] Vö. *E. Kuhn :* Die städtische und bürgerliche Verfassung des römischen Reichs. Leipzig 1864—65. I. 54. l.
[136] Liban.: i. m. I. 184.
[137] Vö. *G. Downey :* i. m. 437. l.
[138] Vö. *G. Downey :* i. m. 437—438. l.
[139] Liban.: i. m. LIV. 20. Vö. *G. Downey :* i. m. 439. l.

lommal Létóios (aki unokaöccse volt a 357. évi versenyek elnökének) átengedte a játékok rendezését fiának.[140]

I. sz. 409-ben kelt az a császári ediktum, amellyel Honorius 600 solidust biztosított az antiochiai duumvirek választásához, akiknek pedig közvetve feladatkörükbe tartozott az Antiochiában rendszeresen megtartott játékok ünnepélyesebbé tétele.[141]

A daphnéi olimpiai játékok további megtartását biztosította az az alapítvány, amellyel Antiochus Chuzon (aki i. sz. 430—431-ben Kelet «praefectus praetorio»-ja volt) az olimpiai játékok egyre növekvő anyagi nehézségein kívánt enyhíteni.[142]

Az i. sz. V. században a keresztény egyház hatalmas társadalmi erővé fejlődött, de a régi vallások hívei is áldoztak még isteneiknek. A pogányság és a kereszténység utolsó küzdelmének idején[143] I. Leó császár az alitarchés és a syriarchés tisztségét a «Comes Orientis»-re, illetve a «Consularis Syriae»-re ruházta. Megbízta őket, hogy hivatali személyzetükkel együtt rendezzék meg a játékokat, a játékok céljaira biztosított pénzbeli támogatást pedig célszerűen használják fel.[144] A császári rendelkezés folytán a játékok jellegének olyan változása következett be, amely az adott történelmi és politikai viszonyok között érthető. A pogány vallásos játékok helyébe az állam által támogatott «hivatalos játékok»-nak kellett lépniük, amely játékok nem sértették a keresztény nézeteket, ugyanakkor biztosították a régi szertartások végzését is.

Figyelemre méltó adatot örökített meg Palladios, aki i. sz. 410 körül Hérakleia-nak nevezi a daphnéi játékokat.[145] Ez a megnevezés is arra mutat, hogy a daphnéi játékokat a korabeli írók ugyancsak az Olympiában rendezett játékok folytatásaként tisztelték.

VI

Az antiochiaiak az olimpiai játékokat — a görögországi Pisa lakosaival kötött szerződés alapján — 90 alkalommal rendezhették meg. Claudius után egészen Caracalláig tizenháromszor találkozott a fiatalság az antiochiai játékokon, ugyanis az alitarchések számának a krónika szerinti meghatározása i. sz. 213-tól kezdve 77 olimpia rendszeres és folyamatos megtartását igazolja.[146] Ez az adat egyúttal a játékok befejezésének időpontjára is utal. Malalas történeti művének Justinus császár uralkodásáról szóló részében meg is találjuk az erre vonatkozó forráshelyet: *Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς ἐκώλυσε τὸν ἀγῶνα τῶν Ὀλυμπίων πρὸς τὸ μὴ ἐπιτελεῖσθαι ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀπὸ ἰνδικτιῶνος ιδ'*.[147]

A megszüntető rendelkezést az olimpiai játékok rendezési jogának adásvételéhez hasonlóan a császár adta ki. Ez az ediktum is igazolja mind a szerződő felek között létrejött egyesség hatályát, mind pedig az olimpiai játékoknak Antiochiában való megtartását.

[140] Liban.: Epist. 736, 937.
[141] Cod. Theod. XII. 1, 99. (IV. könyv 499. l.)
[142] Mal.: i. m. 362, 18—21.
[143] *Ny. A. Maskin :* i. m. 441—442. l.
[144] Cod. Just. I. 36, 1. Vö. *W. Ensslin :* i. m. 10—12. l.
[145] Vö. Dialogus de vita S. Joannis Chrysostomi. Cambridge 1928. 96. l.
[146] Mal.: i. m. 417, 7—8.
[147] Mal.: i. m. 417, 5—6.

Miért hozott volna Justinus tiltó rendelkezést, ha a játékok már Theodosius császár idején megszűntek volna? Miért kellett volna az olimpiai játékoknak Antiochiában való megtartására tiltó rendelkezést hozni, ha azokat nem ott rendezték?

W. Ensslin azt állítja, hogy Justinus császárt vallási meggondolások vezették akkor, amikor az olymposi Zeusra emlékeztető elnevezésű játékokat megszüntette. Véleményünk szerint a császár inkább a szerződés lejártát kívánta az antiochiaiak tudomására hozni, hogy az olimpiai játékokat nem rendezhetik többé a nagy keleti tartományban. Ezt támasztja alá az a tény, hogy I. Leó császárnak a játékok megrendezését «hivatali» személyekre és szervekre átruházó rendelkezése még a Codex Justinianusba is felvétetett, ami pedig azt bizonyítja, hogy még 534-ben is rendeztek «az állam által támogatott» játékokat, amelyeket azonban már nem tekinthetünk olimpiai játékoknak.[148]

Az olimpiai bajnokoknak a sporttörténészek által összeállított névsora sem nyújt biztos támpontot arra, hogy i. sz. 213 és 393 között Olympiában is folytatódtak a nagyhírű játékok. Sőt, ha a fentebb vázolt körülmények mellett figyelembe vesszük még azt, hogy i. sz. 277 és 369 között az olympiai játékokról egyáltalán semmiféle adat nem maradt ránk, arra a következtetésre jutunk, hogy a császári korban talán már meg sem rendezték a Peloponnésoson a játékokat. De sorra tartottak az akkori világ szinte minden részében alkalmi olimpiákat — Krause szerint 23-at, Daremberg — Saglio — Pottier szerint pedig 34-et[149] — közülük azonban egyik sem tekinthető olimpiai játéknak, ugyanúgy ahogyan ma sem sorolják az olimpiai játékok közé a sakkolimpiászt, vagy a távolkeleti olimpiai játékokat. A görögországi Pisa és a szíriai Antiochia lakosai között megkötött szerződés alapján léptek — annak lejártáig — a daphnéi játékok minden tekintetben az olympiai játékok örökébe, minden egyéb ilyen néven rendezett versenyt, esetleg még az Olympiában megrendezett találkozókat is legfeljebb alkalmi olimpiáknak kell tekintenünk.

Justinus császár tiltó rendelkezése folytán az olimpiai játékok rendezési joga tehát visszaszállt az azt aranyakért átengedő pisaiakra. A találkozókat azonban már csak azért sem tudták megtartani, mert egy esztendő múlva, i. sz. 522-ben szörnyű földrengés pusztította Olympia vidékét, az Alpheios meg a Kladeos folyó is kiáradt. Az ezt követő 551. évi földrengés egész városokat változtatott romhalmazzá, a földrengéseket követő árvizek pedig vastag földrétegeket hordtak a romok fölé.[150]

VII

Ez a tanulmány a daphnéi olimpiai játékok előkészületben levő történeti feldolgozásának vázlata. Ha nem adhattunk is benne a versenyek vagy az ünnepségek valamennyi kérdésére kielégítő feleletet, ahhoz azonban alapul szolgálhat, hogy hozzáfogjunk az érintett olimpiai időszak társadalmi, politikai és gazdasági vonatkozásainak új értékeléséhez.

[148] Vö. *W. Ensslin :* i. m. 10—12. l.

[149] Vö. *J. H. Krause :* i. m. 202—235. l.; *Ch. Daremberg—E. Saglio—E. Pottier :* i. m. 194—196. l.

[150] Vö. *A. Bötticher :* i. m. 84. l.; *Mezey Sándor :* Pausanias Olympiája az ásatások világában. Temesvár 1907, 5. l.; *Mező F. :* i. m. 251. l.

A daphnéi olimpiai korszak alapos feldolgozása hosszabb időt igényel, hiszen az eddig felkutatott adatokat is szétszórt anyagból és az írók szövege közé rejtett egy-egy mondatból kellett összegyűjteni. Nem juthattunk hozzá még a princetoni egyetem által végzett ásatásoknak az olimpiai játékokkal is összefüggő feltárásaihoz sem.

A már felkutatott anyagon túl is bizonyára akadnak a korabeli pogány és keresztény írók munkáiban olyan további adatok, a keleti országok múzeumaiban és levéltáraiban pedig olyan tárgyi emlékek, amelyek hozzásegítenek e tanulságos korszak sporttörténeti, de művelődéstörténeti szempontból sem érdektelen históriájának felkutatásához.

VÁCZY PÉTER

EUGIPPIANA

A VITA S. SEVERINI BEOSZTÁSA ÉS FORRÁSAI

A népvándorlás korának éppen nem nagyszámú írói közt Eugippiust előkelő hely illeti meg. Főműve, a Vita S. Severini, bár az V—VI. század fordulójáról való egyszerű legenda csupán, mégis jelentős mű, mind az irodalomtörténet, mind a köztörténet szempontjából. Az egymást követő fejezetek úgy adják elő Szeverin élettörténetét — tetteit, csodáit —, hogy alakja körül szinte feltámad a pusztulásra ítélt római határprovincia, *Noricum ripense*, élete. Önkéntelenül is eszünkbe jutnak a korszak másik nagy krónikaírójának, Tours-i Gergelynek realisztikus galliai történetei, hiszen Eugippius oly frissen, annyi közvetlenséggel és oly nagy megjelenítő erővel tudja elbeszélni mindazt, amit mint tanítvány élt át mestere oldalán.[1]

Nem messze a mai Bécstől abban a kolostorban élt, amelyet maga Szeverin alapított szerzetes-tanítványai számára. Mesterét személyesen ismerte, gyakran látta és hallotta, sőt maga is részt vett — nem egyszer — ügyek intézésében. Volt azonban olyan történet is, amit a nélkül foglalt művébe, hogy annak szemtanúja lett volna. Maga mondja: idősebb szerzetestársai elbeszéléseiből is merített.[2] De idegen művekből jóformán semmit sem vett át. Az első fejezet élén álló mondat Prosper Tiro krónikájából a lényegen már nem változtat: a Vita anyagát vagy közvetlenül , vagy közvetve az élet maga szolgáltatta.[3]

[1] A *Vita S. Seuerini* eredeti latin szövegét többször kiadták. *E. Sauppe* kiadás. a Monumenta Germaniae Historica c. sorozatban (Auct. Ant. 1, 2 1877) már elavulta A kéziratvariánsok közül *P. Knöll* (Corpus script. eccl. lat. IX 2, 1886) az észak-itáliai, nevezetesen a Bobbio-i eredetű csoportot vette alapul (jelzése: MNTV), míg *Th. Mommsen* a dél-itáliai, éspedig kifejezetten Monte-Cassino-i vonatkozású csoportot (CGL) részesítette előnyben (Scriptores rerum Germ. 1898). Ez utóbbit követik az újabb szövegközlések, így az *Editiones Heidelbergenses* 10, 1948; *R. Noll*, Das Leben des hl. Severin, német fordítással, Linz 1947; *P. Becker*, Münster 1955 (2. kiad.); *Klemens Kramert* és *Ernst Karl Winter*, St. Severin I. Klosterneuburg 1958 48—142. A vita a kéziratvariánsok értékéről máig sincs lezárva. Például *P. v. Winterfeld*, Die Handschriften des Eugippius und der rhytmische Satzschluss (Rheinisches Museum, NF. LVIII 1903 363—370) több esetben Knöll olvasatainak adott igazat Mommsen-nel szemben a *cursus* megfigyelése alapján. Ezért ajánlatos mindkét kiadást használni. A kéziratvariánsokról ld. *P. Knöll* (Sitzungsberichte der phil.-hist. Kl. der Akad. Wien XCV 1880 445—498; *Th. Mommsen* (Hermes XXXII 1897 454—468, XXXIII 1898 160—167; Gesammelte Schriften VII 521—535) tanulmányát. A Szeverin-legendát a Knöll-kiadás szerint idézzük, de mindig tekintetbe vesszük a kéziratvariánsok és a Mommsen-féle kiadás eltéréseit.

[2] Epist. ad Pascasius 2 *hac ego protinus oblatione compulsus commemoratorium nonnullis refertum indiciis ex notissima nobis et cotidiana maiorum relatione composui.* Kolostori feljegyzések: Vita S. Sev. c. 37.

[3] Vita S. Seuerini c. 1, 1 *Tempore, quo Attila, rex Hunnorum, defunctus est, utraque Pannonia ceteraque confinia Danuuii rebus turbabantur ambiguis ac primum inter*

A kész művet publikálás céljából Róma egyik szentéletű diakónusának, bizonyos Pascasiusnak küldte el. Hozzá írja a mű bevezetését, mely egyszerre levél és ajánlás. Itt maga utal személyes tapasztalataira. «Valahányszor szóba jött boldog Szeverin hazája, éltében erről mindig csak azt hallottam, amit már előbb közöltem.»[4] Ezt megelőzően Eugippius mentegeti magát, amiért oly keveset tud Szeverin származásáról. De megvallja, hogy amikor maguk közt voltak, egyháziak és világiak, idegenek és honbeliek egyaránt, sokat beszélgettek erről a nélkül, hogy meg merték volna kérdezni magától a szenttől, mígnem egyszer egy bizonyos Primenius nevű előkelő presbyter, aki Orestes patricius meggyilkolása (476. aug. 28) után menekült hozzá, a jövevény bátorságával vetette fel a kérdést: «Vajon melyik provinciából jött az a fény, amelyet isten e területnek ajándékozni kegyes volt?» Szeverin azonban kitérő választ adott.[5] Büdinger a múlt században egy kis tanulmányt írt Eugippiusról, s ebben a legenda *retuli* szava alapján kétségbe vonta azt, hogy Eugippius saját fülével hallotta a történetet.[6] Azonban a *retuli* jelentése sokkal általánosabb, mint ahogy azt Büdinger vélte; a legenda több helyén oly adatokra is vonatkozik , amelyek a szerzőtől magától származnak. A történetből inkább az olvasható ki, hogy Eugippius a közölt beszélgetés idejében már Szeverin környezetéhez tartozott.[7]

A legendát Pascasius állítólagos válaszlevele zárja be, és ebben szintúgy szó esik a szerző személyes tapasztalatáról, amelyet mint tanítvány szerzett a mester életében.[8] Meggyőződésünk szerint azok a szavak, amelyekkel Eugippius megemlékezik Szeverin utolsó óráiról, csakis úgy értelmezhetők, hogy ő is ott állt a szerzetesek közt a haldokló ágyánál. «Elhunyt az Úrban január nyolcadikán a zsoltár e szakaszánál, amelyet utána mondani alig volt erőnk.»[9] Majd amikor kiásták Szeverin tetemét, hogy Itáliába magukkal vigyék:

filios eius de optinendo regno magna sunt exorta certamina, qui morbo dominationis inflati materiam sui sceleris aestimarunt patris interitum. Így az MNTV jelzésű kéziratokban, míg a kéziratok CGL csoportja és más Cassino-i kéziratok szerint az *ac primum — interitum* terjedő rész hiányzik. Prosper krónikájában a 453. évnél ezt találjuk: *magna primum inter filios ipsius certam na de optinendo regno exorta sunt.* Mommsen a betoldást idegen kéz durva interpolatiojának fogja fel (Hermes 32 457), ami — véleményem szerint — nem indokolt. Feltehető, hogy a szerző utóbb Rómában hozzájutott a krónikához és az utólagos beszúrást maga végezte el.

[4] Epistola ad Pascasium 10: *haec igitur sola quae retuli, quotiens de beati Seuerini patria sermo ortus est etiam ipso superstite semper audiui.*

[5] Epistola ad Pascasium 7—8. Vö. uo. 10 *haec igitur sola quae retuli...*

[6] *Max Büdinger*, Eugippius. Eine Untersuchung, Wien 1878 (Sitzungsberichte der phil.-hist. Kl. der Akad. Wien XCI) 799. *Winterfeld* (Rhein. Mus. 1903 366) is így ír: «zugegen gewesen ist er schwerlich bei der Abfertigung des Primenius durch den Heiligen.»

[7] A *retuli* használata a legendában: ep. ad Pascasium 2 a szerző szembeállítja saját értesüléseit az idősebb testvérek közléseivel. A 42. fejezetben az *ut retuli* arra utal, hogy Szeverin lakóhelye Favianae közelében volt. Ezt az adatot nem kellett mástól hallania (c. 42, 1). Ezzel szemben c. 16, 6 *ego tamen haec quae retuli Marci subdiaconi et Materni ianitoris relatione cognoui.*

[8] Ep. Pascasii diaconi 3 *facilius uirtutes magistrorum a discipulis exponuntur, quae suggeruntur crebrius conuersatione docentium.*

[9] C. 43, 9 *sexto itaque iduum ianuariarum die in hoc uersiculo nostris uix respondentibus quieuit in domino.* A CGL kéziratokban és a Mommsen-féle kiadásban *nostris* helyett *nobis.* A fordítás e szerint. *E. K. Winter*, St. Severin, II, 1959, 19, 26 s a köv. l. erre alapított fejtegetései túlzottak.

«Szent Szeverin óhajára emlékezve a mi tiszteletre méltó presbyterünk, aki abban az időben Lucillus volt, . . . megnyittatta a sírhelyet.»[10]

Tehát a legendában különbséget kell tennünk egyrészt személyesen átélt, másrészt mástól kölcsönzött életrajzi adatok közt. Az előadás módjából talán megállapítható az is, hogy melyik rész kitől ered. Valószínű, hogy az író másképp beszéli el személyes élményét, s megint másképp azt, amit idegentől kölcsönzött.[11] E meggondolások alapján fejezetről fejezetre haladva megvizsgáltuk, hogy melyek azok a történetek, amelyeknek már előadásmódja elárulja az író személyes jelenlétét. Ez alapon megkerestük azt a helységet, ahol először találkozhatott Szeverinnel. Ily módon aztán rátaláltunk Eugippius szülővárosára is.

Kutatásunkat két szerencsés körülmény könnyítette meg: az egyik a Vita S. Severini történeteinek pontos időbeli sorrendje, a másik a topográfiai leírások különbözősége.

Ugyanis az egyes történetek nem szeszélyesen, terv és rend nélkül sorakoznak egymás után, hanem ellenkezőleg szigorú időrendhez alkalmazkodnak.[12] Ahogy a legendát olvassuk, egyúttal azt is láthatjuk, hogyan romlottak meg szinte évről évre a provincia lakosságának életkörülményei, kezdve attól a zavaros időszaktól, ami Attila halálát követte mindaddig, amíg el nem rendelték a provincia hivatalos kiürítését. Így aztán a sok-sok apró történet, amelyekből a mű áll, egyetlen nagy történésbe folyik össze. Tulajdonképp már nem is Szeverinről van szó, e történetek hőséről, hanem egy nagy birodalom haldoklásáról, arról a küzdelemről, vagy talán inkább vergődésről, amelybe a provinciák népe került a népvándorlás áradatában.

Másrészt a fejezetek úgy követik egymást, hogy a betartott időrend megadja Szeverin itinerariumát is. A legendát olvasva, szinte magunk előtt látjuk Szeverint, amint egyik városból a másikba siet, hogy segítsen a bajokon. Vándorútját akár a térképen is felrajzolhatjuk, egyúttal megismerjük azokat a közeli és távoli területeket is, amelyekkel küldöncök révén tartott fenn kapcsolatot. Egyes helyek és tájak leírása feltűnően részletes, másoké viszont elnagyoltnak, általánosnak látszik.[13] A szerző nyilván személyesen járt

[10] C. 44, 5 *cuius praecepti non immemor uenerabilis noster presbyter tunc Lucillus... sepulturae locum imperat aperiri.*

[11] Ezt a legendát bezáró ún. Pascasius-féle válaszlevél így fejezi ki: *siquidem aliter audita narramus, aliter experta depromimus* (ep. Pasc. 3).

[12] A legendaanyag időrendi tagolását már mások is észrevették, így *R. Noll*, Eugippius 33; *F. Kaphahn*, Zwischen Antike und Mittelalter, München—Wien 1944, 102. Néhány példa az időrend betartására: Az 5. fej. szerint a rugiak királya Flaccitheus, a későbbi fejezetek (31, 3, 42, 2) már csak mint halottról emlékeznek meg róla. Ennek megfelelően a 8. fej. fiát, Feletheus-t, másképp Fewa-t, nevezi meg királyként. Ugyanebben a fejezetben ennek fia, Fredericus még gyermek, a 44. fejezetben már tetterős ifjú. Paulinus a 21. fejezetben mint presbyter búcsúzik el Szeverintől, a 25. fejezetben már mint püspök intézkedik. Másképp — helytelenül — vélekedik e kérdésről *E. K. Winter*, St. Severin I, 150)

[13] Ez már *Büdinger*-nek (Eugippius 797) is feltűnt. A legendában előforduló helységek fekvéséről gyors tájékozást nyújt *Gertrud Pascher*, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha (Der römische Limes in Österreich XIX) 1949; *Rudolf Noll*, Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Inn und Enns (uo. XXI) 1958; *Artur Betz*, Aus Österreichs römischer Vergangenheit, Wien 1956. Mindegyikhez térképmelléklet. Az általános felfogástól eltérően *E. K. Winter* (St. Severin) új helységazonosításai nem mondhatók szerencséseknek. Számára

azokon a helyeken, amelyekről bő földrajzi ismeretekkel rendelkezett. E topográfiailag kiemelt helyek összeállítása legyen első feladatunk.

A SZEVERIN-LEGENDA TOPOGRÁFIAI ADATAI

Noha Szeverin a legenda szerint több helyen is megfordult, hogy segítsen a provincia lakóin a barbár támadások idején, mindössze két városról és azok környékéről ad bő leírást: az egyik Favianae, a másik Batava és vidéke.[14]

Favianae topográfiai kiemelése indokolt. E kis Duna-parti város közvetlen közelében épült Szeverin legrégibb és egyben legnagyobb kolostora. Ez volt — mondhatni — székhelye is. A hajdani római város helyét a mai Krems várossal szemben a Duna tulsó partján a jelenlegi Mautern területén kell keresnünk. *Castrum*-a jelentős, itt állomásozott Diocletianus császár óta a *legio I Noricorum* részlege, valamint a dunai hajóraj egyik egysége.[15] A legenda azt a folyócskát is megnevezi, amelyik a várfalaktól két mérföldnyire folyt. Tiguntia a neve és általában Fladnitz-cal szokás azonosítani.[16] A kolostorhoz templom, ún. *basilica* csatlakozott. A Szeverin-féle kolostortípus jellegzetessége a *coenobium* párosítása remetéskedéssel. Még a kolostor alapítása előtt Szeverin kis cellát rendezett be magának *ad Vineas* nevű helyen ájtatoskodás céljából. A név alapján feltehetjük, hogy a város határában szőlőkertek feküdtek. De Szeverin azután sem szakított a remetéskedés szokásával, hogy elkészült a főkolostor. A helybeliek által *Burgum*-nak hívott helyen, alighanem egy elhagyott római őrtoronyban *(burgus)*, a várostól mindössze egy mérföldnyire állt az a remetelak, ahová időnként visszahúzódott, hogy «elkerülje az emberek szokásos látogatását és hogy szüntelen imák közepette teljesen istennek szentelhesse magát.»[17]

A másik körzet, ahonnan Eugippius részletes helyrajzi ismeretekkel rendelkezett, Batava és környéke. E terület legtávolabbi pontja nyugatra Quintana *municipium*, neve fennmaradt a mai Künzing-ben. Kiesett Noricum területéből, s már a szomszéd provinciához, Raetia secunda-hoz tartozott. Úgy-

Favianae a Bécs melletti Heiligenstadt, Quintana Eferding—Aschach—Marinianium, a legenda Ioviacum és Iuvavum városa ugyanaz a város, Cucullae nem más, mint Cetium (Mautern) stb.

[14] A Szeverin-legenda a helyneveket késő latin alakban jegyezte fel. Tanulmányunk a római császárkorban általában használatos formában közli a neveket, de a jegyzetben a legenda szövegében előforduló változatot is megadja.

[15] A legendában a név *Fauianis*, s mint *ciuitas*, *ciuitatula*, vagy *oppidum* szerepel (Capitula, 3. fej.; c. 3; 31; 42 stb.). *Th. Mommsen* (CIL III p. 687) még a mai Celing melletti Mauer-rel azonosította, ma általában a mai Mautern-ben feltárt római *castrum*-mal és polgárvárossal hozzák kapcsolatba. Erre ld. *G. Pascher*, Röm. Siedlungen 85; *A. Schober*, Die Römerzeit in Österreich, Wien (1953), 2. kiad. 47; *R. Noll*, Eugippius 155—56; *A. Betz*, Röm. Vergangenheit, térkép.

[16] Vita S. Seuerini c. 4, 4 *Ticuntia*, Mommsen-nél *Tiguntia*. *E. Krahe* (Beiträge z. Namenforsch. 3, 1951, LII, 228) szerint alapja az idg. **Digantia* 'Dammbach' és azonos lenne a mai Fladnitz-cal. Fladnitz neve szláv közvetítést mutat: *Eberhard Kranzmayer*, Doppelnamen in Kärtner Fluss-system (Festschrift f. Rud. Egger III, Klagenfurt) 1954 184; *Ernst Schwarz*, Das germanische Kontinuitätsproblem in Niederösterreich (Festschrift f. Th. Mayer I, Konstanz 1954) 32 **Blatnica* 'Sumpfbach'.

[17] Vita S. Seuerini c. 9, 3 *basilica, quam in monasterio construxerat*. Remetelak: c. 4, 6 és 7. Szeverintől függtek azok a kisebb kolostorok is, amelyekről a legenda (c. 19, 1; 22, 1 és 4) Batava és Boiodurum városokkal kapcsolatban beszél, de amilyenek másutt is lehettek.

szintén a Duna partján feküdt. A 15. fejezetben Eugippius meglepő tájékozottsággal írja le a város fekvését: «Quintanis-nak hívnak egy várost Második Raetia-ban a Duna partján. A *Buzinca* nevű folyócska, amely a várost másik oldal felől közelíti meg, mindannyiszor vízzel önti el a síkon álló vár egyes részeit, valahányszor áradások következtében a Duna felduzzad. A helység lakói fatemplomot építettek a falakon kívül . . .» Következik ennek a fatemplomnak szakszerű szerkezeti leírása. A fatemplom padozatát a folyócska ugyancsak vízzel szokta elárasztani.[18]

Raetia határa kelet felé az Inn *(Aenus)* volt. Az Inn bal partján, vagyis még Raetia földjén emelkedett a római *Castra Batava*, a mai Passau, amelynek neve maga is római emlék. A Vita 19. fejezete így kezdődik: «Batavis-nak neveznek egy várost két folyó, az Inn és a Duna közt. Boldog Szeverin e helyen is szokása szerint néhány szerzetest befogadó kis cellatelepet alapított, tette pedig ezt azért, mert a polgárok meghívására gyakran járt a városban, főleg a folyvást megismétlődő alamann betörések miatt . . .» A következő fejezet újra Batava-ról szól: Amíg a római uralom fennállott — Eugippius számára a birodalom már csak volt —, a várak katonasága zsold fejében ellátta a határ védelmét. Azonban a zsoldfizetés szokása megszűnt, mire felbomlottak a katonai egységek, s ezzel a limes védelem nélkül maradt. Batava-ban kivételesen találunk még sorkatonaságot. A zsoldra azonban hiába vártak. Néhányan közülük felkerekedtek, hogy társaik számára elhozzák a zsoldot Itáliából. De útközben megtámadtak és megölték őket a barbárok. Tetemüket az Inn folyóba dobták, tehát az Inn völgyében vezetett útjuk. Eugippius különben is tisztában van az Inn folyó közlekedési jelentőségével. Noricumot elsősorban Raetia táplálja gabonával, melyet a Vita 3. fejezete szerint az Inn folyón szállítottak.[19]

Egy másik történet a legendában arról emlékezik meg, hogy Batava polgárai felkérték Szeverint, eszközöljön ki számukra kereskedelmi engedélyt a rugiak királyától. Azonban kérésüket Szeverin kereken visszautasította, mondván: «Mi szükség árukkal ellátni oly helységeket, ahol a jövőben kereskedő úgysem jelenhet meg?» Röviddel e jelenet után egy maroknyi barbár csapat tört a városra, mialatt a lakosság aratással volt éppen elfoglalva, s felkoncolta az őrségnek hagyott negyven férfit. Halálát lelte az a presbyter is a keresztelőkápolnában, aki előbb oly tiszteletlenül beszélt Szeverinnel. Eugippius ismeri Batava távolságát Favianae-tól, Szeverin székhelyétől, mely szerinte száz mérföldnél több.[20]

[18] A legendában *Quintanis* mint *municipium, castellum, oppidum* (c. 15; 16; 27, 1). A cod. Vind. 1064 a latin név fölé írt *chunizen* bejegyzésével helyesen azonosítja a bajorországi Künzing-gel. A *Businca* Noll szerint ma *Kalte Bach* (Eugippius 168).

[19] Vita S. Seuerini így írja a nevet: *Batauis*. A cod. Vind. 1064 *Patauis* és a sor fölé írt magyarázat: *Baschowa*. Másképp *castra Batava* a római időkben. A legendában mindig *oppidum*, lakói *oppidani*. Vö. még a legenda c. 22 és 27. Vö. *R. Noll*, Eugippius 171.

[20] Vita S. Seuerini c. 22, 2—3. A fejezet első szakasza az Inn túlsó, Noricum-i oldalán fekvő kis hely *(locus)*, Boiodurum (a legendában *Boiotro)* városka Szeverin-kolostoráról szól, a második és a harmadik szakasz azonban Batava polgárairól. Eugippius ugyanis Boiotro-t Batava-hoz számítja, ami kitűnik a kezdő sorból: *Basilicae extra muros oppidi Batauini in loco nomine Boiotro trans Henum* (Mommsen-nél *Aenum) fluuium constitutae, ubi cellulam paucis monachis ipse construxerat*... Épp ezért joggal folytathatja a második bekezdésben így: *interea beatum uirum ciues oppidi memorati suppliciter adierunt, ut pergens ad Febanum, Rugorum principem, mercandi eis licentiam postularet*. A mondott *oppidum* azonban nem Boiotro, amelyet csak *locus*-nak nevez,

Az Inn jobbpartján is volt település, a kelta eredetű Boiodurum, melynek nevét Eugippius Boiotro alakban jegyezte fel. Ez a mai Innstadt. A 22. fejezet megemlíti bazilikáját. Mint láttuk, Szeverin e helyen kisebbfajta szerzetesközösséget szervezett. Három tagjáról szól a 36. fejezet.[21]

Végül ehhez a passaui körzethez kell számítanunk Ioviacum-ot is, noha nevével együtt elenyészett. Maradványait a Schlögen mellett feltárt római telepben vélik felismerni. A limes védelmi övezetének összeomlása előtt a *legio II Italica* állomáshelye a dunai flottillával együtt. A legendaíró jólértesültségére vall, hogy közli Ioviacum távolságát Batava-tól. Szerinte ez 20 mérföld, ami 30 km-nek felel meg.[22]

Mindezek az adatok — mérföldtávolságok, patakok nevei, épületek leírása stb. — arra mutatnak, hogy a legendaíró Eugippius jól ismerte Favianae-t, Batava-t és környéküket. E két körzet *Noricum ripense* keleti és nyugati szélső pontja, sőt — mint említettük — az utóbbi már átnyúlt Raetia területére is. Ne csodálkozzunk azon, hogy Eugippius otthonosan mozog Favianae-ban, mert ha nem is volt szülőhazája, mint Szeverin-tanítvány éveken át élt a főkolostorban az alapító halála előtt, sőt azután is, egészen a kiköltözésig. Valószínű tehát, hogy szülőhazáját a passaui körzetben kell keresnünk. Itt lakott, valamelyik városban, amikor Szeverin találkozott vele és felvette kíséretébe.

ITINERARIUM S. SEVERINI

Miként már jeleztük, Eugippius elbeszéléseit időrendbe szedte. Éppen ezért Szeverin útját városról városra követhetjük.

Hol találkozott az író először könyvének a hősével? Nyilván ott, ahonnan oly történetet mond el, amely már magán viseli a személyes élmény bélyegét. Ha előző topográfiai megfigyeléseink helyesek, úgy ez a hely vagy Passau volt vagy valamelyik helység a körzetében.

Mielőtt Szeverin véglegesen megtelepedett volna Favianae-ban, a legenda szerint már fellépett másik két helyen. *Pannonia superior* és *Noricum ripense* érintkezési vonalán, a mai Bécs melletti Klosterneuburgban, az akkori Astura-ban tűnt fel először, de nem volt sikere.[23] A városkát elhagyta, még

hanem Batava, melynek polgárairól valóban feltételezhető a távoli kereskedelem. Ennek megfelelően Szeverin Batava-ban szállt hajóra és, «a száznál több mérföld» távolságot is Batava-tól, nem pedig Boiotro-tól kell számítanunk. Ilyen értelemben kell módosítanunk *R. Noll*, Eugippius 174 szavait. A Szeverin-hagyomány továbbéléséről ld. *H. Hörmann*, St. Severin zu Passau, Passau 1935.

[21] Ld. az előző jegyzetet. *Castrum* és vámhely. A *canabae*-t és a polgárvárost még nem találták meg. Ld. *R. Noll*, Römische Siedlungen 28.

[22] Vita S. Seuerini c. 24 *Iobiaco*, Mommsen-nál *Ioviaco* mint *oppidum*. Mérföldtávolság: c. 24, 1. A római *castrum* és a polgári telep földrajzi meghatározása nehézségekbe ütközik, valószínűleg Schlögen. Erről és az ásatásokról ld. *R. Noll*, Römische Siedlungen 38—39, 43—44, 98—99.

[23] Volt idő, amikor *Astura* — Eugippiusnál *Asturis* — *Pannonia superior*-hoz tartozott (*A. Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Budapest 1936. Dissertationes Pannonicae, ser. I. fasc. 5. 23), de az V. század második felében, Szeverin *Noricum*-i működése idején, *Noricum ripense* legkeletibb őrhelye. Ez kitűnik a legenda szövegezéséből: ep. ad Pascasium 10 Szeverin *ad Norici Ripensis oppida, Pannoniae superiori uicina* érkezik Keletről, tehát az első város, Astura is *Noricum*-i volt; c. 1, 1 *Seuerinus de partibus orientis adueniens in uicina Norici Ripensis et Pannoniorum paruo, quod Asturis dicitur, oppido morabatur*. Astura mint határváros; ep. ad Eugippium 2

mielőtt a barbárok feldúlták volna. Így került a mai Tulln-ba, a római Comagenae-be.[24] De meg kell jegyeznünk: sem itt, sem előbb, Astura-ban még nem remetéskedik, hanem amolyan egyszerű, szentéletű ember, aki — miként a legenda írja — «életét az evangélium és az apostolok tanítása szerint rendezte be.»[25] Előre megjósolja a veszélyt, a pusztulást, s a közelgő bajok elhárítása végett imára, böjtölésre és jócselekedetekre buzdít.

Híre növekszik. Comagenae-ből már «hívják» Favianae-ba (Mautern) s itt — mint láttuk — megállapodik: hajdani őrtoronyból remetelakot készít magának, majd bazilikával bővült kolostort alapít.[26]

Amikor újra vándorúton találjuk, Salzburg környékén irtja a pogányság maradványait és megküzd a sáskajárással. Működési helye egy ősi illyr-kelta istenség, a *Genius cucullatus* megszentelt földje, Cucullae vára, melynek fekvése a név alapján könnyen azonosítható a mai Kuchl-el. Kérdésünk szempontjából lényeges az a körülmény, hogy a legendaíró saját bevallása szerint a várhoz kapcsolódó két elbeszélését egy bizonyos Marcianus szerzetestársától hallotta, aki később, Eugippius pásztorkodását megelőzően, a Nápoly melletti Szeverin-kolostor élére került. Marcianus Cucullae-ből származott. Talán éppen Szeverin látogatása alkalmával csatlakozott kíséretéhez, vagy ami sokkal valószínűbb, az ő hívására jött Szeverin ebbe a jelentéktelen helységbe, amelyet az ellenség támadása sem fenyegetett, hogy szembe szálljon a pogányság utolsó híveivel.[27]

Innen a közeli nagyobb városba, Juvavum-ba, azaz Salzburgba ment át Szeverin, bizonyára Marcianus kíséretében. A legenda elmondja, hogy a város kolostorának egyik cellájában lakott, és hogy a kolostorhoz épült bazilikában csodát művelt. Ezt a történetet is alighanem Marcianustól hallotta Eugippius.[28]

dum beati Seuerini finitimas Pannoniorum prouincias incolentis uitam moresque uerius explicasti (Mommsen-nél ugyanígy). Ezt úgy kell értenünk, hogy Pannónia szomszédságában tartózkodott, más szóval Pannónián kívül, annak határövezetében. Maga a város nevét a spanyol Asturia után egy római csapategységtől kapta. *R. Noll*, Eugippius 154 és *G. Pascher*, Römische Siedlungen 63 szerint azonos a mai Klosterneuburggal, ezzel szemben *Polaschek* legutóbb is (Unsere Heimat, Neue Folge 21, 1950, 167) kitart Zeiselmauer mellett, míg Klosterneuburg-ot a római *Cannabiaca*-val hozza kapcsolatba.

[24] Vita S. Seuerini c. 1, 3—5; c. 2. *Comagenis* a legendában. A cod. Vind. 1064 a *comagenis* fölé magyarázatként *chumberhc* nevet írt. Ez nem más, mint a Karolingkorban emlegetett *Cumeoberg* Tulln mellett. (Annales regni Franc. 89. l.: *iuxta Comagenos civitatem in monte Cumeoberg.)* Nevében a vulgaris latin **Cômaeo* él tovább, ez pedig a római *Comagenum*-ból fejlődött. Nevét egy északszíriai csapattesttől örökölte, mely itt állomásozott. A római időben hadikikötő és átkelőhely. Vö. *E. Schwarz :* Festschrift f. Th. Mayer I 24—25; *Schober*, Römerzeit 48.

[25] C. 1, 1 *ubi uiuens iuxta euangelicam apostolicamque doctrinam, omnipietate et castitate praeditus, in confessione catholicae fidei uenerabile propositum sanctis operibus adimplebat.*

[26] Vita S. Seuerini c. 3 és 4.

[27] Vita Seuerini c. 11 és 12. *Cucullis castellum* a legendában. A helységre nézve ld. *R. Noll*, Eugippius 164—65. *Marcianus monachus :* Vita S. Seuerini c. 37, *presbyter* uo. c. 46, 1. Az illyr-kelta istenségre ld. *R. Egger*, Wiener praehist. Zeitschr. XIX, 1932, 311 s a köv. l., valamint Jahreshefte des Österr. archäolog. Institutes XXXVII, 1948, 90 s a köv. l.; *H. Bulle*, uo. XXXV, 1943, 138 s a köv. l.

[28] Vita S. Seuerini c. 13 és 14. Névalak *Iuuao*, a cod. Vind. 1064 a név fölé magyarázatot ad: *salciburc* vagyis Salzburg. A leírás *basilica*-t is említ, vagyis kolostortemplomot. A c. 13, 1 ugyan *iuxta oppidum, quod Iuuao appellatur* beszél, de a későlatinban a *iuxta in* helyett is állhat. Vö. *R. Noll*, Eugippius 166.

A Salzach folyón lehajózva Szeverin a Duna menti Quintana-ba érkezett. Látogatása e helyen két csodához fűződik: megfékezte a fatemplomot elöntő vizet, és a várkápolnában életre keltette Silvinust. Eugippiusnak ismernie kellett a fatemplomot, látnia kellett a helységet, hisz annyi jellemző részlettel, helybeli megfigyeléssel adja vissza a két történetet. A vízi csodánál jelen is lehetett. Tanút nem nevez meg, holott a városban történt másik csodának hitelét azzal támasztja alá, hogy hivatkozik a várkápolna aldiakonusára és a kapusra, akiktől a csodálatos eseményt hallotta. De ha feltevésünk szerint Eugippius a városban tartózkodott Szeverin látogatásakor, vajon miért csak a vízi csodáról tudott, s miért kellett csak évek múlva értesülnie a másik csodáról? De ennek megvan a magyarázata. Ugyanis Szeverin, az életrekeltést megelőzően, megvárta, amíg teljesen kiürült a kápolna. Ezután is meghagyta a kapusnak, hogy kutassa át a helységet, nehogy valaki elrejtőzzön. A kapus valóban talált is egy kíváncsi apácát, a csarnok egyik sötét sarkában. Csak egy presbyter, egy diakonus és két kapus volt jelen, amikor Szeverin a már felravataloztatott Silvinust életre keltette. Miután a csoda megtörtént, a jelenlevőknek eskü alatt kellett megfogadniuk, hogy amit láttak, senkinek sem fogják elmondani. A tanúk közül a presbyter és a diakonus a sírba vitték a titkot, ellenben Marcus *subdiaconus* és Maternus *ianitor* túlélték Szeverint, s ezzel feloldozva érezték magukat a titoktartás alól. Tőlük tudta meg Eugippius Szeverin másik csodatettét Quintana-ban.[29]

A Quintana-i eset jellemző az író Eugippiusra. A feltámasztás csodáját, bár jóval később, csak Szeverin halála után jegyezte fel, mégis előre hozta a legendában, ahová földrajzi és időbeli összefüggés szerint valóban tartozik. Nyilván, ugyanez a szempont vezette őt ott is, ahol egyes fejezetek kiesni látszanak az itinerariumból. Ugyanis Szeverin útközben is kapcsolatot tartott fenn távoli vidékekkel: küldöncök jöttek és mentek. Az ily módon adódó események más helyen játszódtak le, mint ahol Szeverin éppen tartózkodott. Azonban Eugippius számára Szeverin tartózkodási helye volt az irányadó, és az egyes történeteket eszerint csoportosította.

Ebből a meggondolásból helyezte a 17. és 18. fejezetet szorosan a Quintana-beli történetek után, viszont a Batava-beliek elé. A 17. fejezet azokról a ruhaajándékokról tudósít, amelyeket a távolabbi és jobban védett *Noricum mediterraneum* gyűjtött össze Szeverin felkérésére a szűkölködők számára. Szeverin megkérdezte a csomagátadókat, hogy vajon a fővárosnak, Tiburnianak (másképp Teurnia, ma St. Peter im Holz, a Dráva menti Spittal közelében) küldeményét magukkal hozták-e? Nemleges választ kapva tőlük, kijelentette, hogy e késedelem miatt az összegyűjtött ruhaneműek a barbárok kezébe fognak jutni.[30] A 18. fejezet sem tartalmaz Quintana-beli vonatkozást. Lauriacum (Lorch) polgárai Szeverin többszöri intelmei ellenére sem szolgáltatták be a szegények javára szedett terméstizedet. Csak ígérgették, hogy majd küldik, az aratás után. De isten büntetése nem maradt el — állapítja meg a legendaíró. Kártevő rozsda hullt az érett kalászokra.[31] E két történet elmondásának

[29] Vita S. Seuerini c. 15 és 16.

[30] *Schober*, Römerzeit 72—74; *R. Egger*, Teurnia. Die römischen und frühchristlichen Altertümer Oberkärntens, Klagenfurt 1955 (4. kiad.) és Teurnia címszó a *Pauly—Wissowa*, Real-Encycl. V A, 1934, coll. 1138—1140. Eugippius szövegében a későlatin *Tigurniae* (Mommsen kiad. *Tiburniae)*.

[31] Eugippius-nál *oppidum Lauriaco*, a cod. Vind. 1064 jegyzete: *Lorach*. Vö. *R. Noll*, Röm. Siedlungen 46 s a köv. l.

helye a legendaszövegben csak abból magyarázható, ha feltesszük, hogy Szeverin Quintana-ban tartózkodott, amikor várta a befutó küldeményeket. Eugippius azért mondja el e történeteket a Quintana-beliek után, mert a küldöncök Quintana-ba futottak be. Valószínűleg tulajdon szemével látta a nagy sürgés-forgást, sőt talán maga is részt vett a segélyek szétosztásában.

A következő város, ahová Szeverin eljutott, Passau, akkori nevén Batava.[32] Minden jel szerint Eugippius nem várta meg a Quintana-beliek elköltözését Passauba,[33] hanem ide Szeverin társaságában érkezett. Mindenesetre könyvének Batava-ról és a túlsó parti Boiotro-ról szóló leírása — mint láttuk — kitűnik a helyrajz pontosságával. A 19. fejezet tartalmáról még elképzelhető, hogy Eugippius mástól, történetesen Lucillus presbytertől, későbbi apátjától vette át, aki Szeverin megbízásából kiváltotta a foglyokat az alamannoktól. De már a 20., 21. és 22. fejezet szinte feltételezi Eugippius jelenlétét Passauban, illetőleg Boiotro-ban (Innstadt). Az itt előadott történetek arról is beszámolnak, hogy Szeverin napokat töltött e városokban. Ilyenkor az általa alapított szerzetesházakban szállhatott meg, ugyanígy az őt kísérő Eugippius is.[34]

Nyár és szárazság volt, amikor Szeverin meglátogatta Quintana-t. Ide várta az aratásból esedékes tizedeket is. A Lorch-iak azt üzenték, hogy gabonájuk már aranysárga. Nyár volt még akkor is, midőn hajóra szállt Batavaban, hogy visszatérjen régi kolostorába, Favianae-ba. Eugippius most is vele tartott. Ennek a hajóútnak emléke a 22. fejezet mérföldadata, a Batava—Favianae út távolsága. Közvetlenül azután, hogy Szeverin és kísérete elhajózott, egy maroknyi barbár csapat aratás közben lepte meg a passauiakat.

Eddigi fejtegetéseink helyességét a 23-tól 26-ig terjedő fejezetek mindenben igazolják. A 25. és a 26. fejezet kétségtelenné teszi, hogy Eugippius ebben az időben már Favianae-ban időzött mestere mellett. Ugyanis csak egy jelenlevő írhatta ezeket a sorokat: «Aztán jött valaki Noricum-ból, név szerint Maximus, aki Isten szolgáját (értsd Szeverint) gyakran meg szokta látogatni, és ilyen alkalmakkor a szerzett barátság alapján a szent férfiú kolostorában töltött néhány napot.»[35] «Ezután egy leprás érkezett Milánó körzetéből, kit Szeverin szent híre indított erre az útra.»[36] Szeverin Favianaeban is megérzi azt a veszélyt, mely a Passautól húsz kilométerre fekvő Iovia-cum-ot fenyegeti. Előbb egy kántor viszi üzenetét, hogy mindannyian tüstént hagyják el a helységet. Majd, amikor parancsát *(imperata)* semmibe veszik, újra üzen egy Quintana-beli emberrel. Nem volt-e ez a Quintana-beli éppen a mi Eugippius-unk, aki csak írói szerénykedésből hallgatta el a nevét? Amint

[32] Ld. a 19. sz. jegyz.

[33] Vita S. Seuerini c. 27, 1.

[34] Vita S. Seuerini c. 20, 2 *quadam ergo die, dum in sua cellula sanctus Seuerinus legeret, subito clauso codice cum magno coepit lacrimare suspirio, astantes iubens a fluuium properanter excurrere...* A kérdéses folyó a Passau-nál a Dunába ömlő Inn, tehát Szeverin a történet idején e városban lakott. A 21. fejezetben szereplő Paulinus presbyter története a Passauról szóló két fejezet közé ékelődik. Ezért ugyancsak Passauban kellett felkeresnie Szeverint és innen ment aztán Salzburgon át a római úton Teurnia-ba, másképp Tiburnia-ba, Noricum akkori fővárosába *(quae est metropolis Norici)*. Szeverin jelenléte Batava-ban különben a 22. fejezetből is kitűnik: *ut etiam locus iste uiolandus sit* — mondja Szeverin (22, 3).

[35] Vita S. Seuerini c. 25 *Deinde quidam de Norico, Maximus nomine...* Ugyanez a *Maximus Noricensis* szerepel a 29. fejezetben is.

[36] Vita S. Seuerini c. 26 *Post haec leprosus quidam Mediolanensis territorii...*

bebizonyosodott, ekkor már Szeverin mellett Favianae-ban tartózkodott. Vele jött Passauból, még városa, Quintana kiürítése előtt.[37]

Ioviacum feladása a Duna-parti római városok romlásának a kezdetét jelenti. A 27. fejezet már azt adja hírül, hogy Quintana *oppidum* lakóit teljesen kimerítette az alamannok szüntelen zaklatása, s ezért titokban átköltöztek Batava-ba, de az ellenség nyomon követte őket oda is. Amikor Szeverin minderről értesült, nem nézte tétlenül honfitársai pusztulását. Búcsút mondva remetelakjának, Batava-ba sietett. Itt lelket öntött a csüggedőkbe, akik már csak a puszta várfalak védelmében bíztak. Fegyverbe szólította az egész lakosságot, és Izrael népének hősi küzdelmét idézve, a győzelem biztos reményével harcba küldte a sereget, amely tehát már javarészt milíciából állott. A barbárokat annyira meglepte a római polgárság hirtelen fellobbant harci kedve, hogy fejvesztetten haza kotródtak a városfalak alól. Az olcsó győzelem mámorában sokan örökösnek hitték a békét, de Szeverin számára nem lehetett kétséges, hogy Batava-t, sőt a többi partmenti várost nem lehet sokáig így védelmezni. A provincia elveszett, noha a barbárok még nem vették birtokukba, s megelégedtek a kisebb-nagyobb portyázásokkal. De mégis elveszett a kormányzat tehetetlensége miatt. Szeverin nyers őszinteséggel tárta fel a helyzetet polgártársai előtt. Voltak, akik végsőkig ragaszkodtak a honi röghöz, mások — nagy lelki tusa után — követték őt Lauriacum-ba. A mai Lorchban végzett régészeti ásatások tisztázták e város későrómai történetét, s igazolták Eugippius szavait. A lakosság a polgárvárosból még az V. század folyamán áttelepült a — nyilván megürült — katonatáborba, amelynek eredetileg is beépítetlen terein sietve összetákolt szükséglakásokat emelt a menekültek befogadására. Ugyanebből az időből való egy kis korakeresztény templom is.[38]

A legenda 28—31. fejezetei alapján bizonyosra kell vennünk, hogy Szeverin a menekülteknél maradt Lauriacum-ban, azaz Lorchban. Itt gyűltek össze a Felső-Duna menti városokból mindazok, akik hívó szavára hallgatva, elhagyták városukat. A legenda szövegéből arra kell következtetnünk, hogy tanácsát nem valamennyien fogadták meg, s ezért továbbra is számolnunk kell római lakossággal az ún. «kiűrített helységekben».[39] De a barbárok már Lorchot sem kímélték. Így aztán rövid idő múlva szükségesnek látszott a menekültek elhelyezése azokban a városokban, amelyek adófizetés fejében

[37] Vita S. Seuerini c. 24 a szövegben *Iobiaco* (Mommsen-nél *Ioviaco)*. Ld. 22. jegyz.

[38] *Schober*, Römerzeit 62—64, 46—47. Az 1951-ben folytatott ásatások eredményeit ld. *R. Noll*, Röm. Siedlungen 46 s a köv. l. «Nach dem Ende der Römerherrschaft Weiterbesiedlung des Platzes durch Feststellung germanischer Hütten im gesamten Bereich der Zivilstadt erwiesen.» (47). A város neve Eugippius-nál a későlatin *Lauriaco* helyett *Lauriacum oppidum*.

[39] Vita S. Seuerini c. 28 *Igitur post excidium oppidorum in superiore parte Danuuii omnem populum in Lauriacum oppidum transmigrantem, qui sancti Seuerini monitis paruerat...* Eugippius azt a látszatot kívánja kelteni, mintha a Felső-Duna városainak egész lakossága elköltözött volna. De a figyelmes olvasó számára nem lehet kétséges, hogy a szöveg helyesen így fordítandó: «mindazok Lauriacum városába költöztek, akik szent Szeverin intéseire hallgattak...» Erről a kérdésről bővebben később. Szeverin jelenléte Lorch-ban: c. 28, 2 *praeterea quadam die uir cunctos pauperes in una basilica statuit congregari, oleum prout poscebat ratio largiturus*. A két Lorch-i tartalmú fejezet közé beszúrt 29. fejezet Maximus és társai télii utazásáról csak úgy magyarázható, ha feltesszük, hogy Maximus Lorch-ban kereste fel Szeverint. A 30. fejezet elmondja, miképpen hárítja el Szeverin ébersége a barbárok támadását. Tehát Szeverin a leírt esemény idején bent tartózkodott Lorch városában.

élvezték a rugiak királyának a védelmét. «Így hát» — halljuk Eugippius szavát — «a rómaiak, akiket Szent Szeverin védelmébe vett, kivonultak Lorchból és szétoszlottak a számukra kijelölt városokba, ahol aztán egyetértésben éltek a rugiakkal. Ő maga azonban régi kolostorában, Favianae-ban töltötte napjait, s nem szűnt meg inteni a népet . . .»[40] Favianae-ban lakott közvetlenül halála előtt is. Ezt a városkát annak idején Ferderuch birtokolta testvérének, a rugiak királyának ajándékából. Amikor egy alkalommal Ferderuch meglátogatta Szeverint, ez isten büntetését helyezte kilátásba, ha halála után hozzá mer nyúlni mindahhoz, ami szent védelme alatt áll. Ez, persze, nem tartotta vissza Ferderuch-ot a rablástól.[41] A történet kellőképp igazolja feltevésünket, hogy ti. Szeverin halála előtt Favianae-ban lakott. A legenda ebből az időből közölt más történetei ugyancsak erre utalnak, így például Szeverin utazása a közeli Comagenae-be (Tulln).[42]

Kivételt képez mégis egy fejezet, a 36. Ebben az időben — olvassuk itt — Passau testvérvárosában, Boiotro-ban (a név régi alakja Boiodurum) kolostorának három szerzetesét megrögzött kevélységük miatt Szeverin átadta «az ördögnek». Úgy látszik, többen elítélték a büntetésnek ezt a módját és Szeverint szemrehányással illették. Ez olvasható ki a legenda következő szavaiból: «Távol legyen, hogy valaki kegyetlennek vagy károsnak ítélje ily emberek kiszolgáltatását a sátánnak . . .» Az eljárás igazolásául a legenda, eltérően teológiamentes tartalmától, érveket sorol fel, részben a bibliából, részben Szent Ambrus milánói püspök (megh. 397) életrajzából, amelyet titkára, Paulinus diaconus állított össze,[43] nemkülönben aquitanai Sulpicius Severus (megh. 420) dialógusaiból.[44] Ezzel záródik ez a rész: «Ennek az eseménynek következtében még inkább megnőtt a félelem és a hódolat a szent férfiú iránt, egyúttal megerősödött a fegyelem a többi (testvér) lelkében.»

[40] Vita S. Seuerini c. 31, 1 *Feletheus, Rugorum rex, qui et Feba, audiens cunctorum reliquias oppidorum, quae barbaricos euaserant gladios, Lauriacum se per dei famulum contulisse, assumpto ueniebat exercitu, cogitans repente detentos abducere et in oppidis sibi tributariis atque uicinis... collocare.* A legendaíró szentje érdemeit kívánja növelni azzal, hogy úgy állítja be, mintha tanácsára minden város megmaradt polgársága Lauriacum-ban gyűlt volna össze. Holott nyilvánvaló, hogy a lakosságnak csak töredéke követte őt oda. A történet befejező mondatát is úgy fogalmazta meg, hogy az igazságnak és a panegyricus követelményének egyaránt eleget tehessen: így is, úgy is lehet értelmezni. Tehát a kétértelműség — retorikus célból — szándékolt. A szöveg így szól (31, 6): *Igitur Romani, quos in sua sanctus Seuerinus fide susceperat, de Lauriaco discedentes pacificis dispositionibus in oppidis ordinati beniuola cum Rugis societate uixerunt. Ipse uero Fauianis degens in antiquo suo monasterio...* Higyje az olvasó, hogy Szeverin a provincia egész népét, a rómaiakat általában véve, védelmébe fogadta és a rugiaknak adózó városokban elhelyezte. Pedig csak azokról a rómaiakról volt szó, akik Lorch-ba menekültek, és onnan a Lorch-iak egy részével együtt tovább vándoroltak.

[41] Vita S. Seuerini c. 42. A rugiak királyi székhelye Favianae-val szemben a Duna túlsó partján feküdt. Erre lehet következtetni a 40. fejezet alapján is, mely a királynak és feleségének látogatását beszéli el. Ez következik különben a Vita S. Seuerini c. 8, 2, valamint c. 42, 1 és 44, 1 szövegezéséből. Vö. *L. Schmidt*, Ostgermanen 120; *R. Noll*, Eugippius 37. Ld. még *H. Zeiss*, Die Donaugermanen u. ihr Verhältnis zur römischen Kultur nach der Vita Severini (Ostbayrische Grenzmarken 17, 1928).

[42] Vita S. Seuerini c. 33. A név a legenda szövegében *Comagenis*. Amikor a látogatásról értesült a rugi király egyik előkelő embere, átkelt a Dunán, és arra kérte a szentet, hogy gyógyítsa meg beteg fiát. Comagenae fekvésére ld. a 24. jegyz.

[43] *Paulinus diaconus*, Vita Ambrosii c. 43 ed Migne, Patr. Lat. XIV coll. 44—45.

[44] *Sulpicius Severus*, Dialogusok I. könyv, 20, 7—9. fejezet ed. Corpus Script. Eccl. Lat. I 173. Vö. *R. Noll*, Eugippius 182—183.

A legenda szövegéből nem derül ki, hogy a felhozott érvek tulajdonképp kitől származnak, Eugippiustól-e avagy Szeverintől? Az első benyomás az, mintha a tanítvány Eugippius mentegetni próbálná mestere tettét.[45] Azonban a legenda elé helyezett tartalomjegyzék *(capitula)* a kérdéses 36. fejezet lényegét oly módon foglalja össze, hogy nem lehet kétséges, kitől valók az idézetek. Itt ugyanis ez áll: «Három kevély szerzetesről, akiket átadott (ti. Szeverin) a sátánnak abból a célból, hogy megmentse lelküket; eljárását teljességgel igazolta két egyházatyától vett idézettel.»[46] Arról pedig nem lehet szó, hogy a *capitula*-t utólagosan idegen kéz fogalmazta meg. Hiszen a legendaíró ajánlólevele Pascasiushoz kifejezetten állítja: *praelatis capitulis* készítette a legendát, amelyet szerénykedve csupán *commemoratorium*-nak nevez.[47] Így tehát a 36. fejezet tartalmi összefoglalása is a legendaíró Eugippius műve. A szerzőség kérdése azért is lényeges, mert fényt vet Szeverin latin jellegű egyházi műveltségére.[48]

Egyúttal e történetből is jól kivehető szigorú, ellentmondást nem tűrő természete. «Parancsait» többször is idézi a legenda.[49] Ezeket úgy küldözgette a világ minden tája felé jóformán mindenkihez: püspökökhöz, fejedelmekhez, városok polgáraihoz és nem utolsósorban saját híveihez, a „testvérekhez", mintha csak — isteni megbizatásból — korlátlan ura és kormányzója lenne e területnek. Föltétlen engedelmességet követelt. Pedig nem volt könnyű őt «követni». A hosszú imák, a böjtölések, amelyek gyakran negyven napon át tartottak, a jótékonykodás — mindez nagy áldozatot, terhet jelentett. Gondoljunk annak a presbyternek esetére, aki Passauban ezt találta neki mondani: «Menj már innen, kérlek, menj sietve el, hogy távollétedben a böjtölések és az éjjeli virrasztások fáradalmait némileg kipihenhessük.» Noha nem tartozott «testvérei» közé, mégis úgy bánt vele, mint akit «az ördög szelleme szállt meg.»[50]

A Boiotro-i példa azonban még másra is figyelmeztet bennünket. A legenda nem magyarázza meg, hogy mit értsünk «kevélységen». De nem járhatunk messze az igazságtól, ha egyszerűen engedetlenségnek fordítjuk. Nyilvánvaló: a Favianae-tól jó messze fekvő Boiotro-ban a három szerzetes túl nagy önállóságot engedett meg magának. A városka ahhoz a dunai sávhoz tartozott, amelyet Szeverin már korábban «kiürített». A 36. fejezetből meglepetve értesülünk arról, hogy ebben az «elhagyott» városkában nemhogy rómaiak, hanem szerzetesek laknak, mégpedig Szeverin saját kolostorában! Valószínű tehát, hogy Szeverin Favianae-ba hívta őket, de ezek a parancsnak ellen-

[45] Vita S. Seuerini c. 36, 2 *absit, ut cuiquam hoc crudele uideatur aut noxium, quia traditi sunt huiusmodi homines «satanae in interitum carnis...»*

[46] Capitula, 36 *De tribus superbientibus monachis, quos mox tradidit satanae, ut eorum spiritus saluaretur, de qua re prolatis duorum patrum exemplis uerissimam suo loco reddidi rationem.* CGL kéziratcsoport szerint: *reddidit.*

[47] Vita S. Seuerini, ep. ad Pascasium 11 *indicia uero mirabilis uitae eius huic epistolae coniuncto praelatis capitulis commemoratorio recensita...*

[48] *W. Bulst*, Eugippius und die Legende des hl. Severin (Die Welt als Geschichte X, 1950, 23) tévesen tulajdonítja Eugippius-nak Sulpicius Severus és az Ambrosius-életrajz ismeretét. E műveket Szeverin olvasta, ami eldönti műveltségének latin — nem pedig görög (ahogy *E. K. Winter*, St. Severin, I, 181 alaptalanul feltételezi) — jellegét.

[49] Vita S. Seuerini c. 8, 6 *eius iussionibus ;* 23, 1 *sibi iubet ;* 24, 1 *mox enim perituros fore, si contemnerent imperata ;* 25, 3 *quibus iussa complentibus ;* 30, 3 *nisi imperiis fideliter oboedirent* stb.

[50] Vita S. Seuerini c. 22, 3.

szegültek, és inkább maradtak. Erre Szeverin értük ment, s más «testvérek» őrizetére bízta őket. A Boiotro-i példa mindennél világosabban bizonyítja, hogy Szeverin hiába «adta fel» a városokat a Duna felső folyamszakaszán, a római világ nem szűnt meg, sőt még azok a kolostorok sem néptelenedtek el, amelyeket sajátmaga alapított.

Büntetőhadjárata után már csak kisebb látogatásokat tett Favianae tőszomszédságában, a rugiak védelme alá tartozó területen. Mint láttuk, megfordult Comagenae-ben, a mai Tulln-ban is.[51] Különben csendes visszavonultságban élt főkolostorában, Favianae-ban 482-ben bekövetkezett haláláig.[52]

ADATOK EUGIPPIUS ÉLETRAJZÁHOZ

Topográfiai megfigyelések és a Szeverin-itinerarium alapján Eugippius életrajzát a következő adatokkal egészíthetjük ki: Eugippius Quintana-ban élt, amikor a Iuvavum-ból érkező Szeverin „testvérei" közé fogadta. Mestere magával vitte őt először Batava-ba, vagy ennek testvérvárosába, Boiodurumba, majd innen távozva tagja lett a főkolostornak Favianae-ban.

Életrajzát értékes adattal gazdagítja a Vita S. Severini ún. felső-itáliai kéziratcsoportja (MNTV); ezt követi Knöll szövegkiadása. E forráscsoport szerint *ab ineunte aetate*, vagyis gyermekkora óta élt Szeverin környezetében.[53] Helyzete hasonló lehetett egy másik Szeverin-tanítvány, Lerins-i Szent Antal élettörténetéhez, akit előkelő rokonok nyolc éves korban bíztak a szent gondjaira.[54] Eugippius sem lehetett sokkal «öregebb», amikor Szeverin-tanítvány lett. Ebből következtethetünk születési évére is: 460 körül születhetett. Más alapon, valószínűségszámítással ugyanerre az eredményre jutott *R. Noll* is többször idézett művében. De ha Eugippius még gyermek volt, midőn Quintana-ban átadták Szeverinnek, joggal hihetjük azt, hogy itt is született. Tehát megállapíthatjuk: a Vita S. Severini írója *Raetia secunda* provinciából, pontosan, Quintana (Künzing) nevű városból származott, és még zsenge korban került Szeverin hatása alá. Érdekes megemlítenünk, hogy Szeverin legbelsőbb munkatársa, majd halála után kongregációjának feje, Lucillus is Raetia-i volt. Ezt onnan tudjuk, hogy előzőleg abban a kolostorban élt, amelynek apátja akkor Valentinus volt, Raetia későbbi püspöke. Márpedig ebben az időben a püspököt az egyházmegyéből választották.[55]

[51] Vita S. Seuerini c. 33.

[52] Vita S. Seuerini c. 43. A legenda nem közli halála évét, csupán annyit mond, hogy január 8-án hunyt el. De minthogy a 44. fejezet szerint halála után hat év telt el, amikor kiásták tetemét a földből, hogy Itáliába szállítsák — halálának éve nem lehet kétséges. A Vita S. Seuerini 44, 5 szerint Odovakar, Itália barbár királya, a kiürítést a 487. évi rugi háború után, tehát 488-ban rendelte el. Így jutunk a 482. évhez. Odovakar rugi háborújához a Vita S. Seuerini 44, 4 adatán kívül Fasti Vind. priores 635. sz. 487. évnél *sub die XVII Kal. Decemb.* (ed. *Mommsen* Chron. min. I, 312); az Auctarii Havn. ordo prior 487. évnél: *XV K. Ian.* és Auct. Havn. ordo post. 487. évnél (2) (ed. uo. I, 313); Anonymi Valesiani pars posterior 48 (ed. uo. I, 315); Cassiodori sen. Chronica 1316. sz. 487. évnél. (ed. uo. II, 159). Vö. *L. Schmidt*, Ostgermanen 122—23.

[53] Vita S. Seuerini, ep. ad Pascasium 7 *tamen quid hinc ab ineunte aetate cognouerim non tacebo.*

[54] *Ennodii* Vita B. Antonii Lirinensis 8 (ed. Mon. Germ. Auct. Ant. VII, 186); *R. Noll* becslése: Eugippius 30.

[55] Vita S. Seuerini c. 41.

Bizonyos az is, hogy Eugippius nem származott barbár családból.[56] Legendája következetesen barbárnak tekinti azt, aki nem római.[57] Így a római területre be-betörő germánokat barbároknak nevezi. Különösen feltűnő ez a megkülönböztetés a kolostoron belül. Egyik szerzetestársáról, aki közel negyven éven át mint őr teljesített szolgálatot a kolostorban, fontosnak tartja kiemelni, hogy *barbarus genere*. Tehát nemcsak az ellenség barbár, hanem a «testvér» is, ha nem provinciabeli. Bonosus-on — így hívták a történet főszereplőjét — az sem segített, hogy gyermeki odaadással leste Szeverin minden szavát. Amikor megtért, barbár nevét keresztény névvel cserélte fel. De ez sem használt. Alsóbbfokú beosztása a kolostor életrendjében alighanem szintén származásával függött össze. Mesterétől, akit annyira tisztelt, kérve kérte gyengülő szemének gyógyítását. «Mert» — idézzük Eugippiust — «rossz néven vette azt, hogy jövevények és idegenek a gyógyulás kegyében részesülnek, mialatt ő a legcsekélyebb segítséget sem kapja.» Mint barbár mellőzöttnek érezte magát. Eugippius — ahogyan elmondja a történetet — a római gőgjével derülni látszik a barbár mérgelődésén.[58] De a legfőbb érv, ami miatt Eugippiust római birodalombelinek kell tartanunk, a legenda következő mondata: «Noha a barbárok kemény uralma következtében tűrni kellett az éhínséget, mégis a tizedet a termésből a szegények javára készségesen beszolgáltatták.» A barbár nem így beszélt volna. Persze más kérdés, hogy igazi római családból származott-e, avagy ősei provinciabeli bennszülöttek voltak.[59]

Az uralkodó felfogás azt tanítja, hogy Eugippius csak Szeverin élete végén volt tanúja az eseményeknek. A fentiek ellentmondani látszanak ennek. A Vita szerzője már Szeverin Quintana-i látogatása alatt bekapcsolódott az események láncolatába, vagyis a legenda 15. fejezetétől kezdve az utolsó 46. fejezetig az elbeszélt történetek közvetlen ismerője. Amit maga nem élt át, azt környezetétől hallotta. Ez a körülmény nagymértékben emeli a legenda

[56] Általános vélemény ez az irodalomban. Ld. *M. Büdinger*, Eugippius 796 (különny 6); *R. Noll*, Eugippius 29; *F. Kaphahn*, Zw. Antike u. MA 96 «Geborener Noriker». kelta eredetűnek tartja, tehát római provinciabelinek.

[57] Vita S. Seuerini, ep. ad Pascasium 10; c. 1, 4 Comagenae városát a rómaiakkal kötött foedus alapján barbárok védik; c. 2 ugyanazokról; c. 4 *praedones barbari;* c. 6,6 Itáliába vonulnak; c. 8, 3 *aurifices barbaros ;* c. 10 portyázó barbárok; c. 11, 1 *paene nullum castellum barbarorum uitaret incursus ;* c. 20, 2 barbárok megölnek római katonákat; c. 22 Batava pusztítói; c. 27, 1 így nevezi az alamannokat; c. 30, 4 Lauriacum ostromlói; 31, 1 *quae barbaricos euaserant gladios ;* c. 37, 2 az utat veszélyeztetik. Nem csodálkozunk azon, hogy a gótok, alamannok, herulok, türingek barbároknak számítanak. Eugippius azonban a rugiakat is közéjük veszi, holott ezek védelmet adtak a rómaiaknak. Vita S. Seuerini c. 9, 1 a rugiak hetivásárai: *in nundinis ... barbarorum*, ugyanitt találjuk ezt a jellegzetes mondatot: Szeverin *studiosus etenim insistebat barbarorum dicione uexatos genuinae restituere libertati*. Ez a barbárok fogságába esett rómaiakra vonatkozik; c. 44, 5 a rómaiakat kiköltöztetik, s erről ezt írja Eugippius: *tunc omnes incolae tamquam de domo seruitutis Aegyptiae, ita de cotidiana barbarie frequentissimae depraedationis educti sancti Seuerini oracula cognouerunt*. A c. 40, 4 azt mutatja, hogy ez a bibliai hasonlat valóban Szeverintől származik: *‚scitote' inquit* (ti. Szeverin) *‚fratres, sicut filios Israel constat ereptos esse de terra Aegypti, ita cunctos populos terrae huius oportet ab iniusta barbarorum dominatione liberari.'* Szeverin tehát ugyanúgy gondolkozott a barbárokról, mint életrajzírója, Eugippius.

[58] Vita S. Seuerini c. 35.

[59] Vita S. Seuerini c. 17, 2 *ex duro barbarorum imperio*. Vö. uo. c. 40, 4 *ab iniusta arbarorum dominatione...*

történeti forrásértékét. A 15. fejezetet megelőző rész történeti rekonstrukció. De Szeverin korábbi szereplésére nézve is megbízható adatokat gyűjthetett Favianae-ban mint a főkolostor beltagja.

AZ IDŐPONT RÖGZÍTÉSE: ODOVAKAR ÉS A GÓTOK

A Vita S. Severini — az elbeszélés folyamán — több ízben közismert politikai eseményeket érint. Ezek alapján — többek közt — meg lehet határozni Szeverin Quintana-i látogatásának időpontját.

A legenda hatodik és hetedik fejezetében oly barbárokról esik szó, akik Itáliába mentek szerencsét próbálni. Közülük egyet név szerint is megemlít: ez Odovakar, Itália későbbi ura és királya. Az író szavai szerint még *iuvenis*, magas, fejedelmi termettel, de silány öltözékben, mindössze állatbőrbe burkolva. A cella alacsony mennyezetű s ezért a barbár meghajtott fővel áll a szent előtt, hogy útja kezdetén fogadja áldását.[60] Minő jelenet! Római ember áldásával indul Rómába az a barbár, aki néhány év múlva Róma megdöntője lesz. Odovakar Itáliába érkezve, gyorsan érvényesült, bejutott az új császár, Anthemius testőrségébe. 472-ben már hallunk szerepléséről: a császár ellenfelének, Ricimernek, a barbár hadmesternek oldalára állt.[61] Minthogy az ellentét a császár és a hadmester közt már a végzetes vandál hadjárat (468) után jelentkezett, valószínű, hogy Odovakar ezt megelőzően, a hadjáratra való toborzás alkalmával, tehát 467-ben került a császár zsoldjába. A vandál hadjáratot Bizánc szervezte meg és az is pénzelte; tehát nem meglepő, hogy Odovakar testvére, Hunwulf viszont a bizánci seregvezér, Basiliscus — a későbbi császár — környezetében tűnt fel.[62] Így minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy Odovakar — testvérével együtt — a vandál hadjáratra 467-ben toborzott seregben kezdte meg római katonai pályafutását.[63]

A 17. fejezetben meg arról olvasunk, hogy a gótok ostrom alá fogták Noricum akkori fővárosát, Tiburnia-t. A hely korábbi névalakja Teurnia volt.[64] Vajon ezek a gótok Vidimer király gótjai voltak-e, akik 472-ben Anthemius császár oldalán küzdöttek Ricimer ellen? Alig hihető.[65] A Pannonia-ból Itáliába vonuló keleti gótok bizonnyal egyenest törtek céljuk felé és nem

[60] Vita S. Seuerini c. 6 és 7.

[61] *Prokopios*, De bello gothico I, 1 ed. Bonn 6; ed.-J. Haury II, 4; *Ioannes Antiocheus* fr. 209 ed. C. Müller, Fragmenta Hist. Graec. IV 617 = ed. C. de Boor, Excerpta de insidiis 131. Vö. *L. Schmidt*, Die Ostgermanen 99, 317 s a köv. l.; *E. Stein*, Geschichte des spätröm. Reiches, I, Wien, 1928, 531, 573.

[62] *Malchus* fr. 8 ed. C. Müller Fragmenta IV 117; *Ioannes Antiocheus* fr. 209 ed. C. Müller Fragmenta IV 617-ed. de Boor, Excerpta de insidiis 131; *Prokopios*, De bello gothico I, 1 ed. Bonn 6-ed. J. Haury II, 4. Vö. *E. Stein*, Gesch. d. spätröm. Reiches I, 577—582; *L. Schmidt*, Die Ostgermanen 317 s a köv. l.

[63] *L. Schmidt*, Die Ostgermanen 317 szerint a Bolia folyó mellett elszenvedett csatavesztés (469) indította volna Odovakart és testvérét a távozásra. Azonban a római birodalomba vezető utakat már 467 után a keleti gótok ellenőrizték, miként azt Eugippius, Vita S. Seuerini c. 5, 1 mutatja. *R. Noll*, Eugippius 161 a találkozást Szeverinnel 469/70-re teszi.

[64] *R. Noll*, Eugippius 170.

[65] *E. Stein*, Gesch. d. spätr. Reiches I, 583 1. jegyz. két adatnak: *Jordanes*, Getica §§ 283 és *Paulus diaconus*, Historia Romana XV, 4 szellemes összekapcsolása alapján a seregvezért Vidimer-rel azonosítja. *L. Schmidt*, Die Ostgermanen 277 és *R. Noll*, Eugippius 170 Noricum kirablását és Tiburnia ostromát Vidimer gótjainak tulajdonítják.

vesződtek útjukból kieső városok ostromával. A Vita S. Severini adatát úgy is magyarázhatjuk, hogy a keleti gótok már elköltözésük előtt terjeszkedtek. S valóban, van nyoma ennek a kor kútfőiben. Apollinaris Sidonius — Róma város új praefectusa — 468 január elsején versben dicsőítette az új császárt. Mint ismeretes, Anthemiust keletről I. Leó bizánci császár küldte, bizánci sereg élén Rómába, hogy Ricimer császárának, Libius Severus-nak halála után elfoglalja a trónt. A költő kényes helyzetben volt, amikor úgy kellett dicsőítenie az új császárt, hogy azért Ricimer se nehezteljen meg. Tehát egyúttal magasztalja Ricimer katonai érdemeit is. Ezek közt felsorolja a Noricum-i és a Rajnamenti sikereit, valamint azt is, hogy ő állt bosszút a vandálokon Róma megalázásáért. Költeményének e részében található ez a sor: *Noricus Ostrogothum quod continet, iste timetur.* Fordítása — az összefüggések alapján — csak ez lehet: «(Ricimer) félelmet kelt azzal, hogy Noricum megfékezi a keleti gótokat.» Más szóval: a keleti gótok ugyan benyomultak Noricum területére, de nem értek el sikereket. Ekkor ostromolhatták meg Tiburnia-t is, amiről a Szeverin-életrajz beszél.[66] Így az ostrom dátumát maga a panegyricus kelte határozza meg a 467. évre. Kevéssel ezután, 471-ben a keleti gótok már elköltöztek Noricum közeléből, Pannonia-ból.[67]

E két történet közé ékelődik a legendában Szeverin Quintana-i látogatása, ahonnan számíthatjuk a szent és Eugippius kapcsolatának kezdetét. Tekintetbe véve a fejezetek időrendi beosztását, a két történet dátuma egyúttal meghatározza a Quintana-i látogatás idejét is. Odovakar 467-ben lett római katona és a keleti gótok ugyancsak 467-ben rontottak Noricum-ba. Tehát a találkozó éve 467 vagy a 467 körüli idő.

Az eddigi kutatás szerint a Vita S. Severini szerzője mindössze egy-két évig volt együtt legendája hősével.[68] Az igazság az, hogy már 467-ben (táján)

[66] *Apollinaris Sidonius*, Carm. II v. 377 (ed. Mon. Germ. Auct. Ant. VIII.). A előzőkben — a 307. sortól kezdve — az író költői képekben beszéli el, hogyan lett császár Anthemius-ból? Előadásának lényege ez: Ricimer kiváló hadvezér, de mégsem tudta gyökeresen orvosolni a birodalom baját. Ezért szükség volt oly császárra, aki egyben kipróbált hadúr is. A szakirodalomban csupán a verssor (v. 377) felét szokás idézni: *Noricus Ostrogothum quod continet* és nem veszik figyelembe sem a sor másik felét: *iste timetur*, sem pedig a teljes sor értelmét az előadás egészében. Ezért a verssort helytelenül úgy értelmezik, mintha a keleti gótok hatalmukba ejtették volna *Noricum mediterraneum* provinciát vagy legalábbis annak egy részét. De ha a költő előadásában Ricimer kiváló hadvezér volt, hogyan tudta érdemeként felsorolni azt, hogy a keleti gótok elfoglaltak egy római provinciát? S Ricimer talán azzal keltett félelmet, hogy hagyta az ellenséget Noricum-ban garázdálkodni? Látjuk tehát: a kérdéses verssor eddigi értelmezése sehogysem illik az előadás egészébe. A Vita S. Severini c. 17 szövegéből valóban kiderül az, hogy a keleti gótok csak megsarcolták, de nem foglalták el Noricum fővárosát. Még hozzá tehetjük: valószínűleg a gótoknak szándékukban sem volt a provincia birtokbavétele. Ha Poetovio-ban (Pettau) őrségük állomásozott, céljukat tulajdonképp már el is érték: ellenőrizhették a Pannonia-n átvezető utat Itáliába. Poetovio ugyanis ekkor Pannonia-hoz tartozott. Vagyis, Noricum-ba ugyan betörtek, de nem szállták meg, s a sikeres portyázás után hazájukba, Pannonia-ba visszatértek. Ezt a tényt Eugippius Szeverin érdemének állítja be, míg Sidonius — az udvaronc költő hízelkedésével — Ricimer győzelmeként ünnepli. A kérdéses verssor fordításához meg kell jegyeznünk, hogy a *contineo* (2) ige egyik jelentése 'megfékez, féken tart, feltart, távol tart stb.' Ld. Thesaurus Lingvae Latinae IV. köt. és *Menge—Güthling*, Lat.—deutsch. Wb. 1950 3. jelentés.

[67] A keleti gótok Noricum-i hódításáról beszél pl. *L. Schmidt*, Die Ostgermanen 273 s a köv. l.; *R. Noll*, Eugippius 159; *A. Betz*, Aus Österr. röm. Vergangenheit 42 és még mások.

[68] *Büdinger*, Eugippius 800; *R. Noll*, Eugippius 29 és ua., Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954, 54. Ezzel szemben *André Baudrillart*, Saint Séverin, Paris

magához vette Szeverin és 482-ben bekövetkezett haláláig főkolostorában tartotta. Nem néhány rövid éven át, hanem körülbelül tizenöt éven keresztül tanúja volt mestere életének. Így valóban megvolt a lehetősége arra, hogy legendájához az anyagot a legjobb forrásból vegye — a közvetlen tapasztalásból. A lakosság vándorlását és fokozatos kiürítését maga is átélte. Mindezt tekintetbe kell vennünk akkor, amikor a Vita S. Severini adatait történeti forrásként kívánjuk felhasználni.

1908, 6 helyesen tesz fel több éves együttlétet. A Vita S. Seuerini újabb irodalmáról kritikai méltatást ad *R. Noll* a Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforsch. 59, 1951, 440 s a köv. l. Tiburnia mint egyházi központ: *Ignaz Zibermayr*, Noricum, Baiern und Österreich, Horn N. Ö. 1956 (2. kiad.) 44 s a köv. l. Itt kell megjegyeznünk, hogy *Hans-Joachim Diesner* új Szeverin-tanulmánya: Severinus und Eugippius (Wissenschaftliche Zeitsch. der M. Luther-Universität Halle—Wittenberg 1957/58, VII, 1165—1172) nem érinti problémánkat. 1952-ben Mautern plébánosa is írt egy Szeverin-életrajzot: *Johann Georg Czurda*, Der hl. Severin, Mautern; nem ismerjük.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁKOSY LÁSZLÓ

AZ EGYIPTOMI TÖRTÉNETSZEMLÉLET HATÁSA AZ ARANYKOR-MÍTOSZOKRA

«...akár nálatok, akár itt, akár más helyen történt valami szép, nagy, vagy valamilyen érdekességgel bíró dolog, amelyről hallomásból tudomást szereztünk, mindez régóta fel van írva és meg van örökítve itt a templomokban.» — mondotta a hagyomány szerint Solonnak egy öreg egyiptomi pap.[1]

Az egyiptomi történelemről valóban igen gazdag és sokrétű emlékanyag áll a kutatás rendelkezésére. A Skorpió-buzogány és a Narmer paletta szimbolikus ábrázolásaitól a palermoi kő lapidáris rövidségű feljegyzésein, az ó-, közép- és újbirodalom, a késői kor életrajzain, az újbirodalmi annaleseken és az egyre részletesebbé váló királyfeliratokon át hosszú út vezetett Manethoig.[2]

A legősibb időkre vonatkozólag a történeti szövegeket a mítoszok helyettesítik. Az egyiptomiak nem ismerték a *praehistoria* fogalmát, s legalább is bizonyos korokban a világteremtéstől a Menesig terjedő periódust is az egyiptomi történelem szerves részének tekintették. Az egyiptomi történetszemlélet és az aranykor problematikája ennek következtében szervesen összetartozik. E tanulmányunkban rá kívánunk mutatni az egyiptomi történetírás néhány olyan vonására, mely az aranykorelképzelés alakulására is befolyással bírt.

Feltűnő, hogy a történeti szövegek nagy száma ellenére sem találunk az egyiptomi nyelvben a *história* szónak megfelelő értelmű kifejezést.[3] Ennek okát csak részben kereshetjük az egyiptomi nyelv absztrakt fogalmak kifejezésére alkalmatlan jellegében. Sajátságos történetszemléletükben kell a magyarázatnak rejtőznie.

Nem érthetünk egyet azzal az újabban hirdetett felfogással,[4] mely szerint az egyiptomiak a történeti eseményeket egy meghatározott királyi ritus egyes mozzanataiként kezelték emlékeiken. A rituális cselekmények valóban nagy szerepet játszottak az uralkodó életének fontosabb eseményeinél, ettől függetlenül azonban minden uralkodó egyik fő céljának tartotta, hogy az ő korában történt fontos, vagy fontosnak gondolt eseményeket feljegyezze, és az utókor számára minél hatásosabb módon megörökítse. Közismerten éppen annak kihangsúlyozására törekedtek, hogy elődeik alatt nem történtek hasonló jelentős dolgok. Annyi kétségtelenül igaz, hogy a történeti szövegek egyes kitételeinek alkalmazása a konzervatív egyiptomi szemlélet következtében valósággal kötelezővé vált, s toposzok kialakulására vezetett, ezeket azonban semmiképpen sem lehet egy állítólagos rituálé előre meghatározott állandó részeinek tekinteni.[5]

[1] Platon: Timaios 23a (ed. *A. Rivaud*, Paris, 1925 135 sk.).

[2] Újabban ld. *W. Helck :* Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens. Bd. XVIII. Berlin, 1956); *W. G. Waddell :* Manetho. London 1940.

[3] Vö. *L. Bull* etc.: The Idea of History in the Ancient Near East. New Haven 1955. 3.

[4] *W. Helck — E. Otto:* Kleines Wörterbuch der Aegyptologie. Wiesbaden 1956. 117 sk.

[5] A toposzok állandó alkalmazása (a jogrend helyreállítása, lázadások leverése Nubiában stb.) gyakran a történeti megbízhatóságot is veszélyezteti. Ennek a jelenségnek nagy elterjedtségét bizonyítja, hogy nemcsak írásos forrásokban, hanem történeti vonatkozású művészeti emlékeken is találkozunk vele. Pl. II. Phiops fáraó szakkarai halotti templomában Šahure győzelmi ábrázolásait kopíroztatta le annyira «hűen», hogy még a legyőzött líbiai fejedelmek nevét sem változtatta meg. A fáraó kötelességének érezte elődei mintájára egy líbiai hadjárat megörökítését. *(H. Kees :* Das alte Ägypten. Berlin 1956. 94).

A történeti tudat további vizsgálataink szempontjából lényeges néhány alapvonásának áttekintésénél nemcsak a hivatalos, hanem a népi elemeket is tekintetbe vesszük, s ezért a történeti szövegek területén kívüleső források vonatkozó adatait is felhasználjuk.

Az egyiptomi történeti tudat egyik alapkérdése: hogyan vélekedtek történetük egyes korszakairól, személyiségeiről.

A későbbi egyiptomi és antik hagyományból az óbirodalommal szemben elfoglalt álláspontot ismerjük leginkább. Figyelemre méltó tény, hogy a korszak két legjelentősebb alakjának, Cheopsnak és Chephrénnek megítélése nagyjából egységes. Már a hyksos korból származó Westcar papirusz[6] is félreérthetetlen, bár még nem túlságosan kiélezett ellenérzéssel kezeli Cheopsot. Dedi varázsló már megjósolja a királynak a dinasztia bukását,[7] s egy másik részlet megemlíti, hogy az új uralkodóház tagjai fogják az istenek tiszteletét helyreállítani.[8] Cheops vallástalanságáról Hérodotos[9] is beszél, s az uralkodó iránt érzett gyűlöletet is említi.[10] Diodóros szerint Cheops és Chephrén annyira féltek a végsőkig elnyomott nép bosszújától, hogy nem is mertek piramisaikba temetkezni.[11] A nagy piramisok építői iránt érzett gyűlölet úgy látszik az egyiptomi történeti hagyomány állandó elemei közé tartozott. Az előbbi népi jellegű tradícióval szemben talán a későkori hivatalos álláspontot tükrözi Manetho rehabilitációs kísérlete. Megemlíti ugyanis, hogy a nagy piramis építője élete végén bűnbánatot tartott, s szent könyveket írt, melyeket az egyiptomiak nagy kincsnek tartottak.[12]

Sokkal gyakoribb eset azonban, hogy a régi idők egyes nevezetes alakjai sok évszázaddal, vagy évezreddel haláluk után különböző okok miatt nagy népszerűségre tesznek szert. Az óbirodalom uralkodói közül Śnofru nyújtja erre a legjobb példát. Posener[13] kitűnő munkájában megállapítja, hogy Neferti intelmeinek prológusában, s a Westcar papirusz bevezető részében ennek az uralkodónak közvetlen emberi vonásai nyilatkoznak meg. Kagemni (más olvasat szerint Gemnikai) intelmei[14] a «jótevő király az egész országban» címet adják neki. A XII. dinasztia alatt a Śnofru név nagy elterjedt ségnek örvend széles körökben.[15] Úgy tűnik, hogy a középbirodalom uralkodói Śnofru népszerűségének ápolásával akarták kifejezésre juttatni, hogy nem Cheops és Chephrén zsarnoki rendszerét akarják feleleveníteni, hanem Śnofru patriarkálisabb monarchiáját tekintik eszményképüknek.

A későbbi korszakokban is ismeretes jelenség volt egy-egy jelentős személyiség népszerűségének vagy tiszteletének hirtelen, vagy fokozatos előtérbe kerülése. Ezek részletezése helyett most csupán néhány jellemző esetet kívánunk megemlíteni. Az újbirodalom idején a thébai munkások között I. Amenophis király és Ahmeś Nefertari királynő védő és jósistenek szerepét játszotta. II. Ramses is tényleges isteni tiszteletet élvezett.[16] A hivatalos és népi történetszemlélet egyaránt táplálta ennek az uralkodónak a kultuszát. Már IV. Ramses egyik sztéléjén mint eszménykép jelenik meg,[17] s kb. egy évezreddel halála után Ḫonśu nagy aretalogiai legendája, a Bentreš sztélé[18] az isten csodatettét, a beḫteni hercegnő meggyógyítását II. Ramses korába helyezi.

[6] Publikálta *A. Erman :* Die Märchen des Papyrus Westcar. I.—II. Berlin 1890

[7] IX. 11 sk.

[8] IX. 25 skk.

[9] II. 124.

[10] II. 128.

[11] I. 64.

[12] Eus. Arm. Chron. 138. *F. Jacoby :* Die Fragmente der griechischen Historiker III. Leiden 1958. 24.

[13] Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie Paris 1956., kül. 31 skk.

[14] Pap. Prisse 2, 8.

[15] *Posener :* i. m. 33. *H. Ranke :* Die ägyptischen Personennamen. Hamburg 1934. 315.

[16] Ld. pl. *J. Černý :* Le culte d'Amenophis I-er chez les ouvriers de la nécropole Thébaine. BIFAO 27 (1927) 159 skk., ua. Egyptian Stelae in the Bankes Collection. Oxford 1958. passim; *P. Bruyére :* Rapport sur les fouilles de Deir el Médineh. (1934—35) (Le Caire, 1939) 175 skk.; *E. Otto :* Die Topographie des thebanischen Gaues. Berlin 1952. Untersuchungen... XVI 57 skk.

[17] Ld. pl. *G. Roeder :* Ramses II. als Gott. ZÄS 61 57 skk.; *J. J. Clère :* Kêmi 11 (1950) 24 skk.

[18] *A. Mariette :* Abydos. II. Paris 1880. 234 sk.

A nagy király fia, Ḥaemuaśet memphisi főpap is nagy szerepet játszik a késői hagyományban. A démotikus irodalomban mint nagytudású varázsló jelenik meg,[19] a Halottak Könyve egyes fejezeteinek írójaként is említik,[20] a Sóthis könyv listáján pedig már mint király szerepel.[21]

Amenophis, Ḥapu fia,[22] III. Amenophis korának ez az érdekes alakja, aki lényegében katonai pályát futott be, az utókor szemében egyre inkább kizárólagosan tudós vonásait ölti magára, majd végül gyógyító istenné lesz. A késői kor történetszemlélete egyébként is egyre irreálisabb vonásokkal ruházza fel a régi idők nevezetes egyéniségeit. Ekkor lesz Imḥotep[23] is istenné, s a kis bronzszobrok tömege, melyek kezében papirusztekercset tartva elgondolkozó arccal ábrázolják, bizonyítják nagy népszerűségét. Az egyiptomi szellemi fejlődés ebben a korban egyre inkább a mágia és a misztika felé fordul. Ezzel függ össze az a jelenség is, hogy a nép képzelete földöntúli lényeket formál az ősökből. A Fajumban Pramarrés király, a Labyrinthos építtetője örvend nagy tiszteletnek.[24] Egy hozzá intézett görög nyelvű himnusz szerint megértette a madarak nyelvét, s vitorlás kocsin száguldott fel a hegyekbe.[25] Petesuchost, az előbb említett templom másik állítólagos építőjét krokodilus formájában tisztelték.[26]

Az egyiptomi történetszemlélet szerint a nagy eseményeket a királyok és az istenek irányították. Ez utóbbiak szerepének fokozatosan egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Az obligát és elszürkült «nap fia» cím mellett részletesen kidolgozott legendák jelennek meg a királyok isteni származásáról. A Westcar papirusz[27] az V. dinasztia királyainak, mint napgyermekeknek a születését meséli el. Ḥatšepśut[28] és III. Amenophis[29] születési legendája Amon isten és a királynő nászát, valamint az isteni gyermek világra jöttét ismerteti. Mikor a trónöröklés törvényes rendjében valami zavar áll be, az istenek beavatkozása rendezi a helyzetet. III. Thutmosist egy ünnepség alkalmával Amon szobra jelöli ki királynak,[30] Ḥoremḥebet a Ḥt nśwt-i Horus viszi el Thébába Amonhoz, aki aztán királlyá koronázza.[31] Az állami és a háborús ügyekbe is gyakran beavatkoznak az istenek. Ḥatšepśut punti expedícióját az Amon templomból kihallatszó isteni szózat rendeli el.[32] II. Ramses, mikor a kadeši csatában életveszélybe jut, atyjához, Amonhoz fordul segítségért.[33] Szintén II. Ramses korából származik a «házassági sztélé», mely szerint az istenség a téli időszakban csodálatos jó időt hoz, hogy a hettita

[19] Újabban ld. *S. Donadoni :* MDIK 15 (Festschrift Junker, 1957) 43 skk. A régebbi irodalomra vö. *J. B. Pritchard :* ANET² 29.

[20] *W. Pleyte :* Chapitres supplémentaires du Livre des Morts. Leiden 1881. 126 sk (167—174 fejezetek). Vö. *F. Ll. Griffith :* Stories of the High Priests of Memphis. Oxford 1900. 3, 1. jegyzet.

[21] *Jacoby :* i. m. 67.

[22] Életéről és a vele kapcsolatos irodalomról legjobb összefoglalás: *W. Helck :* Der Einfluss der Militärführer in der 18. ägyptischen Dynastie. (Leipzig 1939) 2 skk Újabban: *A. Rowe:* ASAE 40 (1940) 32; *B. H. Stricker:* ΦΡΙΤΟΒΑΥΤΗΣ OMRO 1943 30 skk.; *H. Kees :* Das Priestertum im ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. Leiden—Köln 1953. 148; *E. Brunner Traut :* Die altägyptischen Scherbenbilder... (Bildostraka. Wiesbaden 1956) 53; *H. Wild :* MDIK 16 (Festschrift Junker II. 1958.) 406 skk.

[23] *K. Sethe :* Imhotep, der Asklepios der Ägypter. (Untersuchungen... II. Leipzig, 1902); *J. B. Hurry :* Imhotep... Oxford 1930; *E. Otto :* ZÄS 78 (1942) 28 skk.; *A. Bataille :* Les Memnonia... Le Caire, 1952. 102 sk., stb.

[24] *A. Erman :* Die Religion der Ägypter. Berlin, 1934. 394, *O. Rubensohn :* ZÄS 42 (1905) 111 skk.; *O. Guéraud :* ASAE 40 (1940) 553 skk.; *H. Kees :* PW. Labyrinthos. 324.

[25] *A. Vogliano :* Primo rapporto degli scavi condotti dalla Missione archeologico d'Egitto... nella zona di Medinet Madi. Milano 1936. 38 sk.

[26] *Erman :* Religion... 395. *Kees* véleménye szerint (PW. Suchos 548) a Petesuchos név nem isteni uralkodót, hanem egy krokodilust jelöl. Pramarrés példája alapján véleményünk szerint legvalószínűbb, hogy a Petesuchos név egy ősi királyt és egy szent krokodilust is jelentett.

[27] X. 11 skk.

[28] Urk. IV. 216 skk.

[29] Urk. IV. 1713 skk.

[30] Urk. IV. 158 sk.

[31] Urk. IV. 2113 skk.

[32] Urk. IV. 342 sk.

[33] *Ch. Kuentz :* La bataille de Qadesh. Le Caire, 1928—34. 243 skk.

királyleány Egyiptomba való utazását megkönnyítse.[34] Merneptahnak a sorsdöntő líbiai hadjárat közben Ptah isten jelenik meg álmában és kardot nyújt át neki.[35] Az «Izrael sztélén»[36] a líbiaiakkal vívott háború eseményei félig-meddig már a mitikus szférába tevődnek át.

Az újbirodalom végén az istenek befolyásának és beavatkozásának említése már nemcsak a jámborság kifejeződése, vagy irodalmi fogás, hanem az Amon papság hatalmának növekedése következtében egyre inkább kézzelfogható «valósággá» válik. A legjelentéktelenebb perecskétől a legkényesebb állami ügyekig mindent az istenszobrok bólintása, vagy rosszallása dönt el. Amon papjai végül a trónt is birtokukba veszik, ami lehetővé teszi egy teljes mértékben theokratikus rendszer kialakítását.[37]

A mitoszok arról beszélnek, hogy az ősi aranykorban istenek uralkodtak Egyiptom felett, s ezek eltávozása jelezte ennek a boldog korszaknak a végét.

Az egyiptomi történetszemlélet szerint mindig súlyos következményekkel jár az, ha az istenek magára hagyják az országot. Ipuwer a forradalom eseményeinek leírása közben kétségbeesetten keresi isten hatalmát.[38] Hasonló gondolat jelenik meg a Merikaré intelmekben is.[39] Tutanhamon restaurációs sztéléje[40] és a Harris papirusz a zavaros korszakok végét az istenek megbékülésével hozza kapcsolatba.

Az eddig említett forrásoktól erősen eltérő jellege van a Démotikus Krónikának, mely a Bibliához hasonlóan az egyes királyok gonoszságában látja bukásuk okát.[41]

Az aranykor-elképzelések alakulása szempontjából nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy tudósoktól eltekintve a késői korban az egyiptomiak — más népekhez hasonlóan — a régi időkről meglehetősen bizonytalan ismeretekkel rendelkeztek. Jellemző példáját látjuk ennek Hérodotosnál, aki egyiptomi forrásai alapján azt írja, hogy az első király óta 11340 év telt el,[42] s az uralkodók sorrendjét is teljesen hibásan adja meg. A kronológiai tudatlanság egyik bizonyítéka a 2. Setna regény egy helye is, mely szerint III. Thutmosis és II. Ramsest 1500 éves időköz választja el.[43] («Folklór kronológia.»)

A nép számára lassan ködössé váló korszakok egyre több mitikus vonást vettek fel; uralkodóik, nevezetes személyiségeik alakja, tettei néha negatív, de legtöbbször *pozitív* irányban emberfelettire nőttek. Mint az eddigi *vázlatos* áttekintésből is látható, az egyiptomi történetszemlélet nem egységes. A korábbi reálisabb, józanabb iránnyal szemben később egyre inkább a vallásos, mitikus elemek jutnak előtérbe. A régi «boldog» időkre való vágyakozó visszatekintést tekinthetjük egy olyan vonásnak, mely az egyiptomi történelem majdnem minden korszakában kimutatható, s melynek döntő része volt az aranykormítoszok kialakulásában.

[34] *Ch. Kuentz :* ASAE 25 (1925) 216. 38. sor.

[35] *J. De Rougé :* Inscriptions hiéroglyphiques... III. (Études égyptologiques X. Paris, 1877—) CLXXXV sk.

[36] *W. Spiegelberg :* ZÄS 34 (1896) 1 skk.

[37] *E. Meyer :* Gottesstaat, Militärherrschaft und Ständewesen in Ägypten. SPAW 1928; *H. Kees :* Herihor und die Aufrichtung des Thebanischen Gottesstaates. (Gött. Nachr. d. Altertumswiss. II. 1 1936.); *A. Scharff—E. Seidl :* Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches. (Ägyptol. Forschungen 10) Hamburg—New York 1939. 38 skk. stb.

[38] 12, 5—6. Vö. *A. H. Gardiner :* Admonitions of an Egyptian Sage. Leipzig, 1909; *Kákosy :* AntTan. 4 (1957) 332.

[39] 124. sor. *A. Volten :* Zwei altägyptische politische Schriften. Analecta Aegyptiaca IV. Kopenhagen 1945, 66.

[40] Urk. IV. 2030 sk. A Harris papiruszra ld.: *W. Erichsen :* Papyrus Harris I. Bibliotheca Aegyptiaca V. Bruxelles 1933. 91. (75, 6).

[41] Vö. *Fr. K. Kienitz :* Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende. Berlin 1953. 136 skk. A szöveg mitológiai részét *Wessetzky V.* elemezte legutóbb: WZKM 49 (1942) 161 skk.

[42] II. 142.

[43] *Griffith :* Stories... 54. (Jegyzet a III. 1-hez.)

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

KISÁZSIA GÖRÖG GYARMATOSÍTÁSA ÉS A PYLOSI TÁBLÁK

A pylosi agyagtáblákat, amelyek a mykenaii kor ránk maradt írásos emlékanyagának leggazdagabb tárházát jelentik,[1] dúló ellenség kezétől származó tűz égette keményre, az évezredekkel dacolóra;[2] az ellenség pedig, aki 1200 után (a késő helladikus III b periódus végén) annyi virágzó késői mykenaii települést feldúlt, bizonnyal a dór vándorlás (vagy a mítosz nyelvén a «Heraklidák visszatérése») során Közép- és Dél-Görögországot elözönlő északnyugati hellén törzsek áradata volt.[3] — Vajon mi történt a hatalmas pylosi palota lakóival és alattvalóival? A lakosság egy része bizonyára elpusztult, más része túlélte a dúlást s helyben maradva alkalmazkodott a változott viszonyokhoz. Ezeknek a sorsát a Messenia ősi történetével foglalkozó kutatók dolga felderíteni. Bennünket most azoknak a pylosiaknak a históriája érdekel, akik elképzelhetően éppen ebben a válságos időben hagyták el feldúlt, ill. ellenségtől elözönlött otthonukat és antik híradások szerint tengerre szálltak új hazát keresni.

Az anatóliai görög gyarmatosításról szóló hellén hagyományban jelentős szerep jutott annak a tradíciónak, mely szerint Neleus és Kodros, ill. ezek valamilyen leszármazottja volt a legtöbb ion város oikistese vagy királyi családjának őse; Kodros és fia Neleus pedig Pylosból származtak. A későbbi görög történetírás a pylosi kolonizáció emlékét együtt emlegette azzal az Athén égei-tengeri hegemóniáját történelmileg is igazolni hivatott hagyománnyal, amely Attikából Ioniába irányuló gyarmatosításról tudott: azt hirdette, hogy a dór vándorlás elől menekülő pylosiak előbb Athénbe hajóztak, s onnan indultak attikai gyarmatosokkal utóbb Ioniába.[4] A pylosiak kisázsiai hódítását említő legrégibb (persze töredékes) forrás, Mimnermos 12 fragmentuma[5] nem szól erről az athéni intermezzóról, hanem úgy látszik tudni, hogy a költő honfitársainak ősei régi hazájukat, Pylost elhagyva mindjárt Ázsiába érkeztek, s ott fegyveres erővel telepedtek Kolophonba. — A közvetlenül vagy közvetve (Athénen át) Ioniába irányuló pylosi gyarmatosítást a kutatók egy része ténynek tekinti,[6] más része lehetségesnek mondja;[7] ismét mások szkeptikusok a tradíció hitelességével szemben.[8] Az esemény hitelességét valló tudósok közt pedig arról folyik a vita, vajon mikorra kell tenni a kivándorlás időpontját s hogyan kell lefolyását elképzelni.[9]

[1] *A. Thumb :* Handbuch der griechischen Dialekte, II[2] von *A. Scherer*, Heidelberg 1959, 314.

[2] *J. Chadwick :* The decipherment of Linear B, Cambridge 1958, 106 (vö. 16); *E. L. Bennett :* The Burning of King Nestor's Books: Yale Scientific Magazine 22 (1958) 28—30, 32, 43 (ismerteti Minos 6 [1958] 69).

[3] *M. Ventris—J. Chadwick :* Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1956, 28, 138.

[4] *F. Cassola :* La Ionia nel mondo Miceneo, Napoli 1957, 84—94; *M. B. Sakellariou :* La migration grecque en Ionie, Athénes, 1958. 22—35, 40—43.

[5] Strab. XIV 1, 4 p. 634, vö. XIV 1, 3 p. 633.

[6] *M. P. Nilsson :* Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece. Lund 1951. 62 és Historia 3 (1955) 263—264; *H. T. Wade-Gery :* ASA 52 (1948) 115—118.

[7] Így pl. *Sakellariou :* i. m. 147.

[8] *K. J. Beloch :* Griechische Geschichte I 2, Strassburg [2]1913, 103.

[9] A «mikor» kérdésre az egész ion kolonizációra vonatkozóan éles vita tárgya. *G. M. A. Hanfmann* pl.(HStCPh 61 [1953] 1—38, különösen 4—15) annak a tételnek a híve, hogy a tulajdonképpeni görög kolonizáció csak a X. századdal indult meg; *Cassola* viszont (i. m. passim, különösen 13—35, 345) a mykenaii kori görög gyarmatosí-

Ilyen körülmények közt a történész érthető kíváncsisággal fordul a Pylos végnapjairól ránkmaradt írásos dokumentumok felé, vajon nem adnak-e azok valami útbaigazítást a vitás kérdések megoldásához. Cassola (erős fenntartással ugyan) már rámutatott arra, hogy a pylosi táblák egyikén (Jn 706, 17) ott szerepel a ko-do-ro személynév, amelynek ha nem is egyedül lehetséges, mégis kézenfekvő megfejtése *Κόδρος*; ez pedig azt bizonyítja, hogy az ion városok királyi családjának őseként ismert Kodros Pylosban valóban használatos nevet viselt.[10] Ennek az elgondolásnak a valószínűségét alátámasztják Palmer megállapításai;[11] szerinte számos hasonlóan képzett pylosi «rövidített név» (shortened name) analógiája alapján *Νηλεύς*-t, az ioniai dinasztiák másik névadójának a nevét a *Νεκέλαϝος* teljes név (Vollname) származékának kell tekinteni s ez utóbbi a *ne-e-ra-wo* (személynév dativus) formában tényleg fellelhető a pylosi táblákon (Fn 79, 5).[12] Mi szeretnénk most két másik lineáris B táblának a kisázsiai kolonizáció hagyományával való feltehető kapcsolatára rámutatni; egy olyan kapcsolatra, amelyet tudomásunk szerint eddig nem vettek észre.[13]

A pylosiakat a fenyegető invázió válságos pillanatában rendkívül szoros szálak látszanak a mykenaii kultúra egyik aitoliai centrumához, Pleuron kikötővároshoz fűzni,[14] amely Kalydon közvetlen szomszédságában fekszik.[15] Az egyik terület (talán partszakasz?) védelmére kirendelt pylosi őrcsapat vagy hajó[16] parancsnoka (más értelmezés szerint «tábori papja»[17] pleuroni. Egy másik tábla szerint pedig harminc pylosi evezős szállt hajóra Pleuron felé.[18] Mint ezeknek és más, Pylos végnapjain foganatosított védelmi rendszabályokról szóló tábláknak az alapján megállapítható, az északnyugati görög törzsek elözönlésétől fenyegetett mykenaii kultúrközpontok egymással szövet-

---

tásnak a történeti korba nyúló kontinuitását vallja. — A «hogyan» vonatkozásában a közvetlen Pylosból kiinduló gyarmatosítás feltevése (pl. *Nilsson*nál: Cults, Myths etc. 62) áll szemben az Athénen át történő gyarmatosítás hipotézisével (pl. *Wade—Gery*nél: i. h. 115—118).

[10] *Cassola :* i. m. 127.

[11] *L. R. Palmer :* Eranos 54 (1956) 8—10, vö. 6—7. E cikkben a 8. lapon egyebek mellett ezt olvassuk: «...Thus there is no difficulty at all in analysing *'Αχιλ(λ)εύς* as the short form, characterised by the suffix *-εύς*, of a full form *'Αχί-λαϝος*, where *ἀχι-* is the compositional form of *ἄχος* as *πενθι-* is of *πένθος*, a noun with which it is also semantically in close relation.»

[12] *Palmer :* i. h. 8—10 rámutat arra, hogy a **nes* (vö. *νέομαι, νόστος*) «save» «rescue» «heal» igével képzett személynevek, úgy látszik, Pylosban (Cn 40, 1; Cn 599, 1 *ne-ti-ja-no*, dat. *ne-ti-ja-no-re : Νεστιάνωρ*) s különösen a pylosi dinasztiában közkeletűek voltak (Neleus és fia Nestor neve egyként ilyen képzésű).

[13] A pylosi An jelzésű táblák itt bennünket érdeklő darabjainak legbehatóbb feldolgozásai: *H. Mühlestein :* Die oka-Tafeln von Pylos. Ein mykenisches Schiffskatalog ?, Basel 1956; *L. R. Palmer :* Minos 4 (1956) 120—145.

[14] Érdemes itt megjegyezni, hogy a homerosi eposz is úgy tudja: a pylosiak, az epeiosok és a Korinthosi-öböl túlsó partjáról a pleuroniak különösen szoros kapcsolatban állottak egymással (Il. XXIII 632—635).

[15] A homerosi hajókatalógus szerint (Il. II 638—644) Pleuron és Kalydon egyként Andraimon fiának, Thoasnak az aitoliai királyságához tartozott. Az Andraimon név, mint a pylosiakkal szövetséges aitoliaiak történeti tradíciójának egyik eleme, lejjebb még foglalkoztatni fog bennünket.

[16] A szóban forgó An 656 felirat *o-ka* szavának valószínű jelentéseként ezt adják *Ventris* és *Chadwick* (Documents etc. 185, 401): *orkhā* = *ἀρχή* «command» vö. *ὄρχαμος*; vagy *órkhá* = *ὄρχος* «Reihe, Zug»; vagy *ὀχή* «support, food» *ἔχω*-ból?; a szövegösszefüggésben a szó értelme valószínűleg «military detachment or sector». — Újabban a szó *ὁλκάς* «csapatszállító hajó» megfejtése került előtérbe; vö. *G. Pugliese—Carratelli*, Eqeta: Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von J. Sundwall, herausgegeben von *E. Grumach*, Berlin 1958, 319.

[17] Az *e-qe-ta* szót *Ventris* és *Chadwick* (Documents 121, 184—185) a pindarosi *ἑπέτας*-szal hozta kapcsolatba és a «comes» *ἕταιρος* értelmében vett katonai parancsnokot jelölő szóként magyarázta *(Palmer* nyomán). *Mühlestein :* i. m. 39 (vö. 34—35) inkább adminisztratív feladatkörű tisztségviselőt («Aufseher» «Verwalter eines Küstenbezirks») gyanít az e-qe-ta szó mögött. *G. Pugliese—Carratelli*, i. m. 319—326 azt igyekszik bizonyítani, hogy az *e-qe-ta* valami papi tisztséget jelölhet: a csapatok közt amolyan «tábori pap» funkciójuk volt e tisztség viselőinek.

[18] An 1; *Ventris—Chadwick :* Documents 185—186 (No 53).

ségben állottak a Peloponnesos nyugati partjain és a Korinthosi-öbölnél.[19] Több mint valószínű, hogy a váll váll mellett védekezők közül azok, akik az összeomlás pillanatában kivándorlásra szánhatták el magukat, ebben a vállalkozásban is együtt maradtak. Az olyan pleuroniak pl., mint az An 656 táblán szereplő *ἑπέτας* (e-ge-ta),[20] bizonnyal osztoztak pylosi bajtársaik sorsában. Ha a kezünkben levő táblák valóban Pylos utolsó napjainak a viszonyait tükrözik, s ez bizonyosnak látszik,[21] akkor a város rombadőltekor számos pylosi hajó volt éppen tengeren s a pylosi birodalom számos lakosa állott fegyveres őrszolgálaton a városfalakon kívül s talán a szövetségesek partvidékein is.[22] A főváros katasztrófája után a támaszpontjukat vesztett hajók vihették a Pylosból menekülőket s a vidéken fegyverben állókat szövetségeseikkel, köztük délaitoliai emigránsokkal a tengeren túl új hazát keresni. Mint ugyancsak többé-kevésbé biztosan megfejtett lineáris B táblák mutatják, a pylosiak élénk összeköttetésben állottak Kisázsia partjaival,[23] ismerhették az ottani viszonyokat s így semmi lehetetlen sincs abban, hogy a menekülő hajók éppen ide vették útjukat, ahol aztán az európai haza védelmében kudarcot vallott fegyveresek elég erőseknek bizonyultak új haza elfoglalására.

A 12 Mimnermos-fragmentumnak a pylosiak Ázsiába telepedéséről szóló sorai semmi olyant nem tartalmaznak, ami a pylosi táblákból kikövetkeztethető történelmi helyzetképbe bele ne illenék. Ez azonban csak lehetségesnek tünteti fel, de egyenesen nem bizonyítja a mimnermosi elbeszélés történetiségét s azt, hogy a pylosi kivándorlás «Nestor palotája» rombadőltét követően történt. Közvetlen bizonyító erőt kell viszont tulajdonítanunk a következő tényeknek. Mimnermos szerint a Kolophonba telepedő pylosi gyarmatosítókat egy Andraimon nevű férfi vezette.[24] Ionia görög gyarmatosításának utolsó feldolgozója, Sakellariou a pylosi táblák használata nélkül, azoktól teljesen függetlenül[25] arra az alapjában helyes következtetésre jut, hogy miután Andraimon neve és alakja legelsősorban az aitoliai Kalydonnal áll kapcsolatban a hellén tradíciókban,[26] Mimnermos adatai alapján esetleg Pylosba került aitoliaiaknak Kolophon gyarmatosításában való részvételére gondolhatunk. Amit Sakellariou logikusan végiggondolt következtetés eredményeképpen, de közvetlen bizonyító adatok híján csak határozatlanul körvonalazott hipotézisek egyikeként vetett oda,[27] azt a szituációt egy adott történelmi pillanatban és pedig éppen olyanban, amidőn a lakosság egy részének a kitelepedését dúló ellenség inváziója eleve valószínűvé teszi, okmányszerűen igazolt tényként láthatjuk viszont: An 656-nak (An 1-től és a többi feljebb idézett dokumentumoktól támogatott) tanúsága arra látszik ugyanis mutatni, hogy voltak aitoliaiak a pylosi birodalomban akkor, amidőn «Nestor palotája» a dór vándorlás viha-

[19] *Ventris—Chadwick :* i. m. 138, 145, 183—185. Vö. *Palmer :* Minos 4 (1956) 130.

[20] Az An 656 táblán (az 5—6, 8—9, 14, 19—20 sorokban) teljes következetességgel mindenütt az *e-qe-ta* szó után kerül az e tisztséget viselő férfinek a neve. Véletlennek tekinteni ilyen körülmények közt azt, hogy a 16 sorban fordított a sorrend *(me-ta-qe pe-i pe-re-u-ro-ni-jo e-qe-ta = μετά τεσφι πλευρώνιος ἑπέτας)*, elől áll *pe-re-u-ro-ni-jo* s aztán *e-qe-ta*, nem lehet. A tábla többi részétől elütő szórendre más megfelelő magyarázat nincs, mint az, amit *Ventris* és *Chadwick* ad, hogy Pleuronios itt nem személynév, hanem ethnikon: a tábla 16 sorának fordítása tehát «velük (ti. a felsorolt őrökkel vagy katonákkal) egy Pleuronból való *hepetas*». (N. B. A többi An táblákon is csak egyetlen példa akad arra, hogy a név az *e-qe-ta* szó előtt áll: An 657, 14).

[21] *Ventris—Chadwick :* Documents 114, 117.

[22] An 519, 654, 656, 657, 661 ill. An 1, 610, 724 s hozzá *Ventris—Chadwick :* i. m. 183—194 (No 53—60); *Mühlestein :* i. m.; *Palmer :* Minos 4 (1956) 120—145.

[23] Knidosról (Aa 792, Ab 189, Ad 683), Miletosról (Aa 798, Aa 1180, Ab 573, Ad 380, Ad 689) és Lemnosról (Ab 186; vö. An 209, 2 Cn 328 Cn 719, 6) és talán Chiosról (Aa 770, Ad 675) olvasunk a pylosi táblákon (vö. *Ventris—Chadwick :* i. m. 145, 148, 149, 156).

[24] Strab. XIV 1, 3 p. 633 (= Mimn. fr. 10 Bergk).

[25] *Sakellariou :* i. m. 500 még a *Ventris*-féle megfejtés megbízhatóságában is kételkedik, nem hogy kiadósabban felhasználná a megfejtett táblák tanulságait.

[26] Il. II 638, Od. XIV 499; Aristoteles fr. 562 ap. Harpocrat. s. v. *Ἀμφισσα*; Pausanias V 37; X 38; Ps.-Apollodor. I 8, 1 és 6 (64 és 78); Hygin., fab. 175; Ps.-Dictys II 13. — A fenti helyeken említett Andraimon aitoliai király egy azonos nevű leszármazottja szerepel Oxylosnak, az Elist elfoglaló aitoliaiak vezetőjének fiaként: Ps.-Apollodor. II 8, 3 (175); Ant. Liberalis 32. Vö. még Ovid., metam. IX 324 ss.

[27] *Sakellariou :* i. m. 170—171.

rának áldozatul esett. Ionia görög kolonizációjára vonatkozó legrégibb (s ezért más kútfőkkel szemben előnyben részesítendő) forrásunknak, Mimnermosnak a híradását így az An 656 pylosi tábla kézenfekvő interpretációja okmányszerűen alátámasztani látszik.

A fentiekben azon igyekeztem, hogy olyan kétségen felül álló illetékességű szakemberek (Ventris és Chadwick, ill. Sakellariou) szövegértelmezésének konvergenciájával bizonyítsak, akik egymástól függetlenül, két különböző forrásból kiindulva jutottak egyazon irányba mutató megállapításokra. A következőkben szeretnék a fenti módszerrel nyert történelmi képhez — Pylos katasztrófájakor aitoliaiakkal számolhatunk a szövetséges pylosi állam területén s pylosiak és aitoliaiak egyként részt vehettek Kolophon gyarmatosításában — néhány további vonást fűzni. Elképzelhető esetleg, hogy a pylosi flotta éppen azért futott ki a tengerre, hogy a korábban megtámadott Korinthosi-öböl tájéki szövetségesek menekülésében segítsen (talán a pylosi őrcsapatba beosztott pleuroni is így került a Peloponnesosra); a túlerejű ellenség előli eltelepedés gondolata tehát már Pylos rombadőltét megelőzően megérett a szorongatott mykenaii kultúrcentrumok lakosságában.[28] Elképzelhető esetleg, hogy a pylosi és az aitoliai uralkodó család rokonságban állott egymással s hogy a város katasztrófájakor maga a pylosi király (a lineáris B táblák *Fáva*ξ-a)[29] életét veszítvén, egy rokon aitoliai uralkodó vezette a kivándorlást s ez viselhette az Aitoliában otthonosnak látszó Andraimon nevet. Elképzelhető esetleg, hogy a Korinthosi-öböl partjáról nemcsak Aitolia, hanem Achaia területéről is emigráltak egyes csoportok az északi invázió elől s ennek ködös emléke élt abban a tradícióban, amely szerint a kisázsiai ionok ősei Achaiából valók.[30] Végül nem elképzelhetetlen, hogy az aitoliai (s esetleg más Korinthosi-öböl vidéki) emigránsokat is szállító pylosi hajók útközben kikötöttek az elözönléstől megkímélt s kivándorlásra elszánt menekülőket befogadó Attika kikötőjében és ennek kiszínezett emlékezete maradt fenn az Athénből Ioniába irányuló gyarmatosítás tradíciójában.[31] — Mindez persze csak feltevés, aminek helyességét további agyagtáblák igazolhatják esetleg. A pylosi és aitoliai elemek együttese a Kolophon gyarmatosításáról szóló mimnermosi elbeszélésben és aitoliaiak jelenléte a «neleusi» Pylosban a város végóráiban, mindez ténynek látszik, s a feltűnő egyezést a két különböző forrásból származó híradás között aligha írhatja a véletlen játékának a számlájára a tudomány.

[28] An 610 *(Ventris—Chadwick* 186 No 54) evezős listáin a *me-ta-ki-ti-ta (metaktitai* «new residents, metics»), de még inkább a *po-si-ke-te-re (pos-iketēres* «suppliants, refugees») említése szintén azt a gyanút ébreszti az olvasóban, hogy amidőn Pylos védelmét szervezték, ott korábban elözönlött területekről érkezett áttelepültek szép számmal lehettek s ezek egy részét, úgy látszik, a pylosi flotta legénységébe osztották be.

[29] *Ventris—Chadwick :* i. m. 120; vö. *Pugliese—Carratelli :* i. h. 322.

[30] *Sakellariou :* i. m. passim, így 21—37; *Cassola :* i. m. 84—94, 101—102, etc. — Achaiaiak is látszanak szerepelni a lyosi csapatmozdulatokról beszámoló táblákon: An 519, 11, An 654, 16 u-ru-pi-ja-jo talán *Fρυπαίοι* < *Ὑπαίη (Palmer :* Minos 4 [1956] 145); An 519, 12 o-ru-ma-si-ja-jo talán *Ἐρυμάνθιοι (Ventris—Chadwick :* Documents 190 [No 57]); An 519, 3 ki-ri-ja-i-jo talán *Κσιαῖοι* < *Κρῖος* (folyó Achaiában; vö. *J. Kerschensteiner :* Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 9 [1956] 43).

[31] A két klasszikus forráshely: Aelius Aristid., Panathen. vol. I p. 176—177 ed. *Dindorf ;* Thuc. I 2, 6. A többi passzusok összegyűjtése: *Sakellariou :* 21—37 és passim.

LADÁNYI PÉTER

KÖVETKEZTETÉS JELEKBŐL

A görög logika, a tudománymódszertan fejlődése szempontjából döntő fontosságú kérdés, hogyan, mikor, milyen formában tudatosodik a gondolkodásban a *következtetés* ténye. Más dolog következtetni, más dolog a következtetés műveletét tudatosítani. Az utóbbi az előbbin alapul, feltételez tehát bizonyos rutint, spontánul és megfontoltan meggyökeresedett eljárásokat, amelyeket visszatükröznek, amelyekre reflektálnak.

Művének prooimionjában az orvos-filozófus Alkmaion egy fontos módszertani megkülönböztetést tesz isteni és emberi tudás között: «A láthatatlan dolgok, a földi dolgok felől csak az isteneknek van biztos tudásuk; nekünk embereknek csupán *jelekből való következtetésre* van módunk.» (B 1: *περὶ τῶν ἀφανέων, περὶ τῶν θνητῶν σαφήνειαν μὲν θεοὶ ἔχοντι, ὡς δὲ ἀνθρώποις τεκμαίρεσθαι.*) Ez az emberi tudásnak a presokratikusok által sokszor megfogalmazott, ismert korlátai miatt magától értetődő: az isteni tudás az *egészet* fogja át, az emberi tudás nyomokban észlel, a teljes összefüggést *nyomoznia* kell. Az ember a jelenségben *jelet* lát s ebből a láthatatlanra, a jelzettre, a rejtettre, a mélyebb jelentésre következtet. «Az istenek nem mutattak meg mindent kezdettől fogva a halandóknak, hanem idővel találjuk meg, kutatván a jobbat» — mondja Xenophanés (B 18). «A természet rejtőzködni szeret» — mondja Hérakleitos (B 123), a játékosan-antropomorfizáló gnómával azt akarván mondani, hogy a dolgok rejtett természetét, lényegét, lényeges belső összefüggéseit *nekünk* kell megtalálnunk, gondolkodás, következtetés útján. Az emberi kutatás útja tehát: a jelből a jelzett dologra, a jelentésre, közvetlenebbül: a láthatóból a láthatatlanra következtetni. «A láthatatlant derítsd ki a láthatóból» — hirdeti egy Solónnak tulajdonított mondás (Solon 20, Diels VS I 63, 22: *τὰ ἀφανῆ τοῖς φανεροῖς τεκμαίρου*). «Az ismertből az ismeretlenre következtetek» — mondja Hérodotos (II 33: *ὡς ἐγω συμβάλλομαι, τοῖσι ἐμφανέσι τὰ μὴ γινωσκόμενα τεκμαιρόμενος*).

Költők, tudósok, filozófusok így fogalmazzák meg először a következtetés műveletét, mint olyan tevékenységet, amely a szemlélettől a nem-szemléleti, az érzékek — mindenekelőtt a látóérzék — által ismerttől az érzékek számára ismeretlen felé halad.

A következtetésnek ez az első fogalma egészen konkrét. A logikából megszoktuk, hogy a következtetés fogalmába valamilyen módon beleértsük az általánosság fogalmát. Minthogy a tapasztalható valóság in extenso kimeríthetetlen, a következtetés tapasztalatpótló szerepet játszik: az általános felé halad vagy az általánosból indul ki vagy analógiás átvitellel újfajta általánosságot teremt. A jelekből való következtetésekben ilyesmiről még nincsen szó. Az érzékek számára a tapasztalható valóság adott. De *az* a valóság, amelyet érzékeinkkel ragadunk meg, korlátolt és véges, tekintve hogy érzékeink korlátoltak és végesek. Ez a felismerés, amely implicite benne van a következtetés gondolatában, ismeretkritikára vall. Mindaz viszont, ami nem közvetlenül látható, hallható, tapintható, felismerhető, olyan elmemunka eredménye, amely a láthatóból a láthatatlanra, a tapasztalhatóból a nem-tapasztalhatóra következtet. A következtetés — közvetettség, amely a jelenségben *jelet* lát, valami olyasminek a jelét, ami gondolkodással nyomozható ki. Következtetni tehát annyi, mint valami látható jelből valami már nem látható belsőre jutni. A következtetés a jelzőfunkción alapul.

De e primitív következtetésfogalom még távolról sem egyértelmű, még nem strukturálódott logikailag, hanem úgyszólván csak elvont keret. Jelekből igen sokféleképpen és igen különböző célokkal lehet következtetni. Nemcsak a tudományos gondolkodás lát jelet a jelenségben; a mágikus gondolkodás számára is minden jel és előjel. Nemcsak az orvosi diagnózis, de a jóslás is jel-következtetés. «A delphi orákulum — mondja Hérakleitos (B 93) — semmit sem mond, semmit sem rejt el, hanem *jelez*» (*οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημαίνει*). A jelzés közbülső közlési mód a teljes kimondás és a teljes elhallgatás között: következtetéssel kell megfejteni értelmét.

Nemcsak jelkövetkeztetés van sokféle — s itt teljesen nyitott kérdés még, hogy a következtetés intuitív rálátás-e, vagy pedig többszakaszos gondolkodási művelet — hanem maguk a jelek is különböző értékűek lehetnek. Hérodotos pl. abból a jelből (*τεκμήριον*), hogy az ünnepi gyűlések, felvonulások és zarándoklatok Görögországban csak az újabb időkben honosodtak meg, arra következtet, hogy ezeket a görögök az egyiptomiaktól tanulták meg (II 58). Etearchos — mondja Hérodotos (II 33) — egy folyót joggal tartott a Nílusnak, mert a Nílus, mint ahogy a láthatóból, tapasztalhatóból, ismertből következtet az ismeretlenre, az Istrosszal egyirányban folyik. Thukydidés abból a körülményből, hogy Görögország olyan vidékein, ahol a régi szokások divatban vannak, a férfiak a köznapi életben is fegyvert viselnek, arra következtet, hogy valamikor a fegyverviselet a köznapi életben általános volt (I 6). Mykéné kis mérete viszont nem jele (*σημεῖον*) annak, hogy a hadsereg nem volt olyan nagy, mint azt a monda állítja. Aischylos tragédiájában Agamemnon jajkiáltásaiból az egyik öreg gyilkosságra következtet. Erre a másik így felel:

«De van bizonyság és bizton hihetjük-é
A jajkiáltásból, hogy meghalt a király?»

(ἦ γὰρ τεκμηρίοισιν ἐξ οἰμωγμάτων
μαντευσόμεσθα τάνδρὸς ὡς ὀλωλότος)

(Agamemnon 1366—7)

Egy harmadik öreg ezt szögezi le tanulságként:

«Míg tudva nincs a tett, haragra nincs okunk;
Nem mindegy ám az: *tudni* vagy *gyanítani*.»

(σάφ' εἰδότας χρὴ τῶνδε θυμοῦσθαι πέρι
τὸ γὰρ τοπάζειν τοῦ σάφ' εἰδέναι δίχα)

(Agamemnon 1368—9, Csengery János ford.)

Itt bizonyos, a jelek *bizonyítóerejét* illető típuskülönbség érződik, mint józan költői anticipációja egy későbbi fontos aristotelési megkülönböztetésnek. «A jel (*σημεῖον*) — mondja Aristotelés (An. Pr. II 27) — bizonyító tétel akar lenni, amely vagy *szükségszerű*, vagy *valószínű*; mert aminek megtörténtéből következik, hogy volt vagy lesz a dolog, az jele azon dolog megtörténtének vagy létének. (Az aristotelési terminológiában a bizonyító erejű jel: *τεκμήριον*.)

A jel-következtetések a hippokratési orvostudományban válnak elvvé és gyakorlattá. Az orvosnak a láthatóból, a tünetből kell a láthatatlanra, az okra következtetnie — olyan diagnosztikai elv ez, amely különböző alkalmazásokra talál. Így az álomfejtésben, amikor az álomból a szervezet zavaraira (gyomortelítettségre és hasonlókra) következtetnek. De minden másfajta diagnózis esetén is. *Τεκμήριον* a hippokratési orvostudományban egyértelműen *szimptomát* jelent, a jelekből való következtetés eljárása pedig az *orvosi diagnózis*. «A látható dolgok képezik a láthatatlanok megismerésének alapját» — ismétli Anaxagoras is (B 21a: *τῆς μὲν τῶν ἀδήλων καταλήψεως τὰ φαινόμενα*). *A jel-következtetés a par excellence orvosi módszerré válik*. Az aristotelési jelelméletnek is kedvelt példatára lesz az orvosi diagnosztika: «lázas, tehát beteg», «teje van, tehát szült» (Rhet. A 2, 1357b 14—25).

Tekintsünk előre, nézzük a jel-következtetés későbbi fejleményeit. A pseudoplatóni «Definíciók»-ban (*Ὅροι* 414e) a jelnek következő meghatározásával találkozunk: «A jel: a láthatatlan bizonyítása» (*τεκμήριον· ἀπόδειξις ἀφανοῦς*). Felmerülhet a kérdés, vajon a jel-következtetések esetében az induktív vagy a deduktív, a valószínűségi vagy a szükségszerűségi következtetések előformájával van-e dolgunk. A kérdés jogos, hiszen Aristotelés beszél szükségszerű és valószínű jelekről.

Akár a jelekből való következtetés presokratikus elméletét, akár hippokratés gyakorlatát tekintjük, kétségtelen, hogy a jel-következtetések *eredetileg valószínűségi, induktív következtetések*. Irányuk a tapasztalattól, a «látható»-tól a racionális felismerés, az ok, a «láthatatlan» felé tart. Ebből adódik, hogy az ilyen következtetések valószínűségének foka esetenként más-más. Keretükbe belefér babona, spekuláció, tudomány.

Ezzel szemben Aristotelésnél azzal az új, jelentős törekvéssel találkozunk, hogy az efajta következtetéseket a szillogisztikába építse be; ezért a jelet úgy vizsgálja, mint egy szillogizmus lehetséges középfogalmát. Arra az eredményre jut, hogy «valamennyi alakzatban lehetnek a jelből való következtetések, de (az elemzésében) említett különbségek vannak köztük». Ha a jel a középfogalom helyzetében van, akkor bizonyító erejű; ha viszont szélső helyzetet foglal el a szillogizmusban, csupán jel (*σημεῖον* és nem *τεκμήριον*) (An. Pr. II 27).

Hasonló — még következetesebb — törekvés jellemzi a stoikus logikát is. Már az is figyelemre méltó, hogy Chrysippos, a stoikus logika megalapítója úgy határozza meg a dialektikát, mint a jelről és a jelöltről szóló tudományt (Diog. Laert. VII 62). A dialektika — jelelmélet, *σημειωτική*, olyan kifejezés, amellyel egyúttal az orvosi kórtünettant is jelölik! «A bizonyítás, neme szerint, jel» — mondják a stoikusok (Sextus Emp. Adv. Math. VIII 180, 277, Pyrrh. II 122: *τῷ γένει σημεῖον ἐστιν ἡ ἀπόδειξις*). A «dogmatikusok», akiken Sextus Empiricus a stoikusokat és a logikus-orvosokat érti, úgy határozzák meg a bizonyítást, akárcsak két-háromszáz évvel előttük a presokratikusok: «A bizonyítás olyan beszéd, amely valamely nem-nyilvánvalót bizonyos látható dolgok segítségével világít meg» (Adv. Math. VIII 385, Pyrrh. II 135: *ἡ ἀπόδειξις λόγος εἶναι κατὰ συναγωγὴν διά τινων φαινομένων ἐκκαλύπτων τὶ ἄδηλον*). Mármost ismeretes, hogy a stoikusok — szemben Aristotelésszel — nem predikatív, hanem hipotétikus szillogizmusokkal foglalkoztak. Sohasem a fogalmak közötti viszonyokból adódó következtetéseket kutatták, hanem mindig a teljes ítélet-egységek közötti viszonyokból adódó következtetéseket. Ezért, amikor megkísérlik, hogy a jelelméletet a következtetéstannal azonosítsák, figyelmük mindenekelőtt a számukra alapvető ítéletkapcsolatra, a *kondicionálásra* (*συνημμένον*) irányul. A kondicionális általános formája: «ha *p*, akkor *q*», ahol *p* és *q* ítéletváltozók («ha az *első*, akkor a *második*», pl. «ha nappal van, akkor világos van»). A kondicionális ítéletkapcsolat két ítéletből áll, az előtagból és az utótagból, vagy más terminológiával: az alapból és a következményből. A stoikusok itt érdekes azonosítást hajtanak végre: az *előtag* szerintük a *jel*, amely felderíti az utótagot, míg az utótag a jelölt dolog. (Adv. Math. VIII 245: *σημεῖον εἶναι ἀξίωμα ἐν ὑγιεῖ συνημμένῳ καθηγορούμενον, ἐκκαλυπτικὸν τοῦ λήγοντος* = «A jel egy érvényes kondicionális előtagként szereplő ítélete, amely felderíti az utótagot»).

A jel—jelölt dolog és a kondicionális azonosításában az orvostudománynak a logikára való hatását kell látnunk. Megvannak ennek a terminológiai nyomai is: nemcsak a dialektikát nevezik *σημειωτική*-nak, amely kifejezés kórtünettant is jelent, de az érvényes kondicionálist *ὑγιές*-nek, vagyis *egészséges*nek nevezik. Ezenfelül se szeri, se száma a stoikus következtetéstanban az orvosi diagnosztikából vett példáknak (Adv. Math. VIII 153—156, 253 stb.).

Mindez kétségtelenné teszi, hogy a stoikus logikában bizonyos szinkretizmus jött létre logikai következtetéstan és orvosi diagnosztika között, a kettő tudatos, átgondolt egybekovácsolása. Kétségtelen az is, hogy a tulajdonképpeni stoikus jelelmélet, tehát a jelek tipológiája (indikativ és kommemorativ jelek: Adv. Math. VIII 154) a logikus-orvosoktól, az orvosi módszertan kutatóitól ered. Ennek ellenére úgy hisszük, hogy ez a diagnosztikai hatás másodlagos. A stoikus következtetéstan alapjában a theophrastosi-eudémosi és a megarai logika származéka, de társadalmilag erős hatás érte az orvostudomány oldaláról, amely a fenti tünetekben jut kifejezésre.

A régi jel-következtetéseket tehát a stoikusok kapcsolták össze a legkövetkezetesebben a deduktív logikával. *Egy következtetésmódot, amely eredetileg induktív volt, megpróbáltak deduktívvá alakítani.* Sikerrel járt ez a kísérlet?

Sextus Empiricus helyesen mutatott rá, hogy e kísérlet nem volt egészen sikeres. A jelnek a kondicionális előtagjával való azonosítása fennáll az olyan kondicionálisok esetében, mint «ha ennek az asszonynak teje van, akkor szült»; mert a tej — jele a szülésnek. De nem áll fenn az ilyen esetben: «ha nappal van, világos van»; mert a nappal nem jele a világosságnak, hanem éppen fordítva, a világosság jele a nappalnak (Adv. Math. VIII 250—253). Sextus Empiricus végeredményben arra a meglepő eredményre jut, ha maga nem is fogalmazza meg általánosítva, hogy a tárgyalt azonosítás a stoikusoknak olyan hibás általánosítása, amely *csak diagnosztikai következtetések esetében helytálló*. A jel-következtetés modellje olyan szuggesztív volt, hogy ezen a ponton eltorzította a kondicionális tanát. Mert az összefüggés nem úgy áll, ahogyan a stoikusok gondolták, hogy ti. a kondicionálisok mind (diagnosztikus) jelkövetkeztetések, hanem éppen fordítva: a (diagnosztikus) jelkövetkeztetések a kondicionális alakjára hozhatók.

Végül jegyezzük meg, hogy a régi, presokratikus jelkövetkeztetés egy hellenisztikus filozófiai iskolában nem megy át a deduktív logika olvasztókemencéjén: Epikuros, a szenzualista a jelkövetkeztetésben olyan változatlan tudományos módszert lát, amely sikeresen szegezhető szembe a mitikus természetmagyarázattal. Pythokléshez írt levelében ezt mondja: «...csak a mítosz maradjon távol (a mennydörgés magyarázatától); és távol is marad, ha megfelelően alkalmazkodva a földi jelenségekhez választunk jeleket a láthatatlan dolgok kifürkészésére» (Diog. Laert. X 104). A materialistának a tapasztalathoz való hűsége ellensúlyozza itt a korszerű logikai-módszertani vívmányokról való lemondást.

MORAVCSIK GYULA

«KUTYA A JÁSZOLBAN»

EGY GÖRÖG KÖZMONDÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Folyóiratunk legutóbbi számában (VIII. 104—105: «Az apokrif Tamás-evangélium görög elemei») Trencsényi-Waldapfel Imre felhívta a figyelmet egy 1945-ben felfedezett kopt nyelvű apokrif iratra, amely «Evangélium Tamás szerint» címet visel. Ez az evangélium teljesen más jellegű, mint a korábban ismert, Jézus gyermekségének csodáiról szóló ún. «Tamás evangélium».[1] Trencsényi-Waldapfel Imre rámutatott arra, hogy ez az evangélium, mely minden jel szerint korábbi görög szöveg kopt fordítása, gnosztikus színezetű s olyan szerzőre vall, aki görög filozófiai műveltséggel bírt. Erre kell ugyanis következtetni a görög terminológiának a kopt szövegben való áttükröződéséből és egyes részleteknek Herakleitos gondolataival való rokonságából.

Különös súlyt helyezett Trencsényi-Waldapfel Imre a kopt Tamás-evangélium egy helyére, melynek forrását Lukianosban vélte megtalálni. Ugyanis az apokrif evangélium a farizeusokat olyan kutyához hasonlítja, «amely a jászlon fekszik, mert sem ő nem eszik, sem a szarvasmarhákat nem engedi enni». Lukianos pedig *Πρὸς τὸν ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον* (Ad incultum) című iratában a következő szavakkal jellemzi a műveletlen embert: *καίτοι οὐδ' ἔχρησάς τινι βιβλίον πώποτε, ἀλλὰ τὸ τῆς κυνὸς ποιεῖς τῆς ἐν τῇ φάτνῃ κατακειμένης, ἣ οὔτε αὐτὴ τῶν κριθῶν ἐσθίει, οὔτε τῷ ἵππῳ δυναμένῳ φαγεῖν ἐπιτρέπει* (30. §). Ugyanezt a hasonlatot megismétli Lukianos *Τίμων* című dialógusában is, ahol a fösvény jellemzésével kapcsolatban olvassuk a következőket: *καθάπερ τὴν ἐν τῇ φάτνῃ κύνα μήτε αὐτὴν ἐσθίουσαν τῶν κριθῶν, μήτε τῷ ἵππῳ πεινῶντι ἐπιτρέπουσαν* (123. §). Trencsényi-Waldapfel Imre úgy képzeli, hogy az apokrif evangélium ismeretlen szerzője «mindjárt keletkezése után megismerkedett Lukianos művével s a képzeletét megragadó szellemes hasonlatot azon melegében felhasználta». E feltevés alapján arra a következtetésre jut, hogy a kopt nyelvű Tamás-evangélium görög eredetije nem keletkezhetett 140 körül — mint a kiadók feltételezik —, hanem csak legkorábban 170 körül, de talán még később, a II. század végén.

Trencsényi-Waldapfel Imre első pillantásra meggyőzőnek látszó fejtegetéseinek helyességével szemben erős kételyek merülnek fel, ha behatóbb vizsgálat alá vesszük a «kutya a jászolban» kép eredetét és történetét. A «pompás hasonlat»-nak a gyökere, mely Trencsényi-Waldapfel Imre szerint a lukianosi mű «gondolatmenetéből magából» «pattant ki» ugyanis nem más, mint egy közismert görög közmondás, amelynek eredete nyilván nagyon régi időkbe nyúlik vissza, s amely a görög társadalom állattartó rétegeiben keletkezett. Ez a közmondás arra utal, hogy a parasztok kutyái télen meleg vackot keresve belopódzkodnak az istállóba és a jászolba telepednek, ami által megakadályozzák, hogy a lovak eleségükhöz jussanak. Így — vonta le a morális tanulságot a népi gondolkodás —, minthogy a kutya nem eszik árpát s a lovat sem engedi enni, se magának, se másnak nem használ.

A kutatók egy része a lukianosi «Ad incultum» idézett helyét Aisopos egy elveszett meséjére vezeti vissza, amire Trencsényi-Waldapfel Imre is célzott. Így pl. Halm kiadásába felvette azt az aisoposi töredékek közé (228. sz.), az újabb Chambry-féle kiadás (1927) és Hausrath kiadása (1956—1959) azonban mellőzi. De akár Aisopos jegyezte fel először, akár nem, az bizonyos, hogy a közmondás és a mögötte rejlő kép az ókorban

[1] L.: *G. Rauschen—B. Altaner :* Patrologie. Freiburg 1931[11]. 36; *Christ—Schmid—Stählin :* Geschichte der griechischen Litteratur II. 2. München 1924[6]. 1195—1196. — Magyar fordítása: Apokrif evangéliumok Jézus gyermekségéről. Fordította *Raffay Sándor*. Pozsony 1912. 1—19.

közismert volt.[2] Erről tanúskodik egész sereg forrás, elsősorban az antik közmondásgyűjtemények és lexikographiai munkák, melyek anyagát jórészt későbbi bizánci gyűjtemények őrizték meg számunkra. Lássuk a legfontosabb tudósításokat.

A *ἡ κύων ἐν φάτνῃ*, illetve *ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ* közmondást megtaláljuk már a régi görög közmondások alfabetikus gyűjteményében.[3] Ugyanez az általános morális tanulság hozzáfűzésével jelenik meg az ún. retorikai lexikonban: *Κύων ἐν φάτνῃ· παροιμία ἐπὶ τῶν μήτε αὐτῶν χρωμένων, μήτε ἄλλοις ἐπιτρεπόντων,*[4] továbbá némi stiláris módosításokkal az i. sz. V. századi Hesychios szótárában[5] és a IX. századi Photios patriarcha lexikonában[6] és a X. századi ún. Suda- (Suidas-) lexikonban.[7] Megismétli ezt még a XV. századi Makarios is.[8] Magyarázatot is tartalmazó bővebb variánsa először az i. sz. II. századi Diogenianosnak tulajdonított, de nem közvetlenül tőle származó ú.n. pseudo — diogenianosi gyűjteményében bukkan fel: *Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ· πρὸς τοὺς μήτε αὐτοὺς χρωμένους, μήτε ἄλλους ἐῶντας· παρόσον ἡ κύων οὔτε αὐτὴ κριθὰς ἐσθίει, καὶ τὸν ἵππον κωλύει.*[9] Ugyanezt lényegtelen eltéréssel megtaláljuk a Suda-lexikonban,[10] a XII. századi Zonaras lexikonában[11] s a XIII. századi Gregorios Kyprios[12] és a XV. századi Michael Apostolios[13] gyűjteményében is.

De a «kutya a jászolban» nemcsak a paroimiographusok és lexikographusok műveiben maradt ránk, hanem — mint Lukianosnál — egyes írók elbeszéléseibe beleszőve is. Így a Suda-lexikon jól ismert *Οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον* című cikkében használja a *τῇ φάτνῃ προσάγεις τὸν κύνα* kifejezést. A XII. századi Eustathios Homeros-kommentárjában az Ilias N 623. sorához többek között a következő magyarázatot fűzi: *Κακαὶ κύνες οἱ Τρῶες ὡς βλάπτοντες τοὺς Ἀχαιούς, ἐφ' οἷς αὐτοὶ οὐκ ὠφεληθήσονται. Ἐξ οὗ λόγου καὶ παροιμία τὸ ἡ κύων ἐπὶ φάτνης, ἐπὶ τῶν μήτε χρωμένων, μήτε ἄλλοις διδόντων.*[14] A XII/XIII. századi Michael Choniates egyik levelében arról panaszkodik, hogy a latinok elrabolták könyvtárát s azt birtokolják, noha nem tudják használni, és hozzáfűzi: *Λυττώσης κυνός, ἣ κατὰ τὴν προοιμίαν οὔτε αὐτὴ ἅπτεται τῶν κριθῶν καὶ τὸ κριθοφαγοῦν ὑποζύγιον ἀπείργει.*[15]

Végül utalhatunk még a Hadrianus korában (117—138) élő Straton egyik epigrammájára, amely a következőképpen hangzik:

Εὐνοῦχός τις ἔχει καλὰ παιδία· πρὸς τίνα χρῆσιν;
Καὶ τούτοισι βλάβην οὐχ ὁσίην παρέχει.
Ὄντως ὡς ὁ κύων φάτνῃ ῥόδα, μῶρα δ' ὑλακτῶν
οὔθ' αὐτῷ παρέχει τἀγαθόν, οὔθ' ἑτέρῳ.[16]

[2] *Stephanus* szótára s. v. *φάτνη* a lukianosi hellyel kapcsolatban megjegyzi: *quod proverbialiter dicitur.*

[3] *L. Cohn :* Zur Überlieferung des alphabetischen Corpus, Philologus Suppl. 6 (1891—93) 232. No 69 és 262. No 437.

[4] *I. Bekker :* Anecdota Graeca I. Berolini 1814. 276 s. v. *Κύων ἐν φάτνῃ.*

[5] S. v. *Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ.*

[6] S. v. *Ἡ κύων ἐπὶ τῆς φάτνης* és *Κύων ἐπὶ φάτνης.*

[7] S. v. *Κύων ἐπὶ φάτνην.*

[8] IV. 43 és V. 34 = Corpus paroemiographorum Graecorum, ed. *E. L. Leutsch—F. I. Schneidewin.* II. Gottingae 1851. 171, 181.

[9] II. 83 = Corpus paroemiographorum Grecorum, id. kiad. II. 32.

[10] S. v. *Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ.*

[11] S. v. *Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ,* vö. J. A. Cramer: Anecdota Graeca e manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis IV. (Oxonii 1841) 139.

[12] II. 61 = Corpus paroemiographorum Grecorum id. kiad. I. 363.

[13] VIII. 44. = Corpus paroemiographorum Grecorum id. kiad. II. 443. — Ugyanő XVII. 20[a] = id. kiad. II. 690 Lukianos Timon-jának fent idézett szavait csaknem szóról szóra megismétli.

[14] Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem III. (Lipsiae 1829) 176.

[15] *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα,* ed. *Sp. Lampros* II. Athen 1880. 242; vö. *D. K. Karathanasis :* Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts, Diss. München 1936. 109. No 230.

[16] Anthologia Palatina XII. 236, ed. Dübner II. Parisiis 1872. 427 = Anthologia Graeca. Griechisch—Deutsch ed. *H. Beckby.* Buch XII—XVI. München 1958. 134—135.

A költemény bennünket ezúttal közelebbről érdeklő 3. sorában többen szövegjavítást próbáltak eszközölni, megütközvén a «kutya a jászolban» és a rózsák összekapcsolásán.[17] Azt hiszem azonban, hogy erre nincs szükség. Straton, aki az Odysseia egyik helyére (ξ 29: *κύνας ὑλακομώρους*) céloz, két kutyára vonatkozó közmondást fűzött össze, melyek közül az egyik az ismert *κύων ἐν φάτνῃ*, a másik pedig a következő: *Κύων ἐν ῥόδοις· ἐπὶ τῶν ἐν μείζοσιν ἢ καθ' ἑαυτοὺς διαιτωμένων.*[18] Ez az epigramma, amely időrendben megelőzi Lukianost, ugyanarról tanúskodik, mint a korábbi ókori forrásokból merítő bizánci írók, hogy ti. a «kutya a jászolban» közmondás s a benne rejlő kép és morális tanulság már az ókorban és nyilván Lukianos kora előtt is jól ismert volt.

Visszatérve a kopt Tamás-evangélium kérdéses hasonlatára, nyilvánvaló, hogy az Lukianosszal közös forrásból is származhatik, aminek lehetőségét egyébként már Trencsényi-Waldapfel Imre is érintette. De a közös forrást nézetünk szerint nem írott szövegben kell keresnünk, hanem az eleven hagyományban, amelyről a «szövegek» egymáshoz való viszonyát kutató filológusok gyakran megfeledkeznek. Az antik görögök, de még a bizánciak emlékezetében is sok olyan átöröklött közhellyé (toposszá) vált elem, közmondás, velős mondás, hasonlat stb. élt, melyet aztán alkalom adtán a megfelelő helyen újra és újra felhasználtak és leírtak. Ahogyan Lukianos gyakran szőtt bele munkáiba közmondásokat, ugyanúgy járhatott el a Tamás-evangélium ismeretlen szerzője is.

De ha elesik az a feltevés, hogy a kopt evangélium görög eredetijében szereplő hasonlat a lukianosi hely utánzásából magyarázandó, akkor természetesen az erre alapított későbbi datálás sem tartható fenn.*

[17] L.: *Dübner* kiadásában a 453. l.-on olvasható kommentárt.

[18] Makarios V. 35 = Corpus paroemiographorum Graecorum id. kiad. II. 181; vö. Appendix Proverbiorum III. 54 = uo. I. 427.

* E cikk megírása után *Trencsényi-Waldapfel Imre* szívessége folytán alkalmam volt megismerni *J. B. Bauer* tanulmányát (Echte Jesusworte?. Theologisches Jahrbuch. Herausgegeben von *A. Dänhardt*, Leipzig 1961. 191—223), melyben az itt tárgyalt kérdésre is kitér (214. l.). Örömmel láttam, hogy egymástól függetlenül azonos eredményre jutottunk.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

ΚΥΩΝ ΕΝ ΦΑΤΝΗ

Ha olyan, nagy feltűnést keltő, új leletekhez szól hozzá valaki, amelyeknek tudományos feldolgozása még a kezdeteknél tart, még gyakrabban teszi ki magát, mint máskor, annak a veszélynek, hogy megfigyelései közlésükkel párhuzamosan vagy akár kevéssel előbb tőle függetlenül is felmerülnek a szakirodalomban. A *duo quum faciunt idem, non est idem* elve alapján azonban az ilyen kettőzés is csak ritkán egészen hiábavaló, s ha a bibliográfiai tájékozódás némelykor szükségszerű fogyatékossága folytán álláspontunkat nem fűzhettük a közvetlen előzményekhez, kívánatos, hogy legalább utólag az egyezések mellett a különbségeket is tisztázzuk.

E folyóirat legutóbbi számában a kopt nyelvű, gnosztikus Tamás-Evangélium görög elemeiről szólva Hérakletos dialektikájának félreismerhetetlen nyomai mellett felhívtam a figyelmet a 102. logion és Lukianos egy ismétlődő hasonlata egyezésére.[1] Amikor e kis cikket közzétettem, még nem ismerhettem W. C. van Unnik könyvét, amely 1960-ban jelent meg német fordításban;[2] nem sokkal előbb közzétett hollandi nyelvű eredetije ma sem áll rendelkezésemre. E mű keretében jelent meg először J. B. Bauer adaléka,[3] amely a Tamás-Evangélium általam tárgyalt hasonlatát egy görög közmondásra — *κύων ἐν φάτνῃ* — vezeti vissza.[4] E közmondás előfordulási helyei között idézi ugyan Lukianos két művét is (Timon 14 és Adv. Indoctum 30) — ennyiben megfigyelései egy irányban haladnak a miénkkel. Csakhogy — s a teljesség szempontjából ez mindenesetre érdeme — Lukianos az ő felsorolásában csak egy a sok közül, éspedig — és ez már erősen meggondolandó — legfeljebb a többivel egyenrangú tanú a szólás meglétére. Ezenkívül felhoz egy «ezópuszi» mesét, illetőleg «ezópuszi közmondást» E. Perry és C. Halm alapján, továbbá a görög paroemiographusok két adatát és Stratón egy epigrammáját.

Halm 228. «meséjét» természetesen magam is ismertem, de Lukianostól független adatnak nem tekinthettem, hiszen Halm — kifejezett utalással a lelőhelyre: «ex Luc. adv. Indoctum c. 30» — semmivel sem ad többet e helyen, mint hasonlat jellegétől megfosztva, szinte szószerinti idézetet Lukianosból: *Κύων τις, ἐν φάτνῃ κατακειμένη, οὔτε αὐτὴ τῶν κριθῶν ἤσθιεν, οὔτε τῷ ἵππῳ δυναμένῳ φαγεῖν ἐπέτρεπεν.* Vö. Lukianos hivatkozott helyével: *καὶ σὺ τοίνυν ἄλλῳ μὲν δεηθέντι χρήσειας ἂν τὰ βιβλία, χρήσασθαι δὲ αὐτὸς οὐκ ἂν δύναιο. Καίτοι οὐδ' ἔχρησάς τινι βιβλίον πώποτε, ἀλλὰ τὸ τῆς κυνὸς ποιεῖς τῆς ἐν τῇ φάτνῃ κατακειμένης, ἣ οὔτε αὐτὴ τῶν κριθῶν ἐσθίει οὔτε τῷ ἵππῳ δυναμένῳ φαγεῖν ἐπιτρέπει.* Lukianosra vezethető vissza a paroemiographiai hagyomány is, amelyből Bauer csak Diogenianust (II. 83) és Macariust (V. 34) idézi, de ha csak Leutsch és Schneidewin kiadását *(Paroemiographi Graeci)* vesszük is tekintetbe, könnyű e két adathoz továbbiakat csatolnunk, így Gregorius Cyprius leideni kódexéből (II. 22) vagy akár Maca-

[1] Az apokrif Tamás-Evangélium görög elemei. AntTan. 8 (1961) 104—105. l. Vö. Acta Orient. Hung. 13 (1961) 131—133. l.

[2] *W. C. van Unnik :* Evangelien aus dem Nilsand. Frankfurt a. M. 1960.

[3] *J. B. Bauer :* Echte Jesusworte? *Unnik :* i. m. 108—150. Újra lenyomva: Theologisches Jahrbuch. Leipzig 1961. 191—223. l. Hasonlóan A. J. B. Higgins: «The proverbial dog in the manger was well known in the second century, and probably long before that.» Non-gnostic Sayings in the Gospel of Thomas. Novum Testamentum 4 (1960) 306. l. R. M. Grant és D. N. Freedman kiadásához (The Secret Sayings of Jesus according to the Gospel of Thomas), amelyre Higgins ebben a vonatkozásban is utal, sajnos, még nem jutottam hozzá.

[4] *Unnik :* i. m. 135. l. 80. j. ThJhb. 214. l. 80. j.

riusból is egy másik előfordulást (IV. 43). De nem e, közös forrásokra visszavezethető vagy egymást másoló, késői tanúk száma érdekel itt minket, sokkal inkább az a tény, hogy ahol e paroemiographiai hagyományban a *κύων ἐν φάτνῃ* szólás kissé részletesebb értelmezésével találkozunk, mindenütt Lukianos szavaira bukkanunk, mint Gregorius Cypriusnál vagy a vele ezen a ponton lényegében egyező és Lukianost két ízben (I. 52 és II. 89) név szerint is idéző Diogenianusnál: *Ἡ κύων ἐν τῇ φάτνῃ: πρὸς τοὺς μήτε αὐτοὺς χρωμένους, μήτε ἄλλους ἐῶντας· πάροσον ἡ κύων οὔτε αὐτὴ κριθὰς ἐσθίει, καὶ τὸν ἵππον κωλύει.* Ez arra vall, hogy a *κύων ἐν φάτνῃ* esetében inkább Lukianos népszerűsége révén terjedő szállóigével, mintsem egy Lukianos által felhasznált közmondással vagy éppen «ezópuszi mesével» van dolgunk.

Külön szót érdemel Bauer hivatkozása Perry Aesopus-corpusára. Itt egy «ezópuszi szólást» és egy «ezópuszi mesét» kell megkülönböztetnünk. Az első egy megítélés alá esik a már ismertetett paroemiographiai hagyománnyal: abban a középkori görög szólásgyűjteményben fordul elő, melynek moszkvai kéziratát Krumbacher adta ki először 1900-ban, s melynek a XVIII. században Drezdába került első lapja valóban az *Αἰσώπου λόγοι* címet viseli. Csakhogy a gyűjtemény rendkívül heterogén jellegű: irodalmi és mitológiai eredetű szentenciákat is bőven tartalmaz, mint pl. *χρυσὸς Δανάην ἔπεισεν ἐθέλουσαν*, célzással a pénz csábító erejére, amellyel pl. Horatius (Carm. III. 16), de Lukianos is (Somnium 13—14) a Danaé-mítoszt értelmezte. Ilyen környezetben nem bizonyít régi «ezópuszi» mese mellett a következő «proverbium» sem: *Κύων ἀναπεσὼν εἰς φάτνην αὐτός τε οὐκ ἐσθίει τῷ τε ὄνῳ ἐμποδίζει.*[5] De nem esik súlyosabban latba az egyetlen mese-szöveg sem, amely Perrynél ebben a vonatkozásban található; ez ugyanis a XV. századi német Steinhöwel latin nyelvű fabulája, *Canis in praesepio*, mely már humanista tudatossággal rekonstruálja az «elveszett» ezópuszi mesét, Lukianos és a paroemiographiai hagyomány alapján.[6] Említést érdemel ugyan, hogy Lukianosnál a kutya a lovat, az imént idézett «ezópuszi» proverbiumban a szamarat tartja távol a jászoltól, Steinhöwelnél — akárcsak a Tamás-Evangéliumban — a szarvasmarhát; e különbségek azonban aligha olyan lényegesek, hogy a motívum családfáját ezen az alapon lehetne összeállítanunk. S a késői előfordulások nem feltétlenül alkalmasak arra, hogy Lukianos és a Tamás-Evangélium hátterében egy korábbi hagyományt bizonyítsanak. De még ha ez utóbbi eset állna is fenn, Lukianos és a Tamás-Evangélium a megfogalmazásban és az alkalmazásban olyan szoros egyezést mutat, amit pusztán az a körülmény, hogy a *κύων ἐν φάτνῃ* szólást mindkettő szem előtt tarthatta, nem magyaráz meg kielégítően. S hadd ismételjem meg a Lukianos prioritását valószínűsítő megfigyelést: a hasonlat Lukianosnál pattan ki az egész, a műveletlen bibliofilt gúnyoló gondolatmenetből; a Tamás-Evangéliumban, ahol elszigeteltebben áll a Jézusnak tulajdonított egyéb kijelentések között, már nem nő ki távolról sem ilyen szervesen gondolati környezetéből. Magánál Lukianosnál még többet veszít szellemességéből a hasonlat, amikor a *Timón*ban megismétli, hiszen itt már általában a fukar embert hasonlítja a kutyához, aki a jászolban fekve maga nem eszik az árpából, de a lovat sem engedi enni belőle, márpedig a fukar ember nem nélkülözi természettől fogva a képességet ahhoz, hogy éljen a vagyona nyújtotta lehetőségekkel, csak fukarsága akadályozza meg ebben.

Lukianosnak valószínűleg idősebb kortársa volt sardesi Stratón, akinek virágzását egy nem kétségtelen hitelű epigrammája (Anth. Pal. XI. 117) alapján némelyen Hadrianus korára,[7] akik óvatosabban járnak el, azok is általában a II. század közepe tájára helyezik.[8] Úgy hisszük azonban, megérte Lukianos népszerűségét és nem tudta kivonni magát a fiatalabb kortárs hatása alól. Pederasztikus költészete helyenként (Anth. Pal. XII. 7) a lukianosi (vagy pseudo-lukianosi?) *Ἔρωτες* -szel érintkezik, máskor — és ezúttal csak ez érdekel minket — az eunuchról szól, akinek szép fiúk vannak a birtokában: kutya a rózsák között, amely eszeveszetten ugat s mástól is elvonja azt, amit maga nem tud élvezni (Anth. Pal. XII. 236). A grammatikailag és tárgyilag egyaránt nem egészen az összefüggésbe illő *φάτνῃ* elárulja, hogy itt valójában a jászolban fekvő kutyáról vett hasonlat átalakításával állunk szemben. Úgy látszik, körülbelül ugyanabban az időben, amikor a Tamás-Evangélium gnosztikus szerzője vallásos értelmezést ad Lukianos ötletének, az ugyancsak keleti származású erotikus költő nem csak

[5] *B. E. Perry :* Aesopica I. Urbana 1952. 276. l.
[6] Uo. 696. l.
[7] Vö. többek között *J. Geffcken :* R.—E. s. v. Straton.
[8] Pl. Anthologie Grecque, ed. *P. Waltz*. I. Paris 1928. XXI. l. és Anthologia Graeca, ed. *H. Beckby* I. München 1957. 67. l.

profán, hanem egyenesen frivol, de a lukianosi szellemtől nem idegen módon használja fel. Egyébként a paroemiographiai hagyomány Stratón epigrammájára is tekintettel van: a *κύων ἐν ῥόδοις* kifejezés szerepel pl. Macariusnál (V. 35), továbbá az ún. Appendix Proverbiorum Coislinianában (III. 54).

Mindez természetesen még nem elegendő ahhoz, hogy feltevésünket, mely a Tamás-Evangélium szóban forgó passzusát Lukianosszal hozza függő viszonyba, a teljes bizonyosság fokára emelje. De arra mindenesetre feljogosít, hogy a *κύων ἐν φάτνῃ* szólás előfordulásainak szélesebb körű vizsgálata után se tekintsük e feltevést egészen alaptalannak. Tegyük hozzá még, hogy egészen más természetű meggondolások alapján W. C. van Unnik is úgy nyilatkozik, hogy a Tamás-Evangélium minden valószínűség szerint Syriában, 170 táján keletkezett.[9] És így még ha a *κύων ἐν φάτνῃ*,, illetőleg *κύων ἐν ῥόδοις* szólások népi eredetét kellene is feltételeznünk, aligha minősíthető puszta véletlennek, hogy a paroemiographiai hagyományon kívül eső valamennyi ismert irodalmi feldolgozásuk — Lukianos két helye, a Tamás-Evangélium és Stratón epigrammája — térben és időben ennyire közel esik egymáshoz.

[9] *Unnik* : i. m. 60—61. l.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ETRUSZK LELETEK MAGYARORSZÁGON?

Három évtizeddel ezelőtt Lovas Elemér, a győri múzeum akkori igazgatója egy olasz folyóiratban megjelent tanulmányában, amelyben a római Arrabona és környéke körüli régészeti kutatásokat ismertette, röviden utalt arra, hogy a Balatontól északra fekvő Cseténben etruszk vázaleletek kerültek elő.[1] Nem sokkal később magyar nyelvű cikkében részletesen ismertette a leletet, a szóban forgó vázák képét is közölve.[2] Az ott közzétett anyag 1950-ben a Szépművészeti Múzeumba került, s minthogy a magyarországi leletek közt azóta is egyedülálló, talán nem fölösleges még egyszer közelebbről megvizsgálni.

A «cseténi lelet» hat darabból áll. A két bucchero-váza típusa jól ismert. Az amphora (1. kép) a legkorábbi bucchero-típusok közé tartozik;[3] a forma impasto-technikával is megjelenik,[4] s igen valószínű, hogy a test alakját a szorosabban vett etruszk kultúra keramikája helyi előzményekből alakította ki.[5] A fentihez hasonló finom, vékony falú, alsó részükön bekarcolt bordázással díszített bucchero példányok elsősorban Dél-Etruriában a VII. század közepe táján jelennek meg, s a század végéig megtalálhatók.[6] Kedveltségüket karthágói exportjuk is tanúsítja,[7] de még inkább az, hogy az athéni Nikosthenés ezeknek, illetve VI. századi utódaiknak mintájára alakította ki valószínűleg egyenesen etruszk exportra készített feketealakos amphoráinak sajátos formáját.

Az ugyancsak finom bucchero kylix (2. kép)[8] formája azoknak egyike, amelyeket az etruszk bucchero-keramika biztosan a görögöktől vett át. A formának ez a finomabb arányú változata a VII. század utolsó harmadában terjedt el, de még a VI. század első felében is készítették.[9] Az etruszk bucchero-edényeknek ez a típusa is eljutott a tengeren túlra.[10]

[1] *E. Lovas :* Bollettino dell'Associazione Internazionale Studi Mediterranei 2 (1931) n. 3, 10 és I. tábla, 3. kép.

[2] Győri Szemle 1933, 52 sk. és 3—6. kép.

[3] Lelt. sz.: 52.821; m.: 10,2 cm. Több darabból összeállítva, az egyik fül hiányzik.

[4] Vö. *E. Hall Dohan :* Italic tomb-groups in the University Museum. Philadelphia 1942, 78 *ad* Narce 21, nr. 4.

[5] *A. Gallatin :* AJA 30 (1926) 76—8; *P. Mingazzini :* Vasi della Coll. Castellani, Roma 1930, 32 *ad* nr. 119; *G. v. Merhart:* Bonner Jb. 147 (1942) 29—45. *F. Magi* a forma tárgyalása során (La raccolta B. Guglielmi I., Vatikán 1939, 119) keleti előzményeire utal, de a felhozott ciprusi párhuzam nem meggyőző.

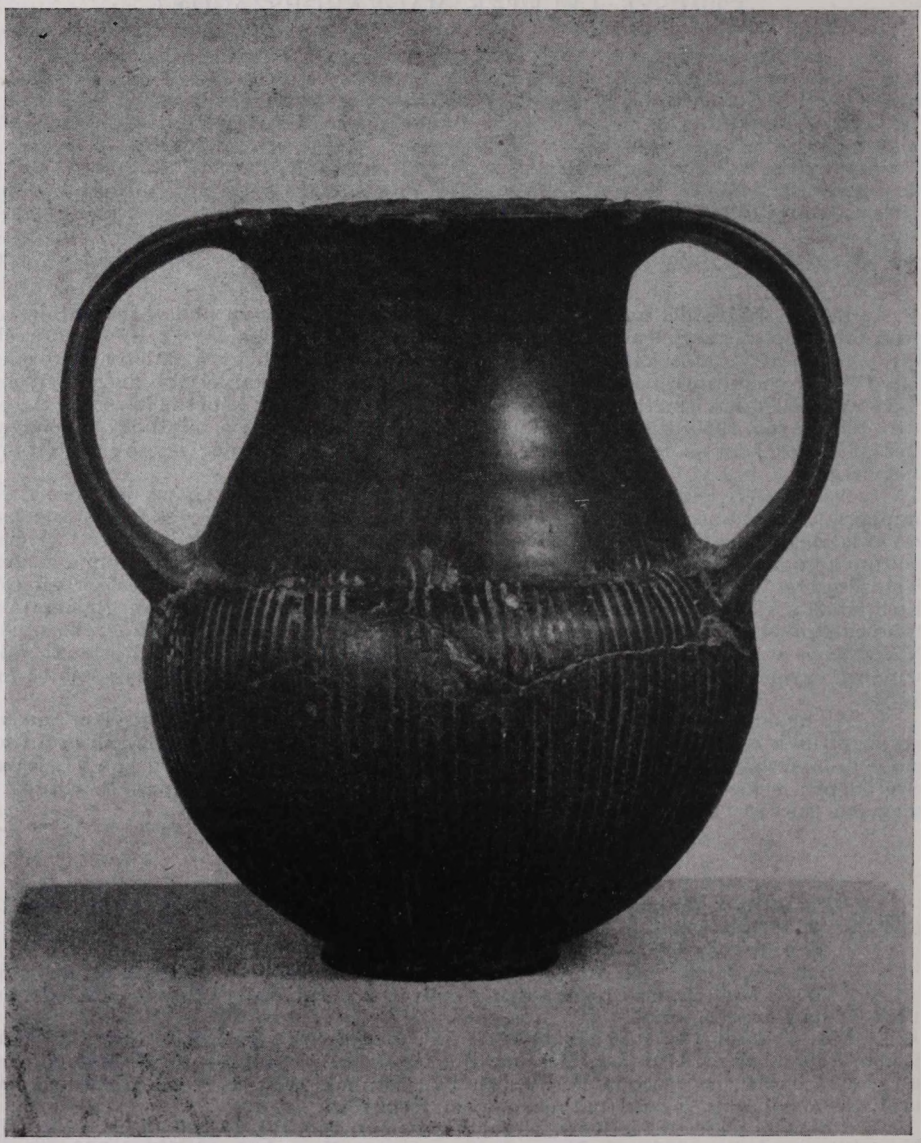
[6] Pl. Veii: NSc. 1935, 56, fig. 6 (alul középen); 340, fig. 13 f; 350, fig. 21 g; CVA Mus. Pigorini 1, tav. 1016, 5; *Magi :* i. h. — Caere: Mon. Ant. 42 (1955) 326, fig. 65; 334, fig. 67, 13; 474, fig. 110, 4. — Narce: *Dohan :* i. h.; CVA Copenhague pl. 196, 9. — Ardea: *R. M. Cook—C. B. R. Butchart :* PBSR 17 (1949) 2, nos. 12—14.

[7] *É. Boucher :* Cah. de Byrsa 3 (1953) 35 és pl. 20—21; *Ét. Colozier :* Mélanges 65 (1953) 65 és 4. j. (irodalommal).

[8] Lelt. sz.: 52.822; m.: 6 cm; átm.: 10,7 cm. Talpa töredékes. A fülek alatt három bekarcolt vonal fut körbe.

[9] Példák, datálás, irodalom: *Magi :* i. m. 120 ad nr. 3; *Cook—Butchart :* i. h. ad nos. 15—19.

[10] *Boucher :* i. m. 37 és pl. 24; *Colozier :* i. h.

1. kép. Etruszk bucchero amphora (Budapest, Szépmüvészeti Muzeum)

Jóval ritkább a harmadik edény (3—4. kép), egy fületlen tál-fajta, vállán 14 csúcsos dudorral.[11] Igen valószínű, hogy a forma a bronz-utánzó, alul bordázott impasto tálak[12] későbbi változata. Biztosan datálható leletegyüttesből nem ismerem példányát, de néhány Caere-ben talált darab[13] mellett a karlsruhei múzeumban őrzött, a budapestivel pontosan azonos formájú és díszítésű tál etruszk felirata[14] is mutatja, hol kell az eredetét keresni. A díszítés alapmotívuma, a vonalkákkal kitöltött háromszög nem túlságosan gyakori az itáliai geometrikus vázafestészetben, de már a tarquiniai Tomba del Guerriero több vázáján megjelenik.[15] A tál datálása szempontjából ennél a legföljebb *terminus post quem*-ként használható adatnál fontosabb tanulságot nyújt a kopenhágai Ny Carlsberg Glyptothek egy a faliszk Narce-ból származó edényfedele, (5. kép) amelyen a

2. kép. Etruszk bucchero kylix (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

budapesti edényével pontosan azonos elemekből álló, s ugyanilyen rendszerben alkalmazott díszítés egy állatfrizzel bővülve jelenik meg.[16] Az állatok elnagyolt sziluettrajzban ábrázolt madarak, amelyeknek motívumát még a görög geometrikus keramiká-

[11] Lelt. sz.: 52.820; m.: 7 cm; átm.: 17,7 cm. Két darabból ragasztva. Világossárga agyag, vörös máz. Belsejében két agyagszínben hagyott sáv, a peremen két közel álló kis átfúrt lyuk.

[12] Mint pl. CVA Mus. Pigorini 1, pl. 1013, 5; *Mingazzini :* i. m. no. 1 és 11; stb.

[13] *Montelius :* Civ. primit. pl. 343, 1 = *Pottier :* Catal. II. 397, D 98 és u. itt még három példány.

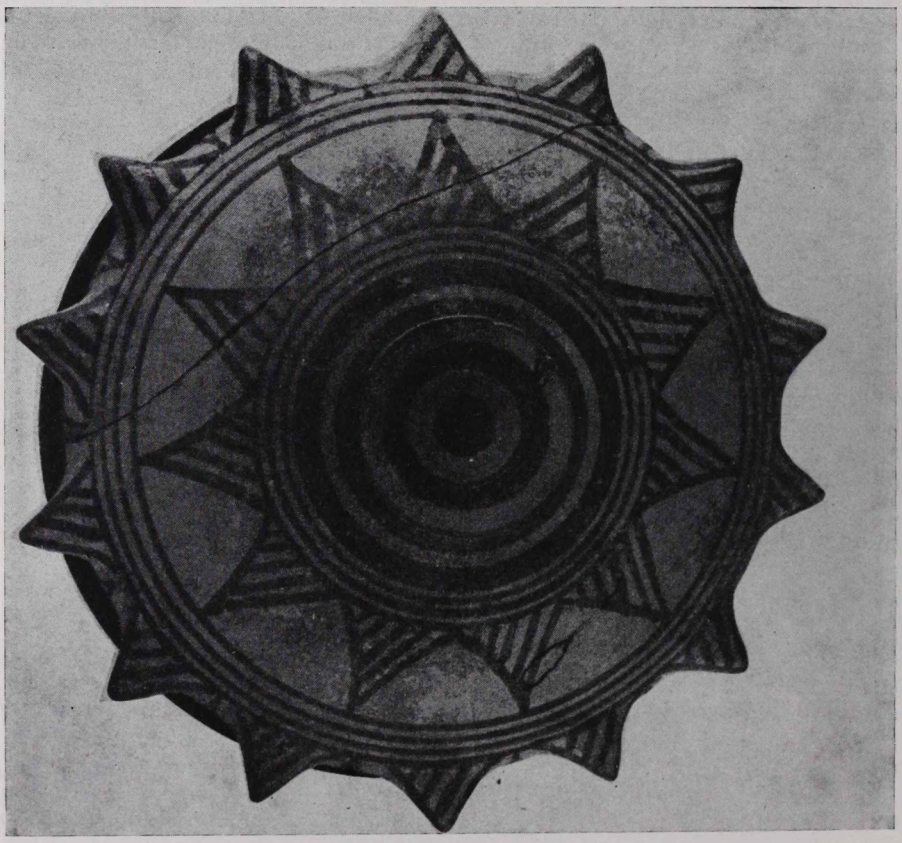
[14] CVA Karlsruhe 2, Taf. 52, 2—3.

[15] *Å. Åkerström :* Der geometrische Stil in Italien, Lund—Leipzig, 1943, Taf. 19, 2 és Taf. 20. A Tomba del Guerriero datálása a VII. sz. 2. negyedére: *Åkerström :* 86; *Dohan :* i. m. 106 (680 k.); *Jacobsthal :* JRS 33 (1943) 97. A motívum valószínűleg görög eredetű Itáliában, vö. *K. Friis Johansen :* Les vases sicyoniens, Paris—Copenhague 1923, pl. IV. 3—4 (Korinthos, VIII. sz. vége). A motívum és a technika faliszk impasto-vázán: *L. Banti:* Die Welt der Etrusker, Stuttgart 1960, 260 és Taf. 9 alul balra.

[16] *F. Poulsen :* Das Helbig Museum d. Ny Carlsberg Glypt., Kopenhagen 1927, 49 No. H 82 és Bildertafeln, Taf. 32; technikája a leírás alapján azonos a budapesti és karlsruhei táléval.

ból vette át az etruszk vázafestészet, s amelyek geometrikus mintáikkal együtt egészen a VII. század legvégéig, sőt még a VI. század elején is gyakoriak, különösen a faliszk területen és az azzal szomszédos dél-etruriai központokban. A budapesti tál készítő műhelyét is itt kell keresni — a festés technikája is ezt mutatja —, s a legvalószínűbbnek a VII. század végére vagy a VI. század első negyedére való keltezése látszik.

A három feketemázas edény (6. kép) közül kettő biztosan attikai, s készítésük ideje — elsősorban a velük azonos formájú vörösalakos vázák rajzának stílusa alapján —

3. kép. „Italo-geometrikus" tál (Budapest, Szépművészeti Muzeum)

némi biztonsággal meghatározható. A kerek szájnyílású, karika alakú füllel ellátott kis edény[17] «VIII. A» típusú oinochoé,[18] amelyet az V. század második negyedének és közepének attikai vázafestői kedveltek különösképpen,[19] de olyan leletegyüttesben is meg-

[17] Lelt. sz.: 52.824; m.: 5,8 cm. Pereme csorbult. Vörösessárga agyag, az edény belsejét is teljesen fedő kissé fémes csillogású máz.

[18] *Beazley :* ARV p. IX. A formáról *L. D. Caskey :* Geometry of Greek vases, Boston 1922, 146.

[19] Pl. *Beazley—Caskey :* Attic vase-paintings in Boston I. No. 47; CVA Wien 1, Taf. 46, 6—7; CVA München 2, Taf. 96, 4—5; CVA Fogg—Gallatin pl. 18,2; CVA Copenhague pl. 158, 9; CVA Cambridge 2, Ricketts—Shannon pl. 16, 1. Feketemázas attikai példányok: CVA Oxford 1, pl. 48, 14; CVA Altenburg 2, Taf. 80, 17; CVA Mus. Campano 3, tav. 8, 9; etc. Feketemázas itáliai példány: CVA Mannheim 1, Taf. 52, 9

jelenik, amely valószínűvé teszi, hogy már a század első negyedében kialakult a forma a görög keramikában.[20] A lékythos[21] a formának olyan változatát képviseli, amely az V. század utolsó és a IV. század első negyedében lehetett népszerű.[22] Nem ismerem pontos megfelelőjét a bikonikus testű kis olpénak,[23] amely azonban aligha korábbi a lékythosnál, s vöröses agyagszíne ellenére máza után ítélve inkább itáliai munkának látszik, amely a IV. században, vagy attól nem túlságosan távoli időben készülhetett.

Mint a fentiekből kitűnik, a cseténvi edények nem származhatnak egy leletből. Az első három darab könnyen elképzelhető egy leletegyüttesben, s esetleg a másik három is, a két csoportot azonban egymástól legalább egy évszázad választja el, a készítési hely különbözőségéről nem is beszélve. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy ezekhez hasonló igénytelen etruszk edényeket egy évszázadon át megőrizzenek, s azután expor-

4. kép. „Italo-geometrikus" tal (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

táljanak. Ennek tudatában nem lehet komolyabb bizonyító erejűnek venni a publikáló érvét, hogy ti. a hat váza közül, amely egy Cseténvben lakó gyűjtő ajándékaként került a múzeumba, kettő annyira földes volt, hogy ebből helyi előkerülésükre szabad

[20] NSc. 1954, 138 fig. 9c, a szicíliai Paternò-ból sírleletben, amely a benne levő korinthosi és attikai feketealakos vázák alapján aligha későbbi az V. század első negyedénél.

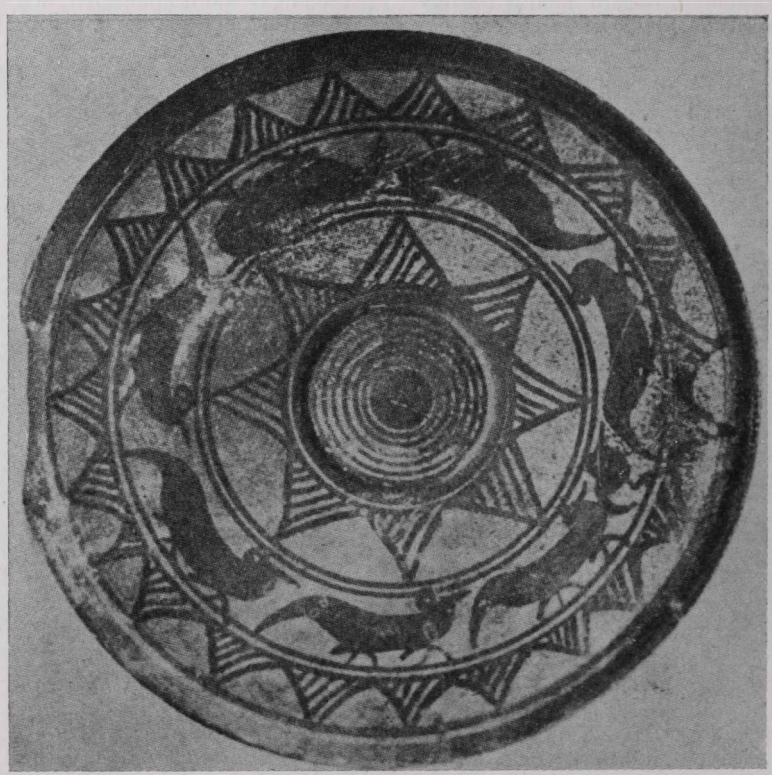
[21] Lelt. sz.: 52.823; m.: 10,5 cm. Vörösessárga agyag, mélyfekete máz. Kisebb csorbulások.

[22] *Caskey :* i. m. 222—4; *Richter—Milne :* Shapes and names of Athenian vases, New York 1935, 15 (III. típus) és fig. 102. A forma késői fejlődésének talán túlságosan szkematikus vázlata: *K. Schefold :* Untersuchungen zu den Kertscher Vasen, Berlin—Leipzig 1934, 139—40. A budapesti lékythos formáját mutató, vörösalakos festésük alapján datálható példányok pl. CVA Oxford 1, pl. 40,6 és 19; *Langlotz :* Gr. Vasen in Würzburg, Taf. 208, Nr. 594 és Taf. 209, Nr. 586; etc. Feketemázas itáliai példányai is gyakoriak *(Beazley :* EVP 270—72).

[23] Lelt. sz.: 52.826; m.: 8,6 cm. Vörösessárga agyag, helyenként fémes csillogású, egyenetlen vastagságú barna-fekete máz. Igen közel áll a «Kopenhága 509 csoport»-hoz *(Beazley :* EVP 261). Hasonló: *Pellegrini :* Vasi felsinei no. 627, fig. 146.

következtetni. Minthogy a lelet hitelesítésére felhozott másik állítólagos vázalelet, a Bratislavától északra fekvő Bazinból származó két váza, amelyet Lovas a cseténiekkel együtt tett közzé,[24] szintén nem etruszk készítmény,[25] a csetényi vázákat hiteles magyarországi etruszk lelet helyett nyilván mediterrán utazáson szerzett kis magángyűjtemény anyagának kell tekinteni.

Azokra az egyéb, Magyarország területén talált tárgyakra vonatkozólag, amelyekkel kapcsolatban a szakirodalomban az etruszk származás feltevése még felmerült, az utóbbi évtizedek leletei és kutatásai szintén inkább negatív álláspontot ajánlanak.

5. kép. Faliscus edényfedél (Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptothek)

A szárazd—regölyi ékszerek etruszkra emlékeztető motívumainál és technikai sajátosságainál már Hadaczek arra gondolt, hogy nem közvetlen etruszk származásuk bizonyítékai,[26] s a velük rokon magyarországi anyag és az egész leletegyüttes vizsgálata

[24] Boll. Stud. Mediterranei i. h.; Győri Szemle i. h. 2—3 és 1—2. kép.

[25] A két váza most ugyancsak a Szépművészeti Múzeumban van. Az egyik (lelt. sz.: 52.829; m.: 13,5 cm) vörösbe játszó fekete mázú Gnathia-váza, fehér vonalas díszítéssel (7. kép); a másik (lelt. sz.: 52.825; m.: 4,1 cm; átm.: 9,3 cm) kis feketemázas lekanis egyenetlen vastagságú mázzal, abból a fajtából, amelyet általánosan elterjedt, bár nem pontos elnevezéssel etruszko-campaniaiként szoktak említeni (*Beazley :* EVP 230 s köv. és most *P. Mingazzini :* CVA Mus. Campano 3, p. 3—5 az újabb irodalommal), de amelynek készítését még Itálián belül is ennél sokkal szélesebb körben kell elképzelni.

[26] Röm. Mitt. 21 (1906) 387—93; Arch. Ért. 27 (1907) 166—71.

valószínűvé tette, hogy kelta vagy esetleg illír műhelyből kerülhettek az i. e. I. századi leletbe.[27]

Az etruszknak tartott magyarországi leletek egy másik, nagyobb csoportját olyan bronzedények alkotják, amelyek valószínűleg közvetlenül itáliai importként kerültek Magyarországra, de a közzétételük óta eltelt időben egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy nem etruszk, hanem többé-kevésbé etruszk befolyás alatt álló északitáliai műhelyekben készülhettek. Ilyenek elsősorban a bordázott cisták, amelyekből Kurdon egy leletben 14 példány került elő,[28] de még két másik, dunántúli, illetve pestkörnyéki, lelőhelyen is felbukkantak.[29] Ezekről a cistákról már több mint fél évszázada felismerték, hogy közülük legalább is azok, amelyeket az Alpokon túlra exportáltak, nem etruszk, hanem ÉK-itáliai «veneto-alpin» műhelyekben készültek.[30] Talán ugyanez vonatkozik arra a két bronzedényre is, amely Sümegen került elő, s amelyet publikálója csak a kurdi edényekre emlékeztető technikája miatt gondolt etruszknak.[31] Könnyen elképzelhető azonban az is, hogy ezek az edények magyarországi műhelyben készültek.

6. kép. Feketemázas kis kancsók (Budapest, Szépművészeti Múzeum)

A VII—V. században ugyanis több magyarországi műhelyben egészen a kelták betöréséig virágzó bronzművességnek kellett lennie, s ezek a műhelyek az Alpokon túli műhelyekkel szoros kapcsolatban, azoktól számos ösztönzést kapva, Márton Lajos kifejezésével «az itáliai ós a venét periferiális kör hatása alatt»,[32] de a kapott hatásokat sokszor önállóan feldolgozva, továbbfejlesztve és továbbadva dolgoztak. Nem egy esetben mutatható ki ilyen úton érkezett itáliai, s közvetve olykor etruszk hatás is a kor-

[27] *Alföldi A.* : Numizm. Közl. 28—9 (1929—30) 20—25; *Márton L.* : A korai La Tène kultúra Magyarországon (Arch. Hung. XI.), Bp. 1933, 93—101; *Hunyadi I.* : A kelták a Kárpát-medencében (Diss. Pann. II. 18), Bp. 1944, 43—9.

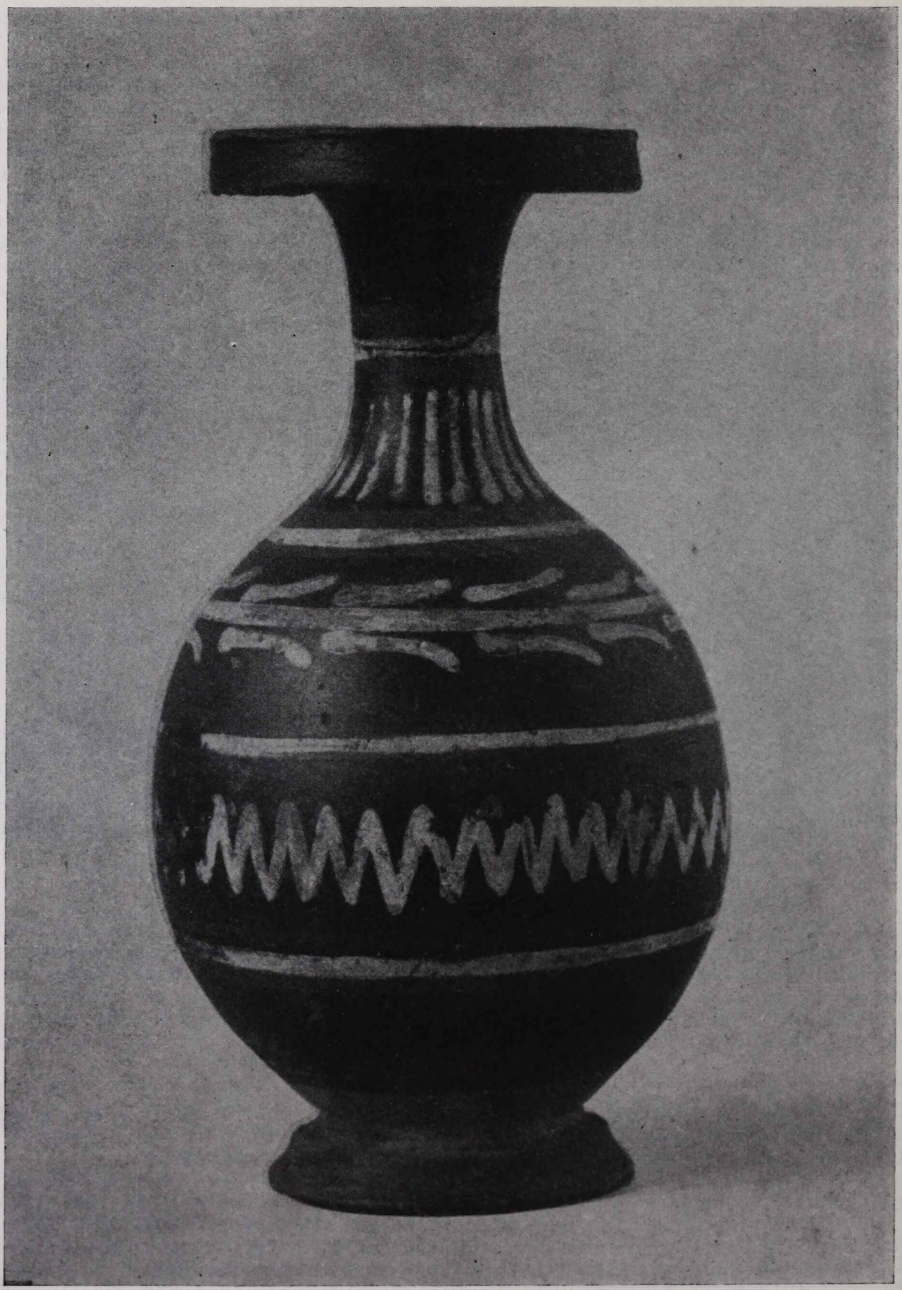
[28] *Wosinszky M.* : Arch. Ért. 1885, 73—85; *Lacka J.* : uo. 149 és 280—81 és most *Patay P.* : Magyarországi régészeti leletei (szerk. *B. Thomas E.*), Bp. 1957, 134—5.

[29] Magyarkeresztes (*Mozsolics A.* : Arch. Ért. 1942, 155—61 és XV. tábla) és Szőllősgyál (Kalauz a régiségtárban, 16. kiad., Bp. 1912, 115, 19. sz.). Vö. még *Mérey-Kádár E.* : Germania 36 (1958) 151—3 (agyag-utánzat Nyírbátorból).

[30] *A. Grenier* : Bologne villanovienne et étrusque, Paris 1912, 336—7 (Marchesetti nyomán). A típusról legutóbb *Å. Åkerström* : Opusc. Arch. 2 (1941) 178—80; *P. Jacobsthal* : Early Celtic art, Oxford 1944, 141 (irodalommal); *G. Rizza* : NSc. 1954, 138—41; *G. A. Mansuelli* : Enc. Arte Ant. II., Roma 1959, 695.

[31] *Darnay K.* : Arch. Ért. 1889, 258—63.

[32] *Márton* : i. m. 104.

7. kép. Apuliai „Gnathia" váza (Budapest, Szépművészeti Muzeum)

szak magyarországi leletein,[33] de az sem lehetetlen, s régóta gyanítják már, hogy a kapcsolat távolról sem volt egyoldalú, s magyarországi formák és típusok is adtak ösztönzést az észak-itáliai bronzműveseknek. Ezeknek a kapcsolatoknak, amelyek elsősorban Ny- és ÉK-Magyarországot kötik össze Észak-Itáliával,[34] a jellegét és történeti szerepét csak a szóban forgó területek hiteles bronzedény-leleteinek, elsősorban technikájuknak és bronzöntvényük összetételének összehasonlító viszgálata alapján lehet majd pontosabban meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy e kapcsolatokhoz maguknak az etruszkoknak nem volt közük. Ugyancsak nem közvetlenül etruszk eredetűnek látszik a pusztaorondi lelet három övcsattja[35] — legalábbis a «palmetták» és a madárfejek erősen stilizált formája és a típus elterjedési térképe inkább Etrurián s a szorosabban vett klasszikus kultúrák területén kívüli keletkezésre mutat. Esetleg kelta munkák, megvan azonban annak is a lehetősége, hogy Közép-Itáliából importálták őket. Keletkezési idejük mindenképpen az i. e. IV. század lehet.[36]

Ha mindebből az tűnik ki, hogy a Magyarország területén eddig előkerült anyagban egyetlen biztosan etruszknak nevezhető tárgyról sem beszélhetünk,[37] ez a negatív eredmény sem teljesen érdektelen, még az etruszkológia szempontjából sem. A hiány ugyanis nemcsak Magyarország területére jellemző, hanem tudomásom szerint eddig Albánia, Bulgária, Jugoszlávia és Románia területén sem került elő egyetlen etruszk lelet sem.[38] Úgy látszik, a Balkán-félsziget középső és északi része, valamint a Kárpát-medence teljesen kívül esett az etruszk áru terjedésének útvonalain, s legalább is a VII—II. században e területek és Etruria között semmiféle közvetlen kapcsolat nem létezett. Ezt a tényt árnyalhatja, de lényegében aligha módosítja az, ha az ásatások vagy a múzeumi raktárak anyagából a jövőben még kerül elő egy-két etruszknak nevezhető, e területeken talált darab. Ilyen szórványosan, esetleg sokszoros közvetítéssel messzire eljutó darabok, amelyek azonban a rendszeres érintkezés vagy kapcsolat bizonyítékául aligha szolgálhatnak, ismeretesek Magyarországon a görög archaikus és klasszikus kor emlékanyagából,[39] az etruszk áru pedig ilyen formában a Kárpátokon kívüli úton még Lengyelország területére is eljutott.[40]

Minthogy az etruszkok a VI. század utolsó negyedétől egyre nagyobb mértékben kezdték az Alpokon túl keresni áruik piacait, s pl. a Rajna vidékén tömegesen lehet etruszk árut tartalmazó leletekre bukkanni,[41] sőt ezek Csehszlovákia nyugati részén sem ritkák,[42] nyilvánvaló, hogy az említett területek teljes elzártságának az etruszk kultúra produktumai elől sajátos oka lehetett. Az etruszk áruk Alpokon túli exportjának virágkorában Nyugat-Magyarországnak és a Balkán-félsziget északnyugati részének túlnyomórészt illír kultúráit sokkal szorosabb szálak fűzték ÉK-Itália a társadalmi fejlődésnek

[33] *Márton :* i. m. passim, kül. 105—6, 110—11. Ebben az összefüggésben is külön vizsgálatot érdemel a magyarországi «bucchero» kerámika; vö.. *Lázár J.*, Építőanyag 1958, 154—64.

[34] Hangsúlyozni kell itt, hogy a jelen esetben kizárólag a VII. századi és azutáni, nagyjából a magyarországi Hallstatt C—D periódusok-beli és a La Tène-kor kapcsolatokról van szó. A korábbi kapcsolatok a két terület között, valamint az a kérdés, hogy a Hallstatt C—D kori kapcsolatok a korábbiaknak megszakítatlan, szerves folytatásai-e, nem tartozik e dolgozat tárgykörébe.

[35] *Hampel J. :* Arch Ért. 1913, 206; *Márton :* i. m. 85—6 és IV. tábla, alul.

[36] *Jacobsthal :* Early Celtic art 141, 148; itáliai övcsatt-formák kelta átalakításairól *M. Rostovtzev :* Syria 1932, 329.

[37] A hajdúböszörményi etruszk bronztükörről vö. e folyóiratban 5 (1958) 183 sk.

[38] A mitrovicai bronzkancsó *(Márton :* i. m. 68 és 27—9. kép) sem etruszk munka, hanem görög műhelyben készült *(Jacobsthal :* i. m. 84, 1. j.).

[39] L. egyelőre *Szilágyi J. Gy. :* e folyóirat 2 (1955) 45—52 és 3 (1956) 333, továbbá Programme et discours des chercheurs hongrois à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Bp. 1955, 178—91 (kézirat gyanánt).

[40] *A. Slankowna :* Swiatowit 17 (1936—37) 293—306; *St. Jasnosz :* Przeglad Arch. 9 (1950—52) 335—40.

[41] *Szilágyi J. Gy. :* e folyóirat 1 (1954) 41—65 a korábbi irodalommal, és *O-H. Frey* fontos munkái: Eine etruskische Bronzeschnabelkanne, Besançon—Paris 1955; Germania 35 (1957) 229—49; Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina II. Repertori, Bologna 1960, 147—52.

[42] *J. Filip :* Die Kelten im Mitteleuropa, Praha 1956, 271—4, s ehhez most *T. Kolnik :* Arch. Rozhl. 10 (1958) 523 és 202. kép; *J. Paulik :* uo. 12 (1960) 336 és 117., 118., 127. kép. Vö. *O—H. Frey :* Mostra dell'Etruria Padana i. h. 152.

velük nagyjából azonos fokán álló lakosságához, mint az etruszkokhoz. A földrajziak mellett ezek a történeti és bizonyos tekintetben ethnikai tényezők is megnehezítették azt, hogy az etruszk kultúra termékei itt piacra találjanak. Ez akadályozta meg az etruszk áru behatolását Bulgária és Románia területére is: nyugat felől nem volt közvetítője, s a Fekete-tengeri görög gyarmatvárosok kizárólag görög kultúrát és művészetet közvetítettek. Mikor azután az etruszk művészet iránt ugyancsak történeti-társadalmi okokból fogékonyabb kelták az V. század vége felé megjelentek a Kárpát-medencében, a szó szorosabb értelmében vett etruszk művészet hatása és elterjedése már Itálián belül is egyre kisebb területre korlátozódott; maguk a kelták pedig ekkorra a kultúrájukba hatoló keleti, görög és itáliai elemeket sajátos, magas fejlettségű, önálló kelta művészetté ötvözték össze, amelynek produktumai a Kárpát-medencében is igen gyorsan népszerűekké váltak.

B. RÉVÉSZ MÁRIA

HOZZÁSZÓLÁS A MAGYARORSZÁGI OVIDIUS-LEGENDÁHOZ

Huszti József posztumusz cikkében (Antik Tanulmányok 1958. 289—300.) az Ovidius-legenda magyarországi vonatkozásainak legkorábbi, valamint eddig legkésőbbinek ismert megjelenését mutatja be. Mindkettő tudálékos, szándékosan stilizált megfogalmazás: 1519 körül Celio Calcagnini játssza meg a nagy száműzött utódának a szerepét, úgy tüntetvén fel a «szkiták» közti tartózkodását, mint ami hasonlatos Ovidius Tomiban töltött éveihez, s még jobban kiemeli a hasonlatosságot azzal a körülménnyel, hogy éppen abban a — zord és barbár — országban kénytelen időzni, ahol a sulmói költő tollát őrzik.[1] Az 1700 körül keletkezett iskoladráma szerzője pedig nyilvánvalóan azért utaztatja Ovidiust Losoncra, hogy ezzel adjon aktualitást Losoncon előadandó darabjának.[2]

Jelen hozzászólásnak az a célja, hogy néhány ponton tisztázza és kiegészítse a magyarországi Ovidius-legenda ismert anyagát, s bemutasson egy olyan adatot, amely éppen egy évszázaddal később beszél Ovidius magyarországi tartózkodásáról, illetve sírjáról, mint az említett iskoladráma.

Bruschius és Lazius,[3] akik először említik Ovidius magyarországi sírját, még nem beszélnek sírversről. Az epitáfium előbb úgy jelenik meg az irodalomban, mint amelyet az akkor Lengyelországhoz tartozó Podoliában talált Ovidius-síron olvastak.[4] Huszti József Przychocki lengyel kutató nyomán megmutatta azt az utat, amelyen — a legendák fejlődési természetének megfelelően — haladva a két hagyomány összetalálkozott s rávilágított arra, hogy éppen e találkozás következményeként lett a XVI. sz. végétől

[1] Celio Calcagnini költeményét De moribus Scytharum címmel idézi Ciofanus (l. P. Ovidii Nasonis ...Opera, Edidit *Burmannus*, Amsterdam 1727. IV. 25—26).

Naso Tomos coluit, quod nunc dixere Tomisvar,
Bis sex hinc decies millibus illud abest.
Quamquam alii sese illustres tanto exsule jactant
Qui prope Parrhasiae Doridos arva colunt.
Ostentant alii nitido perfecta argento
Arma quibus Naso triste notavit opus :
Haec quoque nunc (si vera ferunt) in imagine servant,
Hoc calamo curas Naso levare solet.
Atque ita quae fuerant misero ludibria vati,
Nunc sunt barbarico nomen honosque solo.
Sic quoque nostra legens fors olim Barbarus hospes
In nostras lacrimas ambitiosus erit.

[2] *Szászi János :* Nasonak szám kivetése, visszahivatása s oka. L. *Huszti József* cikkét.

[3] Idézve Analecta Lapidum Vetustorum authore *Stefano Zamosio*, Patavii 1593, p. 30. r. Személyére vonatkozóan: Gaspar Bruschius natione Bohemus qui A. C. MDLII. a Ferdinando Rege Poetica laurea, nec non Palatini Comitis Titulo donatus... Topographia Magni Regni Hungariae... Nicolaus Csaki de Keresztszegh... 1718. Viennae Austriae, 66. — *W. Lazius :* Rei publicae Romanae in exteris provinciis ... Libri duodecim. Francoforti, 1598., 967.

[4] A lengyelek «igényét» az Ovidius-sírra *Przychocki* összegezte. L. *Huszti* cikkét

fogva Sabária főbüszkesége Ovidiusnak epigrammával ékesített sírja.[5] Íme a podoliai sír és a sírvers felfedezésének az elbeszélése 1581-ből, Laurentius Müller szavaival:[6] Wir haben einen Wolhinischen Edelmann mit uns gehabt, Woinusky genannt, ... Dieser beredet unser etliche, das wir weiter mit ihm zogen, dann er wollte uns das wahrhaftige Grab des Ovidii zeigen. Derowegen ... hat er uns ... auf einen hübschen lustigen Platz gebracht, darauf ein frisches grünes bewachsenes Brünnlein, darnach nicht weit von demselben Brunnen, etwa einen Steinwurf lang, nahm er seinen Sebel, hiebe das lange Gras ab, und wir andern hulften auch dazu räumen, bis wir durch etliche vestigia des Grabsteins gewahr worden. Als aber auch die Buchstaben voller Mos bewachsen, in gleichen formen ein Stück vom Stein geschlagen, haben wir die Buchstaben mit den Messern gereinigt, mit Pulver ausgebrandt, und fein rein ausgewischet, und befunden das solches mit des gedachten Woinusky Rede übereinkommen. Dann auf dem Stein diese vier Vers gehauen stehen:

Hic situs est vates, quem divi Caesaris ira
Augusti patria cedere iussit humo.
Saepe miser voluit patriis occumbere terris,
Sed frustra : hunc illi fata dedere locum.

Ugyanezt a leírást latin nyelven is olvashatjuk, itt némi kiegészítést is találunk a sír-felfedező Woinusky személyére vonatkozóan.[7] «Quidam Polonorum legati ... Podoliam, Kyoviam usque, trans Borysthenem pervenerunt. Habebant in comitatu suo Woinoscum quendam nobilem, in Latina, Graeca, et Hebraica lingua exercitatissimum, elegantem quoque Poetam et Historicum. ... Persuasit idem Woinuscus Polonis, ut celeribus equis secum ulterius proficiscerentur, velle enim se illis Ovidii Nasonis sepulcrum ostendere dicebat ... Est autem huius sepulcri locus ad fines Graeciae, non procul a Ponto Euxino, quondam habitatus, ut ex ruinis aedificiorum, urbiumque facile videtur. In proximo est Kyouia, nobilis... civitas.» A sírfeltalálást a latin szöveg kissé szűkszavúbban, de egyébként a német szöveggel egyezően adja elő. A sírra találás leírása szembeszökő hasonlatosságot mutat a Tusculanae Disputationes V. 64—66.-hoz, ahol Cicero Archimedes syracusai sírjának a felfedezését adja elő.[8] A hasonlóság egyfelől a részletekben (a kísérők, a növényzettel benőtt síremlék, a növényzet eltávolítása, az elmosódott, megrongálódott betűk) ismerhető fel, másrészt az egész szituáció festésében. Az arpinumi ember abban talál dicsőséget, hogy a görögök nagy halottjának elfeledett sírját éppen ő, a római polgár fedezi fel, a lengyel humanista meg azzal büszkélkedik, hogy az antikvitás nagy költőjének sírját és sírversét ismeri s ismerteti meg másokkal.[8] Przychocki és Huszti az állítólag megtalált epitáfiumot Woinusky szerzeményének tartják, s e véleményüket támogatja az a kapcsolat, ami a két sírfeltalálás elbeszélése között — úgy vélem — joggal feltételezhető. Aligha valóságos sírmegtalálás leírásáról van itt szó, a jelenet sokkal inkább antik reminiscentiákra támaszkodó, irodalmi fikció benyomását kelti.

Kezdetben a sírvers cím nélkül szerepelt. Amikor azonban az 1581-ben a Borysthenen túl «megtalált» vers átkerül az 1508-ban Sabáriában «felfedezett» sírra, már a Fatum

[5] A sabáriai sírról szóló híradásokat összeállította és kritikával értékelte *Schoenvisner István :* Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri novem, Pestini 1791. 88—89. Újabban l. *Marót Károly :* Ovidius, a mindenki költője, M. T. A. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XII. 1—4. 1958. 51—64. L. még *Révay József :* Séták a római Magyarországon, Budapest é. n. 39.

[6] Közölve M. Iusti Gothofredi Rabeneri Dissertatio de Ovidii exsilio et sepulchro *(Burmann :* i. m. 27.). Sed volupe fuerit de his disserentem audire Laurentium Mullerum, consiliarium quondam Ducis Curlandiae.

[7] Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ...per Laurentium Surium ... auctus ... studio Michaelis ab Isselt Amorfortii. Coloniae MDLXXXVI. 1025.

[8] ...cuius (ti. Archimedis) ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, cum esse omnino negarent, saeptum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam... Ego autem, cum omnia conlustrarem oculis, ...Syracusanis — erant autem principes mecum — dixi me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum... Apparebat epigramma exesis posterioribus partibus versiculorum dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset.

Necessitatis Lex címet viseli. A verset Ovidius saját költeményének kezdik tartani, s többi munkáival együtt kiadják. Ezt az eljárást két szempontból is lehetett most már támadni: egyrészt a megtalált sír feltételezését, másrészt azt, hogy a verset Ovidius munkájaként közöljék. Hamarosan akadt is, aki hangot adott ellenvéleményének egyként szóvátéve a megtalált sír valószínűtlenségét és Ovidius feltételezett szerzőségét: J. J. Scaliger. «Etiam Epitaphium ibi repertum nugantur, quod et ausi sunt una cum Ovidianis operibus edere, quod qui non videt ab homine barbaro prodiisse, et omnis elegantiae Latinae imperito, is quid sit Latinus sermo, nescit.»[9] Jacobus Pontanus fenntartással fogadja ezt az elítélő véleményt az epigrammáról (cuius effato quisque quantum volet adstipuletur), de a szombathelyi sírról szóló híradást ő is elveti, szerinte nem Sabáriában, hanem Tomiban találták meg a sírt az epitáfiummal.[10] Az epigramma körüli zűrzavarra, a híradások pontatlanságára elegendő példaként felhozni a XVIII. század egyik ismert történészének, Timonnak a munkáját: «Cum enim Stephanus Rex Poloniae circa annum *MDXXXII.* in Podolia consisteret, nonnulli ex ejus comitatu curiosiores longius ad Pontum excurrerunt, ubi prope Achillaeam, quam Chiliam appellant, remota humo, *Graecus* quidam ostendit eis monumentum lapideum, cui inscripti sunt *sex* versus de rebus, morte et sepultura Nasionis.»[11] Természetesnek kell találnunk, hogy a sabáriai sír létezését éppen magyar részről bizonygatják, kétségbevonva még az egyébként nagy tekintélyű Eusebius állításának a helyességét is. «Quibus corrigitur Eusebius in Chronicis: Ovidium Tomis oppido Moesiae, Temesvár putatur, scribens sepultum» — olvashatjuk.[12]

Ovidius sabáriai sírjáról szóló legendának a szívósságára Huszti bizonyítékul egy, a Vasárnapi Újság 1880. évfolyamában megjelent cikket hoz fel (32. sz.), amelyben Balogh Gyula eleveníti fel Bruschius, Lazius és az utánuk következő, ill. őket követő «tudósok» állításait a sírról — és természetesen a sírversről. Szombathelyen azonban a legenda ennél is tovább élt, egész a mi időnkig. Csak néhány éve kísérték utolsó útjára a szombathelyiek az antikvitásnak azt a rajongóját, aki élete — soha el nem ért, mert elérhetetlen — céljául tűzte ki Ovidius sabáriai sírjának a felkutatását.

A sabáriai s az ezzel kapcsolatos sárvári sírra vonatkozó hagyományon kívül más legenda is támadt Ovidius magyarországi nyughelyéről, amely a gyengéd szerelmek és keserű könnyek költőjének a sírját Temesvárra vagy Temesvár környékére helyezte. Temesvár nyilván a Tomis-vár névvel való hangzásbeli rokonságnak köszönheti a hiedelmet. Hasonló nyelvészeti, illetve nyelvészkedési magyarázat alapján dicsekedhetett Karánsebes is a sulmoi költő sírjával, illetve azzal, hogy Ovidius ott töltötte száműzetését. A legenda szerint Ovidius végül is megszerette tartózkodási helyét charam sibi sedemnek nevezte, s így alakult ki a Karánsebes név.[13] «Caransebes (Karansebes) Romanorum olim colonia. Celebris urbecula fuit. Sunt, qui existimant, hic olim Ovidium in exilium missum habitasse» — olvassuk a XVIII. század második felében.[14] Ugyanebből az időből való feljegyzés arról beszél, hogy a karánsebesiek Ovidius házát és kocsiját mutogatják.[15] Egy évszázaddal később Pesty Frigyes bosszankodva emlegeti ezeket a «nyelvészkedési furcsaságokat», s a «tudományos babonát», amely a szörényi bánság területén keresi Ovidius száműzetésének a helyét.[16] E két helység — Temesvár és Karánsebes — szerepel Ovidius Amoresének első magyar fordítójánál, Peretsenyi Nagy Lászlónál is. P. Nagy

[9] Thesaurus temporum, Eusebii Pamphilii Caesareae Palestinae Episcopi Chronicorum libri duo. Opera ac studio *J. J. Scaligeri*, Amstelodami 1658. 192 l.

[10] «Legi praeterea, anno a Servatore nato MDVIII. repertum hoc ejus sepulchrum testudine magnificum, cum isto epitaphio non invenusto...» Publii Ovidij Nasonis De Tristibus Libri V. Ejusdem De Ponto Libri IV.... in usum Gymnasiorum ejusdem Societatis, Cassoviae, Anno 1719 A 5 r—v.

[11] *Samuel Timon:* Imago antiquae Hungariae, Viennae, Pragae et Tergesti, 1762. Lib I. Cap. VI. 77—78.

[12] Celebrium Hungariae urbium et oppidorum chorographia bipartita... A ... Gabriele *Szerdahelyi* auctior et emendatior facta, Cassoviae 1732, 58—59.

[13] Az Ovidius-legenda erdélyi és dobrudzsai vonatkozásainak alapos összeállítását l. Publius Ovidius Naso (Biblioteca Antica Studii II. 1957.) *N. Lascu :* Ovidiu in Rominia, Capitoluk I. Stiri si traditii cu privire la locul de exil al lui Ovidiu, 340—373.

[14] Compendium Hungariae Geographicum ad exempla Notitiae Hungariae novae Historico-geographicae Matthiae Bel. Ed. III. Pozsony és Kassa 1777, 262.

[15] Historia arcana belli Turcici anni MDCCXXXVII., VIII. et IX.... authore Comite a Schmettau... Anno MDCCLXXVI. 160.

[16] A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története, Budapest 1878. 117.

László a fordítást 1819-ben készítette el, és 1820-ban adta ki.[17] A fordítás előtt rövid életrajzot ad, amelyet e szavakkal fejez be: «Tomis vagy Temesvár, s Karánsebes körül 60 Esztendős Korában, örök Hírnévben kimúlt e Világból.»[18] Feltételezhető, hogy az Arad megyei tudós költő nem csupán írott feljegyzések, hanem a vidéken élő szájhagyományból is merítette ezt az «adatot». Ugyancsak említi az erdélyi és dobrudzsai hagyományt Ovidius másik korai magyar fordítója, Irmesi Homonnay Imre, de elveti a mondákat, melyek Ovidius sírját e területre helyezik, szerinte a költő száműzetési és nyughelye: Tomis, Tomisvar.[19]

Az Ovidius legenda dél-magyarországi ágához tartozik az az adat is, amelyet Dugonics András A magyaroknak uradalmaik c., 1801-ben kiadott munkájában olvashatunk.[20] Dugonics ifjú kora óta nagy szeretettel foglalkozott Ovidiusszal. Már első megjelent munkájában, a Trója veszedelmé-ben találunk Ovidius fordítást: Vergilius I. Eklogája és Horatius két carmenje (I. 22. és II. 10.) mellett olvashatjuk a függelékben a Met. I. 6. 5—145. és Met. I. 1. 89—150. sorokat, amelyek Ovidius korai magyar fordításai között foglalnak helyet.[21] Hosszú évekig foglalkozott az argonauták vállalkozásával, a történetet több változatban megírta, s előbb latin nyelven, majd magyarul is kiadta.[22] A történet feldolgozásakor nagy figyelmet szentelt az Ovidiusnál található adatoknak is. Éppen nem meglepő tehát, hogy amikor a magyaroknak uradalmaikról ír, s ezek közé Moesiát is felveszi, a tartomány ismertetésekor átadja a szót kedves költőjének. Az meg már egész természetes, hogy az Ovidius alapján megfestett Moesia-képet a költő magyarországi sírhelyének a megemlítésével fejezi be.

A Moesiáról írt néhány oldal szépen mutatja azokat a forrásokat, amelyekből Dugonics egész írói munkássága táplálkozik: az antikvitás ismerete, szeretete egyfelől, szenvedélyes, délibábos hazafiság másfelől. Egyébként az egész munka (a Magyaroknak uradalmaik) megírásának a célja és módja szervesen illeszkedik Dugonics oeuvrejébe. Megmutatja, milyen hatalmas birodalom tartozott valaha a magyarok uralma alá, s a nemzeti öntudat fokozására földrajzi, történeti, heraldikai pontos adatok közé önkényes, alaptalan, tudománytalan megállapításokat vegyít. Nem érdektelen megnézni Dugonics Moesia-képét már csak azért sem, mert itt találkozunk a Tristia és az Epistulae ex Ponto néhány sorának első magyar fordításával.[23]

Moesia lakossága géta, de a Dugonics-féle etnográfiából semmi esetre sem hiányozhatnak a magyarok ősei, a szkiták: «A Géták laktak tehát ekkor Bulgáriában, de laktak Scithák-is Ugyan-azért Bulgáriának a Fekete-tengör felé lévő csucscsa Kis-Scithiának neveztetik, holott Szent András-Apostol szenvedett), laktak ekkor Triballok-is.»[24]

Hosszan foglalkozik Dugonics Moesia lakóinak a nyelvével. «De a Nyelv, melyel fő-képpen az ide való Géták éltenek, a Görög nyelvvel először igen öszsze-vala-keverve; de Ovidius üdejében erőt vött rajta a Gétai nyelv, amint maga Ovidius mondgya.»[25]

[17] Publius Ovidius Nasonak Enyelgései. Magyarázta *Peretsenyi Nagy László* T. Ns. Arad Vármegye szolgabírája 1819 Május 16-án Aradon. Pesten... 1820.

[18] p. IX. L. *Waldapfel József* cikkét: Ovidius Amoresének magyar fordítása 1819-ből. E. Ph. K. 1929. 144—150.

[19] P. Ovidius Naso Szomoru Verseinek Öt Könyve. Fordította *Irmesi Homonnay Imre*, Pest 1825. 10—11.

[20] *Dugonics András:* Magyaroknak uradalmaik mind a régi, mind a mostani üdőkben, Pest—Pozsony, 1801.

[21] Trója veszedelme, mellyet a régi vers-szerzőknek írásaiból egybe szedett és versekbe foglalt *Dugonics András*... Pozsony 1774. 266—273., 276—280.

[22] Argonauticorum, sive De Vellere Aureo Libri XXIV, Posonii et Cassoviae 1778., A gyapjas vitézek, Pozsonyban és Pesten 1794.

[23] 167—170. lapokon. A «sükeretlen» földre vonatkozóan pl. ezt írja:

Mert a Gétai parttul távol van a szőllő.
Mert a Gétai szélektül távul van a fa —
Tristia III. 12.

[24] Beszél «Küldött Lakosok»-ról a Tristia III. 9. alapján

Ide Miletusból jöttek a küldött Lakosok.
És a Géták közzé tötték a Görög házakat.

[25] A Görög szóllás-is a Gétaival öszsze-vegyült. Tristia V· 2b. Másutt:

Kevesek közt maradott föl a Görög nyelvnek nyoma
Ez is immár le-allyasodott a Gétai hanggal.
Tristia VII. 7.

Dugonics romantikus patriotizmusát ismerve, nem csodálkozunk, hogy Moesia (részben szkita) lakói szkita nyelven is beszélnek. E merész állításnak a bizonyítására is Ovidiust idézi:

Mert megtanultam Gétául és Szarmatául szóllani,
s-kezdettem
Az embertelen Géták között névre kapni.[26]

«Mivel itten azt mondgya Ovidius: hogy megtanulta mind a Gétai, mint a Szarmatai nyelvet, ki-teccik: hogy e két nyelv különbözik egy-mástul. A Szarmaták bizonyosan Tótul beszéllöttek. A Géták pedig más valami nyelven; mely mind-az-által (a-mint Trogus és Strabo írják) a Dáciai nyelvvel egy vala. Hogy pedig a Dákusok Szittyiából eredtek, meg-bizonyitottam ez-előtt: a Géták is tehát Szittyiai nyelven szóllottak.»

Ovidius magyarországi sírjáról Dugonics kétféle forrás alapján ír: egyik az írott forrás (források), másik a szóbeli hagyomány. Feltűnő, hogy a sírra vonatkozóan nem jelöli meg írott forrásait, noha ezt más munkáiban meg szokta tenni, sőt a Magyaroknak uradalmaik egyéb helyein is megnevezi többnyire azt a szerzőt, ahonnan adatait merítette, ahol nem említ szerzőt, ott viszont azt juttatja kifejezésre, hogy saját egyéni véleményének ad hangot. Még feltűnőbb, hogy az irodalomban leggyakrabban szereplő hagyományról, a sabáriai sírról egyáltalán nem tesz említést, s Ovidius sírjának valószínű helyéül csupán az ország délkeleti részét említi. Ennek az eljárásnak aligha lehetett az az oka, hogy a sabáriai sírról soha semmit nem hallott az antikvitásnak ez a jó ismerője. Nehezen hihető, hogy Laziusnak, Zamosiusnak, Timonnak erre vonatkozó megjegyzései elkerülték volna a nagyon is magyarkodó Dugonics figyelmét. De még ha ezt feltételeznők is, mert nem hivatásos történészről vagy filológusról van szó, azt már nem tarthatjuk valószínűnek, hogy kiváló tanártársának, Schoenvisnernek néhány évvel a Magyarok uradalmaik előtt megjelent, a sabáriai régiségekről írt munkáját ne ismerte volna, amelyben az említett szerzőknek az Ovidius-sírra vonatkozó megjegyzései és azok alapos mérlegelése megtalálható. Schoenvisner könyvének ismeretét még inkább valószínűsíti az a körülmény, hogy Dugonics saját könyvtárában is megvolt egy példánya.[27] Másrészt arra vonatkozóan, hogy hogyan került Ovidius vagy Ovidius sírja Magyarországra, mind Zamosius, mind Timon elképzelése felvillan Dugonics írásában. Ezek szerint azt kell feltételeznünk, hogy Dugonics ismerte az említett szerzőket, nevüket szándékosan hallgatta el, mert mellőzni kívánta a sabáriai sír említését, hogy ne gyengítse ezzel a másik, a dél-magyarországi hagyományt, ami számára nyilván sokkal kedvesebb volt. Nem alaptalan feltevés ez Dugonicsról, akinek szinte minden munkáját átmelegíti szűkebb hazája, Szeged és Szeged környéke iránti végtelen szeretete.

Ovidius száműzetésének a helyét Dugonics — feltehetően a Temesvárra való utalás okán — Tomisnak nevezi. «...ő akkor Méziának, vagyis Bulgáriának arra a részszére jött, mely a Fekete-tengör felé vagyon, holott a Duna a Fekete-tengörbe omlik. A hejséget, melyben itt lakott, Tomisnak nevezték ez-előtt; olvasom Tomisvárnak is. Ezt maga megvallya Ovidius ezen versével:

Naso Tomitanae jam non novus incola Terrae,
Haec tibi de Getico littore mittit opus.
Názó, Tomis-földjének nem uj lakossa
E munkát küldi néköd a Gétai partról.»[28]

Zamosius veti fel azt az elképzelést, aminek valószínűségét többen cáfolták, hogy Ovidius Tomiból ki-kirándult Magyarországra, s egy ilyen útja alkalmával érte utól a halál.[29]

[26] Ex Ponto III. 2. és IV. 13.

[27] Dugonics könyvtárát a szegedi Somogyi Könyvtár őrzi, Schoenvisner könyve (Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri novem, Pest, 1791) a 2076. sz.-t viseli. Timontól ugyanott (2079. sz.) szerepel Epitome Chronologica Rerum Hung. Claudiopoli 1744. E könyvet Dugonics — sajátkezű bejegyzése szerint — 1778-ban vásárolta.

[28] Ex Ponto I. 1. A város nevének az eredetét is Ovidius Trist. III. 9. alapján magyarázza úgy, ahogy «maga írja- le ez a leleményes ember...: jelentése el-tagolt testnek halma.»

[29] Credo Ovidium exulem non uno in loco constitisse, sed in Pannonias quandoque divertisse, ut taedium solitudinis levaret doctorum virorum consortio, qui isthic ex Italia frequentes adventabant, ubi eum tandem mors insperata oppresserit. I. m. Cap. 4. 17.

Megjelenik ez a gondolat Dugonicsnál is, de nála némileg veszít fantasztikus voltából, mert nem Sabáriáról, hanem a Fekete-tengerhez mégis vagy 500 km-rel közelebb fekvő Erdélyről van szó. «De *Ovidius* nem úgy tartózkodott *Tomis* városában: hogy által ne ment volna a *Dunán*, és bu-el-felejtésre egész *Dáciát* meg-nem-járta volna. Írják némejek, hogy *Karánsebesen*-is volt, mivel ottan valami emlék-oszlopát találták.»

A következőkben, szemben az előbbi «írják némejek»-kel, szóbeli hagyományra hivatkozik. Itt a Timonnál megfogalmazott, de nyilván a szájhagyományban is élő s valószínűbbnek látszó elképzelés tűnik fel, amely a síremléket vagy koporsót kegyeletes emlékműnek, nem pedig feltétlenül Ovidius tetemét magában foglaló sírnak tartja.[30] «Mondgyák, hogy *Nagy-Lakon*-is járt (nem messze *Csanádtól*): mivel ottan egy koporsót találtak kőből ki-faragva ilyen fölírással *Ovidius Naso*. Ha ez így vagyon, vagy *Nagy-Lak*on holt meg; vagy valaki az ő tiszteletére és örök emlékezetére csináltatta ama kőkoporsót.» S ezután következik az a részlet, ami számunkra a legérdekesebb, mert azt mutatja, hogy a XVIII. század közepén, sőt talán a végén is elevenen élt az Ovidius-legenda Magyarországon nemcsak Sabáriában, hanem az ország délkeleti részében is. «Ennek a koporsónak darabját magam szemeivel láttam gyermekkoromban a régi elrongyollott templomnak belső oldalára támasztva, de már akkor sem olvastam többet a bötükből, hanem *..ius Na..*»

Pesty Frigyes a karánsebesi hagyománnyal kapcsolatban panaszosan említi, hogy a «babona régi, és még ma sincs egészen kiirtva.»[31] Úgy véljük, hogy minden egyes újabb adat a babonához egyszersmind egy-egy újabb bizonyítéka Ovidius magyarországi népszerűségének.

[30] Potuit Ovidio Sabariae ab amico quopiam honorarium monumentum poni. Hunc enim morem non fuisse inusitatum Romanis, auctor est Suetonius. *Timon* : i. m. 77

[31] I. m. 117.

FÜVES ÖDÖN

NEUMÁS ÉNEKESKÖNYVEKNEK ÉS ZAVÍRASZ GYÖRGY MUNKÁINAK KÉZIRATAI SZENTENDRÉN

Egykori kedves tanárom, Horváth Endre, neves neohellénista emlékének

A szentendrei görögök történetének kutatása közben[1] eljutottunk a görög keleti szerb püspökség szentendrei könyvtárába is, ahol több száz görög könyv[2] mellett 31 görög kéziratos könyvet is őriznek.[3] Ezek a kéziratok bizonyára a budai püspökök, különösen a görög származású Dionísziosz Popovics gyűjtésének eredményeképpen kerülhettek a könyvtárba. A kéziratok két csoportba oszthatók: bizánci neumás egyházi énekeskönyvekre[4] (9 db) és Zavírasz György könyvtárából származó kéziratokra (22 db).

A kilenc kéziratos énekeskönyv közül négyet Dimítriosz Kirianídisz másolt 1793—95 között Pesten. Ez a thesszáliai görög bizonyára Dionísziosz Popovics kérésére jött Pestre, hogy ott görög egyházi énekkart szervezzen. Az EN I. jelzetű könyv 1759-ből származó beírást tartalmaz, az EN IV. jelzetű pedig a XVIII—XIX. sz. fordulója körül íródott. A többi három énekeskönyv 1821 utáni időkből való.

Zavírasz György (1744—1804), a magyarországi görögök szellemi vezére könyvtárát a pesti görög egyházközségre hagyta. Ennek a könyvtárnak 1935-ben megjelent katalógusa 57 kéziratot és 320 nyomtatott könyvet sorol fel.[5] A könyvtár állománya ennél jóval gazdagabb volt, a kéziratok és könyvek egy része azonban idők folyamán különféle helyekre került.[6] A Zavírasz-könyvtár 22 kézirata és számos könyve[7] valószínűleg az örökhagyó halála után püspökösködő D. Popovics[8] révén került a szentendrei könyvtárba. Az Ez V. jelzetű kézirat bejegyzésének tanúsága szerint egy Péczeli-fordítás kéziratot Zavírasz még életében átadott a budai püspöknek. A szentendrei Zavírasz kéziratok között különösen értékes az alábbi katalógus Ez jelzetű kéziratai közül az első hat, mert azokat Horváth Endre Zavírasz monográfiája[9] eltűnteknek említi. *Előkerült* ugyanis *Zavírasz két elveszett önálló munkája*, továbbá könyvtárának katalógusa. Ugyancsak megtaláltuk Zavírasznak *három elkallódott fordítását* is. Az Ez VII. és Ez VIII. jelzetű Zavírasztól írt, ill. fordított kéziratok megtalálhatók a budapesti Zavírasz-

[1] *Füves Ödön : Fejezetek a szentendrei görögök történetéből.* Ant. Tan. 8 (1961) 114—127. Uő: *Ἀπογραφὲς τῶν Ἑλλήνων παροίκων τοῦ νομοῦ τῆς Πέστης. Μακεδονικὰ τόμ. Ε'* (1961) 215—216.

[2] A könyvtár 295 féle (kb. 400 kötet) görög könyvének katalogizálása most van folyamatban.

[3] Ezúton mondok köszönetet *dr. Huzsvik György* könyvtárosnak, aki a kéziratokat készséggel bocsátotta rendelkezésemre.

[4] A magyarországi neumás énekeskönyvekre vonatkozólag l. *Dévai G. :* Acta Ant. Hung. 1 (1951) 248—259; Uő: Acta Ant. Hung. 6 (1958) 213—235; Uő: Acta Ant. Hung. 8 (1960) 221—254.

[5] *Gráf A. :* Jeórjiosz Zavírasz budapesti könyvtárának katalógusa. Bp. 1935. [Magyar—Görög Tanulmányok 2.]

[6] A *Νέα Ἑλλάς* kéziratának sorsára vonatkozólag l. *Füves Ödön :* Ant. Tan. (1958) 262. A *Περιήγησις* kéziratáról l. Kopp É.: *Εἰδήσεις γιὰ ἕνα πολύτιμο ἑλληνικὸ χειρόγραφο. Ἡ ἀνέκδοτη «Περιήγησις» τοῦ Γ. Ζαβίρα. Παρνασσός* 1960 II. *τομ.* 381—6.

[7] A könyvtár 24 görög nyomtatott könyvében találtuk meg Zavírasz ex libris beírását.

[8] *Rimszki P. :* Popovics Dionysius budai szerb püspök életrajza. Srbski Letopis 95 (1857) 65—84. *G. Liridzisz : Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Thessaloniki 1952. 36—37. l.

[9] *Horváth E. :* Zavírasz György élete és munkái. Bp. 1937. [Magyar—Görög Tanulmányok 3.]

könyvtárban.[10] A fennmaradó 14 kézirat különféle görög könyvek másolatai. Az Ez XVI., Eb 1071. és Eb 1228/312. jelzetű kéziratokban található bejegyzésekből kiviláglik, hogy Zavírasz György közvetlen kapcsolatban volt az Athosz hegyi kolostorral. Onnan kapott kéziratokat másolásra. Zavírasz egy kéziratmásolási lánc egyik szeme, éspedig fontos szeme volt. Ő maga is aktívan kivette a részét a másolásból Jakumi nevű szolgájával és testvérének fiával együtt. Számos kéziratot honorárium ellenében másoltatott le magának. Saját műveit is készséggel adta kölcsön másolásra. E nagyarányú kéziratmásolás eredményeképpen született meg Zavírasz kéziratgyűjteménye, amelynek zöme a pesti Zavírasz-könyvtárban van. A kéziratok egy részét Kecskeméten és a görögországi Kozániban őrzik, 22 kézirat pedig most került elő Szentendrén.

A SZENTENDREI GÖRÖG KÉZIRATOK KATALÓGUSA

En I. «*Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης . . .*» Énekeskönyv neumákkal. 172 levél.

Bejegyzések a könyv elején: Professor huius cantionis Samuel Paschalis Graecus macedon. Ex libris S. Dr. Paschalis 1759 *Μαρτίου* 23. «*Καὶ αὐτὴ ὑπάρχει ἐκ τῆς τῶν Γραικῶν Καπέλλης 1810 Ὀκτωβρίου 6. Ἀφιερωθεῖσα παρὰ τοῦ κυρίου Γεωργίου Πασχάλη.*»

En II. «*Καταβασίαι τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν συντεθεῖσαι παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου κυρίου Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου κατὰ τὸ ὕφος τῆς μεγάλης τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐπ᾽ ὠφέλειαν τῶν χριστιανῶν . . .*» Énekeskönyv bizánci neumákkal, 116 levél.

Bejegyzés az utolsó lapon: *Τὸ παρὸν εἱρμολόγιον γέγραπται καὶ πέρας εἴληφε παρ᾽ ἐμοῦ Δημητρίου Κυριακίδου τοῦ τεχθέντος καὶ ἀνατραφέντος ἐν πόλει Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, εἰς τὸ 1793 ἐν τῇ πόλει Πεστίας τῆς Οὐγγαριας διατρίβοντος καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Ψάλτου ἐκεῖσε ἐξασκοῦντος.*

En III. (Eb 128/222.) «*Στιχηράριον περιέχον ὅλου τοῦ χρόνου τὰ δοξαστικὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ἀποστίχου καὶ τοῦ αἴνου τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἑορταζομένων ἁγίων, ποιηθὲν παρὰ κυρίου Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου δι᾽ ‹— — — —› κὺρ Γαβριὴλ ἀρχιδιακόνου, τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Νικοδημίας κυρίου Νικηφόρου.*»
Neumás énekeskönyv, 273 levél.

A 136. levélen levő bejegyzés a „*Τὸ παρὸν στιχηράριον γέγραπται*" szavak után megegyezik az EN II. bejegyzésével, csak a dátum 1794. A 137. levélen új cím található: «*Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν δοξαστικῶν τοῦ τριωδίου*» A végén, a 272. levélen a bejegyzés a «*Τὸ παρὸν τριώδιον γέγραπται*» szavak után megegyezik az EN II. bejegyzésével, csak a dátum 1795.

En IV. (Eb 1228/433.) «*Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν σημαδίων τῆς μουσικῆς τέχνης*» Neumás énekeskönyv, 162 levél.

A 162. levélen levő bejegyzés a «*Τὸ παρὸν ἀναστασιματάριον γέγραπται*» szavak után megegyezik az EN II. bejegyzésével.

En V. (Eb 1228/435.) «*Κεκραγάρια . . . ἐξηγήθησαν παρὰ κυρίου Πέτρου Λαμπαδαρίου.*» Neumás énekeskönyv, 258 levél.

[10] A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem görög filológiai intézete könyvtárában.

A könyv végén levő bejegyzés a „*Ἡ παροῦσα νέα ἀνθολογία*" szavak után megegyezik az En II. bejegyzésével, csak a dátum 1794.

En VI. «*Εἱρμολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχον τοὺς εἱρμοὺς τῶν ἐπισκοπικῶν καὶ θεομητορικῶν καὶ ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Συντεθὲν δὲ παρὰ κυρίου Πέτρου τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὕφος δὲ σύντομον.*» Neumás énekeskönyv, 81 levél.

En VII. «*Κοινωνικὰ τῶν κυριακῶν παρὰ κυρίου Δανιήλ.*» Neumás énekeskönyv 139 levél.

A könyv kötésén található aranybetűs cím: *ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΜΟΥΖΙΚΑΛΗΑ.*

En VIII. «*Πέτρου πρωτοψάλτου ἦχος α' πα. Κύριε ἐκέκραξα πρός σε . . .*» Énekeskönyv neumákkal, 288 lap

A könyv külső részén található aranybetűs beírás: *ΩΣΜΟΓΛΑΣΗΝΚ ΜΟΥΖΙΚΑΛΗЙ.*

En IX. (1228/397.) «*Κεκραγάρια . . . Πέτρου πρωτοψάλτου ἦχος α'.*» Neumás, énekeskönyv, 160 levél.

Ez I. ⟨*Γεωργίου Ζαβίρα*⟩ «*Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀρχομένη ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ γενέσεως αὐτῶν καὶ λήγουσα εἰς τὸν θάνατον τῆς τελευταίας βασιλίδος Κλεοπάτρας. Ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν ἐν τοῖς ἡμετέροις σχολείοις διδασκομένων νέων καὶ ἱκαναῖς καὶ ἀναγκαίαις ὑποσημειώσεσι πλουτισθεῖσα δι' ἀνάμνησιν καὶ ὠφέλειαν τῶν διδασκόντων.*» 127 lap

Beírás elöl: «*Πόνος καὶ κτῆμα τοῦ Συγγραφέως 1803*».
Beírás hátul: «*Ἀντέγραψαν αὐτὸ Κωνσταντῖνος ὁ Ζαβιρίδης καὶ Παῦλος ὁ Δημητριάδης.*
Ez a kézirat, amelyet Zavírasz saját kezével írt, két részből áll: *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων* (1—98 l.) és *Ἱστορία Μακεδονίας* (99—127 l.) fejezetekből. Ennek a Zavírasz műnek ez az egyetlen előkerült példánya. Eddig csupán a címe volt ismeretes. (Horváth E. i. m. 62. l.)

Ez II. «*Ἱερὰ Σύμμικτα Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας συγγραφέντα καὶ πεμφθέντα πρὸς διαφόρους τῶν αὐτοῦ φίλων.*»
Πίναξ τῶν ἐν τῷ βιβλιαρίῳ περιεχομένων·

Περὶ σωτηρίας τῶν αἱρετικῶν ..... *σελ. 3.*
Περὶ τοῦ τί ἐμοὶ καὶ σοὶ γύναι; ..... *σελ. 22.*
Περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Πατρός ..... *σελ. 31.*
Περὶ τῶν κολύβων ..... *σελ. 39.*
Περὶ θαυματουργῶν εἰκόνων ..... *σελ. 43.*
Περὶ ἀναχειροτονίας ..... *σελ. 47.*
Περὶ ἀναβαπτισμοῦ τῶν νηπίων ..... *σελ. 84.*
Περὶ τῆς τοῦ Κλωπᾶ Μαρίας ..... *σελ. 89.*
Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου ..... *σελ. 93.*

102 lap. Zavírasz György kezeírása.

Az első rész címe után olvasható: 1783. *Γαμηλιῶνος Πέμπτη ἱσταμένου.*»
Zavírásznak ebben a *Ἱερὰ Σύμμικτα*-ban szereplő művei szintén csak cím szerint voltak eddig ismeretesek (Horváth E. i. m. 62—63. l.), ez az egyetlen kéziratuk került most elő.

EZ *III.* «*ZABIPA BIBAIOΘHKH*» ZAVÍRASZ GYÖRGY KÖNYVTÁRÁNAK SAJÁT ÖSSZEÁLLÍTÁSÚ KATALÓGUSA. LAPSZÁM NÉLKÜL. A KATALÓGUS A KÖVETKEZŐ CSOPORTOKAT TARTALMAZZA: GÖRÖG KÖNYVEK (219 DB), GÖRÖG KÉZIRATOK (70 DB), LATIN KÖNYVEK, LATIN KÉZIRATOK. NÉMET, FRANCIA, OLASZ, MAGYAR, ANGOL, SZERB KÖNYVEK ÉS FÖLDRAJZI ATLASZOK.

Ez a katalógus Horváth E. Zavírasz-monográfiájában még elkallódott műként szerepel (i. m. 19. l.). Azóta előkerült egy példány a kecskeméti görög egyházközség könyvtárából. (Hajnóczy I.: A kecskeméti görögség története. Bp. 1939. 41. l.) Ez a kézirat a Zavírasz-könyvtár katalógusának egy másik példánya.

Ez IV. «*Ἐκ τῶν τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας. Ἔστ δὲ ἡ βίβλος* Cornelii Nepotis *Κορνελίου Νέπωτος, ἣν μετήνεγκεν ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἁπλοελληνικὴν ὁ [. . . .] Γεώργ Ζαβίρα*» Lapszám 49. A kézirat a következő fejezetekből áll: *1., Περὶ τοῦ Μιλτιάδου* 1—5. fejezet, befejezetlen, csak görög nyelven, 5 lap. *2., Θέματα, ὅπου ἐπαράδιδεν ὁ Γεώργιος Ζαβίρας τῷ τότε μαθητῇ αὐτοῦ Κωνσταντίνῳ Ἐμμανουήλ* Magyar-görög bilingvis, 5 lap. *3.,* Interpretatio Cornelii Nepotis De Aristide 1793. Magyar-görög bilingvis, 3 lap. *4., Μετάφρασις τοῦ Κορνελίου Νέπωτος ἐκ τοῦ Λατινικοῦ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἁπλοῦν ἰδίωμα παρὰ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα Σιατιστέως.* 36 lap, bilingvis magyar-görög, ez utolsó oldalak csak görögül.

Zavírasz elveszett Cornelius Nepos fordítása került elő. Horváth E. az elkallódott fordítások között sorolja fel (i. m. 40. l.). A kézirat második része, a különbrdző témákról írt fordítási gyakorlatok eddig teljesen ismeretlenek voltak. Különösen érdekesek azok a részek, ahol a görögök szellemi állapotáról és a magyarországi görög telepesek életéről ír.

Ez V. «*Διατριβὴ περὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἑτέρων τινῶν γλωσσῶν συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου Ἰωσήφου Πέτζελι, νῦν δὲ μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἁπλῆν ἡμῶν διάλεκτον παρὰ τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως.*» Zavírász György kezeírása, 91 lap.

A kézirat tartalomjegyzéke:

Περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης . . . . . *1—33.*
Περὶ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης . . . . . *34—52.*
Περὶ τῆς λατινικῆς γλώσσης . . . . . *53—67.*
Περὶ τῆς οὐγγαρικῆς γλώσσης . . . . . *68—73.*
Περὶ τῆς γαλλικῆς γλώσσης . . . . . *74—87.*
Περὶ τῆς ἰταλικῆς γλώσσης . . . . . *88.*
Περὶ τῆς ἱσπανικῆς γλώσσης . . . . . *89.*
Περὶ τῆς ἀγγλικῆς γλώσσης . . . . . *90.*
Περὶ τῆς γερμανικῆς γλώσσης . . . . . *90—91.*

Bejegyzés elöl: «*Τὸ παρὸν ὑπάρχει τοῦ Μεταφραστοῦ.*»

Bejegyzés az utolsó oldalon: «*Ἀντήγραψαν αὐτὸ Παῦλος ὁ Δημητριάδης, Κωνσταντῖνος Ζαβιρίδης, 1: [. . .] παρὰ τῷ ἐπισκόπῳ Βουδιμίου τῷ πανιερωτάτῳ, Ἀποστόλης Ἰωαννίδης Αἰγοπολίδης, Νικόλαος Δημητριάδης ἐκ τοῦ Πέτζβαραδ, 1: ἔδωκα τῷ Ἰωάννῃ Κυπριάτῃ διὰ ἐντύπωσιν, Νικόλαος Λουκίδης Πεστιαῖος.*»

Péczeli József «A görög nyelvről» c. 1791-ben megjelent munkájának fordítását Horváth E. Zavírasz monográfiája eltűntnek veszi (i. m. 41. l.). Horváth E. később 1937-ben a kozányi könyvtárban megtalálta Zavírasz Péczeli fordításának egy hiányos másolatát, amelyet összevetett Papa Rálisznak *Διατριβὴ καὶ καθρέπτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* c. 1832-ben Pesten megjelent munkájával és arra a következtetésre jutott, hogy Papa Rálisz az eredeti, még ismeretlen teljes Zavírasz kéziratot használta fel és adta ki saját neve alatt az említett címen. Ez a budai püspöknek adott példány, a jelenleg egyetlen teljes kézirat, kétségtelenné teszi, hogy Papa Rálisz műve nem egyéb,

mint Zavírasz fordításának lemásolása és átírása, tehát tiszta plágium, amelyet Horváthnak a kozányi másolatra alapozott megállapításai enyhíteni igyekeznek. A teljes Zavírasz fordítás birtokában és az utolsó lapon levő bejegyzés ismeretében el kell utasítanunk az enyhítő körülményeket. (Vö.: Horváth E.: Péczeli József görög fordításban. EPhK 61 (1937) 361—368. l.)

Ez VI. «Ἱστορία χρονολογικὴ τῶν παπῶν, τουτέστι τῶν ἐπισκόπων τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἀρχομένη ἀπὸ τῶν Χρόνων τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καὶ λήγουσα εἰς τὸν νῦν ἀρχιερατεύοντα Πίον τὸν ἕκτον. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ἰδιώματος εἰς τὴν ἡμετέραν ἁπλῆν διάλεκτον παρὰ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως ἐν ἔτει τῷ σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ ὀγδόῳ.» 153+12 lap, a dátum hibás.

Beírás: «Καὶ τόδε Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα 1788."
Ez a Horváth E. Zavírasz-monográfiájában (i. m. 41. l.) elveszettnek vélt Zavírasz-fordítás egyetlen kézirata.

Ez VII. «Διατριβὴ περὶ τοῦ ἱεροῦ στέμματος τῆς Οὐγγαρίας . . .» = *Gráf A. i. m. XV. kézirata.* 84 lap, Zavírasz Gy. kezeirása.

Beírás elöl: «Καὶ τόδε τοῦ Συγγραφέως.»
Beírás hátul: «Ἀντέγραψεν αὐτὸ ὁ Νικόλαος Δημητριάδης ἐκ τοῦ Πέτζι-βάραδ.»
Zavírasz magyar szentkoronáról szóló művének második kézirata került elő most Szentendrén. Irodalom: Horváth E. i. m. 47—55. l. és Horváth E.: Ismeretlen görög munka a magyar szentkoronáról. EPhK 60 (1936) 358—367. l.

Ez VIII. «Ἐλευθερίου τινὸς καὶ ἀπροσωλήπτου Οὔγγρου διάγνωσις . . .» = *Gráf A. i. m. XXX. kézirata.* 145 lap. E Zavírasz-féle fordítás két részből áll: 1—72 l. maga a mű, a 72—145 lapokon pedig 50 *Σημειώσεις τοῦ μεταφραστοῦ εἰς παρὸν πονημάτιον* található.

Beírás elől: «Καὶ τόδε Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως.»
Beírás hátul: «Ἀντέγραψαν αὐτὸ Κωνσταντῖνος ὁ Ζαβιρίδης καὶ Νικόλαος ὁ Δημητριάδης.»
E munka pesti kézirat alapján való ismertetését l. Horváth E. i. m. 32—37. l.

Ez IX. «Τοῦ μακαρίτου Μελετίου Συρίγου διδασκάλου τε καὶ πρωτοσυγγέλου τῆς ἐν Κωνστ. μεγάλης ἐκκλησίας κατὰ τῶν καλβινιστῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἀντίρρησις. Δοσιθέου — — — Ἐγχειρίδιον κατὰ τῆς καλβινικῆς φρενοβλαβείας. Τυπωθὲν — — — διορθώσει τοῦ λογιωτάτου νοταρίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κυρίου Μιχαὴλ Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ἐν τῇ περιφήμῳ πόλει Βουκορέστῃ τῆς Οὐγγροβλαχίας ἐν ἔτει 1608. Ἀντιγραφθὲν τὸ παρὰ Γεωργίου Ζαμπίρα Σιατιστέως Μακεδὸν 1764.» Lapszámozás nincs.

Ez X. «Σύμμικτα Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ὡς ἐκπροσώπου τῶν ἐν τῇ Νίζνα οἰκούντων Ἑλλήνων πρὸς τὴν Αὐτοκρατόρισσαν πασῶν τῶν Ῥωσσιῶν Αἰκατερίνην τὴν Β', ὅτε ἐκεῖσε παρεγένετο — — —»

Beírás elöl: «Καὶ τόδε Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως.»

Ez XI. «Πλουτάρχου συγγράμματα φιλοσοφικά, ὧν ἐστι [. . .] Βιβλία πέντε περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις ἀντιγραφέντα τῷ 1790 ἐν τῷ Σαβατσάλας τῆς Οὐγγαρίας.» Lapszámozás nincs.

Beírás: «Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως.»

Ez XII. «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἤτοι ἀπολογία πρὸς τὸν αἰδεσιμώτατον ἀββᾶ Νικόλαον Κομνηνὸν Παπαδόπουλον συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ ἱεροδιδασκάλοις Χριστοφόρου Ἐμποκόμη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐτυπώθη ἐν ἔτει 1728 κατὰ μῆνα Φεβρουάριον.» 156 lap.

Bejegyzés: «Καὶ τόδε ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα Σιατιστέως.»

Ez XIII. «Νεκταρίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων· Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα.» 296 lap.

Bejegyzés: «Καὶ αὐτὴ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ Σιατιστέως 1778.»

Ez XIV. «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός. Εἰσαγωγὴ τῆς λογικῆς.» 127+5 lap.

Bejegyzés elöl: «Καὶ τόδε ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης 1756. Γαμηλιῶνος τρίτη ἐπὶ δέκα.»
Bejegyzés hátul: «1786 κατὰ μῆνα, Ἰανουαρίου.»

Ez XV. «Βίβλος ἀστρονομικῆς φιλοπονηθεῖσα παρὰ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφολογιωτάτου μητροπολίτου Ἀθηνῶν κυρίου Μελετίου ἐξ Ἰωαννίνων.» 122+2 lap.

Beírás: «Καὶ αὐτὴ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας 1788 ἐν τῷ Δούνα Βέτζιε τῆς Οὐγγαρίας.»

Ez XVI. «Εὐγενίου ἱεροδιακόνου τοῦ Βουλγάρεως — — — — Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων καὶ θαυμάτων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.» 307 lap.

Bejegyzések: *1.*, «Καὶ τόδε ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα Σιατιστέως καὶ Μακεδόνος 1788 ἐν τῷ Δούνα Βέτζε τῆς Οὐγγαρίας.»
2., «Τοῦτο τὸ πόνημα ἀντεγράφθη ἐκ τοῦ ἐξ Ἁγίου Ὄρους πεμφθέντος μου παρὰ τοῦ ἱερωτάτου Γαβριὴλ ἀντιγράφου. Τὸ δὲ ἀντίγραφον ἐκεῖνο ἐπέμφθη παρ' ἐμοῦ κατὰ τὴν τοῦ Γαβριὴλ διαταγὴν πρὸς τὸν Νικόλαον παπᾶ Γεώργιον ἐν τῇ κωμοπόλει τοῦ Σιρμίου Εἰρίκι λεγομένῃ. Ἐπειδὴ τὸ βιβλίον ἀμοιροῦσεν ἐπιγραφῆς, προσεθέμην τὴν ἀντικρὺς ἐπιγραφήν.»

Ez XVII. «Τοῦ σοφωτάτου βασιλέως Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου Περὶ θεμάτων βιβλίον πρῶτον.» Lapszám: 183.

A könyv első lapján a következő pecsétnyomás látható: *Γεωργίου Ζαβίρα.*

Ez XVIII. «Τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ λογιωτάτου ἐπισκόπου Κυθήρων κυρίου Μαξιμίου τοῦ Μαργουνίου ἐπιστολαί . . . Ἐμμανουὴλ ὁ Μαργούνιος.» 403 lap+névmutató.

Bejegyzés: «Καὶ τόδε Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας.»

Eʙ 1015. «Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου· Σύνοψις τῆς ἱερᾶς θεολογίας.» 584 számozott lap+üres és számozatlan lapok.

Beírás: «Καὶ αὐτὴ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα ἐκ τῆς Σιατίστης τῆς Μακεδονίας ἀντιγράφθη δὲ δι' ἐπιταγῆς αὐτοῦ παρὰ τοῦ θεράποντος αὐτοῦ Ἰωάννου Ἰακουμῆ τοῦ ἐκ Καστορίας τῷ ἔτει 1787 ἐν τῷ Δούνα Βέτζιε τῆς Οὐγγαρίας.»

Eʙ 1071. «Μελετίου· Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία . . . διηρημένη εἰς τόμους δύο, ἀντιγράφθη δὲ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθωνος παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου Γαβριὴλ τοῦ ἐκ

Σισανίου τῆς Μακεδονίας . . . εἰς δαπάνας τοῦ κυρίου Κωνσταντίνου Γεωργίου καὶ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας τῷ ἔτει 1783.» Csak a második kötet van meg. A számozás az 581. laptól a 748.-ig tart.

Ez a mű nyomtatott alakban megtalálható a budapesti (Gráf A. i. m. 27. l.), kecskeméti (l. Hajnóczy I. i. m. 46. l.) és a szentendrei (1228/17 lelt. szám) könyvtárakban.

Eb 1228/252—253 I—II. «*Θεολογία σχολαστικό-δογματικὸ πολεμικὴ διηρημένη εἰς δύο μέρη. Ἐρανισθεῖσα καὶ συντεθεῖσα τῶν μαθητῶν καὶ ὁμιλητῶν αὐτοῦ χάριν παρὰ τοῦ ἱεροσοφολογιωτάτου καὶ ἐπιστημονικωτάτου ἀνδρὸς κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως τοῦ Κερκυραίου. Ἀντιγραφεῖσα δὲ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα Σιατιστέως Μακεδόνος εἰς ἔτη 1773 ἐν τῇ Καλοκείᾳ τῆς Οὐγγαρίας (1783) ἀλλὰ μὲ λίαν μεγάλην βίαν ὅθεν καὶ δυσανάγνωστος.*» 318 és 232 lap.

Eb 1228/312 — Ez XVI. «*Εὐγενίου ἱεροδιακόνου τοῦ Βουλγάρεως — — — Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων καὶ θαυμάτων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.*» Lapszám 260+36.

Beírás elöl: «*Καὶ τόδε ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας 1787 ἐν τῷ Δούνα Βέτζιε τῆς Οὐγγαρίας.*»

Beírás hátul: «*Ἰδοὺ ἀδελφὲ κύριε Κωνσταντῖνε, ἀντέγραψα τὸ τοῦ σοφωτάτου Εὐγενίου πόνημα . . . ἔπεμψε ὁ ἐξαδελφὸς πανοσιώτατος κὺρ Γαβριὴλ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος 1786 Ἰανουαρίου 28 ἐν τῇ κωμοπόλει Δούνα Βέτζιε τῆς Οὐγγαρίας. Γεωργίου τοῦ Ἰωάννου Ζαβίρα Σιατιστέως.*»

A JUPITER DOLICHENUS-KULTUSZ KÉRDÉSÉHEZ

P. MERLAT : JUPITER DOLICHENUS. Essai d'interprétation et de synthèse. Publications de l'Institut d'Art et d'Archéologie de l'Université de Paris, Tome V. Presses Universitaires de France, Paris, 1960. XVI + 231 oldal, 4 tábla.

Az 1959-ben fiatalon elhúnyt szerző nevét a Dolichenus-kultusz problémái iránt érdeklődő olvasók jól ismerik. Merlat *Répertoire des Inscriptions et Monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus* (Rennes, 1951) cím alatt megjelent corpusa a Dolichenus-feliratokról és ábrázolásokról a kultuszra vonatkozó irodalom eddigi legfontosabb alkotásai közé tartozik. A szerző többi Dolichenusszal kapcsolatos tanulmányai közül legismertebb a *Répertoire* lezárása után megjelent újabb idevágó publikációk ismertetését tartalmazó *Notes Dolichéniennes* (Rev. Arch. 6,43 [1954] 177 skk.). Merlat új könyve, amely az «essai d'interprétation et de synthèse» igényével íródott, még a *Répertoire*-al egyidőben, 1948-ban készült el, de sajtó alá rendezésére kiadási nehézségek miatt csak 1959-ben került sor. A közbeeső időkben megjelent új publikációk eredményeit a szerző csak egy-két esetben tudta jegyzeteibe bedolgozni. Az új Dolichenus-monográfia kiadása azonban így is szükségesnek bizonyult, annak ellenére, hogy az utolsó ilyen tárgyú munka, A. H. Kan összefoglalása (Juppiter Dolichenus, Leiden, 1943) mindössze öt évvel Merlat könyvének lezárása előtt látott napvilágot. Míg Kan könyvének katalógusa 297 Dolichenus-emléket ismertet, a Merlat-féle *Répertoire* 355 feliratot és ábrázolásos emléket tartalmaz, amelyekhez még 15 további, valószínűleg szintén Dolichenusszal kapcsolatba hozható emlék járul. A rövid idő alatt is 20 százalékkal gyarapodott emlékanyag önmagában is indokolttá tette a kultusz problémáinak újraértékelését.

A könyv első fejezete (7—24) a Dolichenus-tisztelet elterjedésének kérdéseit tárgyalja meg. A kultusz azután, hogy őshazája, Commagene 71-ben a római birodalom része lett, az egész imperiumban elterjedt, emlékei mindeddig csupán Kis-Ázsiában, Egyiptomban és Hispániában nem kerültek elő. Feltűnő, hogy eredeti hazájában a császárkor folyamán kevésbé volt népszerű; a szerző ezt a jelenséget indokoltan magyarázza a többi helyi kultuszok erős konkurrenciájával. Jupiter Dolichenus tisztelete főleg a katonai provinciákban, ill. a katonai támaszpontok környékén vált otthonossá, elsősorban a dunai tartományokban és a Rajna vidéken. A katonasággal való szoros kapcsolatára sok más ismert körülmény mellett különösen jellemző, hogy a Dolichenus-feliratokon 264 alkalommal történik katonákról említés. Merlat szerint a kultusz elterjesztése is főképpen a katonaság szerepének volt köszönhető; közelebbről a keleti csapatok Nyugatra helyezésével, ill. a nyugati csapattestek keleti hadjáratokban való részvételével függött össze. Emellett természetesen nagy szerep jutott az orientális eredetű rabszolgáknak és libertusoknak, továbbá a kereskedőknek is. A keleti származású, nyugati csapatokba sorozott katonák szerepét a szerző túlságosan alábecsüli; a nyugati provinciák Dolichenus-feliratain megemlített, látszólag jellegtelen katonanevek sokszor orientális személyeket takarnak. Pannóniában például a 15 Dolichenus-oltáron, amelyet katonák állítottak, legalább négy esetben bizonyosan keleti származású katonáról történik említés (Antike Inschriften aus Jugoslavien I. Nr. 157 Emona. CIL III 3909 Praetorium Latobicorum, Arch. Ért. 42 [1928] 210 sk. Savaria, CIL III 11135 Carnuntum), de ez a sor alighanem tovább is növelhető. Jelentős a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a kultusz papjai *(sacerdotes)* általában orientálisok voltak. Az isten tisztelete már a Flaviusok korában kezdett terjedni a birodalomban, de csak Commodus alatt vált igazán népszerűvé, virágkorát pedig a Severusok alatt érte el. Lehanyatlása Merlat szerint a 3. század későbbi évtizedeiben vette kezdetét, de legalábbis Rómában és Pannóniában még Diocletianus idejében sem vesztette el jelentőségét. Az egyes

provinciák Dolichenus-tiszteletének áttekintése után a szerző a hívők társadalmi összetételének kérdését veti fel, soraiban azonban inkább csak az az általánosító megállapítás jut kifejezésre, hogy a kultusz a társadalom összes rétegeinek körében népszerű volt.

A második fejezet, amely a munka nagyobb részét felöleli (29—126), Jupiter Dolichenus és mellékalakjai vallástörténeti értelmezését kísérli meg, mégpedig elsősorban az ábrázolások alapján. A szerző a közismert Dolichenus-típus, továbbá a leggyakrabban Juno regina neve alatt megjelenő paredra, valamint a mellékalakok (Castores, Sol-Luna, sas, Victoria stb.) elemzésében többnyire ismertebb tényeket részletez. Behatóan foglalkozik a dolichei Baal prototípusaival, visszavezetve az istenhez tartozó elképzelések legnagyobb részét az ősi mezopotámiai kultúrákig, majd részletes összefoglalást ad a römaikori Jupiter Dolichenushoz fűzött elképzelésekről. Végkövetkeztetése szerint a régi dolichei Baal-vallás a császárkorban sokrétű rendszerré fejlődött, amelyben különféle koncepciók egyesültek. Érdemes itt szó szerint idézni Merlat összefoglaló mondatát: „Si le Dolichenus a pu être considéré par les soldats comme un dieu de triomphe, par les marins et les commerçants comme un dieu de succès, par le peuple comme un dieu de salut, par certains esprits plus évolués ou mieux initiés comme un régisseur du monde humain et cosmique, c'est, je crois, parce qu'il était par essence un dieu de l'Université.»

A könyv harmadik része (127—210) a kultusz szervezetével és formáival ismerteti meg az olvasót. Merlat részletesen ismerteti a feltárt Dolichenus-szentélyeket (köztük Láng Nándor publikációja nyomán a brigetioi Dolichenumot). Konklúziója megerősíti a korábban is általános véleményt, miszerint a szentélyek a Mithras-templomokkal ellentétben a szokásos kelet—nyugati tájolást leszámítva nem mutatnak közös építészeti alaptípust. A különféle kultusztárgyak kapcsán részletesen ír az ismert «Dolichenus-háromszögekről» (értelmezésükben Láng Nándornak ad igazat, amennyiben ezeket mint *signa templi*-t az istennek szentelt fogadalmi tárgyaknak tekinti), továbbá a Dolichenus-kultusz körébe tartozó kéz-ábrázolásokról (ezek szerinte egyaránt lehetnek a hála, valamint az oltalomkérés kifejezései, valamint apotropaikus rendeltetésű tárgyak), végül az *ex voto*-ként értelmezhető ezüstlemezekről. Az isten tisztelőit egyesítő szervezett közösségek papokra és hívőkre tagolódtak. A feliratokon szereplő hívő-megnevezések (*fratres* stb.) után Merlat a papokra vonatkozó különféle megjelölésekkel foglalkozik. Hogy a *notarius* a *pater condidatorum* felett, ez pedig a közönséges *sacerdotes* felett állt volna, nem tartjuk valószínűnek, a *pater condidatorum* mindenesetre a *sacerdotes* egyike lehetett. A ritusban a következő szertartásokat lehet megállapítani: liturgikus lakomák (*communio*-jellegük kérdéses), körmenetek, lusztrációs szertartások, különféle jóslási eljárások. A sokat vitatott ABC feliratok szerinte a jóslásokkal álltak kapcsolatban, az a körülmény azonban, hogy ezeket a feliratokat néha *ex visu*, ill. κελεύσαντος τοῦ θεοῦ állították, szerintünk még nem zárja ki szélesebb körű rendeltetésüket.

Merlat könyve szervesen csatlakozik a *Répertoire*-hoz, és ezzel együtt minden bizonnyal sokáig jelentős kézikönyve lesz a Dolichenus-kultusz és általában a császárkori vallásosság kutatásának. Az összefoglalás tényén kívül a szerző számos eredményt tudhat magáénak, amelyek több ponton gazdagítják a kultuszról alkotott képünket. Főleg az eredeti Baal-alak elemzése, illetve a römaikori istenalaknak ezzel való szembeállítása mondható sikerültnek és több vonatkozásban újszerűnek. Nem kevésbé hasznosak a kultusz elterjedéséről és a ritusról írt fejezetek sem, noha ezek többször közismert tényeket tárgyalnak eléggé terjengősen. A Jupiter Dolichenusszal kapcsolatos problémakör természetesen Merlat könyve után sem tekinthető minden vonatkozásban megoldottnak és lezártnak; ez már csak a forrásanyag állandó gyarapodása miatt sem lehetséges. Alapjában véve megoldatlan maradt a kultusz lényegére vonatkozó kérdés is. Noha a szerző módszertanilag igen tanulságos módon állandóan párhuzamba állítja a Dolichenus-kultusz különféle jelenségeit a többi keleti kultuszokkal, mégis eldöntetlen marad, hogy beszélhetünk-e a Dolichenus-tisztelet kapcsán olyan jellegű misztériumvallásról, mint Mithras vagy Isis kultuszának esetében?

Az általánosabb érvényű kérdéseknél maradva, a szerző a kultusz egész jellegének értékelésében nézetünk szerint ugyanabba a hibába esik, amely egyébként a Dolichenus-kultusz korábbi kutatóinál is általános. Noha majdnem minden kutató kiemelte, hogy a dolichei Baal a római császárkorban úgyszólván teljesen azonossá vált magával a római főistennel, mégis mint kimondottan nem-római istenséget tartják nyilván, és elterjedését a római vallás története szempontjából nézve csak, mint a hanyatlás és felbomlás egyik tényezőjét szokták elkönyvelni. Altheim munkái óta ismeretes, hogy a 3. század a római vallás történetében nemcsak a hanyatlás és felbomlás, hanem egyszersmind a keleti vallásokkal szembeni ellenállás és a tudatos tradicionalizmus kor-

szaka is, ami nemcsak a régi római kultuszok felélesztéséből és tudatos ápolásából látszik, hanem, mint a Sol-vallással kapcsolatban Altheim is utalt rá, a keleti kultuszok bizonyos átformálódásából is. A Dolichenus-kultuszban szintén megfigyelhetők hasonló tendenciák. Az a körülmény, hogy az istent az ábrázolások rendszeresen a római főisten alakjában mutatják be, a feliratokon pedig elenyésző kivételektől eltekintve mindig Jupiter Optimus Maximus Dolichenus formában szerepel, önmagában is elég sokat mond ebben a vonatkozásban. Meggondolandó az is, hogy ez a névforma egyébként is eltér a többi keleti istenségek megnevezésétől, amely vagy az eredeti alakban szokásos (Mithras, Isis, Baltis stb.), vagy az eredeti és egy megfelelő római névvel (Deus Invictus Mithras Sol, Isis Fortuna stb.). A Jupiter Optimus Maximus Dolichenus név fordítása egyszerűen «dolichei Jupiter», ahol az eredeti istennév teljesen eltűnt, és csak a topográfiai megjelölés utal «keleti» istenre, aki azonban — mondhatnánk — «elsősorban Jupiter». A sast, amely az isten ábrázolásain igen gyakran feltűnik, nem szükséges Merlat önmagának is ellentmondó fejtegetései értelmében az isten esetleges alvilági természetével kapcsolatba hozni (ezt az utóbbit a szerző másutt valószínűtlennek minősíti): ha az ábrázolásoknak megvannak is a maguk keleti előzményei, a császárkori Jupiter Dolichenus mellett megjelenő sas egyszerűen a római főisten kísérője. A magunk részéről ebben az értelemben tartjuk megoldhatónak azt a kérdést is, miért állították az isten több oltárát — nem véletlenül éppen a 3. században — november 1-én. Merlat Cumont nyomán keleti halotti ünnepet keres e dedikációk hátterében, holott itt is nyilvánvalóan a római főisten ünnepnapjáról van szó: a provinciákban a Juppiter-oltárok tanúsága szerint nemcsak az Idus-ok, hanem a Kalandae-k is, többek között november 1. is Jupiter-ünnepek voltak.

Aligha osztható Merlat nézete, miszerint a Dolichenus-hívők egy részének névadása a kultusz bizonyos morális igényeivel, ill. a hívők erkölcsi tisztaságának kifejezésével áll kapcsolatban. Az ebben az összefüggésben említett személynevek (Euhelpistus, Acacius, Eutychus, Iusta, Eulogius, Eufemus, Probus, Felicitas stb.) a későbbi császárkorban a birodalom keleti részében, valamint Nyugaton is (főleg az orientális jövevények körében) mindenfelé általánosak voltak; ha volt is valami kapcsolatuk a kor erkölcsi világképével, ez nem valamelyik kultusz követelményeiből adódott. Hogy a Dolichenus-közösségbe felvett hívők új nevet kaptak volna, nem bizonyítható.

A kultusz későcsászárkori sorsát illetően nem fogadható el Merlat nézete, hogy a továbbélés még a tetrarchia korában is több helyen kétségtelen. Ha az aventinusi szentélyben a kultuszt a 3—4. század fordulójáig még folytatták is, ez nem jogosít fel hasonló jelenségek feltételezésére a provinciákban. A sárpentelei oltár, amelyet Alsó-Pannónia Dolichenus-papjai közösen állítottak két császár tiszteletére (CIL III 3343), Alföldi A. szerint ugyan a tetrarchia korából való (Arch Ért. 1940, 198), ez a keltezés azonban csak arra a meggondolásra épült, hogy a papok összejövetele Diocletianus kereszténytiüldözésével állhatott kapcsolatban. A feliratot az újabb kutatás indokoltan keltezi Septimius Severus és Caracalla közös uralkodásának, közelebbről az uralkodók 202-ben történt pannóniai látogatásának idejére (*Fitz J.* : Arch. Ért. 85 [1958] 158). Mellesleg jegyezzük meg, hogy az előbbi felirattal együtt előkerült, Alföldi András által szintén Dolichenus nevére kiegészített felirat helyes kiegészítése szerintünk *templu(m) D[ianae]*, tekintetbe véve a felirat kiegészíthető sorainak méreteit, valamint azt a körülményt, hogy Dolichenus neve Jupiter nélkül egyébként csak két feliratról ismeretes. A fenti oltár Diocletianus korára való keltezése annál kevésbé valószínű, mivel a pannóniai Dolichenus-szentélyek ebben az időben már minden bizonnyal romokban hevertek. A brigetioi Dolichenum a 4. század elején már bizonyosan nem volt használatban; a legkésőbbi lelet, amely még a szentélyben került elő, Iulia Domna érme (vö. *F. Láng* : Laur. Aq. 2 [1941] 166 sk.). A Dolichenus-tisztelet lehanyatlása Pannóniában is már a 3. század második harmadában bekövetkezett; a kultusz szerepét a Mithras-vallás vette át.

Alföldy Géza

KÖNYVSZEMLE

P. TERENTI AFRI PHORMIO—P. TERENTIUS AFER: AZ ÉLŐSDI. Latinul és magyarul. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta *MARÓTI EGON ; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE* bevezető tanulmányával Görög és Latin Írók (Scriptores Graeci et Latini) 4. Bp. Akadémiai Kiadó. 1961. 239 lap.

1. A sorozatnak hat évi szünet után megjelent új kötete antik műfordítás-irodalmunkban egy régi adósságát kezdte meg törleszteni. Terentius komédiáinak századunk eddig nem jelent meg teljes fordítása, s ami korábban volt, igen kevéssé volt alkalmas arra, hogy a költőt közelhozza a magyar olvasóhoz, az egyetlen modern kísérlet pedig — Meller Péter Adelphoe-fordítása a Világirodalmi Antológia I. kötetében — csak szemelvényeket adott Terentius egy darabjából. Így Maróti Egoné az érdem, hogy századunkban az első teljes Terentius-fordítást magyar nyelven közzétette, s ez egyúttal az első teljes metrumhű fordítása is Terentiusnak, amely magyarul megjelent. Fiatal ókortörténészünknek ez a versfordítóként való bemutatkozása (eddig csak prózafordításai jelentek meg) meglepetést, s tegyük rögtön hozzá: kellemes meglepetést jelentett műfordítás-irodalmunk élvezőinek. A fordítás elevenhangú, könnyen gördülő, s ami újabb fordításaink közt, sajnos, egyre inkább ritkaságnak számít: elejétől végéig gondosan, fáradtságot nem kímélő lelkiismeretességgel kidolgozott. Vonatkozik ez mind az eredeti szöveg visszaadásának hűségére, mind a versmérték kezelésére. Ha költőiségben nem is versenyezhet a legjobbakkal, ha stílusa néhol nehézkesebb is, mint szeretnők, ha az eredeti jelentésárnyalatainak visszaadásában sokszor nélkülözzük is a gyakorlott versfordítók trouvaille-ait, s ha verselése olykor el is marad a teljesen metrumhű fordításnak általa kitűzött igényétől — az új Phormio vitathatatlanul értékes munka, nyeresége műfordítás-irodalmunknak. Meller fentebb említett fordítása — Maróti előtt az egyetlen ismert metrumhű magyar Terentius — kétségtelenül csillogóbb, ötletesebb, színesebb, de Marótinál mégsem az első teljes metrumhű Terentius rekord-érdeme áll pusztán a mérleg másik oldalán, hanem nagyobb műgondja, alaposabb filológiai felkészültsége és az eredetit jobban megértő s ahhoz jobban ragaszkodó metrikája is.[1] Devecseri Plautus-fordításain kívül nincs római komédia-fordításunk, amelynek mögötte állna.

Jóval problematikusabb és vitathatóbb értékű a fordítás mellett közölt latin szöveg alakítása. Maróti fordítását A. Fleckeisen Teubner-szövegének 1905-ös (tehát nem is legkésőbbi) kiadása alapján készítette, s ezt nyomtatta le mellette eredetiként. Sajnos, Fleckeisen kiadása ma már egyáltalán nem tekinthető mérvadónak; annak a kiadói hagyománynak a folytatója volt, amelynek követői a nyelvi vagy metrikai szempontból számukra homályos helyeken szövegváltoztatással segítettek, s a most lenyomtatott Fleckeisen-szöveg zsúfolva van elsősorban olyan önkényes szórend-változtatásokkal, amelyeket korának a terentiusi metrikáról alkotott fogyatékos ismeretei és a rekonstruált képleteket Terentiusnál jóval szigorúbban vevő elképzelései határoztak meg (csak néhány példa: v. 48, 62, 87, 126, 153, 161, 172, 190, 215, 227, 309, 474, 508, 563, 958—60, 1037—8 etc.). Nem egy helyen értelmi okokból fogadott el Fleckeisen antik szöveghagyománnyal nem indokolható olvasatot, s az ilyen esetek különösen olyankor bántóak, amikor a szöveg értelme is megváltozik (pl. v. 176, 178, 194,

[1] *Maróti* megítélése a *Meller*-fordítás kétségtelenül meglevő metrikai szabadosságaival szemben túlzottnak látszik: az általa (230. lap, 193. jegyzet) kifogásolt sorok közül a 2., 28., 29., 40., 60. és 79. sor jó metrikájú.

500, 511, 896 rossz elhelyezése, 902, 949). A fordítás szempontjából mindenesetre szerencse, hogy Maróti, aki a Dziatzko—Hauler- és a Marouzeau-féle lényegesen jobb kiadást is forgatta, olykor az általa közölt rossz szöveggel szemben a valószínűbb alapján fordított; így viszont bizonyos — ha nem is jelentős — kettősség van a latin és a magyar szöveg között (pl. v. 482, 515, 902).

A kötetben közölt latin szöveg használhatósága szempontjából nem kevésbé zavaró, hogy az egyébként gondosan korrigált szövegben (néhány sajtóhiba sajnos így is belecsúszott) igen gyakoriak a teljes szó kihagyások Fleckeisen szövegével szemben is (csak néhány példa: v. 90 *inde*, 178 *nunc*, 204 *est*, 242 *omnis*, 273 *forte*, 291 *facere*, 309 *Eo*, a 490. sor vége és a 491. sor átcsúszott az 504. sor elé, 510 *meam*, 534 *ego*, 544 *me*, 955 *a*, 1042 *illum)* ; nyilvánvalóan elmaradt a korrektúránál az eredeti szöveggel való összeolvasás.

Mindez alig volna megjegyzésre érdemes, ha a sorozat egyik fő célja nem éppen az volna, hogy használható eredeti szöveghez is hozzájuttassa olvasóit. A jelenlegi kötet a sorozatnak ezt a célkitűzését nem tudta a kívánatos mértékben megvalósítani.

2. A latin szöveghez és fordításhoz a kötetben két terjedelmes tanulmány járul. A bevezető Terentius-tanulmány kiindulási pontjául Trencsényi-Waldapfel Imre a római vígjáték és a mintául használt görög eredetik viszonyának régóta vitatott kérdését vette. Határozottan szembeszáll azzal a régebben általánosan elterjedt és még ma is kísértő felfogással, amely a római komédia-költőkben csak az elveszett görög eredetik pótlékát látta, s minden eredetiséget megtagadott tőlük.[2] Ennek a régebbi felfogásnak a kritikája a szakirodalomban nem új keletű, Trencsényi-Waldapfel szempontjai azonban alapvetően különböznek azoktól, amelyekkel korábban a kérdéshez közeledtek. Míg az elmúlt évtizedek elsősorban német latinistái, mikor a római költők, közelebbről Plautus vagy Terentius eredetiségét bizonyították, kevés kivétellel vagy a költő öntörvényű, izolált világának feltárását tartották fő céljuknak (így E. Reitzenstein: Terenz als Dichter 1940), vagy — itt-ott már a hitleri Németország eszméinek többé-kevésbé tudatos szolgálatában — Rómának irodalmában megnyilvánuló nemzeti, népi vagy faji sajátosságai után kutattak. Trencsényi-Waldapfel számára a kérdés a marxista esztétika alapvető kérdése: hogyan és mennyire tükrözik a római vígjátékírók a maguk korának római társadalmi valóságát. Ezért annak a tisztázása után, hogy Terentius korában eredeti és fordítás modern fogalma, amely az i. e. I. században már kialakulóban volt Rómában, még nem létezett, bevezetőül egy példán világítja meg, hogyan képzeli el görög minták és római feldolgozásaik viszonyát: Menandros Dyskolosát, a római vígjátékírók mintáit szolgáltató görög újkomédia egyetlen épen fennmaradt s magyarul éppen Trencsényi-Waldapfel fordítása és tanulmányai révén ismertté vált darabját veti össze Plautus Aululariájával. Hogy az Aulularia mintája a Dyskolos volt, az már régebben is felmerült, a görög komédia megtalálása azonban természetesen a kérdés új felvetését tette szükségessé.[3] Trencsényi-Waldapfel a két darab összevetése során rámutat alapvető különbségükre («a Dyskolos az embergyűlölet, az Aulularia a fösvénység komédiája»), s a lényeges egyezések mellett jelentős részletekben megmutatkozó eltéréseket a két komédia mondanivalójának másféleségén fölül azzal magyarázza, hogy mindkét költő azonos irányban változtatott az alapmotívumon: a maga korának társadalmi valóságához közelítette. A Dyskolosban rendkívül meggyőző érveléssel Athén IV. sz. végi gabona-problémáit látja tükröződni; a krónikussá váló gabonahiány tette megbecsültté az athéni polgárok előtt azokat a parasztokat, akik a város használatára gabonát termeltek. Az Aulularia aktualitását az i. e. 210-es római nemesfémbeszolgáltatási rendeletben keresi, amelyet feltehetően egyesek megpróbáltak kijátszani. Ennek az értelmezésnek a lehetősége kétségtelenül fennáll, ha nem is bizonyítható minden kétséget kizáróan. Nem zárja ki a további vitát az a felfogás sem, amely a változtatások feltételezett közös irányában a két dráma kapcsolatának látja — többek között — igazolását, s az ilyen irányú kutatások mai kezdeti fokán túlságosan merésznek tűnik annak kimondása, hogy a feltételezett mintától való fent vázolt eltérések Plautus «következetesen és céltudatosan érvényesülő alkotó módszerének» az eredményei. Lehet, hogy további kutatások ezt az álláspontot is igazolni fogják; a két darab összevetéséből levont néhány további fontos elvi következtetéssel azonban ma is messzemenően egyet lehet érteni, s útmutatóul lehet használni a további kutatásokhoz. Így elsősorban azt, hogy «a görög minták szoros követése a legkevésbé sem zárja ki a római

[2] A legszélsőségesebben ez az álláspont *G. Jachmann* Terentius-cikkében nyilvánul meg, RE V. A (1934) 598—650.

[3] Vö. most *W. Ludwig* : Philologus 105 (1961) 44 sk. is.

időszerűséget», s hogy a római vígjátékíró, amikor a görög vígjátékok elemeinek szabad csoportosításához és felhasználásához való jogát védi, «valójában a görög mintáival való egyenjogúságot biztosítja magának».

Trencsényi-Waldapfel nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Menandros—Plautus összevetésnél Plautus mintájának igazolásánál jóval fontosabbak voltak számára azok a módszertani következtetések, amelyek ebből az összevetésből a görög és római vígjáték viszonyának vizsgálatára adódtak. A tanulmány második felében ezeket a következtetéseket Terentius vígjátékainak vizsgálatában érvényesíti.

Plautus komédiáinak eredetiségét — legalább is formai és stilisztikai tekintetben — már régóta hangsúlyozták, s az egykorú római valósággal való közvetlen kapcsolataira is utaltak már — legalább is abban a mértékben, ahogy azt magának Plautusnak erre vonatkozó célzásai megkövetelték. A Terentiussal kapcsolatos kutatások uralkodó iránya azonban pontosan az ellenkező volt: «eredetiségét» — ha egyáltalán — éppen abban voltak leginkább hajlandók elismerni, hogy darabjai még görög mintáikon is túlmentek az aktuális valóságtól való elvonatkoztatottságban, még pedig nyelv, stílus és tartalom tekintetében egyaránt.[4] Azok a hangok, amelyek ezzel szemben elhangzottak,[5] csak az utóbbi évtizedben erősödtek, s az Adelphoe-val kapcsolatban egy máris jelentős nemzetközi visszhangra talált dolgozatában Trencsényi-Waldapfel részletekbe menő bizonyítással támasztotta alá azt a nézetet, hogy Terentius szereplőinek szavai, jelleme és cselekedetei mögött a II. sz. elejei Róma alakjait és az azokat mozgató társadalmi és ideológiai tendenciák megnyilvánulásait kell keresni. Most jelentős lépéssel továbbmenve ezen az úton, Terentius valamennyi darabját egyenként sorra véve vizsgálja meg ebből a szempontból. Az elemzéseken végigvonuló alapgondolat az, hogy a Terentius-komédiák a korabeli Róma életének minden vonatkozását átható harcban a Scipio-kör és Cato között az előbbi mellett és Catoval szemben foglalnak állást. Erre kaphatott ösztönzést a költő már urának és felszabadítójának, Terentius Lucanus senatornak a házában is, akit a szerző a hagyományban festészet-mecénásként is említett Caius Terentius Lucanussal azonosít,[6] s akitől Terentius képzőművészeti érdeklődését szerezhette.[7] Az ő iránta való hála szavait érzi kicsendülni az első Terentius-komédia, az Androsi lány első párbeszédéből. A darab egykorú római aktualitását azonban ennél sokkal messzebbmenőnek bizonyítja: alapgondolatát, hogy «az emberek boldogságát nem a látszatok fenntartása, hanem ellenkezőleg, a látszatok leleplezése, a valóság feltárása segíti elő», C. Sulpicius Gallus tudományos kutatásainak alapvető irányával hozza kapcsolatba. Sulpicius Gallus, akinek alakját Trencsényi-Waldapfel több tanulmányában helyezte az eddiginél élesebb megvilágításba, a Scipio-kör idősebb nemzedékének tagja volt, s az ő consuli játékain bemutatott első Terentius-vígjáték így rögtön a Scipio-kör humanizmusának a propagálójává, népszerűsítőjévé lett. A következő mű, a Hecyra kedvezőtlen fogadtatását is azzal hozza összefüggésbe, hogy, ha csak általánosságban is, a Scipio-kör humanizmusának volt kifejezője. Ebben látja az okot,

[4] Összefoglalóan, s egyúttal az *ebben* az eredetiség-kutató irányzatban uralkodó tipikus korlátozottságra is jellemzően: *G. E. Duckworth:* The nature of Roman comedy, Princeton 1952, főleg 384—95.

[5] Az előítéletektől mentes modern tudományos feldolgozások már régóta számontartanak olyan eseteket, amelyekben Terentius római szokásokra, római viszonyokra való utalással színezi át görög mintáit, így már *G. Regel :* Terenz im Verhältnis zu seinen griechischen Originalen, Programm, Wetzlar 1884, II. fejezet. Igen jelentősek voltak *H. Haffter* vizsgálatai (Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache, 1934, kül. a VII. fejezet), amelyek kimutatták, hogy Terentius komédiáinak nyelve éppúgy, sőt gyakran még inkább a korában beszélt római köznyelv, mint Plautusé; *F. Altheim* pedig megkísérelte Terentius újfajta viszonyát görög mintaképeihez a római történelem összefüggéseiből magyarázni (Epochen d. röm. Gesch. I. Frankfurt a. M. 1935, 278—83). Konkrétabb formájában a *Trencsényi-Waldapfel*től tárgyalt probléma azonban csak 1949-ben merült fel *F. della Corte* könyvében (Catone censore). Hogy a Scipio—Cato ellentét tükröződését Terentius darabjaiban — amit az ókorban számontartottak — már Melanchthon is felismerte, arra legutóbb mutatott rá *Maróti E. :* AntTan. 7 (1960) 36.

[6] Vö. *F. Münzer :* RE V. A (1934) 665—6.

[7] Hogy azonban az Eunuchus híres képleírása a költő «legplautusibb» darabjában nem újdonság a római komédiában, hanem talán a plautusi komédiák egyik elemének lehet a felvétele, azt valószínűvé teszi Plautus két ugyancsak híressé vált festményemlítése: Menaechimi 144 (Ganymédés a sassal és Venus Adónissal) és Captivi 998 (az Acheruns szenvedései).

amely az év egyik consulát, a Scipio-kör felfogásával élesen szembenálló T. Manlius Torquatust a bemutató megzavarásának támogatására indította.

A következő darab, a Heautontimorumenos sokkal közvetlenebbül foglal állást a Scipio—Cato harcban. A tanulmánynak e legszuggesztívebb és legszebben kidolgozott részében Trencsényi-Waldapfel kimutatja, hogy a Heautontimorumenos bemutatási évének mindkét consula, s a bemutatás felügyeletével megbízott aedilis is a Scipio-körhöz közelálló és Catoval szemben ellenséges politikus volt. Ezeknek támogatására szükség is volt, mert a komédia Menedemus alakjában most már magát Catot vitte színpadra ironikus beállításban, ezzel adva meg a Menandrosból fordított darabnak mintegy második szólamát, amelyet római nézőinek jó része bizonyosan kihallott belőle még akkor is, ha Terentius a Menandros-figurák és a megfelelő római közéleti személyek közti párhuzamot óvakodott «a kulcsregények egyenletszerűségére emlékeztető pedantériával» túlhangsúlyozni.

Az Eunuchusban, mint ismeretes, a római vígjáték plautusi szelleméhez közeledett Terentius; a Phormioban pedig Trencsényi-Waldapfel igen érdekes összecsengést mutat ki a Scipio-kör szellemében fogant *lex Publiciá*val, amely a szegényeket védte a gazdagokkal szemben a kialakult szokástól rájuk rótt terhektől. Mindezeknél teljesebben csendülnek fel a Scipio-kör humanitás eszméjének motívumai az utolsó Terentius-komédiában, az Adelphoe-ban, amely a legjobban mutatja a Trencsényi-Waldapfel tanulmányában úttörő módon felvázolt új Terentius-kép jogosultságát.

3. A kötetet záró több mint félszáz lapos tanulmányban («Terentius Magyarországon») a fordító szakirodalmunkban hézagpótló munkára vállalkozott Terentius mindeddig megíratlanul maradt magyarországi utóéletének első feldolgozásával. Gazdagon dokumentált tanulmánya középkori latin nyelvű irodalmunk Terentius-idézeteinek összeállításával kezdődik; részletesen tárgyalja a magyar és magyarországi humanisták (Vitéz János, Janus Pannonius, Galeotto) Terentius-ismeretének nyomait; Bartholomeus Frankfordinus Pannonius Gryllus-át, amely Pier Paolo Vergerio terentiusi ihletésű Paulus-ával függ össze; Taurinus, Verancsics Terentius-idézeteit; Mátyás könyvtárának Terentius-kódexét és Zsámboki János Terentius-köteteit. A XVI. sz. közepén létrejött első magyarországi Terentius-kiadás (Honterus Jánostól) és az első hazai Terentius-előadás (Stöckel Lénárt vezetésével) hátterében Melanchthon közvetlen hatását látja, s részletesen tárgyalja Terentius szerepét az iskolai oktatásban. A XVII. században Prágay András prózai magyar fordítás-szemelvényei (1628) ellenére, az uralkodó irányzat — nem utolsósorban Comenius hatására — az antik írók, s köztük Terentiusnak is visszaszorítása, illetve nyelvi, erkölcsi és vallási szempontú átdolgozása vagy éppen «Terentius Christianusokkal» való helyettesítése, iskolai előadások céljára. A XVIII. században az első magyar szerzőtől származó latin nyelvű Terentius-átdolgozást (Maróti feltevése szerint Koppi Károlynak, a kézirat írójának munkája) magyar nyelvűek követik: Dugonics távolról Terentius darabjaival is összefüggő Tárházija és Csokonai elveszett Patvarszky-ja. Ugyancsak még a XVIII. sz. végén született meg az első teljes magyar Terentius-fordítás is, Kovásznai Sándor Andriája (1782), amely éppúgy prózai, mint a következő fordító, Kis János Andria- és Eunuchus-fordítása (1828—31). A kettőjük működése közötti időben jelent meg Budai Ézsaiás Terentius-kiadása (1795), s szemelvényes iskolai kiadások mellett a XIX. sz. elején indult meg a Terentiussal való tudományos foglalkozás is Magyarországon. Kis János fordítását tanítványának, Székács Józsefnek teljes, metrumhű Terentiusa követett; minthogy ez elveszett és soha nem került kiadásra, Kis Sándor 1895-ben megjelent verses, de nem metrumhű fordítása lett az első könyv, amelyből a magyar olvasók Terentius minden darabjával megismerkedhettek.

A tanulmány célja elsősorban az eddigi kutatások összefoglalása, de számos ponton új részleteredményekkel gazdagítja az eddig számontartott Terentius-vonatkozások anyagát; így mindjárt a tanulmány kezdetén a Gellért-legendában felismert Terentius-idézettel (ha nem is győzött meg arról, hogy a Terentius-szövegből, nem pedig egy közkézen forgó florilegiumból származik); azzal a feltevéssel, hogy az Andria és az Eunuchus középkori népszerűsége Augustinus tekintélyén alapszik; a Melanchthon magyarországi hatására és a Koppi Károly szerzőségére vonatkozó fentebb említett fejtegetésekkel, és a Terentius-fordítások elemzésével.[8] Külön kiemelést érdemel szem-

[8] Itt kell megjegyezni, hogy talán túlzott az a jelentőség, amelyet *Maróti Babits Mihály*nak tulajdonít a klasszikusok formahű fordításának elvi elismertetésében (189. j.). Maga *Babits* műfordítás-kötetének, a Pávatollak-nak bevezetésében 1920-ban ezt írta: «Az én versem volt a fontos, nem az idegen költőé. Sokszor megváltoztattam a szöveget,

pontjainak sokoldalúsága: Terentius magyarországi sorsának történetét nem korlátozza említéseire, idézéseire vagy fordításaira, hanem részletesen vizsgálja a magyar oktatásban és tudományos kutatásban elfoglalt helyét is.

Annak a megítélése, hogy az összegyűjtött anyag mennyire teljes,[8a] és hogy Maróti új eredményei a magyar irodalom és nevelésügy történetének összefüggéseiben mennyire helytállók, az illetékes szakterületek kutatói hivatottak. Ókortudományi szempontból is hiánynak kell azonban érezni, hogy az anyaggyűjtés gazdagsága és a feldolgozás szempontjainak sokoldalúsága csak a tanulmány első hét fejezetére jellemző. A legutóbbi évszázadra vonatkozólag a Marótitól felvázolt kép érthetetlenül szegényes és hézagos, kizárólag Kis Sándor és Meller fordításának elemzésére szorítkozik. Igaz, hogy Terentiusnak ezeken kívül századunkban nem akadt fordítója, s az iskolai oktatásból is kiszorult, de Terentius magyarországi sorsának története nem lehet teljes, ha nem foglaltatik benne az, amit a magyar klasszika filológia a Terentius-kutatás terén elért, s a róla kialakított képnek az a változása, illetve alakulása, amely a magyar tudományos ismeretterjesztő irodalomban tükröződik a legmegfoghatóbban. Pedig Budai Ézsaiás óta legalább két kiemelkedő teljesítményét kell számontartani a magyar Terentius-kutatásnak: az egyik Ábel Jenőnek az ó- és középkori Terentius biographiákról írt értekezése az életrajzok szövegkritikai kiadásával 1887-ben, a másik Huszti Józsefnek az a cikksorozata, amely — egy, sajnos, soha el nem készült, Terentius világirodalmi utókorát bemutató mű előkészítéséül — 1913 és 1915 között jelent meg.[9]

Ezután négy évtizeden át nem jelent meg Terentiusról szóló önálló mű vagy tanulmány Magyarországon.[10] Nem volna azonban érdektelen, s a fenti tanulmánynak feladata lett volna annak a megfigyelése, hogyan öröklődött könyvről könyvre az a Terentius-kép, amelyet ókori források nyomán már Szvorényi József «Ó-classica literaturá»-jában (Eger, 1851, 204—5) is megtalálunk (Babits Európai irodalomtörténete egy lépéssel sem ment tovább ennél, sem az elmúlt három évtizedben megjelent lexikonok cikkei); még érdekesebb volna azonban annak a megfigyelése, hogyan tükröződik egy-egy a hagyományos képen túlmenő megjegyzésben a maga kora magyar szellemi életének valamely jellemző iránya, a nacionalizmus,[11] a szellemtörténet,[12] vagy irodalom és valóság kettősségének az a szélsőséges felfogása, amely a második világháború idején olykor éppen a leghaladóbb felfogású tudósok védekezése volt az embertelen valóság-

---

egyszerűen azért, mert valami nekem — a magyarban — máshogy jobban tetszett.» Nagy jelentőségű volt ugyan, hogy a Dante-fordításhoz írt műhelytanulmányában kimondta: «mennél hívebbek maradunk a szöveghez formailag, annál több kilátásunk van arra, hogy tartalmilag is hívek maradhatunk, legalább ahhoz, ami a tartalomban lényeg.» (Irodalmi problémák, Bp. 1917, 216); maga azonban soha igazán metrumhű antik fordítást nem készített, s műfordítói, valamint költői gyakorlatában mindvégig szabadon helyettesítette hangsúlyossal az időmérték szerint hosszú szótagot. *Általánosan* elismertnek a formahűség követelménye (a szakemberek közül sokan régóta elismerték) lényegében csak *Devecseri* munkássága óta lett, aki *gyakorlatilag* bizonyította be nagy olvasottságú fordítások sorával, hogy a formahűség megvalósítható, és a formahű fordítás költőiségben és élvezhetőségben is fölötte áll a másfajtának.

[8a] Kézirata lezárásakor *Maróti* még nem ismerhette *Borzsák I.* (Az antikvitás XVI. századi képe, Bp. 1960, 107—8 és 1. j.) feltevését, amely szerint Bornemisza Péter Élektra-fordításának Parasitus-a a római komédia, s valószínűleg Terentius hatására került a magyar darabba.

[9] A Terentius-kritika az ókorban, EPhK (1915) 19—34; Terentius a világirodalomban, Bp. Szle. (1914) 265—85; Diderot és Terentius, uo. (1913) 382—403; Terentius és az olasz renaissance-dráma, Akad. Ért. (1915) 500—516. Említést érdemel még Plautus-tanulmányának Terentiusról szóló részlete is *Devecseri* Plautus-fordításainak bevezetésében (a Parthenón Kétny. Klasszikusai sorozatában, Bp. 1942, XX—XXI).

[10] Semmiképpen sem tekinthető ilyennek *Pornai Gyula* disszertációja: Terentius életrajza, Pécs 1928, de jellemzően mutatja, hogy mit értettek — ha nem is általánosan — ebben az időben nálunk Terentius-filológián, s a jelenség egyáltalán nem korlátozódik a Terentius-filológiára, még csak a filológiára sem.

[11] «A kozmopolita afrikai T. kitéríti a római irodalmat a Plautus-féle nemzeti aspirációk medréből.» *Csengeri J.*, a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet II. kötetében, Bp. 1905, 28.

[12] «Mindenütt a klasszikus és barokk formák ellentétét fedezhetjük fel, ha (Terentiust) Plautussal összehasonlítjuk.» *Borzsák I.* : A világirodalom története (szerk. Zolnai B.) I. Bp. 1944, 256.

gal szemben;[13] hogyan szivárog be az új külföldi kutatásban formálódó Terentius-kép néhány vonása a lassan kialakuló magyar szakirodalomba;[14] főként pedig, hogy hogyan jelenik meg benne egy olyan felfogás is, amely antidialektikus túlélezettségében talán nem kevésbé túlzó a fentieknél, de amely a Terentius által képviselt *homo humanus* és a római állam szolgálatát egyetlen feladatának tekintő, a *homo humanus*-sal *szemben* csak római *homo Romanus* szembeállításával Hitler uralomrajutásának évében nemcsak az Európát közvetlenül fenyegető veszéllyel szemben jelentett állásfoglalást, hanem annak a tisztánlátásnak eredményeképpen, amelyhez a maga korában alakuló történeti események legalább egyik jelentős oldalának helyes felismerése segítette, a mai magyar tudomány Terentius-képének is ösztönzője s bizonyos tekintetben előfutára lehetett.[15]

4. Végezetül az Akadémia kétnyelvű klasszikus sorozatának feléledését mutató kötet megjelenése alkalmából fel kell vetni néhány, az egész sorozatot érintő problémát is, annál inkább, mert az új kötetet az eddiginél jóval gyorsabb ütemben követték és követik a továbbiak is.

A sorozat eddigi köteteiből, úgy érezzük, hiányzott az az egyöntetűség, amely a jól átgondolt és világosan megfogalmazott alapelvek szerint szerkesztett sorozatok jellemzője. Világos, hogy nem valami merev egységesítésről van szó; ahány szerző, annyiféle feladatot kell a kiadásnak megoldani, de ezeknek a megoldásoknak néhány alapelvet feltétlenül figyelembe kell venniük. Így a görög vagy latin szöveg alakításánál nem lehet követelmény az, hogy a kiadás kéziratok egybevetésén alapuljon, de feltétlenül az elérhető legjobb kiadáson vagy kiadásokon kell alapulnia, a kódexektől való legfontosabb eltéréseket, illetve a használt kiadással szembeni önálló vagy másokra támaszkodó állásfoglalást mindenhol fel kell tüntetnie, s lehetőleg meg kell indokolnia (itt természetesen az egyes szerzők szöveghagyományának állapota szerint a követelmények igen különbözők lehetnek), s a helyesírásban egységes rendszert kell a sorozat köteteinek követniük. Ezen a téren eddig az eljárás távolról sem volt egységes. Nagyjából az athéni államról szóló két irat bő szövegkritikai apparátust nyújtó kiadása, és a hésiodosi Erga-nak a legjobb modern kiadást követő s az attól való eltéréseket jelző és megindokoló kiadása jelenti azt a két lehetőséget, amely között a sorozat szövegkiadóinak — a feladatnak és a lehetőségeknek megfelelően — választaniuk lehet. A jövőben szigorúbban kell majd ügyelni arra, hogy elavult, megbízhatatlan kiadást követő, vagy a követett kiadást egyáltalán nem jelző szövegek ne jelenjenek meg a sorozatban. El lehet képzelni azt is, hogy a görög vagy latin szöveg alakítását nem a fordító végzi, hanem az egyes esetekben esetleg az illető auctorral közelebbről foglalkozó kutatók önálló munkája, amelynek összehangolása a fordítással a szerkesztő feladata volna. Ha esetleg egy-egy fiatal kutató intenzívebben foglalkozna egy rábízott vagy általa kiválasztott szöveg alakításával, ez egyben jó módja volna annak is, hogy a «verbális» filológia, amely korábbi egyeduralmának jól érthető ellenhatásaként az utóbbi évtizedekben a magyar kutatásban erősen háttérbe szorult, új lendületet kapjon — természetesen nem önmagáért, hanem magasabb feladatok tudományosan megalapozott megoldásának biztosítékául.

Egy másik, a sorozat egészét érintő probléma a kötetek tárgyának megválasztásáé. Természetesen indokolt, hogy ezt bizonyos fokig az határozza meg, hogy mi van készen, illetve mi az, ami belátható időn belül elkészülhet a fordítások közül. Ma azonban már elég népes műfordító-gárdával rendelkezünk ahhoz, hogy meg lehessen kísérelni annak a bizonyos fokú ötletszerűségnek a kiküszöbölését, amelynek érzetétől nehéz szabadulni a sorozat eddig megjelent köteteinek végignézésekor. A sorozatban elsősorban olyan munkáknak kellene helyet kapni, amelyeknek fordítását szépirodalmi kiadóinktól nem várhatjuk, amelyeknek szövege nehezen hozzáférhető, vagy amelyekhez bővebb tudományos magyarázatok kiadása indokolt és megvalósítható. Feltétlenül törekedni kell azonban a lehetőség szerint az így kiadásra kerülő szerzők *teljes* kiadására.

Ezeknek figyelembevételével mindenképpen káros a sorozat szempontjából a *Fasti* tervezett kommentár-kötetének elmaradása, s nem látszik eléggé megfontoltnak a Terentius-kötet jelen formája sem. A teljes Terentius új és kétnyelvű kiadása feltétlenül indokolt, *egy* Terentius-darabé — s éppen a Phromio-é — már kevésbé. A soro-

[13] *Szerb A.* : A világirodalom története I. Bp. 1942, 85.

[14] *Borzsák I.* : EPhK. 1934, 228; *Szilágyi J. Gy.* : Atellana. Bp. 1941. 9—10.

[15] *Kerényi K.* : EPhK (1932) 84. A Terentiusra való név szerinti hivatkozás ebben a vonatkozásban a tanulmány német változatában: Apollon. Studien über ant. Religion u. Humanität, Amsterdam—Leipzig 1942², 220.

zat terveiben, igen helyesen, valóban a teljes kétnyelvű Terentius megjelentetése szerepel. Ebben az esetben azonban nem világos, hogy miért került a hat darab közül csak egy az első kötetbe: minthogy háromnál több egy kötetben aligha adható ki, a következőkben még két Terentius-kötetnek kell megjelennie, amelyek közül az egyik két, a másik három darabot tartalmaz. Ez az aránytalanság könnyen elkerülhető lett volna a hat komédiának két vagy három kötetre való egyenletes elosztásával. Másfelől a fenti kötet szerkesztésénél is figyelembe lehetett volna venni, hogy az a *teljes* Terentius első kötete, s a két terjedelmes tanulmányt vagy egymás után a szöveg elé kellett volna nyomtatni, vagy a másodikat a sorozat utolsó kötetének végére; így a három kötet együtt egységesebb képet mutatott volna.

A kiadásra kerülő kötetek kiválasztásának tervszerűsége már megoldott kérdés; a feladat itt csupán a gondoskodás arról, hogy a kötetek a tervek szerint elkészüljenek. Az egységes szerkesztés és a szövegkiadás problémáinak megoldásához azonban a már most is joggal tekintélyes sorozat kiadási alapszabályainak lerögzítése látszik szükségesnek.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

PHAEDRUS: MESÉK. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *TERÉNYI ISTVÁN*. Budapest, Európa Könyvkiadó 1961, 149 lap.

Phaedrus magyarországi utóéletének még megíratlan története hullámhegyek és hullámvölgyek sajátos váltakozását mutatja. A múlt században a kiegyezésig öt teljes fordítása is akadt, azután erősen megcsappant az érdeklődés a burkoltan igazat mondás e klasszikusának költészete iránt, a mi századunk pedig mintha túlságosan egyszerűnek érezte volna már ahhoz, hogy vonzónak, fordításra érdemesnek találja. Nem is készült száz év óta teljes fordítása, s századunk magyar irodalmában még egyes darabjainak fordítására is kevés említésre méltó kísérlet történt: Czimer József «Aisopos meséi» c. fordításgyűjteményében 1943-ban megjelent 18 darabja (sajnos, sem formai, sem tartalmi tekintetben nem kielégítő átültetésben), elsősorban pedig Weöres Sándor néhány formailag tökéletes és tartalmilag is kielégítő fordítása a Világirodalmi Antológia I. kötetében 1952-ben.

Így műfordítás irodalmunkban szerencsés ötlettel hézagot pótló vállalkozás volt az új teljes Phaedrus-fordítás, amely tulajdonképpen az első valóban teljes magyar Phaedrus, mert a Perotti gyűjteményében fennmaradt ún. «új meséket» is tartalmazza. Az érezhetően sok szeretettel készült átültetés élvezhető, könnyen olvasható, s bizonyára sok olvasóval fogja megszerettetni Phaedrust, amit a kiadás tízezres példányszáma és aránylag olcsó ára is megkönnyít. Szóvá kell azonban tenni, hogy mind a formai, mind a tartalmi hűség tekintetében olyan engedményeket tett a fordító, amelyeket szükségteleneknek és antik-fordításaink elért színvonalához méltatlanoknak érzünk.

A phaedrusi jambusokat a feloldások teszik zeneileg gazdagakká, s a harmadik, illetve negyedik versláb közepén törvényszerűen álló cezura adja meg szabályos lüktetésüket. A fordítás mind a cezurákról, mind a jambusok feloldásáról lemond, utóbbit azzal indokolva, hogy «magyar fülnek ez még szokatlan volna». Erről azonban Vörösmarty, Petőfi vagy Arany olvasóit nehéz lesz meggyőznie. A feloldás régóta gyakorlat már antik fordításainknál is, s elég csak Devecseri, Maróti, Meller dráma-fordításaira, vagy éppen Weöres Phaedrus-meséire utalni annak bizonyítására, mennyire élvezhetők magyarul az eredeti zenéjét megőrző feloldott jambikus sorok. Azt hisszük, sokkal jobban, mint Terényi fordításának «tiszta jambussorai» (ahogy ő nevezi azokat), amelyekben az utószóbeli ígéret szerint egyedül használt spondeikus «segéd-lábak» gyakorisága is olykor kellemetlen hatású, még kellemetlenebb azonban az, hogy szó sincs a tiszta jambusok spondeusokkal kevert megőrzéséről, hanem nem egyszer az antik metrikában is szokatlan módon találunk *egy* rövid szótagot a hosszú helyett. (Pl. «Kettős hiba: először, méltatlant segítsz» I. 8; «Hogy krokodil torkába ne kerüljenek» I. 25; «Hogy észrevette ezt a szellemes öreg» III. 14; «De félj: nem tetszel annak, kinek kellene» App. 25; stb.) A kísérlet az antik metrika kibékítésére a mai olvasó fülével ebben a formájában nem mondható sikerültnek, s talán ma már nem is indokolt az *olvasók* érdekében — a fordítónak azonban mindenesetre bizonyos könnyebbséget jelent.

Ugyanígy az olvasóktól támasztott igény téves értelmezésének kell tartani azt, ha a fordító számos helyen egyszerűsíti vagy «túlízesíti» az eredeti fogalmazását, képeit, szójátékait. Nem az eredeti meg nem értéséről van itt szó: Phaedrus nem nehéz szerző, és az ellenőrző szerkesztő, Szepessy Tibor személye is garancia rá, hogy a filológiai

problémák nem állhattak útjában a hívebb fordításnak; nyilvánvalóan a fordító önmagának szabott törvényéről van szó, amelynek célja láthatólag megint csak az olvasó és a költő közti találkozás megkönnyítése volt. Ezt az engedményt azonban, amely néhol szinte átköltés-jelleget ad a fordításnak és az eredeti számos színétől fosztja azt meg, éppoly szükségtelennek kell éreznünk, mint a formait. «Elvitte mind a telhetetlen bestia» (I. 5) vagy «Nagysága könnyen gyilkos gúnykacajba fúl» (V. 7) nem jó értelemben hatásosabb az eredetinél *(sic totam praedam sola improbitas abstulit* illetve: *facile ad derisum stulta levitas ducitur)*, s hogy a tartalmi hűség rovására tett engedmények milyen fokúak, s mennyit vesznek el az eredeti költői értékeiből, arra legyen szabad összefoglalóan egy részt egymás mellett idézni az eredetiből és az új fordításból (V. 1, 7—18):

Quin etiam et resides et sequentes otium,
ne defuisse noceat, repunt ultimi ;
in quis Menander, nobilis comoediis,
quas ipsum ignorans legerat Demetrius
et admiratus fuerat ingenium viri,
unguento delibutus, vestitu fluens,
veniebat gressu delicato et languido.
Hunc ubi tyrannus vidit extremo agmine :
Quisnam cinaedus ille in conspectum meum
audet venire? Responderunt proximi:
Hic est Menander scriptor. Mutatus statim:
Homo, inquit, fieri non potest formosior.

Sőt még az elvonultan élő emberek
Sem mertek elmaradni, féltve bőrüket,
Köztük a vígjátékíró Menander is.
Demetrius még nem találkozott vele,
De nagyra értékelte színdarabjait.
Nos hát, mikor Menander jól kifent-kikent
Ábrázattal, ficsúros bő ruháiban
A sor végén nagy kényesen pipiskedett,
«Miféle hímringyó az ott?» — jegyezte meg
Demetrius. «A híres vígjáték-író,
Menander az.» Tüstént más véleménye volt:
«Képzelni sem lehetne megnyerőbb modort.»

A hol többet, hol kevesebbet mondásnak ebben a szabadságában nehéz a biztos mértéket megtartani, és az új Phaedrus-fordítás gyakran adós is marad vele. Szükségtelenül, mert a fordító önmagának állított korlátokat, s nem jó irányba terelő korlátokat, amelyek megakadályozzák a fordításban így is kétségtelenül megmutatkozó képességei teljesebb kibontakoztatásában. Egy remélhetőleg elkövetkező második kiadásra érdemes volna úgy átdolgozni a szöveget, hogy a fordítás alapelveit a Phaedrus és magyar olvasói iránti nagyobb bizalom határozza meg.

A kötet végén a Phaedrusra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat közlő igénytelen zárszó és a legszükségesebbre szorítkozó, egy-két pontatlanságot leszámítva kielégítő jegyzetek állnak. Külön kiemelést érdemelnek viszont V. Uray Erikának a kötetet gazdagon illusztráló színes rajzai. A disszonáns kötéssel szemben ezeken a rajzokon sikerült megtalálnia a Phaedrushoz illő, sőt a Phaedrus-mesék hangulatát felemelő illusztrálási módot. A képek rendkívül ötletesen használják fel az antik vázafestészet motívumait, s költik tovább azokat, ha szükséges, az antik grafikusművészet és az aisóposi mese szellemében. Sok szerencsétlenül sikerült kísérlet született az utóbbi években antik művek illusztrálására, s annál nagyobb öröm, ha itt szöveg és kép költőien derűs összhangját érezzük megvalósulni, igazolva egyúttal a művészi feladat megoldhatóságát és a további kísérletezéseknek sokaktól már-már kétségbevont jogosultságát.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

G. THOMSON : THE GREEK LANGUAGE. Cambridge, W. Heffer & Sons Ltd 1960. XVI, 102 l.

A szerzőnek, a birminghami egyetem professzorának neve a görög tanulmányok művelőinek körében jól ismert. Egyike azoknak a kiváló nyugati tudósoknak, akik kutatásaikban a történelmi materializmus módszerét alkalmazzák. Úttörő munkái, melyek a marxizmus és költészet viszonyát, a görög dráma eredetét és kialakulását, továbbá a görög történet őskorát és a görög filozófia kezdeteit a társadalmi fejlődés tükrében vizsgálják (Marxism and Poetry; Aeschylus and Athens: a study in the social origins of drama; Studies in Ancient Greek Society I—II.), több kiadást értek meg, német, orosz, olasz, cseh, szlovák, lengyel, görög, spanyol, arab, héber, kínai és japán nyelvre is le vannak fordítva, és kettő közülük magyarul is megjelent.[1]

[1] *G. Thomson—F. D. Klingender :* Marxizmus, költészet, művészet [Tudomány és haladás 13.], Budapest 1948; Aischylos és Athén. A dráma társadalmi eredetének vázlata, Budapest 1958, vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre* recenzióját: Magyar Tudomány 1958. 446—450.

Thomson professzor már korábban megjelent munkáiban is élénk érdeklődést tanúsított a nyelvi problémák iránt s a Salač-Emlékkönyvbe újgörög népnyelven írt cikkében Sztálin nyelvtudományi megállapításaira támaszkodva rövid vázlatát adta a görög nyelv történetének, hangsúlyozva a társadalmi és nyelvi fejlődés viszonyát. Ugyanott az újgörög nyelvkérdésben a mesterséges *καθαρεύουσα*-val szemben a népnyelv mellett foglalt állást.[2]

Jelen munkája voltaképpen egyetemi tankönyv, amelyet azonban a hasonló munkák közül kiemel eredeti koncepciója és az egyetemi görög nyelvi oktatásban érvényesített új szempontjai, melyeket a könyv előszavában fejt ki és indokol. Abból indul ki, hogy az utóbbi ötven év folyamán a klasszikus tanulmányok elvesztették az oktatásban vezető szerepüket, helyet adva a modern nyelveknek és a természettudományoknak. Ebből következik, hogy a hallgatók egy része hiányos görög nyelvi készültséggel kezdi meg egyetemi tanulmányait s ott kell ismereteit pótolnia. A megváltozott helyzet arra késztette a birminghami egyetemet, hogy a görög oktatása terén új tantervet és ennek megfelelően új módszert léptessen életbe. Ennek első feltétele az volt, hogy eltöröljék az angol egyetemeken szokásos görög fogalmazások (compositions) követelményét. Ez lehetővé tette, hogy az attikai dialektussal való kezdés helyett áttérjenek a Homerosszal való kezdésre, amely mellett a szerző felhozza a történeti szempont érvényesítésének érvét. A másik újítás abban állt, hogy a leíró nyelvtant mindjárt kezdő fokon helyettesítették történeti nyelvtannal. Így a hallgatók képet kapnak a görög nyelvnek mint szerves egésznek a fejlődéséről, a legrégibb időktől máig. Ezzel kapcsolatos az a további újítás, hogy a hallgatók a második és harmadik évben az újgörög nyelvet is tanulják, amelynek gyakorlati ismerete nemcsak kiegészíti nyelvtörténeti ismereteiket, hanem egyben az ókori szövegeket is megeleveníti számukra.

Thomson professzor könyve ennek a birminghami új tantervnek az anyagát foglalja össze. Az első tíz fejezet a nyelvtani kategóriákról, a nyelvtudomány különböző ágairól, a nyelvi változásokról, az írásról s a hangtani, alaktani és mondattani alapismeretekről tájékoztat, majd négy fejezetben (préhisztorikus, klasszikus, hellénisztikus és bizánci és újgörög) áttekintést nyújt a görög nyelv egész történetéről tekintettel a társadalmi fejlődésre. Mindezt a XV. fejezetben közölt kisebb szövegrészek (feliratok, papiruszok, antik, bizánci és újgörög irodalmi művekből szemelvények) világítják meg. Ezek kiválasztásában (így pl. Herodotos I. 57, 146) a szerző szerencsésen egyesíti a formai és tartalmi szempontokat és az archaikus és dialektikus szövegek attikai fordítását is közli. A könyv utolsó fejezete 16 táblázatban foglalja össze az első tíz fejezet anyagát, s ezekre már az előzőkben is állandóan történik utalás. A könyv végén levő bibliográfia az egyes fejezetekre vonatkozó legfontosabb műveket sorolja fel.

A görög nyelv egész történetéről már eddig is voltak összefoglaló művek, amilyenek pl. G. N. Chatzidakis,[3] H. Pernot,[4] B. F. C. Atkinson,[5] P. S. Costas[6], A. F. Semenov[7] és O. Hoffmann — A. Debrunner[8] munkái, melyek azonban Thomson bibliográfiájában nem szerepelnek. A jelen mű tudomásunk szerint az első, amely a történeti szempontot az egyetemi tanterv keretében teljes következetességgel érvényesíti s anyagába az újgörögöt is belevonja. Ezzel az újítással teljesen egyetértünk. A budapesti egyetemen immár több mint fél évszázad óta megszakítás nélkül folyik az újgörög nyelv tanítása, és magam negyedszázados rendes tanári működésem folyamán sokszor tartottam bizánci és újgörög kollégiumokat, hogy a halgatók a görög nyelv és irodalom későbbi történetével is megismerkedjenek. Ami azonban a görög oktatásnak akár középiskolai, akár egyetemi fokon Homerosszal való kezdését illeti, e tekintetben nem tudjuk Thomson professzor nézetét osztani. A különböző elemekből álló homerosi műnyelv, az archaikus alakok cseppfolyós jellege nem alkalmas arra, hogy a görög nyelvtudást megala-

[2] *Ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Studia Antiqua Antonio Salač septuagenario oblata, Pragae 1955. 114—117.

[3] *Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Athen 1915.

[4] D'Homère à nos jours. Histoire, écriture, prononciation du grec, Paris 1921.

[5] The Greek Language, London 1931 (1933²), vö. *Szemerényi O.*: EPhK 62 (1938) 271—274.

[6] An Outline of the History of the Greek Language, Chicago, Illinois 1936, vö. *Szemerényi O.* : EPhK 65 (1941) 209—214.

[7] The Greek Language in its Evolution. Introduction to its Scientific Study, London 1936.

[8] Geschichte der griechischen Sprache I—II. Berlin 1953—1954.

pozza. A kiindulópont minden történeti meggondolás ellenére csak a kikristályosodott attikai dialektikus lehet, melynek ismeretére mint szilárd alapra lehet felépíteni a többi görög dialektus ismeretét.

A munkában hiányát érezzük annak, hogy a szerző nem tesz említést a kréta—mykenei linearis B-írás megfejtéséről és a görög nyelvtörténet ezzel kapcsolatos problémáiról. Téves az az állítása, hogy a vulgáris görög nyelven írt legkorábbi költemények a XIII. századból valók (37. l.), hiszen ilyenek a XII. századi Theodoros Prodromos egyes költeményei is. Az *-ιον* végű semleges főnevek bizánci és újgörög *ι*-re végződő alakjainál (38. l.) célszerű lett volna megemlíteni a közbeeső *ιν*-re végződő alakot is: *χέριν* stb. A 94. l.-on a *παρὰ* prepozíció használatára felhozott *παρὰ σοί* példa előtt hiányzik a (dat.) jelzés. Sajtóhiba alig akad a szépen kiállított könyvben, ilyen a 92. l.-on *τυχή*, helyesen: *τύχη* és a 93. l.-on *ἐπιγιγνομαι*, helyesen: *ἐπιγίγνομαι*.

Thomson professzor munkája új szempontjai és módszere révén nemcsak a görög filológust érdekli közelről, hanem — tekintve hogy arról a nyelvről van szó, amelynek történetét az írásos emlékek csaknem háromezer éves szakadatlan sora világítja meg, és így az az összes európai nyelvek közül a legjobban ismert — minden nyelvész figyelmére számot tarthat.

MORAVCSIK GYULA

J. DE ROMILLY: HISTOIRE ET RAISON CHEZ THUCYDIDE. Paris, 1956. 314 l.

A szerzőnő neve nem ismeretlen már hazánkban, és éppen Thukydidésszel kapcsolatban nem, hiszen bizonyára sokan forgatták, és haszonnal, 1951-ben megjelent *Thucydide et l'impérialisme athénien* c. könyvét, és sokan tudják azt is, hogy az Association Guillaume Budé Thukydidés-kiadásának elkészítése nem véletlenül jutott — megtisztelő, és egyben elismerést jelző feladatként — neki. Mindez — több mint egy évtized beható foglalkozás a legnagyobb görög történetíróval — indokolttá teszi, hogy új művét fokozott érdeklődéssel vegyük kézbe. Persze R. könyve nem annyira a történészhez, mint inkább az irodalomtörténészhez szól, az új még inkább, mint a régi. A szerzőnőnek nem volt, és ezúttal még kevésbé célja, hogy Thukydidés művét mint történeti forrást vegye szemügyre inkább csak a nélkülözhetetlenül szükséges előfeltételeket akarja megteremteni ilyenirányú vizsgálódások számára. R. első könyvében azt tűzte ki feladatául, hogy a történetíró szándékaira, az V. századi athéni politikával kapcsolatos álláspontjára vessen fényt minuciózus elemzések segítségével. Jelen munkájában tovább halad, de sokkal elvontabb kérdést vesz vizsgálat alá: melyek tulajdonképpen Thukydidés «műhelytitkai», milyen elvek alapján írt, melyek stílusának törvényszerűségei — egy szóval milyen nyelvi, kompozícionális tényezők által mutatkozik meg művében az a «racionális» történetszemlélet; mely egy több, mint kétezer éven keresztül társ nélkül álló, és éppen ezért még bámulatosabb történetírói teljesítménnyel ajándékozta meg Európát.

Mint ahogyan az írónő maga Thukydidés-tanulmányai során a konkrétebb kérdésektől jutott el az egyre elvontabbakig, úgy akarja olvasóit legújabb könyvében is kalauzolni attól a ponttól kezdve, ahol a thukydidési «ráció» még csak a tények rendszerezésében nyilvánul meg, egészen addig, ahol a legpőrébben, legvilágosabban, szinte anyag nélkül jelentkezik. Az első fejezetben (Les procédés du récit, 21—106.) egy kiválasztott epizód (VI. 96—VII. 9.) kapcsán részletekbe menő elemzéssel igazolja, hogy Thukydidés az egyszerű, beszédektől nem tarkított elbeszélésben a legszigorúbb szerkesztési szabályokat követi: a tényeket mérlegelve, válogatva, csoportosítva egymással oksági összefüggésbe hozza, szavak és kifejezések tudatos ismétlésével vonatkoztatja egymásra a kisebb epizódokon belül is, melyeket aztán ugyanezekkel a módszerekkel nagyobb összefüggésekbe állít — mindezt általában anélkül, hogy személyes véleményét magyarázat formájában külön is kifejezésre juttatná. Így válnak a történeti események logikusakká, «racionálisan» felfoghatókká, és ugyanakkor így születik meg a sokaktól, és méltán megcsodált thukydidési objektivitás. De még ennél is több: R. felhívja a figyelmet arra, hogy Thukydidés elbeszélései ugyanakkor nemcsak «tudományosan», hanem «művészi» igényeket is ki akarnak elégíteni, megszerkesztésüknél hely jut a pathosnak és a tragédiák peripeteiájának is. Bonyolultabban és elvontabban jelentkezik ugyanez a rendező, «racionális» tendencia a csataleírásokban (Les récits de batailles: analyse et narration, 107—179.); különösen olyan esetekben, amikor a csataleírást beszéd előzi meg. Thukydidés itt sem egyszerű leírást ad, hanem a két haditerv és a csata tényleges lefolyásának a már ismert módszerekkel történő szoros összekapcsolásával azt mutatja ki, hogy miért kellett *szükségképpen* a győztes félnek diadalmaskodnia; melyik volt a «racionálisabb» haditerv. További lépés a tiszta ráció érvényesítése felé, mikor Thukydidés műve fontosabb pont-

jain «antilogikákat», azonos szituációban elmondott, de ellentétes következtetésekre jutó beszédeket alkalmaz. (Discours antithétiques, 180—239.) A cél ezekkel ugyanaz, mint a csataleírásoknál, de nem egyetlen, hanem több eseményre, egész eseménysorozatra vonatkozóan: hogy a két egymással vitázó, érvelő és cáfoló szónok szavaiból az olvasó szinte matematikai pontossággal lemérhesse, melyik áll közelebb a valóságos helyzet megítéléséhez, melyik «érti» jobban a szituációt, s így már azt is tudja a soron következő eseményeket olvasva, hogy azok miért így, és nem másképpen történtek. R. elemzéseiből szépen és meggyőzően világlik ki, hogy a thukydidési mű beszédei — első pillanatra szerzőjük legegyénibb, legszemélyesebb, legkevésbé objektív alkotásai — nemcsak hagyományos történetírói fogás, hanem egyben a legszigorúbb «ráció» megnyilvánulása is. De az eddig tárgyalt esetek mindegyikében a történetíró számos és megbízható adattal dolgozott, s ezeket viszonylag könnyen fűzhette logikus, érthető, «racionális» egységbe; legszemélyesebb véleményét is elrejtve a tárgyilagos elbeszélés mögé. Az utolsó fejezet (L'enquéte sur le passé: l'Archéologie, 240—298.) a megbízható adatok nélkül dolgozó Thukydidést mutatja be; akinek ezúttal úgyszólván a puszta ráció segítségével kellett rekonstruálnia egy alig ismert korszak fejlődésének fővonalát. Természetes, hogy eközben szinte manifesztumszerűen mutatja be történetíró módszereinek fegyvertárát, tisztábban és tömörebben, mint másutt, erényeit és árnyoldalait is jobban láttatva. A szerzőnő joggal mutat rá arra, hogy az Archaiologia zsúfoltsága, a sémeionok, paradeigmák és tekmériobok halmozása, az ebből folyó látszólagos logikai és grammatikai anakoluthiák egyrészt éppen az említett manifesztum-jellegre vezethetők vissza, másrészt tulajdonképpen a másutt is megfigyelt szerkesztési elvek sűrített jelentkezésének tudhatók be a «ráció» végső, ebben a korszakban elérhető legmagasabb szintjén.

Említettük már, hogy R. könyvének legtöbb hasznát az irodalomtörténész látja majd; nemcsak abban, amit magáról Thukydidésről mond, mások, egyebek közt Finley, Cornford, Gomme megsejtéseit, utalásait számos új részletinterpretációval egységes egésszé dolgozva ki, hanem ott is, ahol a történetíró és a kortárs irodalom kapcsolatáról ír. Rendkívül érdekesek pl. azok a fejtegetései, melyekben Thukydidés és a tragikusok hasonló szerkesztési elveit vizsgálja, bár a Thukydidéshez gondolkodásmód szempontjából legközelebb álló Euripidést — különösen az antilógiák esetében — nagyobb figyelemre méltathatta volna. Feltűnőbb, hogy — előző könyvével ellentétben, ahol ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozik — itt jóformán említés sem történik a thukydidési mű létrejöttének körülményeiről; holott erről az ismeretes idevágó problémák miatt nem ártott volna néhány szót szólni. Mindezek; és más, apróbb kifogások azonban nem csökkentik R. művének erényeit, azt a tényt, hogy könyve a Thukydidés-kutatás nagy nyeresége.

SZEPESSY TIBOR

G. M. A. RICHTER: A HANDBOOK OF GREEK ART. London 1959. 421 lap, 507 kép.

A rendkívül termékeny amerikai tudósnő, aki nyugalomba vonulása és Rómába telepedése óta minden évben egy-két kötettel gyarapítja oeuvre-jét, ezúttal a modern szakirodalomban szinte páratlan vállalkozásba fogott. Az aránylag kis terjedelmű kézikönyv a görög művészet teljes anyagáról nyújt rövid tájékoztatást, elsősorban a művelt nem-szakembereknek. A krétai és a mykénéi kultúrát kirekesztve belőle, nagyjából i. e. 1100-tól az i. e. I. századig mutatja be a görög művészetet. Nem egységes történeti ábrázolás a célja, hanem a munka címében is nyomatékosan hangsúlyozott kézikönyv-jellegnek megfelelően elsősorban az, hogy a tárgyalt anyagban való tájékozódást minél könnyebbé tegye. Ezért műfajok, művészeti ágak szerint tagolta a könyvet, s az egyes műfajokról szóló egy-egy fejezeten belül érvényesül azután a történeti, vagy inkább kronológiai szempont. A tizenhat fejezet tárgya: Építészet, Nagyszobrászat, Kisszobrászat a terrakottákon kívül, Fémművesség, Terrakottaszobrászat, Vésett kövek, Érmék, Ékszerek, Festészet és mozaik, Keramika és vázafestészet, Bútor, Textilek, Üveg, Ornamentika, Feliratok. A kissé következetlenül a kötet végére illesztett két fejezeten kívül tehát az egyes fejezetek a legszélesebb értelemben vett görög művészet egy-egy ágával ismertetnek meg, s a fejezeteken belüli tagolás — az építészetnél műfajok, a keramikánál műhelyek, a többi fejezetben csak időrend szerint — még jobban megkönnyíti a kötet kezelését. Ezt a gyakorlati használhatóságot segíti a kötet végére tett, a leglényegesebb munkák teljes jegyzékét nyújtó bibliográfia, a szakkifejezéseket magyarázó glossarium, a tárgyalt művek őrzési hely szerinti áttekintése és a görög szobrászat legfontosabb emlékeinek részletes időrendi táblázata is, továbbá a szöveg közé nyom-

tatott elég jó kivitelű képanyag, amely az egyes műfajok legfontosabb, legjellemzőbb darabjai közé a közismert darabok mellett a legújabb ásatások (Olympia, athéni Agora stb.) egy-egy leletét is felveszi.

A képanyaghoz hasonlóan a szöveg is jellemző példák említésére szorítkozik, távolról sem akar teljes repertóriuma lenni a görög művészet fennmaradt anyagának. A tudományos problémákról tájékoztató, rendkívül szűkreszabott jegyzetek a könyv végén állnak, hogy ne zavarják a folyamatos olvasást.

Látható, hogy a könyv fölépítése következetesen az ismeretterjesztő jelleghez alkalmazkodik, s fő jelentősége éppen ebben áll. Az ókori görög művészet iránti érdeklődés ma sokkal szélesebb körű annál, hogy a vele való foglalkozás a szakemberek ügye maradhatna. Az eddigi kísérletek hasonló kézikönyv írására mind alkalmatlanok voltak ennek a szélesebbkörű érdeklődésnek a kielégítésére, s arra még egyáltalán nem volt példa, hogy ehhez megközelítőleg is hasonló színvonalon egyetlen szakember mutatta volna be minden ágát az ezer éven keresztül fejlődött görög művészetnek. Ez a sokoldalúság külön érdeme a könyvnek. Richter egész életműve tiltakozás volt az ellen, hogy az ókori görög művészet kutatásánál éles határt vonjunk nagy- és kisművészetek, kultikus vagy gyakorlati rendeltetésű tárgyak között. Érveit az antik művészetek egyes ágainak részletes tanulmányozásából merítette, s ez a tanulmányozás soha nem állt meg a mű stílusának vagy rendeltetésének kutatásánál, hanem mindig kiterjedt létrejöttének technikai körülményeire is: a görög művészben soha nem felejtette el egyúttal a kézművest is megkeresni és meglátni.

Ezek az erényei érvényesülnek a «Kézikönyv» minden műfajra és minden technikai sajátságra kiterjedő sokoldalúságában. Az már természetesen semmiképpen nem vehető rossz néven, ha érdeklődésének és a fennmaradt anyag mennyiségének megfelelően az egyes fejezetek terjedelme nem mindig arányos: az építészetnek szentelt 38 lap mellett túlméretezettnek tűnik a 80 lapos váza-fejezet (amelynek dél-itáliai görög része A. D. Trendalltól származik). Másfelől kétségtelen, hogy a könnyű kezelhetőség szempontjának áldozatul esik a történeti fejlődés ábrázolásának és megértetésének szempontja éppúgy, mint a problémák, útkeresések, fehér foltok, egyszóval a mozgásban, forrásban levő görög művészettörténet-tudomány levegőjének érzékeltetése. Aki olvasmányt akar, kissé száraznak fogja tartani a könyvet; aki a görög művészetnek a görög társadalomtól meghatározott fejlődéséről, a görög művészet esztétikájáról, görög művészet és görög vallás kapcsolatáról szeretne többet tudni, csalódni fog benne; aki tudományos problémák állására kíváncsi, szintén ne ehhez a könyvhöz forduljon. A görög művészet egy évezredének legfontosabb műveit képben és szövegben, a rájuk vonatkozó legelfogadottabb — ha nem is mindig a legbiztosabb — tudnivalókkal együtt azonban jelenleg egyetlen más helyen nem találja olyan áttekinthetően összeállítva az első tájékozódásra, áttekintésre vágyó olvasó, mint Richter kézikönyvében. S ez a részletek minden támadhatósága mellett elég a munka dicséretére.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

M. Z. СЕРГЕЕНКО: ОЧЕРКИ ПО СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ ДРЕВНЕЙ ИТАЛИИ Москва—Ленинград, 1958. p. 246, 3 térkép.

A neves szovjet kutató sok éves munkájának eredményeit gyűjtötte össze a szóban forgó kötetben. Sz.-nak, mint ismeretes, az elmúlt másfél évtized folyamán több tanulmánya látott napvilágot, amelyek szinte kivétel nélkül az ókori Itália mezőgazdaságának történetével, ill. annak egyes kérdéseivel foglalkoztak.[1] Nem véletlen, hogy Pompejiről írott monográfiájának fejezetei közül éppen a gazdaságtörténeti vonatkozásúak, így az «Ipar és kereskedelem» és a «Falusi birtok» hívják fel magukra megérdemelten a figyelmet.[2] Sz. eddigi munkái főként az itáliai rabszolgatartó mezőgazdasági üzem virágzásának korszakát: az i. e. II—I. századot és részben a hanyatlás kezdetét jelentő korai császárkort (i. sz. I. sz.) tették vizsgálat tárgyává.

A jelzett problematikánál marad a recens könyv is, amikor a római köztársasági kor utolsó századai és az i. sz. I. század agriculturájának bizonyos kérdéseit elemzi széleskörű forrásanyag bevonásával.

[1] Vö. VDI 1947. 4. 64 sk., VDI 1948. 4. 206 sk., VDI 1949. 1. 86 sk. 2. 56 sk., VDI 1952. 4. 38 sk., VDI 1953. 3. 65 sk., VDI 1955. 1. 31 sk., VDI 1956. 4. 46 sk. stb.

[2] Megjelent 1949-ben, magyarul: *M. J. Szergejenko*: Pompeji. Bp. 1960, Gondolat k.; az idézett fejezeteket l. a 121 sk. és 336 sk. lapokon.

A kilenc fejezetre tagolódó mű elsőnek a közép-itáliai árutermelő rabszolgatartó földbirtokkal mint az auktorforrásokból leginkább ismert itáliai mezőgazdasági üzemmel foglalkozik, főként Cato De agricultura c. munkája alapján. (3 sk.) Evvel kapcsolatban tárgyalja Cato könyvének mint gazdaságtörténeti forrásnak jelentőségét és részletesen taglalja az itt leírt birtoktípus sajátosságait, ezen belül pedig az egyes birtokrészek jövedelmezőségének problémáit.

A következő négy fejezet az itáliai mezőgazdaság egyes termelési ágait (gabonatermelés-aratás, cséplés; kertészet; olajtermesztés; juh- és sertéstenyésztés), azok technikáját tekinti át.

Sz. a korábbi véleményekkel szemben különös jelentőséget tulajdonít a kenyérgabonatermesztésnek, s evvel magyarázható, könyvének mintegy negyede (52 l.) a gabonaföldek megművelésének és a termés betakarításának kérdéseit vizsgálja (25 sk., 64 sk.), az idevágó auktorhelyek (Cato Maior, Varro, Columella, Id. Plinius, Vergilius), továbbá a régészeti és numizmatikai emlékanyag alapos ismeretében. Minden részletre kiterjedő fejtegetései közül most csak az eketípusokra vonatkozókat emeljük ki, amelyek mind eredményeikben, mind módszertani szempontból egyaránt rendkívül figyelemre méltóak.

Hasonló terjedelem és részletesség jellemzi (43 l.) a kertgazdálkodásról szóló fejezetet (78 sk.). Sz. megkülönböztető figyelmét e tárgyat illetően nem annyira a gyümölcstermelésnek az itáliai mezőgazdaságban betöltött szerepe, hanem amint erre a szerző maga is utal, inkább a kérdés kidolgozatlansága látszik indokolni. A négy részre osztott fejezetben Sz. egy általános bevezetés után a különböző gyümölcsfajtákkal, azok területi megoszlásával, termesztésük agrotechnikájával és a gyümölcskereskedelemmel ismerteti meg az olvasót.

A közép-itáliai olajtermesztésnek Sz. időben három korszakát különbözteti meg: a fellendülés periódusa a köztársasági kor utolsó két századára esik, majd ezt a császárkor elején a hanyatlásé követte. (122 sk.) A virágzás és a hanyatlás oka, a szerző szerint, egyaránt a Pó-vidéki exportlehetőségek változásában keresendő.

Áttérve az állattenyésztésre, Sz. joggal mutat rá a juh- és sertéstenyésztés fontosságára (134 sk.). Ennek a fejezetnek is, éppen úgy, mint az előzőknek, legfőbb erénye az alapos forrásismeret és az ennek kapcsán történő biztoskezű, aprólékos leírás.

A szerző külön fejezetet szentel a nagyobb városok, elsősorban Róma körül kialakult villae suburbanae mezőgazdaságának (150 sk.). Hangsúlyozza, hogy ezek legtöbbet jövedelmező árucikke a baromfi és más, ínyencségnek számító szárnyas (pl. páva, rigó) volt, amivel főleg a kérdéses települések jobbmódú rétegeinek igényeit kívánták kielégíteni.

A kötetet a Pó völgye i. e. II—I. századi mezőgazdasági életének sommás összefoglalása és a Pompeji környékén feltárt falusi villák áttekintését tartalmazó fejezetek zárják be (161 sk., 174 sk.). A könyv végére került a jegyzetanyag is (200 sk.).

Sz. műve, bár nem foglalkozik egyenlő részletességgel az itáliai mezőgazdaság minden ágazatával (a szőlőművelést pl. csak röviden érinti), mégis nagyjából átfogó képet nyújt helyzetéről az i. e. II—I. században. Sz. figyelmét a mezőgazdasági élet egyes, konkrét, a forrásanyagon keresztül pontosan megfogható jelenségeire: a termesztett és tenyésztett fajtákra, a termelési technikára stb. koncentrálja, így fejtegetései, amelyek mindig az írásos, régészeti és numizmatikai kútfők széleskörű ismeretén nyugszanak, elsősorban leíró jellegűek. A precíz adatgyűjtés, a részletek aprólékos és megbízható kidolgozása olyan erénye a könyvnek, amely egyben iránytmutató is a hasonló témájú kutatások számára.

Természetesen végső elemzésben a «Vázlatok»-nak nem ez az egyetlen és talán nem is a legfőbb tanulsága. Sz. műve beszédes bizonyítéka annak, hogy jóértelemben vett, nagyobb összefüggések keresését célzó pozitivizmus, milyen biztos támasza a marxista gazdaságtörténetnek.

ANGYAL KATALIN

B. KANAEL : DIE KUNST DER ANTIKEN SYNAGOGE. München—Frankfurt a/M., Ner-Tamid-Verlag 1961, 122 lap.

Az újonnan alapított Ner-Tamid kiadóvállalat nagyon ízléses kiállításban, szép — helyenként színes — illusztrációkkal jelentette meg az ókori zsinagóga-művészetről szóló, összefoglaló jelen művet. A III—VII. századi zsinagógák Palesztínában és a diaszpórában művészi ábrákat mutatnak fel mozaikokon, falfestményen és reliefeken. Ez csak a rabbinizmussal megegyezően történhetett, amely akkor élte fénykorát, hiszen a

Talmud készülésének idejében vagyunk. Sőt, a zsidó motívumok (menóra, pálma, citrus, sófár, frigyszekrény, oroszlán, Mózes széke stb.) mellett pogány szimbólumok is feltűnnek: a hatágú csillag (20. l.), horogkereszt (22. l.); Bét Seárim síremlékein talán Charon hajója (27. ábra), maszk egy Sokrates nevű zsidó kövén (34. l.), Léda a hattyúval (36. ábra) stb.

Művészi szempontból két zsinagóga emelkedik ki: 1. Dura-Europosban, amelyet 244/5-ben újítottak meg, s amely a zsidó centrumoktól távol nyilván régi, elveszett — hellenisztikus zsidó — mintákra támaszkodva, falfestményein bibliai körképet adott. 2. Bét-Alphában, amely valószínűleg 517 és 528 között épült. Mozaiklapjainak megalkotói: apa és fia voltak. A zsinagógát földrengés temette be, s ez konzerválta és őrizte meg a későbbi képrombolók elől. A naív egyszerűséggel készített, gyermekrajzokként ható mozaikképek közül kiválik Izsák áldozata és az állatkör, közepében a nap szekerével. Az állatkör gyakori tárgya a zsidó művészetnek *(I. Sonne*, Studies in Bibliography and Booklore. I. 1953/54. 3—13.), a nap ábrája viszont kitűnő magyarázatul szolgálhat a Biblia egy verséhez (Jes. LIV. 12.).*

A bibliaábrázolás további maradványai a gerasai zsinagógában a bárkából kivonuló állatok, továbbá a naarani zsinagógában Dániel a két oroszlán között.

A címben ígért témával csak laza összefüggésben áll három fejezet: Bét Seárim temetőjéről *(B. Mazar*nak az ásatások első fázisáról írott könyve nemrégiben új kiadásban is megjelent: בית שערים. I. Jerusalem, 1957.), a katakombákról és az iparművészetről. Csak az igazolhatja őket, hogy néhol ábrázolást nyer a zsinagóga és annak tárgyai.

Magyarországi vonatkozás is van a munkában: az alberti-irsai zsidó sírkő (70. l. és 57. ábra). Azért fontos számára, mert «ez az egyetlen zsidó csoportkép római korabeli sírkövön, amely ezideig ismeretes» («Es ist dies die einzige jüdische Bildnisgruppe auf einem Grabstein der römischen Periode, die bisher bekannt ist»). Ennek dokumentálására — sajnos — nem alkalmas. A kő eredetileg egy római családé volt, a zsidók használtan vásárolták meg, és karcolták rá másodlagosan feliratukat. A csoportkép a *római* családot ábrázolja. A gyermek kezében — a korábbi leírások nyomán — kis madarat jelez. Mi rámutattunk arra, hogy a gyermek kezében menóra van. A család mindhárom tagjának zsidóságát egy-egy menóra és a háromszor bevésett *Εἷς Θεός* hirdeti *(Scheiber Sándor :* Magyarországi zsidó feliratok. Bp., 1960. 16—22.).

A különben jól megírt könyv az ókori zsinagóga művészetének kérdésében megbízhatóan tájékoztatja a hozzáfordulót.

SCHEIBER SÁNDOR

EPITYMBION ROMAN HAKEN. Pragae 1958, 142 lap, 16 tábla.

Az alig huszonöt éves korában tragikus hirtelenséggel elhunyt nagy tehetségű csehszlovák klasszika-archeológus emlékének szentelt kötet közel harminc rövid tanulmányt tartalmaz, Haken hazai és külföldi barátainak teljes terjedelmükben idegen nyelven (latinul, németül vagy angolul) közölt írásait. Nem egy ezek közül bizonyára nem látott volna ebben a formában napvilágot a szomorú alkalom nélkül, de együttesük mégis szép emléket állít az eltávozott barát és munkatárs munkásságának, közvetlen hatásának, emberi egyéniségének.

A két részre osztott kötet első részében csehszlovák régészeknek elsősorban a hazai föld régészeti anyagához kapcsolódó írásai kaptak helyet. *J. Neustupný* három tanulmányában a régészeti fejlődés-fogalom, a konkrét és absztrakt tipológiai sorok és nyelvészet és őstörténet kapcsolatának kérdéseihez szól hozzá. A többi tanulmány méltatása az illető terület szakembereire tartozik, általánosabb érdeküknél fogva azonban egyesek itt is említést érdemelnek, így *V. Moucha* cikke a csehországi aunjetitzi kultúra fajánsz és üvegfajánsz gyöngyeinek eredetéről és kronológiájáról; *J. Břeň* megjegyzései a késő La Tène-kori bronzkorongok napszimbólum-jellegéről; *T. Kolník* számunkra különösen érdekes tanulmánya a bélyeges díszű pannóniai keramika szlovákiai hatásáról és *J. Eisner* fejtegetései a koraközépkori szláv festett agyagtojások halott kultuszbeli szerepéről.

* Az ismertetés elkészítése után értesültünk arról, hogy Tiberias mellett ókori zsinagógát tártak fel az állatkör töredékeivel; Ostiában viszont a legrégibb európai zsinagógát ásták ki, egyik kövén a menórával és más zsidó szimbólumokkal (képét közli a Rassegna Mensile di Israel. XXVII. 1961. 436. és 437. lapok közötti illusztrációk).

A Haken szűkebb kutatási területének szentelt második rész klasszika-filológiai és -archeológiai cikkeket tartalmaz hazai és külföldi szerzőktől. A sort *K. Majewski* varsói professzornak a *proskénion* krétai eredetéről és kialakulásáról szóló érdekes feltevése nyitja meg. Ezután négy cikk Haken egyik kedvenc témájával, a görög vázafestészettel foglalkozik, elsősorban csehszlovákiai gyűjteményekben őrzött anyaghoz kapcsolódva. *J. Bouzek* egy VI. századi boiótiai feketealakos kantharos csoportját állítja össze; *A. Peredolskaia* Smikrosnak, Euphronios e kevés munkájáról ismert VI. sz. végi vörösalakos utánzójának egyik legjelentősebb, a leningrádi Ermitázsban őrzött pelikéjét publikálja; *Chr. Ioannides* a fehéralapos V. század közepei attikai lékythosok népszerű mesterének, a Tymbos-festőnek hat prágai vázáját ismerteti; *J. Frel* egy új késő archaikus feketealakos kismester («Olomouc-festő») és egy ugyancsak új V. sz. közepei vörösalakos lékythos-festő («Odessos-festő») munkásságát állítja össze először, egy harmadik írásában pedig a Geras-festőnek egy i. e. 470 körüli, Brno-ban őrzött s tárgya miatt rendkívül érdekes kratérját interpretálja: szemben az általánosan elterjedt véleménnyel az attikai sírsztélék hiányáról 500—450 közt, a vázán e korszak közepéről származó sírsztélé ábrázolása látható, amely típusában is átmenetet képez az ismert archaikus és klasszikus kori sztélék között. A következő két terrakotta-tanulmány közül az elsőben *L. J. Krušina-Černý* az észak-szíriai Tell Erfadban Hrozný által 1924—25-ben végzett ásatások terrakotta-anyagának adja első tipológiai osztályozását; a másikban *J. Bartoš* mutat be két koracsászárkori görög szignált terrakotta-töredéket: az egyikről igen valószínűvé tudta tenni, hogy szignálója, Amphilochos a Myrina közelében fekvő Kymében dolgozott, a másiknak töredékes feliratát meggyőző érvei alapján talán Artemidóros myrinai terrakotta-szobrász nevére kell kiegészíteni. Az albán *S. Anamali*, valamint *F. Křížek* közvetlenül Haken fő munkájához, római lámpakatalógusához kapcsolódva annak kiegészítéséül néhány római agyagmécsest publikál. Az irodalomtörténeti tárgyú cikkek közül *J. Borecký*-é Choirilos Alopé-tragédiájához fűz érdekes megjegyzéseket: feltevése szerint a költő darabjának tárgyválasztásával a kleisthenési phylé-reform támogatója volt, s mindenesetre teljes joggal cáfolja azt a felfogást, hogy az attikai dráma közömbös volt korának politikai eseményeivel szemben. A következő cikkben *A. Paštyková* Juvenalis politikai nézeteinek kérdését vizsgálja, de figyelemre méltó kritikai megjegyzései ellenére nem jut meggyőző eredményre az ellentmondások eloszlatásában, mert elmulasztja a fő kérdés felvetését: melyik társadalmi réteg szempontjából bírálja a költő a római társadalmat. A kötet záró tanulmányában *L. Vidman* egy noricumi felirat revíziója kapcsán az *-u* végű noricumi személynevek M. Falknertől adott jegyzékéhez nyújt értékes kiegészítéseket.

Szilágyi János György

HÍREK

MÁDY ZOLTÁN

A KELTA FILOLÓGIA DUBLINI ISKOLÁJÁNAK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az ír parlament 1941-ben egy törvénnyel újszerű tudományos intézményt alapított, a Korszerű Tudományok Intézetét Dublin székhellyel. Az intézmény célját a korszerű tudományok fejlesztését szolgáló kutatások támogatásában, az egyes tudományágak keretében folyó munkák irányításában és az elkészült művek kiadásáról való gondoskodásban jelölték meg.

Kezdetben a tudományos központnak két ágazata, két «iskolája» volt: a Kelta Filológia és az Elméleti Fizika «Iskolája». A harmadikat, a Kozmikus Fizika «Iskoláját» 1947-ben szervezték meg. Az egyes ágazatokat külön bizottság irányítja az egész intézet tanácsának ellenőrzésével.

A Kelta Filológiai Iskolának feladata e tudományág fejlesztése. Ennek az általános célnak részleteit a szabályzat a következőképpen körvonalazza:

a) Az ír nyelvű kéziratos anyag felkutatása, feldolgozása és kiadása;

b) az ó-, a közép- és a modern ír nyelv nyelvtani, lexikográfiai és filológiai tanulmányozása;

c) a mai ír nyelv dialektusainak elsősorban hangtani szempontból való tanulmányozása és az élő ír nyelv vizsgálata;

d) az ír helynevek összegyűjtése és magyarázata;

e) az ír társadalomtörténet és az ír történelem valamennyi olyan ágának kutatása, amely az ír nyelv behatóbb ismeretét elősegíti;

f) olyan művek előkészítésének és kiadásának támogatása, amelyek a fentebb említett tárgykörökről szólnak, vagy pedig a kelta nyelv és irodalmaknak és az egyetemes kelta műveltségnek, illetve ezek társadalmi hátterének általános megismerését mélyítik el;

g) szakemberek képzése a fent említett témakörök kutatási módszereinek elsajátítására;

h) szemináriumok, konferenciák szervezése a kelta nyelvekről és irodalmakról;

i) egyetemi tanárok és oktatók kelta filológiai kutatásainak sokoldalú segítése, szakemberek megbízása és támogatása kelta filológiai művek írására és kiadására — akár tagjai az illető intézet munkatársi gárdájának, akár nem;

k) a keltológiai kutatások támogatása és diákcsereakciók.

E céloknak megfelelően bontakozott ki az iskola munkássága. Időnként a kelta filológusok számára kollokviumokat rendezett, a keltológia iránt érdeklődőknek pedig nyári tanfolyamokat tartott. Két évre szóló ösztöndíjakat adtak fiatal ír és külföldi tudósoknak, akik az intézet iskolájában továbbképzést kaptak. Ide előadókként a világ legkiválóbb kelta filológusait hívták meg. Minden túlzás nélkül máris nagyszerűnek mondható az a munka, amelyet ez az intézet a kelta filológia területén végez, ügyesen magához vonzva a világ jelentősebb keltológusait, feladatokat, támogatást adva nekik.

Az iskola munkájának legjelentősebb része kiadói tevékenysége. Céltudatos, körültekintő, jól szervezett módon végzi munkáját.

Az intézetben folyó nyelvészeti kutatások három irányúak: egyrészt az ír nyelvjárások monográfiáit készítik el gyors egymásutánban, másrészt pedig az egyes ír megyék helyneveit gyűjtik össze, harmadsorban pedig nagy összefoglaló művekben értékesítik a részletkutatások eredményeit. Az először említett témakörből 11 kisebb-nagyobb terjedelmű, de egyaránt kitűnő, egységes módszerű tanulmány jelent meg — nemcsak ír területről. Az ezek alapján készült első nagyobb összefoglaló munkát — Wagner professzor tollából — e folyóirat legutolsó számában már ismertettük. Hét megye helyneveit adták ki eddig, és ezek alapján belátható időn belül megjelenhet a teljes ír helynévgyűjtemény. Az összefoglaló művek közül csak kettőt akarunk kiemelni. Az első *Rudolf*

Thurneysen klasszikussá vált *Óir nyelvtana és olvasókönyve*. A szerző az ír kormányzat megbízásából látott neki nagy műve átdolgozásának. A második világháború kitörése megakasztotta a munkát. 1940 augusztusában meghalt a szerző. A mű befejezése és angolra való fordítása két tanítványára: *D. A. Binchy*re és *Osborn Bergin*re maradt. Az óir nyelvnek a kelta filológia szempontjából felbecsülhetetlen jelentősége van, hiszen a legrégibb kelta nyelv, amely a fentmaradt forrásokból rekonstruálható. A két kiváló nyelvész kezében a mű valósággal újjászületett, és mintaszerűen modern alkotássá vált.

A másik nagy összefoglaló mű *J. Vendryes Óir Etimológiai Szótára*. A kelta filológia «nagymestere» magas korát meghazudtoló gyorsasággal írta hatalmas munkáját. Eddig a P betűig jelentek meg a füzetek. Vendryes tavaly meghalt, de előkészítő munkája annyira előrehaladott volt, hogy rövidesen kiadható az egész alkotás.

E két mű magyar szempontból is jelentős. Mind archeológiai, mind folklórkutatásunk, mind nyelvészetünk olyan elsőrendű segédeszközök birtokába jutott ezek segítségével, amelyek lényegesen megkönnyítik a magyar tudománynak a keltológia területén neki jutott feladatnak elvégzését.

Az intézet kiadói tevékenységének következő területe a szövegkiadások sorozatainak megjelentetése. A legjelentősebb ezek közül a *Leinsteri könyv* kiadása. Az ír költészetnek e legjelentősebb gyűjteményéből eddig három kötet jelent meg *Bergin*, *Best* és *O'Brien* gondozásában. A forráskiadvány első kötete tartalmazza többek között a *Lebor Gabala*-t, a Hódítás Könyvét, az ír föld őstörténetének költői feldolgozását. A második kötet nagy részét a legnagyobb ír epopeia, a világirodalomnak ez a nálunk szinte teljesen ismeretlen remekműve, a *Táin Bó Cuailnge* alkotja, amelyet kiegészít a régi ír költészet egyik legkedvesebb darabja, a *Scéla Mucce Meic Dáthó* és a *Cuchulainn-monda* több, a Táin Bó Cuailnge által nem közölt darabja. A harmadik kötetben sok kisebb-nagyobb, jelentős részben kiadatlan költemény van.

Ehhez a gyűjteményhez társul még két forráskiadvány-gyűjtemény: az ír versek és az ír prózai szövegek csoportjai. Ezek inkább a tudományos kutatás érdekeit szolgálják.

Ellenben a *Középkori és Modern Ír Sorozat* célja elsősorban az ír irodalom népszerűsítésének és tanulmányozásának elősegítése. A rendkívül ízléses, könnyen kezelhető könyvecskék szerkesztése minden igényt kielégít. A kitűnő, tömör bevezetések a kiadott műről minden lényegest elmondanak. Közlik a szövegváltozatokat, elemzik azok viszonyát; gondosan készült jegyzetek könnyítik meg a szövegek megértését; minden kötet végén külön szótár van, sőt ha a mű nyelvezete megköveteli, még külön nyelvtant is közölnek.

A történelmi forráskiadványok közül a legkiemelkedőbb az ír annalesek sorozata. A *Connachti*, az *Inisfalleni*, főképpen az *Ulsteri Annalesek* nemcsak Európa középkori történelméhez adnak értékes adatokat, de mint nyelvemlékek is jelentősek.

A történelmi forrásokhoz kapcsolódnak a genealógiai és a jogi kiadványok: a *Corpus Genealogiarum Hibernicarum* és a *Corpus Iuris Hibernicae*.

A *Scriptores Latini Hiberniae* sorozatban eddig *Patrick* püspöknek, *Columbanus*nak művei és *Adamnonnak De Locis Sanctis* című könyve jelent meg. Ezek a könyvek magyar szempontból is jelentősek nemcsak azért, mert annak a kulturális mozgalomnak emlékeit őrzik, amelyek a népvándorlás forgatagában fenntartották az antik szellem és a keresztény humanizmus értékeit a későbbi nemzedékek számára, hanem azért is, mert a magyar középkori irodalomban is tükröződik világuk, és mélyebb kutatásuk valószínűleg teljesebbé tudná tenni ismereteinket a magyarországi kereszténység kialakulásával kapcsolatban.

Az iskola munkájával valóban az egyetemes kelta filológiát akarja szolgálni, éppen ezért két velszi sorozatot is indított. A *Velszi Irodalom* című gyűjtemény első füzete *Sir Ifor Williams* a korai velszi költészetről szóló három előadását tartalmazza. Ezekben a kelta összetartozás gondolata él, és nagyon szerencsés kezdet a két maradék testvérnép egymás szolgálatának kialakítására. Ezt a célt hivatott szolgálni a *Középkori és Modern Velszi Sorozat* is, amelynek eddig egy füzete jelent meg.

Az intézet sok értékes kiadványa közül egyik legbecsesebb *K. I. Best* bibliográfiája *(Bibliography of Irish Philology and Manuscript Literature)*. Ebben az 1913-tól megjelent publikációk találhatók.

Az iskola 1946-ban a különböző kelta filológiai írások összefoglaló kiadása végett *Celtica* címen egy két-négy évenként megjelenő időszakos kiadványt indított. Ennek harmadik kötetét *Zeuss*, a Grammatica Celtica szerzője, a kelta nyelvészet atyja emlékének szentelték. A negyedik kötetben pedig néhány kisebb cikken kívül sok adatközlés található.

A kiadványok között szerepel két hatalmas tanulmánykötet, amelyekkel jelentőségük miatt kissé részletesebben kell foglalkoznunk. Az első *James Carney : Studies in Irish Literature and History*. Dublin, 1955. XII ÷ 412 l. Carney könyvét a finom ötletek, a merész, de nem indokolatlan feltevések, a sokoldalú erudició és a mesteri filológiai elemzés módszere teszi érdekessé. A szerző érdeklődésének középpontjában az ír mondák sokat vitatott eredetiségének kérdése áll. A szerző ugyan szélsőséges álláspontot foglal el, de minden állítását józan érvekkel igyekszik igazolni. Szerinte az ír mondák *irodalmi* művek. Szerzőik legnagyobbrészt a papi rendhez tartoztak, akik jól ismerték a latin irodalmat, latin közvetítéssel a görögöt is, és természetesen otthonosak voltak a Bibliában és a szentek legendáiban. Az ezekben található anyagot az írók a népi szájhagyományként élő epikai elemekkel olvasztották össze.

A szerző ezt az elméletét szemlélteti a számos ír ún. marharablás-történet egyike, a *Táin Bó Fraích* elemzésében. Carney szerint a költemény fő forrásai a *Vita Kentigerni*, *Sevillai Izidor Etimologiae*, és *Adamnán Vita Columbae* című műve; az epikai anyagból pedig az *Aided Fergusa maicc Róig* és a *Táin Bó Cuailnge* voltak. Ezek kompilációja a fentebb említett mű.

Ahelyett, hogy felidéznénk az összehasonlító irodalom jellegzetes betegségeit, csak arra utalunk, hogy itt lényegében *súlyponti* kérdésről van szó. Tagadhatatlan, hogy az ír epikai anyagon erősen meglátszik a klerikus másolók értelmező és oktató szándéka. Ennek érdekében számos betoldást is végeztek. De az is bizonyos, hogy az ír epikai anyagban az eredeti népi elem van túlsúlyban; mivel az írásba foglaló vagy a másoló pap maga is népi eredetű volt, a nép szemével nézte ezt az epikát. Az is általánosan ismert tény, hogy az ír szerzetesek teljesen azonosulni tudtak népükkel.

Rendkívül érdekes Carneynak az a tanulmánya, amelyben a *Beowulf* ír elemeit mutatja be. Az eposzban három ír réteg található: az ír népmonda, az ír egyházi anyag és a Táin Bó Fraích. A népmesei anyagban a *Grettir-mondának* problémája érdekes. Carney *Sidow* és *Murphy* felfogásához csatlakozik, és a közvetlen átvétel álláspontját vallja, holott legalább ugyanannyi érv hozható fel a közvetett átvétel mellett.

Erősen kísérleti, műhelytanulmány jellege van a *Tristan-monda* ír rokonságát fejtegető cikknek. Elmemozdító értéke, vitaindító sajátossága kétségtelen, de a szerző eredményeinek elfogadásához még sok újabb meggyőző bizonyítékra van szükség. Ugyanilyen újszerű a szerzőnek *Patrick-tanulmánya. T. T. O'Rahilly* könyvének *(The Two Patricks)* megjelenése óta általánosan elfogadott tétel volt, hogy Írországban *két* Patrick élt. Carney cáfolja ezt a felfogást; véleménye szerint csak egy Patrick működött Írországban, aki az ötödik század közepén érkezett oda, és a század utolsó évtizedében halt meg. Az egykori egyházi hagyomány *Palladius*-szal tévesztette össze, aki 431-ben érkezett az írek földjére. A bizonyítás nagyon valószerű, és elfogadásában bennünket nem gátolnak érzelmi szempontok.

E könyv kiadása jó bizonyíték arra, hogy az intézet milyen szabad kezet enged a tudományos kutatásnak, mennyire nem ismer bálványokat, és éppen ezért milyen pezsgő tudományos életet tud maga körül teremteni.

E könyv érdekes ellentéte az iskola által kiadott másik testes tanulmánykötet: *Thomas T. O'Rahilly Ír őstörténet és mitológia* (Early Irish History and Mithology. Dublin, 1957. VIII ÷ 568 l.) című műve. A szerző nehéz, sokszor merésznek mondható témáit érett filológiai módszerekkel tárgyalja, minden előrevivő lépését határozottan, de nagyon megfontoltan teszi meg.

O'Rahilly elsősorban a forráskutatás munkájában mutat feledhetetlen példát. Bevezető tanulmányában *Ptolemaiosnak* Írországra vonatkozó tudósításait fejtegeti. Több tanulmányában foglalkozik a szerző a *Lebor Gabalában* emlegetett különböző népek Írországba való behatolásával. Majd nagy gonddal csoportosítja az öt ír tartományra vonatkozó kutatások eredményét. Fényt vet az inváziók legjelentősebb hőseinek alakjára. Tisztázza az első ír királyok problémáját, mesteri módszerrel választja el az ír epikai anyagban a történeti elemeket a népköltészeti motívumoktól.

Apró mozaikok ezek a cikkek, de amint egymás után olvassuk őket, plasztikus vonásokkal egységben elevenedik meg előttünk az ír őstörténelem. Nagy kár, hogy a szerző maga nem tudta elvégezni ezt a szintézist.

A kötetet még három mitológiai jellegű írás — a napistenség különböző megnyilvánulásairól, a három Dana isten törzsi funkciójáról és a túlvilági istenség bölcsességéről — gazdag tartalmú, külön kis cikksorozatot magában foglaló függelék és számos jegyzet egészíti ki.

Ez a nagyon vázlatos ismertetés is talán alkalmas arra, hogy megláttassa a Dublini Kelta Iskola munkájának legszembetűnőbb tulajdonságát: a nagy célok és a nagy eredmények összhangját.

MTA Könyvt...